

NORGES OFFENTLIGE UTREDNINGER

NOU 1994:21

Bruk av land og vann i Finnmark i historisk perspektiv

Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget

**Avgitt til Justis- og politidepartementet
desember 1994**

STATENS FORVALTNINGSTJENESTE
STATENS TRYKNING

OSLO 1994

Til Justis- og politidepartementet

Samerettsutvalget har i oppdrag å utrede allment spørsmålene omkring den samiske befolknings rettslige stilling når det gjelder retten til og disponeringen av land og vann. Utvalget har arbeidet særskilt med disse spørsmålene i Finnmark.

Som en del av oppdraget skal utvalget gi en historisk redegjørelse for hvilke rettsoppfatninger og rettsregler som har gjort seg gjeldende for den faktiske bruken av land og vann og for eventuelle uoverensstemmelser mellom rett og faktisk bruk.

Utvalget legger med dette frem fire utredninger om bruken av land og vann i Finnmark og om rettsoppfatninger knyttet til bruken. Utredningene er utarbeidet av fire særskilt oppnevnte sakkyndige, *Steinar Pedersen, Hans Prestbakmo, Einar Richter Hanssen og Einar Niemi.*

Utredningene har vært lagt frem for Samerettsutvalget. Medlemmene har kunnet komme med merknader, men ansvaret for endelig innhold og form ligger hos forfatteren.

Utvalget har for et års tid siden lagt frem NOU 1993:34 om Rett til og forvaltning av land og vann i Finnmark. Både de utredningene som nå legges frem og de som der er lagt frem, vil tjene som bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalgets drøftinger og forslag om mulige endringer i dagens rettsstilling. De fremlagte utredningene tar ikke stilling til hvilke rettighets- og forvaltningsordninger som kan tenkes for fremtiden.

Oslo, desember 1994.

For Samerettsutvalget

Tor Falch

Jon Gauslaa

Stein Larsen

Ingunn Å. Bendiksen

Jon Andreas Lange

Del I
Innledning

KAPITTEL 1

Innledning*Samerettsutvalgets mandat*

Samerettsutvalget er i sitt mandat bedt om å utrede allment den samiske befolknings rettslige stilling når det gjelder retten til, disponeringen av og bruken av land og vann, jfr. NOU 1984:18 Om samens rettsstilling, kap. 2.2.2 pkt. 1, s. 43. Utvalget er herunder anmodet om å fremstille rettsutviklingen og rettsstilstanden i dag og gi en begrunnet vurdering av hvilke endringer i rettsstilstanden som er ønskelige.

Den historiske delen av oppdraget er deretter utformet på følgende måte:

«Utvalget bør gi en *historisk* redegjørelse for hvilke *rettsoppfatninger* og *rettsregler* som har gjort seg gjeldende når det gjelder retten til og bruken av land og vann i områder med samisk befolkning i den utstrekning det er nødvendig for å klarlegge gjeldende rett og legge fram forslag til nye løsninger. På samme måte bør det gis en historisk redegjørelse for den faktiske bruken av land og vann i disse områdene og for eventuelle uoverensstemmelser mellom rett og faktisk bruk.»

I tillegg til den historiske redegjørelsen for rettsoppfatninger, rettsregler og bruk er utvalget bedt om å «klarlegge de *gjeldende rettsoppfatninger* og *gjeldende rettsregler* og *generelle rettsforhold ellers* og beskrive den faktiske bruken av land og vann i dag...». Dette nevnes også senere i mandatet, der det dessuten trekkes en linje mellom dagens og tidligere tiders rettsoppfatninger:

«En sentral oppgave for utvalget blir å utrede og ta stilling til oppfatningene om den samiske befolknings eller vedkommende lokalbefolknings rett til land og vann i de samiske bosetningsområder. Disse oppfatningene kan føres tilbake til de eldste samiske rettsforestillinger om en slags kollektiv rett og er beskrevet blant annet i Tønnesens avhandling.»¹

Ifølge mandatet skulle utredningene om bruk og rettsoppfatninger begrenses til det som er nødvendig, dels for klargjøring av gjeldende rett og dels for forslag til rettspolitiske løsninger. Men det dreier seg likevel om en omfattende og krevende oppgave, hvor det har vært påkrevd med grundige undersøkelser av det tilgjengelige kildemateriale. Utvalget har således både av faglige og tidsmessige hensyn funnet det nødvendig å trekke inn utenforstående sakkyndige for å utføre denne delen av oppdraget.

De sakkyndiges oppdrag

Samerettsutvalget anmodet i brev 4. november 1982 til Justisdepartementet om å få oppnevnt sakkyndige til utredningen om den faktiske bruken av land og vann i Finnmark og om rettsoppfatninger knyttet til denne bruken, dels for å få spørsmålene vurdert i historisk perspektiv og dels ut fra dagens forhold.

(1) Som sakkyndig for den historiske delen ble forsker ved Nordisk Samisk Institutt, **Steinar Pedersen**, oppnevnt i januar 1983. Pedersens oppdrag er omtalt på følgende måte i NOU 1984:18 Om samenes rettsstilling s. 48:

1. Det siktes her til Sverre Tønnesens juridiske doktoravhandling «Retten til jorden i Finnmark», 1972, 2. utg. 1979.

«Han fikk i oppgave å gi en historisk redegjørelse for den faktiske bruken av land og vann i Finnmark fylke og for de rettsoppfatninger som har gjort seg gjeldende hos ulike grupper av lokalbefolkningen, såvel i innlandet som ved kysten. Redegjørelsen skal i første rekke være formidling av tidligere utført forskning. Den kan også bygge på annet forholdsvis lett tilgjengelig materiale og på avgrensede arkivundersøkelser. Enkeltheter fra den historiske utviklingen skal bare tas med i det omfang som er nødvendig for å gi en sammenfattende framstilling til bruk for utvalget. Redegjørelsen skal skrives i sammenheng med utredningen fra Ressursutvalget for Finnmarksvidda (Gjærevoll-utvalget) i NOU 1978:18A og 18B og særlig ta for seg de områder av Finnmark som ikke eller i mindre grad er behandlet der.»

(2) Sivilagronom **Hans Prestbakmo** ble ved samme anledning oppnevnt som sakkyndig for redegjørelsen om dagens forhold. Om hans oppdrag heter det i NOU 1984:18 s. 48:

«Han fikk i oppgave å gi en redegjørelse for den faktiske bruken av land og vann i Finnmark fylke og for de rettsoppfatninger som i dag gjør seg gjeldende hos ulike grupper av lokalbefolkningen, såvel i innlandet som ved kysten. Når det gjelder det geografiske området av Finnmark som ble dekket gjennom Ressursutvalgets framstilling [i NOU 1978:18 A og B], dvs. Finnmarksvidda, vil det være tilstrekkelig med et sammendrag av denne framstilling så langt den rekker. Men redegjørelsen må også for denne del ajourføres. Og redegjørelsen bør utbygges forsåvidt gjelder framstillingen av de ulike brukskonflikter. Videre må utredningen om Finnmarksvidda også suppleres for spørsmålet om rettsoppfatninger.»

De to sakkyndige ble ved oppnevningen bedt om å samarbeide med sikte på en gjensidig avgrensning mellom de to utredningene. Pedersens framstilling «Bruken av land og vann i Finnmark inntil første verdenskrig» omfatter derfor tidsrommet fra om lag Kristi fødsel frem til ca. 1915, mens Prestbakmos «Bruken av utmarksressursene i Finnmark i dette århundret» er avgrenset bakover til slutten av første verdenskrig.

Utredningene ble i utkastets form gjennomgått i møter med Samerettsutvalgets medlemmer Torgeir Austenå og Gudmund Sandvik før de ble lagt frem for et samlet utvalg i september 1984. Som følge av utvalgets behandling sa forfatterne seg villige til å foreta visse endringer av manuskriptene i samsvar med de fremkomne synspunkter. Mer endelige versjoner av Prestbakmos og Pedersens utredninger forelå i mars 1985 og juni 1986.

(3) Under behandlingen av utredningene fremholdt flere av Samerettsutvalgets medlemmer at det i utvalgets regi burde gjøres ytterligere utredninger om bruken av land og vann i Finnmark, særlig med sikte på å få utført en historiefaglig framstilling av bruken av ressursene i Finnmark fra 1. verdenskrig frem til våre dager. Utvalget anmodet således i brev 13. april 1987 Justisdepartementet om å oppnevne historiker ved Nordkapp museum i Honningsvåg, cand. philol. **Einar Richter Hanssen**, som ny historisk sakkyndig, noe departementet etterkom i juni samme år. Richter Hanssens oppdrag ble noe endret i 1989, og har bestått i å:

«- Gi en kortfattet historisk framstilling av alle bruker- og befolkningsgruppers bruk av naturressursene fra den første verdenskrig og frem til våre dager.

- Gjøre rede for rettsoppfatninger i forbindelse med bruken, i den grad det er mulig.»

Richter Hanssens fremstilling forelå ved årsskiftet 1989/90 under tittelen «Bruken av naturressursene i Finnmark fra 1918 til ca. 1970». Den ble gjennomgått av utvalget i februar 1990, og som følge av de fremkomne merknader har Richter Hanssen foretatt enkelte justeringer i og tilføyelser til utredningen.

(4) Ingen av de ovennevnte utredningene omfatter østsamene (skoltesamene), som i Norge stort sett har holdt til i Sør-Varanger. De sakkyndige var ikke bedt om å vurdere dem særskilt. Utvalget har imidlertid funnet det ønskelig med en utredning om østsamiske forhold og anmodet i brev 28. februar 1991 Justisdepartementet om å oppnevne professor **Einar Niemi**, Tromsø, som historisk sakkyndig for det østsamiske område i Finnmark. Departementet tok anmodningen til følge i mai 1991. Niemis oppdrag har, etter at det ble nærmere presisert i 1993, vært følgende:

- «Gi en historisk redegjørelse for
- den faktiske bruken av land og vann i det som kan kalles det østsamiske området i Norge,
 - mulige uoverenstemmelser mellom den juridiske retten (lovgivning og forvaltningstiltak) og den faktiske bruken, og
 - de rettsoppfatninger vedrørende disse spørsmålene som har gjort seg gjeldende hos ulike grupper av lokalbefolkningen».

Førsteutkastet av Niemis utredning, «Østsamene – ressursutnyttelse og rettigheter», forelå og ble gjennomgått av Samerettsutvalget i april 1994. Gjennomgangen foranlediget at Niemi justerte sitt manuskript på enkelte punkter og supplerte det med en oversikt over østsamenes historie etter den annen verdenskrig.

(5) Fremleggelsen av de sakkyndige utredningene om bruk og rettsoppfatninger i Finnmark strekker seg altså over en periode på nesten ti år. Samerettsutvalget har ønsket å legge dem frem samlet, bl.a. fordi de inneholder stoff som etter sin art bør ses i sammenheng, og fordi de utgjør en viktig del av utvalgets oppdrag.

Ønsket om en samlet utgivelse har naturlig nok skapt behov for å ajourføre og oppdatere de først fremlagte utredningene. Pedersen, Prestbakmo og Richter Hanssen ble således høsten 1992 bedt om å gjennomgå sine arbeider med tanke på en utgivelse i løpet av 1994. Den enkelte forfatter har stått fritt til å gjøre de endringer han har ansett nødvendig, og det har ikke vært foretatt noen ny gjennomgang av de justerte manuskripter i Samerettsutvalget. Utvalgets medlem, Gudmund Sandvik, har imidlertid stått i nær kontakt med forfatterne under arbeidet i denne siste fasen. Utredningene er ajourført og oppdatert til 30. juni 1994.

Som det fremgår av det foregående, har samtlige utredninger vært lagt frem for Samerettsutvalget, og utvalgets medlemmer har hatt anledning til å komme med merknader. Det endelige ansvar for utredningens innhold og form ligger likevel hos den enkelte forfatter.

Forholdet mellom utredningene om bruk og rettsoppfatninger, utredningene om gjeldende rett og forvaltning og Samerettsutvalgets rettspolitiske arbeid.

Utredningene fra Steinar Pedersen, Hans Prestbakmo og Einar Richter Hanssen om bruk og rettsoppfatninger forelå som nevnt i 1986, 1985 og 1989. Sammen med utredningene fra Einar Niemi i 1994 om de samme spørsmål for østsamenes del gir de en historisk fremstilling av lokalbefolkningens bruk av land og vann og bidrar til å belyse hvilke sedvaner og rettsoppfatninger som fra tidligere tider og frem til vår tid har vært knyttet til denne bruken.

De tre førstnevnte utredningene har vært brukt av den såkalte rettsgruppen etter hvert som de har foreligget, som grunnlagsmateriale i det arbeidet med klarlegging av gjeldende rett til land og vann som tidligere er lagt frem i NOU 1993:34 om Rett

til og forvaltning av land og vann i Finnmark. Rettsgruppen har på grunnlag av blant annet disse historiske utredningene trukket utviklingen av bruk, sedvaner og rettsforhold inn i sin utredning av gjeldende rett.

Siden de historiske utredningene omfatter tidligere tiders forhold og har tjent som grunnlag for utredningen av hva som nå må anses for å være gjeldende rett, ville det vært mest naturlig om de historiske utredningene hadde blitt offentliggjort før rettsutredningene. Praktiske forhold ved ferdiggjøringen av utredningene har imidlertid ført til at rettsutredningene ble trykket et års tid før de historiske utredningene nå legges frem.

Det kan for oversiktens skyld nevnes at også annet historisk materiale er lagt frem av Samerettsutvalget enn de utredningene som her legges frem. Rettsgruppens medlemmer Gudmund Sandvik og Otto Jebens har gitt historiske fremstillinger som vedlegg til rettsgruppens utredning. Gudmund Sandvik har under tittelen «Statens grunn i Finnmark. Et historisk perspektiv» drøftet hvordan staten har gjort seg til eier av grunnen i Finnmark, og hvilken betydning dette har hatt for bruken av grunnen (NOU 1993:34 s. 334-380). Otto Jebens har gitt en fremstilling «Om bruk og rettoppfatning i Finnmark under en historisk synsvinkel» (samme NOU s. 382-399). Dessuten har Gudmund Sandvik gitt et tilbakeblikk på forvaltningen av grunnen i Finnmark, som bakgrunn for jordsalgsordningen siden 1965 (NOU 1993:34 s. 412-425). Tidligere har han gitt en særskilt historisk begrunnelse for en sameparagraf i grunnloven (NOU 1984:18 Om samenes rettsstilling s. 402-410).

For Samerettsutvalgets arbeid tjener både de historiske utredningene og rettsutredningene som bakgrunn og grunnlag for rettspolitiske drøftinger av mulige endringer i dagens rettsstilling. Tidligere tiders sedvanemessige bruk av land og vann og rettsoppfatninger knyttet til sedvanebruken gir forståelse for særdrag ved kultur og næring, som det blant annet kan være spørsmål om å forsøke å føre videre, eventuelt i tilpasset form. Det er kanskje i denne rettspolitiske sammenheng at utredningene om bruk og rettsoppfatninger vil ha sin viktigste oppgave. – Dagens rettsstilling, gjeldende rett, er med på å belyse hvilke overveielser som må foretas og hvilke endringer som må foreslås for å kunne gjennomføre en tilfredsstillende rettsordning i samsvar med det oppdraget utvalget har fått.

De utredningene som med dette er lagt frem, vil for øvrig også vise hvilke ytterligere utredninger som kan være ønskelige fra Samerettsutvalgets side.

Steinar Pedersen

Del II

Bruken av land og vann i Finnmark inntil første verdenskrig

Forord

Denne framstillinga om bruken av land og vann i Finnmark (Finnmárku) inntil første verdenskrig, ble i utgangspunktet utforma midt på 1980-tallet, og bygger i det alt vesentlige på tilgjengelig litteratur. Siden da er det kommet en betydelig mengde forskningslitteratur som på forskjellige måter berører sentrale spørsmål angående den historiske bruken av ressursene i fylket.

I valget mellom å skrive et helt nytt manuskript, eller å oppdatere det som allerede var skrevet, er det sistnevnte alternativet valgt. Innenfor en noenlunde rimelig ramme er det derfor gjort forsøk på å oppdatere framstillinga med en del av denne nye viten som er kommet til det siste tiåret.

I det følgende vil vi i de innledende fire kapitlene gå inn på ressursbruken fra en mer generell synsvinkel. Denne innledningsdelen vil dekke tida fra om lag Kr.f. til henimot slutten av 1700-tallet. Det vil i den forbindelse bli lagt vekt på etniske, statspolitiske, konjunktur- og befolkningsmessige forhold, før man går nærmere inn på de viktigste enkeltnæringene som samla sett konstituerte livbergingsgrunnlaget for de som bodde i Finnmark. I de følgende fire kapitlene kommer derfor de forskjellige næringene til å bli behandla mer spesifikt. Det gjelder i første rekke reindrift, sjøfiske, jordbruk, samt pomorhandelens grunnleggende betydning for Finnmark på 17- og 1800-tallet.

Flere andre enkeltnæringer kunne fortjent egne kapitler, Det gjelder for eksempel laksefisket i elvene, jakt, utnytting av bær- og urteressurser, skogsdrift, håndverk med basis i lokale ressurser, bergverk og skiferdrift, etc. Det som imidlertid kjennetegner de aller fleste av de nevnte næringene, er at de på en eller annen måte har vært kombinert med enten reindrift, sjøfiske, eller jordbruk, eller med alle tre. Næringskombinasjoner er nemlig den røde tråd i næringslivet i Finnmark like til det aller siste.

Stedsnavnene er i det alt vesentlige skrevet på norsk. Første gang de opptrer i tekststen er i regelen det samiske navnet tilføyd i parentes. I unntakstilfeller står det samiske navnet først. For øvrig vises det til alfabetisk liste over stedsnavn både på samisk og norsk, hvor de parallelle formene også er ført opp i den grad slike former finnes. Sekretær i den samiske navnekonulenttjenesten, Kaisa Rautio Helander, har for øvrig vært svært behjelpelig i arbeidet med de samiske stedsnavnene.

Litteratur og kildehenvisninger er satt i parentes i selve tekststen. I den forbindelse vises til liste over forkortelser, samt liste over litteratur og kilder.

Steinar Pedersen

KAPITTEL 1

Tida før 1300-tallet**1.1 SAMENE – DEN FØRST KJENTE ETNISKE GRUPPE**

Det geografiske området som i dag kalles Finnmark, kommer av det gammelnorske ordet «Finnmork». Det betyr «samenes land». På samisk bruker man i dag betegnelsen «Finnmárku», mens man tidligere også har anvendt «Sami Eana ámta». Finnmark har vært bebodd i mer enn 10 000 år, og har den eldst kjente bosetninga i Norge. Steinalderen utgjør den lengste delen av dette tidsrommet. Den strekker seg i samisk sammenheng fram til tida rundt Kristi fødsel. Den tidligste delen av steinalderbosetninga har fått navnet komsakulturen etter de funn som ble gjort i Alta (Álaheadju eller Áltá) i 1920-30 åra.

Arkeologene har av ulike årsaker vært tilbakeholdne med å knytte steinaldersamfunnene i Finnmark til samisk etnisitet (jf. Olsen Schanche 1983). Funnmateriale fra om lag Kristi fødsel og utover, kan likevel med stor grad av sikkerhet sies å være av samisk opprinnelse (NOU 1978 18A:129). Samene blir dermed den etniske gruppa som først får sin historie knytta til det området som i dag går under betegnelsen Finnmark.

Opp gjennom tida har det vært laga mange, og til dels fantasifulle hypoteser og teorier om samenes opprinnelse. Disse skal vi ikke gå inn på her. Det man kan slå fast er at det arkeologiske materialet slik det nå framtrer, peker i retning av at samene, og samisk kultur, har oppstått i denne regionen som «... *et stabilisert blandingsprodukt av alle steinalderens folkegrupper og innvandringer* ...». (Simonsen 1979:38). Selv om dette utsagnet i utgangspunktet beskriver Sør-Varanger, er det trolig likevel fruktbart å anvende det på hele Finnmark, ja kanskje på den vesentligste delen av det tradisjonelle samiske bosetningsområdet.

Funnene fra tida rundt Kristi fødsel, innleder den tidsperioden som i arkeologisk sammenheng blir kalt for samisk jernalder. Den varer til bortimot år 1600. Gjenstandsmaterialet fra begynnelsen av samisk jernalder viser en betydelig grad av kontinuitet fra yngre steinalder. Det gjelder både gravskikker, keramikk, samt fiske- og fangstredskaper. Denne kontinuiteten gjør det også rimelig å anta at samisk kultur i Finnmark har røtter som er atskillig eldre enn to tusen år.

Betegnelsen jernalder skyldes først og fremst at jernet ble tatt i bruk også her. Der kom imidlertid også inn en del nye kulturtrekk. Det gjaldt blant annet beinornamentikk og i former på fiskekrokene. De nye elementene i den materielle kulturen viser at påvirkninga har kommet både øst- og vestfra. Det mest kjente funnstedet fra begynnelsen av samisk jernalder er Kjelmøya (Dálmát) i nåværende Sør-Varanger.

I NOU 1978: 18A, «Finnmarksvidda – Natur – Kultur», antydes det at man muligens kan se samisk jernalder som en utviklingsprosess – kontinuerlige kulturendringer og påvirkninger som forandrer de lokale steinalderkulturer, og kulminerer i den samiske kulturen slik vi kjenner den i dag. Samme sted påpekes det også at fra det området hvor man har mest arkeologiske data, Øst-Finnmark, og særlig Varangerområdet med Pasvikdalen, er det mulig å spore kontinuitet fra den samiske kulturen man har i dag, helt tilbake til begynnelsen av samisk jernalder (NOU 1978:18A:130).

Det arkeologiske funnmaterialet fra samisk jernalder peker i retning av at samene i utgangspunktet var bærere av en veidekultur. Det gjenspeiler seg også i de første skriftlige beretningene om samer fra sør-europeiske historikere og geografer.

Der framgår det at jakt og fangst var det viktigste næringsgrunnlaget. Både kvinner og menn deltok i jakta. De brukte også ski med stor dyktighet, fortelles det.

Den bysantinske forfatteren Prokopios som beskrev den skandinaviske halvøya på 500-tallet, gir en levende beskrivelse av samenes, de såkalte skridfinnens, næringstilpasning. Blant de barbarene som bodde der, var det ett folkeslag som levde på dyrs vis. Det var skridfinnene – altså samene. De brukte verken klær eller sko. De drakk heller ikke vin, og spiste ikke noe av det jorda frembrakte. Mennene dreiv ikke jorddyrking, og kvinnene skjønnte seg ikke på å spinne eller veve. Derimot gikk menn og kvinner alltid sammen på jakt. I de veldige bergene og skogstrekningene i deres trakter, var det særdeles rike forekomster av både ville dyr og annet. De spiste kjøttet av de dyrene de fikk, og skinnene brukte de til klær (uten å forandre noe ved dem). Det kom av at de verken hadde lin eller noe annet å sy med. Derfor bandt de hudene sammen med sener, og dekte hele kroppen med dem (Hætta 1976:10).

Den samiske kulturen var altså i utgangspunktet en jakt- og fangst-, eller veidekultur.

1.2 KONTAKT MED ANDRE

Gjenstandsmateriale fra den første delen av samisk jernalder viser tydelig at samene i det området vi i dag betegner som Finnmark ikke var isolert fra andre folk. Hit kom både østlige og vestlige kulturstrømninger.

Det finnes også språklige tegn på kontakt, og at andre nordiske folk har ferdes i området før vikingtida. Det er i enkelte stedsnavn. Gamle navn av norsk opprinnelse er øynavnene Silda (Sildi) og Loppa (Láhppi) lengst vest i Finnmark (Hovda 1967:56). Det samiske Máhkarávju (Magerøya) kan være et innlån i samisk fra urnordisk – det vil si fra tida før ca. år 700. Likeledes er det blitt hevdet at Várjjat (Varanger) er et innlån i samisk fra urnordisk (Hovda 1967:57).

Disse eksemplene er likevel ikke typiske for stedsnavndannelsen på Finnmarks-kysten. Totalt sett er det nemlig få stedsnavn i Finnmark som skriver seg fra urnordisk eller norrøn tid. Den største øya i Finnmark har f. eks. innbyrdes uavhengige samiske og norske navn, Sállánsuolu – Sørøya. Sállánsuolu er for øvrig også det samiske navnet på den store Skogerøya i Sør-Varanger (Mátta-Várjjat).

Fjordnavnene på *-anger* i Finnmark er tidligere delvis blitt tatt til inntekt for fast norsk bosetning allerede da norsk språk hadde sin urnordiske form. Ut fra andre kjente kilder er dette knapt riktig. Historikeren A.W. Brøgger har etter all sannsynlighet rett når han sier at disse navnene stammer fra sjøferder og «*intet annet*». (Brøgger 1931: 48).

Om man ser på andre kildetyper enn stedsnavn, finner man relativt lite arkeologisk materiale av klart norrønt opphav fra før 12-1400-tallet. De få, og delvis vanskelig identifiserbare grav- og skattefunnene av nordisk type fra Finnmark før 1300-tallet, for eksempel gravfunnet fra Ekkerøy (Ihkkot), gir knapt holdepunkter for å tale om fast norsk bosetning. De vitner derimot om norsk sjøferdsel, eller om enkeltstående norske kolonister som har slått seg ned her (Brøgger 1931: 47-51). Muligens var det kun tale om norske handelsstasjoner i sommersesongen (Niemi 1983: 64).

Selv om funnmaterialet er rikere i Vest- enn i Øst-Finnmark (Oarje-/Nuorta-Finnmárku), er det også der funnet svært få hustufter av norrøn type. Det har derfor neppe vært noen sammenhengende norsk bosetning i det distriktet heller, før den første fasen i den norske koloniseringsbølgen satte inn på 1200-1300-tallet.

En magistergradsavhandling i arkeologi, med siktemål å studere sammenhengen mellom etnisitet og gravskikker i Finnmark og Nord-Troms (Davvi-Romsa), i

tida 800-1200, konkluderer likeledes med at det er sannsynliggjort at i denne perioden «... er Finnmark og den nordlige delen av Troms et tilnærma»rent«samisk område». (Reymert 1980: 130).

1.3 OTTARS BERETNING

Stedsnavn, og noe arkeologisk materiale, tyder med andre ord på norrøn sjøveis ferdsel i området før den første øyenvitneskildring nedfeller seg i skriftlig form. Det er den nordnorske høvdingen Ottars beretning fra like før år 900. Den er blitt en klassisk kilde til både samisk og norsk historie fra første del av vikingtida (NOU 1984:18, s.643-44, jf. også Gunnes 1976: ff)

Han bodde et eller annet sted sør for Tromsø (Romsa). Derfra og nordover forteller han at landet var helt «*ubebygd*». Likevel bodde det folk der. På noen få steder slo samene leir. Der gikk de på jakt om vinteren, og dreiv fiske i havet om sommeren.

Ottar gir også klare holdepunkter for at samene var de som bodde i de indre områdene av den skandinaviske halvøya. Han anførte nemlig at på de øde fjellstrekningene mot øst, ovenfor det bebygde landet, bodde det samer.

En gang ønska han å undersøke hvor langt mot nord landet strakte seg, eller om det bodde noen nord for den «*øde*» strekinga. Etter tre døgn seilas var han kommet så langt nord som hvalfangerne drog på det lengste. Det kan være ett eller annet sted på kysten av Vest-Finnmark (Oarje-Finnmárku).

Ferden fortsatte helt inn i Hvitehavet (Vilgesmearra). Der traff ekspedisjonen på bebygd land i Ottars egen mening av ordet. Han bruker nemlig ordet «*ubebygd*» om hele den lange kyststrekninga han hadde seilt, og hvor det var samisk næringsliv og bosetning – «... før det hadde han ikke støtt på noe bebygd land siden han dro fra sitt eget hjem, men hele veien var det ubebygd land på styrbord side – unntatt fiskere og fuglefangere og jegere, og de var alle samer ...».

Den bosetningshistoriske slutning det er mulig å trekke av Ottars beretning, er at nord for ham lå det et tilnærma ensidig samiske område, men som likevel ikke var ukjent for håløygene, gjennom sesongmessige ekspedisjoner dit. I vikingtida kan det også ha vært norrøn helårsbosetning på enkelte steder. Det gjelder for eksempel Loppa øy (Nielsen 1990: 25). Stedsnavnene av norrøn opprinnelse er også med på å underbygge Ottars opplysninger (jf. "*Kontakt med andre*" i kapittel 1.2.). På Stappen (Stáhppu) på Magerøya er det i tillegg avdekt en gårdshaug hvor de eldste delene er fra noe før år 700, og de yngste om lag to hundre år nærmere vår tid. Det er trolig restene av en håløygsk fangststasjon, selv om de funnene som er gjort gjør det sannsynlig at det har vært helårsbosetning over lengre tid (Richter Hanssen 1990: 32). På Sørøya (Sállán) er det likeledes funnet spor etter norsk bosetning. Dette dreier seg trolig om fangststasjoner. Den norske bosetninga i Vest-Finnmark blir imidlertid borte igjen omkring år 1100 (Nielsen 1990:25).

1.4 SAMENES SKATTEVARER. EN AVSPEILING AV VEIDEKULTUREN, OG GRUNNLAGET FOR HÅLØYGENES RIKDOM

Ottars opplysninger om samenes «skattevarer» forteller svært mye om ressursgrunnlag, næringsliv, og de økonomiske verdier veidekulturen framskaffa. Forholdet mellom samene og de håløygske høvdingene kommer også klart til syne:

«Men deres (håløygenes) rikdom er for det meste basert på den skatt som samene betaler dem. Denne skatt består i dyrehuder og fuglelfjær og hvalbein og skipstau som er laget av hvalhud og selhud. Enhver betaler etter sin stand. Den fornemste må betale femten mårskinn og fem reinskinn og et

bjørneskinn og ti ambarer fjær og en bjørne- eller oterskinnkofte og to skipstau. Hvert av disse skal være seksti alen langt, det ene skal være laget av hvalhud, og det andre av selhud.»

En veide- og fangstkultur med konkrete detaljer stiger fram for oss. Det eneste produktet som ikke uten videre *må* stamme fra jakt og fangst av sjøpattedyr, er reinskinn. Selv om Ottars opplysninger om reinholdet er flertydige, er det likevel helt klart at der fantes tamrein (jf. *"Det rådende synet. Ekspansjon fra innland mot kyst"* i kapittel 5.1.). Reinskinnene kan derfor like gjerne være et produkt fra tam- som fra villrein. Skattevarene tyder på en meget allsidig utnyttelse både av havets og av innlandets ressurser. De forteller dessuten at ressursene som ble utnyttet, også ble videreforedla av samene selv.

Ottar var utvetydig når det gjaldt grunnlaget for både sin egen, og sine likemenns velstand. Det var den samiske ressursutnyttinga som var grunnlaget, da rikdommen deres for det meste var basert på den skatt som samene betalte dem.

Denne beskrivelsen av håløyenes viktigste rikdomskilde mot slutten av 800-tallet gir et talende bilde av den samiske veide- og fangstkulturens økonomiske potensiale på den tida. Det var da også den som la grunnlaget for den første utførselen eller handelen med varer fra det som i dag er Nord-Norge (Davvi-Norga), og som gjorde noen av storbøndene i Hålogaland (Hålogalánda) virkelig rike. Helt sentralt i denne eksporten stod de samiske skinnvarene (Brøgger 1931: 32-38).

Erobringen av skatten fra samene, finneskatten, var selvsagt særdeles viktig. Denne underleggelsen skjedde nok ikke med de skattlagtes egen vilje. De faste avgiftene til norske storbønder og væreiere var nok derfor et resultat av krig og undertrykkelse (Brøgger 1931: 38). Einar Niemi er om mulig enda klarere. Han hevder at man på basis av sagatekstene kan kalle mye av den norske handels- og skattevirkksomheten for plyndring (Niemi 1983: 65).

Det var meget store verdier det dreide seg om. Andreas Holmsen har gjort en beregning over hvor mye den fornemste samene, i følge Ottars opplysninger, måtte betale i skatt. Etter kjente verdiangivelser fra om lag år 1300, tilsvarte den 12 kyr, eller 108 bismerpund (ca. 550 kg) smør eller 4 mark sølv (nærmere 860 g). Det er en ytelse som ville ha dekt leidangsskatten av 10-12 store bondebruk i det hardeste skattlagte distriktet i Norge (Norga) – Trøndelag (Holmsen 1977: 62).

For det tidlige vikingtidsaristokratiet i Nord-Norge, hadde altså samenes bruk av land og vann, blant annet i Finnmark, svært stor betydning for å sikre maktgrunnlaget. Derfor ble det viktig for det norske rikskongedømmet å ekspandere nordover, og å legge under seg kystleia og finneskatten.

Det har vært vanlig å regne med at «skatten» fra samene ble et regale, eller en særrett for kongen, fra Harald Hårfagres tid, og at den da var kombinert med eneretten til å kjøpe samiskprodusert pelsverk. Verdien av «skattevarene» var så høy at det er grunn til å tro at finneskatten også fikk betydning for det økonomiske grunnlaget for den sentrale norske statsmakta. I følge Andreas Holmsen kan det ha hatt noe å si for Norges rike om finneskatten ble rett for kongen allerede under Harald Hårfagre i vikingtida, eller først utpå 1000-tallet, «... for Norge var jordbruksmessig et så fattig land at det samiske pelsverket kunne ha viktig økonomisk betydning for kongemakten, så lenge størsteparten av det – eller iallfall en stor del – gikk til Atlanterhavskysten framfor til Bottenviken eller gjennom øst-karelerne ved Kvitehavet til det russiske pelsmarkedet i Novgorod.» (Holmsen 1977: 64-65).

1.5 HØRTE FINNMARK OG SAMENE TIL DET NORSKE RIKSSAMFUNNET? – BEGREPET SKATT FØR CA. 1300

Ett spørsmål det er relevant å stille i denne sammenheng, er hvilken stilling de samiske skattebetalerne hadde i forhold til dem de betalte skatten til. Ordet «skatt» (norr. skattr) ble i norsk lov ikke brukt om nordmenns ytelser til sin konge før etter år 1300 (Holmsen 1977: 54). Deres ytelser ble kalt leidang. Før den tid hadde begrepet skatt 3 hovedbetydninger:

1. Ytelser til paven som Guds stedfortreder.
2. Løsepenger trelen betalte til herren ved frigivelse
3. Avgift til den norske konge fra områder utenfor riket som ved tvang eller overenskomst hadde godtatt hans overherredømme.

Alle disse tilfeller gjaldt ytelser nedenfra og oppover, «... til en som hadde makt fra en som ikke hadde det – eller ikke hadde nok makt i forholdet dem imellom. Det gir på reint språklig grunnlag en antydning om forholdet mellom samene og den som tok «finneskatten» av dem» (Holmsen 1977: 57).

Norske historikere har ved enkelte anledninger brukt «norsk skattland» om territoriet til de samene som måtte betale skatt til den norske kongen (Brøgger 1931: 40). Begrepet skattland slik det ble brukt på 11-1200-tallet, innebar imidlertid at det politisk, men ikke geografisk hørte til Norge. Enten underordninga var av føydalrettslig karakter (Orknøyene), eller det dreide seg som fullverdige samfunnsmedlemmers direkte undersåttforhold (Island), ble det i begge tilfeller forutsatt at skattlandet hadde offentlige organer – fyrste og/eller folkeforsamling (ting) som på rettsgyldig vis kunne artikulere en anerkjennelse av Norges konge (Holmsen 1977: 58).

Øvrige felleskjennetegn for skattlandene var for øvrig at de alle var kristne, og dermed underordna erkebiskopen Nidaros. I tillegg hadde de en befolkning som språklig og etnisk stod nordmennene nær. I følge Andreas Holmsen er det svært vanskelig å plassere noe samisk område innenfor slike rammer i middelalderen.

Når det i tronfølgelova av 1273 blir skilt mellom det som er innenlands og skattlandene, blir spørsmålet da om de som utforma denne lova, har plassert de samiske skattebetalerne innenlands og betrakta deres land som en del av selve Norge, som det jo stod i geografisk forbindelse med (Holmsen 1977: 58). For eldre norske historikere har det ganske kritikkløst vært nokså vanlig å gjøre nettopp det. Holmsen er imidlertid ikke enig i at man uten videre kan knytte det gamle «Finnmark» til Norge. En slik tankegang, som i sin konsekvens måtte gi samer og nordmenn de samme rettigheter i kongeriket, betegner han som absurd. Dette kommer da også til uttrykk i «Historia Norvegia» fra omkring 1190. Der skilles det mellom «innbyggerne» og «finnene» i Hålogaland (Historia Norvegia 1969: 20).

Dermed blir det også en fiktiv forestilling at «Norge» – i betydninga kongeriket Norge på 1100-tallet også omfatta samenes land. Norges faktiske eller påståtte dominans som skattekrever, måtte likevel gjøre slike forestillinger mer nærliggende. Grunnen til at samenes land ikke hørte med til Norge, var «finneskatten» til Norges konge. Den var nemlig en ytelse «... som gjennom selve sin språklige betegnelse viser at samene stod utenfor det samfunn hvor disse kongene hadde sin legale politiske makt og funksjon.» (Holmsen 1977: 60.)

Traktaten med Novgorod av 1326 med tilhørende grenseprotokoll (NOU 1984:18, s. 648), som er den første bevarte dokumentariske kilde om Norges forhold til samenes land, gjør det likeledes klart at området mellom Lyngen-/Balsfjordområdet (Ivgu-/Báhccavuotna) og Kolahalvøya (Guoládatnjárga), ikke var innlemmet som en ordinær riksdel i noen av de to rikene. Grenseprotokollen gjaldt kort og godt å fastsette grensene for hvor dobbeltbeskatning av samene skulle finne sted

(Holmsen 1977: 60, jf. også Larsen 1985: 1-9). Fram mot 1300-tallet stod altså samene fortsatt utenfor det norske rikssamfunnet, men var viktige leverandører av produkter som helt og holdent bygde på egen utnyttelse av ressursene i *Finnmark*, – samenes land.

KAPITTEL 2

Norsk kolonisering av kysten. Begynnende samisk næringsdifferensiering. Ca. 1300-1600

Etter Ottars beskrivelse av Finnmark fra slutten av 800-tallet, er det uten videre klart at samene også brukte ressursene på den ytterste kyststripa. Han hadde nemlig bare sett samer der, under sin seilas til Hvitehavet.

På 1500-tallet begynner en å få historisk – topografiske beskrivelser fra Finnmark. Da er bildet svært endra fra Ottars tid. Ikke bare beskrivelser, men også skattemanntallene og annet kildemateriale viser at det nå var en relativt betydelig norsk kystbosetning. I fjordene og innlandet var det stadig nesten bare samer som bodde. Hva hadde skjedd siden Ottar gav sin beretning til kong Alfred av England? Flere hundre år etter Ottar var jo samene fortsatt nærmest enerådende i Finnmark. Hvilke prosesser og hendelser hadde skapt de nye befolkningsmessige forholdene – med nordmennene som den tallmessige største gruppa, og tilsynelatende den dominerende i kystsona?

Hvis vi først ser på når denne utviklinga begynte, er det all grunn til å tro at den iallfall ikke er eldre enn 1200-tallet. Det islandske skriftet «*Rimbegla*» fra det nevnte århundret, omtaler Malangen (Málatvuotna) som skillet mellom bumenn og finner. Der heter det også at Lenvik hadde den nordligste kirke i verden (jf. Brøgger 1931: 40). Disse utsagnene bør tillegges stor vekt. Dette var nemlig en tid med ekspansjon fra karelsk – novgorodsk side. Da ville man neppe fra islandsk eller norsk side, underslå norsk bosetning eller norske institusjoners tilstedeværelse lengre nord.

Blant annet ut fra et slikt utgangspunkt kan den første norske koloniseringsfasen i Finnmark, høyst sannsynlig settes seinere enn «*Rimbegla*», selv om enkelte historikere har antydning at koloniseringa tok til allerede på 1100-tallet (Johnsen 1922: 21). En viktig grunn til at det ikke uten videre synes rimelig at den norske koloniseringa tok til så tidlig som Oscar Albert Johnsen antyder, er at de handelsmessig gunstige forholdene som hanseatene skapte, ennå ikke var etablert.

Disse hanseatene, med sete i Bergen, begynte å komme inn i Nord-Norgehandelen mot slutten av 1200-tallet. De betalte meget gode priser for tørrfisk. Dermed ble det skapt et større europeisk marked for torsken, slik at Finnmarksfisket nå begynte å vokse fram ved siden av Lofotfisket (Brøgger 1931: 41).

Ett av hanseatenes viktigste betalingsmidler var korn, slik at nordmenn fra da av kunne skaffe seg denne sentrale matvaren på steder hvor korndyrking ikke var mulig. En historiker har beskrevet Bergen på 12-1300-tallet som «... en så å si automatisk virkende sentral for bytte av tørrfisk mot baltisk rug, slik at nordmenn kunne fiske det nødvendige korn opp av havet og klare seg uten egen kornavl.» (Holmsen 1977: 42. Jf. også Brøgger 1931: 41.)

Før hanseatenes inntreden i Bergenshandelen er det altså lite sannsynlig å regne med noen særlig norsk bosetning på Finnmarkskysten. Ut fra arkeologiske data, stedsnavn, skriftlige kilder m.v., framstår derfor det nåværende Finnmark fram til bortimot 1300-tallet som et omtrent ensidig samisk område.

Vardø (Várggát) er i mange sammenhenger blitt nevnt som det fremste eksempelet på den norske etableringa i Finnmark. Kildene forteller at det på begynnelsen av 1300-tallet ble bygd både ei kirke og en borg der. Det er imidlertid ikke samstemmighet mellom historikerne om denne byggevirksomheta i første rekke skulle dekke et behov for norske institusjoner der på grunn av en norsk befolkning, eller om det var politiske motiver for å manifestere norsk overhøyhet som var de avgjø-

rende (Johnsen 1922: 22, Niemi 1983: 74). Det er rimelig å tro at det var en kombinasjon av disse.

I tillegg kommer de økonomiske interessene fra erkebiskopens side. I et noe seinere pavebrev – 1488 – kommer det nemlig fram at kirkene i Finnmark var kapell som med alle sine inntekter lå direkte under erkebiskopen. Slike områder kaltes *ter-rae missionis* – en organisasjonsform som kan ha vært etablert fra 1200-tallet av (Hamre 1977: 30/31.) Erkesetet i Nidaros utvida iallfall bispedømmet nordover, og i 1307 kom erkebiskopen selv for å innvie ei kirke på utposten Vardø.

En indikasjon på at 1300-tallet likevel er relativt viktig når det gjelder norsk kolonisering av Finnmarkskysten, er at fastboende norske for første gang nevnes i kjent lovmateriale i 1384 (Holmsen 1977: 67. Jf. NGL III: 222). Utgravinger av flere gårdshauger på Magerøya viser at de eldste av disse har norsk bosetning fra andre halvdel av 1200-tallet (Richter Hanssen 1990: 39). Det er likevel grunn til å tro at både 13- og 1400-tallet representerer en periode med moderat norsk koloniseringsvirksomhet (Niemi 1983: 69), og at den norske tilflyttinga er særlig markant i hundreårsperioden fra midten av 1400-tallet (Nedkvitne 1988: 56,87,152). Den fiskeriaktivitet som ble drevet fram til da, kan i det vesentlige ha vært basert på sesongmessig utnyttelse av skreien utenfor Breivik på Sørøya, og loddetorsken østover mot Varanger (Nedkvitne 1988: 56).

Bygravingene som er foretatt i Vardø viser for eksempel ikke tegn på at der har vært sivil bosetning lenger tilbake enn 1400-årene (Simonsen 1959: 45). Ialffall er det ikke funnet spor etter norsk fiskeværsbosetning der som er eldre enn 1450 (Rønning Balsvik 1989 I: 15). Dette kan tyde på at Vardø i den første tida var et militært støttepunkt (Linchausen 1975: 39).

2.1 KONFLIKTER I FORBINDELSE MED KOLONISERINGA?

Det var de samiske ressursene som gjorde samene attraktive som skatteobjekter for hålløygene, og seinere for rikskongedømmet i sør. Det var også de rike fiskeressursene som etterhvert førte til en norsk bosetning på Finnmarkskysten.

Hvordan ble så denne ressurskonkurransen sett på av samene som var der fra før? Dette er lite omtalt i litteraturen. Norsk historieskriving har like til det aller siste betrakta det som helt uproblematisk. Av den grunn gjelder det samme en god del av de lærebøkene som mange av dagens voksne har vokst opp med i skoletida. Der finner man gjerne essensen i eldre norske historikers syn på koloniseringa av Finnmark, for eksempel:

«I det 13. århundre tok norske fiskere til å slå seg ned langs hele Finnmarkskysten fra Tromsø til Varanger, og i de to neste hundreårene fikk Finnmark endelig fast norsk bosetning. Det var på høy tid dette framstøtet kom.» (Klunde 1963: 59).

Det er få som har beskjeftiga seg med de mulighetene for konflikt som lå i den norske koloniseringa av Finnmark. Fagfolk har i sine framstillinger stort sett lagt liten vekt på at ressursene, og mange av de gunstigste boplassene på Finnmarkskysten utvilsomt allerede var brukt av samene da nordmennene kom. Vardø hadde for eksempel samisk bosetning (Rønning Balsvik 1989 I: 15).

På 1500-tallet møter vi et betydelig antall norske fiskevær på kysten. Det er urimelig å tenke seg at etableringa av disse har skjedd helt friksjonsfritt, i den grad det bodde samer der fra før. Vi kan derfor gå ut fra at den norske koloniseringsperioden også har medført konflikter når det gjelder areal- og ressursbruk.

Samene har derfor sannsynligvis hatt strategiske interesser i å hindre en utvikling som kunne gå ut over deres egen næringstilpasning. En reaksjonsform kan ha

vært å ta parti for karelerne, som iallfall helt til andre halvdel av 1400-tallet lå i hard strid med de norske som slo seg ned på Finnmarkskysten. Oscar Albert Johnsen antar at årsaken til disse stridighetene var at folk fra karelen og Novgorod betrakta Finnmark som sitt gamle skatteland. Den første norske bosetninga ble med andre ord ansett som uberettiga inntrenging. Verken karelerne eller folk fra Novgorod slo seg ned som kolonister, slik at samene tross alt kanskje har sett sine interesser best trygga gjennom å støtte disse. I «Finnmarkens politiske historie», er Oscar Albert Johnsen som en av de få, inne på dette:

«Og uenighet mellom finner (samer) og norske bumænd om fiskepladser, bosteder og jaktrettigheter maa saavel som rivningene mellom skattekræverne ha bidratt til at nære og vedlikeholde den langvarige tvist. Finnene (samene) tok, ialfald sålænge nordmændene endnu var den svakeste part naturlig parti for angriperne.» (Johnsen 1923: 30.)

Den norske koloniseringa, og utvidelsen av statsmakta nordover, kom som nevnt i konflikt med Novgorodrikets interesser. På 1200-tallet førte dette til at fyrsten av Novgorod beordra karelere og russere til å plyndre fiskevær sørover til Malangen, noe som også ble gjort. To ganger på begynnelsen av 1320-tallet ble nord-norske kystområder angrepet av regulære flåtestyrker. Til tross for fredsavtalen i 1326, fortsatte de gjensidige plyndrings- og krigstoktene ennå i om lag 150 år til (Eriksen 1992: 38/39).

Foran er det nevnt at Vardøhus festning i likhet med kirka på Vardø antakelig er fra begynnelsen av 1300-tallet. Den dateres gjerne til Håkon V Magnussons regjeringstid, altså i perioden 1299-1319. I seinere norsk historieskriving er denne festninga vanligvis utlagt som et symbol på norsk overhøyhet over Finnmark – et grensemerke mot øst, et vern mot karelere og russere. Man kan antakelig med like stor rett betrakte denne festningsetableringa også ut fra en annen synsvinkel. Den kan ha vært et middel for å sikre den norske koloniseringa i eventuelle konflikter med samene. Festninga var i så fall ikke bare et norsk grensemerke, men i like høy grad et tiltak for å holde samene på plass. Hvis den også hadde en slik funksjon, er det interessant å legge merke til den var plassert ved munningen av Varangerfjorden, som opp gjennom tida kanskje har hatt den største samiske befolkningskonsentrasjonen i Finnmark.

2.2 GODE ØKONOMISKE VILKÅR FOR MARKEDSRETTE FISKE

De økonomiske vilkårene for å drive markedsretta fiske må ha vært gode fram mot 1500-tallet. Det framheves blant annet i en av de eldste kjente skriftlige beskrivelser av Finnmark. Det er erkebiskop Valkendorfs innberetning til paven. Den stammer sannsynligvis fra 1512. Uten fisket ville det ikke vært noen norsk bosetning på Finnmarkskysten: «Landet ville ikke vært beboelig for kristne Mennesker, hvis ikke Fiskefangsten som der er meget rigelig lokkede Folk til at slå sig ned der, ...» (Valkendorf utg. 1901: 6).

Tørrfiskene de produserte holdt en slik kvalitet at den ble utført til nesten alle fremmede «kristne Folk». Der var også særdeles gode tørkeforhold, slik at fisken kunne holde seg i minst 10 år, forutsatt at den ble lagra på en skikkelig måte.

I tillegg til fisket var det et visst husdyrhold, men det ser ut til å ha vært av ringe omfang. Det var bare noen sauer og geiter. Det er nærliggende å tro at det var norsk småfehold Valkendorf omtalte. Med det labile bosetningsmønsteret den norske fiskerbefolkninga hadde, var sauer og geiter de gunstigste husdyra. Storfehold ville ha tvunget folk til mer fôrsanking og fastere bosetting.

Om den norske befolkningas tilpasning til landet og ressursene har Valkendorf også interessante observasjoner. De som hadde hjemstavn i Finnmark bodde ikke fast, men flytta stadig til nye steder etter hvor fisket slo til. De fremmede som kom dit for fiskets skyld hadde egne forsyninger med seg, blant annet mat og drikke for et år eller mer, *«for øvrigt fører de med sig alt sit Gods og hjemlige Løsøre, ja Hustruer og Børn, og de tager dem bort med sig når de vender hjem derfra»* (Valkendorf utg. 1910:7).

Man kan med god grunn spørre om Finnmark på den tid i det hele hadde en særlig stor andel fastboende norske i den forstand at familiene bodde der generasjon etter generasjon. Det kan se ut som mange kom utenfra, var noen år, for så å reise tilbake når de hadde oppnådd den økonomiske profitt de var ute etter.

Strukturen i næringslivet må også ha gjort det vanskelig å lage noen sikker fortegnelse over den skattepliktige befolkninga. De mange tilnavnene av typen *«Jemt»*, *«Skott»* o.l., synes også å peke i retning av der har vært en rein Klondykestemming først på 1500-tallet (Dybdahl 1974: 239).

Den store mobiliteten bekreftes også av et pavebrev fra 1488. Der klages det nemlig over at det var vanskelig å få til en fast inndeling av sognene i Finnmark. Det skyldtes at innbyggerne bodde snart her, snart der, avhengig av fisket (Nedkvitne 1988: 42).

Uansett er det likevel klart at det fant sted en tilflytting som førte til en netto befolkningsøkning som oppveide tapene under feidetilstandene med Novgorod, og de naturgitte farene man ellers stod overfor. I en slik forbindelse var selvfølgelig havet en stor risikofaktor, men uvante som de var med forholdene, hadde tilflytterne også en annen fiende – skjørbuken. I følge Valkendorf dreiv den mange uforsiktede til en for tidlig død. I og med at han ikke kjente til C-vitaminets sentrale betydning, slo han fast at denne naturulykken skyldtes landets skrekkelige kulde, og frossen mat og drikke (Valkendorf utg 1901: 9).

Til tross for at de naturgitte levekårene kunne være vanskelige, var de økonomiske vilkårene for å drive eksportretta fiske meget gode. Årsaken var stadig å finne i det gunstige bytteforholdet mellom fisk og korn. Dette trakk folk, ikke bare fra Norge, men fra hele Vest-Europa til Finnmarkskysten. Særlig god var tørrfiskprisen i andre halvdel av 1400-tallet. Da kunne man på det åpne markedet i Bergen, oppnå opptil 6-7 kg rugmel for ett kilo tørrfisk (Nedkvitne 1988: 42-43). Den ekspansjonen som de gode prisene skapte, fortsatte utover 1500-tallet, og kulminerte først i andre halvdel av århundret. Det til tross for at prisen for tørrfisk, sammenlikna med korn, begynte å falle allerede fra slutten av 1400-tallet (Nedkvitne 1988: 44).

Blant dem som har beskrevet den norske befolkningsutviklinga i Finnmark på 1500-tallet, er det likevel ikke full samstemmighet om forløpet. Ulikhetene i framstillinga er til dels store. Einar Niemi har beregna den norske befolkninga i Finnmark til 2 190 personer i 1 520, mens han for 1 597 (98) har hele 4 590 personer. Til sammenlikning opererer Amund Helland med 2 930 norske i 1597 (Helland II 1906: 31). Etter Helland skulle kulminasjonen i den norske befolkningsutviklinga ha vært omkring 1567 (3 070) personer. (Jf. bosetningskartet, fig 2.1 nedenfor.) Niemi mener imidlertid at kulminasjonen ikke finner sted før mot slutten av århundret. I følge Niemi kan man også mellom 1520-21 og 1567 registrere betydelige forskjeller i befolkningsutviklinga i Øst- og Vest-Finnmark. I Øst-Finnmark økte den norske befolkninga med 91 %. I Vest-Finnmark var økninga bare 18,6 %: *«Dette er en klar indikasjon på at tilflyttingen til Finnmark ikke var over. Befolkningstilsiget hadde nådd Vest-Finnmark alt før 1520 med full tyngde, først etter 1529 ble værene østover skikkelig folkesatt. Koloniseringsfasen her var ennå i full utvikling.»* (Niemi 1983: 94-95.)

Niemi er for øvrig den første som har foretatt slike beregninger med historisk kildekritikk. Tallene hans må derfor tillegges størst vekt.

Figur 2.1 Norsk bosetning i 1567

Kilde: (Etter Nielssen 1985: 116)

Også skatteforholdene viser at både nordmenn og samer må ha stått seg godt på 1500-tallet. Den gjennomsnittlige skattebyrden lå nemlig vesentlig over det som var vanlig noe annet sted på landet i Norge. Omkring 1520 betalte hver norsk skattyter i Kyst-Finnmark i gjennomsnitt ca. 9 mark. Til sammenlikning lå gjennomsnittsskatten i jordbruksbygdene ved Trondheimsfjorden på ca. 3 og i Lofoten og Vesterålen på om lag 6 mark.

Da samene ved sjøen i 1567 kom med i de dansk – norske skattematene, betalte de i gjennomsnitt 7 mark (Niemi 1979: 148). Dette var noe mindre enn de norske. Deres økonomiske potensiale har likevel neppe vært dårligere. De måtte jo også ut med kanskje tilsvarende tyngsler til både Sverige og Russland, noe de norske i regelen var forskånt for.

Nordmennene bygde sin velstand på markedsfiske. Samene deltok også i det, men i tillegg utnyttet de andre ressurser. Jakt og fangst var ganske sikkert blant de økonomisk gunstigste. Skinnprisene var nemlig svært gode (Steckzén 1964), og handelsveiene var åpne mot det vesteuropeiske handelssystemet, og østover mot Russland (jf. Hansen 1984). Illustrerende er det at «den norske finnskatten» i 1567 i stor utstrekning ble betalt med russisk mynt (Holmsen 1977: 71). Det var med andre ord gode konjunkturer for både markedsfiske og veiding, noe som kom begge de etniske gruppene til del.

Fiskeressursene var også omfatta med interesse i andre land, noe som kan ha bidratt til at folk fikk gode priser for fisken, og bidrog til økt skatteevne og velstand. Blant annet kom det engelske skip nordover til Finnmark på 1420-tallet. De forbudene som ble nedlagt mot dette, hjalp trolig ikke særlig mye (Richter Hanssen 1990: 45).

2.3 RESSURSBRUK OG BOSETNINGSSONER

I andre halvdel av 1500-tallet nådde den norske bosetninga sitt høyeste nivå etter at koloniseringa begynte. Den kan da ha hatt et slikt omfang at den påvirket samenes aktivitet på kysten. Selv om disse selvsagt også da, som seinere, i større eller mindre grad brukte ressursene på kyststripa, kan en likevel gå ut fra at hovedmønsteret i bosetningslokaliseringa og ressursbruken var at samene brukte innlan-

det og fjordene, mens de norske dreiv salgsbasert fiske fra sine vær på øyene og kysten.

Disse forskjellige bosetningssonene bekreftes av en av de få kjente beskrivelser av de to etniske gruppene levevis og ressursutnyttelse i Finnmark, på 1500-tallet, gitt av Peder Claussøn Friis (1545-1614). Han hadde imidlertid aldri vært i Finnmark selv. Hans kilde var lagmann Jon Simonsson som hadde vært knytta til erkebispetet i Trondheim (jf. NBL XIV 1962: 540-550).

Navnet Finnmark, skriver Friis, kommer ikke av at det bare bor samer – «*Finner*» – der, men fordi det bor sjøsamer, «*Søfinner*», ved alle fjordene, og fjellsamer, «*Fjeldfinner*» eller «*Lappfinner*», på fjellet ovenfor. Med dette blir Friis den første som innfører begrepene sjøsamer og fjellsamer. Disse begrepene har åpenbart mer sammenheng med tilholdssted, og mindre med ulikheter i kultur- og næringstilpassning. Fellespreget i kulturen avspeiles i betegnelsen «*finn*» – same.

Nordmennene bodde ikke i de samme områdene som samene, men holdt bare til «... på Øerne og paa de yderste Næs». Han la også til at de levde av fiske, og holdt få kyr (Claussøn Friis utgitt 1881: 396, 397, 404)

2.4 SAMENE. VEIDEKULTUR OG MARKEDSTILPASNING

På Ottars tid mot slutten av 800-tallet, og i de påfølgende århundrene, må en forutsette at kystens og innlandets ressurser innenfor nærmere avgrensede områder ble utnyttet av den samme samiske gruppe eller *siida*. En slik siidabruk, eller veksling mellom kyst og innland, blir illustrert gjennom en anonym Finnmarksbeskrivelse mot slutten av 1500-tallet.

Der heter det at samene i løpet av et år hadde «*huse og bolige*» på fire steder. Om sommeren var de ved fjordene og ute på øyene etter fisk, fugler, egg, fjær og dun. Om høsten var de også ved «*søesiden*», hvor det fantes skog. I godt vær dreiv de fiske, men når det var uvær og storm, var de i skogen og hogg tømmer til båter og jekter. Vinterstid hadde de boligene til fjells i skogen, hvor det var ferskvann og elver. Der veida de etter rein, andre dyr, og fugler. Om våren var de atter ute ved «*søesiden*» for å drive fiske i godt vær. I dårlig vær kunne de dra til fjells på veiding og jakt, eller bygge båter (Storm 1895: 232).

Beskrivelsen forteller i det vesentlige stadig om en veidetilpassning. Produktene fra de hovednæringselementene som er nevnt, båtbygging, jakt og fiske, er likevel elementer som også inngikk i en markedsøkonomisk tilpassning.

Man skal likevel være forsiktig med å generalisere altfor sterkt ut fra beskrivelsen til denne ukjente forfatteren. Nyere forskning viser at der var et betydelig rom for tilpassninger innenfor de enkelte fjordsystemene. Om Porsanger (Porsangu) heter det for eksempel at man der ikke har noe belegg for et så omfattende flyttemønster som det beskrevne (Richter Hanssen 1986: 58). Porsangersamenes flyttinger baserte seg på at de om våren fulgte fjordtorsken utover mot kysten, hvor de samtidig kunne utnytte den torsken som vandra inn mot land fra Barentshavet (Richter Hanssen 1990: 78).

Etter at nordmennene fra 1200-1300-tallet utstrakte sitt kommersielle fiske til Finnmarkskysten kan dette også ha åpna nye økonomiske muligheter for samene til å utnytte torskeressursene. De kunne nå fiske for salg, og avhende fisken til en slik pris at det kunne være tjenlig å legge større vekt på å drive kommersielt fiske.

Et utslag av dette er muligens at man i regnskapene for Bergen kongsgård omkring 1520 finner enkelte innførsler om at den såkalte finneskatten fra Laksefjord (Lágesvuotna) og Alta var betalt med tørrfisk, nærmere bestemt råskjær (Nielsen 1990: 37). Et ytterligere eksempel på markedstilpassning finner man blant

Varangersamene. I 1599 heter det nemlig at en stor del av dem befant seg i det største fiskeværet ytterst i fjorden, Kiberg (Biergi), for å drive fiske (Niemi 1983: 167).

Den sjøsamiske tørrfiskproduksjonen var faktisk så viktig at den også avstedkom en irritert henvendelse fra den dansk-norske til den svenske kongen i 1594. Der klaga han over at en navngitt svenske hvert år kom og bytta til seg sjøsamenes tørrfisk, mot nærmere spesifiserte varer. Dette var til skade for de norske kjøpmennene (Richter Hanssen 1986: 46).

På grunnlag av materiale fra Altafjorden (Álaheivuotna) hevder Jens Petter Nielsen at fjordfiske var sjøsamenes hovednæringsvei på slutten av 1500-tallet, og at storfisketida hadde gjort sesongflyttingene overflødige (Nielsen 1990: 78). Den samiske tilknytninga til tørrfiskhandelen, nevnes også av Peder Claussøn Friis mot slutten av 1500-tallet. Han forteller at samene selv ikke seilte til Bergen med fisken, men solgte fangsten direkte til kjøpmennene (Claussøn Friis, utg. 1881: 404) – eller slik vi har sett det, iallfall solgte det som ikke svenskene førte med seg.

Et annet tegn på samenes markedstilpasning får man gjennom skattemanntalls-lister. En beregning gjort på grunnlag av *svensk* skattemanntallsmateriale fra om lag 1550 til kort etter år 1600, viser at handelen var viktig. De varene som samene ved sjøen betalte skattene med, stamma da i all hovedsak fra steder som lå utenfor deres ressursområde. En naturlig slutning er at de må være kommet dit gjennom handelsvirksomhet (Hansen 1985b: 133).

Også innlandssamene betalte skattene med en viss mengde handelsgods, men der var naturalandelen, eller andelen av egenproduserte varer mye høyere (Hansen 1985b: 133). Denne påvisninga av handelens rolle for kyst- og fjordsamenes økonomi, gir likevel ikke grunnlag for å hevde at veide- eller jakt- og fangstsamfunnet var avvikla blant disse (Hansen 1985b: 137).

Sjøsamene var fortsatt ivrige og dyktige jegere. Peder Claussøn Friis nevner spesielt sel og nise som viktige jaktobjekter. «*Tranen*» fra disse dyra skulle være en viktig del av samenes daglige kosthold (Claussøn Friis utg. 1881: 404).

Sjøsamene holdt også mange tamrein, som gav både melk, smør og ost. Om høsten ble en del rein ført «*ud til nordmændene*», og solgt som slakt. Det ble også drevet en omfattende villreinjakt. Det virker som om denne jakta i stor utstrekning ble drevet med lokkedyr.

De fleste kjente viltartene på land nevnes også som byttedyr. Blant fuglene var rypa særlig viktig, både for kjøttets og fjærenes skyld. Jakt var således ett av samenes fremste erverv. Det utstyret de trengte til dette laga de sjøl. Blant annet smidde de sine egne pilespisser. Barna ble lært opp til å bli dyktige bueskyttere fra de var små. Bomskudd ble ansett som en skam (Claussøn Friis utg. 1881: 406).

Av vanlige husdyr holdt sjøsamene geiter, men det sies uttrykkelig at de ikke hadde sauer. Samene som bodde ved fjordene, ble i tillegg beskrevet som dyktige skips- og båtbyggere, som gjerne la boplassene i tilknytning til skogsområder, både av material- og brenselhensyn. Når skogen var uthogd på et sted drog de videre til et annet. Jorddyrking var det derfor ikke tale om (Claussøn Friis utg. 1881: 404). Vi kan nok gå ut fra at Peder Claussøn Friis hadde ringere kunnskap om de samene som i hovedsak oppholdt seg inne i landet. Innlandet må ennå på slutten av 1500-tallet ha vært et mer eller mindre lukka land for de sjøfarende norske og danske, som han, eller hans informant Jon Simonsson, hadde som kilder.

Det fortelles likevel at jakt var de såkalte fjellsamenes viktigste næring. De slo seg ned der de kunne finne noe vilt. Imidlertid hadde også de tamrein (Claussøn Friis utg. 1881: 498), men det antydes ikke om de hadde mange eller få, slik det ble gjort for sjøsamenes vedkommende. Heller ikke sies det noe om hvordan, eller om de omsatte produktene fra reinen.

Naturligvis var det ikke slik at de som betegnes som fjellsamer, flytta vilkårlig omkring. For en utenforstående observatør kan likevel flyttinga fra ett sted til et annet, ha fortont seg slik (jf. *"Reindrifft"* i kapittel 5 om reindrifft).

2.5 FORHOLDET MELLOM DE ETNISKE GRUPPENE

I forbindelse med ressursbruken er det også nødvendig å se på om der var andre faktorer enn de reinte økonomiske, som hadde betydning for hvordan ressursene ble utnyttet. Hadde for eksempel folkegruppene syn på hverandre noe å si?

Når det gjelder forholdet mellom de gruppene som bodde i Finnmark, var det handelsmessig kontakt mellom iallfall sjøsamene og nordmennene. Ganske sikkert deltok også fjellsamene i denne handelsvirksomheten. Etter den beskrivelsen som gis av Peder Claussøn Friis, var imidlertid samkvemmet for øvrig på et minimumsnivå. Det sies nemlig at samene helst ikke kom på slike steder hvor det var mye folk (det vil si norske). På den annen side ville man helst ikke ha dem der heller (Claussøn Friis utg. 1881: 404). Dette kan ha sammenheng med forestillinga om samenes kynighet i trolldom. Den var en sterk realitet i samtida.

Forestillinga om samenes overnaturlige evner kan også ha vært en medvirkende årsak til de til dels skarpt atskilte bosetningssonene for samer og nordmenn. Dermed har trolldomsfrykten også vært med på å påvirke ressursbruken. En dokumentasjon på denne frykten kom også til uttrykk på høyeste hold i København. I 1609 utstedte nemlig Christian IV en meget sterk ordre til lensherren på Vardøhus, om hvordan han skulle forholde seg når det gjaldt samenes trolldom.

Der heter det at det var vel kjent at «*Finske og Lappiske Folk*» hadde en naturlig tilbøyelighet til trolldom. Derfor torde ikke «*Nordmænd og andre fromme Folk*» å bo nær dem. Langt mindre vågde de å bosette seg ved de fjordene hvor det bodde mange samer. Lensherren skulle derfor følge nøye med, og sørge for at det ble gjort kort prosess med dem som ble tatt i å bruke trolldom. De skulle dømmes, og «*uden al Naade aflives.*» (NRR IV: 300, jf. også Nielsen 1990: 107).

Det var med andre ord ikke bare materielle årsaker, i første rekke ulik tilpasning til marked og ressurser, som lå til grunn for den bosettingslokaliseringa man hadde på 15-1600-tallet. Der var også andre grunner, bygd på folkelig mistenksomhet og frykt.

Resultatet var iallfall at Finnmark på en måte var delt i to, etter etniske «grenser»:

1. Et norsk bosetningsområde ytterst på kysten og øyene. Denne bosetninga baserte seg stort sett på markedsfiske, men med et visst tillegg av husdyrhold.
2. Fjordene og innlandet var samiske områder, med jakt, fiske, tamreinreindrifft, og husdyrhold som basis.

2.6 RESSURSBRUK OG RETTSOPPFATNINGER

Retthistorikeren Sverre Tønnesen (1979) antok at det både i den norske og samiske sona forelå en klar oppfatning av at knapphetsressurser kun tillå dem som til daglig brukte det aktuelle området. Dette kan en finne belegg for også i samtidskilder.

Rekveden er ett eksempel. For den norske fiskerbefolkninga på den trebare Finnmarkskysten, må trevirke til bygging og brensel ha vært meget ettertrakta. Den enkleste måten å skaffe seg slikt virke på var å sanke rekved. Det er derfor ikke til å undres over at dette var en rett folk ville sette mye inn på å forsvare.

En slik sak kom fram for herredagen i Oslo i 1578. Undersåttene i Vardøhus len hadde vært i konflikt med lensherren, og fikk en retterbot som stadfesta at de fortsatt

skulle ha (ene)rett til å nyttiggjøre seg dette godet. Det skulle stadig forholdes med det «*som gamilt och fund haffuer verit*» (NHD I: 305).

Retterbota kan antakelig stå som et godt eksempel på den rettsfølelsen som rådde hos de norske. De hadde et labilt bosetningsmønster, og behov for beskyttelse av visse typer ressurser innenfor det aktuelle området. Dersom lensherren fikk monopol på rekveden, ville det bli vanskelig å opprettholde den bestående bosetning eller å etablere ny.

Som eksempel på samisk rett til bruk av bestemte ressurser kan en velge laksefisket i Tana (Deatnu) (jf. Pedersen 1986: "*Gode økonomiske vilkår for markedsretta fiske*" i kap. 2.2). Det er meget illustrerende. En svensk kilde fra omkring 1580 forteller at det var samene fra siidaene i selve Tanadalen (Deanuleahki) som fiska i vassdraget. Det interessante spørsmål i denne forbindelse er om disse samene hadde enerett til fisket, om de utøvde fisket på eget grunnlag, eller om de måtte utlede sin fiskerett fra andre.

Den forannevnte svenske kilde er helt klar når det gjelder dette. De betalte ingen avgift – «*Laxeskatt*» – for det fisket de dreiv. Derimot opplyses det at de betalte annen skatt, og da selvfølgelig som et ledd i den vanlige tredobbelte beskatninga på den tida. Laksefisket som sådant var ikke avgiftsbelagt fra noen av kronenes side.

Hvis noen av kongene hadde ment at fiskeretten tilhørte dem, kan man med stor sikkerhet gå ut fra at det ville blitt innkrevd spesiell avgift for laksefisket. Også dansk-norske opplysninger bekrefter holdbarheta i de svenske kildene. I forbindelse med det såkalte sjøsamemanntallet fra 1601 heter det om Tana at der skulle det være et godt laksefiske. Dette ble ikke brukt av samene ved fjorden, men av de som bodde oppover vassdraget (Johnsen 1922: 277).

Her forsterkes inntrykket av at det avgjørende var nærheta til ressursen. Rettighetsbærerene var de som bodde i elvedalen i direkte tilknytning til vassdraget. At ressursene innenfor en gruppes faste bruksområde var forbeholdt medlemmene av vedkommende gruppe, blir også uttrykkelig dokumentert i sjøsamemanntallet fra 1601. Det går der fram at nordmenn hadde prøvd å få innpass ved fisket. Sannsynligvis for å få myndighetenes støtte hadde de lovt å betale avgifter til kongen for det.

Selv det hadde ikke nytta. Samene som hadde hånd om fisket hadde en så sterk stilling at de nekta nordmennene å fiske. Avslaget var likevel ikke endelig. Fisketil-latelse kunne gis, men mot avgift til samene selv. Disse forbeholdt seg også rett til å fastsette størrelsen av denne.

Dette er et eksempel på at samene innenfor ett bestemt område, i forhold til en bestemt ressurs, hadde så vidtgående råderett at de kunne holde andre ute. Fra et annet samisk område som grenser til Finnmark, Nord-Troms, har man fra samme tid holdepunkter for den samme rettstilstanden som i Tanadalen i 1601. Der gjaldt det jordleie. Håvard Dahl Bratrein som har behandla dette spørsmålet, er blant annet kommet fram til at før 1608 synes det som om samene krevde all jordleie i Skjervøy (Skiervá) tinglag, på steder som hadde fast norsk bosetning. Dette gjorde de under henvisning til alders tids bruk (Bratrein 1984: 30).

KAPITTEL 3

Statspolitiske forhold. ca. 1600-1826**3.1 RIVALISERING MELLOM NASJONALSTATENE**

I forbindelse med ressursbruken er selvsagt også de statspolitiske forholdene viktige. Hvilke stater var aktører i spillet som foregikk for å få kontroll over det samiske området, og når ble grensene trukket? Etterhvert kom jo disse til å bli svært bestemmende for den faktiske bruken av ressursene.

La oss her først se på hvordan samtida vurderte nasjonalstatenes stilling i kappløpet om samenes landområder, og hvilken stilling de sistnevnte var kommet i. I følge Peder Claussøn Friis på slutten av 1500-tallet, lydde såvel sjø- som fjellsamene under både kongen av Norge, Sverige (Ruotta) og Russland (Ruošša), og var skattepliktige til alle tre (Claussøn Friis, utg. 1881: 406).

Den tredobbelte skatteplikta skreiv i følge Claussøn Friis seg fra at én konge alene ikke klarte å undertvinge samene på grunn av deres trolldomspekt. Kongene var blitt nødt til å slutte et slags forbund for å få det til. Svenskekongen var kommet Norges konge til hjelp med sine østfinner, mens man fra russisk side stilte med bjarmelendere. De to sistnevnte gruppene skulle være jevngode med samene i trolldom. Først når disse kreftene hadde forent seg, måtte samene gi tapt.

Men historikeren Friis hadde også en annen forklaring på samenes tredobbelte skatteplikt nemlig at de ville ha «... *Fred og ingen Fiendskab af de nest omliggendis Land.*» (Friis utg. 1881: 407). I ettertid faller det vel ganske lett å velge den siste forklaringa. Samene var også så verdifulle skatteobjekter at hvis noen drepte en same, måtte det i følge Friis bøtes til alle tre kongene (Friis, utg. 1881: 407).

Det som nøkternt sett skjer etter midten av 1500-tallet, er at flere makter søkte å skaffe seg herredømme over samenes landområder. Sentralt i disse bestrebelsene stod det som i dag er Finnmark.

Danmark–Norge hadde mer eller mindre herredømme over den ytterste kyststripa. Nordmennene som bodde der, hørte inn under Danmark – Norge når det gjaldt skattebetaling og annen jurisdiksjon. Heller ikke det var imidlertid uten videre akseptert av Sverige ennå så seint som i 1608. Da ble også nordmenn i Vadsøområdet skattlagt av svenskene (Niemi 1983: 204).

Fjord- og innlandsbefolkninga bestod utelukkende av samer. De som bodde nærmest kystsona var i det vesentlige underlagt dansk-norsk jurisdiksjon. Foruten skattlegging fra den sida, ble de dessuten avkrevd skatt av både Russland og Sverige. Sistnevnte var altså også kommet inn som skattlegger, etter at Norge og Novgorod i første halvdel av 1300-tallet hadde gjort en formell avtale om at begge rikene kunne skattlegge samene mellom Lyngen/Balsfjord og Hvitehavet (se "[Hørte Finnmark og samene til det norske rikssamfunnet? – Begrepet skatt før ca. 1300](#)" i kapittel 1.5).

Om hele det svære innlandsområdet har man få eller ingen kjente opplysninger fra tida før de systematiske svenske skatteregnskapene begynner i 1553 (Smith 1938: 1). Det som egentlig skjedde da, var at den svenske kongen eksproprieterte en form for skattlegging eller utpressing av samene som handelsmennene fra Bottenvika, birkarlene, hadde drevet tidligere (Smith 1938: 3). Helt klart er det at det var det svenske veldet som stod for jurisdiksjonen i innlandet (Smith 1938: 4), vel å merke i den grad man kan snakke om jurisdiksjon fra utenforstående, når det var maksimum ett fogdebesøk årlig. I deler av innlandet var det også regulær russisk skatteinnkreving i denne perioden.

Den dansk-norske aktiviteten i innlandet viser seg først og fremst i spredt og tilfeldig skatteinnkreving mot slutten av 1500-tallet (Smith 1938: 101). Jurisdiksjon i form av innkreving av bøter og liknende ble forsøkt, men bare i liten utstrekning. Det har med andre ord forekommet tilløp til dobbeltjurisdiksjon.

3.2 STRIDEN OMKRING 1600

Mot slutten av 1500-tallet tilspissa forholdet mellom nasjonalstatene seg. Dermed kom særlig samene i en enda mer utsatt og pressa stilling enn tidligere. I 1595 hadde Sverige og Russland i Teusina inngått en avtale hvor Sverige gav opp kravet på Kolahalvøye, men «overtok» de gamle russiske kravene vestover. Grensa mellom Russland og Sverige skulle i henhold til denne avtalen gå øst for Varanger, slik at Sverige dermed skulle få fri adgang til Nordishavet (Jiekŋamearra). Det svenske skattekravet etter 1595, fra Varanger (Várjjat) og sørvestover helt til Tysfjord (Divttasvuotna), var at de skulle ha 2/3 av skatten, mot 1/3 til Danmark-Norge. (Niemi 1983: 199.)

Formelt sett var det denne avtalen som lå til grunn for den mer ekspansjonistiske svenske politikken ved lakseelvene og fjordene i Finnmark. Hensikten var åpenbart å utvide det svenske herredømmet.

Som et svar på Teusinaavtalen forbød dansk-norske myndigheter samene i området å betale skatt til russerne. Dessuten ble de opplyst om at de ikke hadde plikt til å betale til Sverige. Samenes uholdbare situasjon kommer særlig til uttrykk ved at de som bodde ved sjøen og fjordene, under de verste trusler ble nekta å betale skatt til Sverige. Tilsvarende trusler ble også framsatt fra svenskenes side overfor innlandssamene, hvis de betalte skatt til Danmark-Norge. Karl 9. anerkjente ikke Danmark-Norges skattleggingsrett over innlandssamene i det hele tatt (Hansen 1985a: XXIV).

I tillegg til at situasjonen var kaotisk, prøvde også alle de involverte statene å presse opp størrelsen på skattene. Dette kom trolig av en tenkning om at den største skatten også gav den største retten til landet og folket (Johnsen 1922: 104).

Et ytterligere kompliserende element i dette var selvsagt også at Teusinaavtalen ikke ble ratifisert eller godkjent av partene før i 1609 og 1617 (Hansen 1985a: XVIII). Den russiske skattlegginga fortsatte derfor til 1602, samtidig som man både fra svensk og dansk-norsk side også krevde inn russeskatten. Med andre ord kunne samene i det omstridte området oppleve en firedobbel beskatning (Hansen 1985a: XIX, jf. også Richter Hanssen 1986: 42).

Et relevant spørsmål er også hva skattekravene samla sett utgjorde. Einar Richter Hanssen har regna ut at i et «normalår» rundt begynnelsen av 1600-tallet, måtte en same som bodde ved sjøen, trekke opp 857 kg torsk, for å skaffe tørrfisk nok til å dekke verdien av det han måtte ut med i tiende, skatt og andre faste utgifter (Richter Hanssen 1986: 46). Med datidas redskaper og utstyr var det mye fisk.

Omkring år 1600 hadde man altså den situasjon at Danmark-Norge gjorde framstøt innover i landet. Sverige gjorde det samme mot kysten, Russland var i en slags mellomstilling med sin påstand om at den rette grense mellom «Lappland og Norge» var Tana, og at landet derfra og østover skulle være deres (Johnsen 1923: 136). Varangerhalvøya var imidlertid unntatt fra dette kravet (Selnes u. å.: 128).

Et annet biprodukt av striden mellom Danmark-Norge og Sverige, var forsøket på å innføre nye og tidligere ukjente avgifter på samisk næringsutøvelse. Christian IV bestemte nemlig i 1609 at de «Søfinner eller Fjeldlapper» som om sommeren kom ned til sjøen fra fjellene, skulle ut med tribut og tiende. De skulle heller ikke begynne å fiske før de fikk tillatelse fra lensherren selv eller fogdene. Lensherren

skulle også påse at de ikke gav noe til russerne eller svenskene, fordi «*Høiheden til samme sø hører os alene til.*» (NRR IV: 299).

I forhold til den dansk-norske kongens pretensjonskrav virker det som en selvmotsigelse at også sjøsamene skulle betale tributt for å fiske i sjøen. Man merker seg også at annen samisk næringsutøvelse, blant annet reindrift, ikke er nevnt i denne bestemmelsen. Derfor er det grunn til å gjøre oppmerksom på at en annen avskrift bruker betegnelsen «*Fieldfinner*» i stedet for «*Søfinner*» (NNS III: 246). Det er sannsynligvis det korrekte, selv om Riksarkivet opplyser at det originale kongebrevet trolig ikke fins mer, men at den avskrifta som ligger nærmest opp til reskriptet, den originale kopiboka, bruker begrepet «*Søfinner*» (Brev fra NRA, dat. 11.3.1986, Jnr. 790/86. A. 884.157 KS/OJ).

3.3 FREDEN I KNÆRED 1613

Blant annet stridighetene om herredømmet over de samiske områdene førte til den såkalte Kalmarkrigen, mellom Sverige og Danmark-Norge (Dánmárku-Norga). Fredsslutninga etter denne krigen fant sted i Knæred i 1613. Fra da av begynte konturene av dagens Finnmark for alvor å tre fram.

Fra 1613 var kysten og fjordene, og det nærmeste landet innover, ensidig underlagt Danmark-Norge. Samene som bodde i dette området var dermed også bare dansk-norske undersåtter. Samene i innlandet derimot, var stadig under dobbel beskatning, men under svensk jurisdiksjon. Enare (Anár) ble forøvrig også skattlagt fra russisk side. Arnold Ræstads syn på det som skjedde i 1613, var at freden i Knæred avklarte at en del av kystlandet og øyene lå utenfor «*Lappmarkene*» (Ræstad 1930-33: 418).

Etter freden i Knæred var altså de juridiske forholdene oversiktlige i kyst- og fjordstrøkene i Finnmark, med unntak av det som nå er Sør-Varanger. For innlandssiidaenes vedkommende var det ennå mange uavklarte spørsmål.

Uklarheta dreide seg om i alt 6 samiske siidaer på det såkalte «*Sørfjeldet*» – området sør for Vardøhus len – kystsona i Finnmark. Sørfjellet bestod av siidaene Guovdageaidnu (Kautokeino), Láhppojávri, Ávjovárri (= Karasjokdistriktet), Teno («*Juxby*»), Utsjok (Ohcejohka) og Anár (Enare). Dette området som blant annet omfatta hele det nåværende Indre-Finnmark (Sis-Finnmárku), forble under svensk geistlig og verdslig jurisdiksjon fram til 1751, men samene i dette området måtte også betale skatt til Danmark-Norge i den samme perioden.

Motstykket til «*Sørfjeldet*» var «*Nordfjeldet*» – Kolahalvøya. Dette området bestod av hele 14 samiske siidaer. Tre av disse, Neiden (Njávvdán), Pasvik (Báhčaveadji) og Petsjenga (Beahccán) er av spesiell interesse. De var i perioden mellom 1613 og 1826 felles skattleggingsobjekter mellom Danmark-Norge (Norge etter 1814) og Russland. Siidaene lå likevel overveiende under russisk jurisdiksjon. Det vesentlige av landområdene deres ble lagt inn under Norge ved grensekonvensjonen mellom kongen av Sverige-Norge (Ruotta-Norga) og den russiske tsar, i 1826. I dag utgjør dette Sør-Varanger kommune.

Når det gjelder den smule avklaring som fant sted i 1613 med hensyn til jurisdiksjons- og skattleggingsgrenser i det distriktet som nå er Finnmark, må det presiseres at dette ikke var grenser i nyere mening av ordet. Det dansk-norske enesuverenitetsområdet som da ble utvida til også å omfatte fjordene med det nærmeste opplandet, hadde ingen helt fast avgrensning innover. Man kan derfor registrere visse forskyvninger av denne «*grensa*» mellom 1613 og 1751.

I de nesten halvannet hundre år, fram til 1751, skjedde det ikke vesentlige endringer i de ytre statspolitiske rammer i området. Fra tid til annen kan det nok ha

kommet ulike utspill som hadde til hensikt å styrke den ene eller den andre statens maktposisjon. Stort sett ble det med det.

På det strategiske området fant det dessuten sted betydelige endringer, noe som trolig medførte at både Sveriges og Danmarks interesse for finnmarksspørsmålet ble mindre. Ved freden i Roskilde i 1658 fikk nemlig Sverige all den adgang til verdenshavene de kunne ønske seg. Fra da av var hele kyststrekninga fra Svinesund til Øresund, og rundt Skåne, svensk territorium. Den mulige faren dansk-norske myndigheter hadde sett fra Sverige i nord, må fra det tidspunkt ha blitt vesentlig redusert.

3.4 GRENSETRAKTATEN MED SVERIGE I 1751

Ved fredsslutningene i 1720/21, etter den store nordiske krig, ble Sveriges makt sterkt beskåret. Landet mista blant annet store landområder til Russland, og levde etter det lenge under nærmest konstant russisk press. Sluttsteinen i så måte ble lagt ved at Sverige i 1809 måtte avstå Finland (Suopma) til Russland.

Den noenlunde jevnbyrdighet som igjen ble oppnådd mellom Danmark-Norge og Sverige, i første halvdel av 1700-tallet, førte til enighet om at tvistesporsmål på den allerede eksisterende grensa i sør skulle løses. Det skulle også trekkes ei fast grense mellom Norge og Sverige gjennom de samiske distriktene, hvor begge statene til da hadde krevd inn skatt.

Dette førte etter møysommelige feltarbeider og forhandlinger fram til grensetraktaten av 1751, som med ett slag mer enn fordobla Danmark-Norges territorium i Finnmark. En stor del av dette området betegnes gjerne i dag som Finnmarksvidda, og omfatter de nåværende kommunene Guovdageaidnu (Kautokeino) og Kárášjohka (Karasjok), størstedelen av Deatnu (Tana), og deler av iallfall Unjárga (Nesseby), Lebesby (Davvesiida), Porsanger (Porsangu) og Alta (Álaheadju). I forbindelse med de forberedende arbeidene som ble gjort på 1740-tallet, hadde den sentrale personen fra dansk-norsk side, major og jurist Peter Schnitler, sterkt anbefalt at en måtte få Finnmarksvidda (Finnmárkkoduottar) lagt under Norge. Hovedargumentene hans var av økonomisk og strategisk karakter. Den økonomiske begrunnelsen gikk på at de norske da ville beholde eneretten til handelen med de varene som samene der produserte. Det strategiske elementet var at Finnmarksvidda ville skape en større buffersone mot de sterkere naboene (Schnitler III 1985: 84).

Det konkrete resultatet i 1751 ble at Utsjoksiidaen (Ohcejohksiida) skulle bli svensk, og mista alt land på vestsida av Tanaelva (Deatnu), med denne som grenselv. Guovdageaidnu og Ávjovárri (Karasjokdistriktet) ble lagt til Danmark-Norge. Enare ble for så vidt ikke berørt av selve grensedraginga, bortsett fra at Danmark-Norge etter 1751 falt bort som skatteinnkrever der.

Grenseoppjøret midt på 1700-tallet medførte altså at Danmark-Norge fikk ei brei landstripe, Indre-Finnmark, som en form for buffersone mot Sverige. Dette ville man neppe klart uten den spesielle samiske næringstilpasninga i området. Det gjaldt i første rekke reindriftssamenes bruk av landet innover vidda til vinterbeite.

Gudmund Sandvik har lagt særlig vekt på at det var innlandssamenes reindrift som ble avgjørende for at vidda kom til å bli liggende under Danmark-Norge, i stedet for Sverige. Han skriver at samene i det svensk-norske fellesområdet bare kunne ha tamrein om de fikk fortsette med den årvisse sommerflyttinga til kysten. Dermed ble flyttinga med tamrein det avgjørende argument for å legge Finnmarksvidda til Norge, og som et oppland for kystområdet (Sandvik 1980a: 117).

Det var derfor på grunn av samisk bruk at Finnmarksvidda kom under norsk suverenitet. Sandvik legger til: «Og det må vera eit landemerke i all tenking om samiske rettar til land og vatn også i vår tid» (Sandvik 1980a: 119).

Det var imidlertid ikke bare innlandssamenes reindrift som bidrog til at Finnmarksvidda ved grensetrekkinga i 1751 ble lagt under Danmark-Norge. Kyst- og fjordsamenes reindrifftsflyttinger på midten av 1700-tallet strakte seg også langt innover landet om vinteren. Dermed var også de viktige når grensa skulle fastsettes. Schnitler for sin del regna allerede i utgangspunktet med at de områdene disse samene brukte, var såkalt «privativt» dansk-norsk land. Dette gjaldt blant annet traktene rundt Kárásjohka/Iešjohka, og områder 3-4 mil sør for Masi (Schnitler III 1985: 159). Grunnlaget hans for å hevde dette, var at disse strøkene ble brukt av reindriftssamer som både i juridiskjonell og skattemessig forstand var ensidig dansk-norske undersåtter. *Det* må ha spilt inn når sluttresultatet skulle fastsettes.

Fra 1751 av har Finnmark, med unntak av Sør-Varanger, hatt sine nåværende grenser fram til det sørvestre hjørnet av dagens Unjárgga gielda (Nesseby kommune).

3.5 GRENSEKONVENSJONEN MED RUSSLAND. 1826

Et noe større område enn nåværende Sør-Varanger var som nevnt foran, stadig såkalt «fellesdistrikt» med Russland etter 1751. Dette gjaldt i følge Peter Schnitler Neiden, Pasvik og, Petsjenga («*Peisen*»). Disse lå alle sør for Varangerfjorden (Varjjetvuotna). Samene derfra oppholdt seg om sommeren nede ved fjorden, hvor de dreiv sjøfiske og laksefiske i elvene. Om vinteren var de inne i landet, og livnærte seg som andre samer av reindrift og jakt. Russland hadde der den geistlige og verdslige juridiskjon. Norge tok bare skatt der sammen med Russland (Schnitler III utg. 1985: 69 f.).

Av annet materiale kan man se at dette fellesområdet ble via betydelig oppmerksomhet på offisielt dansk-norsk hold i andre halvdel av 1700-tallet. Noen bevegelse i grensespørsmålet ble det likevel ikke før Norge ble tvunget inn i personalunionen med Sverige i 1814. Det gode forholdet mellom kongen av Sverige-Norge, Karl Johan, og den russiske tsar og storfyrste over Finland, Aleksander I, skapte da grunnlag for forhandlinger om ei grense i dette området. I 1826 ble så grensekonsvensjonen inngått. Fra den tid dette samiske distriktet ble lagt til Norge, har Finnmark og Norge hatt de fastlandsgrensene som gjelder i dag.

De som igjen kom i klemme, var de samene som hadde brukt landet på begge sider av den nye grenselinja. I likhet med det som skjedde ved den enda mer omfattende grensefastsettelsen i 1751, måtte også samene i Sør-Varangerområdet velge statsborgerskap. En stor del av de berørte samene i Pasvik ble russiske undersåtter, men til en viss grad fikk de gjennom tilleggsavtaler sikra sine tradisjonelle næringsinteresser på det som nå var blitt norsk territorium. Enkelte av disse rettighetene stod ved lag i nesten 100 år, til de gjennom ulike kunstgrep falt bort på 1920-tallet (Andresen 1983).

1826 danner et endepunkt for nasjonalstatenes territorielle ekspansjon i nord, med en innbyrdes oppdeling av det gamle samiske bosetningsområdet som resultat. Lars Ivar Hansen beskriver den utviklinga som hadde skjedd på følgende måte:

«Denne annekteringen og oppdelingen av landområdene i nord, hadde karakter av en langvarig prosess, som strakte seg over flere hundre år, med røtter i middelalderen, og med flere, til dels suksessive faser. Analytisk kan en kanskje skille mellom tre hovedtrinn i utviklingen, selv om de kronologisk sett kan overlape med hverandre:

- En første fase, hvor de omgivende statenes pretensjoner går ut på krav og påstander om rett til å ta skatt av ulike same-grupper, uten at disse dermed blir regnet som ordinære undersåtter under vedkommende stat, etter datidens statsrettslige tankegang.

- En annen fase, som i første rekke dreier seg om utbygging av administrasjon, og geistlig og verdslig jurisdiksjon over samene, – ikke minst ved kirkelig ekspansjon, gjennom anlegging av kirker og klostre, og misjonsvirksomhet.
- En tredje fase, hvor disse rettighetene og denne myndighet som etterhvert er blitt hevdet av nasjonalstatene, - til skattelegging og ulike typer jurisdiksjon over samene, - søkes «omkodet» eller «konvertert» til høyhetsrett over landområder.» (Hansen 1985: IX. Når det gjelder grensetrekkingene vises også til Aarseth 1989: 43 ff).

I forhold til Sverige var freden i Knæred i 1613 et ledd i denne prosessen som ble fullført i 1751. Når det gjaldt Russland, er det 1826 som markerer endepunktet i den utviklingsrekka som Lars Ivar Hansen beskriver.

3.6 LAPPEKODISILLEN OG RESSURSBRUKEN

Det er av spesiell interesse for ressursbruken i forbindelse med utviklinga på det statspolitiske området mellom 1613 og 1826, at det til grensetraktaten av 1751 ble knytta et tillegg om samenes rettigheter. Det var «*Förste Codicil og Tilleg til Grendse-Tractaten imellem Kongerigerne Norge og Sverrig Lapperne betræffende*». Den finnes blant annet i Norges traktater I (1967), og står fra og med 1992 også i Norges Lover.

Dette tillegget er seinere gjerne kalt lappekodisillen. Den skulle fullt ut ha samme formelle status som grensetraktaten selv. Det kommer klart til uttrykk både i traktatens artikkel 8, og i kodisillens § 30 .

I faglitteraturen har det vanlige synet gjerne vært at kodisillen bare skulle sikre de overflyttende reindriftssamenes rettigheter. Likevel er det grunn til å spørre om ikke også annen samisk næringsvirksomhet som ble berørt av grensedraginga skulle beskyttes. Under drøftinga av dette, anfører Samerettsutvalget i sin første delutredning, at det framgår klart av kodisillens § 30, og forarbeidene, at den samiske befolkning skulle beskyttes. Samerettsutvalget nevner også at den dansk-norske grensekommisjonen, Mangelsen, meget sterkt hadde betont «*Lappernes Conservation*», under arbeidet med kodisillen. Samerettsutvalget fortsetter: «*Reindriften var bare ett av flere næringsgrunnlag innen det samiske bruksområde, som ble delt av grensen. Skulle samene gis fullverdig beskyttelse og muligheter for å overleve som*»nasjon«, måtte deres utnyttelse av naturressursene sees som en helhet. Konsekvensen av dette syn må bli at hele den grenseoverflyttende befolkning var vernet, ikke bare de som livnærte seg ved reindrift.» (NOU 1984: 18, s.187).

Samerettsutvalgets første delinnstilling gir imidlertid ikke noe entydig svar på om det forholdt seg slik.

På grunn av de topografiske forhold langs grenselinja mellom Norge og Sverige etter 1751, har man i Finnmark, og da i Tana- / Varangerområdet, trolig det aller beste grunnlag for å kunne registrere om kodisillen ble anvendt på andre næringssektorer enn reindrift. Ingen andre steder hadde den nye grensa formelt kutta over en så intens utnytting av et vidt ressurspektrum som her.

De samiske siidaene i selve Tanadalen mista for eksempel alt land på vestsida av Tanaelva. Grensa mellom Norge og Sverige (nå Finland) kom nå til å følge denne fra Skoarjohka ved Polmak (Buolbmát), opp til sammenløpet mellom Kárasjohka og Anárjohka, videre oppover sistnevnte til sammenløpet av denne, og Skiehččanjohka. Aller øverst fulgte grenselinja Skiehččanjohka.

Både jaktinteresser, sjø-, ferskvanns- og laksefiske, samt beite og brenselavvirkning, ville blitt negativt berørt, hvis lappekodisillen kun sikra reindriftssamenes

bruk av disse ressursene på den andre sida av den nye grensa. Det er da også flere forhold som tyder på at kodusillens bestemmelser i dette området faktisk har vært brukt til å regulere, eller sikre rettighetene også til andre samer enn de som baserte sin hovedeksistens på distanseflyttinger med rein.

I det følgende vil vi gå noe nærmere inn på dette, for å se om der er holdepunkter for at lappekodusillen ble brukt overfor andre enn reindriftsgruppene. Slike holdepunkter kan en blant annet få gjennom påvisning av praksis innen ressursutnyttinga, og eventuelt via utsagn fra myndighetenes side (jf. Pedersen 1986, 1987, 1989).

3.6.1 Handel. § 28

På ett punkt er det helt klart at kodusillen helt klart tok sikte på å sikre interessene til andre enn reindriftsamer. Det var handelsinteressene til samene fra Utsjok, som nå var blitt svenske undersåtter. Trolig gjaldt bestemmelsen også samene fra Enare, i og med at disse hørte til Utsjok i administrativ forstand.

Gjennom lappekodusillens § 28 fikk de stadfesta sin rett til å drive handel med den danske monopolhandelen. Dette skjedde gjennom en bestemmelse om at innbyggerne i Utsjok som var blitt «*privative Svenske Undersaatter*» ved grensefastsettelsen, i handelsmessig henseende på alle måter skulle behandles likt med de norske undersåttene. Dette gjaldt både de varene de produserte selv, så vel som de varene som monopolhandelen hadde brakt dit. Dette skulle gjelde både da, og for de fremtidige monopolhandelsbestemmelsene, samt for andre handelsinnretninger som måtte komme. Det eneste unntaket fra likebehandlinga var at de svenske undersåttene ikke skulle ha samme rett til å få kreditt, som de dansk-norske.

Laks var et av de viktigste produktene Utsjoksamene hadde å avhende. Det var følgelig av den største viktighet å sikre at den nye grensa ikke skulle sette hindringer i veien for deres handel med laks og andre produkter. Disse ble i stor utstrekning omsatt ved det nærmeste monopolhandelsstedet, Gullholmen (Gollesuolu), ved utløpet av vassdraget. Derfra henta de også det vesentligste av de forsyningene de trengte.

Paragraf 28 i lappekodusillen var ingen hvilende bestemmelse. I 1791 berettes det for eksempel at beboerne i Utsjok i henhold til grensetraktaten fikk dekt alle sine handelsmessige behov fra de norske handelsplassene, men ikke mot kreditt, bare kontant betaling (Sund 1791. I Åbo Tidning No. 3). Fra omkring 1790 finnes det også en annen forfatter som konstaterer at § 28 fastsatte spesielle fordeler for Utsjoksamene, med hensyn til handel i Norge (Hülphers, utg. 1921: 192).

3.6.2 Statsrettslig tilhørighet

Samene fra Utsjoksiidaen som hadde brukt landet på begge sider av Tanaelva på strekninga mellom Polmak og sammenløpet av Kárásjohka-Anárjohka, mista som nevnt alt land på vest- og nordsida av Tanaelva i 1751. De som hadde brukt dette området, skulle fra da av høre inn under Sverige. Dette framgår av grensetraktatens artikkel 2. Der var det nemlig blitt avtalt at kongeriket Sverige «*Eensidig og allene*» skulle oppebære all skatt fra Utsjok- og Tenosamene (en liten siida som gjerne ble regna sammen med Utsjok).

De fleste kildene trekker likevel i retning av at samene i Tanadalen, i første omgang ikke lot seg merke særlig av at det ble trukket ei riksgrense gjennom området deres. Det ser vi et eksempel på om lag 20 år etter at grensetraktaten ble inngått. Da var dansk-norske og svenske myndigheter ennå uenige om statstilhørigheta til fem navngitte familier. Saka kom fram på det svenske tinget i Utsjok i 1770, etter

at danskene hadde fremma krav om at disse familiene tilhørte dem (jf. Pedersen 1994).

Uten å gå inn på hvordan det formelt ble argumentert fra svensk og dansk-norsk side, er det likevel all grunn til å nevne hvordan disse, og andre familier brukte naturressursene. Også i tida etter 1751 hadde denne bruken åpenbart vært helt uavhengig av grenselinja.

De var eiere – «ägare» – av like mye engmark, beiteland og fiskevatn på begge sider av grensa. Beitenene hadde de benytta blant annet til kyr, sauer og rein. De hadde også drevet fiske i «Ishafvet», i Tanaelva, samt naturligvis i de små innsjøene på begge sider av grensa. I rettsreferatet understrekes det at de ikke var reindriftssamer, men såkalte «fiskare Lappar».

Av denne saka går det tydelig fram at myndighetene hadde problemer med å finne ut av, og definere statstilhørigheta til en del av de samene som var blitt berørt av grensetrekkinga. Det hang sammen med den tradisjonelle sesongmessige bruk de gjorde av land og vann på begge sider av grenselinja.

Når det helt konkret gjelder lappekodisillen, finner vi at det her ble vist til en av kodisillens bestemmelser, til tross for at det ikke dreide seg om reindriftssamer. Av rettsboka går det fram at reint formelt hørte disse familiene inn under Norge, på grunn av at de om vinteren holdt til på norsk side av Tanaelva. Dette ut fra at det i kodisillens § 4 var blitt bestemt at en same skulle tilhøre det landet hvor han hadde vinterskattelandet sitt.

Selv om de svenske myndighetene hadde mange andre argumenter for at de likevel burde være svenske undersåtter, viser dette tilfellet at når det gjaldt bestemmelse av statsborgerlig tilhørighet, anså myndighetene lappekodisillen som et aktuelt rettsinstrument, uavhengig av om det dreide seg om reindriftssamer eller ikke.

Man kan likevel ikke ut fra denne saka trekke den konklusjon at lappekodisillen sikra rett til også annen næringsutøvelse enn reindrift på den andre side av grenselinja. Det får man et nærmere innblikk i ved å se på hva som var den faktiske situasjon etter 1751, når det gjaldt Utsjok- eller Tanadalssamenes andre tradisjonelle næringer.

3.6.3 Lappekodisillens § 12. Jakt og fiske

Formelt sett er det kanskje i første rekke § 12 som er av interesse når man skal vurdere kodisillens eventuelle rekkevidde i forhold til den delen av grensesamenes ressursbruk, som ikke hadde direkte sammenheng med reindrift. Denne paragrafen omhandler de overflyttende samenes jakt og fiskerettigheter i det andre landet. De svenske samene fikk der full rett til å drive jakt og fiske, på linje med norske undersåtter. Samene fra Norge fikk på sin side den samme retten i «Lapmarken paa den Svenske side.»

De overflyttende samene ble med andre ord sidestilt med landets egne undersåtter, når det gjaldt rett til jakt og fiske. Det springende punktet er om denne retten utelukkende gjaldt dem som flytta over grensa med rein. Reint allment må en vel kunne si at det ikke virker helt tilforlatelig at reinen som sådan skulle være grunnlaget for de rettighetene til ressursutnytting samene ble tilkjent. Derfor er det bare påvisning av praksis som kan gi et svar på det.

3.6.4 Fiske i sjøen

I saka angående de fem omtvista familiene het det at de alltid hadde vært «fiskare Lappar», og at de også hadde fiska i sjøen (jf. «Statsrettslig tilhørighet» i kapittel 3.6.2). Dette tyder på at Utsjoksamenes tradisjonelle sjøfiske fortsatte også etter

1751. En tolkning eller anvendelse av kodusillen i retning av at den bare tilkjente reindriftssamer rettigheter i det andre landet, skulle tilsi at de innlandssamene som ikke var reindriftssamer, måtte avvikle sitt fiske i sjøen.

Det ser ikke ut til at det fant sted noen slik avvikling. I et brev til amtmanden fra handelsforvalteren i Tana, i 1773, går det tvert imot fram at nesten alle de «svenske» samene fra Utsjok oppholdt seg i Kjøllefjord (Gilivuotna) og Tana sogn for å drive fiske om våren og sommeren (14.5.1773. SATØ. FA. Skr. fgvBiA. 1772-73. Pk. 39).

Det kan absolutt være av interesse å se denne praksisen i forhold til lappekodusillen, og spørre om dette samsvarer med at det eventuelt bare var reindrifts-/flytt-samene som ble sikra rettigheter også til annen næringsvirksomhet på den andre sida av grenselinja. Her ser man altså at «Næsten alle» Utsjoksamene dreiv fiske i sjøen, uten at det på noen måte ble beskrevet som ulovlig. Ingen steder i denne kilden antydes det heller at samene fra dette svenske innlandsområdet ikke skulle ha full rett til fortsatt å fiske i sjøen.

Handelsmannen klaga bare over at de ikke betalte tiende av fangsten. Størstedelen av denne ble nemlig ført opp til vintermarkedet i Utsjok og omsatt som tørrfisk. Det kunne dreie seg om et samla kvantum på opptil 250-300 våger. Det vil si om lag 4 500 – 5 000 kg, noe som tilsvarer henimot 20 000 kg rå fisk.

Noe seinere kilder synes også å bekrefte at Utsjoksamenes fiske i fjordene ikke var noe kontroversielt spørsmål. I den forbindelse berettes det i 1790 at både Utsjok- og Enarefolket mot erleggelse av tiende, fiska i «*Ishafvet*» hver eneste sommer. Fisket var den viktigste overflyttingsårsaken, selv om de også hadde rein med seg som levde av gressbeitene ved sjøen (Sund 1791).

En noenlunde samtidig forfatter betoner på den annen side Ohcejohkasamenes reindrift, men anfører at noen fisker i havet på grunn av «... *särskild tillstånd för denna orten, ...*» (Hülphers, utg. 1921: 192). Det er i dette siste tilfellet legitimt å spørre om hvilken annen spesiell tillatelse det kan være snakk om enn lappekodusillens § 12.

I forbindelse med Utsjokfolkets sjøfiske, kan man også registrere at de iallfall enkelte steder hadde faste installasjoner for eksempel stabbur til å oppbevare fisk i. I 1806 får vi blant annet vite at «*Kronolensmann Høegmann*» eide et stabbur i Lille-Laksefjord (SAK. FA. kpb. 1806. Til Cronobefalingsmand Westberg, 28.3.1806.) Når det gjelder Høegmanns næringstilpasning, er det lite som tyder på at han var reindriftssame. Han må derfor ha hatt et annet rettsgrunnlag for å drive fiske, og eie bygninger ved Laksefjorden.

En fortolkning av lappekodusillen i relasjon til sjøfisket, er gitt av pastor Fellman i 1851. Gjennom sine 11 år i Utsjok, fra 1820 til 1831, erverva han seg detaljkunnskap om forholdene i prestegjeldet. («P.m. i anledning av ifrågasatt grænse-spärrning mot Norge». Fellman IV 1906: 246 f.). Alle som ville, kunne da uhindra dra ned til fjordene, særlig Varanger, for å fiske når de hadde behov for det. Der ble overhode ikke lagt noen hindringer i veien for dem i så måte. Han hevda helt reservasjonsløst at de svenske samene, og dermed beboerne i Utsjok og Enare, i 1751 uttrykkelig ble sikra deres gamle rett til å fiske ved Ishavets kyst (Fellman III 1906: 252). Han tok imidlertid feil når han også hevda at denne retten ble oppheva i 1826.

Særlig fra Enare var fisket i sjøen mer regelmessig enn fra Utsjok, under Fellmans tjenesteår på 1820-tallet. Der det var to eller flere menn i huset, ble vanligvis den «*raskaste*» sendt til sjøen for å drive fiske. Dette gjorde de i følge Fellman i henhold til den «... *fiskerätt i ishafvet (som) dem uttryckligen förbehålles ...*» gjennom grensetraktaten av 1751.

Også andre forfattere på finsk side var av den oppfatning at kodusillen hjemla en generell rett for de finske samene til å drive for eksempel sjøfiske i fjordene i Finnmark. Gabriel Rein var en av dem som hevdet at den såkalte grensesperringa i 1852 ble satt i verk fordi norske myndigheter hadde brutt 1751-traktaten og «gränsvärket» når det gjaldt de finske samenes fiskerett (Rein 1867: 290., jf. også "*Grensesperringa i 1852 og virkningene av den*" i kapittel 5.10 om grensesperringa).

Det aller meste taler for at sjøfisket som ble drevet av ikke-reindriftssamer fra svensk/finsk og finsk/russisk side ikke ble negativt berørt av grensedraginga. Det fortsatte som tidligere etter 1751, og etter 1809, da Finland ble et storfyrstedømme under den russiske tsar. Fra myndighetshold i Norge ble det ikke lagt hindringer i veien for dette før i de nærmeste tiårene forut for 1852 (jf. "*De finskregistrerte samenes fiske*" i kapittel 7.10.1).

Under forutsetning av at det nevnte sjøfisket hadde en formell basis, eller «*særskild tillstånd*», slik Hülphers uttrykte det omkring 1790, kommer man neppe utenom lappekodusillens bestemmelser.

3.6.5 Laksefisket

Hvordan stod det så til innen laksefisket? Denne næringa var en av de mest sentrale for de Tanadalsinnbyggerne som ikke dreiv distanseflyttinger med rein. I og med at den nye grensa skulle følge Tanaelva fra Polmak og oppover, hvor jo en vesentlig del av laksefisket foregikk, måtte det selvsagt føre til nesten uoverkommelige vanskeligheter om det gamle bruksmønsteret måtte brytes opp. Det skjedde da heller ikke. Fisket fortsatte som tidligere, og innbyggerne selv traff blant annet flere avtaler om ulike former for kollektivt fiske på tvers av grenselinja. Det gjaldt for eksempel metodene goldin og golgadat, som var blandingssystemer av drivgarn og stengsler.

Ikke minst viktig var et felles tverrstengsel som hver sommer i en hundreårsperiode mellom ca. 1770 og 1870, nærmest sperra hele elva et stykke nedenfor sammenløpet av Kárášjohka og Anárjohka. De involverte der var Karasjoksamene og de øverstboende i Utsjok tinglag på svensk-finsk, etter 1809 finsk-russisk side. Disse ble også enige om å opprette et felles overstengsel i grenseelva Anárjohka på 1830-tallet. I tillegg hadde grensesamene også en privat avtale på tvers av grensa, om utnytting av lakseressursene i Polmakelva (Buolbmátjohka) (jf. Pedersen 1986, 1988, 1992).

I de forannevnte arrangementene henvises det ikke direkte til lappekodusillen, men man finner også kilder som viser at lappekodusillens regelverk ble påberopt i forbindelse med laksefiskesaker, selv om reindriftssamer ikke var involvert i disse. Det mest konkrete eksemplet har man like i begynnelsen av 1800-tallet. Bakgrunnen for det hele var en tvist om laksefiske mellom Karasjoksamene og noen samer fra Utsjok (jf. NOU 1984: 18, s. 188 og Pedersen 1989: 197 ff).

Etter den argumentasjonen dansk-norske myndigheter førte, synes det ganske klart at de anerkjente lappekodusillen som rettsgrunnlag for Karasjoksamens laksefiske. I følge dem hadde laksefisket på grensestrekninga tilhørt Karasjokfolket både før og etter grensetraktaten. Den var således et vern for denne retten. Det var i et slikt verneøyemed man i en innledningsfase argumenterte med at tvisten med de svenske Utsjoksamene burde behandles etter den rettergangsparagrafen i kodusillen (§ 22), som ville gi sterkest dansk-norsk/samisk innflytelse over utfallet.

Saka ble pådømt ved det svenske tinget i Utsjok i 1801, men dommen ble underkjent på grunn av at lappekodusillens regler om oppnevning av lagrettemenn ikke var blitt fulgt. Vedkommende svenske dommer som hadde leda rettsforhandlingene,

ble til og med avsatt på grunn av denne mangelen på etterlevelse av kodisillens regelverk. Også på svensk side anså man altså lappekodisillen for å være et naturlig instrument for løsning av konflikter mellom samene i Tanadalen, som var blitt borgere i to stater etter grensedraginga i 1751.

Rundt 1830 får man også klare antydninger om at det var lappekodisillens regelverk som skulle følges når det gjaldt tvister angående laksefisket på grensestrekninga. Fra 1820-tallet har man dessuten opplysninger om at Enaresamer dreiv laksefiske i Karasjokvassdraget langt inne på norsk område, nærmere bestemt i Bávttajohka. Det er ikke utenkelig at legitimitetsgrunnlaget også for det fisket kan finnes i lappekodisillen (jf. Pedersen 1986, "*Næringsliv og befolkningsmessige forhold, 16- og 1700-tallet*" i kapittel 4.).

3.6.6 Oppsummering. Lappekodisillen

Når det gjelder spørsmålet om lappekodisillen i praksis bare sikra reindriftssamenes rettigheter, kan man for det første peke på at når Utsjoksamenes handelsrett ble tatt inn i lappekodisillen, er det et helt åpenbart eksempel på at denne ikke *bare* var utforma med henblikk på de overflyttende reindriftssamenes behov.

Man kan også registrere at enkelte av kodisillens bestemmelser har vært trukket inn for å vurdere den statsborgerlige tilhørigheta for såkalte «Fiskarlappar», eller de som gjerne er blitt kalt elvesamer.

Videre er det klart at praksis innen sjøfisket var at alle fra Utsjok og Enare som ønska det, kunne fiske i de nærmeste fjordene, uten innsigelser fra norske myndigheter. Også her er det ting som taler for at lappekodisillen, og kanskje særlig dens § 12, har utgjort legitimitetsgrunnlaget.

Hvis man mot dette innvender at innlandssamenes sjøfiske kanskje dreide seg om en tradisjonell, men uregulert bruk, må man da på den annen side ha for øye at slik bruk skulle det være slutt med på det andre landets territorium, med mindre den skjedde i henhold til lappekodisillens bestemmelser

Innen laksefisket viser en laksetvist mellom fastboende Karasjok- og Utsjoksamer i årene 1799-1808, at norske myndigheter både på amts- og regjeringshold påberopte grensetraktaten (det vil si lappekodisillen) for Karasjokfolkets rett til fortsatt uhindra fiske i Tanaelva. Kodisillens rettergangsbestemmelser var også en del av myndighetenes saksbehandling i denne saka, både i København og Stockholm. På svensk side ble som nevnt en dommer avsatt fordi han ikke hadde fulgt kodisillens regelverk fullt ut, da denne tvisten ble pådømt ved tinget i Utsjok.

Samla sett framkommer det altså sterke indisier på at lappekodisillen i Tanadal-sområdet har vært brukt på flere områder, uavhengig av om de impliserte var reindriftssamer eller ikke. Mye tyder med andre ord på at lappekodisillen iallfall her sikra interessene til en større gruppe samer enn bare dem som var reindriftnomader. Dette hadde dermed også konsekvenser for ressursutnyttinga på tvers av grensa.

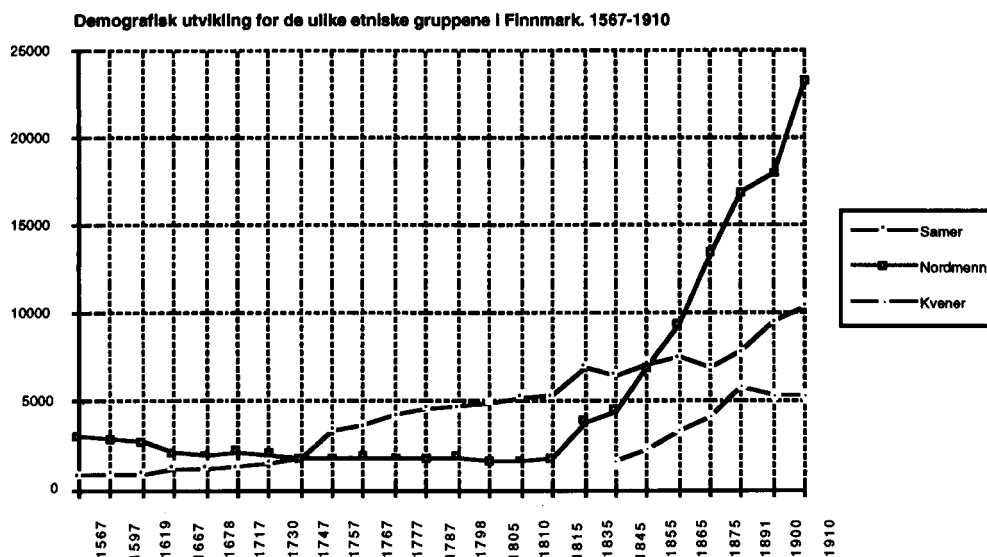
For reindriftssamene var kodisillen av helt grunnleggende betydning. Før 1854 var lappekodisillen den eneste skrevne rettskilde av generell karakter som omhandla deres rettsstilling (Jebens 1986: 217).

KAPITTEL 4

Næringsliv og befolkningsmessige forhold, 16- og 1700-tallet

I perioden fra begynnelsen av 1600-tallet fram til 1826 ble dagens Finnmark etablert. Fylket fikk sine grenser gjennom Knæredfreden i 1613, grensetraktaten med Sverige i 1751 og grensekonvensjonen med Russland i 1826. Det skjedde med andre ord svært omfattende endringer med hensyn til de statspolitiske forhold. Minst like omfattende var endringene når det gjaldt de befolkningsmessige forholdene.

Fram til begynnelsen av 1800-tallet var situasjonen at nordmennenes antall sank. Samenes antall steig (se fig. 4.1 nedenfor). I tillegg fikk man også på 1700-tallet inn et uvisst antall kvener i denne perioden. De befolkningsmessige endringene som skjedde hadde nær sammenheng med ressursutnyttelsen.

Figur 4.1 Demografisk utvikling for de ulike etniske gruppene i Finnmark. 1567-1910.

Tallene gjelder de forskjellige etniske grupper under dansk-norsk jurisdiksjon. (Før 1613 var de jurisdiksjonelle forhold for alle samene tildels uklare.) Til 1751 gjelder tallet kun for de samene som bodde i fjordstrøkene og på kysten (eksklusive nåværende Sør-Varanger). I 1751 ble hele innlandet lagt under dansk-norsk eneoverhøyhet. På figuren gjenspeiler det seg ved en sterk økning i antallet samer. I 1826 ble Sør-Varanger lagt under norsk eneoverhøyhet. Til og med 1835 ble samer og kvener regna sammen. De sistnevntes antall var imidlertid relativt lavt fram til da.

Innen næringslivet forble nok kommersielt fiske nordmennenes viktigste sys-sel, men også de gikk i større grad over til et noe mer desentralisert bosettingsmøn-ster hvor husdyrhold ble viktigere. Hos samene var veidesamfunnet utsatt for påvirkninger som førte til en differensiering i retning av tamreinhold med noma-disme for noen, mens andre igjen brukte mer tid og krefter på husdyrhold og fiske. For mange samers vedkommende kan man også finne alle de nevnte næringene kombinert med hverandre. Tida fra begynnelsen av 1700-tallet, kjennetegnes også ved at det kom en ny etnisk gruppe inn i ressurskonkurransen. Det var kvenene. De hadde til dels en noe annen næringstilpasning enn nordmennene og samene.

Den negative befolkningsmessige utviklinga for nordmennenes vedkommende bekymra de dansk-norske myndighetene sterkt. Nedgangen i antallet norske ble

utvilsomt oppfatta som en trussel mot de formelle territorielle gevinster man ellers hadde oppnådd.

4.1 DÅRLIGERE KONJUNKTURER FOR MARKEDSRETTE FISKE FRA 1600-TALLET. ENDRINGER I NORSK TILPASNING OG KONFLIKTER MED SAMISK BOSETNING

Den norske bosetninga i Finnmark var konsentrert i vær i hele den første koloniseringsperioden. Det var også situasjonen mot slutten av 1500-tallet. Derfor var denne befolkninga meget sårbar for svingninger i bytteforholdet mellom fisk og de livsnødvendige varene de måtte skaffe seg gjennom handel – eller kort og godt meget utsatte for dårlige fiskepriser. Befolkninga i et fiskevær hadde bare fisken å stole på som handelsvare. Værmannen var «... *like avhengig av storkjøpmennene som noen vever i Flandern*», slik Alf Kiil uttrykker det (Kiil, u.å: 4). Dette ble en bitter realitet for den norske befolkninga i Finnmark, da bytteforholdet mellom korn og fisk endra seg dramatisk negativt i løpet av 1500- og 1600-tallet.

Prisfallet begynte allerede ved inngangen til 1500-tallet. I første halvdel av dette århundret kunne man likevel oppnå 3 kg rugmel for hvert kilo tørrfisk. I andre halvdel falt dette til 1,9 kg, mens bytteforholdet var helt nede i 1,4 kg ved utgangen av 1600-tallet (Nedkvitne 1988: 42). Samme tendens gjaldt også for andre varer, for eksempel salt (Kiil u.å.: 10). Fisken var kort og godt blitt mye mindre verdt enn tidligere.

I et oversiktsverk over norsk økonomisk historie mellom 1500 og 1850, fokuseres det også på at de som var mest avhengige av handelsfisket, var de som ble hardest ramma av de forverra konjunkturerne. Dette førte til en befolkningsnedgang i kyststrøkene i store deler av Nord-Norge. I Lofoten og Vesterålen (Viesterålli) skjedde det likevel bare en midlertidig avslakking i folketilveksten. Dette forklares med at det der var brukbare muligheter jordbruksdrift, noe som kompenserte for de reduserte inntektene fra fisket. Helt nord i landet var næringsgrunnet mye mer ensidig. Derfor ble disse samfunnene sterkest ramma (Dyrvik, m.fl. 1979: 26).

Selv om det allerede før de forverra konjunkturerne på 1600-tallet var et visst fehold blant nordmennene på Finnmarkskysten (Nielssen 1985: 116/119), synes det likevel klart at det nå ble helt maktpåliggende å søke alternative utveier for å livberge seg. Dette førte til visse endringer i det norske bosetningsmønsteret.

Enkelte forlot Finnmark, mens andre som ble igjen, så seg om etter andre næringer. Husdyrhold var det mest naturlige. Jordressursene rundt de gamle fiskeværene ytterst på kysten og øyene var imidlertid svært begrensa. Av den grunn framstod fjordene som attraktive alternativer (Nielssen 1984a: 102).

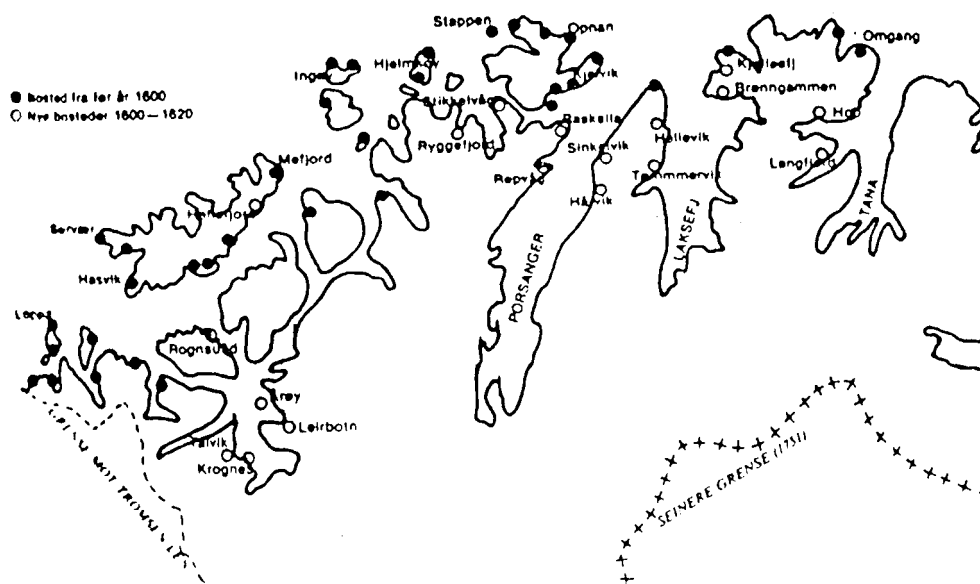
Norsk bosetning et stykke innover i fjordene ble nå mer vanlig. Denne omlegginga og de konfliktenes oppstod, vet man noe mer om, sammenlikna med den første norske koloniseringa av Finnmarkskysten fra 1300-tallet og utover (jf. "[Gode økonomiske vilkår for markedsrette fiske](#)" i kapittel 2.2). Det klareste eksemplet på hva som skjedde i kjølvannet av de dårligere konjunkturerne for markedsfiske, finner man trolig i Altafjorden (Nielssen 1984a). Der kom den norske bosetninga relativt sett også til å ekspandere lengre innover enn i noen av de andre fjordene på den tida. Denne utviklinga tok til i årene etter 1610, da Øksfjord (Ákšovuotna) var den norske boplassen som lå nærmest Altafjorden (Nielssen 1984a: 102). Fjordsamene dreiv også fehold, slik at det oppstod en reell ressurskonkurranse innenfor de områdene hvor samene tidligere hadde vært enerådende. Den norske bosetninga kom nemlig på steder som til da hadde vært samiske. Dette vil si at «... *nordmenn*» erstatte «samene som befolkning på en del viktige bosteder». Altafjorden på 1600-tallet er et godt eksempel. Nordmennene var der svært få i forhold til samene, men de

klarte «... her som ellers å tilrive seg de beste bostedene på et tidlig tidspunkt.» (Nielssen 1984a: 101).

For å forklare den norske tilflytninga til Altafjorden må man imidlertid også trekke inn den politiske historia. I forbindelse med stridighetene med Sverige, og Kalmarkrigen, ble det i 1611 satt i gang bygging av et festningsanlegg på Årøya. Nettopp i 1611-12 blir da også Årøya for siste gang nevnt som et samisk bosted. De 7 samiske familiene som bodde der, ble etter all sannsynlighet tvunget til å flytte (Nielssen 1984a: 101).

På bakgrunn av konkrete eksempler trekker Alf Ragnar Nielssen den konklusjon at flere samvirkende faktorer bidrog til den norske ekspansjonen: «... norsk bosetting både i Talvik og på Årøya hadde direkte sammenheng med oppføringa av »Altenhus Festning«. Festninga ble bygd som et vern mot svenske krav på samefjorden Alta, og det er sannsynlig at myndighetene så norsk bosetting i fjorden som et vern mot mulige svenske krav på et seinere tidspunkt. Nordmenn har sikkert blitt oppfordret til å slå seg ned i fjorden, og derfor kan vi si at den norske kolonisering av Altafjorden hadde såvel politiske som økonomiske årsaker.» (Nielssen 1984a: 104).

Utover på 1600-tallet var det også flere rettssaker i kjølvannet av at nordmenn overtok samiske boplasser i den indre delen av Altafjorden. Utfallet av disse retts sakene var stort sett at samene tapte, og ble fratatt sine gamle rettigheter i området. Rettsreferatene inneholder likevel ikke deres argumentasjon og rettsoppfatning (Nielsen 1990: 124).

Figur 4.2 Kart som viser norsk kolonisering av fjordene i Finnmark i perioden 1600-1620

Kilde: (Etter Nielssen 1984a: 102)

Det er likeledes klart at det i årene mellom 1600 og 1620 ved de ytre delene av de aller fleste større fjordene i Finnmark, fant sted en utvikling som i prinsippet svarte til den man hadde i Alta (jf. fig 4.2 ovenfor). Ved disse hadde man ikke festningsanlegg eller liknende. Forklaringa må derfor være at de forverra næringsmessige vilkårene på kysten tvang en del av den norske befolkninga innover på samenes enemerker.

Til tross for denne omlegginga av næringslivet i retning av større satsing på fehold, for å motvirke de dårlige konjunktorene for fisk, kan man likevel konstatere at dette ikke bidrog til å opprettholde den norske befolkninga på det tidligere nivået.

Vilkårene for markedsfiske forverra seg nemlig ytterligere på 1600-tallet. Omkring 1630 ble forholdene ekstra vanskelige. Fiskerne i Finnmark måtte da ut med 10 våger fisk for én tønne mel. Bare tre tiår tidligere slapp de med 3-4 våger for det samme melkvantumet. Nettopp i disse årene ble det også klaga over hungersnød på noen av tingstedene i Finnmark (Nielssen 1985: 123).

Utover på 1600-tallet stabiliserte prisen på en tønne mel seg til 5-7 våger fisk, det var omtrent det dobbelte av hva som ble betalt før krisa satte inn. Svartår innen fisket gjorde heller ikke situasjonen bedre. Dette hadde store konsekvenser på mange områder: *«Etter 1630 ble fiskerne i nord de dårligste skattebetalerne til staten, mens de tidligere altså hadde vært de som betalte høyest skatt. Ut fra dette må man si at det inntrådte ei klar økonomisk forverring, og levevilkårene må ha blitt svekket. Denne nye situasjonen kom til å vare ved resten av hundreåret og også på 1700-tallet.»* (Nielssen 1985: 123).

I de aller fleste embetsmannsbeskrivelsene finner man klager over at tilstanden i stor grad skyldtes de norske fiskernes latskap. Likevel viser nyere forskning at produksjonen pr. fisker steig på 1600-tallet. Produktivitetsøkninga var likevel ikke stor nok til å oppveie de dårlige prisene (Nedkvitne 1988: 124/125).

4.2 EKSTRAORDINÆRE TILTAK. «FINMARKENS OPKOMST»

Den befolkningsmessige tilbakegang for den norske delen av befolkninga var etter sentralmyndighetenes syn så alvorlig at man i løpet av andre halvdel av 1600-tallet fant det nødvendig med helt ekstraordinære tiltak for å øke antallet norske innbyggere. Disse tiltakene kom til å omfatte skattefritak, fritak for militær tjenesteplikt for dem som flytta til Finnmark, forvisning av kriminelle dit, med videre. Gjeldsavskrivninger ble også brukt. Før gjeldsavskrivninga i 1685 var for øvrig situasjonen den at de aller fleste norske finnmarkingene var insolvente.

Det var befolkningstallene som lå til grunn for de tiltakene som ble satt inn. De viste at de norske skattemennenes antall var gått tilbake fra 561 i 1567, til 378 i 1678 (Helland II 1906: 29). Av disse siste var hele 117 flytta til Finnmark i årene 1671-79 (Tronstad 1981: 15). Adelaer-mantallet fra 1690 viste samme tendens. Hele 72 % av de norske rettighetsmennene var da født utenfor amtet (Niemi 1983: 245).

I det dansk-norske jurisdiksjonsområdet i kyst- og fjordstrøkene var antallet samiske skattemenn i perioden fra 1567 til 1678, gått fram fra 154 til 225 (Helland II 1906: 29). I det svenske jurisdiksjonsområdet i innlandet bodde det for øvrig bare samer, uten at en her har eksakte tall å holde seg til.

De mange innberetningene fra embetsmenn i Finnmark på 16- og 1700-tallet gir også et dramatisk inntrykk av den nedgangstid den norske Finnmark gjennomlevde. Felles for mange av disse embetsmannsbeskrivelsene er at de også inneholder mer eller mindre velfunderte forslag til hvordan man skulle sikre *«Finmarkens Opkomst»*, eller tiltak som førte til at nordmenn ble boende varig i Finnmark.

Fogden Knag og amtmann Lilienskiold på slutten av 1600-tallet er viktige i denne sammenheng. Det samme er Thomas von Westen og Peder Harboe som i første halvdel av 1700-tallet ytte geistlige bidrag til debatten om *«Finmarkens Opkomst»*. Mange av betenkningene kom likevel ikke før omkring midten av 1700-tallet. Den kanskje viktigste av disse er Schnitlers *«7de volumen»*, som er en særdeles detaljert og grundig beskrivelse av både årsaker til og botemidler for Finnmarks tilstand (Schnitler III, utg. 1985).

På 1750-tallet kom Colletts relasjon angående Finnmark (Collett 1757). Den er et talende uttrykk for at dansk-norske myndigheter hadde grunn til bekymring med hensyn til den norske befolkningsutviklinga i Finnmark. Her må en kanskje legge til at hvis amtmannens vurdering av Finnmark var den vanlige i Danmark-Norge ellers, er det ikke til å undres over at det var vanskelig å få en stabil norsk befolkning der. Folk fra Danmark og Sør-Norge kunne nemlig i følge Collett ikke «... være vel fornøjet med saadant Land ...». Europeere måtte «skrækkes» ved tanken på å oppholde seg der, hvis de ikke hadde utsikt til stor gevinst av det (Collett 1757: 80).

Også Colletts etterfølger, Gunder Hammer, leverte en grundig utredning om Finnmarkske forhold, nemlig «*Historisk Underretning om Finnmarkens Handel*» (forfatta 1763, utg. 1835). Deretter kom betenkninger fra Paus (om lag 1760), Garman (1784) og Heiberg (forfatta 1784, utg. 1800). Helt på slutten av århundret kan amtmann Sommerfeldt også føyes til denne rekka (1799-1800).

Med ujevne mellomrom ble det også nedsatt kommisjoner som skulle undersøke forholdene, og komme med forslag til forbedringer. Symptomatisk nok kom de først i arbeid mot slutten av 1600-tallet. Det var Lindenowkommisjonen i 1685, og Adelaer-kommisjonen i 1690. Disse granska forholdene på stedet, mens 1700-tallskommisjonene stort sett satt mer sentralt i dobbeltmonarkiet. Nevnes bør også at Finnmarkskommisjonen så seint som i 1826 stadig var opptatt av det gamle begrepet, «*Finmarkens Opkomst*».

Som et resultat av embetsmannsbetenkningene og kommisjonene, ble det fra andre halvdel av 1600-tallet og utover, iverksatt en rekke tiltak for å sikre en (dansk-)norsk befolkning i Finnmark. Det dreide seg om alt fra deportasjon av forbrytere til ulike former for premiering og subsidiering. Viktige virkemidler i den forbindelse var fritak for militærtjeneste, og skattefritak. Finnmark ble også et fristed for forgjelda personer fra de sørlige delene av Norge, og Danmark.

4.2.1 Finnmark som deportasjonssted

Forandringene i de demografiske forhold er trolig den direkte årsak til myndighetenes endra holdning når det gjaldt å bruke Finnmark som deportasjonssted for uønska elementer fra Danmark eller Sør-Norge. På 1630-tallet har det trolig ikke ennå vært noen akutt krise med hensyn til det norske befolkningsselementet. På den tid skulle nemlig folk i Finnmark som ble definert som løsgjengere, sendes til Danmark, på straffarbeid til orlogsverftet Bremerholm i København (Juel 1891: 328/29).

Ikke mange tiårene seinere var myndighetenes holdning helt forandra. I 1667 kom det for eksempel forslag fra amtmannen om å befolke Finnmark med soldater fra Bergen, og unge folk av begge kjønn fra tukthuset i København (Helland II 1906: 67). Det virkelige omslaget når det gjaldt å bruke kunstige tiltak for å sikre en norsk befolkningsandel, kom likevel ikke før i 1670- og 80-årene.

I 1680 bad Bergenskjøpmennene om at de som frivillig flytta til Finnmark og ble der i 5 år, måtte bli fritatt for utskrivning til soldattjeneste. Et annet ønske de hadde var at løsgjengere og sterke late tiggere fra Bergenhus len måtte sendes til Finnmark, hvor de skulle tilpliktes å oppholde seg i 5 år (Tronstad 1981: 27). I 1681 ble da også Finnmark utpekt som forvisningssted, da «... tiggere, omstreifere og grove forbrytere» skulle sendes dit. (Tronstad 1981: 37). Amund Helland har om dette sagt at «*Tanken om at befolke Finmarken med alskens pak ...*», da kom til utførelse (Helland II 1906: 67).

Også når det gjaldt militærtjeneste ble det gitt lettelser til de som kom til Finnmark og ble der i minst 5 år. De ble fritatt for utskrivning til hæren, men ikke til marinen (Tronstad 1981: 37). Handelsforordningene (oktroiene) påbød dessuten at det

skulle sendes så og så mange folk til Finnmark. Oktroiene lovte også amnesti for forgjeldte personer hvis de slo seg ned der.

Amtmann Collett, som omkring 1750 hadde stor omsorg for å få landet folkesatt sørfra, konstaterte likevel med beklagelse at en del av de tvangstiltakene som fantes på papiret, ikke var blitt satt i verk. Det gjaldt blant annet bestemmelsen om at folk fra Bergen og Trondheims stift som ble dømt for usedelighet «*udi de forbudne led*», skulle tvangssendes til Finnmark for å «*peuplere*» de ubebodde stedene (Collett 1757: 60).

I likhet med mange andre embetsmenn hadde han stor omtanke for at kvinnene skulle lære et håndverk. Innsatte fra tukthuset i København kunne være ett middel til å få kvinner til landet som var vante til å spinne, binde og veve, mente han. Til tross for dette var han nok litt engstelig for at disse ville bli dårlige eksempler for innbyggerne. Det hadde man erfaring med fra tidligere (Collett 1757: 61).

Det var ikke bare folk med mildere forseelser bak seg som skulle sendes til Finnmark. I 1751 ble det for eksempel bestemt at også en del livstidsfanger av begge kjønn, fra Danmark, hvert år skulle sendes derfra med handelskompaniets skip «*til hjelp at peuplere*» Finnmark. Alt året etter ble det likevel fra sentralt hold sagt at man ikke måtte sende for mange slike fanger dit. Det kan muligens skyldes at man hadde begynt å tenke på det sosiale miljøet der disse fangene kom.

Deportasjonene til Finnmark synes å ha tatt slutt i 1780-åra, men særbestemmelsene om Finnmark som forvisningssted ble først oppheva ved kriminallova av 20. august 1842. Der ble det også i kapittel 28, § 12, gitt en oversikt over de mange reglene om Finnmark som forvisningssted for forbrytere (jf. Wessel Berg 1847, oppslagsord: Finmarken).

4.2.2 Skattefritak for norske

Økonomiske stimulerings tiltak og subsidier ble muligens sett på som mer virkningsfulle enn tvangstiltak. Fra og med 1671 ble for eksempel norske tilflyttere til amtet gitt skattefrihet i 6 år (Tronstad 1981: 12). Dette kan ha hatt en positiv virkning på tilflyttinga. En detaljstudie som er gjort for Vadsøområdet, tyder på at det iallfall gav seg utslag der (Niemi 1983: 246).

De seks skattefritaksårene for tilflyttere viste seg likevel å være utilstrekkelige, iallfall når det gjaldt å få en stabil eller større norsk befolkning i Finnmark. I 1680 argumenterte Bergenskjøpmennene med at særlig de klimatiske forholdene gjorde det vanskelig å få norske til å bo i Finnmark (Tronstad 1981: 25). Derfor gikk de inn for at ikke bare tilflyttere, men også de som bodde i Finnmark fra før, måtte fritas for skatt og leding (Tronstad 1981: 26).

I praksis ble alle nordmenn i Finnmark fritatt for ordinær skatt og leding fra 1681 (Tronstad 1981: 36). Dette skattefritaket ble ikke formalisert på høyeste plan i København før 6 år seinere (Tronstad 1981: 147). 1691 regnes likevel vanligvis som det året da det endelig ble bestemt at nordmenn og samer skulle behandles ulikt i skattesammenheng. Samene fikk ingen særfordeler. Sjøsamene fortsatte å betale sin vanlige skatt, slik den var fastsatt i skattebrevet av 10. april 1611 (NRR IV: 429 ff). Etter det skulle hver fullskattesame betale 2 riksdaler, som var omregna til 4 våger fisk (1 våg er ca. 18-19 kg). Samene måtte også betale leding. Denne var ved kongebrev av 10. juni 1614, fastsatt til 1 våg og 16 merker fisk for hver fullskattsame (NRR IV: 1529). Ledingen kom den gang i stedet for den svenske og russiske skatten, som for sjøsamenes vedkommende falt bort i årene like forut for 1614 (NRR IV: 1529. jf. også "*Freden i Knæred 1613*" i kapittel 3.3.).

Nordmennene betalte likevel såkalt rettighet, som tilsvarte om lag halvparten av full skatt. Ialffall i enkelte områder var det dessuten vanligere å sette ned skatten enn

rettigheta. Byrdene var likevel ujevnt fordelt, selv om det gjennom enkelte ordninger ble en mer rettferdig fordeling i andre halvdel av 1700-tallet (Richter Hanssen 1990: 103).

Forskjellsbehandlinga på det skattemessige området stod ved lag inntil «*Lov angaaende Skattevæsenet ...*» av 26. august 1833 (§ 9) la opp til en gradvis avvikling. Også denne lova stadfesta imidlertid at nordmenn som var født i Finnmark stadig skulle være fritatt for skatt. I tillegg ble det gitt fem års skattefritak for de som slo seg ned i amtet. (En oversikt over skattepolitikken er gitt av Gudmund Sandvik i NOU 1993:34, side 360 flg.)

4.3 HVA LÅ BAK FORSKJELLSBEHANDLINGA?

Man kan gjøre seg forskjellige refleksjoner om årsakene til at tilflytterne skulle få materielle fordeler i Finnmark framfor samene, som allerede bodde der. I den forbindelse er det pekt på at samene var i stand til å yte mer skatt enn nordmennene, iallfall fra slutten av 1600-tallet til midten av 1700-tallet (Richter Hanssen 1990: 103). En annen åpenbar årsak er at Finnmark var samenes land hvor de hadde sin hjemstavn. De hadde ikke andre steder å flytte, og kunne derfor bebyrdes med skatter og avgifter i mye større grad enn de norske.

Knuud Leem tegna for øvrig et svært uttrykksfullt bilde av samenes tilknytning til sitt hjemsted. Han skreiv at selv om samenes liv i høyeste grad var både hardt og møysommelig, var de vante med, og herda til det fra barnsbein av. Derfor visste de ikke av noe bedre, og fant så stort behag i sitt eget «*Fædreneland*» og levemåte, at de med like stor motvilje forlot sitt eget fødested, som en forbryter ville gå til retterstedet (Leem 1767: 172).

Nordmennene var derimot i stor utstrekning innflyttere. Ved Adelaers folketelling for kyst- og fjordstrøkene i 1690, viste det seg som nevnt foran at over 70 % av de norske familieoverhodene på det tidspunkt var kommet utenfra. Til sammenlikning var så å si alle samene født i Finnmark. I bygdebok for Loppa (Láhppi) oppgis for eksempel at knapt noen av de norske som bodde der i 1690 var etterkommere av de som holdt til der i 1520 eller 1567 (Samuelsberg/Gamst 1983: 55).

Dette gjelder det området som ved siden av Vardø/Vadsø-distriktet kanskje har hatt den *mest* stabile norske bosetninga. Samuelsbergs opplysninger innebærer også at den norske befolkninga i Loppa ble nærmest fortløpende utskifta. Kun én norsk slekt der kan føre sin historie så langt tilbake som til 1651 (Samuelsberg/Gamst 1983: 55). Dette er nok ganske symptomatisk for Kyst-Finnmark som et hele.

De trykte kildene fra 1700-tallet viser likeledes fortsatt en meget omfattende utskifting av den norske befolkninga. Sogneprest Harboe i Hammerfest beretta i den anledning omkring 1720, at av de 34 norske familiene i sognet, var 22 menn og 16 kvinner, verken født eller oppfostra i Finnmark. Han konstaterte også at «*Saa gandske faae af de forrige Indbyggers Afkom ere at finde*» (Harboe utg. 1952: 8).

En slik mangel på stabilitet fikk særlig negativ effekt, og førte til dårligere ressursutnyttelse i perioder av arbeidsåret som krevde ekstra mye innsats. Det er blant annet omtalt av Henry Minde, som konstaterer at alt sesongarbeidet, som fiske, slått, bærplukking, vedhogst, og så videre, skulle gjøres nesten samtidig. Dette hadde i følge Minde den konsekvens at når det var få nordmenn tilbake i Finnmark, samtidig som mange av dem igjen var tilflyttere, var det vanskelig for dem å danne sosiale mønstre som kunne være til hjelp i kritiske arbeidsperioder. Det skyldtes blant annet at få av dem hadde slektninger utenom husstanden.

På den annen side hevder Minde at det er gode grunner for å tro at sjøsamene mye mer effektivt kunne utnytte ressursene. Det hadde sammenheng med slektskapsforbindelser: «*I motsetning til nordmenn finner man et utstrakt slektskaps-*

band hos samene på denne tida. Det førte til at familier smidigere kunne samarbeide med hverandre, og at et samvirke i en større gruppe, siidaen, var mulig» (Minde 1975: 290/91).

Et markert trekk ved samenes ressursutnytting var også at så å si alle familie-medlemmene deltok i de fleste typer arbeid. Dette gjaldt også sjøfisket. En skarp-synt iakttaker som Knuud Leem forteller at de sjøsamiske kvinnene ofte deltok i fisket sammen med mennene, mens de norske kvinnene var «... *der til alt for magelige*» (Leem 1767: 328). En slik tilpasning hvor kvinnene deltok i fisket, må ha hatt mye å si for å opprettholde bosettinga i smågrendene. Det kunne dermed drives fiske også på slike steder, selv om antallet voksne arbeidføre menn, ikke var så stort.

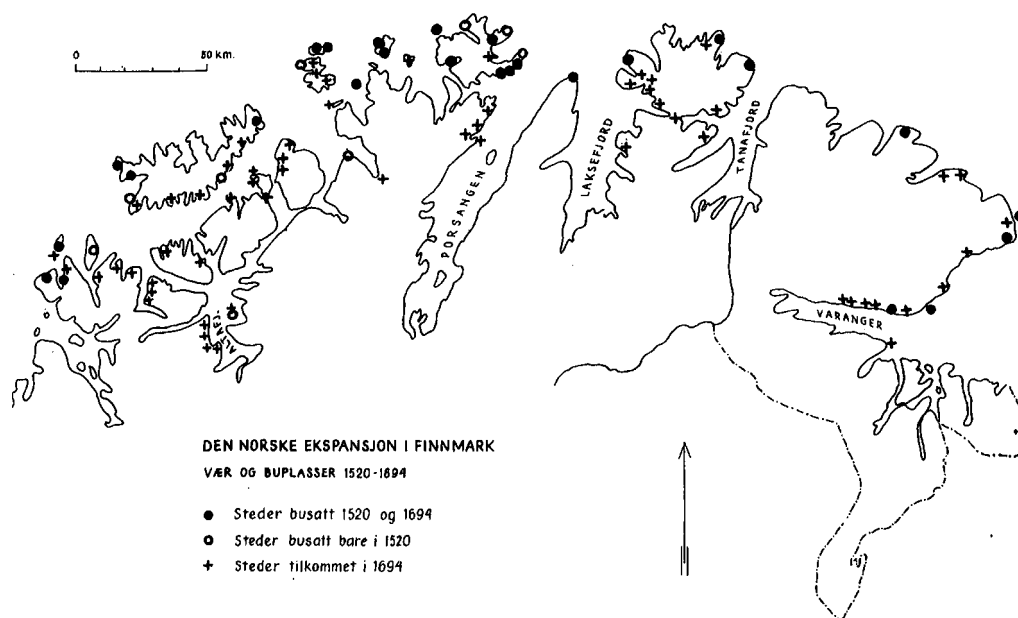
Makelighetskarakteristikken ovenfor er et ganske typisk eksempel på det gjennomgående negative synet som går igjen i de aller fleste beskrivelser av den norske næringstilpasninga i 16- og 1700-tallets Finnmark. Der framkommer det blant annet ofte at de norske kvinnene så å si ikke deltok i fisket, eller at de var ukyndige på andre områder. Ett unntak er sokneprest Harboe i Hammerfest (Hámmárfeasta). Han forteller på 1720-tallet at det i tider med mannskapsmangel om sommeren, blant de flittigste kunne hende at kona tok brystbarnet med seg, og rodde mens mannen fiska (Harboe, utg. 1952: 20).

For å forstå de mange negative beskrivelsene, er den manglende miljøbakgrunnen svært viktig. Nordmennene kunne nemlig umulig make å utnytte ressursene på en så allsidig og effektiv måte som samene gjorde. Det kom selvsagt av at de i stor utstrekning var tilflyttere, ofte rekruttert fra miljøer som lå fjernt fra den harde virkeligheta i Finnmark, og for en dels vedkommende forvist dit mot sin egen vilje. Det er ikke til å undres over at de hadde dårlige forutsetninger for å utnytte ressursene allsidig på stedene de kom til, eller ble plassert på.

Dette førte i neste omgang til at de ble mer avhengige av tilførsler utenfra. Roger Tronstad har for eksempel beregna at sjøsamene dekte flere av sine livsbehov lokalt, enn nordmennene. Malt til øl klarte de seg uten, og de trengte mindre mel enn de norske. Dessuten produserte de en vesentlig del av forbruksvarene sjøl. Det gjaldt blant annet fottøy, klær, sjøhyre, og liknende. En sjøsamisk familie klarte seg med litt over halvparten av den tilførte varemengde som en norsk familie måtte ha. En naturlig virkning av det var at de heller ikke ble så gjeldbundet (Tronstad 1981: 58, 60, 65, 71).

Denne tilnærma naturalhusholdningen ble vurdert svært positivt av embetsmennene. Amtmann Lilienskiold var en av dem. Han skreiv i sin vurdering av samene at naturen hadde lært dette folket til mer sparsomhet, mer nøysomhet, og til en mindre «Grådighed» enn nordmennene (NNS IV: 134). En viktig faktor for den større sjølberginga, var også at samene i kyst og fjordområdene hadde et gjennomsnittlig større husdyrhold enn nordmennene omkring år 1700 (Nielssen 1984a: 104).

Som vi allerede har vært inne på, fikk de endra konjunktorene for markedsfiske klare konsekvenser for bosetningslokaliseringa, i og med at den norske kystbefolkninga i større grad ble tvunget til å satse på fehold, og dermed flytte fra værene og lengre innover i fjordene. Dette var særlig markert i de første tiårene av 1600-tallet (jf. "*Samisk ressursutnytting. Innlandsfiske. Jakt. Håndverk*" i kapittel 4.6). Før inngangen til 1700-tallet hadde man derfor den paradoksale situasjon at flere steder var bebodd av norske i 1694 enn i 1520, til tross for at antallet var sterkt redusert (Kolsrud 1961: 62). Knut Kolsrud har gitt et anskuelig bilde av hvordan det norske bosetningsmønsteret utvikla seg i den nevnte perioden. Jfr. fig. 4.3.

Figur 4.3 Den norske ekspansjon i Finnmark. Vær og boplasser 1520-1694

Kilde: (Kolsrud 1961: 62)

Ulikheter mellom samer og nordmenn når det gjaldt muligheter og forutsetninger for sjølberging, kan til en viss grad forklare hvorfor sentralmyndighetene så det som nødvendig å favorisere nordmennene for at de skulle flytte til, eller bli boende i Finnmark. Samenes skattebetaling skulle også markere at kongen i København holdt fast ved, og virkeliggjorde sine høyhetskrav i Finnmark (Tronstad 1981: 224). Dette kan ha vært et hovedmotiv for statens forskjellsbehandling av samer og nordmenn. I så fall var samenes nærvær, deres bruk av land og vann, og deres betaling av skatt og leding, et middel til å sikre Finnmark for Danmark-Norge.

4.4 FORRYKKING AV DET RELATIVE FORHOLDET MELLOM FOLKEGRUPPENE PÅ 1700-TALLET

På 1700-tallet var situasjonen trolig blitt enda mer alarmerende sett fra dansk-norsk myndighetsforhold. Den norske befolkninga fortsatte å synke i antall. Den sterke samiske folkeøkninga fra rundt midten av 1700-tallet er også slående, selv om man tar i betraktning at samene i innlandet ble ensidig dansk-norske undersåtter etter 1751. I de samiske innlandssiidaene, de såkalte fellesdistriktene, bodde det i følge Schnitler 72 familier i 1745. Av disse ble kanskje rundt 50 familier, eller ca. 250-300 personer, dansk-norske undersåtter etter oppdelinga av området. Dette befolkningstilskuddet kan således ikke forklare den sterke økninga i antallet samer, eller at det relative forhold mellom folkegruppene ble helt forrykka i løpet av 1700-tallet, slik den følgende tabellen i tabell 4.1 viser.

Tabell 4.1: Befolkningsutviklinga på 1700-tallet.

År	Nordmenn>	Samer (med kvener)	Samla folkemengde
1717	2.240	1.390	3.630
1730	2.050	1.510	3.560
1747	1.760	1.740	3.500
1757	1.970	3.340	5.310
1767	1.800	3.650	5.450
1777	1.750	4.160	5.910
1787	1.620	4.650	6.270
1798	1.770	4.670	6.440
1805	1.590	4.930	6.520

Kilde: (Helland II 1906: 31).

Et konkret bilde av utviklinga i Kyst-Finnmark får man også ved å se på hvordan det stod til med bosetninga på en del kjente steder på Finnmarkskysten. Amtmann Collets beskrivelse fra 1757, er i så måte en god kilde.

I Øst-Finnmark lå for eksempel Vestre Jakobselv (Ánnejokha) og «Bugøe» øde. På sørsida av Varangerfjorden fantes for øvrig heller ikke annen norsk bosetning. Et sted som Kiberg lå også helt øde, bortsett fra de russiske fiskerne som oppholdt seg der i sommerhalvåret. Vardø hadde 4 familier, mens Båtsfjord (Báhcavuotna) og Berlevåg (Bearalváhki) lå øde.

På hele Nordkynhalvøya (čorgasnjárga) bodde det til sammen 18 norske familier. Her var «Hoop», det vil si Skjånes (Skeavvonjárga), helt øde. I Gamvik (Gánjavuotna) bodde det to familier. Mehamn (Donnjevuoatna) nevnes ikke i det hele tatt. Mangelen på folk i Øst-Finnmark var så stor at administrasjonen holdt på å bryte sammen. Særlig Kjøllefjord, Omgang (Vuokkát) og Vardø tinglag, var så folketomme at de nesten ikke kunne oppfylle skyssplikten. Den årlige tingreisa stod for eksempel i fare for å måtte innstille på grunn av dette.

Porsanger beskrives som en samefjord. Samene brukte blant annet stedene Billefjord (Billávuotna), Smørfjord (Smiervuoatna) og Kistrand (Cudegieddi), «Nordmans Dal» (Dážavággi) og «Kias» (Keaisa). Det var 2-3 beboere, trolig familier, på hver sted. De innerste stedene på vestsida av fjorden som var bebodde av norske, var «Reipervaag (Reihvággi) og Stranden».

Om været på Magerøya het det at handelen lå der, men der var ingen allmue. Været på Hjelmøya (Jealmeseaddju) hadde en forholdsvis «stor» befolkning, med 6 menn (familier). Havøysund (Ávanuorri) lengre vest, hadde 2 bosatte.

I den norske sona i Hammerfest sogn lå tilsynelatende Forsøl (Siveu) på Kvaløya (Fálá) høyest med 3 menn. Men også her var mange steder «øde». Det gjaldt for eksempel Akkarfjord (Áhkárvuotna).

I Hasvik (Ákŋoluokta) sogn var Sørvær (Márregohppi) størst med 6 menn. Stedet nevnes som et godt fiskevær, mens Breivik (Goahtečorru) med 4 menn, omtales som det beste fiskestedet i Vest-Finnmark. Også Hasvik hadde 4 menn, de øvrige bebodde stedene i det sognet hadde en til tre innbyggere.

I Loppa sogn bodde det en mann på Andsnes. På Loppa øy bodde 8 menn. Sandland (Sáttomohgáddi) og Silda (Sildi) lå øde. I Bergsfjord (Johka) bodde en mann. «Ulsfjorden» (Ullovuoatna) var bebodd av 5 samer.

Alta sogn var det eneste som ble omtalt som «*overflødig*» befolka, selv om det også der skulle være enkelte steder som var for lite bebygd. De bebodde stedene i Alta spesifiseres imidlertid ikke nærmere slik som for Kyst-Finnmarks vedkommende.

Colletts opplysninger tyder på at det ikke bare hadde skjedd en reduksjon i antallet norske, men også i antallet steder disse bebodde. Utvidelsen av det norske bosetningsområdet fra 1600-tallet var med andre ord brutt. Den norske befolkninga var nå blitt så liten at en del av boplassene som var tatt i bruk i fjordene i løpet av det nevnte århundret, må ha blitt oppgitt på 1700-tallet.

Derfor er trolig Schnitlers beskrivelse av nordmenneses situasjon omkring 1750 i prinsippet riktig. Han forteller nemlig at de holdt til ute på nakne klippeaktige øyer og kyststrekninger. Der var det lite gress og ingen skog. De brente torv. Med stort besvær og fare måtte de dra langt over fjordene eller havet for å hente høy, mose, brensel og bygningsmaterialer fra fastlandet (Schnitler III utg. 1985: 108).

4.5 SKARPT ATSKILTE BOSETNINGSSONER

Det er åpenbart at Schnitler, og andre samtidige iakttakere vurderte fjorddistriktene som de mest attraktive bosetningsområdene. Man skulle derfor tro at de norske kystboerne ville sette mye inn på å slå seg ned der. Det skjedde åpenbart ikke, og den smule norsk bosetningsekspansjon som hadde skjedd på 1600-tallet stoppa opp, og gikk tilbake. Er forklaringa bare den at det ble færre og færre norske?

I en slik forbindelse kan det være aktuelt å peke på en faktor som hittil har vært via relativt liten oppmerksomhet. Kanskje var det ikke så enkelt for nordmennene å slå seg ned på mer gjestmilde steder inne i fjordene. Der bodde samene som anså dette som sine områder, og muligens avviste annen bosetning der. Sogneprest Harboe i Hammerfest er her, som i flere andre sammenhenger, en meget god kilde. I omegnen av Hammerfest var de markerte bosetningssonene, barrierene og kulturforskjellene mellom gruppene en svært levende realitet i 1720-årene.

Han forteller at samene både når det gjaldt levemåte, boplasser og næringsbruk, var atskilt fra nordmennene. Ett eksempel var at samiske jenter gjerne begynte med husdyrhold for seg selv – «... *paa egen haand at leve af Creature ...*». De samiske ungdommene ville heller ikke ta tjeneste hos andre enn sitt eget «*Folkeslag*» (Harboe utg. 1952: 11).

Sjøsamene i sognet hadde de «*deyligste*» fiskefjordene, bjørkeskog og gressrike enger. Disse herlighetene var tydeligvis etterspurte, da samene bevisst verna om sin rett og sine bruksområder. Samene aksepterte ikke at nordmennene kom nær ved, eller inn i fjordene for å bosette seg hos dem. Derfor bodde nordmennene på øyene, hvor det på langt nær var så gode vilkår. Dette til tross for at flere kunne drive næring i fjordstrøkene uten skade for noen, særlig hvis hver enkelt fikk anvist sin bo- og rydningsplass (Harboe utg. 1952: 16/17).

Fastlandsdelen av Hammerfest sogn tilhørte samene fullt ut. Der holdt de seg til «*fields og fiere*». Harboe bruker uttrykket «*Finne-fiordene*» og «*Nordmands-øerne*», selv om det ser ut til at også landsida av øyene hørte med til den samiske sona. Før det hadde for øvrig både Hammerfest og Rypefjord (Lávželuokta) vært bebodd av samer. På Harboes tid var det samisk bosetning på den beste delen av Kvaløya, eller den som lå inn mot fastlandet.

På Seiland (Sievju) hadde Kvalsundsamene rein. Når det gjelder Seiland hevda samene at de der hadde eneretten til landet mellom Eidvågeid (Muorkevuotna) og Bekkarfjorden (Gearvuotna). Denne strekninga var i følge Harboe ubebodd, men der var mange fine steder med høy og ved. Enkelte av disse må samene likevel ha brukt som sesongboplasser, da han også skriver at «*Nogle af Dem overfare Finn-*

erne fra Faste lands siden, som ey vil taale, Nordmændene saa langt inde skulle boe». (Harboe utg. 1952: 29, 30, 40, 41. Se også Jacobsen 1983: 32-33.)

Det er ikke bare fra Hammerfestdistriktet det rapporteres om at samene hadde en betydelig bestemmelsesrett over hvem som kunne bosette seg i deres områder, og at norsk bosetning var avhengig av samisk samtykke. Fra Måsøydistriktet har man en annen noe seinere kilde som også er inne på dette. Det er amtmann Collett som i 1757 forteller at det da bare bodde samer i Snefjord (Muorralvuotna) og Revsbotn (Jáhkovuotna). Tidligere hadde det imidlertid også bodd norske der, «... om de kunde komme overens med Finnerne» (Collett 1757: 17). Dette kan tyde på at den norske bosetninga, iallfall i dette fjorddistriktet, hadde skjedd etter en eller annen form for avtale med de samene som bodde der.

Østover i Finnmark finner man også relativt klare grenser for utnytting av ressursene. Disse grensene ble også håndheva innbyrdes mellom samegrupper. Et slikt eksempel har man fra Tanafjorden fra første kvartal av 1700-tallet. Da fastslo retten, på bakgrunn av en klage fra samene som sogna til dette siidaområdet, at Tanasamene hadde eneretten til ilanddrevet hval i hele den indre delen av Tanafjorden, innover fra Digermulodden (Johkangeangeahči) på vestsida, langs hele østsida, og helt til Kjølnes (čievla), øst for Berlevåg (SATØ. t b. 31 – fol. 50, Omgang, 24.7. 1713). Dette innebar en rettslig realitet som viste seg noen år seinere, da Lággu- eller Langfjord-samene hadde bemektiga seg en hval på denne strekninga. Disse ble da stevna for retten av de skadelidte. Det kom til forlik ved at Lággu-samene lovte å betale to og et halvt anker tran for skaden de hadde forvoldt, «... hwor med de blefwe som før wenner og wel forligte, ...» (SATØ. Tb. 31 – Fol. 262. Omgang, 24.7. 1717).

I den østligste fjorden av Finnmark, Varanger, har man kanskje den best dokumenterte ressurs- og etniske grense overhodet i Finnmark. Det var grensa mellom nordmennene i Vadsødistriktet, og samene rundt det indre av Varangerfjorden.

På basis av et omfattende kildegrunnlag konkluderer nemlig Einar Niemi med at allerede rundt år 1600 ble området rundt Klubben/Vestre-Jakobselv, en form for grense mellom norsk og samisk utnyttelse. Allerede da ble dette en slags etnisk grense, som etterhvert ble nedfelt i bosettingsmønsteret. Da kommunegrensa mellom Unjárga (Nesseby) og Vadsø ble trukket i nyere tid, kom også den til å gå nettopp der (Niemi 1983: 190).

4.5.1 Bosetningssonene og forholdet mellom de etniske gruppene

En grundig iaktaker som major Schnitler registrerte også på 1740-tallet en samisk selvbevissthet, og delvis motsetninger mellom de etniske gruppene, som selvsagt også kan ha vært med på å påvirke bosettingslokaliseringa. Schnitler anførte i den forbindelse at samene var «... de rette og ældste Indvaanere af Finmarken». De holdt fast ved sine gamle seder og skikker, sin spesielle drakt, og brukte sitt eget språk. De gifta seg ikke utenfor sitt eget folk, med nordmenn eller norske kvinner. Schnitlers observasjon var at der var en slags «*Emulation*», eller kiv og gjensidig nedvurdering, mellom nordmenn og samer, i det begge anså seg som fornemmere enn den andre (Schnitler III utg. 1985: 55 f.).

Schnitler slo for øvrig også fast at selv om det etter næringsmåten var mange slags samer, hadde de felles språk, klær og skikker (Schnitler III utg. 1985: 56).

Samene hadde altså i visse tilfeller styrke til å motsette seg norsk innflytting. Det til dels motsetningsfylte forholdet mellom samer og nordmenn, slik kildene beskriver det, må også ha påvirket den faktiske bruken av land og vann, og opprettholdt bosetningssonene i Finnmark. Nordmennenes frykt for samenes antatte trolldomskunster var nok stadig virksomme realiteter på 1700-tallet, og har trolig bidratt

til at den norske delen av befolkninga var forsiktig med å slå seg ned i de samiske områdene (jf. *"Forholdet mellom de etniske gruppene"* i kapittel 2.5.).

Ennå så seint som midt på 1700-tallet er en sentral iaktaker som Peter Schnitler inne på nordmenns frykt for påstått samisk trolldom. Hans syn var at de samene som holdt til på fjellet, fikk være i fred der på grunn av det. Av samme årsak så samene det som en fordel at et slikt inntrykk ble opprettholdt. Det gjaldt både når de kom ned til norske områder, og når de holdt til på fjellet – «... i det at Nordmænd skyede dem.»

Som den 1700-talls rasjonalist han var, avviste Schnitler dette. Han mente at samenes svartekunst var en løs innbilning. Heller ikke trodde han at samene verken kunne «*runne eller hexe*», eller at de hadde hatt større kunnskaper om det tidligere. Ellers hadde de vel satt gand i både russer og svensker, eller framkalt uvær over dem, når disse trengte seg inn i deres «*Lappe-Eiendoms Mark*», til besvær og uro for samene (Schnitler utg. 1985: 15-16)

I første halvdel av 1700-tallet, er det utvilsomt Thomas von Westen som klarest har beskrevet hvor dårlig forholdet mellom nordmennene og samene virkelig kunne være. De førstnevnte kalte samene knapt for annet enn hunder – «*Ganhunde*» – og at det å slå i hjel en same kunne sammenliknes med «*å slå i hjel en hund*». Slik snakka i følge von Westen også de som burde være forstandige. En nordmann spiste like nødig sammen med en same som jøder tidligere med grekere. I kirkene var det visse plasser, gjerne ved kirkedøra, som var tilvist de samiske kirkegjengerne. Von Westen la til at det var som om nordmenn ikke ville «*fordrage*» seg med samene verken på jorda eller i himmelen (Westen utg. 1934: 93).

Dette gikk så vidt at myndighetene fant å måtte gripe inn. I et kongelig reskript av 27. september 1726 het det blant annet at misjonsverket ikke hadde den nødvendige framgang på grunn av «... *Lappers og Finneres Forskrækkelse, Forførelser og Forhaanelse, samt Forurettelse af endel norske Indvaanere ...*». Særlig prestene ble pålagt å sørge for at de norske ikke «... *skulde være de nye omvendte Finner og Lapper til nogen Fortræd eller Forargelse ...*» (jf. Steen 1954: 378-79).

På grunn av disse forholdene, som muligens var enda mer framtreddende i de samiske områdene sør for Finnmark, kan man gå ut fra at de etniske grensene, og dermed også hovedtrekkene i bosetningsområdene ble opprettholdt.

Giftermål mellom samiske menn og norske kvinner forekom ikke, mens norske menn i følge sorenskriver Hans Paus på 1760-tallet, ofte inngikk ekteskap med samiske kvinner. Slike ekteskap hadde imidlertid i de fleste tilfeller den meget klare konsekvens at mennene måtte la seg assimilere inn i det samiske samfunnet – «... *forbinde sig til den findske levemaade og regne sig blant Finnealmuen*» (Paus ca 1760: 272).

Dette var et kjent fenomen også fra Nord-Troms før midten av 1700-tallet, hvor kvenske innflyttere fikk innpass i de samiske bruks- og ressursområdene gjennom inngifte, og ved å framstå med en tilnærma samisk kulturell profil (Bjørklund 1983b: 161-69). Det gir også grunnlag for å stille spørsmål om det var liknende forhold som lå bak observasjonene til Paus. Iallfall er det et faktum at norske menn gjennom slike giftemål fikk adgang til å bruke ressursene i de attraktive fjordområdene i Finnmark, hvor norske ellers hadde vanskeligheter med å slippe til.

Historikerne har imidlertid hittil vært lite opptatt av hvordan forholdet mellom folkegruppene eventuelt har påvirket bosetningslokaliseringa, eller om den ene eller andre folkegruppa i Finnmark har hatt en faktisk rådighet over bestemte geografiske områder så seint som på 1700-tallet. Eksemplene foran er forholdsvis klare indisier på at samene har hatt en utstrakt grad av rådighet over hvem som skulle kunne bosette seg i fjordområdene. Ny, målretta forskning kan kaste ytterligere lys over dette spennende og utfordrende problemfeltet.

4.6 SAMISK RESSURSUTNYTTING. INNLANDSFISKE. JAKT. HÅND- VERK

Så langt kan man konstatere at nordmennenes hovednæring på 1700-tallet fortsatt var handelsbasert fiske, med tillegg av fehold for de flestes vedkommende. Andre næringer eller binæringer nevnes så å si ikke hos dem, mens den samiske ressursutnyttinga viser et helt annet og mer allsidig mønster. Det er nok også ganske utvilsomt at samene, på grunn av de demografiske endringene, også kom i en stadig mer gunstig posisjon når det gjaldt bruken av ressursene.

Både sjø- og fjellsamene hadde et vidt spektrum av ressurser til rådighet, selv om det må advares mot å trekke altfor glansbildeaktige slutninger av de beskrivelserne som for eksempel Schnitler gir av sjøsamenes livsvilkår midt på 1700-tallet. Han konstaterte i utgangspunktet at samene levde under mye gunstigere betingelser enn nordmannen. Det kom av at han bodde på fastlandet eller nær skogen, hvor han hadde både brensel og bygningsved, og – hvis han ville – mulighet til å rydde engmark. Like utenfor stuedøra hadde han fjorden til sjøfiske. Bak seg hadde han fjellene hvor han kunne holde rein, skyte vilt, og samle reinmose som ble brukt til husdyrfôr om vinteren (Schnitler III utg. 1985: 108).

Knuud Leem som var misjonær og prest i Vest-Finnmark rundt 1730, er trolig den 1700-tallsforfatter som har de fleste konkrete detaljene om hvordan Finnmarksamene utnyttet det lokale ressursgrunnlaget (Leem 1767).

Alle ferskvannsfiskeartene ble fanga. Om røya heter det at det var mengder av den. Fiskemåtene varierte, men både sommer og vinter ble det brukt garn. Vinterfisket med garn under isen var trolig den vanligste fiskemetoden i ferskvann. Gjedder ble gjerne stukket med spyd på grunt vann om sommeren. Fiskekroker av einer med agn på, ble også brukt. En effektiv fiskemetode om høsten var å slå hardt på isen, der man så at det stod fisk under den (Leem 1767: 335-36, 338, 348).

Det ble drevet jakt på de fleste dyre- og fugleslag. Bjørnen som var et av de fornemste dyra man kunne drive jakt på, ble enten skutt, drept med øks ved hijakt, eller tatt med forskjellige former for pilselvsudd. Ulven ble tatt av dage med saks eller ved skyting. De forskjellige revetyperne var ettertrakta som pelsverk. Jaktmåten var gevær, sakser, feller (samisk: *rihttá*), gift, og hule- eller hijakt. Som åte ved revejakt skulle håkjerring være særlig bra. Spesielt etter store lemenår kunne sjøsamene gjøre seg håp om en rik revefangst. Mår og røyskatt ble fanga med saks og feller.

Harer ble enten skutt eller fanga med snarer og sakser. I Leems distrikt – Laksefjord (Lágesvuotna), Porsanger og Alta, var det ikke bever, men han kjente til beverjakt fra andre strøk (Leem 1767: 203-06). Ekorn ble det også drevet jakt etter. Oteren må ha vært et viktig byttedyr, siden den hadde mange og detaljerte navn etter alder og kjønn. Sakser, og en spesiell felletype ble brukt til oterfangst. Dette dyret hadde for øvrig den spesielle egenskap at den lot seg temme. Da kunne den gjøre nytte for seg ved å fange fisk til eiermannen.

Sel og hvalross var tydeligvis de viktigste havpattedyra. Selen hadde blant annet svært mange og detaljerte navn. Jakta ble drevet med gevær, køller og jernkroker. Om Varangersamene forteller Leem at de tidligere hadde drevet hvalfangst med selvgjorte redskaper. I fjordene i Finnmark var det masse niser. Nisekjøttet var ettertrakta av både samer og nordmenn.

Mange forskjellige fugler, for eksempel snetittingen, ble fanga til mat. Den fuglearten som har hatt størst betydning for Finnmarkssamenes økonomi de siste hundreåra, er nok likevel rypa. Den er selvsagt også med i Leems oversikt. Den var det «... *stort Forraad af*». Den vanlige fangstmåten var snarer om vinteren (Leem 1767: 187, 190, 192, 199, 200, 203, 206, 221, 222, 255, 302).

Både hos Leem, og i andre kilder, får man inntrykk av at villreinjakta ennå rundt 1730 var av stor betydning både for sjø- og fjellsamer. Slik jakt ble drevet både som-

mer og vinter. Ved sommer- og høstjakta var det vanlig å bruke hund. I brunsttida ble tamme simler brukt som lokkedyr, mens det om vinteren ble drevet sporjakt. Enkelte steder ble det også brukt spyd under vinterjakta, likeledes snare.

Når det gjaldt villreinjakt forteller Leem at det var slutt med å drive jakt med spyd fra båt i fjellvatna. Rike fjellsamer dreiv sjelden jakt. De hadde verken tid til, eller behov for det.

Det er også tydelig at det må ha skjedd en helt avgjørende teknologisk endring henimot Leems tid. Geværet var nå blitt dominerende. Villreinfangst med gjerder ble omtalt som noe som hadde foregått tidligere, blant annet i Varangerområdet. På dette feltet får Leem for øvrig betydelig støtte i nyere forskning, som legger vekt på at innføringa av geværet medførte et tidsskille i den samiske jakttradisjonen, og at introduksjonen av dette nye jaktvåpenet også bidrog til endringer i organiseringa av de samiske samfunnene.

Oppbevaring av kjøttet fra villreinjakta skjedde ved at det ble gravd ut en «hule» som ble steinlagt på bunnen (Leem 1767: 52, 104, 105, 181, 185). Slike kjøttgjømmer, kan man ennå finne mange av i skog og mark i dag. Innen forskninga er det særlig grunn til å nevne Ørnulv Vorren, som har skrevet grunnleggende om samisk villreinfangst i Finnmark (jf. Vorren 1944, 1953, 1958).

Et annet vesentlig moment i forbindelse med den omfattende samiske jaktvirksomheta var at praktisk talt alle typer dyr og fugler som ble nedlagt, også ble utnytta som mat. Sorenskriver Paus som noe etter midten av 1700-tallet kanskje var den fremste kjenner av Finnmark, og de etniske gruppenes næringsmessige tilpasning, beskrev forskjellen mellom samer og nordmenn når det gjaldt utnyttelsen av de aktuelle matressursene. I følge Paus visste samene bedre hvordan man skulle bruke alle typer av landets produkter. Nordmannens kresenhet gjorde at han mange ganger var sulten. Når en same ved hjelp av sitt gevær kunne skaffe seg måker, kråker, rev, oter, bjørn og annet vilt, brukte han både skinnen og kjøttet. Fattige samer hadde til og med brukt hundekjøtt. En nordmann derimot, ville heller dø av sult enn å krenke «en urimelig Sædvanes Lov» ved å spise slike ting (Paus ca 1760: 266/67).

I følge Leem hadde samene også på håndverksida en avansert sjølbergingssteknologi. Kvinnene beredte bl.a. reve-, oter- og reinkalvskinn. De vevde ulltepper (grener) som ble brukt av både sjø- og fjellsamer. Mennene laga skåler og fat av treknuter, skeier av reinhorn, og flere andre pryde- og nyttegjenstander. De bygde sleder og pulker, og kokte lim av fiskeskinn eller av reinhorn. Noen bygde også båter til eget eller andres bruk. Det var ikke behov for å kjøpe noe til lys. Alt som hørte til tranlampa var enten hjemmelaga eller henta fra naturen (Leem 1767: 132, 373-75).

4.6.1 Selvbergingsøkonomien var viktig i demografisk sammenheng

Selv om det ikke uten videre er gitt at økonomisk gode tider fører til positive demografiske utslag, er den samiske selvbergingsøkonomien etter all sannsynlighet hovedforklaringa på samenes gunstige befolkningsmessige utvikling, kanskje særlig på 1700-tallet. Dette hadde igjen direkte sammenheng med utnyttinga av ressursene.

Sorenskriver Hans Paus var selv tredje generasjons finnmarking fra Vadsø (čáhcesuolu) (NBL X: 622). Han var en av dem som helt reservasjonsløst hevda at det var ulikhet i tilpasninga til, og utnyttinga av det lokale ressursgrunnlaget, som førte til den ulike befolkningsmessige utviklinga hos samer og nordmenn på 1700-tallet. Han anslo at en nordmann trengte 3-4 ganger mer fra handelen enn en same. Det medførte blant annet at de ikke kunne gifte seg så tidlig som samene. Disse kunne gjøre det straks de kom i gifteferdig alder, uten å være synderlig avhengig av

handelsmennene, slik som nordmennene «- og dette er Aarsagen til Finnernes Forøgelse og Nordmændenes Formindskelse» (Paus ca. 1760: 267).

Den norske «Formindskelsen» kan også ha gitt større rom og bedre muligheter for samegruppens næringer, og med at det nå bodde nordmenn på færre steder en før. De stedene nordmennene hadde forlatt kunne samene igjen overta. Områder de hadde måttet oppgi under de tidligere fasene i den norske kolonisasjonen, falt nå tilbake til dem igjen.

Befolkningsutviklinga i kystdistriktet Loppa i løpet av 1700-tallet kan muligens illustrere denne prosessen. Loppa var ved begynnelsen av århundret et tilnærma reint norsk bosettingsområde. Noe før 1750 begynte en samisk tilflytting. Det førte til at det i 1770 var bortimot like mange samer som nordmenn der – 21 «skattefinner» og 24 nordmenn. I 1780 var samene i flertall. Da var det 41 skattesamer mot 26 nordmenn (Samuelsberg 1983: 60). Likevel var det tradisjonelle bosetningsmønsteret opprettholdt. Samene bodde inne i fjordene. Nordmennene holdt til på øyene, i de ytterste fjordområdene, eller ved kysten (Samuelsberg 1983: 62).

Det gjennomgående inntrykket fra 16-1700-tallet er med andre ord at samene på grunn av en mer aktiv selvbergingsøkonomi greide seg mye bedre enn sine norske naboer. Likevel er det all grunn til å nevne at det også blant den samiske befolkninga fantes dem som var avhengige av handelsmennene. Dermed kunne også de lide direkte nød når ressursgrunnlaget svikta, og de ikke hadde noe å levere til handelen, slik det berettes om fra Porsanger/Kjelvikdistriktet i 1702 (Richter Hanssen 1990: 102).

4.7 KVENENE

Så langt har blikket vært rettet mot samenes og nordmennenes ressursbruk, deres innbyrdes forhold, og offentlige foranstaltninger som skulle sikre en norsk befolkning i amtet ved hjelp av ulike tvangs- og økonomiske stimuleringsiltak. Imidlertid fikk man også inn en tredje etnisk kategori. Det var kvenene.

Det var finsktalende innflyttere som kom med i ressurskonkurransen og ressursutnyttinga i Finnmark fra begynnelsen av 1700-tallet. De begynte da å flytte til Finnmark fra de nordlige delene av det daværende Sverige, som jo Finland var en del av på den tida. Til Porsanger, ett av de områdene hvor kvensk kultur står sterkt ennå i dag, ser det ut til at de første kvenene kom noe etter midten av 1700-tallet (Richter Hanssen 1986: 113).

Som jordbrukere førte kvenene et liv mer i pakt med de idealer norske myndigheter hadde om hva som var det beste for distriktet, og for undersåttene selv. Major Schnitler omtalte kvenene som svenske bønder som var kommet fra «*Sverrige, Torne-Lapland og Storfindland*». De hadde rydda og bygd, og ble boende på stedet. De var gode jorddyrkere og elvefiskere, beskjeftigelser som også var deres hovednæringer. I språk og skikker holdt de seg mye til de norske sjøsamene og «... *saa kan de føyeliggen til disse regnes*» (Schnitler III utg. 1985: 57).

De tiltakene som ble satt i verk for å øke antallet nordmenn, hadde hatt liten eller ingen virkning. Midt på 1700-tallet var «*Finmarkens Opkomst*» og økning av den norske befolkninga, trolig blitt ennå mer presserende for myndighetene enn tidligere. I denne situasjonen ble kvenene viktige. Det er grunn til å tro at myndighetene så dem som en mulig kompensasjon for det stadig minkende antallet norske. Derfor ble de stort sett møtt med en positiv holdning.

Peter Schnitler var antakelig en av dem som la grunnlaget for den første offisielle politikken overfor kvensk innflytting (Schnitler III utg. 1985: 112 ff). En av grunnene til at han ønsket kvenene velkommen, var at de ikke slo seg i lag med de skattefrie nordmennene, men i samiske miljøer hvor folk betalte skatt til kongen.

Dermed ble også kvenene skattebetalere. Derfor ønska Schnitler flere av disse svenske undersåttene til Finnmark (Schnitler III utg. 1985: 113).

For å lokke flere kvener til landet foreslo han derfor at kvenene skulle være fritatt for enhver form for soldatutskrivning, og for skatt, leding og skyssplikt i 5 år. De skulle få utvist rydningsplasser og få starthjelp fra handelen. Det skulle heller ikke kreves skrifteseddel og skussmål av dem. Dette begrunna Schnitler med at når bedragere og forbrytere fra Danmark-Norge kunne sendes til øde steder i Finnmark for der liksom å gjøre bot og bedring, hvorfor skulle ikke det da også gjelde folk uten skussmål fra fremmede land? (Schnitler III. utg. 1985: 113.)

I 1750 opplevde man også det enestående at en amtmann, Kjeldsen, ble avsatt som følge av påståtte overgrep mot kvenene i Alta (Henninen 1972: 89/93). I den forbindelse ble det samme år utstedt et reskript som et stykke på vei tok til følge de tankene som blant annet Schnitler hadde gjort seg til talsmann for. Reskriptet gikk ut på at noen kvener som hadde kommet over fra Sverige, og hadde bosatt seg på tidligere «øde» steder ved innfjordene, skulle behandles med ømhet og moderasjon. Den velvillige behandlinga skulle oppmuntre flere av landsmennene deres til å komme. I tillegg skulle også de ankommende kvenene få «*al mulig Hjælp og Haandstrækning ...*» (Wessel Berg II 1842: 89). Den aktuelle saka fra Alta er for øvrig grundig behandla av Jens Petter Nielsen i Altas historie, bind I (Nielsen 1990: 249 ff).

Mot slutten av 1700-tallet var det stadig offisiell politikk at kvenene skulle taes vel imot og hjelpes til rette. Det kommer blant annet til uttrykk i en uttalelse fra amtmann Sommerfeldt i 1796, da det på grunn av hunger var kommet mange kvenfamilier til Alta. Han omtalte kvenene svært positivt. De svenske karelene eller kvenene var et dugelig folk. De var av naturen sunne, velvoksne og kloke. De lærte fort å drive fiske, og var vel vante med å dyrke jord. Mange av de voksne mennene var tømmermenn, mens noen var grovsmeder. Kvinnene kunne vanligvis både spinne, veve og farge. Slike mennesker burde etter Sommerfeldts oppfatning være velkomne i alle land som ikke hadde tilstrekkelig stor befolkning. Særlig gjaldt dette Finnmark, der hovedproblemet jo var mangel på folk. De fiskerike kystene kunne gi næring til mange ganger flere innbyggere enn der var da (Qvigstad 1921: 17).

Amtmannen foreslo derfor å bruke subsidier for å stimulere dem til å bli boende, men ikke i Alta. Furuskogen der tålte etter hans syn ikke flere innbyggere. Dette ble bifalt ved kongelig resolusjon av 26. september 1796. Amtmannen fikk derved fullmakt til å yte direkte subsidier til de 14 familiene som han hadde omtalt. I tillegg skulle subsidier også gis til andre fremmede eller utenlandske familier som ønska å bosette seg utenfor det egentlige Alta, og som man hadde grunn til å tro ville bli flittige og nyttige innbyggere. De skulle få støtte til å bygge hus, og skaffe seg båter og fiskeredskaper. Hver familie kunne få inntil 20-24 riksdaler til disse formålene (Wessel Berg III 1843: 814).

Dette vil si at dansk-norske myndigheter i løpet av andre halvdel av 1700-tallet hadde etablert det prinsipp at ikke bare dansker eller nordmenn, men også andre ikke-samer, særlig kvener, kunne få særfordeler og subsidier for å bosette seg, eller bo i Finnmark.

Før 1751 kom det imidlertid også kvener til det svenske jurisdiksjonsområdet i det som nå er Indre-Finnmark. I likhet med dem som kom til fjordområdene, nøt også disse godt av visse fordeler. De hadde blant annet 15 såkalte frihetsår, hvor de med visse mindre unntak slapp å betale skatt og andre pålegg. I løpet av disse årene regna man med at de hadde dyrka jorda og bygd opp gården. En annen viktig fordel var at de i motsetning til kystbøndene i Sverige, var fritatte for utskrivning til soldattjeneste (Arell 1979: 32).

4.7.1 Ressurskonkurranse i forbindelse med den kvenske tilflyttinga

Den kvenske innflyttinga fikk utvilsomt betydning for ressursutnyttinga i Finnmark, og særlig da i forhold til samene. Kvenene etablerte seg nemlig i den første perioden midt i de samiske områdene for å utnytte de ressursene som disse allerede brukte. Enkelte steder kunne det dreie seg om konkurranse når det gjaldt mulighetene for å drive husdyrhold, utslåtter, og liknende. Andre steder igjen var det laksefisket i elvene som ble omtvista. Det gjaldt blant annet i Alta, hvor det er ting som tyder på at kvenene fort fikk en dominerende posisjon innen elvefisket, og at de allerede i 1725 var begynt å fortrenge samene (Nielsen 1990: 218).

Henry Minde har hevdet at en av årsakene til en konflikt mellom amtmann Kjeldsen og kvenene i Alta på slutten av 1740-tallet, var at den førstnevnte ikke uten videre ville akseptere at kvenene tok seg til rette. Med henvisning til sedvane og rettspraksis hevdet amtmannen at der forelå en viss grad av beskyttelse for bosteder og slåttemarker (Minde 1982: 99).

Men i følge Kjeldsen var ikke denne administrative og juridiske praksis blitt etterlevd i Alta. De «overløbne» kvenene fra Sverige hadde tatt seg til rette på en selvrådig måte allerede før han var blitt amtmann, og derigjennom fortrykt de «Indföede» (Minde 1982: 110). «Indföede» var i denne sammenheng både samer og nordmenn.

Amtmannen gikk også så langt som til å hevde at samene ikke utstod kvæne, fordi disse på alle tenkelige måter prøvde å fortrykke dem, og gjerne, hvis ikke myndighetene avverga det, fordrev samene fra de plassene og engene hvor de lenge hadde hatt tilhold. Etter Mindes oppfatning forsvarte Kjeldsen her en eldre rettsoppfatning som anerkjente den samiske sedvaneretten, og at med ham «... forsvant den siste forsvarer av samenes gamle sedvanerett fra scenen.» (Minde 1982: 100).

I det omtalte tilfellet fra Alta gjaldt det konflikt om slåttemarker og liknende, altså om muligheta til å holde husdyr. Var det så grunnlag for tvister i distrikter hvor samene trolig ikke holdt husdyr i noe vesentlig omfang, blant annet i innlandsområdet? Et beskjedent antall kvener kom også dit i første halvdel av 1700-tallet. Der møtte de et samisk samfunn i blant annet Tanadalen, hvor livsgrunnlaget i betydelig grad var basert på utnyttelsen av andre ressurser enn jord til husdyrhold. Jakt, lakse- og innlandsfiske, sjøfiske og reindrift, var den vesentlige basis for dette samfunnet. Sett i forhold til de andre delene av næringslivet hadde jordbruket og feholdet en beskjeden plass ennå på 1740-tallet, når man da får de første direkte opplysninger om samisk jordbruk i Tanadalen. Noen «få fiskelapper» hadde da jord og torvgammer, med en til to kyr, og noen sauer. Det dreide seg neppe om mer enn 3-4 samiske familier med en slik tilpasning fra Polmak og oppover (OAJ. saml. UD. Den svenske sjefsforhandler til kongen, 23.1.1749).

Imidlertid hadde det flytta noen få kvener både til Karasjokområdet omkring 1720, og en til hver av de nåværende Tanabygdene Bonakas (Bonjåkas), Seida (Sieiddá) og Polmak (Buolbmát) på 1730-tallet. De ble nok viktige for den videre utvikling av fehold og jordbruk i denne delen av Tanadalen.

De samiske siidaene i det svenske jurisdiksjonsområdet i innlandet, herunder mesteparten av Tanadalen, stod sterkt (jf. Tønnesen 1979: 114). De hadde blant annet en meget omfattende, nærmest eksklusiv rett til laksefisket (jf. Pedersen 1986, kap. 2.8). Hvordan stilte de seg til den kvenske innflytting som fant sted i Karasjokområdet på 1720-tallet?

Man ser der eksempler på at samene, etter at kvenene hadde etablert seg, ad rettslig vei prøvde å trygge sine gamle posisjoner i forhold til de nyankomne. Bildet er imidlertid ikke entydig da man også kan finne opplysninger som tyder på at siidaene selv hadde gitt tillatelse til at kvenene kunne utnytte ressurser på deres område.

En slik indikasjon har man på tinget i Ávjovárri i 1737 (SI 1981). Der klaga tre navngitte kvenske bønder i Karasjok, Claes Jønsson, Mats Ersson og Jøns Ersson, over at en same ved navn Per Piaskainen hadde trengt seg inn på et sted de dreiv fiske. Sistnevnte ville også tilegne seg de små engstykkene som de eide, og som var tildelt og lovt dem av retten selv. De kvenske bøndernes bruk hvilte med andre ord her på en tillatelse gitt av den lokale herredsretten, Ávjovárretinget, på et tidligere tidspunkt. Utenom den svenske sorenskriveren var retten etter «nemnden» sammensatt kun av samer.

Det var tydeligvis viktig for dem å få tingets fornya tilslutning til de rettighetene de tidligere «... *af den Högtährade Härads Rätten som och hela Menigheten lofwat är ...*». Dette viser at ikke bare selve herredsretten, men også den øvrige del av den samiske befolkninga innenfor siidaen, «*Menigheten*», hadde gitt sin tillatelse da de etablerte seg.

På grunn av formelle forhold ble ikke saka realitetsbehandla, men den åpner for en meget interessant vurdering av den bruk svenskekongen kunne gi tillatelse til innenfor de samiske siidaene, og den tillatelse som måtte til fra brukerne av vedkommende siidaområde. Kvenene hadde nemlig også offentlig frihetsbrev på sin bruk. På tinget for Ávjovárri, 6. februar 1728, hadde to av kvenene i Karasjok vist fram et frihetsbrev som var datert 31. januar 1724. Der fikk Mickel Hinderson fra Masi, og Eric Matzon med sønner, fra Muonioniska, tillatelse til å «*uptaga Crono Öde*» ved Karasjok (Fellman I. I 1910: 422 ff).

Selv med dette frihetsbrevet var de altså ikke trygge på sin rett i 1737, men bad om at det lokale tinget måtte fornye sin tidligere tillatelse til fortsatt bruk av ressursene. Alment kan man også konstatere at det ikke var uvanlig at en siida gav innflyttere tillatelse til bruk av ressurser på sitt område. Man kjenner mange eksempler på at nybyggere fikk tillatelse til å slå seg ned på bestemte siidaers område, eller at de erverva rettigheter gjennom giftermål med samiske jenter (Tegengren 1977: 53).

Det man forsiktig kan slutte av dette er at det ikke var fritt fram for de tilflyttende kvenene å oppta bruk av ressurser innenfor grensene til de samiske siidaene oppover Tanadalen. Kvenske innflyttere behøvde både svenskekongens og samenes tillatelse.

Det siste eksemplet på den ressurskonkurranse som oppstod etter den første kvenske innflyttinga gjelder Polmakområdet, som på 1730/40-tallet lå i «gråsona» mellom dansk-norsk og svensk jurisdiksjonsområde. Da en jordbrukende kven bosatte seg der, reagerte Utsjoksamene sterkt. Denne kvenen utleda nemlig sin rett til fast bosetting og laksefiske i Tanaelva fra en tillatelse gitt av dansk-norske myndigheter. Dette ble møtt med kraftige og til dels bitre klager fra Utsjoksiidaen, som åpenbart ennå hadde sine gamle fiskeplasser ved eller ovenfor Polmak (Fellman I 1910: 430 ff).

På tinget i Utsjok i 1740 framholdt de at verken da eller tidligere hadde noen av de «*norske*» fiska ovenfor den gamle siidagrensa ved munningen av ei sideelv som heter Skoarrojohka – for øvrig der det i 1751 ble bestemt at riksgrensa mellom Norge og Sverige (Finland), skulle ta av sørøst fra selve Tanaelva.

Forholdene hadde imidlertid forandra seg. Den gamle orden ved laksefisket var nå i ferd med å bryte sammen. Med støtte fra dansk-norske myndigheter krevde den bofaste jordbrukeren i Buolbmat, «*Hinrich Ersson*» fra Øvre-Torneå sogn, å få fiske også ovenfor Skoarrojohka. Han hadde fått tillatelse til å bosette seg 2-3 km nedenfor Skoarrojohka, nærmere bestemt ved Polmakholmen (Buolbmátsuolu), eller «*Polmacksari*» som den ble benevt i tingreferatet. Denne tillatelsen fra dansk-norske myndigheter må ha blitt gitt i 1733 eller 1734. Strekninga ved Polmakholmen var tydeligvis da en viktig fiskeplass for folk fra Utsjok- (og Enare)-siidaen, slik at tillatelsen til fast bosetning har gått direkte ut over deres fiske der. Tingdeltakerne

var ikke nådige i sin dom over dette. De spådde at denne tillatelsen, kombinert med andre negative tiltak fra danskenes side, ville føre til deres totale undergang og fordervelse – *«totala undergång och fördärf»*.

Dansk-norske myndigheter hadde også på andre måter rundt 1740 pressa samene fra Utsjoksiidaen, som altså hørte inn under svensk jurisdiksjon. De påla dem skyssplikt, krevde økt skatt, og trua med å ta fra samene retten til å fiske laks hvis de ikke føyde seg. Vitnene mente at årsaken til de danske framstøtene nettopp var den kvenske bonden i Polmak. I følge dem kunne han ikke akseptere at samene skulle få bruke sine *«urminnes»* og hevdvunne fiskeplasser. De hadde lidd på grunn av ham, og også klaga på ham tidligere. Likevel var de nå i ferd med å bli drevet fra sin gamle hevd, og de friheter og fiskeplasser som de hadde brukt fra gammelt av.

Ikke bare hadde de gammel hevd på fiskeplassene, men de mente seg også å ha det formelle i orden. De hadde nemlig betalt tiende og liknende til kjøpmannen ved utløpet av Tanaelva, samt den årlige faste skatten til danskene. Når de nå ikke fikk bruke disse fiskeplassene, bad de om å få slippe både tienden, skatten, skyssplikten, og andre tyngsler til danskene.

Allmuen hevda også at dansk-norske myndigheter brukte den kvenske bonden som et ledd i sin egen ekspansjonspolitik. Det var nemlig bare 2-3 år siden dansk-norske myndigheter hadde begynt å hevde at *«råskilnaden»* eller *«grensa»* skulle være ved Fossholmen (Geavgñoaisuolu) og ikke 15 km lengre nede, ved den gamle siidagrensa Skoarrojohka. I den forbindelse hevda Utsjoksamene den rettsoppfatning at de fra gammelt av eide sine *«Laxefiskerier»* nedenfor Fossholmen, slik at de danske inngrepene var helt uberettiga.

Tingallmuen satte opp et skriv der de først påtalte at de danske myndighetene ville nekte dem å drive laksefiske i Tanaelva hvis de ikke møtte på Omgangtinget ute i havgapet, for å betale skatt og leding til danskene. Dernest krevde de å få fiske i elva som fra gammelt av, uten at bonden i Polmak skulle hindre dem i det. Et fortsatt laksefiske på de gamle fiskeplassene ville forebygge *«theras totale ruin och undergång»*.

De tre tilfellene fra Alta, Karasjok og Polmak, som er omtalt i det foregående, viser at den kvenske innflyttinga til de samiske distriktene, førte til problemer. Mange av ressursene var allerede i bruk da disse kom. I Alta tok amtmannen same-nes jordrettigheter på alvor. I det svenske jurisdiksjonsområdet Karasjok, måtte de kvenske innflytterne ha både kongens og tingets/den samiske allmuens tillatelse for å slå seg ned og bruke ressursene. I den nedre delen av Tanadalen, i gråsona mellom det danske og svenske jurisdiksjonsområdet, virker det som om dansk-norske myndigheter brukte den kvenske bonden i Polmak i et strategisk spill for å utvide sitt influensområde fra 1613, lengre oppover Tanadalen. Dette skjedde blant annet gjennom å favorisere ham når det gjaldt laksefiskeplasser. Den kvenske tilflyttinga til dette distriktet, virka dermed til å bryte ned deler av Utsjoksiidaens tradisjonelle ressursutnyttelse i Tanadalen.

Et helt annet forhold er at etterkommerne etter de første kvenene ved Tanavassdraget etterhvert ble assimilert i det samiske samfunnet, noe som etter hvert førte til at kvenene i dalen ble samer (Niemi 1981: 23).

KAPITTEL 5

Reindrift

Vi kan uten videre slå fast at reinen har hatt svært stor betydning for bosetting og næringsliv i Finnmark i mange tusen år. Det er en konklusjon vi kan trekke på grunnlag av at de store helleristningsfeltene i Alta, som daterer seg fra 4 200 f. Kr. til ca. 500 f. Kr.. Helleristningene viser at reinen i hele denne perioden var det dyret som ble omfatta med størst interesse av de forhistoriske steinkunstnerne. Samla sett utgjør reinmotiver mer enn 90% av alle dyrefigurene (Helskog 1985: 194). På basis av disse helleristningene er det satt fram en hypotese om at det allerede for 5 – 6 000 år siden var en form for tamreinhold i Nord-Skandinavia. Tamreinen kan i så fall ha vært brukt som lokkedyr og til transport (Helskog 1983: 57-58). I forbindelse med Kjelmøyfunnene i Sør-Varanger, fra like etter Kristi fødsel (jf. "*Samene – den første kjente etniske gruppe*" i kapittel 1.1.), er det også lansert en hypotese om at samene der hadde bevega seg ut av det reine samlerstadiet, og begynt med en viss form for tamreinhold (Simonsen 1967: 65 ff).

Første gang man får pålitelige opplysninger om tamrein, er gjennom den håløygske høvdingen Ottars beretning til kong Alfred av England, like før år 900. Det han forteller om om dette emnet er likevel vanskelig å fortolke: «*Han var en mann svært rik på denslags eiendom som deres (Håløygenes) rikdom består i, det vil si dyr. Han hadde ennå på den tid han besøkte kongen, seks hundre usolgte tamme dyr. Disse dyrene kaller de reinsdyr. Seks av dem var lokkerein. De er meget kostbare blant samene, fordi de fanger ville reinsdyr med dem.*» (NOU 18: 1984, s.643).

Opp gjennom tida er det lansert mange tolkninger av disse opplysningene. De har spent fra at Ottar faktisk eide reinene, gjerne med samiske gjetere, for eksempel på ei øy, eller at de tilhørte samene som Ottar skattla eller avtvang ytelser. Det kan så langt ikke trekkes sikre konklusjoner av kildestedet. Ottars 600 «*usolgte tamme dyr*» er stadig et problem for forskerne. Beskrivelsen av lokkereinene er imidlertid lettere å forstå. Det ble drevet villreinjakt med lokkerein, og de som dreiv denne fangsten var samer.

Når vi nærmer oss 1200-tallet, får vi på nytt skriftlige opplysninger som omtaler samer og rein. Det gjelder *Historia Norvegiæ* som ble skrevet ved erkebispesetet i Trondheim (Troandin) ca. 1190. Der heter det om samene at de med glatte treskinner på føttene farer av sted «... *bortover snøskavlene og nedover liene mens reinsdyrene følger dem på ferden*». (*Historia Norvegiæ* utg. 1969: 21.) Dette kan tyde på at det er en vinterraide som beskrives, og at det altså er tamreinhold det dreier seg om.

Knut Odner som har gjennomført en langtidsstudie av det Varangersamiske samfunnet, mener å kunne slå fast at det er nesten sikkert at de hadde tamrein omkring år 1200. Disse ble brukt som kløv- og trekkdyr, og sannsynligvis også for å skaffe melk, samt som lokkedyr. Hvert hushold hadde trolig likevel ikke stort mer enn 5-10 dyr (Odner 1992: 33)

Fra 12-1300-tallet finner man eksempler på at rein- og reinkalvskinn var handelsvarer i europeisk sammenheng (Fjellström 1983: 167). At skinnene for en stor del skreiv seg fra jakt, er nokså opplagt. Å delta i handel kan likevel kreve en viss planmessighet. Enkelte tamme reinflokker kan derfor ikke utelukkes. Da kunne man ta ut den gunstigste handelsvaren til riktig tidspunkt. I dette tilfelle ville det si å slakte dyra på kalvestadiet (Fjellström 1983: 169). Disse middelalderkildene gjel-

der imidlertid områder lengre sør, og det er heller ikke uten videre sagt at skinnene hadde samisk opphav.

De skriftlige kildene forut for 1600-tallet er mangelfulle, men i 1603 får vi vite at samer fra Torne lappmark, blant annet altså fra det som nå er innlandet av Finnmark, hvert år drog ned til sjøen for å fiske. Reinene de hadde med seg ble melka, samtidig som de utnytta beitene ved sjøsida. I denne kilda nevnes også at gresset var bedre der, enn høyt oppe i fjellet (Qvigstad/Wicklund II 1909: 285). Dette forteller at flyttingene ned til sjøen hadde to formål. Det ene var sjøfisket. Det andre var hensynet til tamreinen. Hvilket omfang tamreinholdet hadde, eller hvor viktig det var i forhold til sjøfisket, er ikke nærmere angitt. Men – reindriftas klassiske flyttemønster – veksling mellom innland og kyst eller omvendt, er her etablert.

Etter de 1500-tallskildene som finnes, og etter de materielle levninger, blant annet forskjellige fangstanlegg for villrein, var det samiske samfunnet i stor grad innretta mot veiding. Så lenge viltressursene, inklusive villrein, var tilstrekkelige, kan man si at veidesamfunnet var i økologisk likevekt. Trolig mot slutten av 1500-, og i løpet av 1600-tallet, fant det sted en utvikling som førte til at denne økologiske likevekta ble brutt i stykker. Som årsaker til dette er anført at de ressursene veidesamfunnet bygde på ble overbeskatta, blant annet på grunn av handel (Vorren 1978: 153).

Man kan også tenke seg at det var forhold innen det samiske samfunnet selv som bidrog til overbeskatninga. En voksende samisk befolkning kan være en av årsakene til at en økologisk ubalanse oppstod, og at veidesamfunnets ressursgrunnlag ikke lenger stod i forhold til de materielle behov som skulle tilfredsstilles.

Resultatet ble i hvert fall at det gamle jakt- og fangstsamfunnet gikk inn i en differensieringsprosess. Det ble oppspalta i flere ulike næringsretninger, for å kompensere for den ubalanse som hadde oppstått. Noen la nå større vekt på husdyrhold/fiske, mens en annen utvikla tamreinholdet i mer spesialisert retning. Større tamreinhjorder er derfor bare en del av det generelle bildet av samisk næringsutvikling på 1600-1700-tallet.

Men – parallelt med tamreinholdet fortsatte man å drive jakt på villrein i lang tid ennå. I enkelte deler av Finnmark, for eksempel Porsanger, ble den siste villreinen felt så seint som rundt år 1900 (Richter Hanssen 1986: 49).

Det er likevel all grunn til å understreke at differensieringa av det samiske veidesamfunnet kan ha skjedd til ulike tider, alt etter forholdene fra distrikt til distrikt. Derfor er det bare avgrensa regionale studier som kan gi oss det klareste bildet av differensieringsprosessens forløp, herunder overgangen til nomadiserende tamreinhold i større omfang. De seinere årene er det da også kommet mange vektige bidrag i den retning (jf. Niemi 1983, Richter Hanssen 1986, Nielsen 1990, og ikke minst Odner 1992).

5.1 DET RÅDENDE SYNET. EKSPANSJON FRA INNLAND MOT KYST

Det rådende synet i dag, er at reindrifta på 1600-1700-tallet økte kraftig, særlig i innlandet, og at det førte til press på kystområdenes beiteområder og annen næringsvirksomhet, som for eksempel jakt. Dette er et synspunkt som blant annet Sverre Tønnesen i hovedtrekkene slutter seg til (Tønnesen 1979: 59). Kildene dette synet åpenbart bygger på, er de klagemål som kom fra enkelte fjorddistrikter mot slutten av 1600-tallet, over at fjellsamer trenger seg inn på deres områder. Disse fjellsamene var folk fra siidaene Utsjok, Ávjovárri og Kautokeino.

Slike forholdsvis detaljerte klagemål fra Tana, Laksefjord og Alta, er nedtegna av Adelaerkommisjonen i 1690 (Adelaer utg. 1938). Som eksempel gjengis her den vesentlige del av klagen som ble inngitt av «*Nedertanens finner*», de Tanasamene

som bodde ved sjøen. Disse klaga over at samene fra Øvre-Tana -«*Øfertanens finner*», og Utsjoksamene trengte seg inn på deres områder, noe de også hadde nevnt for sin øvrighet tidligere. De kom til fjellene ved sjøen, og skjøt villrein som blant annet holdt til utenfor Hopseidet (Nuorri) på Omgangsfjellene. Dessuten skada de også Nedre-Tanasamenes næringsbruk ved å skyte rev og oter ved sjøen, samt at de kom dit med en mengde tamrein. Disse flokkene spiste opp mosemarkene for Nedre-Tanasamenes egne rein, og gressbeitene for det feet og sauene som de hadde (Adealer utg. 1938: 297).

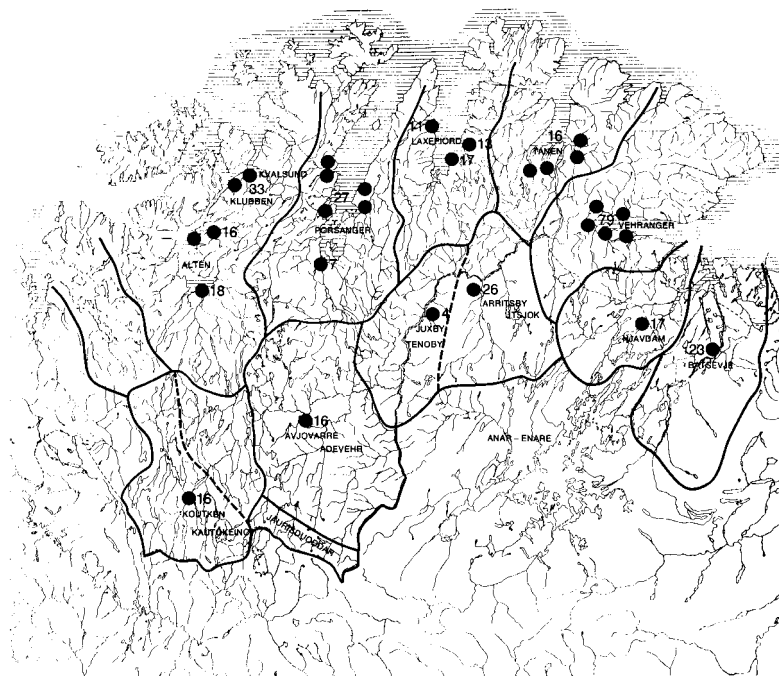
Betyr så dette at reindriftsekspansjonen bare foregikk fra innland mot kyst, og at fjord- og kystsamene var de som ensidig måtte bære byrdene i denne prosessen? Klagene fra kystsiidaene kan tolkes som om tallet på rein bare hadde økt i innlandet. Så enkelt er det nok ikke.

I kildemateriale fra det svenske jurisdiksjonsområdet i innlandet ser man at det også har foregått en reindriftsekspansjon fra kystsamesiidaene mot innlandet. For eksempel beretta tingallmuen i Kautokeino i år 1700 at en del av de «norske» samene, som ikke betalte skatt til Sverige, om vinteren flytta dit opp med reinene sine (SI 1981, del IV: 2). Etter hvert kom det også flere klager fra innlandssiidaene over den reindrifta som ble drevet fra kyst- og fjordområdene og innover i landet. Hvordan henger så dette sammen?

For å forklare dette kan man ta utgangspunkt i at reinen trolig har hatt den samme type trekk mellom kyst og innland hele tida. Dette gjorde det mulig for samene å utnytte villreinflokkene alt etter hvilket siidaområde de befant seg innenfor til de forskjellige årstider. Dermed kom de forskjellige siidaene ikke i et konkurranseforhold til hverandre. Med siida menes i denne sammenheng grunnenheten i det samiske samfunnet på den tida, altså ei gruppe som i felleskap rådde over utnyttelsen av et landområde som oftest hadde klare avgrensninger. Jamfør Ørnulv Vorrrens rekonstruksjon av veidesiidaens grenser i 1694, fig. 5.1 nedenfor.

Den økte temming og privatisering av den reinen som trakk mellom kyst og innland, førte til at deler av de reinflokkene som nå kom ned til sjøkanten om våren, med ett ikke var tilgjengelige som jaktobjekter. De stod nå under kontroll av en del innlandssamer. Tilsvarende gjaldt dette kyst- og fjordsamenes reinflokker som trakk innover i landet om vinteren. De var også blitt underlagt enkeltmenneskers private kontroll og eie.

Klagene kan da like mye være et uttrykk for misnøye med at en tidligere fellesressurs nå var blitt underlagt privat eiendomsrett, og unntatt almen utnyttelse. Muligens kan det også ha vært slik at de som i første rekke klaga, var de av siidaenes medlemmer som ikke deltok i den nye utviklinga, med temming av rein og privat eierskap til større reinflokker.

Figur 5.1 Siidagrensler i Finnmark 1694.

Kartet er utarbeidd av universitetet i Tromsø, Institutt for musévirksomhet, samisk etnografisk avdeling. NOU 1978: 18A Finnmarksvidda – natur – kultur, side 155.

5.2 REINDRIFTA VAR LEDD I EN KOMBINASJONSNÆRINGSFORM

En viktig faktor man må ha for øye, er at begrepet fjellsamer brukt på 16-1700-tallet, ikke uten videre må assosieres med reindriftssamer i dagens terminologi. Når for eksempel Sverre Tønnesen sier at samene i innlandet mot slutten av 1600-tallet «*nå for alvor er blitt flyttsamer*», er også det en påstand som bør modifiseres. Slett ikke alle i innlandet var blitt flyttsamer etter en moderne bruk av ordet.

Allerede før tamreindrifta med større flokker utvikla seg, foretok samene i innlandssidaene næringsflyttinger mellom innlandet og kysten. Disse var i vesentlig grad betinga av sjøfiske og laksefiske i de nedre elveløpene. Disse kombinerte næringsflyttingene fortsatte også på 1700-tallet. To dansk-norske kilder gir et anskuelig bilde av kombinasjonsnæringsenes bakgrunn for sommerflyttingene fra innlandet til kysten og fjordområdene. Det er lagmann Knags relasjon fra 1704, og Povel Resens rapport fra 1707. Knag hadde vært fogd i Finnmark i perioden 1685-95 (NBL VII: 427 ff).

Særlig Knags fremstilling viser at motivet for flyttingene ikke bare var å finne beite til de privateide flokkene, men at reinen var et nødvendig supplement til det fisket de dreiv i de nedre deler av de større elvene og i sjøen. Knag gir her i tillegg et meget presist bilde av innlandssamenes skattemessige og juridiske forhold. Han slo fast at Enaresamene, som var under svensk jurisdiksjon og betalte skatt til Sverige, Norge og Russland, alltid hadde fiska laks i Tanaelva. Det samme hadde Utsjoksamene, og samene fra Øvre-Tana (Badje-Deatnu). Samene fra Ávjovárri og Kautokeino, fiska derimot i Altaelva (Álaheiaiatnu). Disse samene betalte også skatt til både Sverige og Norge. Når de kom ned til sjøkanten hadde de med seg en del rein som de brukte til å frakte utstyr med. De hadde aldri blitt nekta å gjøre det. Hvis disse samene som kom ned til sjøen skulle tvinges til å bli norske

undersåtter, eller betale annet enn tiende ved sjøkanten, på grunn av fisket i elvene eller sjøen, ville det gi grunnlag for stor uro og vidløftighet. Knag ønska ikke en slik uro. Derfor insisterte han også på at innlandssamene heller ikke skulle avkreves «gaver» for at de fiska på disse stedene. (Trykt hos Johnsen 1922: 322).

Povel Resen på sin side var mer opptatt av reindrifaspektet. Grunnen til flyttingene var at reinen, sommer og vinter, på grunn av blant annet næringsforholdene, etter sin naturlige tilbøyelighet ville søke forskjellige omgivelser. Derfor måtte også eierne flytte med dem, hvis de ikke ville miste dyrene.

Men også hos ham kommer det fram at flyttingene hadde flere motiver. Fiske og handel var to av dem. Resen laga også en oversikt over de «Svenske» samenes flyttinger fra innlandet til kyst- og fjordområdene. Av denne oversikten går det fram at samene fra Enare og Utsjok kom ned til Tana for å fiske og handle. Noen av samene fra Karasjokdistriktet kom til Porsanger, Klubben (Klubbu) og Kvalsund (Fálesnuorri), mens andre igjen oppholdt seg i Alta om sommeren. Der hadde de selskap med enkelte fra Kautokeino, selv om noen derfra også hadde sommerflyttinger til Skjervøy. De såkalte «Juxeby-Lapper», eller de som hadde tilhold mellom Karasjok- og Utsjokområdet, drog til Tana- og Laksefjorden (Etter Qvigstad/Wicklund II 1909: 301).

Det er altså disse samene det klages over i flere fjordstrøk omkring 1690. Uten tvil er deres reindrift ett av grunnlagene for den type reindrift man kjenner i Finnmark i dag. Flyttemønsteret var for eksempel allerede da omtrent det samme som man har nå.

Det springende punktet er om dagens flyttemønster *bare* ble skapt av samene fra innlandet, eller om man også kan finne andre linjer som fører fram til tamreinnomadismen slik den nå foregår i Finnmark? Med tamreinnomadisme før mekaniseringa tok til, menes for øvrig i denne sammenheng at det er reinflokken som «... er grunnlaget for økonomien og at dette avstedkommer en livsform der familiene følger sine hjorder hele året igjennom og knytter sine aktiviteter og sin økonomi i hovedsaken til dens produksjon» (Vorren 1978: 158).

5.3 REINDRIFT I KYST- OG FJORDDISTRIKTENE MOT SLUTTEN AV 1600-TALLET

I forbindelse med klagen over innlandssamenes «framtrenging» må man også undersøke om kyst- og fjordsamene selv holdt rein, eller hvordan det stod til med deres reindrift mot slutten av 1600-tallet. Knags «*Jordebog*» fra 1694, som beskriver bosetning og ervervsliv særlig i kyst- og fjordområdene, gir et interessant innblikk i dette.

Med ett unntak oppgir Knag for alle kirkesognenes vedkommende at reindrift var en av de samiske basisnæringene i kyst- og fjorddistriktene, i kombinasjon med jakt, fangst, husdyrhold og fiske, jf. fig. 5.2 nedenfor. Unntaket er Loppa sogn hvor det også ellers sies svært lite om samisk næringsvirksomhet. Etter Knags opplysninger kan man altså slutte at en meget stor del av samene i Finnmarks fjordområder holdt rein. Alta var kanskje unntaket, selv om reinen også der spilte en betydelig rolle.

Figur 5.2 Samisk reindrift i kyst- og fjordområdene i 1694

Kilde: Knag, utgitt 1932: 6,7,12,14,22.

Men også norske i Finnmark holdt en del rein mot slutten av 1600-tallet. Se fig. 5.3 nedenfor. Denne reindriften var gjerne lokalisert til spesielle øyer, og hadde en helt annen karakter enn den samiske. Man må anta at de flokkene som fantes på Loppa, Reinøy (Reainnát) og Måsøy (Muosát) var satt ut, og hadde stasjonært tilhold der.

Om Rolvsøya (Gádde-Iččát) vet man helt konkret at en kjøpmann som dreiv handel i Kjelvik (Goaskinvággi) på Magerøya, satte ut rein der omkring 1670 (Knag utg. 1932: 7, 43). Det ligger nær å anta at han hadde kjøpt tamrein fra Porsangersamenes flokk, som hadde tilhold på Magerøya. Utsettinga hadde skjedd uten tillatelse fra amtmannen. Derfor var bestanden blitt ekspropriert til fordel for «Kongen», fredlyst, og seinere gått over til å bli villrein. Samer fra fjordstrøkene innenfor dreiv for øvrig jakt på denne reinen, selv om heller ikke det skjedde med samtykke fra amtmannen. Adelaer opplyste i 1690 i den forbindelse at Kvalsundsamene hadde redusert bestanden der fra 400 til 10 dyr (Adelaer utg. 1938: 290). På Ingøya (Iččát) hadde det også vært «dyr» tidligere. Ut fra sammenhengen må vi gå ut fra at det dreide seg om rein. På Reinøya ble det holdt rein av de norske som bodde på Latøya (Láhtta), 6-7 sjømil unna. Øya er så liten at det ikke kan ha vært nødvendig med gjeiting. Derfor har eierne antakelig selv stått for drift av bestanden.

Måsøya utgjør et spesielt problem. Det var rein der, men i Knags «Matricul» sies det ikke noe om hvem som eide denne flokken. Det er ikke uten videre entydig at dette dreide seg om norsk reindrift. På øya finner man nemlig såkalte «Nordmenns Finner» (Knag, utg. 1932: 10,12). Dette begrepet er i Vadsøområdet brukt om samer som vokta rein for de norske der (Niemi 1983: 299). De ble i skattemessig forstand behandla likt med nordmennene. Nordmennsfinnene på Måsøya er da også ført opp som norske i en slik sammenheng. Det sikreste man vel kan si er at både nordmenn og samer har hatt å gjøre med tamreinflokken på Måsøya.

Porsangersamenes reindrift på Magerøya ble tatt opp på tinget i Kjelvik i 1704. De ble da beordra til å flytte derfra. Det kan virke som om det var Handelskompaniet som fra da av ønska å kontrollere og utnytte denne ressursen. På 1780-tallet fin-

ner man også eksempler på at retten til å hold rein på øya ble auksjonert bort (Richter Hanssen 1990: 115, 179).

Blant de norske i Vadsøområdet var det et relativt omfattende tamreinhold på til sammen 1 000, eller 2 000 dyr. Det som imidlertid synes klart er at det i det vesentlige var embets- og handelsmenn som eide størstedelen av reinflokken. Allmuens reinhold var svært lavt. (Nielssen 1984a: 101. Jf. også Niemi 1983:299, og Nedkvitne 1988:137/78.) Til tross for dette er det grunn til å stille spørsmål om det i Vadsødistriktet kanskje var spesielle forutsetninger og behov for tamreinhold blant de norske.

Ett forhold som peker i en slik retning er at man her hadde et ganske stort behov for å frakte ting og gods over land. Omlandet er forholdsvis flatt. Der kunne det hentes både brensel, og fôr til husdyra, med for eksempel rein. Øvrigheta i Vadsø, amtmann, fogd og prest, hadde et konstant og stort skyssbehov for sine lange vinterreiser. Skyss- eller arbeidshester fantes ikke. Behovet kunne bare dekkes med reinskyss. Derfor kan transportaspektet være viktig for å forklare det store tamreinholdet.

Andre steder i Kyst-Finnmark med norsk bosetning måtte stort sett all transport over noen avstand foregå med båt. Brensel og fôr ble delvis henta opptil 6-7 mil unna, inne i fjordene. Landtransportbehovet var derfor ikke særlig framtreddende, og gav dermed ikke noen tilskyndelse til å holde større reinflokker.

Reindriften ved Vadsø var stasjonær og ble drevet innenfor et par miles omkrets rundt byen. Leide Varangersamer stod for gjetinga. Det forteller at tamreinholdet heller ikke her var en integrert del av nordmennenes nærings- og livsform. I følge Einar Niemi eide nordmennene i Vadsøområdet tamrein kanskje så lenge som til henimot midten av 1700-tallet (Niemi 1983: 300). Hvor gammel denne reindriften var, sier kildene fra slutten av 1600-tallet ingenting om.

5.4 NOMADISERENDE REINDRIFT MED BASIS I FJORDOMRÅDENE

Blant samene i enkelte fjordstrøk hadde det allerede i 1690-åra utvikla seg privateide flokker på opptil 7-800 dyr. Det var i Porsanger, hvor Adelaer i tillegg anfører at det blant samene der fantes dem som ikke hadde andre husdyr. En del av samene der bygde altså sin eksistens på reindrift.

Denne siste opplysninga, kombinert med det høye reinantallet som oppgis, viser at allerede før år 1700 dreiv samer, iallfall fra denne Finnmarksfjorden, en omfattende nomadiserende reindrift. For en del mennesker var arbeidet med reinen nå blitt en absolutt hovedbeskjeftigelse. Dette gjelder både samer som oppgis å være født i Porsanger eller inne i landet (Adelaer 1938: 222). De uttrykk som brukes er «*lefuer ved sine reen*», eller «*ved sine reen oc skytteri*». En del av Porsangersamene hadde altså utvikla spesialisert tamreinhold, som vanskelig kan ha vært drevet på annen måte enn ved regelmessig veksling mellom et sommerbeiteland ved kysten, og et vinterbeiteområde inne i landet.

Flertallet av de ni mennene som dreiv reindrift med basis i Porsanger, var født i innlandet. Einar Richter Hanssen meiner imidlertid at de enten var av sjøsamer, eller nært knytta til sjøsamisk miljø på annen måte, og at det var dette som tillot dem å drive reindrift i Porsanger. Man kan imidlertid ikke utelukke at de kom til Porsanger og hadde reinflokkene med seg. På den annen side kunne de like gjerne ha bygd opp, eller arva flokkene der. Alle skattebetalerne i Porsanger var uansett ført opp i skattemanntallet for Øst- og Vest-Finnmarks «*Søefinner*» (Richter Hanssen 1986: 92).

Når det gjelder mulighet til å klare seg i Finnmark, er det foran redegjort for at samene generelt stod seg bedre enn nordmennene (jf. "*Næringsliv og befolkningsmessige forhold, 16- og 1700-tallet*" i kapittel 4). Det vil si at de greide seg med mindre vareleveranser fra handelen. De fleste stod likevel i et fast varebytteforhold til en eller annen kjøpmann (utrederinstitusjonen). De samene som nå hadde spesialisert seg på reindrift, var tydeligvis friest av alle. De fleste av dem tok ikke noen utredning. De var med andre ord ikke bundet til noen fast kjøpmann.

I følge Knag var Magerøya en del av Porsangersamenes beiteland. Ganske sikkert var dette sommerbeiteområdet deres. Betegnende for den utviklinga av Finnmarksreindriften som fant sted på denne tida, er Adelaers opplysning fra 1690, om at Porsangersamene om vinteren trakk seg så langt innover i landet at de der kom i konflikt med de som bodde i innlandssiidaene i det svenske jurisdiksjonsområdet. Samene fra Porsanger klaga nemlig over at de ikke uhindra kunne ekspandere så langt innover som de ønska. Samene inne i landet, «*svenske fieldfinner*», trua nemlig med å ta både rein og gevær fra dem, hvis de drog altfor langt innover på jakt (Adelaer 1938: 298).

Den type reinnomadisme Knuud Leem beskrev fra sitt opphold i Vest-Finnmark rundt 1730, ser ut til å ha sitt utspring også i fjordstrøkene, og støtter opp under Adelaers og Knags reindriftsbeskrivelser fra noen tiår før det. Uttrykk som «*En Porsanger-Fiords Field-Lap*» er vanlige hos ham (Leem 1767: 145). Leems opplysninger viser at mange samer som hadde tilknytning til Lakse- og Porsangerfjorden, var fjellsamer i betydninga reindriftsutøvere.

Flyttingene foregikk etappevis, både innover og utover. Om sommeren var de helt ved kysten, mens de om vinteren oppholdt seg omkring 6-7 mil inne i landet, «*... hen imod den Svenske Lapmarks Grändser*» (Leem 1767: 168). I virkeligheta var de langt inne i det svenske jurisdiksjonsområdet. For de Kautokeinosamene som dreiv med rein, spesifiseres det at de fleste derfra flytta til Skjervøy og Karlsøy (Gálsa) sogn om sommeren (Leem 1767: 392).

De store øyene i Vest-Finnmark utenom Magerøya som allerede er nevnt, Stjernøya (Stierdná), Seiland og Kvaløy, ble brukt som beiteområder for rein som var eid

av samene fra Komagfjord (Gámavuotna), Klubben og Kvalsund. Kildene fra slutten av 1600-tallet som er brukt her, sier ikke om dette var helårlig, stasjonær reindrift, eller om øyene bare ble brukt som sommerbeiteområder. Om disse fjordsamene hadde utvikla lengre flyttinger alt på den tid er derfor ikke klart. Men også der kan man registrere endringer i driftsmåten i forhold til tidligere.

Altasamene som trolig hadde det minst utvikla tamreinholdet av alle de kystsamiske distriktene på den tid, framførte i 1690 de vanlige klagenene over at innlandssamene skada deres næringsdrift (Adelaer utg. 1938: 298). Det påfallende er imidlertid at de samtidig også på liknende vis klaga over en same fra Klubben i Kvalsund. De bad konkret om at han ikke mer måtte komme på «*vore fielde*» med reinene sine, og gjøre «*inpass oc skade*» som til da. Dette kan vanskelig tolkes på annen måte enn at tamreinholdet i Kvalsundområdet nå ekspanderte på en slik måte at nabo-distriktene følte at gamle sedvaner og siidagrensener var i ferd med å bli brutt ned.

Men også i Altaområdet oppstår det mellom 1700 og 1720 en gruppe man kan kalle «*Altens Fjeldfinder*». Det kom av at myndighetene mot slutten av 1600- og like i begynnelsen av 1700-årene førte en temmelig strikt politikk overfor de innlandssamene som kom ned til fjordene og lakseelvene om sommeren. De ble fortalt at svenske undersåtter ikke hadde rett til å fiske i Altaelva, mens såkalte «*grensefinner*» som var danske undersåtter hadde anledning til å fiske. Dette førte til at en god del reindriftssamer fra Kautokeino- og Karasjokdistriktet dermed lot seg registrere som danske undersåtter (Nielsen 1990: 176 ff).

Nettopp for Kvalsundregionen har man en god kilde i P. Harboes beskrivelse over Hammerfest sogn fra 1720-årene. Han bekrefter der tendensen fra 1690-åra. I sin nøyaktige opprekning over befolkninga i sognet nevner han seks familier som Hammerfestfjellsamer, eller «*Fiellapper til Hammerfest*», som han kaller det (Harboe utg. 1952: 469). Disse familiene kan vanskelig være annet enn Kvalsundssamer som hadde utvikla en nomadisk livsform.

I Hammerfest sogn hadde det også skjedd en betydelig flytting til innlandet omkring 1720. Hele fem familier med tilsammen 27 personer av «*Fiellappene*», hadde i følge sognepresten, dratt til Sverige uten hans attest. Disse opplysningene kan bety at mange av reindriftssamefamiliene, som hadde sin bakgrunn i Hammerfest sogn, av en eller annen grunn har funnet det mest formålstjenlig å la seg registrere i Kautokeino. En tenkelig grunn er at behovet for vinterbeiteland økte i takt med økende flokker, og at dette best ble sikra gjennom en nærmere tilknytning til det distriktet hvor vinterbeitelandet lå.

Skattemessige fordeler var det neppe som lå bak, med mindre det dreide seg om proforma utflyttinger til Kautokeino, uten å la seg innskrive der. Henry Minde har i den forbindelse pekt på at kystsamer på denne måten kanskje så sitt snitt til å slippe skattebetaling, gjennom en nomadisk livsform i den svensk-norske gråsona (Minde 1982: 93).

Et annet motiv for å gå ut av manntallene i de dansk-norske sognene ved sjøen, kan ha vært å slippe unna den såkalte skyssplikta. Den kunne i mange tilfeller være tyngende. Kanskje ble denne plikta mer omfattende på 1700-tallet, på grunn av at den norske kystbefolkninga minka, og dermed kunne bære en stadig mindre del av disse tyngslene.

Også i Øst-Finnmark hadde det utvikla seg en tamreinnomadisme med basis i de kystsamiske distriktene. For hele Finnmark sett under ett hadde nomadiserende reindrift med utgangspunkt i kyst- og fjordstrøkene allerede et betydelig omfang omkring 1720. På den tid utgjorde disse reindriftssamene, som var ensidig dansk-norske undersåtter, 60 familier. På basis av Thomas von Westens opplysninger (von

Westen utg. 1934), kan man med utgangspunkt i sommerbeiteområdene skille gruppene fra hverandre, og antyde flyttemønsteret deres.

- Korsnes (Ristamuornjárga) og Langfjordens(Lággu) fjellsamer hadde om vinteren opphold ved Guovdageaidnu og Ávjovárri
- Kvalsund fjellsamer holdt om vinteren til på Vuorjeduottar, mellom Lakselv (Leavdnja) og Iesjávri.
- Porsangerfjellsamene hadde vintertilhold ved Idjajávri (Nattvatnet).
- Fjellsamene fra Torskefjord i Laksefjord hadde vinteroppholdssted ved Adamselv (Áttánjohka).
- Leirpollen (Juovlavuotna) fjellsamer fra Tana hadde vinterbeiter vest for Polmakvatnet (Buolbmátjávri).
- Fjellsamene fra Varanger på sin side, hadde tilhold øst for Polmakvatnet om vinteren.

Ørnulv Vorren har i sine arbeider kartfesta både deres og innlandssamenes reindrifsflyttinger ved begynnelsen av 1700-tallet. Jf. fig. 5.4 ovenfor.

Figur 5.4 Reindrifas bosetting og flyttinger ca. år 1700.

Kartet er utarbeidd av Universitetet i Tromsø, Institutt for musévirksomhet, samisk etnografisk avdeling. NOU 1978: 18A Finnmarksvidda – natur – kultur, side 156.

5.5 SITUASJONEN OMKRING MIDTEN AV 1700-TALLET

På 1700-tallet begynner man altså å få et noenlunde systematisk bilde av reindriften. Noen reindriftsgrupper hadde da sin basis i fjord- og kystdistriktene, mens andre igjen hadde sin opprinnelse i innlandet. Det kommer blant annet klart fram på et ting som ble holdt i Utsjok i 1738 (Fellman I 1910: 496). Der forklarte tingallmuen att

de flytta ned til «*Tanaby och Laxfiorden*» om sommeren. Det motsatte skjedde imidlertid også. Folk fra de to fjordene oppholdt seg nemlig en tid om vinteren, «*med sine kreatur*» oppe hos dem. Denne gjensidigheta går også igjen i de forklaringene som major Schnitler opptok i Finnmark i årene 1744-45.

Vitnene fra reindriftshold gav stort sett uttrykk for at den gjensidige bruk av hverandres områder var allment akseptert. Et vitneutsagn fra forhørsretten på Elvebakken i Alta viser dette tydelig. Dette vitnet mente at det var vanskelig å slå fast noen bestemt grense mellom det såkalte felleslandet, og det som ensidig hørte til Norge. Det skyldtes at de norske samene fra sjødistriktene hadde dratt opp til de som holdt til i Kautokeino fjellene, mens disse igjen hadde kommet ned til fjordene. Slik hadde det i følge vitnet vært fra «*Arildz Tid*». (Schnitler I 1962: 230/231).

Det er også ting som tyder på at reindriftsekspansjonen fra kysten mot innlandssområdene kunne være sterkere enn motsatt vei. Dette kommer fram på ting som ble holdt i det svenske jurisdiksjonsområdet i innlandet. Samene fra Utsjok og Tenoby / Juxby klaga, for eksempel på tinget i Utsjok i 1738, over folk fra en bestemt kystsamesiida. Det var samene fra Porsanger. Dette viser at de hadde fortsatt den ekspansjonen innover i landet, som Adelaerkommisjonen hadde registrert mot slutten av 1600-tallet (jf. "*Nomadiserende reindrift med basis i fjordområdene*" i kapittel 5.4.).

Klagen fra tingallmuen i Utsjok i 1738 var i form og innhold lik de som framkom i enkelte kystsamesiidaer noe før år 1700, og som da gjaldt reindrift med basis i innlandet (jf. "*Det rådende synet. Ekspansjon fra innland mot kyst*" i kapittel 5.1.). Innholdsmessig gikk klagen ut på at Porsangersamene skremte villreinen slik at innlandssamene ble fratatt både mat og inntekt. Videre hevda Utsjokfolket at Porsangersamenes reinflokker beita på, og trampa ned mosemarkene, slik at villreinen ikke trivdes der mer. Denne framtrenginga skulle ha begynt omkring 1720. Klagerne så også situasjonen som ekstra alvorlig fordi de selv aldri skulle ha vært over på Porsangersamenes beitemarker (Fellmann I 1910: 496/98).

I en beskrivelse av Torne lappmark i 1750, ble det enda en gang vist til lokale klager over den skade folk fra sjøsamedistriktene gjorde på «svensk» side inne i landet. Deres reindrift og andre aktiviteter gikk særlig ut over innlandssamenes jakt og fangst. Det anføres også at samene fra fjordstrøkene heller aldri hadde betalt noen skatt til den svenske krona. De hadde heller ikke betalt erstatning eller leie direkte til de svenske undersåttene for den bruk de gjorde av reinbeite, brensel, eller jakt og fangst (Fellman I 1910: 443).

Det er tydelig at de gamle siidagrensene både i innlandet og ved kysten, bygd på veidesamfunnets forutsetninger, nå var kommet under virkelig press. Om sommeren ble kystsamenes siidagrenser overskredet av reindriftenheter fra innlandet. Det samme skjedde med innlandssiidaenes grenser om vinteren, men da av reindriftsgrupper fra kyst- og fjordområdene.

Innenfor de gamle siidaområdene både ved kysten og i innlandet, hadde man likevel stadig folk som ikke hadde begynt med reindrift i et omfang som medførte en nomadisk livsform. Iallfall for kyst- og fjordsamenes vedkommende gjaldt dette flertallet. Det er grunn til å tro at både for sjødistriktenes og innlandets vedkommende var det de som ikke hadde begynt med nomadiserende reindrift, som i første rekke klaga over uberettiga inntrenging fra reindriftnutøvernes side.

På grunnlag av kildematerialet fra slutten av 1600-, og første halvdel av 1700-tallet, er det grunn til å sette et spørsmålsteget ved det rådende synet på tamreinnomadismens utvikling, nemlig at den så å si bare har oppstått inne i landet, og derfra pressa seg mot kysten. Bildet synes å være langt mer nyansert. Innenfor et så vidstrakt og mangearta område som Finnmark, finner man hovedtendenser som både går på utvikling fra innland mot kyst, og omvendt.

Skjematisk kan man tenke seg følgende modell for utviklinga av reindriftnomadismen i Finnmark, og hvordan flyttingene førte til en endra bruk av de gamle siidaområdene. Jf. fig. 5.5 nedenfor.

Figur 5.5 Framveksten av reinnomadismen. Konsekvenser for bruk og siidagrenser

5.6 PARALLELL NOMADISERENDE REINDRIFT MED BASIS I BÅDE KYST- OG INNLANDSSIIDAER

Major Peter Schnitlers eksaminasjonsprotokoller fra 1744-45 er en av de fornemste kildene til Finnmarks historie midt på 1700-tallet. Han var for øvrig utdanna jurist, med mange års trening som militær forhørsdommer, «*auditeur*», i Tøndelag. Hans eksaminasjoner eller avhør av innbyggerne i forbindelse med det forestående grenseoppgjøret, gir kanskje den aller beste illustrasjon på et reindriftssystem som kan kalles parallell nomadiserende reindrift. Med dette menes at det samme området ble brukt av reindriftsgrupper med basis i henholdsvis kyst- og fjordområdene og i innlandet. Fra Alta i vest til Varanger i øst framkommer det samme bildet. De «*private*» norske fjellsamene hadde sommer- og vinterbeiteområder felles med «*fjellsamene*» fra innlandet. De siste hørte inn under svensk jurisdiksjon, men betalte skatt både til Sverige og Danmark-Norge.

Meget betegnende for denne tilpasninga, er de personalia som ble oppgitt av det aller første vitnet Schnitler tok i ed i Finnmark på Elvebakken (Jogajalbmi) i Alta, 6. april 1744. Det var «*Field-Finn Joen Nielsen*» fra «*Kautokeino-Fielde*», 38 år, gift, ett barn. Han var født i Ávjovárri som lå under «*Kautokeino Lappesogn*». Foreldrene hans var norske samer som hadde bodd i Skjervøy sogn i Norge. Derfra var de flytta til Kautokeino. Dåpen hadde han fått i Kautokeino «*LappeKirke*», og var der opplært i kristendom av den svenske prest og klokker. En måned tidligere hadde han vært til alters i det «*Norske Masi Capell*». Om sommeren hadde han tilhold ved Jøkelfjorden i Kvænangen. Om vinteren var han i «*Kautokeino-Fjelde*». (Schnitler I utg. 1962: 230).

Det tredje vitnet i Alta var også fra Kautokeino. I likhet med Jon Nielsen var vedkommende født i Ávjovárri, altså i Karasjokområdet, «*af Norske Søe-Finn-Foreldre*». Blant Schnitlers vitner var det imidlertid også personer som i utgangspunktet var svenske undersåtter, men som nå var innskrevet som norske fjellsamer. Selv i en og samme familie kunne familiemedlemmene enten være dansk-norske eller

svenske. Det kan tyde på at undersåttforhold ble brukt bevisst for å overvinne ulemper ved at reindriftsnomadene måtte veksle mellom to staters jurisdiksjonsområder.

Schnitlers niende vitne i Finnmark, «*Niels Andersen, Fieldfinn*», 29 år, ugift, er det aller mest talende tilfellet i så måte. Han forklarte seg i Hammerfest, 8. september 1744. Han var født på de «*Norske Fjelde*» like ovenfor den «*Norske Næverfjord*» (Návvuotna) ved Kvalsund i Vest-Finnmark. Faren hans hadde vært norsk sjøsamer, mens mora var fjellsamer. Han var døpt i den «*Norske*» Hammerfest kirke. Om sommeren hadde han og faren tilhold i Revsbotn (Jahkovuotna), hvor de hadde reinene sine. Vinterstid var han sammen med den andre av foreldrene. Da hadde han og mora reinflokkene ved Karasjok. Faren derimot ble igjen i Norge – som «*Norsk Søe-Finn*». Verken han eller mora betalte skatt til Sverige, selv om de holdt til sør for Karasjok. Det måtte komme av, mente han, at faren var norsk sjøsamer. Geistlig betjening fikk han både i Norge og Sverige (Schnitler I utg. 1962: 242).

Det finnes også tallmateriale som indikerer den parallelle utviklinga av reinnomadismen i innlandet og ved kysten. Fra 1750, altså før den nåværende riksgrensa ble trukket, har man en svensk oversikt som, brukt med forsiktighet, kan gi et bilde av det (Fellman I 1910: 442). Der oppgis først familieoverhoder og antallet rein fra innlandssiidaene som årlig flytta til kysten og fjordstrøkene i Finnmark og Nord-Troms. Fra Kautokeino gikk nemlig en vesentlig del av flyttingene til Troms allerede da, jf. tabell 5.1 nedenfor.

Tabell 5.1: Innlandssamenes reindriftsflytting til kysten. 1750

Fra siida	Familieoverhoder	Rein
Kautokeino	40	4 000
Afwiowara	18	1 100
Utzjoki	35	4 400
Sum	93	9 500

Schnitler hadde imidlertid atskillig lavere tall for det totale antall familieoverhoder i innlandssiidane, uansett om de var reindriftssamer eller ikke. Han oppgir 28 for Kautokeino, 16 for Ávjovárri m/Karasjok og 28 for Utsjok m/Juxby/Tenoby (Schnitler III utg. 1985: 58).

Antallet personer og rein fra kystsamesiidaene i Finnmark, som brukte vinterbeite innenfor innlandssiidaene under svensk jurisdiksjon, fordelte seg i følge de svenske oppgavene, slik som angitt i tabell 5.2 nedenfor.

Tabell 5.2: Kystsamenes reindriftsflyttinger til innlandet. 1750

Område	Personer	Rein
Kautokeino	-	2.000
(Syttingsrein)		
Afwiowara	31	3.000
Utzjoki	20	5.460
Sum:	51	10.460

Etter dette skulle det være 51 reindriftsfamilier fra kyst- og fjorddistriktene som hadde vinterbeiter i innlandet, med til sammen 10 460 rein. Men også her er det

ulikheter i forhold til Schnitlers tall. Han oppgir nemlig at det i sognene i Finnmark fra og med Vardø og vestover, var 64 private «*Field-Finner*» (Schnitler III utg. 1985: 58). Uansett ulikheter, er tallene likevel betegnende. De peker i retning av at rundt 1750 var reindriftnomadismen med basis i kystdistriktene, omtrent like utvikla som den nomadismen som hadde sitt grunnlag i innlandssiidaene.

Ennå på denne tida flytta gruppene parallelt, slik at de halve året brukt sitt gamle siidaområde, henholdsvis ved kysten og i innlandet. Denne parallelle reindriften har etter hvert smelta sammen, selv om det er vanskelig å si når prosessen var fullført. For enkelte distrikters vedkommende skjedde det kanskje så seint som etter midten av 1800-tallet. Grensesperringa i 1852 og offisielle reguleringer i den forbindelse, kan ha vært de ytre hendelser som bidrog til å slutføre utviklinga mot sammensmelting (jf. "*Reindriftssamene måtte la seg registrere i innlandet*" i kapittel 5.10.1.).

Utviklinga kan muligens anskueliggjøres med den sterkt forenkla modellen på foregående side, fig. 5.6.

Figur 5.6 Utviklinga fram til dagens mønster innen reindriften.

5.7 DRIFTSFORM OG TILPASNING

I første halvdel av 1700-tallet får man også relativt gode beskrivelser av reindrifts driftsform og næringsbetingelser. Driften var svært intensiv. Om vinteren var flokken under jevn bevokning hele døgnet, blant annet på grunn av rovdyrplagen. På dagtid bevega den seg et stykke fra leiren. Om natta ble flokken igjen drevet nært opp til denne. Sommerstid fikk de voksne kasterte oksene gå uten tilsyn. De øvrige ble gjett, og simlene melka. I gjetinga måtte alt disponibelt personell ta sin tørn (Leem 1767: 148 ff). Oppholdstida på hver enkelt leirplass varierte gjerne fra to til fire uker, avhengig av når beitene rundt leiren var oppbrukt (Schnitler III utg. 1985: 56).

For reindriftssamene var produktene fra reinen livbergingsgrunnlaget. Den gav dem kjøtt, melk, ost, og skinn til klær, og den dekte transportbehovet. De hadde likevel også andre viktige næringskilder, noe Schnitler beskriver på 1740-tallet. Det omfatta blant annet «*skiønne*» ferskvannsfisk i fjellene og elvene. De dreiv vidare jakt etter fugler og dyr, særlig villrein, hvor de beste forekomsten var på Nordkyn - «*Omgangs Halv-Øen*», og lengst inne på vidda (Schnitler III utg. 1985: 56).

Slik kilder fra begynnelsen av 1600-tallet viser, var sjøfisket fortsatt en del av flyttsamenes totale næringstilpasning. Frossen saltvannsfisk var for øvrig også en del av reindriftssamenes vintermeny (Leem 1767: 329,125).

Øst- eller skoltesamene var kanskje likevel de samene som opprettholdt den mest likevektige kombinasjon mellom fiske og reindrift midt på 1700-tallet. Om sommeren levde de av fiske, men om vinteren livnærte de seg av rein i fjellene, som andre samer (Schnitler III utg. 1985: 74).

Schnitler har en meget positiv totalvurdering av reindriftssamenes livsvilkår. De levde i «*meere Frihed og Ledighed*» enn sjøsamene. For eksempel behøvde de ikke å dra på sjøen om vinteren for å skaffe seg føde. Det som også var klart, var at så lenge en fjellsame ved hjelp av sine rein kunne holde seg på fjellet, «... *giver han sig ikke til Søe-Finn.*» Denne beskrivelsen gjaldt de «*Norske Field-Finner*», men Schnitler hevda også at reindriftssamene fra innlandet levde på samme måte (Schnitler III utg. 1985: 57).

5.8 UTVIKLINGA ETTER 1751

Grensefastsettinga i 1751 kom i første omgang ikke til å bety noe særlig i negativ retning for en fortsatt utvikling av reindriften. Lappekodisillen sikra vekslings mellom et sommer- og vinterbeiteland, selv om det på kartet var trukket ei grense på tvers av flytteretninga (jf. "*Lappekodisillen og ressursbruken*" i kapittel 3.6.). De arealene reindriften brukte var bare belagt i beskjeden grad. Mulighetene for ekspansjon var optimale, blant annet fordi det lave folketallet i kystsona medførte at det var så lite bufé på sommerbeiteområdene der.

Ved inngangen til 1800-tallet hadde for eksempel Hammerfest, som seinere ble et stort sted i Finnmarkssammenheng, bare 9 våningshus og en total befolkning på til sammen 40 mennesker (O. No. 2 1862-63). Samme tendens gjaldt for de aller fleste andre plassene i Kyst-Finnmark.

Tamreindriften i Finnmark i andre halvdel av 1700-tallet må derfor ha hatt særdeles gunstige utviklingsvilkår. Foreliggende tallmateriale for reintallet tyder også på det. Foran er det referert svenske tall fra 1750 (jf. "*Parallell nomadiserende reindrift med basis i både kyst- og innlandssiidaer*" i kapittel 5.6.). Disse viste at det da var til sammen noe over 20 000 tamrein i det aktuelle området. Fra 1799 har vi amtmann Sommerfeldts anslag som angir at det skulle være 60–70 000 dyr i amtet (Sommerfeldt 1799/1800: 126). Selv om man skal være forsiktig med å trekke basante konklusjoner på basis av disse tallene, viser de nok utviklingas retning.

Fjellsamene (reindriftssamene) hadde stadig en uavhengig stilling i forhold til både myndigheter og monopolhandelen. En følge av dette var at knapt noen av den såkalte «*NæringsStand*» levde lykkeligere og bedre enn dem, så lenge reinene deres skaffa dem alt. De kunne nemlig selge fjellproduktene sine, kjøtt, og særlig skinnvarer, hvor de selv ønska (Garman 1784: 96).

Trolig er det betegnende for reindriftsbefolkningas gunstige næringsmessige posisjon, at Indre-Finnmark, hvor reindriften stod særlig sterkt, ved sida av de kornproduserende distriktene på Helgeland, var det området i Nord-Norge som hadde den laveste dødeligheta i nødsårene 1808-14 (Bottolfsen 1980: 65 f., 204).

Fjellsamene hadde videre en viktig posisjon som transportører om vinteren. I praksis hadde de tilnærma monopol på all vinterlandtransport i innlandet. Det var de som vedlikeholdt kommunikasjonen til lands, mellom både Øst- og Vest-Finnmark, og de svenske lappmarkene (Sommerfeldt 1799/1800: 138).

5.9 FORHOLDET TIL ANDRE NÆRINGER – SÆRLIG JORDBRUK

Det har uten tvil vært gnisninger mellom reindrift og jordbruk eller feavl siden den første enga eller myra ble tatt i bruk til innmark. Så tidlig som fra 1591 beskrives en

slik tvist mellom Varangersamene og nordmennene i Vadsø (Niemi 1983: 186 f., og Sandvik/Winge 132 f.).

Så lenge villreinen i det vesentlige var et «felleseie» blant Finnmarkssamene, iallfall til henimot slutten av 1600-tallet, var det imidlertid lite grunnlag for konflikt mellom jordbruk og reindrift, i hvert fall samegrupper i mellom. Annerledes ble det etter hvert som næringsdifferensieringa utvikla seg. Noen la hovedvekta på å utnytte reinen gjennom en nomadisk livsform. Andre igjen utvikla et større féhold, med tilsvarende behov for å hegne om bestemte jordstykker og slåtteplasser, der de skulle hente en del av vinterfôret.

Noe etter midten av 1700-tallet finner man i den forbindelse at amtmann Collett nærmest gikk inn for at reindriftssamenes flyttinger til kysten om sommeren måtte avskaffes. Dette grunnga han med at reinen kom inn på engstykkene der, hvor det for øvrig ikke fantes gjerder. Collett opplyste at man prøvde å gjennomføre et forbud mot reinbeite nærmere sjøen enn en halv mil, men fånyttes: «... *uagtet alle givne Trudslar blive de ved deres gamle skick.*» (Collett 1757: 100).

Hovedbildet er likevel ikke konflikt, men samarbeid mellom de fastboende samene og reindriftssamene. Langt inne i den moderne tid har de hatt behov for hverandres ytelser. De har også vært, og er delvis ennå bundet sammen med et nettverk av slektskapsbånd.

Ut fra myndighetenes behandling av klager over rein på slåttemark, får man ofte det inntrykket at embetsmennene ut fra sin agrare bakgrunn hadde en tendens til å favorisere de fastboendes interesser. Heller ikke det er helt allmenngyldig. Omkring 1815 kom det for eksempel klager til amtskontoret over rein som hadde beita på sjøallmuens «*Engesletter*», i Langfjorden i Alta. I motsetning til hva man kanskje kunne tro, ble det da utstedt en bestemmelse som ikke bare retta seg til eller mot fjellsamene, men også til sjøallmuen. Det ble fra amtets side bestemt at fjellsamene, under erstatningsansvar, skulle være forpliktet til å holde reinen vekk fra «*Jorden og Slaatterne*». Denne plikten gjaldt imidlertid bare den tida beboerne selv holdt sine egne dyr borte fra jordene.

Amtmannen så dette gjensidighetsprinsippet som en tjenlig måte å bilegge konflikter på i hele amtet. Det kan virke som om han betrakta beiteretten ved sjøen som felles og gjensidig for de fastboende og reindriftssamene. Amtet fastslo også at det ikke skulle brukes selvtækt for å hindre rein i å beite på jordene. I den anledning skulle det være forbudt for enhver å skyte, eller bruke hunder til å jage rein som beita på jordene.

Hvis det kom rein på innmark etter den fastsatte tid, kunne disse fanges til pant for erstatning. Amtet understreka nemlig at det her dreide seg om en bestemmelse som skulle sikre ordna forhold. Det skulle være en «... *beskyttelse mod Lovstridig Indgreb i Gjensidige Rettigheder* ...».

Altså: Fram til et bestemt tidspunkt om sommeren kunne både rein og bufé beite nede ved sjøen, også på det som ble definert som innmark. Fra det tidspunkt buféet ble sendt på beite ut i marka, eller til fjells, og holdt borte fra jordene, skulle heller ikke reinen beite der. Hvis det likevel skjedde, skulle reindriftssamene yte erstatning. Eierne/brukerne av jordene ble imidlertid nektet å bedrive selvtækt i slike tilfeller (Amtskrivelse av 13. januar 1815. Tinglyst på tinget for Kautokeino og Avjovarre, 27. februar 1827, Pantebok nr. 3 for Finnmark, s. 302, avskrift ved Sverre Eilertsen).

Finnmarkskommisjonen i 1825-26, som skulle arbeide med «*Finmarkens Opkomst*», fikk også flere steder i amtet klager over rein på sommerbeite, som etter sigende gjorde skade på engmark. Klagerne hevda at årsaken var at fjellsamene ikke vokta reinene sine (Budstikken 1830: 249). Disse klagene er muligens en følge av at folketallet i amtet nå begynte å øke. Det medførte at nye områder ble tatt i bruk

til boplasser, eng og utmarksslåtter. Dermed økte mulighetene for konflikter. Dårlig eller ingen inngjerding av jordstykkene måtte selvsagt også skape gnisninger og konflikter.

Finnmarkskommisjonens syn var at reindriftssamene burde pålegges vokteplikt. Hjemmel for dette mente kommisjonen å finne i § 16 i lappekodisillen. Kommisjonen hevdet også at skade på eng burde erstattes kollektivt av «... *alle de Fieldfinner som utgjorde et Selskab*». I den sammenheng viste man til at reindriftssamer fra naboriket var erstatningspliktige etter kodisillen. Derfor burde rikets egne samer også være det.

Når det gjelder lappekodisillens § 16, er det vanskelig å se at kommisjonen hadde rett i at den oppstilte noe kollektivt erstatningsprinsipp. Henvisninga er likevel interessant av to grunner. Den første er at norske myndigheter, representert ved lovkyndige personer som satt sentralt i forvaltningsapparatet, uten reservasjoner gikk ut fra at kodisillen ennå gjaldt for samer med finsk statsborgerskap når disse var på norsk område i Finnmark. Det ble altså ikke lagt vekt på at Finland var blitt utskilt fra Sverige, og etter 1809 var et storfyrstedømme under den russiske tsar. Man har forutsatt at kodisillen fortsatt var gjeldende, selv om det ikke lenger var den opprinnelige avtalepart, Sverige, som lå på den andre siden av grensa.

Den andre grunnen til at dette er interessant, er at Finnmarkskommisjonen ville bruke lappekodisillen internrettslig – for å pålegge norskregistrerte samer erstatningsplikt i Norge. § 16 gjelder nemlig etter sin ordlyd bare det andre landets overflyttende samer. I Finnmark dreide det seg på slutten av 1820-tallet om samer fra storfyrstedømmet Finland på sommeropphold i Norge (jf. NOU 1984: 18, s.185).

Reindriftssamene hadde imidlertid også klager å framføre for Finnmarkskommisjonen. Det gjaldt et gammelt problem, nemlig at russere og nordlendinger som kom på fiske til Finnmark, av og til skjøt reinene deres. Kommisjonens syn var at det burde settes forbud mot at de fiskende russerne og nordlendingene som kom til amtet, fikk bringe med seg gevær (Budstikken 1830: 249).

5.9.1 Konflikter på grunn av befolkningsøkning og utvidelse av husdyrholdet

I løpet av 1800-tallet finner det sted en meget sterk folkeøkning i Finnmark. Hva førte dette med seg når det gjelder konkurransen om arealene? I en slik forbindelse er det av interesse å merke seg en del av de vitnemålene som ble framført for den norsk-svenske «*Lappekommisjonen*» av 1843. Der konstateres det at det hadde vært vanlig for reindriftssamene å søke sommerbeite for reinen helt nede ved sjøen og havet. Dette hadde delvis begynt å endre seg noe før 1840-åra. Hans Hansson Porsanger, fra Karasjok, tidligere skolelærer, nå flyttsame, forklarte blant annet at 6 samefamilier fra Karasjok sogn i en årrekke hadde holdt reinen borte fra kysten. Året før hadde også en stor del av de andre samene derfra gjort det samme, «... *af Frygt for at komme til at mangle Reenbete ved Søkysten.*» (Qvigstad/Wicklund II 1909: 68.)

Dette er et påfallende brudd med innarbeidde flyttevener, og kan ha sammenheng med den befolkningsekspansjonen som nå begynte å gjøre seg gjeldende i Kyst-Finnmark. Det kan vanskelig være annet enn konkurranse om, og forventet tap av arealene, som var årsak til reindriftssamenes «*Frygt*».

Det samme ble rapportert fra sommerbeiteområdene i Troms. Folk fra Kautokeino som flytta til områder i Nord-Troms, hadde også prøvd å endre driftsformen. Lensmannen i Kautokeino, Johannes Isaksen Hætta, som forklarte seg for kommisjonen, hadde ikke kommet ned til kysten de siste 7-8 årene, men holdt seg 3-4 mil

derfra. I den anledning hadde han valgt seg et sted som var omgitt av bratte fjell, noe som gjorde det vanskeligere for reinen å komme seg vekk derfra.

Selv om denne omlegginga hadde medført reduksjon av flokken hans, hadde han likevel valgt å gjøre det fordi han ønska å «... undgaae Stridigheder med de Fastboende» (Qvigstad/ Wicklund II 1909: 66). Han visste i tillegg også om to andre samer fra Kautokeino som holdt flokkene sine borte fra kysten. Denne nye strategien fra noen reindriftsutøvere er forståelig. De ville heller ha forverra driftsforhold enn strid, selv om årsaken skyldtes annen ekspansjon på deres tradisjonelle beitemarker.

Flytteleienes grunnleggende betydning for reindrifta ble understreka av flere. Lensmann Hætta fra Kautokeino presiserte i den forbindelse at samene brukte de samme veiene på flyttingene mellom innland og kyst (Qvigstad/Wicklund II 1909: 66). Sokneprest Lästadius i Karesuando (Gárasavvon) understreka også hvor viktige flytteleiene var. Både svenske, norske og «Ryska» samer hadde fra «urminnes-tider» hatt sine bestemte flytteveier til og fra Norge. Disse «urgamla» flytteleiene kunne de ikke vike fra, på grunn av strie elvestryk og rasfarlige gjel.

Ifølge Lästadius hadde den økte jordbruksaktiviteten både fra nordmenn og samer i Norge, ført til alvorlige ulemper for reindriftssamene som hadde sommerbeiter der. Så vel nordmenn som samer hadde nå begynt å etablere seg på slike steder i visse fjelldaler, hvor reindriftsutøverne fra gammelt av hadde samla reinen for melking. Der var det danna større eller mindre enger, hvor nordmenn eller norske samer uten rein hadde trengt seg inn i den seinere tid. Disse vil nå hindre reindriftsamene fra å drive flokkene over slike enger, som var danna av samenes egne rein.

Ved flere trange passasjer hvor norske nybyggere hadde okkupert plassen, kunne ikke samene slippe forbi engene siden stryk og gjel sperra annen atkomst. I enkelte tilfeller førte dette til voldsomheter, da det særlig på slike steder hadde hendt at «... Svenska Lappar blifvit öfverfallne af de illasinnade Norrmännen.» (Qvigstad/Wicklund II 1909: 94).

Siden Lars Levi Lästadius trolig hadde det meste av sitt erfaringsmateriale fra Karesuandodistriktet, var det sannsynligvis vanskene med flytteveiene i Troms han beskrev. Forholdene var likevel neppe prinsipielt annerledes i Finnmark, når nye marker ble tatt til jordbruksformål.

At befolkningsekspansjonen båndla reindriftsarealer og skapte strid, gav også amtmann Buck et godt bilde av i en erklæring fra 1844, hvor han beskrev det daværende Finnmarkens amt, altså nåværende Finnmark og Troms. Han anførte at på den tid befolkninga var mindre både i det nordlige Sverige og ved kysten i amtet, var det mindre årsak til kollisjoner mellom de fastboende og nomadene. De sistnevne dominerte området nesten uhindra, som de anså seg nærmest «Odelsbaarne» til. Etter hvert som den fastboende befolkning økte, oppstod det stadig flere muligheter for tvister (Qvigstad/Wicklund II 1909: 110).

Amtmannens opplysninger viser også at det nå ble lagt større vekt på jordbruk i kyst- og fjordområdene enn tidligere. En av årsakene til tvistene med reindriftssamene var dermed at «Bomændene» etterhvert hadde fått «... voxende Lyst til bedre at benytte og frede deres Jorder ...».

Tallene for befolkningsøkninga og utvidinga av husdyrholdet forteller også ganske tydelig at det måtte komme til gnisninger i forhold til reindrifta. Ekspansjonen på reindriftsområdene var nemlig formidabel på 1800-tallet. Folketallet i Finnmark økte fra 6 440 i 1798 til 32 952 i år 1900 (Helland II 1906: 31). Det er en femdobling. Med hensyn til antallet husdyr som trengte beiter om sommeren, og fôr om vinteren, antok amtmann Sommerfelt at det på slutten av 1700-tallet var om lag 3 000 storfé, 5-6 000 sauer, 1-2 000 geiter, 60 hester og 100 griser i Finnmark

(Sommerfeldt 1799-1800: 147/148). Tallet på rein ble anslått til omlag 60-70 000 (Sommerfeldt 1799-1800: 126).

I løpet av 1800-årene ble også antallet husdyr mangedobla. I år 1900 var de offisielle tall, avrunda til nærmeste 100, følgende: 9 000 storfé, 19 000 sauer og geiter, 900 hester og 74 500 rein (Helland I 1905: 373).

Det klareste bildet av utviklinga på husdyrsektoren i løpet av forrige århundre, får man antakelig gjennom tallene for 1890. De fleste husdyrartene nådde ifølge offisiell statistikk et maksimum nettopp i det året. Også tallet på rein var høyt da, med en reduksjon fram mot århundreskiftet. Tallene for 1890 avrunda til nærmeste hundre, var disse: 10 300 storfé, 28 000 sauer og geiter, 700 hester, 100 griser, 96 700 rein (Helland 1905: 373). Selv om tallene selvsagt ikke er absolutte, gir de likevel et godt sammenligningsgrunnlag. Sommerfeldts tall fra århundreskiftet 17-1800, sammenholdt med tallene fra 1890, gir en tilnærma 3-dobling av storfébestanden, bortimot en 4-dobling av tallet på sau og geit, en mellom 10- og 15-dobling av antallet hester, og en økning av reintallet på 50 %.

Hovedinntrykket er likevel ikke at det har vært *store* vansker i forbindelse med den gjensidige tilpasninga mellom reindrift og jordbruk. Beitekonflikter mellom rein og bufé kan ikke sies å ha vært et sentralt stridsemne i andre halvdel av 1800-tallet, iallfall om man skal dømme etter amtmannens femårsberetninger. Der finnes likevel isolerte utsagn som at «... *Havnegangene forringes noget ved Flyttlappernes Ren*» (FAB 1881-85: 8). Amtmannsberetninga for 1886-90 tegna derimot et helt annet bilde av forholdene, særlig for de indre fjordstrøkene vedkommende. Med referanse til amtsagronomen, sies det at det der ikke kunne være tale om at reinen forringa «*Hjemmehavnene*». Riktignok var det slik at når det var sein og kald vår, og når fjellsamene noe tidlig passerte på vei ut mot kysten, kunne reinen «*gjøre noget Afbræk*» på enkelte jorder. Dette skjedde imidlertid bare enkelte år, på mindre strekninger, og delvis foregikk denne avbeitinga så lenge før den egentlige beitetid for kveget tok til, eller burde ta til, at beitene vanligvis fikk anledning til å vokse til igjen (FAB 1886-90: 7).

Noe annerledes var det i kystdistriktene hvor vinterfôret gjerne var så knapt at husdyrene ble sluppet ut før beitene begynte å spire. Hvis det lå sne i høyda når reinen kom, var det selvsagt at den søkte ned på de snefrie, gjerne inngjerda markene. Fra disse distriktene hørtes det derfor klager fra de fastboende over at de på denne tida hadde vansker med å holde reinen borte fra hjemmejordene.

Amtmannen antok likevel ikke at dette i vesentlig grad skada buféholdet. Selv om reinen i kystdistriktene var med på å beskatte beitene, var det ikke grunn til å tro at de ble forringa på en slik måte at det var til skade for husdyrholdet. Beitene der var nemlig vanligvis så rike, at når den ordinære beitesesongen begynte, var det tilstrekkelig både for flyttsamenes og de fastboendes dyr. Årsaken til at det likevel oppstod klager, var at buféet ikke ble fôra inne så lenge om våren som det burde, mente amtmannen.

Det var altså i første rekke på sommerbeiteområdene det lå an til gnisninger med de fastboende. Innenfor vinterbeitedistriktene var det stort sett fred og fordragelighet. Det beskrives for eksempel at Kautokeinosamene hadde vinterbeitemarkene både i sitt eget sogn og i Karesuando og Pajala i Sverige, for øvrig sammen med både «*Svenske*» og «*Russiske*» samer (Qvigstad/Wicklund II 1909: 58). Fram til 1852 var også Karasjokflyttsamenes vinterbeiteområder delvis på «*Russisk Territorium*», det vil si finsk side (Qvigstad/Wicklund II 1909: 66). Det samme gjaldt også for de reindriftssamene som før 1852 var registrert i Kjøllefjord (Gilivuotna), Tana, Polmak og Varanger.

I undersøkelsene fra lappekommisjonen av 1843 sies det uttrykkelig at der ikke var noen klager mellom Kautokeinofolkene som flytta over til svensk side, og de

svenske «*fastboende*» (Qvigstad/Wicklund II 1909: 75). Fra utrykt arkivmateriale kjenner man for de andre områdenes vedkommende bare til relativt bagatellmessige gnisninger innenfor vinterbeitelandet, selv om dette altså lå i en annen stat.

5.10 GRENSESPERRINGA I 1852 OG VIRKNINGENE AV DEN

I 1852 ble grensa mellom Norge og Finland stengt for all overflytting med rein. For første gang i historia var grensa i dette samiske området blitt ei virkelig grense når det gjelder bruken av ressursene. Lappekodisillens bestemmelser fra 1751, om retten til å drive reindrift på tvers av grensa, ble satt til side med et par pennestrøk. Det skjedde først fra russisk-finsk, deretter fra svensk-norsk side. Men kodisillen er likevel aldri blitt *formelt* oppheva på denne grensestrekinga.

Avviklinga av overflyttingsretten kom etter en forhandlingsperiode på om lag 20 år, hvor ett av de viktigste temaene var lappekodisillens status etter at Finland i 1809 var blitt utskilt fra Sverige, og var gått over til å være et storfyrstedømme under den russiske tsar (jf. Palmstierna 1932). I avslutningsfasen av de langvarige forhandlingene ble det reelt sett gjort lite fra svensk-norsk side for å hevde reindriftssamenes rettigheter, både ut fra det reelle næringsbehovet som forelå, og med støtte i lappekodisillen. Det kan virke som om man på sentralt hold i Sverige-Norge i sluttfasen var begynt å se det som en taktisk fordel at Russland-Finland stod såvidt sterkt på i spørsmålet om å sikre de finske samenes rett og muligheter til fiske i Varangerfjorden. Dermed kunne man bli kvitt det fellesskapet med «*Russland*», som samenes gjensidige overflyttingsrett innebar. Frykten for Russland var nemlig begynt å bli svært påtakelig. En uttalelse fra amtmann Harris om den russisk-finske holdninga er ganske talende i så måte: «*For saadant Lapperis Skyld kan man saaledes ikke fornuftigviis falde på at sætte Himmel og Jord i Bevægelse, men vel naar man har andre Hensigter i Baggrunden, som man søger at skjule bag dette uskyl-dige Dække.*» (Etter Palmstierna 1932: 365). Storpolitiske interesser kom til å bli avgjørende. De grense-overflyttende samenes interesser forsvant helt i et slikt bilde.

Grensesperringa kom til å få både korttids- og langtidsvirkninger for så si all reindrift i Finnmark. Totalt var det om lag 50 000 rein eid av samer hjemmehørende i Finnmark som forut for 1852 beita på finsk side om vinteren (Innstilling 1904: 65). Grensesperringa førte til at flere av de viktigste tamreindistriktene i Finnmark mista så å si alt sitt tidligere vinterbeiteland. Dette gjaldt for eksempel Nesseby med Polmak, hvor tallet på rein ble redusert fra om lag 15 700 til 9 300 i årene 1850 til 1860. I Vadsø og Sør-Varanger ble antallet i samme tidsrom redusert til 1/3 av det opprinnelige, eller fra 12 800 til rundt 4 500.

Grensesperringa var selvsagt ikke bare et alvorlig slag mot de reindriftssamene som var manntallsførte som norske undersåtter, men i like høy grad mot de som var innskrevet som finske. I svensk-norsk terminologi ble disse for øvrig nærmest konsekvent omtalt som «*russiske*» undersåtter. De hadde om lag 15 000 rein på sommerbeite i Finnmark, og mista plutselig alt sommerbeiteland på kysten og ved fjordene der.

Med referanse til amtmannen i Finnmark i 1874, skreiv Amund Helland at siden grensesperringa i 1852 hadde fjellsamenes stilling vært et liv i trengsel og tilbakegang. Ikke bare var det området hvor reinflokkene hadde beita om vinteren blitt sterkt innskrenka, men mosemarkene på norsk side var også blitt svært nedslitte på grunn av den sterke bruken. Samtidig hadde den tiltakende bebyggelsen ved kysten og vassdragene medført en innskrenkning av sommerbeitene.

Konsekvensen var at antallet rein ble sterkt redusert i de påfølgende tiårene. Fra 75- eller nærmere 100 000 i 1852, gikk tallet ned til mellom 52- og 56 000 i 1870.

Tallet på reindriftssamer var i samme tidsrom redusert fra 1 325 i 1855, til 1 034 i 1870 (Helland II 1906: 132).

Til tross for dette var reindrifta åpenbart fortsatt den viktigste faktoren i den lokale kjøttproduksjonen i amtet. I 1865 utgjorde nemlig tamreinbestanden ca. 55% av amtets beregna storféverdi (1 storfé = 1/2 hest = 6 sauer/geiter = 4 rein (Drivenes 1975: 180, 183).

En direkte følge av grensesperringa var også bygginga av det første ordinære sperregjerdet for rein. Det strakte seg fra Varangerbotn innerst i Varangerfjorden, over eidet til Skipagurra (Skiipagurra) ved Tanaelva. Det var påtenkt allerede i 1853 (jf. kgl. res. av 9. april 1853), og arbeidet ble påbegynt noen få år senere. Hensikten med dette gjerdet var å spare vinterbeitene, og hindre at flokkene trakk ukontrollert over til Finland. Der var det nemlig bestemt at 10 prosent av hjorden i slike tilfeller skulle konfiskeres uten videre.

På slutten av 1860-tallet beskrev amtmannen virkninga av det såkalte «*Skipagurragerdet*» på en positiv måte. Det hadde fullt ut svart til hensikten. Det skyldtes at reinflokkene var blitt fortrolige med avsperringa, og beita langs dette fra Varanger til Tanaelva, «*uantastede af Russefinnerne*», til eierne i slutten av oktober dreiv flokkene til vinterbeitemarkene (FAB 1866-70: 10).

5.10.1 Reindriftssamene måtte la seg registrere i innlandet

Den mest oppsiktsvekkende nedgangen i antall rein skjedde i Kjøllefjord sogn. Der ble bestanden redusert fra om lag 4 800 til null i løpet av tiåret 1850-1860 (FAB 1861-65). Disse tallene kan likevel ikke tolkes slik at reindrifta opphørte innenfor sognets grenser. Det må finnes en annen forklaring.

Et naturlig spørsmål er om dette kan ha sammenheng med endringer i administrativ praksis, for eksempel hvor reindriftssamene ble manntallsført. I kjølvannet av grensesperringa fulgte nemlig flere kongelige resolusjoner og lover angående reindrifta i Finnmark. Disse tok sikte på å bøte på de verste ulempene for reindriftsutøverne og å gi myndighetene bedre styring og kontroll med næringas arealbruk. Disse bestemmelsene markerte begynnelsen på den prosessen som førte til at reindriftssamene nesten uten unntak ble registrert og etterhvert sett på som hjemmehørende i innlandet.

Paragraf 1 i lov av 7. september 1854 er her sentral. Der ble det fastsatt at det skulle være forbudt å ha rein på beite i perioden 15. mai til 1. november, på de «*Staten tilhørende Strækninger*», som kongen hadde bestemt eller kom til å bestemme, i Karasjok, Tana, og Øst-Finnmark for øvrig. Videre ble det forbudt for reineiere i det tidligere «*Øst-Finmarkens Fogderi*» (distriktet fra Laksefjord og østover), i Karasjok sogn og Kautokeino prestegjeld, å ha rein på vinterbeite i et annet distrikt enn det de selv hørte til. I visse tilfeller kunne det imidlertid gis dispensasjon fra dette.

Det springende punkt her er bestemmelsen om at det skulle være forbudt å ha rein på vinterbeite i et annet distrikt enn der eieren selv hørte hjemme. Det henger sammen med at det allerede, gjennom to kongelige resolusjoner, av 9. april og 13. juni 1853, var blitt definert hvilke områder i innlandet som skulle anvendes til vinterbeiter.

Det er særlig resolusjonen av 13. juni 1853 som er av betydning i denne sammenheng. Der ble det slått fast at det på et område nord og vest for Tanaelva skulle være forbudt å holde rein på sommerbeite i tida 15. mai til 1. november. Avgrensninga for dette området var «... *fra Maskejoks Udløb i Tanaelv lang Maskejok til dens kilder ved Maskejavre, herfra efter Fjeldet Deno Gaisa indtil Borsijoks Kilder,*

og derfra langs Borsijok til Forsholmen ved Tanaelven samt derfra efter Tanaelven til Maskejoks Udløb.»

Selv om stedsangivelsene er noe upresise, er det likevel all grunn til å tro at det her dreide seg om det som ville være det naturlige vinterbeiteområdet for Lebesby-fjellsamene. I justisprotokollene for Øst-Finnmark, var disse på «*Fjellfinnetinget*» i Polmak fra og med 1824, gjerne benevnt som «*Kjøllefjord Fjeldfinner*». Denne begrepsbruken henger trolig sammen med at en vesentlig del av tamreinnomadismen i Finnmark i utgangspunktet hadde sin basis i kyst- og fjordområdene (jf. "*Reindrift i kyst- og fjorddistriktene mot slutten av 1600-tallet*" i kapitlene 5.3. og "*Nomadiserende reindrift med basis i fjordområdene*" i 5.4.). Når en bestemt flyttsamegruppe altså ennå på midten av 1800-tallet stadig ble registrert som Kjøllefjordfjellsamer, er en naturlig forklaring at de var etterkommere av de Laksefjord-samene som på 16- og 1700-tallet begynte å følge reinen på flyttingene mellom kyst og innland.

Så vidt en kan skjønne måtte disse, ifølge lova av 7. september 1854, la seg registrere i et innlandsdistrikt, mest naturlig i Polmak eller Karasjok, for i det hele tatt å få adgang til et vinterbeiteområde. De måtte dermed oppgi sin gamle formelle tilknytning til det sjødistriktet hvor forfedrene deres hadde begynt som rein-drifts-nomader.

Ennå på 1930-tallet var det faktisk erindringer ved Laksefjorden om den nomadiske reindriften som hadde utspringet sitt der. Lensmannen i Lebesby opplyste nemlig da at de siste rein-eiende samene i sognet hadde hjemmene sine ved Mårøyfjorden (Dáibarvuotna) og Torskafjorden (Dorskavuotna) 70 år tidligere. Om høsten flytta de mot «*gaisene*», og om våren kom de så tilbake igjen (Falkenberg 1941: 63). Tidsangivelsen her passer svært bra med de bestemmelsene som ble gitt på 1850-tallet om lovpålagt tilknytning mellom vinterbeiteland og administrativ tilhørighet.

Det samme mønsteret kan en muligens også finne i andre fjordstrøk i Finnmark, dvs. at myndighetenes bestemmelser i kjølvannet av grensesperringa i 1852 førte til at mange flyttsamers gamle og formelle administrative tilknytning til kystdistriktene ble brutt. Blant annet kan det samme ha skjedd i Porsanger (Richter Hanssen 1986: 193).

5.10.2 Samiske strategier for fortsatt bruk av de gamle områdene

Formelle regulerende bestemmelser fra myndighetenes side i kjølvannet av grensesperringa var en ting. De samene som ble ramma av grensesperringa, utvikla også sine strategier for å unngå et næringssammenbrudd. Johannes Marainen skriver i den forbindelse at mange av de samene som ble berørt, etter 1852 valgte statstilhørighet ut fra praktiske nyttehensyn, noe som delvis nøytraliserte virkninga av grensestenginga. Det avgjørende i den forbindelse var at grensa ikke ble stengt for «svenske» samers flyttinger over til Finland: «*Norske*» og «*finske*» samer byttet i mange tilfelle helt enkelt nasjonalitet. ... *Mange Kautokeino-samer og «finske» samer fra Enontekis skrev seg altså nå som «svenske» samer i Finland. Det ble i mange tilfeller en ren formalitet. At det var mulig å flytte over grensen var det avgjørende. Retten til dette fikk en som «svensk» same.*» (Marainen 1989: 89.)

Skifte av statstilhørighet var særlig aktuelt for Kautokeinosamene. I årene 1853-71 «*utvandra*» nesten 300 mennesker, eller 69 familier, fra Kautokeino til Sverige. De hadde til sammen 20 500 rein (Helland II 1906: 134).

For mange av Kautokeinosamene ble altså løsninga at de nå som «svenske» undersätter fortsatt å bruke «... *de i umindelige Tider udelukkende af Kautokeino*

Finner benyttede Vaar, Sommer og Høstbeter». Disse lå hovedsakelig i Skjervøy sogn (Qvigstad/Wicklund II 1909: 145).

Utflyttinga gikk ikke bare til Sverige, men også til kystsohn i Norge. I 1858 opplyste for eksempel lensmannen i Kautokeino at noen reindriftssamer hadde tatt utflytting til Skjervøy sogn. Hovedmotivet for dem var å få større mulighet til å delta i sjø-fisket, og spesielt fisket etter sei. Fisk hadde som kjent på den tid stor betydning som handelsvare i forbindelse med pomorhandelen (se "*Ytterligere fjerning av restriksjoner – konflikter mellom lokalbefolkninga og tilreisende*" i kapittel 7.11). De som tok formell utflytting fra Kautokeino til Skjervøy, må ha antatt at de da ville slippe fri for de «*Hindringer*» som allmuen i Skjervøy sogn hadde lagt i veien for deres fiske – særlig på seigrunnene (Qvigstad/Wicklund II 1909: 143).

Den type utflyttinger som her beskrives, er for øvrig også meget karakteristisk for befolkningsutviklinga i kystsamsiske områder de siste 2-300 år, nemlig det mer eller mindre jevne tilskuddet av samer fra innlandet. Ofte dreide dette seg om reindriftssamer som av forskjellige årsaker ikke hadde store nok reinflokker til et trygt utkomme. Knuud Leem beskriver allerede omkring 1730 at når en fjellsame ble så «*forarmet*» at han bare hadde noen få rein igjen, lot han andre reindriftssamer passe disse, og begav seg deretter til sjøkanten «... *for at blive Søe-Lap og nære sig, som andre Søe-Lapper med Fiskerie.*» (Leem 1767: 153/154).

Om de utflytta til Skjervøy ble det da også sagt at de hørte til de minste skatteytterne, og at de heller ikke eide særlig mange rein. Flyttinga bidrog likevel til å innskrenke «*Kautokeino Sogns Omraade*». (Qvigstad/Wicklund 1909 II: 145). På grunn av dette var lensmannen i Kautokeino betenkt over muligheta for at enda flere fjellsamer ville ta utflytting, og la seg innskrive i manntallene i sjøsohnene. Da kunne de muligens ved å bygge en gamme og dyrke en liten plass, anta skinnen av fastboende ved sjøen, selv om deres vesentligste næring fortsatt var «*Fjeldfinnebedriften.*» (Qvigstad /Wicklund 1909 II: 145-146). Man må anta at lensmannens bekymring i første rekke gikk på at Kautokeino derigjennom ville tape skatteinntekter.

På grunn av mindre muligheter til skifte av statstilhørighet ble muligens Karasjøk enda hardere ramma av grensesperringa enn Kautokeino. Derfra var flyttinga til fjordstrøkene også særlig markert. I amtets femårsberetning for 1866-70, sies det at antallet fjellsamer i Karasjøk var gått betydelig tilbake i femårsperioden, på grunn av utflytting til Kistrand og Lebesby. Slik flytting skjedde imidlertid ikke før vedkommendes reinflokk var blitt så liten at den ikke kunne livberge ham, konstaterte amtmannen (FAB 1866-70: 10). I 1865 var det 42 personer i Porsanger som var født i Karasjøk. Denne tilflyttinga fortsatte. I 1874 kom det for eksempel 19 tilflyttere derfra (Richter Hanssen 1986: 193).

Man må trygt kunne si at grensesperringa innleda en langvarig og meget opprivende prosess for de mange av samene som hadde basert sin eksistens på tamreindrift. Som en ytterligere kompliserende del av dette bildet, kan nevnes at mange av de som hadde tatt formell overflytting fra Kautokeino til Sverige, etter hvert kom tilbake og igjen lot seg innskrive som norske undersåtter. Særlig markert var dette etter 1889, da også grensa mellom Finland og Sverige ble stengt for overflytting med rein. Den fordel utflytterne til da hadde hatt, nemlig retten til å bruke sitt gamle vinterbeiteland som «svenske» samer, gikk da tapt. Totalt kom 48 familier tilbake, hvorav 30 etter 1890 (Helland II 1906: 134).

Innad i amtet førte ettervirkningene av grensesperringa til gjensidige klager fra flyttsamene over inntrengning på hverandres områder. Utflyttinga fra Kautokeino hadde ikke bare gått i retning av Sverige, men også østover. Omkring 1880 klaga for eksempel Karasjøkflyttsamene over at de ble fortrent av enheter fra Kauto-

keino på sommerbeitene på Magerøya og Porsangerhalvøya (Vuorjenjárga), vest for Porsangerfjorden, og dessuten på vinterbeiteområdene inne i landet.

Til tross for alle vanskelighetene, begynte reintallet likevel å øke igjen etter 1875. Det har naturligvis også sammenheng med at tilbakeflytterne fra Sverige brakte med seg rundt 13 000 rein (Helland II 1906: 134).

5.10.3 Familieenheter ble revet opp

Grensesperringa medførte ikke bare sterkt negative næringsmessige forandringer, men den må også ha vært en svært kraftig belastning på de sosiale bånd mellom de overflyttende samene, som nå for første gang for alvor ble konfrontert med realitetene i den grensa som ble trukket gjennom deres område i 1751. Selv om de fleste av disse da ble formelt registrert som undersåtter i det ene eller andre landet, må man likevel si at betegnelsen «norske, svenske og russiske» samer, før 1852, for en del distrikters vedkommende var bortimot meningsløs.

For flyttsamene i området Kautokeino (Norge), Enontekiö (Storfyrstedømmet Finland etter 1809), og Karesuando (Sverige), ble det på 1840-tallet blant annet opplyst at det fantes tilfeller hvor «... Norske og Svenske eller Svenske og Russiske lapper høre til een og samme Bye». (Qvigstad/Wicklund II 1909: 54). Det vil si at samer med statsborgerskap i tre forskjellige stater flytta og oppholdt seg sammen i en reindriftssiida.

Et tilsvarende mønster fant man i Øst-Finnmark. Der kom det fram under en undersøkelse foretatt i 1831, at svært ofte hadde en «norsk» fjellsame såkalt «Reenby» felles med en «russisk» (finsk). Samtlige fjellsamer vanka på denne måten om hverandre, «... snart paa Russisk og snart paa Norsk Grund». (Polmak fjellsameting, 2. februar 1831, ØFF j.prot.).

Vitnet Peder Olsen Bisk som var norsk statsborger, gav flere konkrete detaljer. Han forklarte at om sommeren holdt han til på norsk grunn i «*Thanens og Kjøllefjords Sogn*». Om vinteren var han i Enare. Både sommer og vinter hadde han «Reenby» sammen med sin bror Niels Olsen Bisk som var «Russisk» undersått. En tredje bror av disse to, som var norsk undersått, hadde også reinby felles med en «Russisk Fjeldfinn».

Forbudet mot reindrifftslyttinger fra det ene riket til det andre i 1852, brøt den tidligere gjensidigheta tvert av, og må ha revet opp familieenheter på en skånselsløs måte. For å sikre at ethvert slikt fellesskap skulle opphøre, fastsatte lov 7. september 1854 strenge straffer for norske undersåtter som førte «russiskfinlandske Undersaatters» rein til beite i Norge.

Helt slutt på at norskregistrerte samer fortsatte å ta med seg sine frenders rein over grensa, ble det nok ikke umiddelbart. Det kan man blant annet utlede av den hemmelige protokollen statssekretariatet i Stockholm førte. Fra møtet i statsråd 20. november 1866 heter det at finske undersåtter ofte hadde rein på sommeropphold ved norskekysten. Det skjedde ved at de fikk svenske, ja til og med «norske Lapper», til å ta dem med blant sine egne dyr (NRA. Ss. Prot. for hem. saker, 15.10.1866–16.9.1870).

5.11 REINDRIFTA VED INNGANGEN TIL 1900-TALLET

På bakgrunn av de opplysningene man ellers har om grensesperringa, må man gi Amund Helland rett i at den var hovedårsaken til at reintallet ikke økte i andre halvdel av forrige århundre. Det var ifølge ham neppe noen annen påviselig hindring som hemma reindriften i denne perioden. Bebyggelse og oppdyrking kunne kanskje ha virka inn, men var knapt noen avgjørende hindring for økning i reintallet. Når

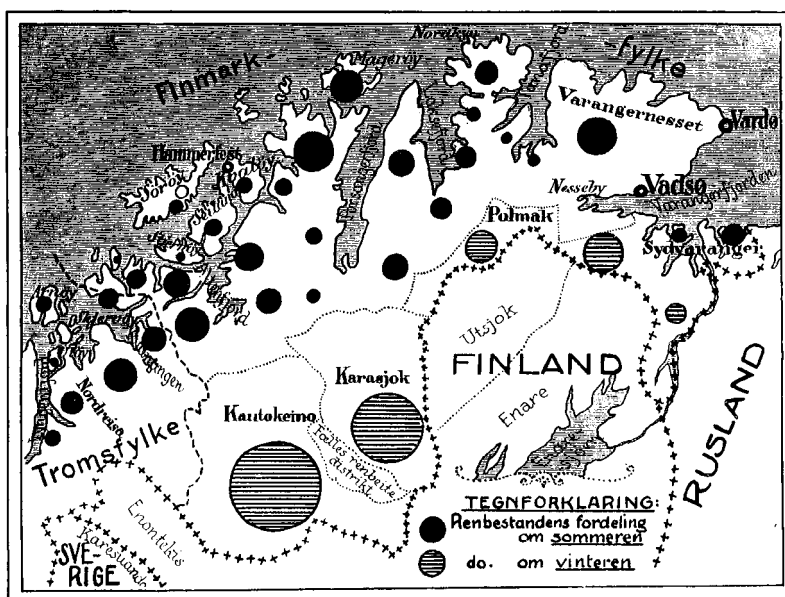
tallet omkring århundreskiftet ikke var lavere enn i 1852, antok Helland at dette skyldtes de bestemmelsene som var truffet «... til ordning og regulering af Renbetingen.» (Helland II 1906: 137).

Grensesperringa og dens konsekvenser var likevel politiske realiteter man måtte ta hensyn til også ved begynnelsen av 1900-tallet. Usikkerheta og vanskene den hadde skapt, var en hovedgrunn til at reindriftsspørsmål ble trukket inn i stortingsvalgkampen for landdistriktene i Øst-Finnmark i 1906.

Samenes og sosialdemokratenes kandidat, Isak Saba, tok i valgprogrammet opp de vanskene som reindriftssamene hadde møtt i forbindelse med de ulike grensene som hadde delt opp det gamle samiske landet. Han krevde traktater mellom Norge, Sverige, Finland og Russland, slik at flyttsamenes gjensidige beiterett i disse landene kunne sikres mot en mindre avgift – i tilfelle beiteforholdene ble eksepsjonelt dårlige innenfor grensene til ett av disse rikene. Sabas begrunnelse for dette var at de nevnte statene egenmektig hadde slått under seg hver sin bit av Sameland. Derfor var det ikke rettferdig at samene skulle utarmes på grunn av strenge grensebestemmelser. Statene burde heller bestrebe seg på å støtte reindriftssamene, særlig fordi disse utnyttet vidder som ingen ellers ville ha brukt (SM. 1.3.1906).

Blant annet på grunnlag av denne programposten, ble Isak Saba i 1906 innvalgt på Stortinget, fra landkommunene i Øst-Finnmark (Lebesby, Karasjok, Polmak, Tana, Nesseby, Nord-Varanger (Davvi-Várjjat), Sør-Varanger og Vardø landsogn).

Reindrifta i Finnmark hadde likevel på denne tid kommet seg noenlunde etter grensesperringa, og i større eller mindre grad tilpassa seg de nye realitetene med hensyn til fordeling av sommer- og vinterbeiteområder. (jf. fig. 5.7 nedenfor).

Figur 5.7 Reindrifta i Finnmark ca. 1915.

(Nissen 1920: 54.) Artikkelen «Fjeldfinnerne og reindriften i Finmarken». Trykt i: Schøyen. Carl (red). «Nordlandet». Kristiania 1920. (Aschehaug.)

Også reindriftsinspektør Nissens oppgave over reinantallet i 1915, viser at forholdene til dels hadde stabilisert seg. Det ble da anslått at det var 100 650 rein i Finnmark. Det var høyere enn noe annet tidligere offisielt tall. Nissen var da heller ikke i tvil om at reindrifta i Finnmark var å regne blant «... en av landsdelens viktigste næringsveier» (Nissen 1920: 55, 56).

KAPITTEL 6

Husdyrhold og jordbruk**6.1 HUSDYRHOLD FRA 1300-TALLET**

De naturlige forutsetninger for jordbruk i Finnmark er ikke de beste. Det er nok en av årsakene til at en skribent i Budstikken i 1832, trolig prosten i Alta, Fredrik Rode, hevda at: «*Ved at tale om Finnmarkens Jordbrug maa jeg lettelig befrygte Mistanke om, at tale om Noget, der mere er til i Indbildningen end i Virkeligheden.*» (Jf. Drivenes 1985: 146.)

Sett ut fra det nivået jordbruket stod på i Sør-Norge allerede da, har nok iakttaeren ment å ha en viss dekning for ordene sine. Det vil likevel ikke være riktig å gjøre Finnmarksjordbruket så betydningsløst som dette. Det gjelder naturligvis først og fremst husdyrholdet.

Nyere arkeologisk forskning har avdekt at det har vært fehold i Finnmark iallfall i 700 år. Fra Varangerområdet dokumenterer nemlig Knut Odner funn som viser at sau/geit har inngått i den samiske næringstilpasninga der så tidlig som rundt år 1300. Fra det samme området finnes det også levninger etter storfé fra mellom 1400 og 1530. Både når det gjelder små- og storfé mener Odner det er tenkelig at ytterligere forskning vil flytte disse grensene enda lengre bakover i tid (Odner 1992: 181). Det er for øvrig heller ikke vanskelig å være enig med ham i at disse funnene også reiser spørsmålet om Varangersamene virkelig hadde en fullstendig veidetilpasning i siste del av middelalderen.

På Isnestofta i Alta finner man likeledes en samisk gårdshaug som iallfall daterer seg til 1400-tallet. Det er grunn til å tro at denne indikerer et begynnerstadium for fédrifta blant Altasamene (Nielsen 1990: 144).

I skriftlig sammenheng er erkebiskop Erik Valkendorf den første som nevner småféhold i Finnmark, på begynnelsen av 1500-tallet (Valkendorf utg. 1901: 7). Mot slutten av århundret opplyser Peder Claussøn Friis dessuten at de norske holdt noen kyr (Claussøn Friis utg. 1881: 404).

Fra nettopp denne perioden har man også en øyenvitneskildring fra en hollender som besøkte Vardø i august 1594. Han fant at folk holdt både storfé, sauer, geiter, griser og høns. Gresset var ikke særlig bra mente han, men når det ble slått og tørka, var det til vinterfôr for dyr. Disse var feite og i godt hold, så vidt han kunne se (jf. Nielssen 1984a: 85).

En mindre positiv beskrivelse hadde dansken Charisius som besøkte Vardø i 1599. Han var der midt i den verste fôrknapphetstida om våren, og antok at fiskeavfall var det eneste husdyra hadde å leve av. Sauene og geitene gnog på fiskebein, og fikk «... *Aaret igiennem ikke ... andet til Føde.*» (Etter Nielssen 1984a: 85.)

De forannevnte opplysningene dreide seg trolig også om norsk husdyrhold, men også samene, iallfall i Vest-Finnmark, hadde féhold ved begynnelsen av 1600-tallet (Nielssen 1984b: 103). Likeledes opplyses det fra Vadsøområdet at Varangersamene siden 1590-tallet hadde konflikter med nordmennene der, på grunn av sine sesongflyttinger med rein og småfé – «*reener og smaler*». (Niemi 1983: 187.)

Arent Berntsen konstaterte i sin omtale av finnmarksjordbruket fra 1650-tallet at korn ikke vokste der, men at det kunne bli en god del gress, slik at de mange steder kunne holde kyr over vinteren. På den årstida var imidlertid annet fôr enn høy minst like viktig. De brukte da tang og tørre fiskebein som ble banka og kokt litt. Dette ble gitt til kyrne sammen med det knappe høyet som de skar og samla om sommeren på landet og utholmene. Fordi det var «*slik Besværlighed*» med å få

grøde og utkomme av jorda, fikk innbyggerne ved kysten og fjordene føden og næring nesten bare fra sjøfisket sitt (Berntsen 1656 Første bok. 2. del: 312).

Selv om en går ut fra at husdyrholdet ikke hadde noe stort omfang i den perioden som her er omtalt, var det likevel viktig. Melk fra husdyra var for eksempel en av de få C-vitaminkildene som fantes. Bruken av friske føremner som tang og tare var viktige for produksjonen av C-vitamin. I matrikkelen fra 1668 kom husdyrholdets helsemessige betydning godt fram i forbindelse med beskrivelsen av Ingøy Sogn i Vest-Finnmark. Det ble der sagt at de «*ringe*», få og små kyrne som fantes i kirkesognet, ble føra over vinteren med tang, tare og fiskehoder, «... *til deris beste Lægedom i mod Skiørbug ock anden farlig Siugdomb.*» (Etter Nielssen 1984a: 84).

Som tidligere påpekt ble det på 1500-tallet dårligere vilkår for å drive markedsretta fiske. Folk måtte styrke de alternative næringsgreinene. Ifølge Arnved Nedkvitne peker 1600-tallet seg derfor ut som en viktig periode for utviklinga av fébruket i Finnmark. Både blant nordmenn og samer ble det større interesse for å holde husdyr, noe som fikk stadig større økonomisk betydning i løpet av århundret (Nedkvitne 1988: 136).

Fra 1694 har man det første tilnærma kvantitative anslag over husdyrholdet i kyst- og fjordområdene. Det er fogden Knags jordbok eller «*Matricul*». Den viser at det ble holdt husdyr over hele amtet, både av samer og nordmenn. Det var kyr, geiter og sauer. Antallet og arten kunne variere fra sted til sted, avhengig av tilgang på fôr, graden av kombinasjon med reindrift (spesielt samene), eller beliggenheta i forhold til gode fiskefelter (Knag utg. 1932).

På basis av skiftemateriale for kyst- og fjorddistriktene har Alf Ragnar Nielssen for perioden 1685–1705 vist at Knags opplysninger likevel vanskelig kan brukes til å beregne omfanget av eller gjennomsnittsstørrelsen på besetningene. Nielssens tall bekrefter imidlertid at det var store variasjoner fra distrikt til distrikt, og også forskjeller mellom samer og norske. For å få et likt sammenlikningsgrunnlag, bruker han begrepet storféverdi, som er beregna etter følgende mønster: 1 ku = 6 sauer = 6 geiter = 6 griser = 3 rein (Nielssen 1984a: 96-97). Etter denne beregningsmodellen var Alta, i norsk sammenheng, det ledende distriktet. Der var storféverdien for hver familie i gjennomsnitt helt opp i 5,7, mens den i Vardø var nede i 1,1 (Nielssen 1984a: 105).

Gjennomsnittlig for hele Finnmark hadde samene det største husdyrholdet, med en storféverdi på 4,4 for hver enhet, mot 2,9 for nordmennes vedkommende. Forskjellen var i det vesentlige betinga av at samene hadde flere sauer og rein, men også når det gjaldt storfé lå samene litt foran. Der var tallene 2,1 mot 1,9 (Nielssen 1984a: 109).

Inntrykket er med andre ord at nordmennene heller ikke på husdyrsektoren hadde den samme grad av selvberging som samene. Det til tross for at 1600-årene utvilsomt var en ekspansjonsperiode for norsk husdyrhold i Finnmark, noe økninga i antallet steder bebodd av nordmenn også tyder på. Fra 1610 til 1694 steig tallet på norske boplasser fra 50 til 85 (Kolsrud 1961: 61), selv om det totale antall norske ble lavere (jf. "*Dårligere konjunkturer for markedsretta fiske fra 1600-tallet. Endringer i norsk tilpasning og konflikter med samisk bosetning*" i kapittel 4.1.).

6.2 STILLINGA MIDT PÅ 1700-TALLET

Gjennom de mange embetsmannsinnberetningene fra 1700-tallet får man stadige beskrivelser av jordbrukets og husdyrholdets stilling. Ett eksempel er amtmann Colletts relasjon fra 1757. De forverra konjunkturane, særlig for nordmennes sentrale næringsvei, fisket, blir der klart illustrert. Amtmannen konstaterte nemlig at den norske bosetninga tidligere hadde vært lokalisert til «*skarpe*» steder uten jordvei.

Det betydde i følge ham på at de som hadde bodd der bare hadde drevet fiske. På 1750-tallet ble det imidlertid ansett for umulig å leve bare av det. Man måtte også ha kyr og småfé (Collett 1757: 59).

Han skreiv videre at landbruket aldri kunne bli særlig viktig, men det ville hjelpe noe på vei hvis innbyggerne begynte å rydde jord for å få engsletter. Da behøvde de heller ikke å reise så langt med båt for å hente fôr (Collett 1757: 81). De fleste innbyggerne i Finnmark skada både seg selv og andre ved at de ikke dyrka jorda, og heller ikke satte gjerde rundt eiendommene sine. Som eksempel nevnte han sin forgjenger, amtmann Kielsen, som gjennom mye kiv hadde fått lagt 10 engstykker til gården, opptil 1 mil borte. Disse var inngjerda, men gjerdene ble stadig brutt ned av «*fortredelige Naboer*», som så lot dyrene sine beite der (Collett 1757: 85).

Amtmannen hadde på tingreisene foreholdt allmuen om at det var kongens alvorlige vilje at enhver skulle rydde og gjødsle jordene ved sin bopel. Ingenting hadde hjulpet, verken utsiktene til eget gagn eller trusler om straff. Folk bygde også gjerne fjøsene så nær sjøen at den kunne skylle vekk gjødsla (Collett 1757: 84). Dette siste nevnes også av major Schnitler (Schnitler III utg. 1985: 122).

Bare i Alta og Loppa sogn var det i følge Collett noen få som hadde rydda ved husene. Utenom dette var det bare én – i Hasvik – som hadde gjort det samme. De fleste innbyggerne i Finnmark betrakta den slags arbeid som unyttig, og så på det som en plage. Når det gjaldt gjerder, innså amtmannen likevel at det flere steder kunne være vanskelig å få til slike. Det sikreste midlet til å sikre rydningene var derfor å pålegge enhver å gjete buskaper.

På steder med mange naboer burde det holdes felles hingst og okse. På grunn av fôrmangel var det heller ikke tilrådelig med for mange kyr. I stedet kunne folk ha flere sauer, for å få ull til klær. I den forbindelse så han det som ønskelig å få tilført to eller tre islandske familier for å opprette sauefarmer.

Amtmannen foreslo videre 20 eller flere års skattefrihet for innbyggere fra «*Torne Lapmarch*» som ville bosette seg i «*Kautokeino og Afviovarra Districter*», for å begynne med fédrift i disse distriktene som nylig var tilfalt Norge. Hvis svenske myndigheter ikke ville tillate utreise på lovlig måte, måtte man derfor ta imot de som kom uten pass, om enn disse nok ikke alltid ville bli de «*gavnligste for landet*». (Når det blant annet gjelder myndighetenes politikk overfor de kvenske innvandrerne, se "*Kvenene*" i kapitlene 4.7. og "*Ressurskonkurransen i forbindelse med den kvenske tilflyttinga*" i 4.7.1.).

Selv om det var lite gressmark inne i landet, kunne det kompenseres med reinmose som det var rikelig av. Reinmose ville det aldri bli mangel på, mente han, bare det ble satt forbud mot å rive den for nær bakken. Ubetenksom riving hadde nemlig gjort stor skade for mange innbyggere i Finnmark. Tilsvarende forbud som for reinmose burde også gjelde «*Moldfoeret*» (bregnerot). Det var styrkende for alle slags husdyr, men det var blitt sjeldent på grunn av for sterk beskatning.

Amtmannen så på sjøsamenes levesett med ublide øyne. Han hevdet at det var disse samene som ved sin omflakking hadde «*ruinert Landet*» ved å hogge bjørkeskogene på en ødsel måte, og derigjennom også tilegna seg de fleste «*Engeslatter*» (Collett 1757: 86/87).

Dette folkets «*Oeconomie*» var at de hadde et sommer- og et vintersete. Ved valget av vintersete så de etter om det var nok lettilgjengelig skog. De måtte alltid ha mye ved på grua for å holde varmen ved like. Der de hadde holdt, til kunne det være stubber på opptil 3 alens lengde. Når skogen var brukt opp i nærheten, så de seg om etter et nytt vintersete. Når stubbene råtne, gjødsla dette jorda, slik at det ofte vokste godt med gress der. Disse plassene kalte de seg berettiga til å slå, fordi de mente at de hadde rydda dem. Amtmannen antok at de fleste samene hadde ervervet

sine engsletter på den måten. Samene slo dessuten bare de beste plassene på engstykkene. I den forbindelse hevdet han at andre kunne komme etter dem og slå omtrent like mye på samme område (Collett 1757: 88).

Ved sjøsamenes sommersete måtte det være gress nok til dyra, som de for øvrig ikke gjette. Amtmannen klaga over at dette var til skade for andre som hadde sine innhegna engstykker i nærheten.

Amtmann Colletts detaljforslag forteller også indirekte en god del om hvordan det stod til med det daværende jordbruket i Finnmark:

1. Alle skulle sørge for at buskapen ble vokta eller gjett.
2. Hver mann skulle skaffe seg 6 grunder som kunne settes sammen til en innhegning nær huset. Der skulle dyra stå når de ble melka.
3. Ingen skulle la sjøen skylle bort gjødsla. Den skulle spres på rydningsstedene hver enkelt fikk anvist.
4. Ingen måtte ta torv til tekking like ved husene.
5. Når noen reiv ei gamle eller en annen bygning og ikke bygde noe nytt der, skulle tomte jevnes, slik at den kunne bære gress.
6. Fiskesloget skulle legges i ei grøft, så det ikke skulle lukte. Seinere skulle det brukes som gjødsel.
7. Der det fantes tang og tare, skulle alle ha plikt til å føre 20 pulkelas («*gjeridser*») på rydningene sine.
8. Hester skulle holdes tjoret, så de ikke reiv ned gjerdene. For overtredelser skulle det fastsettes bøter, den spanske kappe, gapestokken eller fengsel på vann og brød. Underfogdene og samelensmennene skulle se til at reglene ble overholdt. Hvis ikke, skulle de selv bøte.

6.3 OPPMÅLING. MATRIKULERING.

JORDUTVISNINGSRESOLUSJONEN AV 1775

Amtmann Collett slo på en måte an tonen som førte fram til jordutvisningsresolusjonen av 1775, som for første gang gjorde det mulig å eie privat jordeiendom i Finnmark. Særlig blant den norske delen av befolkninga var det tilsynelatende stor uorden når det gjaldt slåttemarkene. Rapporter til Collett fra ulike deler av amtet, viste at neveretten ofte rådde. Enhver gjorde som han ville. Noen hadde slått til seg mer jord enn de kunne dyrke, andre hadde for lite.

Amtmennen klaga også over at de som hadde for mange enger overløt disse til slektninger, uten øvrighetas vitende. Det burde derfor innføres en jordavgift. Det ville også gi innbyggerne visshet på jorda deres. Jordene i Finnmark burde også oppmåles og kartlegges, og deretter utdeles til innbyggerne. Disse skulle så listeføres som «*Hans Majestæts Fæste bønder*» (Collett 1757: 91). Der det var utsikt til at jordbruket ville lykkes, burde det deles ut mer jord enn på «... *skarpe stæder ved Havet, hvor Fiskeriet er overflødig*» (Collett 1757: 91). Dette er fullt ut i tråd med tanken bak «*Finmarkens Opkomst*» om at alle burde sikres livberging på den mest praktiske måte.

Colletts oppmålingstanke slo ikke gjennom med en gang. Først i 1775, i amtmann Fjeldsteds tid, var tanken om utparsellering av jordstykker til privat eiendom blitt moden for gjennomføring. Da ble den såkalte jordutvisningsresolusjonen utstedt i København. Den var et reskript til amtmannen i Finnmark, skrevet av amtmann Fieldsted selv, med relativt detaljerte regler for den nye ordninga (jf. Tønnesen 1979: 135 ff). I den forbindelse er det verdt å merke seg at Fjeldstad tok avstand fra Colletts tanke om «*Hans Majestæts Faste bønder*». Boplassene skulle være i selveie, men uten odel.

For de distriktene i Finnmark som kunne sies å ha et visst jordbruksmiljø, med basis i kvensk eller norsk jordbrukskultur, var jordutvisningsresolusjonen utvilsomt et skritt i retning av å styrke jordbrukstradisjonen. For den øvrige delen av Finnmark, blant annet i store deler av kyst- og fjordområdene hvor den sjøsamiske års-syklusen var levende, kunne det motsatte være tilfellet (jf. kapitell 6.2). Innenfor forskninga har det da også vært hevda at myndighetene gjennom jordutvisningsresolusjonen hadde fått et instrument som kunne gjøre slutt på de sjøsamiske sesongflyttingene. Ut fra en slik synsvinkel var jordutvisningsresolusjonen ikke noen innrømmelse eller formalisering av rettigheter, men derimot et regelverk med et normativt siktemål (Paine 1958a: 174).

Etter bestemmelsen i resolusjonen skulle hver familie få jord nok til å greie seg, det vil si til «4 Kvæg-Høveders» eller «Otte Faars Græsning og Vinter-Foder». De plassene der folk allerede hadde slått seg ned, skulle utvises til vedkommende, så langt råd var. Det var utvilsomt et tegn på vilje til formalisering av eksisterende forhold.

Jordutvisninga i de første 20-30 åra skjedde nesten bare i Vest-Finnmark, særlig i Alta-Talvikområdet. Det var der man også hadde tyngda av den norske og kvenske bosettinga, med en fastere jordbrukstradisjon enn i resten av Finnmark.

Det generelle bildet er likevel at bestemmelsene om erverv av privat jordeiendom til å begynne med bare i beskjeden grad fikk noen innvirkning. Lars Hess Bing har trolig gitt en treffende beskrivelse av forholdene på jordutvisningssektoren i de nærmeste 20 år etter 1775. Han forteller at det da ble ansatt to landmålere – en i Øst- og en i Vest-Finnmark. Sistnevnte hadde også en assistent. I Øst-Finnmark gikk det ikke særlig bra. Der «... blev Jorddelningen til visse Boepladse igjen ophævet ...». Det skyldtes de vanskelighetene som hang sammen med «Landets Beskaffenhed», innbyggernes tenkesett og omflakkende levemåte, som de på den tid ikke lot seg overtale til å bytte mot faste boplasser – «... saa at altsaa Jorddelningen vilde være unyttig». (Hess Bing 1796: 146-147).

Dette tyder også på at den jordbruksplikt og de straffebestemmelser som ble innført i paragraf 41 i handelsforordninga av 20. august 1778, ikke ble satt ut i livet. Der het det at på de stedene hvor jordinndeling allerede var skjedd ville prestene bli bøtelagt med 10 riksdaler, hvis de viet ungarer som ikke kunne framvise et eget «Jord-Uddelings-Brev», eller plassedel fra amtet. Denne skulle gjelde for brukbar eng, eller en plass hvor det var mulig å rydde en fast bopel, «... hvor saadan en nye-gift kan nedsætte sig og have nogen Jordbrug til Hjelp med Fiskesøgningen» (Schou 1795: 97).

I Øst-Finnmark, for eksempel i Tanadalen, som ved sida av Alta i dag er det fremste jordbruksområdet i Finnmark, opptreer ikke de første utvisningene i panteboka før godt og vel 20 år etter 1775. En må faktisk et godt stykke inn på 1800-tallet før utvisninga fikk noe særlig omfang i det aktuelle området. Til sammenlikning kan det nevnes at det midt på 1790-tallet allerede var matrikulert jord til 629 boplasser i Vest-Finnmark, det vil si i tinglagene Hammerfest, Loppa, Hasvik, Måsøy, Alta og Kjelvik (Hess Bing 1796: 147).

Hvorfor kom utvisningene i gang så seint andre steder, kan man spørre? Grunnene er flere:

1. Særlig samene hadde to, kanskje tre bosteder for året, med sesongflyttinger innen fjordene eller elvedalene. Derfor passet det ikke med bare ett bosted. Sorenskriver Paus som kjente den sjøsamiske livsformen og næringstilpassninga svært godt, hadde i 1769 foreslått at man skulle ta hensyn til dette og utvise ett sommer- og ett vintersete til dem (Paus utg. 1908: 15/16). Det ble det ikke tatt hensyn til i 1775.
2. Det var lite folk og derfor ikke særlig konkurranse om plassen. Altafjorden var

- kanskje det viktigste unntaket.
3. Tradisjon og sedvane blant folk. Man visste hvilken jord og hvilke slåtteplasser man sjøl hadde, og hvilke naboene brukte. Av den grunn tråkka man ikke unødigg inn på andres bruksområder. Fra Tanadalen finner man utsagn fra 1820-tallet som uttrykker dette sedvane- og hevdsprinsippet meget klart: «*öfverenskom-melse og häfd stadgar här vissa rättigheter, och de äro heligare än de, hvilka den verldsliga makten utstakar.*» (Fellman J. I 1906: 422.) Det konkrete tilfellet gjaldt fordeling av fiskeplasser, men sedvanerettens styrke i det samiske samfunnet gjaldt sikkert også de fleste andre ressurser, for eksempel jord som var i bruk.
 4. Den første landmåleren var stasjonert i Alta. Følgelig tok han Alta og Loppaområdet først. Landmålerstillinga var for øvrig ikke besatt i særlig mange år etter 1775, blant annet fordi den skulle finansieres med avgift fra utviste jordeiendommer.

Ennå 50 år etter jordutvisningsresolusjonen var situasjonen den at særlig de samene som bodde ved sjøen hadde en nokså mangelfull etterlevelse av de retningslinjene for jorderverv som var fastsatt i 1775. Dette ble sterkt kritisert av Finnmarkskommisjonen i 1826. Den hevda at mange sjøsamere gjorde seg skyldig i den misbruk at de egenrådig satte seg i besittelse av «*Statens Jord*». De valgte da slike steder hvor det var skog. Der bygde de gammer, men flytta bort etter noen år, når den nærmeste skogen var hogd ned. Heller ikke der ble de boende lenger enn til at skogen i nærheten var oppbrukt. Dette var i følge Finnmarkskommisjonen ikke bare skogødeleggende. Det som var verre, var at disse omflyttende samene ikke brydde seg om å rydde og dyrke jorda til eng, men nøyde seg med å sanke det gresset som fantes i nærheten, til vinterfôr (Budstikken 1830: 246).

Den sjøsamiske næringsformen med sesongflyttinger, basert på utnytting av forskjellige ressurser var med andre ord stadig fullt ut levende i første halvdel av 1800-tallet. Jord til å høste vinterfôr på var bare en av ressursene som ble utnyttet. Denne tilpasninga hadde imidlertid ikke myndighetenes velsignelse lenger.

Når det gjaldt de ulike delene av Finnmark, opplyste Finnmarkskommisjonen symptomatisk nok at jordutvisningsresolusjonen ikke hadde fått særlige virkninger i Øst-Finnmark, men at den også der var blitt fremma litt i den seinere tid. Mange jorder ble fortsatt brukt uten noen som helst offentlig aksept, som for eksempel amtseddel (Budstikken 1830: 242, 244).

Kommisjonen advarte likevel mot å frata folk den retten de hadde opparbeidd seg, og gikk inn for å formalisere den gamle bruken. Basistanken var, slik som i 1775, at hver familie skulle tildeles så mye jord at den skulle greie seg. Det skulle også taes hensyn til, noe amtmann Collet hadde foreslått 70 år tidligere, om vedkommende familie bodde ved havet og dreiv fiske som hovednæring, eller om den bodde i landdistrikt. De førstnevnte ville ha behov for jord nok til 3-4 «*Qvæghøveders Vinterföring og Græsning*». Innlandsboerne som ikke hadde fisket å ty til, burde etter kommisjonens oppfatning få jord nok til å fø 8-12 «*Qvæghøveder*» og en kjøreokse. Tildeling av større strekninger burde i første rekke skje til dem som alt hadde amtseddel på strekningene, men også i tilfeller hvor større arealer var tatt i bruk uten amtseddel (Budstikken 1830: 245).

6.4 JORDBRUK OG NÆRINGSKOMBINASJONER

Hva slags type jordbruk var det som ble drevet ved inngangen til 1800-tallet?

I Alta, som like til nå har vært det fremste jordbruksdistriktet i Finnmark, var det i 1801 bare én som hadde jordbruk som «*eneyrke*». Men også han dreiv såkalt

«*Brændehugst*» i tillegg (Minde 1975: 111-112). Næringskombinasjoner var det vanlige. Ikke uventa var det samene som var de mest utprega kombinasjonsbrukerne, sammenlikna med nordmennene og kvenene. Den typiske kombinasjonen for alle de etniske gruppene i Alta, var fiske og husdyrhold, slik som i Finnmark for øvrig og ellers i store deler av Kyst-Norge. Blant samene var det også en mindre gruppe som hadde kombinasjonen fiske-reindrift, eller fiske-jordbruk-reindrift (Minde 1975: 109-111).

Dette kan være bærere av den gamle samiske kombinasjonsnæringsformen som var nokså vanlig på slutten av 1600-tallet (se "*Husdyrhold fra 1300-tallet*" i kapittel 6.1). Men det kan også ha vært folk som av forskjellige årsaker hadde forlatt reindriften som «eneyrke», men fortsatt hadde beholdt noen rein som kanskje ble passa av andre.

Kombinasjoner med reindrift som en hovedbestanddel forsvant fra Alta i første halvdel av 1800-tallet, men reinholdet ble likevel ikke helt borte i Alta-Talvikdistriktet. I 1865 utgjorde reinen om lag 3 % av det samla husdyrholdet der (Drivenes 1975: 183). Trolig var dette kjøre- og sytingsrein.

Amtets femårsberetning for 1866-70 opplyste om reinholdet i kystkommunene at man der holdt rein for transportformål, eller at reinen var tilfalt sjøsamene som arv gjennom giftermål med fjellsamejenter. I slike tilfeller forble dyrene under fjellsamenes bevokning, sammen med deres egne hjorder, «... og danne saaledes ingen *Del af hine Herreders Fædrift.*» (FAB 1866-70: 9).

Ut fra offisiell statistikk ble kombinasjonsnæringene til fordel for jordbruk som «eneyrke» tilsynelatende kraftig redusert i løpet av 1800-tallet. I 1801 ble det som nevnt oppgitt å være én som hadde jordbruk som eneyrke i Alta, mens det tilsvarende nominelle tallet i 1865 var kommet opp i 308. Dette tallet gir et altfor ensidig inntrykk (Drivenes 1975: 48,58), men det viser utviklingens retning. Jordbruksdriften ble viktigere.

Det er likevel store problemer forbundet med bruk av yrkesstatistikk. Det er av mange, blant annet av Einar Arne Drivenes, pekt på at statistikk som har vært laga på grunnlag av folketellingene, ikke fanger opp kombinasjonsnæringene i slike samfunn hvor yrkesdifferensiering er liten. Det vil si at den måten yrkene rubriseres på i yrkesstatistikken gjør spesialiseringsgraden høyere enn den faktisk er (Drivenes 1975: 46).

Man kan derfor gå ut fra at selv om jordbruket iallfall i enkelte strøk var blitt noe viktigere, var den gamle kombinasjonsnæringsstilpasninga fortsatt fremherskende omkring 1860. Den var imidlertid mislikt av embetsmenn og landbruksfolk. I et oppsett fra Alta landbruksforening, stifta 6. januar 1859 (jf. Slettjord 1980: 34), ble Altas befolkning og deres kombinasjonsnæringer beskrevet på en betegnende måte. For det første hadde deres «*Eiendommeligheder i Sprog og Skikke*» holdt dem borte fra all opplysning. Fremmede som de var for all «...*Samfundsaaend og gavnlige Fællede virksomhed,*» hadde de hver for seg drevet de systemene som de fra barndommen var vant til, og befatta seg med alle slags næringer. Det var blant annet skogbruk, fiske og fédrift. Dette gjorde dem til «*Fuskere i alle fag ...*». (Jf. FDaf 1859: 23.)

Heller ikke jordbrukseiendommene og slåttemarkene var i overensstemmelse med et sørnorsk jordbruksideal. I forbindelse med et lovforslag om hvordan kommuneskattene burde utlignes i Finnmarks landdistrikter, så man også på eiendomsstrukturen. I den forbindelse konstaterte departementet at det herska «*megen*» forvirring om eiendomsforholdene i Vest-Finnmark, særlig i Alta. Den enkelte eiendom lå vanligvis ikke samla, men boplassene bestod av noen gressletter her og der. Til disse hørte det ofte utslåtter inntil et antall av 10 til 12 stykker. Disse kunne ligge en til to mil fra hverandre (O. No. 44/1859-60: 2).

Departementet karakteriserte i den forbindelse jordbruket i Finnmark som «*en ubetydelig Binæring*». Derfor kunne det ikke bli tale om å legge skattebyrdene utelukkende på matrikkelskylden (O.No. 44/1859-60: 2), og Finnmark var jo heller ikke skattematrikulert.

Etter embetsmennes mening måtte det rettes på forholdene innen jordbruket. Derfor ble *Finmarkens Landhusholdningsselskab* stifta 19. mars 1859 (Ytreberg 1959: 28). Dette ble som kjent seinere til Finnmark landbruksselskap.

Ved inngangen til 1900-tallet har man en vurdering av jordbruket i amtet fra næringsveiens øverste embetsmann i landet – landbruksdirektøren. Hans beskrivelse om «*Landbruget og Eiendomsforholdene i Finnmark*», viser at jordbruket stadig ble utøvd i kombinasjon med andre næringsformer, selv om jordbruket nok nå mange steder var viktigere enn de andre delene av kombinasjonen. Amtet sett under ett var jordbruket bare rent unntaksvis blitt tilnærma eneyrke (Landbruksdirektøren 1901: 66). Jordbrukets hovedmål i Finnmark var, og måtte alltid bli, å «*frembringe Føde for Husdyrene*» (Landbruksdirektøren 1901: 45).

Generelt konstaterte landbruksdirektøren at all bebyggelse, og med få unntak også all dyrka jord i Finnmark, stort sett fantes nær sjøen eller de større vassdragene. Sjø og vassdrag var de naturlige ferdselsveiene og gav også «... *Størstedelen af Befolkningens Erhverv.*» (Landbruksdirektøren 1901: 66).

Den gamle sjøsamiske tilpasninga med sesongflyttinger hvor husdyrene var med, levde stadig rundt århundreskiftet. Det fikk man blant annet illustrert gjennom amtsagronomens beskrivelse fra Nesseby. Jordeiendommene der var delt i en mengde smålapper som lå spredt omkring – ofte langt fra eierens boplass. Som en følge av det hadde man der den «*Besynderlighed*» at en familie flytta regelmessig et par ganger om året, mellom de forskjellige stedene hvor den eide jord, og altså hadde flere boplasser. Amtsagronomen mente at dette selvfølgelig måtte være uheldig på mange måter, og måtte derfor unngås ved nye utmålinger (vedlegg til Landbruksdirektøren 1901: 78).

Amtsagronomen uttalte seg også om de gode mulighetene for kombinasjon mellom jordbruket og andre næringer i Tanadalen. Hele våren, når det rikeste fisket foregikk på kysten, kunne oppsitterne i Tanadalen drive fiske uten at dette gikk ut over jordbruket. Det kom av at arbeidet med jorda vanligvis ikke burde begynne før vårfisket var slutt. Laksefisket i Tanaelva kunne på sin side godt drives ved sida av jordbruksdrifta – et fiske som årlig gav et «... *ikke ringe Bidrag til Beboernes Underhold.*» (Vedlegg til Landbruksdirektøren 1901: 85.)

Dette gjaldt for den nederste delen av dalen, men også lengst oppe ved vassdraget var det i prinsippet likedan. Karasjoks fastboende befolkning ernærte seg dels ved laksefiske i elva og dels ved skogsdrift. Enkeltvis søkte de unge mennene ned til kysten om våren og sommeren, for å drive fiske i sjøen. Det var likevel ikke vanlig å ta utflytting til kysten. (Vedlegg til Landbruksdirektøren 1901: 90.)

Jordbrukstilpasninga i Karasjok var for øvrig også bygd på sesongflyttinger. Beboerne i Karasjok kirkested tok nemlig med seg buskapen og flytta opp til seter-plassen ved Ássebákti, der de også hadde det viktigste laksestengslet, Beangir (jf. Westrheim 1978: 86, 199/200, Nissen 1909: 44, Pedersen 1988). I etnologisk litteratur er setertilpasning med laksefisket som et viktig element, slik tilfellet var i Karasjok, benevnt som lakseseterbruk (Westrheim 1978: 87).

Amtsagronom Nilsen – den personen i landet som rundt århundreskiftet hadde den dypeste innsikten i Finnmarksjordbruket som helhet – gav også et godt bilde av forskjellen på samisk og norsk jordbruk omkring århundreskiftet. I forbindelse med gårdenes arealstørrelse uttalte han at det måtte legges en annen målestokk på den jorda som en same bruker til boplass, enn på den som en nordmann behøvde. Samen brukte ikke bare høy til husdyra. Nede ved kysten utnyttet de fiskeavfall, tang og ris.

Inne i landet, blant annet i Karasjokdistriktet, var det reinmose. Den var det som oftest store mengder av. Om høsten ble den lagt i såter, og kjørt hjem om vinteren. (Vedlegg til Landbruksdirektøren 1901: 91.)

Amtsagronomen gikk faktisk så langt som til å hevde at norske var uskikket til å drive jordbruk i deler av Finnmark. Derfor var det trolig galt å fremstille Karasjok som et distrikt hvor fremmede – «*Nordmænd*» – burde flytte inn for å drive jordbruk og fédrift. «*Der maa Lapper til for at kunne klare Livet deroppe, ...*». Det skyldtes de mangearta og avvikende livsbetingelser fra andre steder i landet. «*Men for Lapperne, for det Folkefærd, der er opvoxet og tilvant med Forholdene, tror jeg Distriktet har mange gunstige Vilkaar.*» (Vedlegg til Landbruksdirektøren 1901: 91).

6.5 OPPDYRKNINGSGRAD, FØRTILGANG OG AVKASTNING

I Alta var det noen som begynte å anlegge kunstig eng omkring 1850. Før den tid var det smått bevendt både med pløying og grøfting. Stråfôret var det lettest å hente fra utslåttene (Drivenes 1975: 199). Ennå ved inngangen til 1900-tallet anførte landbruksdirektøren at det dyrka arealet i Finnmark hadde en forholdsvis ringe utstrekning. Fremdeles ble størsteparten av fôret henta fra natureng, skog og utslåtter. Det ekstensive høstingsbruket stod med andre ord stadig sterkt. Dyrkinga på hjemmjordene bestod stort sett bare i å rydde bort kratt, få bort en del av steinene, og jevne ut tuene. Bare av og til hendte det at jordstykkene ble oppdyrka eller overgjødsla. Landbruksdirektøren fremholdt i den forbindelse at interessen for jordbruk var liten i amtet, og at det ble brukt minst mulig arbeid på å øke gressveksten. Det var ingen «... *Bevidsthed om at Jorden kan gjøres til en værdifull Indtegtkilde*». (Landbruksdirektøren 1901: 7-9).

Disse konstateringene er utvilsomt dekkende. Tallmateriale viser for eksempel at det i årene 1901-07 bare ble dyrka opp om lag 230 mål pr. år, hele amtet sett under ett. Av dette stod Alta og Talvik (Dálbmeluokta) for rundt 165 mål, slik at resten av Finnmark i disse årene hadde en gjennomsnittlig oppdyrking på 65 mål pr. år.

Ved utgangen av 1907 var det til sammen registrert 4 683 bruk i Finnmark. Av disse var hele 3 625 uten «*Aker og kunstig eng*». Natureng på innmark utgjorde for deres vedkommende 53 919 mål. Det gir et gjennomsnitt på 14,8 mål pr. bruk. 1 058 bruk hadde altså en viss mengde dyrka jord, men 962 av disse hadde under 20 mål. Gjennomsnittet for dem lå på 3,1 mål dyrka mark. For de brukene som hadde større eller mindre arealer dyrka mark, kom i tillegg også 21 311 mål natureng. Det totale innmarksareal utgjorde dermed i alt 81 790 mål i 1907 (jfr. Ot. prp. nr. 10/1914: 67, 84, 92, f.).

Vanlig avling for hvert mål natureng ved århundreskiftet kunne anslås til 170-180 kg høy (Landbruksdirektøren 1901: 77). Til sammenlikning var produksjonen pr. mål kunsteng i 1983 nærmere 500 kg. (Opplysning fra landbrukskontoret i Deatnu-Tana, 23. august 1983.)

I rapporter særlig fra før århundreskiftet blir de som holdt husdyr i Finnmark ofte klandra for at de ikke hadde tilstrekkelig stråfôr til å greie vinterfôringa skikkelig. I kyst- og fjordområdene kunne dette til en viss grad kompenseres ved å bruke tang, tare og fiskeavfall i stedet. Det er i den forbindelse grunn til å tro at den tids sakkyndige undervurderte fôrtilskuddet fra sjøen. De hadde bare øye for det lave kilotallet stråfôr som ble samla til vinteren (Drivenes 1975: 212).

Sultefôring var likevel nokså utbredt. Embetsmennene så på dette med stor misnøye. Bare noen få så den innebygde rasjonaliteten og kunne forklare sultefôringa ut fra allmuens ståsted. Den fremste blant disse var F. Rode omkring 1830. Han framholdt at produktene fra husdyra i enkelte tilfeller var allmuemannens vesentlige næring om sommeren. Da var det ikke bare mest maktpåliggende å få størst mulig

produksjon, men i og med at kyrne gjerne kalva sist på vinteren, var det derfor nesten bare om sommeren det også var mulig å få produksjon.

Sommerstid var det ikke knapt med fôr. Da var det beite for om så det tidobbelte antall dyr. På den tid av året eieren hadde størst nytte av dyra – om sommeren – fikk altså kveget mer enn nok føde, enten han hadde få eller mange. Derfor ville det dobbelte antall dyr gi ham et langt rikere utbytte enn det halve, noe som gjorde det mer fordelaktig. Av den grunn var det «... *begribeligt, at han søger at forøge Antallet saa høyt, som han paa nogen Maade kan underholde Winteren over.*» (Rode 1842: 143.)

Når det gjaldt driftsmåten, var den ekstensive fôr høstinga en naturlig og logisk forlenging av den tradisjonelle samiske bruken av nærområdene. Fôr høstinga kunne kombineres med mange andre viktige aktiviteter. Mange steder var det mulig å drive innlandsfiske, laksefiske eller molteplukking samtidig med at man slo høy på utslåttene. Fisken som ble fanga ble gjerne salta, mens fiskeavfallet kunne samles i trebutter, til bruk for dyra om vinteren. Dermed ble også innlands- og laksefisket et ledd i innsamlinga av vinterfôr. Mosesamlinga foregikk seinere på høsten, og kunne kombineres med vedhogst. Disse produktene ble gjerne transportert til bostedene på vinterføre. Denne transporten kunne også samordnes med andre gjøremål, som fangst og frakt av ryper og innlandsfisk.

Trolig bidrog også russehandelen til å svekke folks interesse og iver for oppdyrking av faste og bestemte jordstykker. Pomorene kom med så mye mel at et betydelig kvantum ble brukt som kraftfôr til husdyra om vinteren, «... *dels indkjøpt, dels og hovedsageligst erhvervet ved Fiskeriet – tiltusket for Fisk af Russerne under Sommerfisket*» (FAB. 1896–1900: 20). Robert Paine tillegger russehandelen avgjørende betydning for sjøsamenes jordbruksproduksjon, eller mer konkret, at tilførselen av mel ble avgjørende for hvor mye melk, ost, smør og kjøtt som ble produsert (Paine 1958a: 177).

Meltilførselen fra Russland er dermed en av de faktorene som også til en viss grad kan forklare den manglende interessen for jorddyrking, som en rekke iakttakere besværer seg over på 1800-, og delvis inn på 1900-tallet. Hovedankepunktet var at sjøsamene ikke brydde seg om å samle nok stråfôr til dyra.

Det disse kritikerne vanligvis ikke tok med i beregninga, var at for sjøsamene var stråførsanking ikke nødvendigvis det mest rasjonelle. Tvert imot kunne det ut fra hensynet til husdyrholdet være mest hensiktsmessig å bruke sommeren til å fiske, for så å bytte fangsten i mel. Dette kan også være en av forklaringene på at sesongflyttinger med husdyr, kombinert med fiske, kunne eksistere så lenge i en del av fjordstrøkene.

Kyrne var av en egen rase – «*Finnmarkskveg*» – som var godt tilpassa forholdene. Gjennomsnittsytinga ble anslått til 1 000 liter melk i året, men tallet er usikkert. Det var knapt noen gård i amtet hvor man hadde ført «... *endog kun en antydning til melkeregnskap*». (Landbruksdirektøren 1901: 7, 14, f.).

Sauen ble ansett som et lønnsomt husdyr. Omkring 1890 var det ca. 25 000 sauer i amtet. Sauerasen var ikke storvokst, men avkastninga må likevel ha vært tålelig bra. Sauene kunne lamme to ganger årlig, og da gjerne trillinglam. På samme tid var det rundt 3 500 geiter. Griseholdet var marginalt, bare 82. Like marginalt var fjærkreholdet (Landbruksdirektøren 1901: 16).

Det lave tallet på griser kan iallfall for samenes vedkommende ha sammenheng med deres tradisjonelle aversjon mot dette dyret. Denne aversjonen beskrives allerede på begynnelsen av 1700-tallet (Olsen utg. 1910: 260). Jordbrukssektorens relative betydning må også ha variert mye fra distrikt til distrikt. Einar Arne Drivenes har gjort beregninger for Alta-distriktet i 1860-årene, som viser at om lag 30% av kaloribehovet i det fremste jordbruksdistriktet i Finnmark, ble dekt fra jordbruks-

sektoren (Drivenes 1975: 172, 223, 234, 237). Man kan gå ut fra at dette også var maksimaltallet for distriktene i Finnmark.

Det var et meget høyt antall familiehushold som holdt husdyr i siste kvartal av forrige århundre. En undersøkelse av sju utvalgte kommuner, Vardø landdistrikt, Nesseby, Lebesby, Kvalsund, Hasvik, Talvik, Alta, med 45% av husholdene i Finnmarks landdistrikt, viser at hele 83,7% av husholdene i disse kommunene holdt husdyr i 1875.

Til tross for de mange nedvurderende beskrivelsene av jordbruket i Finnmark, og måten det ble drevet på, må avkastninga fra husdyrholdet likevel ha betydd mye for størstedelen av amtets befolkning.

Jordbruket var stort sett en del av en sammensatt kombinasjonsdrift. Et interessant trekk ved denne kombinasjonsformen, er at mange tydeligvis ennå hadde en del rein. Einar Niemi har for eksempel påvist at en rekke sjø- eller kystsamer i Varanger, som var yrkeskategorisert som fiskere og/eller jordbrukere, kunne ha fra 5-10, ja helt opp til 50-60 rein (Niemi 1991: 507).

6.6 ÅKERVEKSTER

Som vist foran var husdyrhold det som kjennetegna jordbruksaktiviteten i Finnmark, men også ulike nyttevekster ble prøvd. Poteter og enkelte grønnsaker var på forsøksstadiet i Finnmark i 1820-åra, helst blant bedrestilte, som for eksempel handelsmenn. Finnmarkskommisjonen i 1826 antok at det var bare i Alta-Talvik at potetdyrking hadde noe videre omfang blant allmuen. Der var det også en bonde som hadde en gulrotåker. I 1829 opplyste Keilhau til kommisjonen at det nok ble dyrka poteter i enkelte helt typiske samedistrikter, men at det var stor forskjell mellom de etniske gruppene når det gjaldt å begynne med dette nye.

Keilhau skriver blant annet at det innerste av Porsangerfjorden hadde omtrent samme klima som Alta. I Porsanger bodde det imidlertid bare «*Finner og Kvæner*», som neppe ennå hadde innført potetdyrkinga. I Karasjok var potetdyrking prøvd av en gjestgiver. De øvrige familiene hadde på sin side «... *meget mod Kartoffler*» fordi de ikke kunne spises rå, slik en kunne gjøre med neper (Budstikken 1830: 255).

På samme tid var også prost Rode i Alta inne på etniske ulikheter når det gjaldt potetdyrking. Hans observasjon var at potetdyrkinga i Alta-Talvik i de foregående årene hadde gjort store framskritt blant «*de Norske Familier af Bondestanden*». Hagedyrking ble nesten bare drevet av overklassen – «*de conditionelle Familier*». Det kom av at «*Folket, især Finnerne*», her som overalt ellers var seindrectige med å begynne med noe nytt (Budstikken 1830: 261).

I Sør-Norge tok «*Det Kongelige Selskab for Norges Vel*» på slutten av 1820-tallet initiativ til en utvikling av jordbruket i «*Polarlandet Finmarken*», som distriktet også ble kalt. Det var særlig tale om å sende opp settepoteter og frø av visse nytteplanter (Budstikken 1830: 238). Om det var dette initiativet som gjorde utslaget skal være usagt, men potetdyrkinga må ha fått et kraftig oppsving i de påfølgende tiåra. Igjen var det Altadistriktet som pekte seg ut. Fra 1850 var potetdyrkinga i stand til å dekke ca. 1/10 av energibehovet i distriktet. Potetene var da blitt «... *en meget viktig og uunnværlig del av den daglige kost hos allmuen i Alta*» (Drivenes 1975: 178).

Det viste seg altså at det var mulig å innpasse visse potetslag i finnmarksjordbruket. Altaområdet som lå lengst fremme, hadde faktisk et slikt produksjonsvolum at det på 1860-tallet kunne selges en del poteter til andre distrikter (Drivenes 1975: 168). Alta-Talviks andel av amtets totale utsæd av poteter var i 1865 for øvrig oppe i hele 93,3% (Slettjord 1980: 14).

Omkring begynnelsen av 1900-tallet ble det satt ut om lag 2 500 hektoliter i amtet. Det ble da dyrka poteter i nesten alle kommuner. Unntaket var Hasvik, men det ble også dyrka lite i innlandskommunene og langs vassdragene, hvor nattefros-ten var (og er) en hyppig gjest (Landbruksdirektøren 1901: 5-7). Alta var imidlertid stadig det dominerende potetdyrkingsdistriktet.

Korndyrking har vært en ytterst marginal aktivitet i Finnmark, og kan bare ha hatt en viss betydning i Altadistriktet. Første gang man hører om korndyrking der, er mot slutten av 1600-tallet (Knag utg. 1932: 5). Omkring 1730 skreiv Knuud Leem at verken samene eller nordmennene i Finnmark dreiv med åkerdyrking. Derfor behøvde man ikke gjødsel. Dyngene ble derfor brent. Unntaket var Alta, hvor noen kvæner hadde noen få og små byggåkrer. De kunne få rik avling i gode år (Leem 1767: 380).

Amtmann Collett hevda i 1757 at korndyrking kunne være mulig i gode somre. De 20 kvenene ved Altaelva, 4 nordmenn, og 3 samer, var de eneste som «... *bestandig dyrker deres Jord og avler Korn.*» Vanligvis hadde korndyrkerne i Alta dårlig avkastning, men i 1754 og 1755 fikk de 8 foll. Korndyrking var også prøvd i Hasvik med godt resultat. Ved misjonsstasjonen i Porsanger var det også gjort oppløftende forsøk i 1753. I Øst-Finnmark var det antakelig umulig å få kornet modent på grunn av den kalde havtåken. Kvenene ved Tanaelva hadde prøvd, men kornet var frosset bort. Det samme skjedde da presten i Kautokeino prøvde seg. I Alta var bygg, sommer- og vinterrug de aktuelle kornsортene. Amtmannen hadde dessuten sett at også havre kunne dyrkes (Collett 1757: 81-85).

Korndyrkinga fortsatte også på 1800-tallet, uten at det fikk noe omfang da heller. Det kan ha sammenheng med at pomormelet nå kom inn for fullt (Drivenes 1985: 15). Avkastninga mellom årene 1835–1890 i Altadistriktet, kunne for eksempel dekke bare 2 – 4% av korn- og melforbruket til innbyggerne i distriktet (Drivenes 1975: 142). Det viktigste kornslaget var bygg. I 1901 opplyste imidlertid landbruksdirektøren at all korndyrking var opphørt fordi det var altfor usikkert og lite lønnsomt (Landbruksdirektøren 1901: 5). Amund Helland konstaterte da også like etter århundreskiftet at befolkninga fikk korn, rugmel og havregryn fra bytte og handel med de russiske fiskekjøperne fra Hvitehavet. Var fisket godt eller fiskeprisene høye, ble det kjøpt mer mel enn ellers. Befolkninga, særlig samene, hadde i høy grad evnen til å «sette tæring efter næring», slik at når fortjenesten var god og forrådet stort, ble det brukt mye, men ellers «... *kan de ogsaa bjerge livet med utrolig lidet korn eller mel.*» (Helland I 1905: 348).

En faktor som muligens kan være med på å forklare hvorfor det ikke stod bedre til med dyrking av slike vekster som krevde opparbeidd åker, er mangelen på trekkdyr i jordbruket. Omkring 1730 forteller for eksempel Leem at de «*Lapmarkiske Bønder*» i Alta hadde arbeidsrein. De ble holdt under tak om vinteren og fôra med reinmose (Leem 1967: 142). Ellers var det smått bevendt med trekkdyr. På Leems tid var det ennå bare to hester i Vest-Finnmark. Mot 1760-tallet hadde dette tallet steget noe, men i Øst-Finnmark var det stadig bare tre hester. To av disse hestene hørte hjemme i Vadsø (Leem 1767: 378-79).

På 1820-tallet var hesten fremdeles et ukjent dyr for de aller fleste, men nå var oksen begynt å komme inn som trekkdyr. Keilhau spådde likevel at de oksene man kjørte med i Karasjok og Tanadalen, neppe noen gang ville bli spent for en plog (jf. Budstikken 1830: 256).

Ved begynnelsen av 1900-tallet hadde dette bildet endra seg radikalt. Hesteholdet hadde økt fra om lag 60 hundre år tidligere, til nærmere 1000 i år 1900. Hesten var da blitt vanlig i finnmarksjordbruket. I flere kommuner dreiv folk også hesteavl for salg (Landbruksdirektøren 1901: 16).

6.7 ETNISK FORSKJELLSBEHANDLING VED TILDELING AV JORD

Ett forhold ved utnyttinga av naturressursene i Finnmark er neppe tilstrekkelig undersøkt ennå. Det gjelder så vel sentrale som lokale myndigheters forskjellsbehandling av de etniske gruppene. De diskriminerende bestemmelsene i jordlova og jordsalgsreglementet av 1902 er riktig nok kjent av de fleste, men forskjellsbehandling forekom flere steder enn i det nevnte lov- og regelverket.

Som vi har sett foran, var det helt fra slutten av 1600-tallet et erklært mål for sentralmyndighetene å øke folketallet i Finnmark. Dette medførte blant annet en variert form for subsidiering av nordmenn, og etterhvert også kvener som ønska å slå seg ned i amtet (jf. *"Ekstraordinære tiltak. «Finnmarkens Opkomst»*" i kapitlene 4.2 og *"Kvenene"* i 4.7). Fra omkring midten av 1800-tallet ble det et mål at den norske befolkningsandelen skulle være størst mulig. I den forbindelse ble det også satt i gang koloniseringstiltak med statlig støtte for å få en etnisk norsk befolkning i visse strøk, særlig i Sør-Varanger fra 1860-åra (jf. Eriksen/Niemi 1981: 70 ff, Røst 1978, Wikan: 1980).

På den annen side la staten, særlig i samiske og kvenske strøk, betydelige hindringer i veien for de stedlige beboeres utviklingsmuligheter på jordbrukssektoren. Ett tiltak var at det ikke skulle oppmåles eller avhendes jord i Alta, Talvik, Lakselv, Børselv-Stabbursnes i Porsanger, i Tanadalen og i furuskogsdistriktene i Sør-Varanger (jordsalgsreglementet, 2. juli 1864).

Ved nytt jordsalgsreglement av 1876 kom også Nesseby med blant de områdene hvor avhendelse av jord ikke skulle foregå. I 1879 ble det ved kongelig resolusjon gitt noen presiseringer av bestemmelsene. Området der det ikke skulle selges jord ble da ytterligere utvida. Hele Karasjok kommune var for eksempel båndlagt etter 1879. (Om statens jordpolitikk, se Eriksen/Niemi 1981: 69-81.) Sentralmyndighetenes begrunnelse for de restriktive bestemmelsene var hensynet til skogen, og å unngå språkblending.

Restriksjonene fra 1863-64, 1876 og 1879 stod ved lag helt til et nytt reglement avløste de eldre bestemmelsene i 1895, selv om flere av kommunene gjentatte ganger ba om at forbudet måtte oppheves. Karasjok kommunestyre gjorde det i 1878 og 1893. Det samme gjorde fogden i Tana på kommunens vegne i 1881, mens Tana kommunestyre vedtok slike henstillinger i 1890 og 1891. I 1884 kom det også en liknende søknad fra Nesseby kommunestyre (Landbruksdirektøren 1901: 26).

Til tross for forbudet mot jordsalg i bestemte områder, kan man finne eksempler på at norske likevel fikk erverve jord. Man kjenner også til at forstmyndighetene ut fra skogvern- og andre hensyn, iallfall i ett konkret tilfelle planla å fordrive samer fra boplassene sine, for å gi plass for norske. Det gjaldt ei lita grend, Bieskenjårga, i nærheten av Karasjok, i andre halvdel av 1860-tallet. I forbindelse med den saka ser man også at lokale myndigheter kunne reagere skarpt på statens politikk.

Ordføreren i Karasjok, for øvrig en av de ytterst få samiske ordførere i 1800-tallets Finnmark, oppsummerte i et brev til Tanafogden, samenes syn på den behandling de kunne risikere å bli utsatt for. Der påpekte han den dype urettferdigheta i at når en same med flid hadde rydda en villmark, bodd der i lengre tid, og for lenge siden burde fått eiendomsrett hvis det hadde gått etter hans ønske og begjæring, nå skulle jages bort fra det han gjennom surt arbeid hadde fått til, for å gi plass til en «*Nordmand*».

Hvis det virkelig skjedde at samene ble bortjaga fra plassen som han hadde «... *fæstet saa meget Haab om Fremtidens Lykke og Udkomme,*» og igjen ble henkasta under de mest trykkende næringssorger, var dette noe som «... *aldeles maa krænke Mandens Sind og helt nedslaa hans Mod til al Flid og Drift og muligens friste ham til et eller andet Ondt, ...*».

Hva skogbehandling angikk, antok ordføreren at det knapt var verre i Karasjok enn andre steder, «... og selv om det var *Tilfælde*, saa følger ikke deraf at Mennesket skal vige for Træet, ...». Han vurderte det også slik at dette ikke bare krenka den enkelte som ble berørt, «... men den hele Finske Befolkning troer at have i dette et klar Beviis paa at Øvrigheden behandler dem med Uret, ...» (SATØ. FA. S II. Pk.82. Jb. 1869. Br. fra ordfører M. Isaksen til TF, 25.2.1869).

Lensmannen i Karasjok var også svært betenkt over de konsekvensene en gjennomføring av planene kunne føre med seg. Man fikk heller «ofre» boplassene på Bieskenjårga istedenfor å utsette seg for det «*Nationalitetshad*» som uunngåelig ville følge om saka ble fremma. (SATØ. FA. S II. Pk.84. Jb. 1869. Br. fra lensmann Øwre til TF, 18.1.1869.) Med det mente han åpenbart at selv om boplassene på Bieshenjårga kunne vært bedre utnytta, var det likevel ikke tilrådelig å gjøre noen med det.

Såvidt man kjenner til ble ikke planene gjennomført. Trolig skyldes det de sterke innsigelsene som kom fra lokalt hold.

6.7.1 Jordlova av 1902

Det har vært vanlig å anta at forbudene mot jorderverv i mange strøk i Finnmark i første rekke var retta mot de kvænske innvandrerne, etter at synet på dem gikk i mer negativ retning omkring midten av 1800-tallet. Bestemmelsene kom imidlertid i like stor utstrekning til å ramme samene, siden de kom inn under de samme restriksjonene for jorderverv som kvenene. Iallfall gjaldt dette i tida før statsborgerrettslova av 1888.

Det er likevel liten grunn til å tro at forholdene forandra seg noe særlig etter 1888. Forarbeidene til jordlova og reglementet av 1902 tyder klart nok på det. I disse forarbeidene gikk landbruksdirektør Jonas Smitt uten omsvøp inn for at bare norske, eller de som hadde latt seg fornorske fullstendig, burde få kjøpe jord. Jord søkeren burde derfor etter landbruksdirektørens oppfatning ha en grunnfesta forbindelse med norsk nasjonalitet og norsk språk i sine egne personlige forhold. Det sikreste, og det som svarte mest til hensikten, ville uten videre være å kreve at «... *Ansøgeren skal være af norsk Herkomst.*»

Dette var et klart rasistisk prinsipp. Landbruksdirektøren så likevel ikke det som noe problem, eller at det kunne reises avgjørende innvendinger mot en slik framgangsmåte. Det måtte nemlig etter hans syn være statens ubestridelige rett til å overdra jorda, og lede bebyggelsen «... *paa den Maade som findes tjenlig for Samfundets Interesser.*»

Hvis man ikke ville kreve norsk herkomst av dem som fikk kjøpe jord, var det nestbeste bare å tillate jordsalg til fornorska individer. I en slik forbindelse burde det innføres en regel om at jordsøkeren skulle være født i landet, og «... *at norsk Sprog fra Barndommen har været det raadende i hans Hjem og Omgivelser*», og derfor var det han brukte i kontakt med andre mennesker.

Verken for sentrale eller lokale myndigheter skulle det være anledning til å fravike bestemmelsene. Dispensasjonsordninger ville lett lede til uregelmessigheter, i motsetning til den fasthet og betryggende sikkerhet som man måtte ha i disse forholdene (Landbruksdirektøren 1901: 42/43).

I § 2 i jordlova av 22. mai 1902 kom det da også inn en formulering som gav hjemmel til å gi forskrifter i tråd med det landbruksdirektøren hadde ønska. Der het det: «*Til Afhændelsen kan der knyttes Betingelser, sigtende til at fremme Bebyggelse, Opdyrking eller andre Formaal af almen Interesse.*»

Slike «*Betingelser*» var at kun norsktalende skulle få adgang til å kjøpe jord. Det ble ivaretatt gjennom reglement av 7. juli 1902 § 1 c: «*Afhændelse maa kun ske*

til norske Statsborgere og under særligt Hensyn til at fremme Bosættelsen af en for Districtet, dets Opdyrkning og øvrige Nyttiggjørelse skikket Befolkning, som kan tale, læse og skrive det norske Sprog og benytte dette til dagligt Brug.»

I reglementets § 2 b ble det også inntatt et punkt om at søkeren skulle opplyse om sin «Nationalitet», det vil si sin etniske herkomst. Dessuten ble det i § 5d bestemt at de utmålte jordeiendommene skulle gis «*særskilt norsk Navn*». Jordlova av 1902, med reglement, stod ved lag til 1965 (Norsk lovtidende 1965: 272).

I ettertid har det vært delte oppfatninger om hvordan 1902-bestemmelsene ble praktisert. Enkelte har hevda at samene og kvenene ikke fikk vesentlige vansker med å skaffe seg jord, selv da språkkravet ble innført. Når en ser på reaksjoner i samtida, er det likevel grunn til å tro at regelverket ble praktisert, og at de som ble ramma så bestemmelsene som nedverdiggende.

Samenes syn er skarpt formulert i den samiske og sosialdemokratiske kandidaten Isak Sabas program foran Stortingsvalget i 1906. En hovedpost i dette programmet var å få vekke kravet om å beherske norsk som vilkår for å erverve jord. Isak Saba formulerte en dyp indignasjon og forbitrelse over bestemmelsene, og stilte følgende spørsmål i den samiskspråklige avisa Sagai Muittalægje: «*Vil ikke gresset vokse like bra på enga, om man taler norsk eller samisk? Holder det ikke med at samene må kjøpe den jord som fra gammelt av har vært deres egen?*» (SM, 1. mars 1906. Oversettelse fra samisk v/forfatteren.)

Denne kommentaren kan neppe tolkes annerledes enn som et uttrykk for den forurettelse mange samer må ha følt i forbindelse med jordsalgsbestemmelsene fra 1902 - et regelverk som Saba også tok opp i Stortinget. I den anledning uttalte han at de diskriminerende bestemmelsene vel ikke alltid ble fulgt, men at han hadde sett eksempler på at avslag var begrunna med at vedkommende søker ikke kunne norsk. (Stortingstidende 1906/07: 2452. Se også SM 15.4.1907.)

Tallmateriale om hvor omfattende jordsalgsbestemmelsene ble praktisert, er vanskelig å skaffe. Historieforskninga har nemlig hittil bare i liten grad beskjeftiga seg med denne problematikken. Der er likevel klare indikasjoner på at bestemmelsene ble omsatt i praksis i nokså betydelig grad. Landbruksskolelærer L. Bjerkeng opplyste for eksempel i en artikkel i 1920, at det for tida mellom 1903 og 1906 bare forelå ufullstendige opplysninger om jordsalget, men fra 1. januar 1906 til 30. juni 1919, var det etter oppgave fra jordsalgsformannen, gitt skjøte til 938 bruk. I samme tidsrom var antallet utmålinger likevel 1 292, «*... hvorav en del er faldt tilbake til staten, paa grund av at vedkommende kjøper av jorden ikke har opfyldt de betingelser som loven kræver for at bli eier av den.*» (Bjerkeng 1920: 90.)

KAPITTEL 7

Bruken av sjøressursene**7.1 INNLEDNING**

Helt fra steinalderen vet vi at havet har vært en av de aller viktigste forutsetningene for bosetning i det som i dag er den nordligste delen av Norge – Finnmark. Den eldst kjente boplassen i landet er 10 300 år gammel og finnes på Magerøya. Beliggenheten taler sitt tydelige språk om hvilke ressurser disse menneskene fra eldre steinalder utnyttet.

Fisket må også av den grunn historisk sett kunne karakteriseres som Finnmarks viktigste næringsvei. Det handelsbaserte fisket var for eksempel det opprinnelige grunnlaget for norsk bosetting i distriktet fra 12–1300 – tallet av. Samene kom etter hvert også inn som deltakere i markedsfisket. På grunn av at de også utnyttet landressursene på en effektiv måte, ble de likevel ikke så avhengige av godt fiske og gode fiskepriser som nordmennene.

Dette kapitlet vil ta for seg ulike sider ved fisket i Finnmark. Det gjelder fiske-rienes betydning for folketallsutviklinga, redskaper, møtet mellom gammel og ny teknologi mot slutten av perioden, reguleringer og bestemmelser som har betydning – for eksempel hvorvidt prinsippet om «det frie hav» har rådd grunnen, eller om det har vært andre ordninger i Finnmark enn i landet ellers. Hovedvekta i fremstillinga vil ligge fra 1700-tallet og framover.

7.2 TIDA FRAM TIL 1700-TALLET

I innledningskapitlet er det redegjort for at samene er den første etniske gruppe som kan knytte sin historie til det landområdet som i dag går under betegnelsen Finnmark. Allerede i den første øyenvitneskildringa fra Finnmarkskysten like før år 900, kommer det også klart fram at de både fiska og utnyttet havets ressurser på andre måter. Høvdingen Ottar som seilte fra Tromsøområdet inn i Hvitehavet, forteller at han ikke hadde sett andre på kysten enn «... fiskere og fuglefangere og jegere, og de var alle samer ...».

Disse samene ble skattlagt av Ottar og hans håløygske høvdingkolleger. Flere av de viktigste skattevarene samene måtte ut med, stamma fra utnytting av ressursene i havet. Det gjaldt blant annet hvalrosstener, som var nesten like ettertrakta som elfenbein, og skipstau laga av hval- og selhud (jf. "*Samenes skattevarer. En avspeiling av veidekulturen, og grunnlaget for håløygenes rikdom*" i kapitlene 1.4. og "*Hørte Finnmark og samene til det norske rikssamfunnet? – Begrepet skatt før ca. 1300*" i 1.5.).

I perioden fram til 12-1300-tallet var det knapt andre permanent bosatte i det nåværende Finnmark, enn samene (jf. "*Ottars beretning*" i kapittel 1.3.). På denne tida begynte den hanseatiske Bergenshandelen å utvikle seg. Handelsforbindelsene deres til det europeiske markedet innebar at det nå begynte å lønne seg å drive markedsfiske på kysten lengst mot nord, i og med at det var et så gunstig bytteforhold mellom fisk og korn. Det vil si at man fikk relativt mye korn igjen for den fiskemengda som ble levert. Dette skapte grunnlag for norsk bosetting også på kyststripa nordover. Det fiskeslaget som de norske fiskerne opprinnelig var ute etter, var torsk. Sei og hyse fikk neppe noen betydning før mot slutten av 1600-tallet (Nedkvitne 1988: 78).

Den norske, eller ikke-samiske befolkninga, fortsatte å vokse fram til andre halvdel av 1500-tallet. Da var det etablert et belte av norske fiskevær ytterst på kyststripa, helt øst til Vardø. Nå var imidlertid markedskonjunktorene for fisk begynt å forverre seg. Det førte til sterk nedgang for den norske delen av befolkninga gjennom både 16- og 1700-årene. Samenes antall steig imidlertid relativt sterkt i samme periode. Dette hang sammen med deres større allsidighet i å utnytte de lokale og regionale ressursene.

7.3 HVILKE GRUPPER DELTOK I FISKET VED INNGANGEN TIL 1700-TALLET?

Mot slutten av 1600-tallet øker kildetilfanget vesentlig, og man begynner å få et klarere bilde av hvordan fisket foregikk og hvilke regler som lå til grunn for det. Man finner også at det er flere distinkte grupper fiskere. Det var i første rekke de norske på kyststripa, og samene som hadde fjordstrøkene som sine viktigste bosetningsområder. I tillegg kom de samene fra det svenske jurisdiksjonsområdet i innlandet, som sesongvis flytta ned til sjøen om sommeren, i forbindelse med reindrift, eller rett og slett for å drive sjøfiske.

I tillegg til samene og nordmennene som hørte til i distriktet, fant man også sesongfiskere fra Troms og Nordland. Disse ble gjerne kalt for nordfarere eller hjemlandsfarere. Det sistnevnte uttrykket har trolig oppstått på grunn av at de fastboende norske i Finnmark betrakta områdene lengre sør som sitt egentlige hjemland (Nedkvitne 1988: 56). Nordfarerne oppholdt seg gjerne i Finnmark til omkring St. Hans. Deretter drog de hjem igjen.

Det forelå åpenbart også klare oppfatninger om prinsippene for utnyttinga av fiskeressursene. Rettshistorikeren Sverre Tønnesen sier om rettsoppfatningene vedrørende fisket, at gjeldende rett sikkert har vært oppfatta slik at «... *sjøfisket på et bestemt sjøområde tillå nærmeste værs befolkning*» (Tønnesen 1979: 93).

Dette bekreftes også av en spesialundersøkelse fra Vadsøområdet ved Varangerfjorden, hvor Einar Niemi skriver at i det minste så tidlig som omkring 1650 «... *synes det klart at innbyggerne i Vadsøområdet hadde en nærmest eksklusiv rett til bruken av sjøterritoriet utenfor værene. Denne retten kom til uttrykk i et system med faste linesett som det ble hevdet privat eiendomsrett til og som gikk i arv.*» (Niemi 1983: 23.)

7.4 INNLANDSSAMENE KOMBINERTE FISKE OG REINDRIFT

Et markant trekk i det samiske fisket mot slutten av 1600-tallet er den høye graden av kombinasjon med andre næringskilder. Det moderne begrepet kombinasjonsnæring kan med rette brukes om denne tilpasninga. En analyse av næringstilpasninga i kyst- og fjordområdene i Finnmark, gjort på basis av skiftemateriale mellom 1686 og 1705, viser for eksempel at «... *kystsamisk næringsvirksomhet i Finnmark på denne tida nesten alltid var sammensatt av komponentene havfiske og fébruk, mens jakt og fangst også var alminnelig over det hele.*» (Nielsen 1985: 122).

Innlandssamenes bruk av sjøressursene var ikke mindre kombinasjonsprega. Til tross for en utvikling i retning av en mer spesialisert tamreinnomadisme, inngikk sjøfisket som et viktig element i næringsflyttingene mellom innland og kyst. Det er for øvrig en tilpasning som flere steder har vedvart like til det aller siste.

Til tross for at innlandssamene ved århundreskiftet 16-1700 formelt sett var svenske undersåtter, var dansk-norske myndigheter svært forsiktige med å sette hindringer i veien for det fisket de dreiv i fjordene og utenfor kysten. Sentrale myndighetspersoner framholdt at innlandssamene – som også skatta til Norge – aldri var

blitt nekta å komme ned til sjøkanten for å fiske, og at man på ingen måte burde tvinge dem til å bli norske undersåtter. Det eneste de skulle betale til norske myndigheter var tienden (jf. Knags relasjon 1704. Trykt hos Johnsen 1922: 322).

Det meste tyder på at sjøfiske kombinert med reindrift fortsatte å utvikle seg utover 1700-tallet. I 1748 fortelles det for eksempel i en svensk kilde at Kautokeino- og Tornedalsamene fiska daglig når de oppholdt seg ved sjøen om sommeren. Der brukte de små båter som kunne bære en eller to personer. Med håndsnoere fanga de sei, torsk og lange. Fisken ble som regel tørka, ført med til innlandet og omsatt på vintermarkedene der (Qvigstad/Wicklund 1909: 31/32).

7.5 LAPPEKODISILLEN SIKRA INNLANDSSAMENES SJØFISKE-RETTIGHETER

I forbindelse med grensefastsettelsen mellom Danmark-Norge og Sverige i 1751, ble det også laga et omfattende regelverk om de grenseoverflyttende samenes rettigheter. Det var grensetraktatens første kodusill eller tillegg. Dette tillegget, som skulle ha samme kraft som grensetraktaten selv, har etterhvert fått navnet lappekodusillen. På grunn av sin karakter som et grunnleggende samisk rettighetsdokument, er det likeledes i nyere tid benevnt som samenes Magna Charta. I lappekodusillen fant man også bestemmelser som gjaldt bruken av sjøressursene, ikke bare i Finnmark, men i alle de kyst- og fjordområdene hvor svenskregistrerte samer etter 1751 oppholdt seg om sommeren. Kodusillen inneholdt i paragraf 12 en bestemmelse om at de samene som flytta over den nyopptrukne grensa og ned til sjøen, skulle ha rett til å drive jakt og fiske «*lige med Norske undersåtter*» (jf. "*Lappekodusillen og ressursbruken*" i kapitlene 3.6. og "*Fiske i sjøen*" i 3.6.4.).

Ut fra den utstrakte graden av kombinasjon mellom reindrift og sjøfiske, er det ikke tilfeldig at det kom inn bestemmelser i kodusillen om at ikke bare overflyttinger med rein, og reinbeiting, skulle være tillatt, men at også andre tilknyttede næringsaktiviteter, i dette tilfelle sjøfiske, skulle sikres. Denne ordninga omfatta i praksis ikke bare reindriftssamer, men også de andre nærmest boende samene på svensk side (etter 1809 finsk side) av grensa. Fisket i sjøen kom dermed i lang tid framover til å ha en viktig plass i de svensk-, seinere finskregistrerte samenes økonomi.

7.6 BEFOLKNINGA I FINNMARK SKULLE HA FØRSTERETTEN

Som nevnt kom det årlig en gruppe tilreisende fiskere til Finnmark, nordfarerne eller hjemlandsfarerne. Disse ble etter hvert underlagt reguleringer fra det offentlige. I første omgang ble de ikke berørt i vesentlig grad. For eksempel ble fisket deres ikke berørt av amtmannsinstruksen fra 1687 som satte et generelt forbud mot at andre enn de privilegerte skulle kunne drive handel og fiske i Finnmark. Denne instruksjonen gjorde et unntak for nordfarerne som hadde sine fiskeleier og hus på øyene. De skulle stadig få drive fiske, men ikke handle.

På grunn av de vanskelige forholdene i særlig det norske næringslivet i amtet, ønska imidlertid myndighetene kort tid etter å sikre de som bodde i Finnmark førsterett til fisket. Det skulle blant annet skje ved å nekte nordfarerne adgang til de beste fiskeværene. I 1702 ble de henvist til å holde seg på utøyene vest for Vardø, samtidig som den kongelige befalinga også bestemte at de ikke måtte «... *roe til å fiske i Indbyggernes Linesetning eller søge Fiskeriet Østen for Vardøe ...*» (FaaB 1702: 85, jf. også Tønnesen 1979: 93).

Det var trolig handelskompaniet i Bergen som hadde medvirka til at de tilreisendes fiske bare skulle være tillatt der det ikke var til hinder for det fisket som ble drevet av innbyggerne i Finnmark. I og med at nordfarerne fra nå av bare skulle få

oppholde seg på de ytterste øyene, vil det i praksis si at det bare var et tilnærma havfiske de kunne drive. Prinsippet for de tilreisendes bruk av fiskeressursene i Finnmark var altså fra nå av at deres fiske ikke skulle skade de lokale interessene.

På bakgrunn av lappekodisillen midt på 1700-tallet, som altså sikra fortsatte sjøfiskerettigheter for annen stats undersåtter, skulle en kanskje vente at synet på nordfarernes fiske ville gå i retning av større likebehandling med de som bodde i Finnmark. Det motsatte skjedde. En ny handelsforordning i 1778 brakte tvert imot ytterligere innstramminger i reglene for deres fiske.

De skulle riktignok fortsatt få holde seg på de ytterste øyene og drive fiske derfra, men nå kom det i tillegg inn et enda klarere uttalt ønske om å verne fjordfiskerne, og derigjennom også handelskompaniet, mot konkurranse fra nordfarerne. Det kan også tyde på at bestemmelsen fra 1702 var blitt overtrådt i en slik grad at det var behov for en innskjerping.

Konkret ble det i 1778 bestemt at de tilreisende fiskerne ikke skulle oppholde seg på «*Indfjordene*», eller sette garn hvor landets allmue hadde sine linesetninger (jf. Frd. om den Finnmarkske Taxt og Handel, 20.8.1778, § 32. Se Schou 1795). Her er to nye bestemmelser som er særlig viktige. Ganske sikkert ut fra hensynet til næringsgrunnlaget for de som bodde i Finnmark og den monopoliserte handel (Boeck 1866: 13), ble det altså satt et generelt forbud mot at tilreisende fiskere i det hele tatt skulle få oppholde seg inne i fjordene.

Et interessant poeng er for øvrig at fjordboernes ene- eller førsterett til fiske inne i fjordene heller ikke har vært ukjent andre steder i landet. Professor Fr. Brandt kommer blant annet inn på dette i læreboka i norsk tingsrett: «*Paa mange steder, især i de inderste af Fjordene, ansees med Hjemmel af gammel Tids Brug Grundejeren, tildeels ogsaa Andre eneberettigede til Fiskeri med alle Andres Udelukkelse*». Han konkluderte med at «*... Alders Tids Brug i disse Forhold er retsstiftende.*» (Brandt 1867: 446. Likelydende i 2. utg. 1878: 420/21).

De mange restriksjonene som ble lagt på nordfarernes fiske, ser ut til å ha virka hemmende på deres aktivitet. På 16- og 1700-tallet var det for eksempel vanlig å folk fra Trondenes drog på vinterfiske til Finnmark. På grunn av hindringene i Finnmark satte de imidlertid etter hvert i større utstrekning kursen mot Lofoten (Fladby 1991: 478).

Mellom 1687 og 1778 ble altså nordfarernes fiskerett stadig mer innskrenka. Hvis en skal forklare dette med nåtidas begreper, var innskrenkningene et ledd i datidas regional- eller distriktpolitikk. Dette skyldtes i første rekke den dype økonomiske og befolkningsmessige krisa for den norske delen av befolkninga i Finnmark. De lokale og regionale ressursene måtte derfor i første rekke forbeholdes dem som bodde i Finnmark, og på den måten gjøre det mer attraktivt å flytte dit. De øvrige tiltakene som ble satt inn er nærmere beskrevet i "*Ekstraordinære tiltak. «Finmarkens Opkomst»*" i kapitlene 4.2., 4.2.1. og 4.2.2.

7.7 RUSSENERNES FISKE FORMALISERES OG BLIR FORSØKT INNSKRENKA

Den fjerde gruppa som kom med i fisket i Finnmark, var russerne. Deres fiske begynte å få et visst omfang nærmere midten av 1700-tallet. Prinsippet om førsterett for de lokale innbyggerne ble anvendt også overfor dem. Fisket deres ble ordna ved særbestemmelser, noenlunde på samme måte som nordfarerne. Første gang russernes fiskeaktivitet ble formelt godkjent, og innskrenkende bestemmelser innført, er trolig reskriptet av 10. februar 1747. Kongen anerkjente da en ordning som amtmanden i Finnmark var kommet fram til når det gjaldt det russiske fisket.

Deres fiske på lokalbefolkningas tradisjonelle fiskegrunner eller nær land ble av den norske befolkninga, særlig i Vardø og Kiberg-området, sett på som et brudd med tilvant praksis. Det var særlig klager derfra som lå til grunn for reskriptet av 1747. Det ble derfor utferdiga relativt strenge bestemmelser, slik at de lokale innbyggerne ikke skulle bli skadelidende. Til forskjell fra nordfarerne skulle russerne også betale en viss avgift for hver båt. De fikk heller ikke drifte nærmere land enn 1 mil – sannsynligvis en sjømil (12 000 alen) det vil si om lag 7,5 km (jf. Aschehoug 1875: 80).

Av det nevnte reskriptet fra 1747 går det fram at i forhold til russerne var det ikke bare fisket som skulle sikres for de lokale innbyggerne, men også retten til rekved langs strendene. Det var en rettighet som var svært viktig for den faste bosetninga langs kysten (jf. Schmidt 1847: 334/335).

Det faktum at russerne likevel fikk formalisert visse rettigheter i 1747 har nok også å gjøre med de uavklarte høyhetsforholdene i det nåværende Sør-Varangerområdet. Dansk-norske myndigheter frykta nemlig hindringer overfor norske undersåtters bruk av ressurser i dette russiske jurisdiksjonsområdet sør for Varangerfjorden. Hvis de russiske fiskerne ble bortvist fra Finnmarkskysten, kunne man frykte at russerne ville forby innbyggerne i Finnmark å hente nødvendig brensel og mose «*paa deres Grændser*».

Fra andre kilder vet vi at de finnmarksinnbyggerne det her var tale om, var folk fra Vadsø- og Kiberg-Vardøområdet, som henta ved og mose fra fjordstrøkene der. Utstenging derfra ville virke svært negativt for den norske bosetninga på nordsida av Varangerfjorden.

Til tross for restriksjonene utvikla det russiske fisket seg, og fikk etter hvert et betydelig omfang. Det kan være bakgrunnen for at regjeringa i København i 1771 påla amtmannen å forby innbyggerne i Finnmark å huse russiske fiskere (Solhaug I 1975: 279). Helt til Sørøya (Sállan) i Vest-Finnmark hadde russerne spredt seg. En optelling i 1774 viste at den russiske landstasjonen på Sørøya hadde 3 hus og var base for 36 båter. I hele Finnmark var det på samme tid hele 335 russiske fiskefartøyer – 254 mindre båter og 81 lodjer, bemanna av minst 1 300 mann (Samuelsberg 1983: 165-166). Innstrammingene i 1771 hadde med andre ord ikke hatt umiddelbar virkning.

7.8 FISKESLAG OG UTNYTTELSESMÅTER. LEEMS OG COLLETTS VURDERINGER

Knuud Leem gir i sin finnmarksbeskrivelse fra om lag 1730 en god innføring i det fisket som da ble drevet. Hans beskrivelse gjaldt i første rekke samene. Det er imidlertid liten grunn til å tro at det på den tid var vesentlig forskjell på samer og nordmenn når det dreide seg om båter, redskapsteknologi og fiskeslag de var ute etter.

Av de fiskeslagene som ble tatt opp av havet, var kveita særlig verdifull. Den hadde derfor et differensiert samisk navnesystem, i likhet med de viktige pattedyra som rein og sel. Det var knytta helt spesielle skikker til fangsten av den. Også det forteller hvor verdifull den må ha vært. Håndsnøre og gangvad (line) var de vanlige fiskemetodene.

Kveitas lille slektning, rødspetta, var også ettertrakta. Den ble tatt med line egna med fjæremakk, eller den ble stukket med flyndrepik. Sandskrubb ble også fanga.

Torsken var, da som nå det fiskeslaget som hadde størst handelsmessig betydning. Redskapene var håndsnøre og line. Leem understreker at garn ikke ble brukt. Den torsken som ble tatt om vinteren ble frosset, stabla opp, og så hengt om våren når det ble mildere i været.

Sei var det store mengder av. Den ble tatt ved å stikke ned i stimene med en stang med en jernkrok på. Sild var det overflødige mengder av, men den ble lite brukt. Det eneste var at man øste opp noe til agn.

Leem beretter at håkjerringfiske var vanlig blant samene. Levra ble kokt til tran. Av selve fisken laga de gjerne rekling. Som agn ved håkjerringfiske ble det brukt kobbe- eller nisespekk. Håkjerringene ble lokka til å samle seg på ett sted ved hjelp av råtne kobbe- eller laksetarmer som ble firt ned på havbunnen. I Altaområdet var for øvrig de nyankomne kvenene raske til å etablere seg som håkjerringfiskere, og det virker som om de allerede før 1750 var fullbefarne på dette feltet (Nielsen 1990: 249 ff).

Enkelte år var det rikt innsig av lodde, andre år holdt den seg borte. Leem hevda at der var to typer lodde, jernlodde og sildlodde. Fiskerne likte ikke jernlodda. Den oppholdt seg nemlig en tid på «sandig» grunn nært land, men drog så bort igjen. Dette var til skade for innbyggerne, da den øvrige fisken fulgte etter jernlodda.

De gytende «sildlodder» trakk også fisk etter seg. Det var fisk som en tid ble stående på grunnene og spise av lodderogna. Da kunne man ved hjelp av håndsnøre gjøre storfangst av torsk. Var man heldig og rask nok, var det mulig å fylle båten opptil 7–8 ganger pr. døgn (Leem 1767, 308-324.).

Leem angav ikke når på året dette fisket foregikk, men fra andre halvdel av 1700-tallet rapporteres det at det beste fisket i Finnmark begynte like etter påske og varte noen uker. Det var det såkalte vårfisket. Om årsaken til det gode fisket ble det anført at torsken på den årstida gav seg til ro, og ble stående en tid. Forfatteren antok at hovedårsaken til dette var lodda, som «*ere den behageligste Spise for Torsken.*» (Falch 1790: 312).

Loddestimene som trakk inn til Finnmarkskysten har utvilsomt fra lang tid tilbake vært den vesentligste grunnen til det rike fisket på ettermidten og våren. Dette kom også til å utgjøre grunnlaget for den kraftige fiskeriekspansjonen i Finnmark midt på 1800-tallet. Det ble da kalt loddetorskfisket, eller bare «*loddefisket*».

Knuud Leem hadde, som vi har sett, en overveiende positiv beskrivelse av det samiske fisket. En annen viktig kilde når det gjelder fisket i Finnmark, er amtmann Collets betraktninger og forslag fra 1757. Disse bygde på uttalelser som var innhenta fra hele amtet. De gir et interessant, men et til dels annet bilde av fiskeriene, enn det man får gjennom Leems beskrivelse.

Collett bygde trolig i første rekke på den erfaringa han hadde med det fisket som nordmennene dreiv. Han var absolutt ikke fornøyd med tingenes tilstand. Nordlendingene lå langt foran finnmarkingene når det gjaldt å drive fiske på en skikkelig måte, mente han. Fisket kunne vært drevet bedre, blant annet hvis folk hadde hatt råd til å kjøpe redskaper. Han antok likevel at nye redskapstyper ikke ville bli akseptert uten videre. I den anledning forutså han at de som ikke hadde garn, ville hevde at ingen burde bruke annet enn håndsnøre. Det var heller ikke mange som ville dra bort fra hjemstedet for å drive fiske.

Fiskerne samla heller ikke tilstrekkelig med hjellved. Fisken ble derfor hengt altfor tett. Andre satte opp hjellene så dårlig at de raste sammen. Det var til og med noen som brente opp hjellveden, eller stjal den fra andre. De som ikke skaffa seg tilstrekkelig hjellved, eller satte opp hjellene så dårlig at de blåste ned, skulle straffes med bøter. Hadde de ikke råd til å betale, skulle de i «*fjeren*» eller «*bære den Spanske kappe*». For de som brente opp hjellveden, skulle det vanke en bot på 4 våger fisk, samt gapestokken i 3 dager. De som ikke hadde midler til å betale, skulle sone på vann og brød.

Amtmannen gikk også inn for andre drastiske forholdsregler for å forbedre situasjonen innen fiskeriene. De som motsatte seg å lære et nytt fiske, skulle enten straffes «*med Fjeren eller Gabestokken.*» Den samme straffen skulle gjelde dem som

mot bedre vitende hadde unnlatt å dra til et sted med rikt fiske. Hvis en slik person fortsatte med sin motvillige «*Ladhed*», skulle han jages bort til et skarpere og dårligere sted. Om han allerede bodde på en av de mest ugjestmilde plassene, måtte man bare fortsette å straffe ham med gapestokken og fjæra.

Videre mente amtmannen at det burde innføres en bestemt norm for lengda på fiskedagen. Det skulle etter hans syn fiskes fra klokka fem om morgenen til klokka sju om kvelden. Bøter, eller fengsel på vann og brød, var en passelig straff for dem som overtrådte dette.

Av andre tiltak for å forbedre fisket, foreslo han at for å skaffe redskaper til alle typer fiske, skulle hver mann pålegges å spare 2 skillinger for hver 16 skilling som ble brukt til tobakk eller brennevin. Så snart det tegna til godt fiske et sted, skulle lensmannen ordne med varsling av dette langs kysten. Varder kunne være et tjenlig varslingsystem. Hvert sogn skulle dessuten bygge «*Roer-gammer eller Fiskehytter*» hvor tilreisende fiskere kunne bo mot en rimelig leie.

7.9 OVERGANGEN TIL 1800-TALLET

Ved utgangen av 1700-tallet var de formelle vilkårene for fisket at de som bodde i Finnmark hadde førsteretten til fisket i sjøen. I samme stilling stod de samene fra innlandet som ble registrert som svenske undersåtter ved grensetrekkinga i 1751. Lappekodisillens § 12 sikra deres fortsatte rett til sjøfisket på norsk side av den nye grenselinja. Det er i den forbindelse grunn til å understreke at lappekodisillens bestemmelser utelukkende gjaldt samer, ikke finlendere eller svensker som bodde i grenseområdene (Solhaug I 1975: 277).

Når det gjaldt jakt på havpattedyr og andre dyre- og fuglearter med tilknytning til havet, var dette nærmest en rett som var forbeholdt sjøsamene. Ut fra ordlyden i lappekodisillens § 12, er det rimelig å tro at de svenskregistrerte samene hadde en tilsvarende jaktrett. Etter handelsforordninga av 1702 var det strengt forbudt for tilreisende å drive jakt i Finnmark.

Nordfarerne og russerne var tilreisende fiskere i sommersesongen. De hadde ikke tillatelse til å drive fiske inne i fjordene, men måtte holde seg utenfor kysten. Det var også forbudt for dem å bruke redskaper som kunne føre til uheldig konkurranse med dem som hadde førsteretten til fisket, de lokale beboerne.

I kjølvannet av det russiske fisket fulgte det også en handelsvirksomhet, pomorhandelen, som i stor grad var basert på bytte av fisk mot mel. Denne handelen var ulovlig, men var allerede i andre halvdel av 1700-tallet svært viktig for allmuen i Finnmark. Mot slutten av århundret ble den legalisert i en periode midt på sommeren (jf. "*Russernes fiske åpner for omfattende melhandel*" i kapittel 8.1.)

Ved inngangen til 1800-tallet var det lite som tyda på at Finnmark stod foran svære endringer og omveltninger i det følgende hundreåret – endringer som hadde direkte sammenheng med den utvikling som fant sted på fiskerisektoren. Det skulle imidlertid ennå gå en god stund før restriksjonene på de tilreisendes fiske ble oppheva, eller nye redskapstyper kunne tas i bruk.

Slike nye redskapstyper var for eksempel garn, som heller ikke lokale fiskere kunne bruke uten spesiell tillatelse. Det viser blant annet et tilfelle fra Vadsø i 1816, hvor flere borgere søkte om amtmannens tillatelse til å drive garnfiske i Varangerfjorden. Tillatelsen ble gitt for en prøvetid på to år. Det var der tatt inn klausuler som skulle hindre brukskollisjoner med line og med synkenøter på seigrunnene.

Reaksjonene fra allmuens side var likevel sterke. Fiskerne i Vadsø gikk til direkte aksjon og ødela garnene. De hevdet at disse ville ta all fisken, og siden bare de rike hadde råd til å kjøpe slike redskaper, ville det oppstå nød blant de fattige. Forsøket måtte oppgis. Prosten i Vadsø gav seg imidlertid ikke, og oppnådde å bli

ilagt mulkt på grunn av garnfiske (Niemi 1983: 535/36). Noen få år seinere ble garn likevel tatt i bruk andre steder i amtet. Blant annet gjaldt det i skreifisket i Breivik på Sørøya (Solhaug I 1975: 269).

Selv om fiskerne også i Vest-Finnmark stort sett var motstandere av det «nye» garnredskapet, er det likevel nyanser i bildet derfra. Kjelvik-Porsangerområdet danner åpenbart et unntak fra den generelle holdninga. I den forbindelse heter det at det var samer som introduserte garn i Kjøllefjord omkring 1790 (Richter Hanssen 1986: 149).

7.10 FISKERILOVA AV 1830 – FJERNING AV DEN LOKALE FØRSTERETT. STORE ENDRINGER PÅ KYSTEN

«*Lov om Fiskerierne i Finmarken*», av 13. september 1830, var det formelle rammeverket som la grunnen for de store forandringene Finnmark skulle gjennomgå. Denne lova knesatte prinsippet om at alle norske undersåtter skulle stilles likt ved utøvelse av fiske i Finnmark. Det ble i § 3a slått fast at nordlendinger og andre innenrikske som reiste til Finnmark på fiske, etter bestemmelsene i lova skulle kunne drive fiske «... *lige med Landets egne Indbyggere* ...».

Men heller ikke fiskerilova av 1830 var helt fri for levninger etter den gamle skjermingspolitikken. Ett slikt eksempel finner man i § 36. Der het det at det ikke måtte settes liner på de allmenne fiskegrunnene der det ble fiska med snøre. Denne regelen falt for øvrig bort ved en ny lov av 18. mars 1860, § 14 (Lov ang. Fiskerier i Nordland og Finnmark).

Fiskerilova av 1830 var et klart brudd med et etter hvert relativt gammelt og formalisert prinsipp om finnmarkingenes førsterett til å utnytte fiskeressursene i amtet. Nyordninga ble derfor ikke akseptert uten videre, og iallfall enkelte steder holdt det gamle systemet ennå en tid. Havet rundt Vadsø var på 1850-tallet stadig forbeholdt lokale linefiskere, og tilhørte bestemte «*Sæteiere*». Dette ble omtalt i en Tromsø-avis hvor en tilreisende fisker til Varanger skreiv at «*Denne Ret synes at være gjældende fra Arilds Tid*». Betegnende nok hadde innsenderen kalt leserinnlegget «*Om Frit Hav i Finmarken*» (Solhaug I 1975: 287). De faste linesettene ved Vadsø stod faktisk ved lag ennå rundt 1890. Fisket var selv ikke på det tidspunktet blitt helt fritt, iallfall ikke i denne delen av Varangerfjorden (Solhaug I 1975: 287, Niemi 1983: 23).

I de aller første årene etter at fiskerilova av 1830 trådte i kraft, endra tingenes tilstand seg lite. Vilkårene for en utnytting av fiskeressursene i større skala var imidlertid nå til stede. Trygve Solhaug har i den forbindelse sagt at veien nå lå «... *åpen for den sterke nordfarerinvasjonen seinere i århundret og dermed for loddetorskefiskeriets voldsomme oppsving*.» (Solhaug 1975: 276).

Denne «invasjonen» tok til da loddetorskefisket for alvor slo til på 1840-tallet. Det trakk til seg folk utenfra i store mengder. Allerede få år seinere var nordfarerne i flertall i mange fiskevær i Finnmark. I 1853 var det minst 6 000 tilreisende fiskere i Finnmark (Solhaug I 1875: 277). Loddetorskefisket førte med seg en sesongflytting som man aldri hadde opplevd maken til i Finnmark. De øvrige, utenom nordfarerne, som ble tiltrukket av det gode fisket, var lottfiskere fra Finland, russiske fiskere og handelsmenn, og mannskapet på oppkjøperflåten sørfra (Solhaug I 1975: 263).

Etter midten av århundret kan man registrere at også samer fra innlandssognene i Finnmark deltok i det kommersielle vinter- og vårfisket. Som et eksempel kan nevnes at det i femårsperioden 1866-70, var om lag 30-40 personer fra Karasjok som drog ned til havet for å delta i loddetorskefisket (SATØ. 5-årsb. FA. 1866-70 Pk. 557). Dette fisket ble dermed utvilsomt et svært viktig tilskudd til økonomien i disse

indre strøkene av Finnmark. Der sleit man ennå med virkningene av grensesper- ringa i 1852. I tillegg hadde folk fått sterke innskrenkninger i skogsdrifta som en følge av skoglova av 1863.

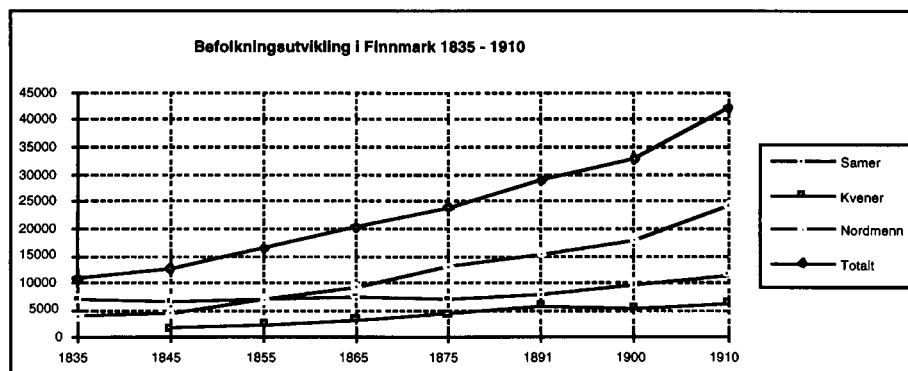
På befolkningsstatistikken gir framveksten av loddetorskefisket seg ganske dra- matiske utslag. Fra 1835 til 1900 økte befolkninga i Finnmark fra 10 838 til 32 952 individer. Det er en tredobling. Ser man på de ulike etniske gruppene, blir utviklinga illustrert enda klarere.

Antallet nordmenn økte fra om lag 3 800 til rundt 18 000. Det er en 4 – 5-dob- ling på 65 år. Kvenenes antall økte fra 1 692 (1845) til en topp på 5 929 i 1891. Det er nesten en tredobling. Tallene for nordmenn og kvener avspeiler den tilflyttinga som skjedde. Her må man imidlertid skyte inn at det ikke bare var fiskeriene som trakk kvener til Finnmark. Kopperverket i Kåfjord i Alta som ble etablert i 1826, hadde også hundrevis av kvenske arbeidere, hvorav mange slo seg ned i Norge for godt (Eriksen 1979: 233). Dette kopperverket trakk også til seg en del arbeidere fra Sør-Norge, hvorav en betydelig del ble boende i Altadistriktet.

Den sterkeste tilflyttinga av kvener skjedde på 1860-tallet, blant annet i forbin- delse med store uår i Finland. Enkelte steder danna de faktisk egne finske fiskevær. Bugøynes (Buodggádnjárga) ved Varangerfjorden er et godt eksempel. Dit kom det noen få finske familier på 1830-tallet, men ennå så seint som i 1861 var der bare seks finske og tre norske familier. Fra 1862-63 til 1875 ble imidlertid forholdene totalt forandra. Befolkninga bestod da av 18 norske og 241 finske individer. Dette viser også det typiske i den finske innvandringa – nemlig at de bosatte seg samme sted (Eriksen 1979: 234/235). Nødsårene i Finland på begynnelsen av 1860-tallet førte til at enkelte distrikter fikk et gjennomført finsk preg – særlig gjaldt dette Øst-Finnmark, hvor det utvikla seg mange finske bosetningskonsentrasjoner. Av de vik- tigste var Vestre-Jakobselv, Golnes, Saltjern (Sáltejavrrát), Skallelv (Gállojohka) og Vadsø. På sistnevnte sted ble nesten tre fjerdedeler av befolkninga finsk (Eriksen 1979: 235/36).

I forbindelse med den finske innflyttinga, bør også nevnes at den omtrent opp- hørte etter midten av 1880-tallet. Medvirkende årsaker til dette var statsborgerrett- lova av 21. april 1888 og lov om saltvannsfisket i Finnmark av 3. august 1897. Der ble det nemlig bestemt at retten til å drive fiske på norsk sjøterritorium langs Finn- markskysten, var forbeholdt norske statsborgere på norske båter.

Samenes demografiske kurve viser derimot en mer normal utvikling, fra 7 018 i 1835 (tallet er egentlig noe lavere, da kvenene ble talt sammen med samene til og med dette årstallet), til 9 572 i 1900. Økningen var her under 50 % (Helland II 1906: 31). Se for øvrig fig. 7.1 nedenfor, som viser befolkningsutviklinga mellom 1835 og 1910.

Figur 7.1 Befolkningsutviklinga i Finnmark 1835-1910.

Tallene er henta fra A. Helland: Finmarkens amt, bd. II, s. 31, Oslo 1906. 1910-tallene er fra NOS VII 81. Folketall i Norge 1.12.1920 (1910-tellinga, språkkriterium).

Den vesentlige delen av folkeøkninga kom i de distriktene som hørte til loddetorskeområdene. Økninga der var på hele 97 % i 30-årsperioden mellom 1845 og 1875. De fogderiene dette gjaldt var særlig Hammerfest, Tana, Vardø og Varanger. De omfatta det meste av kyststripa i Finnmark. Til sammenligning hadde Alta fogderi, som lå så langt vest at det falt utenom hovedinnsigområdet for loddetorsken, en folkeøkning på «bare» 30 % i tidsrommet 1845–1875 (Solhaug I 1975: 282).

Det vesentlige av loddeinnsigene i denne perioden kom til Øst-Finnmark. Enkelte steder der hadde en nesten utrolig vekst. Vardø er det beste eksemplet. Der økte befolkninga fra 193 innbyggere i 1845, til 1 355 i 1875. I 1880 var det 300 aktive loddetorskefiskere hjemmehørende i Vardø, mens det oppholdt seg rundt 1 500 personer på fiske der samme år (Solhaug I 1975: 282).

Utenom det rike naturgrunnlaget i havet og de gunstige handelsforholdene, var det folkeøkning ellers i Norge som sterkest bidrog til at sesongmigrasjonen i betydelig grad gikk over til permanent bosetting. Dette gjaldt særlig den folkeøkninga som fant sted i de typiske fiskedistriktene. «*Det var nå begynt å bli trangt på Lofot-havet, men viktigere var det kanskje at det var begynt å bli trangt på land.*» (Sejersted 1978: 160). Det vil si at fiskerbøndenes gårdsbruk i Nordland og Troms ikke lenger kunne bære folkeøkninga der. Nye utveier måtte søkes. Fordi loddetorskefisket kom noe seinere på våren enn Lofotfisket, begynte mange å dra direkte fra Lofoten til Finnmark. Våronna ble overlatt til kvinner og barn. En samtidsobservatør beretta at like etter Lofotfisket, og ofte før dette var slutt, reiste en stor del av deltakerne der til fiskeriene i Vest-Finnmark, som gjerne begynte mot slutten av Lofotfisket (Løberg 1864: 107).

Etter vårfisket – loddetorskefisket – kom sommerfisket. Da kunne man nyttiggjøre seg de gunstige bytte- og handelsordningene med russerne. Også på den måten fikk fisket større og større relativ betydning for dem som kom til Finnmark for å delta i ressursutnyttelsen der. Pendlingsperiodene ble av lengre og lengre varighet, og førte etter hvert til fast flytting (Sejersted 1978: 160). Slik ble det i løpet av ganske kort tid etablert en ny og tallmessig stor gruppe mennesker på finnmarkskysten, med fiske som tilnærma eneyrke.

En annen faktor som forklarer den sterke økninga i loddetorskefisket mellom 1840 og 1880, var utvidelsen av markedet sørover. Fra begynnelsen av 1850-tallet fant det sted en ekspansjon på et annet grunnlag enn den tradisjonelle tørr- og saltfiskhandelen, nemlig ved at klippfisktilvirkere nå begynte å komme til Finnmark med egne kjøpefartøyer (Solhaug I 1975: 266).

Den minimale reguleringa av loddetorskefisket må også ha spilt en rolle. I Finnmark var det mindre strid om redskapsbruken og om fiskeplassene enn i Lofoten. Innsiget kom som regel over et stort område, slik at det heller ikke av den grunn ble den samme kampen om fiskefeltene. Det oppstod således liten strid mellom garn- og linefiskere. Fisken gikk i åte. Dermed lønte det seg best å bruke line eller jukse. Garn var ikke særlig konkurransedyktig under slike forhold.

En mindre kjent side ved den fiskeriekspansjonen som finner sted i Finnmark på 1800-tallet, er at man tydeligvis ikke følte seg bundet til å fiske bare utenfor sin egen kyst. I 1868 var det for eksempel 300 norske båter og 100 skuter som dreiv fiske utenfor Murmankysten. Dette var ikke tillatt, og det kunne komme til håndgripeligheter med de lokale fiskerne. Det mest massive bruddet på den russiske territorialretten skjedde i 1882. Da hadde fisket slått feil både i Lofoten og Finnmark. De tusener av fiskefartøyer som hadde samla seg ved Vardø, drog derfor over til Murmankysten sammen med et stort antall kjøpefartøyer, og ble der helt til et russisk oppsynsskip kom til (Nielsen 1992: 59 f.).

Når man kort skal beskrive det som skjer i Finnmark fra omkring 1840-1850-åra, drar man kjensel på konturene av et gammelt bilde, nemlig at det var mulighetene for å drive kommersielt fiske som fikk nordmenn til å slå seg ned på finnmarkskysten i stort antall. Prinsipielt sett var det de samme mekanismene som nå gjorde seg gjeldende, som under den første norske kolonisasjonsperioden fra om lag 1300-tallet. I en slik sammenheng er det neppe galt å kalle 1800-tallet for den andre store norske kolonisasjonsbølge, og altså igjen bygd på kommersielt fiske.

7.10.1 De finskregistrerte samenes fiske

Med fiskerilova av 1830 var altså det formelle grunnlaget lagt for lik konkurranse om fiskeressursene blant norske undersåtter. De samene fra Finland som kom inn under lappekodisillens § 12 hadde stadig rett til å fiske på like vilkår med disse. Grensetraktaten og lappekodisillen av 1751 var i praksis ennå gjeldende, selv om Finland var gått over fra å være en del av Sverige til å bli et storfyrstedømme under den russiske tsar i 1809. De finskregistrerte samenes fiskerettigheter ble imidlertid sterkt beskåret på 1830- og 1840-tallet; en utvikling som fra finsk-russisk side gav støtte til grensesperringa i 1852 (jf. "*Grensesperringa i 1852 og virkningene av den*" i kapittel 5.10, og Palmstierna 1932).

Overflyttinger med rein ble da forbudt, først fra russisk/finsk, deretter fra svensk/norsk side. Gjennom kongelig resolusjon av 29. juli 1852 ble det bestemt at finske undersåtter fra da av ikke skulle ha anledning til å komme over til Norge med reinhjordene sine, eller «... paa den Norske Kyst at drive Jagt eller Fiskeri av noget-somhelst Slags». Dette ble fulgt opp i en provisorisk anordning om reinbeite av 9. april 1853, hvor det i § 5 het at fremmede lands undersåtter, som på egen hånd eller som lottfiskere sammen med norske dreiv fiske i Finnmark uten «*Berettigelse*», var hjemfalne til bøter av betydelig størrelse. Dette ble ytterligere stadfesta i «*Lov angaaende Benyttelse af Reenbete i Finmarken*» av 7. september 1854. Dermed hadde man det interessante og kuriøse forhold at den aller første «reindriftslova» Stortinget vedtok, også samtidig inneholdt forbud mot å drive fiske i sjøen i Finnmark.

7.11 YTTERLIGERE FJERNING AV RESTRIKSJONER – KONFLIKTER MELLOM LOKALBEFOLKNINGA OG TILREISENDE

Ei ny fiskerilov i 1860 var enda et skritt i retning av færre restriksjoner på fiskefeltene i Finnmark, men sentralmyndighetene ønska en ytterligere liberalisering. Det ble derfor nedsatt en kongelig kommisjon som innstilte på «... at hæve de Indskrænkninger i den fri Benyttelse af Havet og i Fiskemaaden ...» som ennå fantes (FAB 1866-70: 18).

Amtmannen som skreiv dette, bemerkta at den fiskende allmue i praksis allerede hadde satt disse innskrenkningene ut av kraft. Unntakene var Varangerfjorden og Breivik på Sørøya, men også der var det innført lempninger i retning av større «*Frihed*» (FAB 1866-70: 18). Varangerrepresentanten i kommisjonen hadde imidlertid dissertert. Han ville opprettholde de regulerende bestemmelsene som hang igjen fra 1830-lova.

Selv om flertallet av kommisjonsmedlemmene tydeligvis var stemt for å foreslå en lov som oppheva flest mulig begrensninger på fiskefeltene, frykta de for at det kunne skape «... *Uvillie hos en Del af Befolkningen derstedes*». Ut fra den motvilje mot endringer som rådde i den lokale fiskeribefolkning i Finnmark, gikk kommisjonen inn for å vente med å lage en ny fiskerilov for Finnmark, «... *indtil Almuen efter-*

haanden har vundet frem til et andet og friere Tænkesæt og faaet et mere sundt og fordomsfrit Syn paa Forholdenes virkelige Krav». (FAB 1866-70: 19).

Amtmannen la for sin del til at 1830-lova i praksis var undergravd ganske kraftig og at fisket i stor utstrekning ble drevet i strid med reguleringsbestemmelsene: *«Men saalænge der ikke hos Almuen hersker større Enstemmighed for dens Ophævelse, og denne navnlig i et enkelt Distrikt kan befrygtes at ville fremkalde Misforhold hos Mange, er det formentlig rettest at afvente gunstigere Tider for Indførelsen af denne Tilstand.»* (FAB 1866-70: 19)

På lokalt fiskerhold i Finnmark så man seg altså best tjent med å opprettholde de formelle vernebestemmelsene som ennå fantes i 1830-lova. Det ble akseptert både på amts- og sentralhold. I det vesentlig trykte materialet som er underlaget for denne framstillinga, finnes det få holdepunkter for at det var noen forskjell mellom de etniske gruppene når det gjaldt ønsket om å opprettholde «den gamle orden» på fiskefeltene. Det er likevel grunn til å anta at spesielt samene, ut fra sin økonomiske tilpasning og tradisjonelle tilhørighet til bestemte distrikter, var talsmenn for en mest mulig lokal bruk av avgrensa sjøområder. I en vurdering av de tre etniske gruppenes syn på bruken av sjøressursene uttalte da også amtmannen at *«Klager over Fortrængsel under Fiskeriet lyder saagodtsom alene fra Søfinnerne.»* (FAB 1866-70: 61).

I innstillinga fra den forannevnte kommisjonen som skulle vurdere nye lovregler for fiskeriene i Finnmark, kom det også fram elementer av den sosialdarwinistiske rasetenkninga som var i ferd med å få gjennomslag i andre halvdel av 1800-tallet. Det ble nemlig hevda at samene *«... som en mindre kraftig Race end de Nordmænd og Kvæner, som de paa nævnte Kyststrækning komme i Berørelse med, efter Naturens Orden let komme til at trække det korteste Straa i Forhold til deres Konkurrenter, der baade er en kraftigere Race og udrustede med bedre Baade og Børnskap.»* (Dok. nr. 79, 1868-69: 6)

For å imøtekomme de samiske klagene, overveide fogden i Varanger om Varangersamene burde få et fiskevær helt for seg selv, nemlig Lille-Ekkerøy. Dette gikk man bort fra, men fogden foreslo en løsning som gikk ut på at når Nessebysamene fra den innerste delen av Varangerfjorden drog lengre ut på fiske, burde de få sitt eget område i nærheten av Kiberg. Det skulle skje ved at de inntil videre skulle være de eneste som fikk utvist grunn i den ubebygde *«Svartnæskilen, ... saa at de paa den Maade uden Krænkelse af andre erhvervede Rettigheder skulde kunde beholde dette Sted med nærliggende Fiskehav til Brug for sig alene.»* (Dok. nr. 79, 1868-69: 6).

Dette vant ikke gjenklang på høyere nivå. Tilfellet er likevel meget interessant da det viser at det har vært tilløp til en lokal rettighetsargumentasjon angående fiskeriene, og at det myndighetsnivået som hadde best kjennskap til forholdene, også støtta de lokale samiske kravene.

Et ytterligere eksempel som muligens kan gi en viss forestilling om det som skjedde i møtet mellom tilreisende fiskere og den lokale, særlig samiske allmue, er fra et annet distrikt i Øst-Finnmark, nemlig området rundt det ytre av Tanafjorden. Berlevåg var på 1700- og første halvdel av 1800-tallet, en av de viktigste basene for de samene fra Indre-Tanafjord som dreiv kommersielt sommerfiske på kysten. Stedet lå for eksempel på 1720-tallet innenfor grensene til det som i retten uttrykkelig var definert som Tanasamenes bruks- eller siidaområde (jf. *"Skarpt atskilte bosetningssoner"* i kapittel 4.5.).

Selv om Tanasamene nok fortsatt brukte Berlevåg, ble stedet omkring 1830 regna som et av de ubebodde stedene russerne skulle kunne bruke som utgangspunkt for sitt fiske. Etter dette tidspunktet opplevde plassen en nærmest eksplosjonsarta vekst da loddetorskefisket tok til for alvor. I 1867 lå det i sesongen 500

fiskebåter og 100 kjøpefartøyer i Berlevåg. Antallet tilreisende var oppe i 2 500 – 3 000 personer (Solhaug I 1975: 296). Berlevågs utvikling er således karakteristisk for den allmenne nærings- og befolkningsmessige utvikling på Finnmarkskysten omkring midten av forrige århundre.

Det er en ting som tyder på at samene inne fra Tanafjorden delvis søkte nye stasjoner i løpet av den omveltning som fant sted i deres tidligere fiskehavn. Det er muligens fra da av de begynte å ro fiske fra Finnkongkeila (Sieidavuotna) på vestsida av Tanafjorden. Dette ble snart et av de ledende værene i området, og ett av de værene hvor samene lenge kom til å prege forholdene. De var blant annet utleiere av husrom til langveisfarende fiskere: «*I små finnbuer ble det stuet sammen både 2 og 3 båtlag fra 10 til 12 mann.*» Disse tilreisende fiskerne ble gjerne kalt «*vårfeller*» (Thorsvik 1982: 132 -33). På samisk er betegnelsen «*feallát*».

Fra 1890-åra er der imidlertid samtidsberetninger som tyder på at det skjedde en viss form for fortrenkning av samiske fiskere også fra dette været: «*Paa Grund af de norske Fiskeres for hvert Aar tiltagende Antal i Finkongkjeilen, flygter Lapperne mer og mer ind til det nærliggende Losvik.*»

Forfatteren anfører videre at samene generelt ble mer og mer fortrent av de sterkere «*Nordfarere*». Årsaken til at samene i større og større grad samla seg i Losvik, var «*... for uforstyrret av de albustærke Nordfarere at kunde raade Grunnen alene*» (Gudbrand Tandberg, etter Rædergård 1981: 46,53).

I forskningslitteraturen er det skrevet svært lite om de konfliktsituasjoner som oppstod i Finnmark som en følge av den kraftige tilstrømninga av fiskere utenfra. Det er derfor all grunn til å understreke at det materialet som er kjent til nå, er altfor spinkelt til å bære mer generelle slutninger. Eksemplene foran viser imidlertid at det har vært konflikter, som blant annet kunne ha sin årsak i forskjellige rettsoppfatninger når det gjelder bruken av fiskeressursene. Det vil derfor ha stor interesse å få belyst disse spørsmålene nærmere gjennom ny forskning.

7.12 RUSSERNES FISKE I FINNMARK PÅ 1800-TALLET

Etter at man på 1770-tallet hadde prøvd å sette visse begrensninger for russernes fiske, kom det igjen en mer positiv holdning til dem på 1790-tallet. Det hadde utvilsomt sammenheng med den betydning de russiske varetilførselene til Finnmark hadde begynt å få. Det gav seg også utslag i lettelse på handelsrestriksjonene for deres vedkommende.

Brukskollisjoner og konflikter var likevel fremdeles ikke til å unngå. Etter krigen 1807-13 kom det igjen klager over at de satte linene altfor nær land. Fra finnmarkshold ble det derfor fremma forslag om at fiskerettighetene deres måtte innskrenkes. Finnmarkskommisjonen av 1826, som hadde i mandat å komme med forslag til tiltak som kunne sikre og fremme næringslivet i amtet, antok imidlertid at russernes fiske ikke var til skade. Kommisjonen mente likevel at situasjonen kunne endre seg ved større befolkningstetthet og større søkning av nordfarere.

I den finnmarkske fiskerilova av 13. september 1830 ble russernes fiskerettigheter stadfesta på strekninga fra Kiberg til Nordkyn. Igjen var det trolig handelspolitiske årsaker som lå bak denne norske velviljen. Det ble uttrykkelig forutsatt at man derigjennom kunne oppnå en rimelig gjensidighet i handelsforholdet til Russland (jf. Solhaug I 1975: 280).

Seks steder ble utpekt som baser for det russiske fisket. Det var Kiberg, Hamningberg (Hámmanbirgi), Båtsfjord, Berlevåg, Gamvik og Steinsvik, som må være identisk med Steinvåg (Speainnaviika) ved Gamvik. I driftsforholdene deres ble det likevel ingen lempninger. De skulle fortsatt holde seg 1 mil fra kysten. De hadde

heller ikke tillatelse til å bygge hus og hytter, men de kunne få leie husrom hos innbyggerne, og grunn til å føre opp fiskehjeller.

Tallet på russiske fiskere varierte sterkt gjennom 1800-tallet. I 1830-40-50-årene lå gjennomsnittet på noe over 30 båter, med rundt 130 mann. Selv om antallet ikke var særlig høyt, ble det jevnlig klaga over brukskollisjoner i de distriktene hvor konsentrasjonen av russere var størst, nemlig rundt Kiberg. Her ble det i 1850-årene ansatt en overoppsynsmann som skulle bidra til å forhindre slike konflikter.

Felles utror ble fastsatt. Russernes skikk med å seile ut linene langs land ble forbudt. Det ble gjennomført parallelle settinger. Dessuten ble det enda en gang innskjerpa at de skulle holde seg minst en mil fra land. De nye reglene, kombinert med Krimkrigen, førte til at tallet på russiske båter sank fra 56 i 1854 til nesten ingen i 1858 (jf. O. No. 2 1862-63, og Solhaug I 1975: 280).

Mot slutten av 1860-åra økte det russiske fisket igjen. I 1870 deltok 280 mann. Antallet sank igjen på begynnelsen av 1880-tallet. Deretter var det atter rask økning, til det i årene 1889-91 deltok mellom 101 og 106 båter. Kun ni av disse båtene hadde tilhold utenfor Kiberg. I disse årene ble det prøvd ulike måter å omgå bestemmelsene på, slik at nye lover og innskjerpinger fulgte på 1890-tallet (Solhaug 1975: 279-282).

Russernes fiske i Finnmark varte nesten helt til første verdenskrig. Det var imidlertid ikke den, men en lov av 17. mars 1911, som oppheva russernes rett til å drive fiske fra landstasjoner i Øst-Finnmark. Forbudet gjaldt fra og med 1913 (FAB 1911-15: 37). I forbindelse med dette forbudet er det interessant å legge merke til at den norske generalkonsulen i Arkhangelsk var sterkt i mot forbudet, blant annet fordi dette fisket fortsatt hadde stor betydning, og ut fra at det dreide seg om gamle rettigheter. Svært illustrerende på det gode forholdet mellom naboene i nord, er også at alle finnmarksrepresentantene talte i mot at det russiske fisket skulle forbys (Niemi 1992: 21).

7.13 FISKET I ANDRE HALVDEL AV 1800-TALLET

Når vi ser noe nærmere på det fisket og sesongene, finner vi at det daglige fisket stort sett ble drevet året rundt. Vinter- og vårtorskefisket varte fra januar til juni. Det var delt i to. For det første var det fisket etter gytetorsk inne i fjordene. Det ble kalt «godtfiske». Det fant sted omtrent samtidig med Lofotfisket. Deretter kom fisket etter torsk som fulgte loddestimene, «loddefisket». Det foregikk som regel i april – mai, men kunne også slå til både tidligere og seinere enn dette.

Når det gjelder redskaper, hadde en godt utrusta tremannsbåt under vinterfisket i Finnmark omkring 1870 vanligvis 9 garn. På de mest konsentrerte fiskefeltene, Breivik og Kjøllefjord, ble det brukt inntil 30 garn. En slik båt hadde i tillegg et linebruk på mellom 2 400 og 3 000 angler (FAB 1866-70: 14).

Juksa eller håndsnøre som alle kunne skaffe seg, var mye brukt. I enkelte offisielle kilder fra denne tida heter det at de rene håndsnørefiskerne i første rekke var nordmenn som var flytta sørfra til Vardø by- og landsogn. Ellers var det vanlig at fattigfolk slo seg sammen to og to og dreiv juksafiske på båter som var for små til linebruk (FAB 1865 – 70: 17).

Sommerfisket etter torsk, sei og andre fiskeslag stod på i tidsrommet juli – september. Til fangst av torsk om sommeren ble det gjerne brukt line, men da av noe grovere kvalitet og med færre angler enn om vinteren. De vanlige agnsortene om sommeren var sei eller torskeyngel, fjæremakk, skjell, sild og sil.

Seien var en viktig sommerfisk. Den ble tatt med dorg som hadde to angler, eller med «... *et gaffelformig Jernredskab fæstet til en lang Træstang som Skaft*»,

men mest med garn og not. Det var to typer nøter, synkenot og dragnot. Seigarna ble særlig brukt fra september og ut over, når nettene ble mørke.

Et lokalt basert håkjerringfiske hadde vært drevet i Finnmark i lang tid (jf. "*Fis-keslag og utnyttelsesmåter. Leems og Colletts vurderinger*" i kapittel 7.8.). Noe før midten av forrige århundre utvida man fangstfeltene til lengre ut i havet, og det ble satt inn større båter og nytt og kraftig utstyr. I Hammerfest ble det i årene 1839-40 oppretta to håkjerringselskap, som i 1841 hadde 5 båter i drift. De første båtene som ble brukt var for øvrig dekkede Hardangerjekter. Fangsts sesongen for disse var fra juni til september. Den beste båten fanga 1 780 håkjerringer på en sesong. Det utgjorde 200 tønner lever. Disse selskapene ble snart oppløst. Håkjerringfisket kom likevel tilbake som en storbedrift for Hammerfests vedkommende noen tiår seinere. I årene 1866-70 var det for eksempel 35 fartøyer med rundt 200 mann som deltok i dette fisket, med brukbart resultat (Sivertsen 1973: 89).

I andre halvdel av 1800-tallet ble håkjerringfisket ellers drevet 1 – 2 mil utenfor Vardø, Finnkongkeila i daværende Tana, nå Gamvik kommune, i Lebesby, enkelte år fra Hasvik og i Altafjorden. Håkjerringjuksa var det vanligste, men i Finnkongkeila ble det brukt gangvad (FAB 1876–80: 20).

Det ser ellers ut til at hysa, som seinere har hatt stor betydning for finnmarksfiskeriene, bare hadde beskjeden betydning ennå omkring 1860 (Løberg 1864: 153).

7.14 ULIK DELTAKELSE I SESONGFISKERIENE

For folk i amtet var det betydelige forskjeller når det gjaldt deltakelse i de ulike sesongfiskeriene. Ekspansjonen i loddetorskefisket skyldtes i første rekke de tilreisende fiskerne, og de tilflytterne som etter hvert slo seg ned som eneyrkefiskere. I det alt vesentlige foregikk denne utviklinga i første rekke på kysten, utenfor fjordene.

Finnmarksbefolkninga, særlig samene som var i flertall i amtet til om lag 1850, hadde fra gammelt av en annen tradisjon og tilpasning til fiskeriene. De dreiv i første rekke et utprega hjemmefiske, noe det var grunnlag for nesten over alt. En annen forskjell var at de tilreisende fiskerne solgte fisken rå, mens hjemmefiskerne gjerne tilvirka den selv (Solhaug I 1975: 273, 289).

Det viktigste naturgrunnlaget for de lokale fiskerne var det stabile innsiget av gytetorsk til fjordene, særlig i Vest-Finnmark, «*godtfisket*». Dessuten var det gode sommer- og høstinnsig både til Øst- og Vest-Finnmark. Dette gjorde at de stedlige beboerne ikke måtte flytte for å få et rimelig utkomme av den delen av næringskombinasjonen som fisket utgjorde.

Tilreisende fiskere som fisket etter gytetorsk, «*godtfisket*», var det omkring 1870 bare ved Breivika på Sørøya og i Kjøllefjorden (Gilivuotna). Ellers ble dette drevet «... *inden hvert Herred af dettes egen Befolkning*» (FAB 1866-70: 13). Dette hjemmefisket ble høyt verdsatt av amtmannen. Blant annet pekte han på at redskapstapet ved dette fisket som ble drevet inne i fjordene, var ubetydelig. Det kom av at der var begrensa deltakelse, og dermed samsvar mellom størrelsen på feltet og antallet fiskere. På grunn av at fisket etter gytetorsk vanligvis ble drevet i nærheten av hjemmet, var nettoutbyttet av dette bedre enn av loddefisket. Bruttoavkastninga kunne nok være større, men utgiftene til linebruket trakk nettoen ned.

Amtmannen fant grunn til å understreke at årsaken til at det lokale fisket gav større lønnsomhet, var for de flestes vedkommende at loddefisket måtte drives langt fra hjemmet. Det foregikk på et strøm- og værhardt kysthav, og under forhold som medførte større fare for å miste redskapene «*ved Tyvehaand*» (FAB 1866-70: 14).

Selv i et så typisk kystområde som Loppa var det i første rekke et hjemmebasert fiske som ble drevet ennå omkring 1870. Amtmannen hevda at folk i Loppa, med

få unntak fiska hjemme nærmest året rundt, og selv tørka fisken sin – «... og saaledes endnu repræsenterer det gamle Finmarken, d.e. Tiden før den sidste Loddeperiode, som begyndte omkring 1840.» (FAB 1866-70: 209).

Viktig i denne sammenheng er naturligvis også at den langt største befolkningsgruppa i Loppa på den tid var samer, som på grunn av andre næringshensyn fant det mest tjenlig å utnytte de lokale fiskeressursene.

I andre halvdel av 1800-tallet gav forskjellene mellom kyst- og fjordstrøk seg også utslag i at loddeinnsig gjerne ble sett på med motvilje i fjordene. Fra Altaområdet fortelles det at de lokale fiskerne vurderte det som dårlige nyheter at lodda var kommet. Da venta man seg ikke noe godt fiske (Rode 1840: 120). Tilsvarende det som berettes fra 1730-åra (jf. *"Fiskeslag og utnyttelsesmåter. Leems og Colletts vurderinger"* i kapittel 7.8.), hadde loddestimene en tendens til å trekke den øvrige fisken så langt bort at den ikke kunne beskattes i umiddelbar nærhet av hjemstedet. Loddefisket, hvor en måtte følge fisken, var derfor stort sett ikke velsett av amtets egen opprinnelig fast bosatte befolkning. Loddas ankomst ødela stabiliteten i «godtfisket», mente man. Et slikt syn rådde fortsatt grunnen rundt 1870.

Den alminnelige mening var derfor at det for Finnmarks egen allmue ville være et gode om de gamle årvisse «Fjord- eller Godtfiskerier» vendte tilbake, selv om det neppe ville skje uten at loddefisket tok slutt. Det var nemlig ikke tvil om at det «... er Loddens Komme, som nu virker forstyrrende paa Torskens Ophold ved Gydepladsene.» (FAB 1866-70: 14.)

I den indre delen av flere Finnmarksfjorder har det om vinteren faktisk også vært mulig å drive fiske uten båt. Like til det aller siste har det mange steder vært mulig å få til et lønnsomt småskalafiske etter gytetorsk, med garn under fjordisen. Det er ingen grunn til å tro at forholdene var annerledes i andre halvdel av 1800-tallet. Ikke bare torsk, men også sild har vært fisket på denne måten. Fra 1899 kjenner man blant annet til at denne formen for sildefiske ble drevet i Gyfjorden på Seiland (Jacobsen u.å.: 38).

Mange av de fast bosatte i Finnmark hadde stort sett både en økonomisk og økologisk tilpasning som gjorde at mobiliteten deres var begrensa. Dermed var de heller ikke innstilt på den mobilitet som var nødvendig for å delta i jakten på loddetorsken (Solhaug I 1975: 270). Man hadde kort og godt en annen kultur når det gjaldt fisket. I denne kulturen fulgte man ikke etter fisken, slik nordfarerne og de nye norske tilflytterne gjorde – mange av de siste hadde ofte fisket som sitt eneste levebrød. Som ytterligere en grunn til iallfall samenes forholdsvis lokale tilpasning, anfører Trygve Solhaug at de reindriftssamene som dreiv fiske, til en viss grad var bundet til reinens beiteområde (Solhaug 1975: 273).

Fiskeritellingene gir et inntrykk av den forholdsvis stasjonære fiskeritilpasninga blant amtets fast bosatte befolkning. I 1868 slo loddetorskefiskeriet til for Øst-Finnmark. Da var det bare 204 mann fra Alta fogderi, Hasvik herred, Hammerfest og Kvalsund landsogn som tok den relativt lange veien dit. Selv om tellinga nok var ufullstendig, var det likevel til sammenlikning minst 1 000 mann fra de samme bygder som deltok i fisket etter gytetorsk i Vest-Finnmark samme vinter (Solhaug I 1975: 273).

Tre år seinere, i 1887, var det 1 360 mann fra disse bygdene som deltok i loddetorskefisket. Innsiget var da i Vest-Finnmark. Lange forflytninger var av den grunn ikke nødvendig dette året.

Når loddetorskefisket slo til både i Øst- og Vest-Finnmark, var det totale antall lokale fiskere derfor meget stort (Solhaug I 1975: 27). Det skjedde blant annet i 1879. Da deltok det rundt 5-6 000 mann, av en samla befolkning i amtet på rundt 24 000 mennesker (Solhaug I 1975: 275).

Loddetorsken kunne selvsagt også sige langt innover fjordene og fanges med et minimum av utstyr, både når det gjaldt båt og redskaper. Hvis fisken derimot ble stående langt fra kysten, fikk det negative konsekvenser. Ifølge samtidsberetninger ser dette ut til å ha blitt det vanlige i siste kvartal av forrige århundre. Det førte til økonomisk nedgang, særlig for amtets egne innbyggere. På grunn av sin mer stasjonære tilpasning, og en teknologi i tråd med det, fikk de nå en mindre del av fangstkvantumet enn tidligere. I amtmannens femårsberetning for 1881-85, heter det at den vesentligste grunnen til dette var at loddefisket, som tidligere hadde blitt drevet helt inne i fjordene av allmuen med dens små båter, nå hadde trukket seg lengre og lengre ut fra kysten. Fisken måtte nå søkes på det åpne havet, hvor man ikke kunne gå ut hvis ikke værforholdene var særdeles gunstige. Av den grunn var det største utbyttet av dette fisket kommet «... *de fremmede Fiskere tilgode, der ere forsynede med større og bedre Baade end Amtets egne Indvaanere.*» (FAB 1886-85: 32.)

Et tilsvarende bilde av skeiv fordeling av fangstkvantumet mellom amtets egne og de tilreisende fiskere, kom i den følgende femårsberetninga. Der kan man imidlertid ane en begynnende omlegging til større båter også i Finnmark. Amtmannen opplyste da at det hadde vært gjort flere forsøk med mer hensiktsmessige båter enn de som tradisjonelt ble brukt i Finnmark. På grunn av at fisket også i denne femårsperioden i det vesentlige hadde slått til i ytterværene, hadde dette også tvunget fjordboerne til å skaffe seg større båter og bedre utrustning for å kunne delta i konkurransen på kysten (FAB 1886-90: 10).

I en finnmarksavis hevda likeledes en innsender i 1889 at loddefisket hadde utvikla seg til en form for havfiske utenfor kysten. De fleste finnmarkingene hadde nesten ikke fiska noe. Det skyldtes at fisket hadde vært helt elendig innover fjordene, og befolkninga ikke hadde vært i stand til å skaffe seg de større «*sneiseilbaade*». (Hvalfredningskomitéen 1902: 57).

Utviklinga mot bruk av større båter med dekk gikk likevel ikke fort. Ved århundreskiftet var det få av amtets innbyggere som hadde slike fartøyer. Enkelte hadde likevel benytta seg av det eksisterende offentlige lånefondet til å finansiere den type farkoster (FAB 1896-1900, s. 26).

Det er derfor lite som tyder på at det ennå var blitt noen vesentlige skiller innad i amtet, når det gjaldt båt- og redskapsteknologi. Nordlandsbåten var det vanlige fiskefartøyet. Selv en fembøring, en åpen båt med fem par årer, var ikke et uoverkommelig økonomisk løft for noen. Den kom på rundt 1 000 kroner med fullt utstyr, og kunne til en viss grad også skaffes lokalt. En del av samene ved sjøen fikk tak i båter gjennom det veletablerte byttesystemet mellom innland og kyst. Omkring århundreskiftet har man eksempler fra Laksefjorden på at båtene som ble brukt i fjorden, ble bygd med bord fra Karasjok. Borda var frakta dit med reinskyss om vinteren (Falkenberg 1941: 155).

Amtmannen mente at åtringen, en båt med 4 par årer, høvde godt til sommerfisket når fisken stod inne i fjordene. Til vinterfiske langt fra land var den imidlertid ikke skikka. De tilreisende fiskerne stod i så måte langt framfor flertallet av amtets egne innbyggere. Båter med dekk var det vanlige hos de tilreisende. I de aller siste årene av 1800-tallet begynte også motorfartøyer å vise seg på fiskefeltene utenfor Finnmark. De fleste fremmede fiskerne som kom til Finnmark på loddefiske, hadde «... *større dækkede Sneiseilbaade, hvorfra drives omtrent udelukkende Linefiske med Doryer, ligesom ogsaa nogle Fiskedampskibe hjemmehørende udenfor Finnmarken har deltaget i dette.*» (FAB 1896-1900: 28.)

7.15 1900-TALLET

Tida omkring århundreskiftet ble en ny brytningstid innen fiskeriene. Mange av mønstrene for utviklinga innen fiskeriene i Finnmark helt fram til i dag ble lagt da. Blant annet begynte det å bli klarere forskjeller når det gjaldt båter og utstyr også innad i amtet. I amtmannens første femårsberetning på 1900-tallet, opplyses det at overgangen til dekte båter og skøyter var «*meget stærk*». Motorer var nå også så vidt tatt i bruk av fiskere fra Finnmark (FAB 1901-05: 17).

I forbindelse med ny teknologi og nye redskapstyper begynte også ressursbrukskonflikter og vernespørsmål å bli aktuelle i et omfang som tidligere hadde vært ukjent. Skjematisk sett krystalliserte konfliktene og vernekravene seg i skjæringspunktet mellom aktive og passive redskaper, mellom seilbåter og motorbåter, og mellom stordrift og småskalafiske.

7.15.1 Lånefondet av 1905 Større båter og motordrift på kysten

Fra sentralmyndighetenes side var det et klart ønske om at fiskerne burde gå over til større båter. For dette formålet ble det etablert ordninger som skulle lette overgangen. De opprinnelige havfiskefond av 1889 og 1900, som skulle dekke hele landet, var slike ordninger som skulle hjelpe fiskerne med å skaffe seg båter skikka til havfiske. Disse fondene hadde imidlertid liten betydning for Finnmark, da tilsammen bare 20 lån gikk til folk derfra (Solhaug 1977a: 24-25). Årsaken var at fiskerne der bare i liten grad hadde jordeiendommer å stille som sikkerhet. Derfor fikk bare de færreste lån.

I forbindelse med amtstinget i 1905, ble forholdene på kysten ganske klart illustrert. Man fikk der et godt bilde av den ensidige næringsstrukturen som tilflyttinga i andre halvdel av 1800-tallet hadde skapt. Finnmark ble beskrevet som «*endnu kun et Nybyggerland*». Fisket var hovednæringsveien, for ikke å si den eneste næringsveien for flere distrikter, og befolkninga var ikke som for eksempel i Nordland og Troms, «*... knyttet til sine Jordeiendommer med Fiskeriet som Binæring.*» (FAF 1905, sak 87.)

På grunn av de særegne forholdene i amtet, oppretta Stortinget i 1905 et særskilt lånefond for Finnmark. Her kunne fiskerne få lån på gunstige vilkår til kjøp av skøyter med dekk. Allerede ett år seinere var det utbetalt eller gitt løfte om 36 lån, og flere søknader lå inne. I femårsberetninga for 1906-10, rapporterte amtmannen at amtet nå også hadde fått «*... Nogle Fiskedampskibe ...*». (FAB 1906-10: 21.) Trolig hadde ikke dette noen direkte sammenheng med det nye lånefondet, i og med at det ikke var før omkring 1910 at dette også kunne finansiere motorbåter (Richter Hansen 1990: 289).

Ved utgangen av 1910 var det utbetalt i alt 61 lån fra det spesielle Finnmarksfondet. Av disse lånene var 16 gått til Vardø by, 15 til Hammerfest herred og by, og 9 til Kjølvik, det vil si nåværende Nordkapp kommune (FAB 1911-15: 36). Disse tre kystdistriktene fikk altså omlag 2/3 av tildelingene i denne perioden. De øvrige kommunene ved sjøen hadde fra 1 til 4 tildelinger. Mange av de mest typiske fjordkommunene hadde ingen. Det gjaldt Nord-Varanger, Nesseby, Sør-Varanger, nåværende Tana, Måsøy (Muosát), Kvalsund og Alta (FAB 1911-15: 36, jf. også Aarsberetningen om Norges Fiskerier 1910: 13-14).

I årene 1910-15 ble det gjennom fondet skaffa lån til 64 båter. Nå var fordelinga noe mer jevn. Vardø by toppa likevel stadig med 15 tildelinger, mens Talvik hadde fått 13. De øvrige typiske fjordkommunene i Finnmark lå fortsatt på bunnen med fra ingen, til 3 tildelinger (FAB 1911-15: 36). Totalt sett ble det altså i Finnmark i løpet av tiårsperioden 1905-15 anskaffa eller modernisert mer enn 120 båter ved

hjelp av lånefondet. Med få unntak var det kyststedene som nøt godt av denne ordninga.

Andre viktige faktorer som bidrog til en rask overgang til motordrift på kysten, særlig i årene 1911-15, var særdeles gode år i fiskeriene. Dette, kombinert med krigsutbruddet, som også dreiv prisen på spekk og håkjerring til store høyder, bidrog sterkt til at flertallet av fiskerne i for eksempel Vardø, fikk fordeler av motoriseringa omkring 1915 (Rønning Balsvik 1989 2: 96).

På lokalt hold i enkelte fjordkommuner har man tydeligvis vært oppmerksom på de ulikheter som var i ferd med å oppstå. Det var blant tilfelle i en av de største samekommunene i landet på den tid, Kistrand, nåværende Porsanger. Allerede året etter at lånefondet var kommet i drift, tok kommunestyret opp fjordfolkets dårligere vilkår for å skaffe seg båter gjennom fondet. Det ble nemlig gitt lån på inntil to tredeler eller fire femdelar av det båtene kosta. Kommunestyret mente i den forbindelse at fondet ville bli lite nyttig for folk i fjordene, siden disse ikke hadde den mulighet som de fastboende fiskerne i værene, til at «... *Handelsmændene skaffer tilveie den manglende Brøkdal i Kjøbesummen.*» (FAF 1906. Sak 63, jf. også Richter Hanssen 1986: 339.)

Dette hang sammen med at fiskerne på kysten gjerne var knytta til en bestemt handelsmann som både leverte varer og mottok fangsten. Det var derfor i handelsmennes interesse å låne «sine» fiskere den delen som skulle til for å fullfinansiere en mer moderne båt. Derigjennom ville de få på land et større fiskekvantum, og dermed øke sin egen fortjeneste.

Fjordbefolkninga, samene, stod i et friere forhold til handelsmennene. Det skyldtes at de fortsatt hadde relativt større handelskontakt med de russiske pomorene enn sine norske naboer. Derfor hadde de heller ikke den samme tilgangen til kapital fra handelsmennene da moderniseringa av flåten, og satsing på større enheter ble, aktuelt. Det er grunn til å tro at de kvenene som bodde i fjordstrøkene, blant annet i Porsanger, stod i noenlunde samme stilling som samene.

Kistrand kommunestyre argumenterte for at også fjordfiskerne trengte større båter, da både Porsanger- og Laksefjorden nærmest var å regne for havarmer. Små tremanns dekkbåter var like nødvendige der som lengre ute. Problemerkene under loddefisket ble spesielt nevnt, fordi fjordfiskerne med sine små åpne båter ble «*aldeles brøstholdne*», i en tid hvor «*alle og enhver*» dreiv med skøyter. Hovedkravet var derfor at det finnmarkske havfiskefondets regler måtte forandres slik at det kunne låne ut hele kjøpesummen for en båt (FAF 1906, sak 63).

Utlånsreglene ble imidlertid ikke endra i den retning Kistrand herredsstyre ønska.

7.15.2 Ressursvern

Fiskerilovene på 1800-tallet var i det vesentlige politilover som hadde som formål å regulere den innbyrdes bruken av forskjellige redskaper, eller å forebygge konflikter som kunne oppstå på trange fiskefelt (Brandt 2. utg. 1878: 426). For lovgiverne fortonte ressursene i havet seg som så enorme at det ikke var i deres tanker å ta inn vernebestemmelser i fiskerilovene.

Professor Fr. Brandt, en av Norges fremste jurister i andre halvdel av 1800-tallet, gav i 1878 et meget illustrerende bilde av den ideologi som rådde. Fredningsbestemmelser fantes ikke, skreiv han. Slike ville ikke bare være helt unødvendige på grunn av den «*utømmelige Rigdom*», men også i seg selv umulige, på grunn av at disse fiskeriene for det meste foregikk i «*Forplantningstiden*». Derimot var det forbudt å ødelegge fiskeplassene ved å kaste ut «*Ballast eller anden Urenlighed*». (Brandt 2. utg. 1878: 427).

Problematikken i forbindelse med omlegginga til mer moderne teknologi på fartøysida og den påfølgende overgang til bruk av kraftigere, delvis aktive redskaper, skulle imidlertid også bringe spørsmål om vern av ressursene, regulering av ressursbruken, forbud mot nye redskaper og liknende, inn i den offentlige debatt. Regulering av eldre redskapstyper ble også et aktuelt tema.

7.15.3 Lokale regler for bruk av seigarn

En slik regulering av en eldre redskapstype, gjaldt bruk av garn på seigrunnene. Fisket i sommerhalvåret gjaldt framfor alt sei. Det er derfor ikke til å undres over at det var lokal interesse for å regulere seifisket på den mest hensiktsmessige måte. I § 18 i lov av 13. august 1897 angående saltvandsfisket i Finnmark, var det inntatt en hjemmel for at kongen, etter forslag fra amtstinget, kunne bestemme at det på visse strekninger, og til visse tider, ikke skulle kunne brukes garn til å fange sei. I de sjøområdene hvor det var etablert særskilt oppsyn for torskefisket, var det heller ikke tillatt å bruke not eller liknende redskaper, for eksempel alminnelig eller faststående synkenot, slepenot, posenot eller trål.

Den kommisjonen som opprinnelig hadde lagt grunnlaget for lova, mente selv at et forbud mot seigarn var en helt unødvendig bestemmelse, men at en adgang til å innføre slike forbud var en innrømmelse til en utbredt oppfatning blant fiskerne om at tidlig bruk av garn på seigrunnene var skadelig for fisket. Det ble med andre ord lagt meget stor vekt på fiskernes oppfatninger og deres rett til å påvirke redskapsbruken i sine hjemmefarvann, da «... *det er vedkommende Distrikters Befolkning selv, som er nærmest til at faa raade i dette Spørgsmaal, ...*». Kommisjonens tanke var for øvrig at hvis fiskernes oppfatning var en fordom, ville de snart komme bort fra den, når de forskjellige distriktene selv fikk mulighet til å innrette seg som de ville (FAF 1902, sak 62).

Seifisket var særlig viktig for å skaffe vintermel og andre forsyninger fra russerne. De lokale fiskerne brukte derfor den adgangen de nå hadde fått til å skaffe seg best mulige regler for seifisket i sine nære sjøområder. Krav om forbud mot seigarn ble stadig tatt opp på amtstinget. I Lebesby, Kjøllefjord, Kistrand (Porsanger) og Talvik var det således allerede i 1902 innført forbud mot bruk av seigarn før slutten av august eller begynnelsen av september (FAF 1902, sak 6).

For Kistrands vedkommende hadde det tatt en god stund å få gjennomført forbudet mot bruk av seigarn om sommeren. Fiskeriinspektøren i Finnmark mente blant annet at dette var et forsøk fra de lokale fiskerne på å holde andre borte fra feltene mens de selv var opptatt med slåttonna. Disse argumentene ble avvist, og amtstinget gikk inn for et forbud (Richter Hanssen 1986: 330 ff).

Seinere søkte flere andre distrikter om tidsavgrensa forbud mot bruk av seigarn. Det gjaldt blant annet Loppa/Øksfjord, hvor man også hadde den oppfatning at for tidlig garnfiske bidrog til at seien forlot grunnene. Derfor hadde den lokale befolkning sine egne begrensninger på dette fisket. Denne uskrevne forvaltningspraksisen var nå i ferd med å bli undergravd. Det skyldtes at folk fra de distriktene hvor seifisket allerede var formelt tidsavgrensa, var begynt å komme til Loppa for å drive slikt fiske før det var tillatt hos dem selv. Derfor måtte det nå komme et formelt forbud mot for tidlig garnfiske etter sei også i Loppa (FAF 1905, sak 3).

I 1906 kom det også en søknad fra Kvalsund kommune om forbud mot bruk av seigarn (FAF 1906, sak 5). Seinere forlangte man en forlengelse av seigarnrestriksjonene i Talvik (FAF 1911, sak 69). Hammerfest var også ute med en søknad. Ordførersens begrunnelse for denne var, som i Loppa, at tilreisende fiskere begynte fisket med seigarn altfor tidlig, mens nettene ennå var lyse. Derigjennom ble seien skremt vekk fra grunnene, og fisket ødelagt utover høsten. Selv om en del av kom-

munens egne fiskere hadde prøvd å unngå en tidlig start av seigarnsesongen, «... *har de fremmede fiskere, der indfinder sig allerede ved olsoktider, straks begyndt seigarnfisket, og naar først en begynder er de andre nødt at følge efter, om de skal faa noget ...* .» (FAF 1912, sak 7).

Synet på bruken av seigarn var likevel ikke éntydig, og amtstinget ble etter hvert noe tilbakeholdent med å gå inn for seigarnrestriksjoner i nye kommuner. Få år etter innføringa av seigarnforbudene i blant annet Lebesby og Kistrand (Porsanger), begynte det også å komme søknader om lempninger eller opphevelse av forbudet. Forbudet for Lebesby var innført i 1899. Alt i 1902 skreiv lensmannen i Lebesby at fiskerne i Laksefjorden opplyste at russerne som kjøpte «*Sei og anden sort Skrotfisk*», vanligvis ikke innfant seg i fiskeværene i Laksefjorden før i siste halvdel av juni eller begynnelsen av juli. Der lå de som regel ikke lenger enn til slutten av august eller begynnelsen av september. At seigarnfisket ikke kunne begynne før første september skapte problemer, da de fleste fiskerne brukte garn. Dermed hadde de ikke «... *Udsigt til at kunne faa sig noget til Vintermel m.v.*» (FAF 1902, sak 6).

Bruk av seigarn ble derfor tillatt fra 24. august, men allerede i 1906 kom det en søknad om å oppheve forbudet fullstendig. Den var begrunna med at fiskeribefolkninga hadde lidd mye under den «*fatale dumme Bestemmelse*» at det ikke var lov til å fiske sei med garn før 24. august. I årevis hadde man tapt fortjeneste til livsoppholdet «... *og dette utelukkende for at kun to Personer, som har Nøtter, skal kunne gives Fortrinnet til denne Fortjeneste.*» Hvis ikke alle som en året i forveien hadde overtrådt forbudet, ville mange fiskere da reint ut ha lidd nød, ved ikke å få «... *sig det nødvendigeste til Mel i Handelen med Russerne.*» Når russerne reiste i de første dagene av september, var det innlysende at det ikke ville bli noen større inntekt av fisket på 5-6 dager, når fisket først kunne begynne 24. august (FAF 1906, sak 79).

Ordføreren fremma saka for amtstinget med blant annet å slå fast at det sannelig ikke var greit å gjøre fiskerne helt til lags. Selv om han ikke ville uttale seg i vidtgående retning, var han likevel enig i at bestemmelsen hadde virka mer til skade enn nytte. Han håpa derfor at det «... *engang kunde blive Slut paa dette Fiskernes Gnaal angaaende Seifisket.*» (FAF 1906, sak 79). Forbudet mot bruk av seigarn i Laksefjorden ble etter dette helt oppheva (FAF 1907, sak 1).

Når det gjelder seigarnfisket, viser disse eksemplene at befolkninga innenfor de enkelte distriktene hadde en betydelig grad av innflytelse på reguleringene av det lokale fisket. Amtstinget fulgte for det meste de råd og krav som kom fra lokalt hold. Sentralmyndighetene synes deretter å ha lagt avgjørende vekt på amtstingets uttalelse når det ble gitt kongelige resolusjoner om slike reguleringer.

Meget interessant er det også at bakgrunnen for mange av de lokale kravene var at man ønska en formalisering av den oppfatning som befolkninga selv hadde om hvordan tidlig bruk av seigarn kunne ødelegge sesongen videre. I dette ligger også et klart økologisk element. Minst like viktig er at den lokale befolkning i flere tilfeller ønska at deres egne uskrevne regler for seifisket i hjemmefarvannene måtte få offisiell aksept. Dermed ville de ikke bli utsatt for utilbørlig konkurranse fra tilreisende som overtrådte de uskrevne reglene

7.15.4 Seisnurpenøtene vakte harme. Bruk av dynamitt

Omkring århundreskiftet var seinøter kommet i alminnelig bruk, iallfall i Vest-Finnmark. Det var landnøter som var fra 180 til 200 favner lange, og 15 til 20 favner dype (Nasjonalforeningen 1973: 76). Utviklinga gikk imidlertid også her mot nøter som kunne brukes uavhengig av land. Forsøk med slike nøter ble blant annet gjort

for Vardø i 1914. Det var ei not som var 180 favner lang og 17 favner dyp (Thorsvik 1982: 268). Til sammenlikning er seisnurpenøtene for de større båtenes vedkommende i dag dypere enn 85–90 favner, rundt 170 meter.

Omkring begynnelsen av første verdenskrig finner man også klare eksempler på at den nyinnførte snurpenota førte til strid og sterk lokal motstand. Måsøy kommunestyre tok dette spørsmålet svært alvorlig og henvendte seg til amtet i 1914. I denne henvendelsen ble det krevd forbud mot snurpenotfiske. Situasjonsbeskrivelsen som henvendelsen bygde på, er særlig illustrerende for den konflikten mellom tradisjonell og moderne fiskeriteknologi som nå for alvor begynte å gjøre seg gjeldende.

Vedkommende som førte denne beskrivelsen i penna, fortalte at han i begynnelsen av juni hadde fått rik anledning til å se det «*forkastelige*» i at snurpenøtene hadde adgang til å holde seg ved seigrunnene. Til sammen lå det omkring 10 snurpenotlag inne ved «*Renø, Sneffjord, Latø og Bagffjorden.*»

Ved «*Renøgrunden*» lå det en del synkenøter. Da de ordna seg for å begynne fisket, oppdaga dampbåtene dette, og strømmen til. Flere synkenotlag hadde allerede strukket nøtene sine før dampbåtene kom, men det betød ingen ting for snurpenotfiskerne. De «*stormet til*» og kasta nøtene overalt hvor det var seiflak å se. Øyenvitnet konstaterte også at hvis en snurpenot kom mellom seigrunnen og synkenota, kunne den siste innstille fisket, «*... da den uværgerlig blir fri for fangst.*» Det var da også det som skjedde. Seien ble til slutt så «*forjaget at den forsvandt.*» Dermed strøk også størsteparten av dampbåtene utover til grunnene mellom «*Rolfsøkalven og Gaasøen samt til Gaasøgrundene ...*».

I forbindelse med dette tidlige snurpenotfisket i Måsøy i 1914, fikk man også helt klare krav om at de som fiska med tradisjonelle redskaper, måtte ha eneretten til fiske på de stedene hvor redskapene deres var rimelig effektive. Overalt ble det klaga over den skade snurpenøtene gjorde for dem som lå med synkenøter, «*... og da disse sidste er helt avhengig av at seigrundene og fjordene blir forbeholdt dem som fangstfelt, synes man det skulde være en naturlig og selvfølgelig foranstaltning at snurpenøterne ble negtet adgang til at drive fiske paa disse steder.*»

Det var ikke bare i Måsøy det ble klaga over snurpenotfiskernes pågåenhet. Klager over dette, og over den skade de gjorde for synkenøtene, kom fra alle kanter av Finnmark hvor det foregikk seifiske, ifølge hjemmelsmannen fra Måsøy.

Amtmannen ble derfor bedt om å ta seg av saka, og føre den fram til et heldig resultat. Det var ikke lite som stod på spill, da det var en «*... livsbetingelse for tusinder av fiskere at denne rovfangst forbydes*». (FAF 1915, sak 19.) Henvendelsen ble imidlertid negativt mottatt i amtstinget, med den begrunnelse at saken var tatt opp direkte i herredsstyret uten at det forelå et klart formulert krav fra fiskerne selv.

Det var også dem som verken nøyde seg med land- eller snurpenøter for å få tak i seien. Omkring 1910 utvikla det seg et nytt problem – seifiske med dynamitt. Dette er godt dokumentert fra Sørøysund, hvor tilreisende fiskere brukte denne metoden. Sakene ble tatt meget alvorlig, og både skipperne og mannskap fikk svært høye bøter. Regjeringa fremma også en proposisjon om forbud mot bruk av dynamitt under fiske. Uvesenet utvikla seg likevel sterkt i de påfølgende årene, og den lokale opinionen var forbitra. Til tross for det var denne fiskemetoden i bruk også i bruk etter første verdenskrig (Jacobsen 1983: 263 ff).

7.15.5 Forbud mot dragnotfiske etter torsk – fjordfolkets førsterett

Det var ikke bare innenfor seifisket det ble reagert mot bruken av aktive redskaper, og argumentert for at lokale fiskere med passive redskaper burde ha førsteretten til fisket. Meget illustrerende i den forbindelse er kravet om forbud mot dragnotfiske

etter torsk i fjordene i Måsøy kommune, i den såkalte «*godtfisktid*» i mars og april. Den saka verserte jevnlig på amtstingene fra og med 1898 og framover. Bakgrunnen var en lokal henvendelse til «Maasø Herredsstyrelse», som så brakte den videre.

Ønsket om forbud ble grunnlagt med den store skaden som dragnøtene gjorde. I Snefjord og Lillefjord (Uhcavuonaš) hadde det vært et meget godt garnfiske på grunn av stort fiskeinnsig. Dette trakk flere «Stængnøter» til fjordene. Disse tok 30 000 torsk på noen få kast. Etter noen få dager var det ikke mer å få med noen som helst slags redskaper.

Særs interessant i denne forbindelse er opplysninger om at det på grunn av de uheldige virkningene ved bruk av dragnot forelå et selvpålagt forbud mot å bruke dette redskapet i fjordene i Måsøy kommune. Innbyggerne i de ovennevnte fjordene hadde stadig selv også liknende notbruk. Flere års erfaring hadde imidlertid lært dem at denne fangstmetoden var «*mere til skade end Gavn.*» Derfor hadde de to år tidligere «... *aldeles sluttet med at fiske med Not.*»

Under henvisning til lov av 3. august 1897 om saltvannsfisket i Finnmark, slutta herredsstyret seg til ønsket om fredning og at bruk av slepe- eller dragnot burde være forbudt «... *i Vandfjord, Kobbefjord, Ryggefjord, Kulfjord, Snefjord, Lillefjord og Valfjord*» i månedene mars og april. (Samiske stedsnavn: Se stedsnavnlistene.)

Fiskeriinspektøren i Finnmark gav klart til kjenne at han var oppmerksom på de problemene som forelå. Han hadde selv vært på befarings i Snefjorden hvor dette dragnotfisket i første rekke ble drevet. Likevel hadde han store betenkeligheter ved å gå inn for et forbud mot et så godt fiskeredskap som dragnota enkelte ganger kunne være. Iallfall måtte det være tvingende grunner for det – noe det syntes å være i den foreliggende saka.

I drøftinga for og i mot anførte han at det ikke kunne være noen gyldig grunn for å etablere et forbud at dragnotfisket ble drevet av folk som ikke hørte hjemme i Måsøy. Likevel så han klart at det kunne «... *være ondt nok for de fattige Fiskere – væsentlig Finner – inde i disse Fjorde at faa saa farlige Konkurrenter, som disse fremmede Fiskere med sine store Dragnoter maa være;*»

Hensynet til fiskebestanden var det viktigste. Det kunne nemlig være spørsmål om ikke bruken av dragnot inne i disse fjordene var ødeleggende for selve fisket, og av den grunn burde forbys. Fiskeriinspektøren pekte også på muligheten for at nøtene kunne skremme fisken bort fra garnene. Det lokalt avtalte forbudet mot bruk av dragnot var også et viktig moment.

Etter en samla vurdering anbefalte han at kravet fra Måsøy herredsstyre om fredning av fjordene i kommunene, burde tas til følge. Amtstinget på sin side kunne ikke slutte seg til dette, og hevda at man generelt sett burde være ytterst varsom med å tilrå noen innskrenkning i eller noe forbud mot fiskernes bruk av «... *de mere fuldkomne, tidsmæssige Fangstredskaber.*» Bare i unntakstilfeller, og når det var *helt sikkert* at fangstredskapet var absolutt skadelig for fisket i sin alminnelighet, kunne det innføres en slik tvangsforanstaltning.

Amtstinget så heller ikke bort fra at det muligens var «*nogen Overdrivelse*» som lå til grunn for kravet fra Måsøy. Saka burde utredes nærmere. Spesielt måtte det bringes helt på det rene om de fastboende fiskerne, av hensyn til fiskeinnsiget i fjordene, frivillig hadde slutta å bruke det fiskeredskapet som man nå ville forby for fremmede fiskere. Hvis det var tilfelle, «... *trænger vistnok Sagen den nøieste Overveielse.*» (FAF 1898, sak nr. 35.)

Etter en god del korrespondanse mellom de ulike involverte instansene gikk Måsøy herredsstyre etter hvert med på å innføre en forsøksordning bare for Snefjords vedkommende, slik at man der kunne innføre forbud mot dragnot i 10 år. Saka ble så på ny fremma for amtstinget i 1899, som mot to stemmer anbefalte en slik forsøksordning i månedene mars og april (FAF 1899, sak nr. 30). Ut fra dette

ble det så utferdiga en kongelig resolusjon, overensstemmende med vedtaket i amtstinget.

På lokalt hold ble denne fredninga ansett for å være helt utilstrekkelig. Folk i Snefjord sendte allerede i 1902 en henstilling direkte til amtmannen for å få vedtatt strengere regler. Det ble hevda at erfaringer fra Kvalsund hadde vist at dragnotfisket førte til at fisken ble så vár at den ble umulig å fange med håndsnøre. Det samme hadde skjedd i Revsbotn i Måsøy, hvor det var brukt dragnot i to år. Der hadde de fattige og gamle fiskerne som ikke kunne bruke annet enn «*Dorg*», ikke lenger fått noen fangst.

Fjordfiskernes spesielle situasjon i den prosessen som nå foregikk, med overgang til større båter på kysten, kom også fram. Det ble hevda at i fjordene var en stor del fattige med båter som bare var store nok til å drive fjordfiske. De baserte sin eksistens på det lokale hjemmefisket, «... *af den grund er ogsaa disses Næring ødelagt, naar Fjordfiskeriene ødelegges*».

Av forklaringer gitt av enkeltpersoner i Snefjorden, kom det fram at dragnøter ikke bare ble brukt til å fange gytetorsk om våren. Redskapet var også i bruk om høsten. De tilreisende notlagene tok da opp massevis av småtorsk, nærmest yngel, og bortimot tømte fjorden for fisk. Dette var enkelt på grunn av at torsken om høsten gikk inn mot strendene og inn i de buktene hvor åta (seimorten) var å finne. Det var bare én måte å forebygge dette på hvis myndighetene ikke ønska at fjordfisket skulle bli en saga blott «... *og Befolkningen hjemfalde til Hungersnød, ...* » Det ble anbefalt snarest mulig å «... *forbyde dette ødelæggende Rovfiske*.»

Gjennom de forklaringene som ble opptatt, kom det enda fram flere opplysninger om det dragnotfisket folk i Snefjorden sjøl hadde drevet tidligere. En av de som hadde deltatt i dette hevda at nøtene deres hadde vært forholdsvis små. Folk hadde også forstått at dragnotfisket var skadelig. Derfor ble det heller ikke drevet i større utstrekning. Men de som begynte å komme utenfra med store gode nøter, «... *gav sig selvfølgelig ikke om at spare Fisket, men kastede og trak saalænge der var Fisk at faa*.» Lokalbefolkninga karakteriserte dette som et rovfiske, som år etter år tømte fjorden for fisk. Den forsøksordninga med fredning i ti år som var innført, var til liten nytte. Den gjaldt jo kun for en mindre del av fjorden, og et par måneder i året.

Det er all grunn til å tro at den frykten for framtida som kom til uttrykk fra folk i Snefjorden, også var en allmenn oppfatning blant fjordfolket, både samer og andre i Finnmark i denne brytningstida. Det var en kjensgjerning, framholdt de, at folk langs fjordene i det vesentlige ernærte seg av det daglige hjemmefisket. Hvis dette skulle bli enda mer ødelagt enn det allerede var, ville «... *disse fattige Folk hjemfalde til Hungersnøden*.»

Å henvise dem til fiske på det åpne havet ville være en urimelighet. Ingen av dem var slik stilt at de kunne make å skaffe seg den nødvendige utrustning for havfiske. Håpet var derfor at myndighetene ikke ville stille seg avvisende til kravet fra fiskerne, eller vurdere det slik at det var det samme hvem som tok fisken, bare den ble oppfiska. Slik kunne nok den resonnerer som ikke visste hva «*Nød og Trang*» var, mente man, «... *men dette kan ikke Fjordenes fattige Befolkning gjøre*». For dem var det en livsbetingelse at det daglige hjemmefisket vedvarte, og at utbyttet ble «... *nogenlunde ligeligt fordelt blandt Befolkningen*.»

Det var meget stor bitterhet over den situasjonen som var oppstått. Det var direkte sørgelig at en fjord år etter år skulle fiskes tom for fisk ved et ødeleggende «*Rovfiske*», og sårt å måtte se på at befolkningas viktigste eller eneste ervervskilde skulle bli «... *herjet og ødelagt omtrent paa Vikingvis*», av folk fra andre steder. Håpet var derfor at de styrende ville rette på dette før det var for seint.

Lenmannen gikk sterkt inn for fredning, og regna opp en lang rekke fjorder i kommunen hvor et forbud mot dragnotfiske etter torsk burde gjennomføres. Argu-

mentasjonen hans bygde på prinsippet om ressursvern, og de lokale fiskernes førsterett til fisket. Han påpekte at det særlig måtte forbys fremmede, eller utensokns fiskere, å bruke dragnot på gyteplassene under skreifisket i månedene mars, april og mai (FAF 1902, sak 63).

Det ble ingen utvidelse av fredninga, men folk i Måsøy gav seg ikke. I 1903 var spørsmålet igjen oppe for amtstinget (sak 10), og det kom på ny opp i 1909. Argumentene var stort sett de samme som tidligere, men nå var det også kommet inn en klar oppfatning av at de økonomiske maktforholdene førte til interessemotsetninger. Det ble hevdet at de som hadde interesser i notfisket, ville være uvillige til å ta hensyn til at «...*fjordbefolkningen settes ut av stand til at ernære sig med sine smaa-baater, ...*» (FAF 1909, sak 43).

Resultatet ble at det opprinnelige tomånedersforbudet mot bruk av «*Slæpenot*» (dragnot) ble fastholdt, men forbudet ble på det tidspunkt ikke utvida til å omfatte andre fjorder i Måsøy, slik kravet hadde gått ut på. I 1915 gikk amtstinget likevel inn for en tidsavgrensa fredningsordning i «*Lillefjord*» i Revsbotn, hvor det skulle være forbudt å bruke not, synkenot, slepenot, posenot eller trål (FAF. 1915, sak 71).

Begrunnelsen for å avslå liknende søknad fra Hasvik, for særlig å skåne gyteplassene på Breivikfjorden, gikk ut på at man ikke ville innskrenke næringsfriheten der det var unødvendig. Dessuten mangla man kjennskap til hvilken virkning drag- og synkenotfisket hadde på torskefisket (FAF 1908, sak 26).

Amtstinget hadde likevel ikke noe fasttømra prinsipp om at fredning mot dragnot ikke skulle utvides til nye områder. Det fikk man syn for da et meget vidtrekkende forslag i 1913 ble lagt fram av Tana herredsstyre, hvor det ble krevd at «...*fangst av torsk med nøter i Finnmark maa forbydes ved lov*». Amtstinget kunne da ikke slutte seg til et generelt lovforbud, men anbefalte et forbud mot notfiske etter torsk i gytetida, januar – mars (FAF 1913, sak 6). Et notforbud ble imidlertid ikke gjennomført, selv om mange andre kommuner også fulgte opp kravet året etter (Richter Hanssen 1990: 294).

Disse fredningssakene viser at det ikke bare var fortvilelse over at det økonomiske grunnlaget for bosetninga var trua som ligger i spesielt Snefjordfolkets krav om forbud mot visse redskaper og lokal førsterett til ressursene. I like høy grad er det også en økologisk tenkning, en lokal rettsoppfatning om hvem som burde ha førsteretten til fjordressursene og hvordan disse ressursene burde fordeles, slik at alle som hadde behov for det, skulle få sin rettferdige og rimelige andel til livsoppholdet. Man kan gjerne si at det klassiske mønsteret i Finnmark, når det gjelder fjordfolkets kamp for et vern av de nære fiskefeltene mot aktive redskaper, ble trukket opp allerede ved inngangen til 1900-tallet.

7.15.6 Motstand mot trålfiske

Trålen som fiskeredskap har utvikla seg over lang tid. Men ut fra hensynet til fiskebestanden har det opp gjennom århundrene vært lagt ulike restriksjoner på trålfisket i Vest-Europa (Iversen 1937: 7 ff). Redskapet er tidligere blitt definert som «...*en nettpose som slepes langs bunnen av farkost under gang. Redskapet er beslektet med det danske snurrevad*» (Iversen 1937: 5).

Den moderne tråling med dampskip utvikla seg for fullt i Storbritannia mot slutten av 1800-tallet. I år 1900 var det der nærmere 1 350 slike trålere (Iversen 1937: 14). Også i Norge begynte man med tråling. Det altoverveiende flertall av fiskerne så imidlertid med stor uro på denne fiskemetoden. Omkring århundreskiftet var temaet blitt aktuelt også i den fiskeripolitiske debatt i Finnmark. Et lokalt kampskrift gav sikkert uttrykk for oppfatninga blant folk flest. Der ble det hevdet at forkjemperne for tråldriften stort sett var likegyldige til om Finnmarks egen befolkning

fikk noe utbytte av fisket. Disse folkene tenkte nemlig «... *kun paa Finnmarkshavet som gjenstand for rovmæssig udnyttelse.*» (Hvalfredningskomitéen 1902: 57.)

Det ble der videre framholdt at fiskeriene i Finnmark også skaffa brød til en stor del av de som bodde i Troms og Nordland. Hvis hele riket skulle kaste seg over Finnmark i kappestrid om en «... *rovmæssig udnyttelse, vil koen melkes til blods. Nei et havfiske langt fra land kan aldrig fuldt erstatte kystfisket langs hele Finnmarkens fjordrige kyst.*»

Oppsummeringa var meget klar: «*Et fjord- og kystfiske vil være et fiske for alle, et havfiske paa bankene med dampskibe og dyre farkoster kun for kapitalister med deres tjenere ...*» (Hvalfredningskomitéen 1902: 58).

Antiholdningene mot trålredskaper fant støtte også hos amtsmyndighetene etter at Vardø fiskeriforening tok opp saka i 1905. De henstilte til myndighetene om at det måtte innføres forbud mot trålfiske, fordi trålfiskere fra andre steder kom til Finnmark. Der drifta de nært land og inne i buktene. Det førte til at fisket på disse grunnene ble ødelagt for de lokale fiskerne. Fiskeriforeninga i Vardø hadde den sikre erfaring at et trålfiske tett opp til land, ødela den stasjonære fiskebestanden (FAF 1905, Sak 67).

Etter at amtet hadde innhenta uttalelser fra alle kommunestyrene i Finnmark, med unntak av innlandskommunene, vedtok amtstinget i 1906 at trålfiske langs Finnmarkskysten ansees som skadelig for de øvrige fiskeriene og fiskebestanden, særlig bunnfisk. Kongen burde derfor innføre et helårlig forbud mot trålfiske innenfor territorialgrensa utenfor Finnmarkskysten. Bare kontrollert forsøksfiske eller undersøkelser skulle være unntatt fra dette (FAF 1906, sak 34).

I 1908 ble den første trålerlova vedtatt. Der ble det satt forbud mot å bruke trål innenfor territorialgrensa. Samme år ble det også bevilga midler til å sende ut et marinefartøy for å føre oppsyn med fiskeriene i Finnmark (Christensen 1991: 623).

Trålersaka hadde i høy grad amtstingets bevåkenhet. Under en samling i 1912 fikk tinget telegrafisk melding om at det var påtruffet «*trawlere indenfor territorialgrensen*». Da ble amtmannen pålagt å be regjeringa sende oppsynsskip nordover (FAF 1912, sak 29).

7.15.7 Sildefiske i større skala – industriell utnyttelse

Det er også grunn til å nevne sildefisket i forbindelse med overgangen til ny teknologi, og de motsetninger dette skapte i forhold til den lokale ressursbruken omkring århundreskiftet. Sildefisket i Finnmark hadde tidligere lite omfang, men var likevel ikke av ny dato. Allerede på 1740-tallet kan man for eksempel registrere at Pasviksamene dreiv kommersielt sildefiske, med «*Nod-Garn*». Det var trolig en form for landnot. Dette fisket foregikk i Pasvikfjorden. Nesten hvert år kom det russere fra Kola med fra fire til sju jekter på 5/6 lester (1 lest = 2,08 tn.), for å kjøpe sild hos Pasviksamene (Schnitler III, utg. 1985: 74). Rike sildefjorder, og mer sporadisk fiske for salg i mindre skala nevnes også andre steder. Det var likevel ikke før mot slutten av 1800-tallet at sildefisket begynte å få dimensjoner.

Som et eksempel på utviklinga velges Loppa (jf. Samuelsberg 1983: 120-129). Der kom de første sildenøtene antakelig i bruk lokalt i begynnelsen av 1880-åra. De var i jevn virksomhet i årene som fulgte. Men først i 1898 fikk loppaværingene og de som bodde i kyst- og fjordstrøkene for øvrig, virkelig føling med det som seinere skulle komme. Det året slo høstsildefisket til for fullt i Øksfjorden. Her deltok det 110 notlag og 180 garnbåter, med til sammen 2 520 mann. Verdien av fisket ble oppgitt til 858 000 kr. Av dette tilfalt 718 000 kr. tilreisende. I Harald Samuelsbergs bygdebok for Loppa konstateres det da også at det var «... *fjordfolket og kommunens egne fiskere ... som fikk den minste lotten i dette rike fisket.*» (Samuelsberg 1983:

121). Årsaken til dette var blant annet at få hadde sildegarn. De som eide garn, hadde heller ikke mange slike. Dessuten var det ikke mer enn 3-4 notbruk i hele kommunen.

De første landnotbrukene i Finnmark fiska som oftest bare i egen eller i nærmeste nabofjord. Innenfor sildefisket hadde man med andre ord det samme bildet som innen sei- og torskefiskeriene. Fjordfiskerne drifta fortrinnsvis i sitt nærrområde eller innenfor avgrensa regioner. Det var ikke vanlig at de dro langt av gårde for å beskatte fiskeforekomstene.

Fiskerne lenger sørfra, også sildefiskerne, var mer mobile. De hadde større båter med innlosjeringsmuligheter. Dampbåter ble gjerne brukt til å slepe sildefartøylene. De oppsøkte silda der den var å finne. En del av finnmarksfiskerne fulgte dette eksemplet. De første motorfartøyer til bruk som «*losjement*» under fisket, ble innkjøpt til Loppa i 1906 eller 1907. Disse fiskerne fikk nå aksjonsradius ut over sin egen fjord. Det var et brudd med den tilpasninga som hadde vært vanlig fram til da.

Fram til århundreskiftet hadde silda i all hovedsak gått til konsum. Også det skulle det bli en forandring på, da kapitalsterke investorer så den mulighet som lå i å behandle silda industrielt, og male den opp til mel og olje. I 1898 ble det bygd en slik fabrikk i Svolvær. Snart ble den også avtaker for sild fra Finnmark. Allerede i 1903 ble sild fra Øksfjord frakta til denne fabrikk.

Den første sildoljefabrikken i Finnmark var visstnok den som ble bygd i Bergsfjord i Loppa i 1912-13. Den kjente Njårdfabrikken ble oppført i Øksfjord noe seinere, i 1917-18. Disse anleggene var starten, og utgjorde grunnlaget for den virkelig effektive industrielle utnyttelse av silderessursene i Finnmark.

Som for de andre fiskerienes vedkommende var det imidlertid noen som så faremomentene ved utviklinga også innen sildefisket. Et fiskarlag i Lofoten (Lofuohtta) krevde allerede i 1904 forbud mot industriell utnyttelse av silda. Hovedargumentet var at slik produksjon ville skade bestanden, og at det ville bli vanskelig å få tak i agnsild. Disse tidlige motstanderne av «industrifisket» skulle som kjent få sørgelig rett med hensyn til bestanden.

7.15.8 Ny teknologi skaper ulikheter

Den oppgradering av fiskeflåten i Finnmark som starta med lånefondet av 1905, la grunnlaget for en ulik utvikling i kyst- og fjorddistriktene. Kystdistriktene fikk som vi har sett, nesten alle tildelingene fra det offentlige i forbindelse med «moderniseringsprogrammet». Dette fikk naturligvis konsekvenser for hva man etter hvert greidde å få opp av sjøen.

De som fiska med de mindre båtene uten motor, mente at driftsforholdene deres ble sterkt forverra, noe man også gav uttrykk for i mange sammenhenger. Fra 1909 rapporteres det fra Kiberg at fisket var noenlunde bra, men at fortjenesten likevel hadde vært svært dårlig på grunn av dårlige priser. Et leserinnlegg i den samiske avisa «*Sagai Muittalægje*» mente at dette var skøytenes og fiskedampskipenes skyld, fordi de kom med så mye fisk. De kunne seile uansett hvor stille det var, og dra så langt de ønska. På denne måten hadde de brakt så mye fisk på land mens det ennå var gode priser, at seilbåtene så vidt fikk så de greide seg. De kom seg nemlig ikke så fort fram, og heller ikke så langt som de store båtene. Innsenderen mente at folk burde slutte seg sammen om å arbeide for et forbud mot disse. Ellers kom de som ikke klarte å skaffe seg skøyter til å måtte sulte (SM, nr. 15. 1907. Dat. Kiberg 4.7. s.å.).

Motorfartøylene hørte likevel ennå før 1910 for det meste hjemme utenfor amtet. Verken lånefondet for Finnmark av 1905, som heller ikke opprinnelig var tenkt brukt til motorisering av flåten, eller andre forhold, kunne bidra til en meka-

nisering så hurtig som den som fant sted sørover på kysten. Det var først fra om lag 1910 at motoriseringa virkelig skjøt fart også i Finnmark. I 1909 var det 22 båter med motor i amtet, 49 i 1910, 112 i 1911, 202 i 1912, 294 i 1913, og 450 i 1914. I 1920 var tallet steget helt til 1 117 (Solhaug 1977: 20).

Stadig med «*Sagai Muittalægje*» som kilde, førte moderniseringa og mekaniseringa til en vanskelig situasjon flere steder enn i Kiberg. Fra Finnkongkeila ytterst i Tanafjorden klaga en småbåtfisker i 1909 over at de store båtene samla seg der om sommeren og sprengte russernes mottakskapitet på et par dager. Småbåtene klarte ikke å komme nær russebåtene en eneste gang før disse var fullasta og ikke ville ha mer fisk. Skribenten spurte avslutningsvis hva folk skulle leve av, når de ikke fikk tak i mel. Vedkommende anmoda for øvrig den første sammen på Stortinget, Isak Saba, om å arbeide med saka (SM. 15.12.1909).

Også i Vest-Finnmark var problemet med store kontra mindre båter aktuelt. Fra «*Lidnavuotna*» – Lerresfjorden, ble det meldt om store vanskeligheter på grunn av dårlig fiske over lengre tid. Kjøpmennene gav ikke kreditt mer, unntatt til dem som var mannskap på skøyter. Selv hadde de ikke midler til å skaffe slike båter. De måtte bare nøye seg med å høre om det gode fisket i Øst-Finnmark. Farkostene deres var for små til at de kunne komme seg dit. Vedkommende som skreiv dette var meget pessimistisk for framtida og bosetninga på stedet, så lenge de ikke hadde ressurser til å skaffe seg skøyter selv (SM. 1.10.1910).

For dem som fiska med de minste båtene var det særlig alvorlig at den generelle utvidelsen av fangstkapiteten førte til vansker også med omsetninga i forhold til pomorene – de man i stor grad bygde sitt økonomiske fundament på. Johs. Falkenbergs beskrivelse av Laksefjordsamfunnet viser for eksempel at russehandelens betydning der var på retur en stund før første verdenskrig (Falkenberg 1941). Det er ikke urimelig. Flere samvirkende faktorer trakk da i negativ retning. En av dem var trolig at de minste båtene fikk reduserte muligheter til å handle direkte med russerne.

Det henger sammen med den måten russerne organiserte oppkjøpet fra gammelt av. Russeskutene lå da spredt innover i fjordene og kjøpte opp fisk. Etter hvert samla de seg der det var mest fisk å få tak i. Blant annet i Hammerfest hadde det vært mange russere i 1909, men derimot ikke inne i Porsangerfjorden. Leserbrevsribenten som opplyste dette til «*Sagai Muittalægje*», foreslo at fiskerne i fellesskap burde telegrafere til den russiske konsulen for å få russeskip til fjorden. Da kunne de få omsatt fisken som fantes (SM, 1.10.1909).

Utviklinga i retning av at oppkjøpet ble mer og mer konsentrert, er meget godt dokumentert fra Tanafjorden. Fram mot første verdenskrig samla pomorskutene seg etter hvert nesten bare i Finnkongkeila (Sieidavuotna). Forholdene der ble flere ganger tatt opp i «*Sagai Muittalægje*». Her ble det hevda at det var de mindre båtene som ble skadelidende. I enkelte tilfeller måtte de gjøre vendersis, uten å få levert fangsten. Det skyldtes at russerne prioriterte mottak fra de største leverandørene, skøytene. Fisk var det nok av lengre innover, blant annet i Langfjorden (Lággu) og Hopseidfjorden (Nuorri), men den måtte leveres i Finnkongkeila flere mil unna. Den store tilførselen der gjorde at de som kom fra disse fjordene, i tillegg kanskje måtte vente i et par dager før de fikk levert, og da til dårlig pris (SM, 15.5.1910).

Det var flere årsaker til denne utviklinga. Moderniseringa av fiskeflåten lengre sør, men også på kysten av Finnmark, var sikkert vesentlig. For å få last på kort tid, har de russiske kjøperne funnet det mest tjenlig å ligge på samme sted og motta større kvanta fra færre leverandører. Dette ble mulig da fiskebåtene ble større og motoriserte.

På den annen side er det også ting som tyder på at kapasitetsutvidelsen og mekaniseringa av fiskeriene nordpå, også hadde sin årsak i en reell markedsutvidelse øst-

over mot Russland. De russiske kjøpmennene gikk rundt århundreskiftet i betydelig grad over til større fartøyer. Lodjene, den tradisjonelle fartøytypen som lasta fra 60–80 000 kg, ble etter hvert skifta ut med skip som kunne laste 120–250 000 kg (Korneliussen 1968: 361).

For slike fartøy svarte det seg ikke å ligge inne i en liten fjordarm og risikere å ikke få full last. De var heller ikke interesserte i å selge mel i smått. Moderniseringa og utbygginga av kapasiteten i kyst- og havfiskeflåten hadde altså sitt motstykke på den russiske kjøpersida.

Denne utviklinga gav seg klare statistiske utslag. Ifølge tallene for 1901 og 1912 steig verdien av eksporten til Russland fra Finnmark og Troms fra 3,7 millioner til 6,9 millioner kroner, nesten en fordobling. En slik eksportøkning ville neppe vært mulig uten en omfattende utvidelse av både fangst- og transportkapasiteten. Men den førte altså til lokale strukturendringer som i første rekke ramma dem som mest hadde basert livsoppholdet på pomorhandelen.

7.15.9 Agnforsynings situasjonen konsentrerte fisket og oppkjøpet

I et så stort område som Finnmark var det selvsagt også mer lokale og regionale årsaker til at sommerfisket for de mindre båtene synes å ha blitt mindre lønnsomt i årene forut for første verdenskrig. I Tanafjorden var for eksempel agntilførselen en slik lokalt medvirkende årsak til at kjøperne samla seg i de største fiskeværerne lengst ute i fjorden.

I denne fjorden var ikke seien det viktigste fiskeslaget om sommeren, men derimot torsk og hyse. Derfor var linefiske det vanligste. Tidligere, fram til om lag 1905, hadde fiskerne skaffa seg agn ved å spa fram sil, tobis, fra sandbankene ved utløpet av Tanaelva (jf. Saraksen 1979). Derfor foregikk fisket gjerne langt inne i fjorden, nær den viktigste agnressursen. Russerne var med andre ord nødt til å komme dit fisken og fiskerne var. De fleste fikk derfor tak i vintermel relativt lett-vint, så lenge den enkelte fisker skaffa agn sjøl (SM 1.3.1910).

Etter 1905 utvikla det seg et omfattende silnotfiske ved munningen av Tanaelva. Silen ble da lasta ombord i motorskøyter og ført ut til Finnkongkeila og andre vær for salg. Dermed ble fisket konsentrert dit, og russerne slutta å dra innover i fjorden. Av den grunn måtte også de mindre båtene i enda større grad enn tidligere søke ut til særlig det nevnte været.

Agnprisene vakte stor forbitrelse. For 1 kasse sil krevde skøytene 20–30 kroner, eller 4 – 5 kroner for ei bømte. De som ikke hadde råd til å kjøpe ei hel kasse måtte ofte greie seg uten sil til agn. Selgerne så det ikke som umaken verd å måle opp så lite som ei bømte – «... *ja daina lagin baccek manga gæfhes olmus rievo sevitaga*» – derfor blir mange fattige folk uten agn.

Innsenderen til «*Sagai Muittalægje*», Amund Johnsen, Vestertana (Deanodat), var svært hard i sin dom over en slik monopolisering av agnforsyninga: Folk som stod på dårlig fot, ville nå komme på fattigkassa fordi silselgerne optrådte som kapitalister. De satte egenrådige prisene til det maksimale, og tømte heller silen på havet enn å slå av på prisen. Han spådde at bare motorskøyter som selv kunne hente sil direkte fra notbrukene ved munningen av Tanaelva, ville få tak i agn. Folk i fjorden burde derfor se lenger enn til sine egne komagtupper, og kreve et forbud mot silnotdraging.

Amund Johnsen presenterte her en variant av den klassiske situasjon for utnyttinga av ressursene i fjordene i Finnmark: Fjordfolket i forsvar for et lønnsomt lokalt fiske mot konkurranse fra tilreisende, store enheter, eller ny teknologi. Han hevda at et forbud mot silnotdraging ikke ville være til skade for de store båtene. Ute i havet var fisken ikke så nøye på agnet. Der kunne annet agn brukes like godt

som sil. For de mindre båtene derimot, som måtte holde seg inne i fjordene hvor fisken var mer kresen, var sil helt nødvendig som agn. Han trodde imidlertid på en vei ut av vanskene for fjorddistriktene i Tanafjorden, og kom med følgende oppfordring: «*Dere undertrykte, rop så høyt at kommunestyret, ja selv Stortinget hører det*». (SM, 1.3.1910. Oversettelse v/forfatteren.)

Også fra annet samisk hold i Tana ble det omkring 1910 skrevet til «*Sagai Muittalægje*» og gitt uttrykk for at når bare silnotdraginga ble forbudt, ville russerne på ny måtte søke til de mindre havnene.

Det ble hevda at i årene rundt 1910 ble det frakta så mye agnsil til de større linebåtene i Finnkongkeila, at disse kunne håve inn den ene fulle lasta etter den andre. Småbåtfiskerne ble gående på land, og bare måtte se på at havfiskerne fylte opp russebåtene. De samene som var aktive i media var imidlertid ikke ute etter å nekte de store båtene å fiske, eller å få fisk, men mente de måtte kunne greie seg uten sil til agn. De store båtene kunne levere fangsten nærmest hvor som helst. Det kunne ikke de mindre. De måtte holde seg i fjordene. Den tid russerne kom innover i fjordene, fikk fiskerne alltid tak i vintermel, ble det hevda (SM, 15.5.1910).

7.16 SJØLAKSEFISKET

Laksefisket i elvene i Finnmark må være svært gammelt. Via skriftlige kilder kan man følge det fra slutten av 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet. De sentrale vassdragene var Tana og Alta, men Neidenelva og Porsangerelvene var også blant de viktigste.

Selv om man ikke har tilsvarende opplysninger om laksefisket i sjøen, finnes det likevel kilder som viser at det ble drevet et visst sjølaksefiske i enkelte av finnmarksfjordene på 1700-tallet. Iallfall i enkelte distrikter, blant annet på nordsida av Varangerfjorden, ble dette fisket opprinnelig drevet av samer, mens nordmenn kom med som deltakere seinere (Kolsrud 1961: 52). Samtidskilder fra det som nå er Sør-Varanger, gir det samme bildet. Der er det helt uomtvistelig at øst- eller skoltesamene dreiv laksefiske i sjøen allerede omkring 1740. Dette vet vi etter Peter Schnitlers grundige undersøkelser forut for grenseoppjøret med Sverige i 1751.

Hans vitner fortalte da at Pasviksamene fiska laks i «*Passvig- og Jar-Fjordene*». Fangsten solgte de til den norske handelen i Vadsø. Petchengasamene fiska i Grense-Jakobselv (Vuorjánhohka) og i Munkefjorden (Uvdovuotna). Dette fisket var de alene om – «... *hvori de Norske ingen Deel have taget.*» (Schnitler III utg. 1985: 74/76).

Et særlig interessant trekk ved laksefisket i fjordene og elvene i det nåværende Sør-Varanger på 1740-tallet, er at samene der, ifølge Schnitler, hadde en eksklusiv rett til dette fisket. Det gjaldt også Neiden. De andre sjøressursene i fjordene i dette distriktet ble imidlertid også brukt av nordmenn fra nordsida av Varangerfjorden.

Da grensa mellom Norge og Russland ble trukket i 1826, dreiv samene fra Pasvik stadig et innbringende laksefiske i Jarfjord og Bøkfjord. Dette fisket ble da ansett som så gammelt at retten til å fortsette med det ble fastslått i artikkel 7 i grensekonvensjonen av 1826, og bekrefta ved en protokoll av 14. mai 1834, punkt 2, selv om Pasviksamene på det tidspunkt var blitt énsidig russiske undersåtter (Om Pasviksamenes laksefiske: Se Tanner 1929: 115-121, Fiskeriinspektøren 1887-90: 238-243, Andresen 1983).

7.16.1 1800-tallet

Mot slutten av 1700-tallet rapporterte amtmann Sommerfeldt at «... *Laxen tages i Sjøen med Garn fra Stranden ...*» (Sommerfeldt 1799-1800:131). Også andre opp-

lysninger trekker i retning av at sjølaksefisket i Finnmark var under utvikling. En båtreisende på Laksefjorden i 1827, forteller med tilfredshet at «*Kjøkkenet blev næsten hver Dag forsynet med fortræffelig færsk Lax, der indkjøptes af de enkelte Finner, som vi hist og her kom forbi paa Fjorden*» (Keilhau 1831: 82). Noe stort omfang kan sjølaksefisket likevel neppe ha hatt på den tida (jf. Fiskeriinspektøren 1880-82: 86).

Hvilke redskapstyper som ble brukt, er det vanskelig å si helt eksakt. Finnmarkskommisjonen som leverte sin innstilling i 1826, skreiv for eksempel at bruk av «*Laxevaarpe*» var aldeles ukjent i Finnmark (Budstikken 1830: 253). I 1835 opplyses det igjen at i «... *Fjordene fiskes Laxen i Garn ...*» (Kraft 1835: 574). Dette tyder på at det har vært et jevnlig laksefiske i sjøen, selv om kildene ellers er nokså sparsomme med opplysninger. Forklaringa kan være at fangsten ikke ble særskilt registrert av noen offentlig myndighet, da spekelaks ble solgt til russerne sammen med annen saltfisk. Dette forholdet stod ved lag ennå på 1870-tallet (Solhaug II 1976: 539). Muligens har spekelaks i tønner vært omsatt i pomorhandelen helt til den opphørte omkring første verdenskrig. Organisert laksekjøp med sikte på eksport i fersk tilstand nådde nemlig ikke Finnmark før ved århundreskiftet (Solhaug II 1976: 559).

7.16.2 Vinterlaksefiske

Et interessant trekk ved laksefisket i sjøen i Finnmark omkring midten av 1800-tallet, er at det stedvis ble drevet som et vinterfiske. I 1849 opplyste fogden i Øst-Finnmark at det samme vinter var blitt fanga «... *ikke ubetydelige Quantiteter af Lax i Varangerfjorden.*» Han antok at hvis dette fisket fortsatte, ville det være av viktighet for innbyggerne ved fjorden. Han argumenterte også med at Varangerfjorden ikke stod i forbindelse med noen egentlig lakseelv, slik at unntak fra de generelle fredningsbestemmelser ikke ville skade laksefisket i amtsdistriktet for øvrig (ØVDF 1849: 11).

Distriktsformannskapet for Øst- og Vest-Finnmark beslutta på den bakgrunn å søke kongen om dispensasjon for Varangerfjorden fra paragraf 1 i lov av 17. august 1848, angående fredningstida for laks og sjøørret (ØVDF 1849: 12). Denne søknaden ble innvilga ved kongelig resolusjon av 12. juli 1850 (ØVDF 1851: 2). Der ble det bestemt at laksefisket i Varangerfjorden skulle unntas fra de generelle fredningsbestemmelsene i lovverket.

7.16.3 Kilenøter

Fisket med kilenot og krokarn tok sannsynligvis til på 1860-tallet, iallfall hvis en skal dømme etter amtmannens femårsberetninger. De første årene må det ha vært krokarn eller liknende redskaper som dominerte. I Sør-Varanger kan det for øvrig virke som om mange av dem som etablerte seg som laksefiskere der, tok etter en av Pasviksamenes metoder. Det var en dragnetliknende innretning – ei not spent i bue ut fra stranda. Fiskeren kunne se når det gikk laks inn i nota, og drog den da til seg (Tanner 1929: 118).

Innføring av kilenot i Finnmark skjedde etter impulser utenfra. Fiskere fra Trøndelag (Foslandsosen) retta i 1869 en forespørsel til amtet om mulighetene for å drive laksefiske i Tanafjorden (SAT. FA. S II. Pk. 87. Jb. 1870). Dette resulterte trolig i at det kom i gang et kilenotfiske drevet av tilreisende. Amtmannen anfører i 1870 at han var ukjent med at kilenot hadde vært i bruk av amtets egne innbyggere fram til da, men at enkelte personer fra Trondheims stift i et par år hadde drevet slikt fiske i Sør-Varanger og Tana (SAK. FA. kpb. 25.8.1870). Også i amtets femårsbe-

retninger finnes det opplysninger om at det mot slutten av 1860-åra ble etablert kilenotfiske i Tanamunningen, av folk fra «*Nordlands og Nordre Trondhjems Amter*» (FAB 1866-70: 25).

Etter fiskeriinspektørens innberetning for 1880-82 ser det ut til at kilenota var blitt introdusert i seks av finnmarkskommunene. Antallet var likevel svært lavt. I 1882 var det ikke flere enn om lag 10 kommuner (F. insp. 1880-82, Bil. nr. 10). Fra da av gikk utviklinga fort. Hovedtyngda av fangstkvantumet og verdien av laksefisket dreide gradvis over fra elv til sjø, i takt med at flere og flere etablerte seg med laksebruk i sjøen. Allerede i femårsberetninga for 1886-90 konstaterte amtmannen at laksefisket i sjøen da hadde oversteget verdien av det som ble fanga i elvene (FAB 1886-90: 21).

7.16.4 Forbud mot drivgarnsfiske etter laks

Men også innen laksefisket opplevde man like etter århundreskiftet en utvikling som ble ansett som truende for både ressursgrunnlaget, elvefisket og fisket med faststående redskaper i sjøen. Det var drivgarnsfisket i sjøen, som i første rekke ble drevet av tilreisende båter sørfra. På mange måter var det en parallell til det som skjedde innen de andre fiskeriene, hvor tilreisende med ny og forbedra teknologi nå begynte å ta en større del av de lokale ressursene.

De første opplysninger om drivgarnsfiske i sjøen finner man i fiskeriinspektørens innberetninger fra rundt århundreskiftet. Det virker som om dette tok til i Drammensfjorden. I 1906 begynte man med drivgarnsfiske også i Trondheimsfjorden. Det ble gjort så gode fangster at det i årene 1907 og 1908 utvikla seg kraftig i de andre Trøndelagsdistriktene, og i «*Østfinmarken.*» Det året skal det ha vært 200 båtlag som dreiv dette fisket på landsbasis (F. insp. 1907-08: 17).

Fiskeriinspektøren uttrykte meget stor bekymring for virkningene av dette nye fisket. Han så det nye effektive fangstredskapet som en fare «... *saavel for de ældre rettighetshavere som for laksens adgang til at naa op til sine gytepladser i vassdragene, og derigjennem for laksefiskets fremtid.*» (F. insp. 1907-1908: 17).

De bestemende myndigheter var enige om å forhindre denne utviklinga, og det ble handla raskt for å sette en stopper for denne uønska beskatningsmåten. Allerede 19. desember 1908 ble det satt forbud mot fangst av laks med drivgarn i tida 1. mai til 31. juli i den indre delen av Varangerfjorden og i Sør-Varangerfjordene (Fiskeriinspektøren 1907-08: 18).

I Tanafjorden var det allerede i 1901 satt forbud mot fangst av laks med not og drivgarn i et avgrensa område utenfor munningen av Tanaelva. Silnot – ei dragnot til å fange agnsil med – var likevel tillatt (Kgl. res. 18. april 1900). Som en følge av utviklinga av drivgarnsfisket i sjøen, ble forbudssona ved kongelig resolusjon av 2. desember 1909, fastsatt til å gå fra «*Finnkongkjeila til Kvitnes.*» (F. insp. 1909: 22). Det vil i praksis si at omtrent hele den store Tanafjorden fra da av var stengt for drivgarnsfiske etter laks.

Drivgarnsfiske i sjøen ble ikke sett på som et problem i de påfølgende årene. Det resolute inngrepet fra myndighetenes side satte en stopper for dette fisket for lang tid. Den tids teknologi og trådtyper gjorde det neppe lønnsomt å bruke drivgarn utenom fjordene, i nærheten av gode lakseelvmunninger.

Fram mot første verdenskrig var med andre ord også hovedmønsteret innen sjølaksefisket lagt. De faststående redskapene hadde etablert seg, og antallet kilenøter var i 1912 kommet opp i 759. Det statistikkførte kvantumet laks som ble tatt det året, var 88 000 kg (F. insp. 1912-13: 53, 55).

I enkelte fjordstrøk ble laksefisket drevet både vår og høst. Ved kongelig resolusjon av 2. desember 1909 ble for eksempel sjølaksefiskesesongen i Varangerfjor-

den formelt utvida til også å gjelde månedene oktober og november (F. insp. 1909-10: 21). Laksefisket var med andre ord blitt en viktig faktor i næringskombinasjonen i vesentlige deler av fjord- og kyststrøkene i Finnmark allerede før første verdenskrig, og kom da til å bety svært mye i mellomkrigstida, etter sammenbruddet av pomorhandelen.

7.17 HAVPATTEDYR – HVALFANGSTEN

Under bruken av sjøressursene faller det naturlig å ta med utnyttinga av havpattedyrene. Alle disse var gjenstand for beskatning og hadde vært det lenge før den første kommersielle hvalfangsten på 15- og 1600-tallet. Tillatelser til å drive hvalfangst utenfor Finnmark, utstedt i København i første halvdel av 1600-tallet, viser at dette har vært en betydelig virksomhet. Særlig mange tillatelser ble for øvrig gitt i årene etter 1613 (Juel 1889: 165/171). Det kan ha sammenheng med at den dansk-norske staten fra da av hadde full jurisdiksjon over kyst- og fjordområdene i nord, etter Kalmarkrigen og freden i Knæred (jf. "*Freden i Knæred 1613*" i kapittel 3.3.).

Litteraturen inneholder imidlertid sparsomt med opplysninger om hvordan og hvor denne kommersielle fangsten ble drevet. Forbindelsen til den lokale befolkningas hvalfangst, som samene stod for, er likeledes usikker. Man vet heller ikke hvorvidt deres fangstaktivitet ble hemma av de fremmede. På 1660-tallet opplyser italieneren Francesco Negri at samene hvert år også drog på hvalfangst til Ishavet, helt til Svalbard. Dette kan ikke avvises uten videre, selv om det her muligens foreligger en sammenblanding med den fangsten som ble drevet av kompanier fra ulike europeiske land (Gjessing 1955: 24). Denne tidlige kommersielle hvalfangstaktivitet avtok mer eller mindre mot slutten av 1600-tallet, slik at bare den lokalt drevne samiske fangsten ble igjen. I 1694 er Varangersamenes spesielle fangstmåte særlig godt beskrevet. Den må også ha vært ganske innbringende de årene den slo til. Denne fangsten foregikk i forbindelse med at spekkhoggere («*Vannhunder*») på flo sjø jaga hvaler innenfor et rev som lå en halv mil fra land. Når det ble fjære sjø kunne de ikke komme seg bort igjen. De kjørte seg da ofte på land og «*brølte*» slik at det kunne høres en halv mil unna. Dette var et tegn til de lokale samene om å samle seg til fangst. De små hvalene ble så avliva med spyd og spisse trestaurer. Kjøttet og spekket ble spist ferskt eller salta, eller solgt til nordmenn og andre samer. Av mer kuriøs karakter er opplysninga om at hver av Varangersamene betalte 1/2 pund fisk til en gammel same i Pasvik, Levi, for at han med sine overnaturlige evner skulle styre hvalene inn i fjorden. Fikk han avgifta punktlig, ble det stor fangst. I motsatt fall ble fangsten liten (Knag utg. 1932: 23).

Samene dreiv også en omfattende jakt på sel og hvalross. De forskjellige selartene må ha hatt en sentral plass i næringsgrunnlaget. Det kan man blant annet slutte seg til av den særdeles store mengden av betegnelser som man hadde for selene, etter alder, kjønn, farge og så videre. I kyst- og fjordområdene har man dessuten ennå i dag en rekke samiske stedsnavn som på en eller annen måte har sammenheng med særlig sel og hvalross. Mest kjent i så måte er Hjemmeluft i Alta, med det verdenskjente helleristningsfeltet. Dette navnet er en forvanskning av det samiske ordet «*Jiepmaluokta*», som betyr selbukta.

På begynnelsen av 1700-tallet fikk man offisiell aksept for at jakt var en spesiell samisk næringsstilpassning som skulle skjermes mot skadelig konkurranse. I § 25 i handelsforordninga av 1702 var det tatt inn en egen beskyttelse for spesifikk samisk næringsvirksomhet. Kongen i København befalte da at sjøsamene i Finnmark ikke på noen måte skulle forhindres eller forbys å drive jakt og veiding, uansett om det var innenfor eller utenfor deres egne tingsteder (FaaB 1702: 85).

Grunnen må være at man har søkt å utvirke hindringer for samenes jakt, noe kongen ikke bifalt. Derfor understreka han deres jaktrett. Denne næringsformen var en spesialitet for de samene som bodde ved sjøen. Å hindre dem i å drive jakt ville gjøre dem mindre selvhjulpen. Det ville i så fall stå i strid med de overordna intensjonene om «*Finmarkens Opkomst*» – å trygge det lokale næringslivet i amtet. Dette tok kongen til følge, gjennom å innføre formelle bestemmelser for å sikre jakta som en del av det samiske næringsgrunnlaget.

Ikke bare ble samenes jaktrettigheter slått fast, men det ble også tatt inn en bestemmelse i samme paragraf om beskyttelse mot konkurranse fra de tilreisende fiskerne – nordfarerne. For disse skulle det på det aller strengeste være forbudt, uansett tid, å drive jakt til lands eller vanns. Grunnen til at denne bestemmelsen må regnes som et vern for den samiske jakta, er at de fast bosatte nordmennene dreiv liten eller ingen jakt. Som et eksempel kan nevnes at 35 samer i Kjelvik prestegjeld hadde gevær i 1705, mot bare to nordmenn (Richter Hanssen 1990: 113).

Handelsforordninga av 1702 inneholdt likevel noen få unntak fra samenes jaktrett. De skulle ikke gjøre innpass på Sørøyforpaktninga (kobbe), og heller ikke felle rein på Sørøya eller Rolvsøya. Dessuten var det ikke tillatt å skyte ærfugl i rugetida om våren, noe det allerede var satt forbud mot tidligere.

Men én embetsmann så spesielt den samiske sel- og nisejakta som et problem. Det var amtmann Collett som omtalte dette i 1757. Han hevda at sjøsamene gjerne dro rundt på selfangst i den beste fisketida, både for matens og skinnets skyld. Han mente at de ville tjene mer på å fiske, og at de jaga bort fisken med all skytinga. Han ville ha en slutt på det, og antyda at hvis de forsømte fisket for å reise rundt og skyte «*Sel-Hunde og Niser*», skulle de ikke få kjøpe krutt i den viktigste fiskesesongen fra midten av mars til midten av mai.

Sjøsamenes ekspertise på dette feltet var ganske sikkert også hovedårsaken til at de var blant pionérene i de første fangstekspedisjonene som drog til Svalbard mot slutten av 1700-tallet. Det gjaldt blant annet en ekspedisjon som ble sendt fra Hammerfest i 1795, hvor mannskapet bestod av «... norske sjøfinner og russere.» (Nordgård 1920: 51).

Ilanddrevne og selvdøde hvaler var også ettertrakta. Fra 1801 fortelles det for eksempel at i Nesseby og Vadsø hadde allmuene funnet til sammen 7 slike. Spekket fra disse ble solgt eller brukt til «tran». Samene spiste denne «trana» sammen med tørrfisk (Rathke utg. 1907: 145). Varangerfjorden var tydeligvis hvalfjorden framfor noen. Men ilanddrevne hval hadde betydning for folk også andre steder i Finnmark. Til en viss grad ble det også drevet aktiv hvalfangst. I årene omkring 1816 var det tilløp til organisert fangst i blant annet Altafjorden. Ett år ble det tatt 8 store hval som alle var drept med harpun.

Denne jaktformen hadde sine ulemper. Hvalen sank etter harpunering, for så å flyte opp seinere. Harpunene var merka. Når en hval ble funnet, skulle det kunngjøres, slik at eieren av harpunen(e) kunne melde seg og få sin part. Hvis ingen meldte seg, tilfalt hvalen finneren. I amtets femårsberetning for 1851-55 sies det imidlertid at hvalfangsten var kommet ned på et lavmål, og at de hvalene som av og til ble harpunert, sjelden ble funnet (Risting 1922: 102/103).

7.17.1 Den moderne hvalfangsten 1863-1904 -rovdrift på ressursene

Det har ofte vært hevda at det var mangel på redskaper og metoder som gjorde at hvalfangsten ikke ble drevet i større skala lokalt i Finnmark. Håndharpunen var viselig ikke det mest effektive redskap, men den hadde likevel absolutt vist sin beretigelse. Det kan derfor være grunn til å sette spørsmålsteget ved påstanden om at det

var redskapenes og metodenes ineffektivitet som var årsaken til den manglende innsats på dette feltet.

Man skal nemlig ikke se bort fra at det var den eldgamle trua på sammenhengen mellom rik hvalbestand og rikt fiske som la en demper på den lokale fangstaktiviteten. På slutten av 1820-tallet finnes iallfall den forestillinga at hvalfangst var skadelig for fiskeriene. Det kan være en av grunnene til at det lokalt ikke ble lagt større vekt på å drive mer utstrakt fangst (Risting 1922: 103).

På en slik bakgrunn, og på grunn av fiskerienes grunnleggende betydning i Finnmark, kan man bedre forstå den voldsomme harmen som ganske raskt oppstod da Svend Foyn og hans likesinnede begynte med industriell utnytting av hvalbestanden. Foyn gjorde sine første forsøk på industriell hvalfangst i Finnmark i 1863 (Johnsen 1959: 110. Der det i det følgende kun vises til sidetall, er referansen Johnsen 1959). I 1869 bygde han eget hvalkokeri i Vadsø. Året etter utvida han bedriften med guanofabrikk (s. 201).

Gjennom forskjellige utspill overfor det sentrale politiske miljø fikk Foyn ifølge lov av 15. juli 1839 angående «*Haandværksdriften*» § 82, noe som formelt ble kalt for patent på sitt fangssystem. I praksis var det monopol for en 10-års periode fra og med 1873 (s. 216 ff). I dette tidsrommet var det bare ett selskap som klarte å trosse ham. Det etablerte seg i Jarfjord (Ruovdavuotna) i Sør-Varanger, selv om mange juridiske veier ble prøvd for å stoppe dette nye foretaket (s. 239 ff). Foyns maktstilling var slik at han til og med selv kunne utdele konsesjoner. I 1880 delte han ut 4 slike. Konsesjonsinnehaverne etablerte seg i Sørvær på Sørøya, Tufjord (Irevuotna) på Magerøya, og to i Vardø. Den ene av disse hadde for øvrig et flytende kokeri (s. 247). Konsesjoner ble bare gitt til selskaper som forplikta seg til å fange andre steder enn i Varangerfjorden, som Foyn betrakta som sitt område (s. 260).

Ytterligere noen konsesjoner ble gitt fram til og med 1882, som var det siste året i Foyns monopolperiode. Da var det til sammen 8 ekspedisjoner med 12 hvalbåter som årlig drifta for Finnmark. De fanga da til sammen om lag 400 hval, til en verdi av 1 million kroner (s. 266-76).

I og med at det ble fri etablering i 1883, økte antallet hvalstasjoner ganske raskt til 16, og hvalbåtenes antall kom opp i 23. Fangsten pr. båt stagnerte imidlertid. I 1881 fanga hver båt i gjennomsnitt 35,6 hval, mens tallet i 1883 var 23,4 (s. 526, 267-68). Antall personer som deltok i ekspedisjonene i 1883 var 526. I 1884 var landstasjonenes antall steget til 20 på kysten av Finnmark. Til dette kom 3 stasjoner som var etablert på Murmankysten (s. 345).

Alle typer hval ble fanga (s. 534, 272 ff), slik at den frie etableringsretten innenfor næringa, ifølge hvalfangsthistorikeren Arne Odd Johnsen, var en blankofullmakt «... *til en kommersiell utryddelse av hvalen ved Finnmarkskysten*» (s. 268). Fangsten foregikk likevel ikke bare i eget territorialfarvann. Fra slutten av 1870-tallet ble det mer og mer vanlig at norske hvalfangstskuter dreiv sin virksomhet utenfor Murmankysten. Dette ble sett på med misbilligelse blant fiskerne der, ut fra nøyaktig de samme grunnene som fiskerne i Finnmark hadde for å kjempe mot hvalfangsten (Nielsen 1992: 60).

Etter sterkt lokalt press ble det i 1881 innført en «*hvalfredningslov*». Den bestemte blant annet at det fra årets begynnelsen til 1. juni ikke skulle tillates hvalfangst i Varangerfjorden. Grensa ble trukket mellom Kibergneset og Grense-Jakobselv Disse nye bestemmelsene førte til at nyetableringene konsentrerte seg til Sør-Varanger og Vardø-Kibergområdet, altså så nært hvalfredningsgrensa som mulig. Foyns Vadsøfabrikk ble liggende ugunstig til. Han nedla drifta der og etablerte nye anlegg på Sørøya og i Mehamn i 1884. De stod ferdige året etter (s. 532-538).

Hovedtyngda av fangsten fram til om lag 1890 fant sted i Øst-Finnmark. Da var det 9 stasjoner med 14 fangstbåter øst for Tanafjorden, mens det vest for denne fjorden var 6 stasjoner med 11 fangstbåter. Dette bildet endra seg imidlertid. Sju år seinere, i 1897, var det 6 stasjoner med 11 fangstbåter igjen øst for Tanafjorden, mens de tilsvarende tallene for Vest-Finnmark var henholdsvis 8 (i 1890) og 16 (i 1897) (Johnsen 1959: 553).

Dette hadde nok også sammenheng med den omlegging fra kyst- til havfangst som fant sted. Ved finnmarksfangstens avslutning i 1904 var overgangen til havfangst nærmest fullført (s. 576). Det året var det faktisk bare én stasjon igjen i Øst-Finnmark, Neptun i Båtsfjord, mot 7 i Vest-Finnmark (s. 558).

7.17.2 Sterk motstand mot hvalfangsten

Fiskerne kom til å bli meget sterke og aktive motstandere av den moderne hvalfangsten som ble drevet med dampbåter og harpuncanoner, og mot den type kapitalbasert utnyttelse av havets ressurser, satt i scene av folk utenfra, som denne næringsaktiviteten innebar. Den industrielle hvalfangsten ekspanderte nemlig ved hjelp av kapital, utstyr og mannskap fra Sør-Norge, særlig Vestfold. Man kan også trygt si at det var et kolonipreg over det som skjedde. De regionale ressursene ble systematisk utnyttet for å skape vekst og velstand andre steder i landet – ikke der de fantes.

Tidlig i 1870-åra, allerede ganske få år etter at Svend Foyn hadde starta sitt «*hvaleventyr*» i Varangerfjorden, var hvalfangsten i miskreditt lokalt. Det er betegnende at sør i landet ble Svend Foyn en feira mann for innsatsen sin, mens Vadsø-folk klaga over råtnende hvalkropper, innvoller, og en avskyelig stank.

Det var likevel fiskerne som mente at det var de som tapte mest på hvalfangsten. Ut fra forestillinga om at hvaltrekket var en nødvendig forutsetning for et godt lodde-torskefiske, ønska de totalforbud mot denne fangsten (s. 231). Det ble drevet en hektisk kampanje både for og mot fredningsbestemmelser. Fiskerne ble imidlertid delvis hørt da Stortinget vedtok at det fra og med 1881, i tidsrommet 1. januar til 31. mai, skulle være forbudt å drepe eller jage hval nærmere enn én geografisk mil fra land (s. 264).

Johan Sverdrup uttalte i den anledning at «... *fiskets viktighet står så uendelig høyt over hvalfangsten deroppe, at da må hvalfangstens interesser vike for det alminnelige fiskets*» (s. 384). Han gikk med andre ord inn for at denne nye teknologien og ressursutnyttingsmåten ikke skulle gå på bekostning av de etablerte næringene i Finnmark. Det vil si at man på et bestemt felt, når det gjelder utnyttinga av sjøressursene, igjen vendte tilbake til et prinsipp som hadde svært gamle tradisjoner, nemlig skjerming av det nærmeste kystfarvannet og fjordene. Betegnende nok var det lensmann Christian Andreassen fra samekommunen Nesseby som først hadde tatt opp spørsmålet i Stortinget i 1879. Hvalfredningsbestemmelsen som trådte ikraft i 1881, ble forlenga flere ganger utover mot århundreskiftet (s. 367-408).

I den generelle hvallova av 24. januar 1863 var det for øvrig også slått fast et annet beskyttelsesprinsipp for fiske med konvensjonelle redskaper, nemlig at hval ikke måtte skytes eller jages på sildevåg eller sildefjord i den tid sildefisket pågikk (s. 369). Denne bestemmelsen kan i sin opprinnelige form føres tilbake til Landslova fra 1274 (VII 64), og var også tatt inn i Norske Lov 5-12-5.

Motstanden mot hvalfangsten var størst i de årene fisket svikta. Svingningene i loddetorskefisket var nemlig meget sterke. Fra slutten av 1860-tallet til 1904 kunne manslotten ved loddetorskefisket være oppe i nærmere 400 kroner, mens den andre gangen var helt nede mot 100 kroner (s. 376). Det er opplagt at dette ga grunnlag for særdeles sterk harme, når man mente at årsakssammenhengen var åpenbar.

Denne harmen nådde sitt høydepunkt ved begynnelsen av dette århundret, med kobbeinvasjon og uår for loddetorskefisket både i 1901, 1902 og 1903. Fiskerne var ikke i tvil om hva som var hovedårsaken til kobbeplagen. Den var å finne i at hvalbestanden var blitt så sterkt redusert. Dette synet ble også med stor styrke kjørt fram i et kampskrift fra 1902, «*Fiskeriforholde i Finnmark*», utgitt av «... *den i Vardø valgte hvalfredningskomité*» (Fiskeriforholde 1902).

Hovedankepunktene mot hvalfangsten var for det første at den skremte hvalen bort fra kysten. Loddestimene, som etter den rådende forestilling ble drevet inn mot kysten og inn i fjordene av hvalen, ble dermed også stående langt fra land. Denne forestillinga var også kjent allerede på 1700-tallet. (Jf. Leem 1767: 296 f.) Med hovedtyngda av fisken langt fra land, var det vanskelig å nå fisken med små båter.

Det andre hovedsynspunktet fiskerne hadde, var at kobben frykta hvalen mer enn noe annet. Hvis det altså ikke var hval til stede i farvannet, hadde kobben fritt spillerom. Stemninga på finnmarkskysten begynte å nærme seg kokepunktet. Den fikk sin utløsning ved det såkalte Mehamnoprøret i begynnelsen av juni 1903 (s. 608 ff). Da ble Foyns hvalfangstetablissement fullstendig rasert av fiskerne. Full hvalfredning var det eneste som kunne aksepteres. Odelstinget gikk da også 4. desember 1903 inn for fredning utenfor kysten av de tre nordlige fylkene for en periode på 10 år. I praksis trådte fredninga i kraft fra og med 1905 (s. 616).

Ifølge statistikken ble det fanga 17 745 hval utenfor det nordlige Norge i perioden 1868-1904 (Johnsen 1959: 625). I all hovedsak var det interesser fra Sør-Norge som stod for både kapital, utstyr, herunder båter og landstasjoner, samt mannskap til denne fangsten. Den fungerte i utprega grad som en næring utelukkende basert på høsting av de sesongbestemte hvalressursene i Finnmarks kyst- og fjordstrøk. Blåhvalen ble for eksempel helt utrydda i de nordlige farvann som en følge av denne fangsten.

Det var et gigantisk ressursløseri som foregikk. Råstoffet, spekket, ble stort sett bare brukt til olje og gjødsel. Bare en forsvinnende liten del av kjøttet ble anvendt til menneskeføde. Unntaket var det som ble brukt av stasjonenes egne folk, litt som ble avhenda lokalt, samt det som ble hermetisert ved et par stasjoner. Anlegget i Sørvær (Márregohppi) på Sørøya begynte slik produksjon i 1883. Det var kun kjøtt fra seihvalen, og særlig da ryggstykkene foran ryggfinnen som ble brukt (s. 518-20). I den store sammenheng betydde imidlertid dette ingen ting. Den industrielle hvalfangsten i Finnmark var derfor «... *ett av de første eksempler vi har i vårt land i nyere tid på ufornuftig og naturstridig beskatning av en naturlig ressurs.*» (Solhaug 1977: 53).

Den industrielle hvalfangsten i Finnmark ble et mellomspill, som i stor utstrekning ble gjennomført mot kraftig lokal motstand. De aller fleste som hadde interesser i det tradisjonelle fisket stod sammen mot dette nye som trengte seg inn og som de mente ville rive vekk eksistensgrunnlaget deres.

I sin analyse av motstanden trekker Arne Odd Johnsen også inn demografiske forhold. Han peker på at den sterke befolkningsveksten i Finnmark i andre halvdel av 1800-tallet måtte få svært negative følger ved dårlig fiske. Næringsgrunnlaget ble ikke utvida i takt med veksten i folketallet. Han trekker også inn den etniske sammensetninga av befolkninga for å forklare den misnøye og motstand mot hvalfangst som fulgte med dårlig fiske. Det begrunner han med at den absolutt største folketilveksten falt på nordmenn og kvener, «... *dvs. på de befolkningsgruppene som satte størst krav til levestandarden*» (1959: 378).

Hvalfangsten er det første eksempelet på at bestemte marine ressurser ble utnyttet industrielt med ny teknologi allerede på 1800-tallet. Det samme mønsteret kjenner vi igjen i beskatninga av Finnmarks rike sjøressurser på 1900-tallet.

KAPITTEL 8

Pomorhandelen

Det er ikke mulig å beskrive ressursutnyttinga i Finnmark uten å komme inn på pomorhandelen. Handelen med russerne hadde svært gamle røtter i Finnmark, men da basert på «*luksusvarer*» som viltskinn, hvalrosstenner og liknende. På 1700-tallet, i forbindelse med det russiske fisket som da utvikla seg i amtet, fulgte en ny type samhandel. Denne handelsaktiviteten ble nært knytta til fisket i amtet, og fikk livsnødvendig betydning både for Finnmark og for store deler av den nordlige landsdel for øvrig. Hovedbestanddelene i denne handelen var i utgangspunktet fisk og mel.

Likevel hadde det allerede før den tid vært en viss melhandel. «*Russemel*» var et kjent begrep i Øst-Finnmark allerede på 1680-tallet. Tilsvarende hadde man omtrent på samme tid også flere andre vareslag med forstavelen «*russe-*» (Niemi 1990: 12).

Handelsforbindelsene østover var imidlertid svært gamle, og baserte seg i utgangspunktet på de «*luksusvarene*» samene kunne skaffe – produkter fra veiding på sjø og land. Denne handelsforbindelsen finnes det også språklige indisier på. Flere av de viktigste handelsvarene i pomorhandelstida hadde for eksempel enkelte navneformer som muligens kan tilbakeføres til samisk (Broch/Jahr 1981: 63). Blant annet gjelder dette enkelte fiskenavn. Olaf Broch har også vært inne på dette. Hans syn var at man av de russenske fiskenavnene visstnok kan slutte at opprinnelsen deres ikke kan spores tilbake til den direkte forbindelse mellom nordmenn og russere, men med det samiske element som «*deltagere og første formidler.*» (Broch 1928: 10).

Når Walkendorf tidlig på 1500-tallet nevner at at hvalrosstenner var i «*... stor Pris hos Russerne*» (Walkendorf utg. 1901: 13), er det et interessant trekk i den forbindelse at det samiske ordet for hvalross – morša – har vandra via russisk til flere vesteuropeiske språk (Barthelmess 1987: 310). På 1500-tallet var for eksempel den engelske betegnelsen på hvalross «*(sea)morce*».

Et annet forhold som peker i retning av en langvarig handelskontakt er at mot slutten av 1500-tallet ble særlig innlandssamenes skatt til Danmark-Norge gjerne betalt med russiske penger (Holmsen 1977: 71). Denne valutaen kan neppe stamme fra annet enn samhandel med russerne.

Direktehandel mellom russerne og allmuen må det ha vært også på 1600-tallet. Etter Lindenowkommissjonens arbeid i 1685, kom det nemlig forbud mot den direktehandel med samene som russerne dreiv i Finnmark (Brox 1952-54: 519). I andre halvdel av 1600-tallet var russerne trolig vanlige deltakere på Karlebotnmarkedet innerst i Varangerfjorden (Holmsen 1984: 61/62). Dette markedet ble offisielt formalisert ved reskript av 11. august 1688. Det samme ble de russiske kjøpmennenes tillatelse til å besøke Karlebotnmarkedet for skinnhandelsens skyld (O. No. 2. 1862-63: 21) – et unntak fra de meget strenge monopolhandelsbestemmelsene som rådde akkurat da.

I Leems beskrivelse av samenes jakt fra om lag 1730, nevnes russerne flere ganger som avtakere av skinnvarer. Selv om skinneskport til Sverige også blir omtalt, særlig skinn av jerv, er russerne og deres priser mest omtalt hos Leem. De var blant annet avtakere av hareskinn som de betalte med 8 skilling pr. stykke.

De kjøpte også reveskinn til gode priser. Det samme gjaldt beverskinn. Det var likevel oterskinn som stod høyest i kurs hos russerne. Prisen de betalte var en til to ganger høyere enn det de danske kjøpmennene betalte. Hos russerne kunne samene

få varer til en verdi av 2-3 riksdaler, mens de for et beverskinn hos sine egne kjøpmenn bare fikk varer for 1 riksdaler (Leem 1767: 187, 194, 203, 242).

8.1 RUSSERNES FISKE ÅPNER FOR OMFATTENDE MELHANDEL

Som vi har sett foran, kunne det økende russiske fisket på 1700-tallet være til en viss ulempe for de lokale utøverne (jf. "*Russernes fiske formaliseres og blir forsøkt innskrenka*" i kapittel 7.7.). Det hadde likevel så positive ringvirkninger at disse mer enn oppveide de negative sidene. De mange fartøyene som nå kom til Finnmark, førte til at handelsveiene østover ble åpna for alvor, også for kvantumsvarer som mel. Det skjedde etter at transportkapasiteten ble utvida ved at de russiske fiskerne som søkte Finnmark, begynte å bygge større fartøyer for å hente fisken. Dermed kunne de også «... *medtage russiske Varer, for at sælge dem i Norge.*» (O. No. 2, 1862-63: 21). Dette var stikk i strid med alle handelsforordninger før finnmarkshandelens «*frigivelse*» i 1789.

Om, eller hvordan handelen med russerne påvirka den lokale omsetninga av de tradisjonelle handelsvarene, særlig fisk, allerede i den første fasen med mer omfattende handel, er lite undersøkt. Der er imidlertid kilder som peker i den retning. Man vet for eksempel at eksporten av tørrfisk fra Finnmark falt sterkt fra om lag 1760-tallet. I årene 1757-1762 ble det eksportert 887 000 kg tørrfisk. Mellom 1765 og 1788 var det eksporterte tørrfiskkvantumet til sammenlikning bare 433 000 kg (Juel 1892: 9). Denne nedgangen er så stor at man kan tvile på om det oppfiska kvantumet virkelig gikk så sterkt tilbake. Forklaringa kan meget vel ligge i at fisken i rå tilstand er blitt solgt til russerne.

Hvis man skal dømme etter besværingar fra handelsmennene i Finnmark i 1770-80-åra, må russe- eller pomorhandelen ha hatt et betydelig omfang allerede da. Det er heller ikke på noen måte forbausende at allmuen helst ville handle nettopp med russerne. Disse betalte faktisk opp til dobbelt så mye for fisken som monopolhandelens stasjoner. Kjøpmennene på sin side straffa dem som handla med russerne, ved å nekte dem vinterforsyninger (O. No. 2, 1862-63: 212). Disse skaffa seg nok likevel det de trengte fra sine nye handelspartnere.

Foruten sjøfisk leverte den lokale befolkning også andre vareslag til russerne. Salta laks kan ha vært ett produkt. Einar Richter Hanssen hevder i den forbindelse at laksen spilte en stor rolle i pomorhandelens første fase (Richter Hanssen 1986: 130).

Det er sterke indisier på at russerne kom ganske sterkt inn i laksehandelen. Utover på 1700-tallet ble for eksempel lakseeksporten helt minimal fra de to handelsstedene Alta og Tana, hvor det ble ført særlig statistikk. Omkring 1790 var eksporten fra Tana bare på rundt 20 tønner årlig, mens den tidligere hadde vært oppe i 2-300 (Pontoppidan 1790: 246). Ingen ting tyder på at fangsten gikk ned. Alternative handelsveier østover kan derfor være en forklaring på nedgangen i lakseeksporten. Svenske handelsborgeres oppkjøp av laks nevnes imidlertid også som en årsak (Pontoppidan 1790: 246).

Mot slutten av 1700-tallet fant det sted en gradvis legalisering av handelen med russerne. Ved kgl.res. 5. mai 1783 ble det blant annet bestemt at det i Finnmark skulle etableres en «*ordentlig og bestandig Handel*» med russerne fra Arkangelsk. Delvis ved hjelp av rubler, og delvis ved bruk av naturalier som sukker, sirup, og andre varer som var ettertrakta i Russland, spesielt øst- og vestindiske, skulle man kjøpe inn alt det korn og mel som Finnmark behøvde. Øvrige viktige vareslag som nevnes spesielt, er hamp og seilduk. Også disse skulle kjøpes inn i tilstrekkelig mengde for Finnmarks behov. Det overskytende skulle sendes til Danmark når det nordligste amtet var forsynt. Når det var klart at hele Finnmark kunne forsynes øst-

fra, skulle det ikke sendes mer korn og mel dit fra Danmark (Pontoppidan 1790: 107).

Det var åpenbart handelsmonopolet selv som skulle stå for denne handelen østover. Disse planene ble det imidlertid knapt noe av, i og med at monopolet ble utvikla seks år seinere, i 1789. Handelen i Finnmark ble da kraftig liberalisert gjennom forordningen av 5. september 1787, om den «*Finmarkske Handels Frigivelse*». Da oppstod en ny situasjon. Russehandelen skulle fra da av være forbeholdt de handelsberettigede i byene og de nye kremmerleiene på landet. I forbindelse med opphevelsen av handelsmonopolet ble det på ny lovet en viss skattefrihet for dem som ville slå seg ned i Finnmark, uten at det i første omgang førte til større tilflytting.

Mye viktigere var det at man fikk et formelt gjennombrudd for en direktehandel mellom russerne og allmuen. Det skjedde i 1796, da folk fikk lov til å handle direkte med de russiske pomorene. Dette var en formalisering av en ordning som hadde utvikla seg så sterkt at den trossa alle forbud. Derfor så man seg nødt til å tåle den, men prøvde å holde den innenfor en avgrensa tid (O. No. 2, 1862-63: 22). Tillatelsen gjaldt den såkalte makketida, 15. juli – 15. august. Det ble også satt uttrykkelig forbud mot at noen i den perioden skulle kunne sette i gang rettsforfølgelse mot de som dreiv en slik direktehandel, begrunna i at de skulle ha krenka de privilegerte handelsmenneses rettigheter.

Allerede mot slutten av 1700-tallet hadde russe- eller pomorhandelen en slik betydning at den russiske kopekmynten var blitt gangbar i Finnmark. Enkelte steder hendte det at de offentlige skattene ble innkrevd i kopek. Denne handelskontaktens betydning framkommer også av at fattigskatten om høsten gjerne ble utlikna i rugmel (Richter Hanssen 1990: 168).

Intensiteten i handelsforbindelsene med russerne, viser seg også i at det i løpet av andre halvdel av 1700-tallet utvikla det seg et eget «språk», seinere kalt *rus-senorsk*, i forbindelse med denne handelen (Broch-Jahr 1981: 67). Amtmann Wedel-Jarlsberg som beskrev språkforholdene i Finnmark omkring 1814, fant at ved sida av samisk, norsk og finsk, ble det snakka et fjerde språk i Finnmark. Det var sammensatt av norsk, russisk, hollandsk, tysk, samisk og muligens finsk. Ifølge Wedel-Jarlsberg måtte man kunne kalle dette for «*Handelssproget*», fordi det ble brukt til å gjøre seg forstått i handelen med russerne (Wedel-Jarlsberg 1887: 152).

8.2 FINNMARK – ET TILFLYTTINGSDISTRIKT PÅ GRUNN AV POMORHANDELEN

Den tillatelsen til direktehandel mellom russerne og allmuen som ble gitt i 1796, var et kraftig brudd med privilegiene fra det merkantilistiske systemet. Det skjedde 50 år tidligere enn ellers i landet. Folk lengre sørfra begynte nå i større grad å fatte interesse for den økonomiske vinning som kunne ligge i denne direktehandelen. Det ble mer fristende å utnytte ressursene i regionen, og sommerfisket var det som lå best til rette (Solhaug I 1975: 246). Byttehandelen med russerne var dermed uten tvil en sterkt medvirkende årsak til at Finnmark på 1800-tallet igjen ble et attraktivt tilflyttingsområde for nordmenn og et betydelig antall kvener fra Finland.

Ved resolusjon av 15. november 1809 ble tidsavgrensinga for russernes handel tatt bort, og handelsretten ble utvida til å gjelde også fiskere fra Senja og Troms. Dette skjedde for å avverge følgene av den engelske kystblokaden under krigen, og utvidelsen skulle antakelig bare stå ved lag så lenge krigen varte (O. No 2, 1862–63: 22). Russehandelen i krigsårene 1807-13 med de gode mertilførslene til Finnmark, var en direkte årsak til at mange flytta til amtet fra Nordland og Troms (Solhaug 1975 I: 257).

Fullmakten til å handle direkte med russerne gjennom hele sesongen er trolig blitt trukket tilbake etter at blokaden ble oppheva. Gjennom «Lov om Handelen i Finmarken» av 13. september 1830 § 39, ble imidlertid russernes handelsrett utvida med 2 uker, slik at de fra da av kunne handle fra 1. juli til 15. august. Det ble imidlertid bestemt at byttemidlene fra allmuens side bare skulle være råfisk (O. No. 2, 1862–63). Handelslova slo videre fast at alle som søkte til Finnmark på makketidsfiske, skulle ha rett til å drive direkte byttehandel med russerne (Brox 1952-54: 526).

Ved lov av 9. august 1839 fikk også allmuen i Troms og Senja, samt Vesterålen, tillatelse til å drive byttehandel med russerne uten fordyrende og forsinkende mellomledd. Denne handelsvirksomheta skulle imidlertid bare foregå i spesielt angitte havner (Brox 1952-54: 527).

Som tidligere nevnt var melhandelen meget sentral. Alt på 1820-tallet må hovedtyngda av melet som ble brukt i Finnmark ha kommet fra Russland. Det ble da antatt at hele 2-300 ladninger, særlig rugmel, skifta eier gjennom byttehandel (Paine 1958 b: 77). Finnmarkskommisjonen i 1826, anførte i den anledning at det ville ha vært ønskelig med flere kverner for maling av korn, fordi innbyggerne da ville få godt mel i stedet for «... *det slette som Russerne nu ofte afsætte*» (Budstikken 1830: 252). Kommisjonens syn var at hvis det fantes tilstrekkelig mange kverner i amtet, måtte russerne bringe med seg umalt rug og annet korn i stedet for ferdigmalt mel. Dette ønskemålet ble aldri i oppfylt, og omkring 1835 ble det anslått at ca. 75 % av korn- og melvarene som ble importert til Finnmark, kom fra Russland (Drivnes 1975: 102).

På 1840-tallet understreka amtmannen i Finnmark russehandelens nytte og betydning for forsyningssituasjonen. Russerne brakte bare med seg nødvendighetssvarer. Valutaen de mottok var fisk, som man i den tid handelen foregikk, neppe ville kunne ha brukt til noe annet. Hvis allmuens handel med russerne ble forbudt, ville landhandlernes gevinst langt fra oppveie det tap og den skade som «*almuesmannen*» ville bli utsatt for (Brox 1952-54: 528).

Også i riksmidia ble denne handelen omtalt fra tid til annen. «*Den Constitutionelle*» rapporterte for eksempel fra 1838 at i den siste tredjepart av «... *Makketiden skal Fiskeriet og Søgningen af Russer have været særdeles god for Thanens Fjordbeboere*» (Den Constitutionelle, nr. 26–1839). Byttehandelen mellom allmuen og russerne hadde omkring 1840 en slik posisjon at også i annen handel mann og mann i mellom, ble prisen gjerne angitt i rugmelmengder (Solhaug I 1975: 255).

De russerne som kom til Finnmark og Nord-Norge for å handle, var ingen ensarta gruppe. Det store flertall av pomorene fra traktene rundt Hvitehavet var, omkring 1860, skuteeiere og småhandlere som satsa på direktehandel med den fiskende allmue. En del av pomorene handla også direkte med kjøpmennene eller med folk i byene. Av de 4-500 fartøyene som årlig kom til Finnmark, var det et mindretall på rundt 30 formuende skipper som overhodet ikke befatta seg med saltfisktilvirkning. For dem var «*Makketidsretten*» helt likegyldig. Det kom av at disse i første rekke hadde sine handelspartnere blant byborgerne (O. No. 2, 1862-63).

På begynnelsen av 1860-tallet var det generelle bildet at byttehandel i sin alminnelighet var på retur. Penger var da blitt vanlig betalingsmiddel, og «*Tuskhandel*» i den forstand at prisene ble beregna i varer, forekom nesten ikke lenger «*udenfor Handelen med Russerne.*» (O. No. 2, 1862-63: 6). Der stod dette prinsippet langt på vei ved lag helt til pomorhandelen brøt sammen rundt første verdenskrig. Trolig gjaldt dette i størst grad samene, som nok var mindre integrert i den nasjonale markedsøkonomien enn de norske.

I amtets femårsberetning for 1866–70 het det om fiskeriene at sommer – og høstfisket for det meste beskjefliga amtets egen befolkning, «... *som derfra henter*

sin væsentligste Forsyning med Kornvarer for Vinteren.» For amtets befolkning var sommerfisket i forbindelse med russehandelen «... *netop det Agerbrug, hvorved den lettest og sikrest forskaffer sig sit Kornforraad for Vinteren.*» De russiske kjøperne var heller ikke ute etter bare bestemte fiskeslag, noe som gjorde varebyttet ekstra fordelaktig. I bytte mot mel og havregryn mottok de, og salta ned, så godt som alt «... *hvad der under Navn af Fisk kan trækkes op af Havet ...*» (FAB 1866-70: 21, 22).

Det innførte melkvantumet holdt seg svært høyt også i andre halvdel av 1800-tallet. For årene 1874-1878 er det regna ut at 97% av rugmelet til Finnmark og Troms kom fra Russland (Solhaug I 1975: 255). Omkring århundreskiftet hadde andre importveier for mel begynt å gjøre seg gjeldende. Likevel ble det i år 1900 stadig innført nesten 28 000 «*matter*», det vil si melsekker som inneholdt 144 kg. Det tilsvarer om lag 80 000 sekker á 50 kg, eller 40 kg på hver person om en fordeler dette på de som bodde i Troms og Finnmark (Brox 1952-54: 528).

I Norge var Vardø pomorbyen framfor noen. I 1887 var det av 50 tollsteder i Norge kun to, Drammen og Kristiania, som hadde en større import av rugmel. Nord for Trondheim var det heller ikke ett tollsted som importerte mer trelast (Rønning Balsvik 1992: 105).

Selv om bytte av fisk mot mel var det viktigste element i 1800-tallets pomorhandel, har også skinnhandelen betydd mye. På 1820-tallet oppgis nærmest utrolige priser på skinnprodukter. Russerne betalte da 4 våger mel for et vanlig reveskinn, 20–30 våger for et korsrevskinn, og 40–60 våger for et svartrevskinn. For et oterskinn ble det betalt 8 – 10 våger mel (Blom 1832: 169-70). Disse prisene gjaldt for Troms og Nordland. De lå knapt særlig lavere i Finnmark.

De som i første rekke profiterte på dette var samene, siden de framfor noen andre var jegere. Dette var nok ikke tilfelle bare i Finnmark, men også andre steder i landsdelen. G. P. Blom som var en særlig kvalifisert iakttaker, skriver da også etter sin reise i Nord-Norge i 1827, at «*Jagten drives ikke som særskilt Næringsvei uden af Lapperne*». (Blom 1832: 166).

Skinnhandelen hadde et betydelig volum. I 1840 var for eksempel den registrerte eksporten til Russland på 11 600 reveskinn, 5 600 oterskinn og 9 500 reinskinn (Solhaug 1976 II: 246). Disse tallene forteller at skinnhandelen må ha hatt svært stor betydning for den befolkningsgruppa, samene, som utvilsomt stod for hovedmengda av vilt- og reinskinnproduksjonen fra Nord-Norge, både på 17- og 1800-tallet.

8.3 SAMENE OG POMORHANDELEN

I historiske oversikter er det sagt at pomorhandelen hadde relativt størst betydning for Finnmark i første halvdel av 1800-tallet (Sejersted 1978: 160), eller at denne handelens betydning ble noe redusert allerede fra 1860-årene (Niemi 1979: 190).

Det var imidlertid åpenbart viktige interne forskjeller mellom de ulike gruppene i Finnmark. For sjøsamene, og delvis også innlandssamene, er det all grunn til å anta at pomorhandelen relativt sett hadde like stor betydning i 1910 som i 1850. I hele den perioden pomorhandelen varte, er det neppe galt å anta at den i sjøsamenes økonomi overskygga alle andre faktorer (Paine 1958a: 176).

Det sentrale i denne tilpasninga var at russerne etter hvert kjøpte fisk gjennom hele sommeren. Slik ble det blant annet mulig å utnytte de store seiforekomstene med enkle og billige redskaper. Selvsagt var det ikke bare sei som ble omsatt, men seien var det dominerende fiskeslaget i vesentlige deler av kyst- og fjordområdene i Finnmark om sommeren. Derfor fikk seien størst betydning. Selv om sjøsamene også dreiv fiske på andre tider av året, hadde de i stor utstrekning tilpassa sin fiske-

riteknologi til et sommerfiske basert på handel med russerne. Dette høvde nemlig svært godt til deres utprega kombinasjonsnæringsform.

Fra Laksefjordsamfunnet har man en god skildring av sjøsamenes forhold og tilpasning til de russiske fartøykjøpmennene. Omkring århundreskiftet hadde Laksefjordsamenes, og de fleste andre sjøsamers liv, «... *to kulminasjonspunkter årlig: Fisket fra de store vær ved ytterkysten om våren, og fisket for russerne om sommeren*» (Falkenberg 1941: 51). Vårfisket var et noe usikkert foretakende. Sommerfisket derimot var mye tryggere. Da kunne fangsten «... *lempes om bord i den nærmeste russeskute, mot bedre valuta enn de norske opkjøperes rede penger i værene*» (Falkenberg 1941: 51).

Byttehandelen prega fortsatt transaksjonene mellom sjøsamene og russerne: «*Russetiden med makkefisket var de velsignet store melmatters tid. Mattene var billige, melet var som regel godt, og det blev så meget i vederlag for et jevnt flittig fiske, at det gav fjordens småkårsfolk trygghet for utkommet helt til neste sommer*». Erfarne iakttakere hadde derfor en positiv vurdering av sjøsamenes økonomiske kår like etter århundreskiftet, og mente at russe-handelen «... *gjorde det levelig, til en viss grad rummelig for sjøfinnerne...*» (Ole Solberg i Falkenberg 1941: 51).

Bakgrunnen for denne vurderingen var en observasjon som forfatteren hadde gjort i Indre-Laksefjord omkring 1905. Da pleide det å ligge opptil 20 russeskuter i Laksefjorden hver sommer. Handelen med russerne skaffa «*hele vintermaten*». Alle som hadde en liten båt, var sikret økonomisk. Når de siste russerne reiste om høsten, var fjorden forsynt med det vesentlige av det de trengte. «*På mel var det slik overflod at creaturene fikk sin andel.*» Enkelte samtidskilder anfører at russemelet i betydelig utstrekning også ble brukt som kraftfôr (FAB 1896-1900: 20), og dermed også hadde avgjørende betydning for sjøsamenes jordbruksproduksjon (Paine 1958 a: 177).

Den beste samiske kilda fra begynnelsen av 1900-tallet, er den samiskspråklige avisa «*Sagai Muittalægje*», som kom ut i årene 1904-1911. Den gir både redaksjonelt og gjennom leserinnlegg, konkrete bilder av pomorhandelens betydning, særlig for sjøsamene. Dette samiske samfunnsbarometeret viser gjennom samtidsberetninger at det var sommerfisket som skaffa mel til husholdningene. Den muntlige tradisjon som har levd om dette til det aller siste, må også av den grunn sies å være meget reell.

Folk var levende opptatt av fisket og melprisene. Fra slutten av juli 1904 ble det rapportert om godt seifiske rundt Hammerfest. Ved byttehandel ble det gitt 2 – 2,5 våger sei for 1 våg mel. Det samme var tilfelle i Kvalsund, der det lå 2 – 3 russeskiper. Når det ble betalt med penger, var prisen kr. 1,20 pr. våg (SM. 1.8.1904). Mot slutten av september det året lå det ennå 14 russiske skip i Hammerfest. Bytteforholdet var da blitt mye bedre. Det ble da gitt 1 våg mel for 1 våg sei (SM, 1.10.1904).

Samtidig som fisket var godt i Hammerfest-Kvalsundområdet i 1904, var det elendig fiske i Porsangerfjorden. Bare et par familier hadde klart å skaffe seg vintermel. Derfor frykta man det verste (SM. 1.10.1904). Avisa opplyste i den forbindelse at tidligere hadde det vært helt annerledes. Da hadde selv smågutter med dorg klart å fiske for opptil 2-3 matter mel. Voksne hadde klart opptil 8 matter (SM, 1.10.1904).

I medisinalberetninga fra 1904 for Kistrand (Porsanger) legedistrikt, ser man også den direkte sammenhengen mellom mulighetene for å skaffe seg mel fra russerne, og de materielle vilkår dette skapte både for mennesker og dyr. Der kommer det nemlig fram at fordi sommerfisket hadde mislyktes helt, fikk befolkninga ikke noe å «... *tilbytte sig Russemel for, hvoraf Følgen var Hungersnød baade for Folk og Fæ. Flere af Creaturene døde paa Baasen af Sult. Mennesker ogsaa var strøget*

med.» (Utdrag av medisinalberetning for Kistrand v/Anders Forsdahl. Original i NRA.)

Heller ikke i Tanafjorden var sommerfisket godt i 1904. Bare de som hadde vært så heldige å få kveite om sommeren, hadde klart å skaffe seg tilstrekkelige forsyninger av mel for vinteren. Det kom av den gode kveiteprisen.

I 1905 hadde de fleste nok vintermel («*dælte jaffo*») i Kvalsund (SM, 15.9.1905). I enkelte av de påfølgende år klages det imidlertid på ny over at dårlig sommerfiske førte til at folk ikke fikk tak i mel for vinteren. Det skjedde blant annet i Kvalsund i 1908 (SM, 15.12.1908). Flere ganger ble det også klaga over at russerne holdt for høy melpris (SM, 1.7. og 15.7.1909). Forholdene varierte med andre ord både fra det ene året til det andre, og fra fjord til fjord.

Foran Stortingsvalget i 1906 lanserte Isak Saba, som stilte til valg på en kombinasjon av samepolitisk og sosialdemokratisk program, et krav om at fiskerne fortsatt måtte få beholde den rett de hadde til å handle med russerne. Saba begrunna ikke dette nærmere. Han konstaterte helt kort at det ikke var nødvendig å gjøre det. Alle visste nemlig hvilken stor betydning denne handelen hadde (SM, 1.3.1906). I en annen sammenheng understreka han at fartøykjøpmennene var spesielt nyttige. De kom med nødvendighetsartikler til alle stedene hvor det ble drevet fiske, og betalte gode priser for alt fiskerne kunne skaffe. På den måten fikk ikke storkjøpmennene for stor makt over folk (SM, 1.10.1907).

Pomorhandelen kan for en stor del av Finnmarks befolkning betegnes som en periode som gjorde det mulig for dem «å fiske mel opp av havet» – «*jafoid bivdit*» – slik Anders Andersen fra Austertana formulerte det i 1909 (SM, 1.3.1910). Slutten på en epoke med forholdsvis stor grad av økonomisk uavhengighet for sjøsamene, og allmuesfolk i sin alminnelighet, var nådd da de siste russefartøyene forlot Finnmark i årene 1914-17. I Laksefjorden skjedde det 5. august 1914: «*Dette datum danner epoke for sjøfennene, forsåvidt som det betegner innledningen til en periode, hvor deres tidligere største sesongmessige fiskeri, hadde tapt sin tidligere rolle i deres økonomiske liv. Sommerfisken var ikke lenger handelsvare.*» (Falkenberg 1941: 146 f.)

Arthur Brox er en annen forfatter som har betont nettopp sammenbruddet av pomorhandelen som det mest ødeleggende for sjøsamenes tradisjonelle tilpasning. Han sier at denne handelen var uunnværlig for dem fordi de ikke klarte å følge med i moderniseringa innen fiskeriene. For dem var det «... *en katastrofe da handelsbandet opphørte i 1916*». (Brox 1952-54: 529).

Situasjonen var altså at en meget vesentlig del av sjøsamenes økonomiske basis plutselig ble revet bort da pomorhandelen forsvant. Det teknologiske nivået på båtene og redskapene deres var tilpassa et typisk hjemmefiske, og utilstrekkelig til vinterfisket på kysten, i konkurranse med skøyter og større motorfartøyer. Nye og aktive redskaper ble tatt i bruk på de tradisjonelle fiskefeltene deres, og fredningskravene som til dels ble fremma med betydelig styrke, vant bare fram i liten grad. Det bidrog til å forverre situasjonen.

Johs. Falkenberg sier i en slik forbindelse at da russehandelen opphørte, var det ingen kommisjon som granska samenes kår. «*Hvad det var for en ulykke, som ramte dem, da russehandelen ophørte, blev overhodet ikke forstått.*» Kriseforanstaltningene kom de norske fiskere nordpå til gode, men betydde neppe mye for sjøsamene (Falkenberg 1941: 70).

Edvard Bull er inne på liknende synspunkter. Den manglende modernisering av fiskerisida, dårlige norskkunnskaper som ikke gav mulighet for å orientere seg i kredittsystemet, og slutten på pomorhandelen «*som sjøsamene hadde utnyttet godt*», førte til en svært vanskelig situasjon. Hans vurdering er at sammenlikna med andre

i det norske samfunnet, har sjøsamene kanskje «... *aldri vært verre stilt enn i mellomkrigstiden.*»(Bull 1979: 179).

Også Einar Niemi antar at konsekvensene av pomorhandelens opphør trolig var størst for de sjøsamiske bygdesamfunnene som fortsatt baserte seg på en husholdsøkonomi, hvor varebytte var en av bærebjelkene. Pomorhandelen hadde konservervnet denne økonomien, og den fleksibilitet som husholdsøkonomien representerte. Derfor ble det en vanskelig overgang til sterkere penge- og markedsøkonomi (Niemi 1992: 19).

Med pomor- eller russehandelens opphør var det forbi med den relative økonomiske uavhengighet samene i Finnmark i århundrer hadde hatt i forhold til de danske, norske og vest-europeiske handelssystemer. Fra nå av var også deres økonomi, nærmest uten noen tilpasningsperiode, plutselig blitt helt avhengig av innenlandske aktører, og de hadde fått en brå forverring av avsetningsvilkårene for den fisken de fanga.

KAPITTEL 9

Oppsummering

Deler av det som i dag går under betegnelsen Finnmark, har hatt bosetning i mer enn 10 000 år. I denne framstillinga tas det utgangspunkt i situasjonen omkring Kristi fødsel, fra det tidspunkt man kan identifisere den første etniske gruppe i området – samene. Ut fra det grunnlaget gis det en oversikt over ressursbruk og befolkningsforhold i Finnmark, det distriktet som i gammelnorsk språkbruk var en del av det såkalte *Finnmork* – samenes land eller mark.

Det er ikke før man kommer til 15-1600-tallet at det finnes skriftlige kilder av noe større omfang. Det er hovedårsaken til at den vesentlige delen av dette arbeidet dreier seg om tida mellom ca. 1600- og begynnelsen av 1900-tallet.

Det er overveiende sannsynlig at det bare bodde samer i Finnmark til 12-1300-tallet. De bygde sin eksistens på veiding. Norrøne folk, og folkegrupper østfra, stod imidlertid i kontakt med samene i Finnmark gjennom handels-, skattleggings- og plyndringsferder. For vikingtida har man likevel indisier på at der har vært tilløp til periodemessig norsk bosetning enkelte steder på kysten av Vest-Finnmark.

Sammenhengende norsk bosetning på Finnmarkskysten kan trolig dateres til 12- 1300-tallet, da hanseatenes handelssystem gjorde det mulig å bytte fisk mot korn. Korngrensa var dermed ikke noe hinder for norsk bosetning nordover, og det ble etablert mange fiskevær på Finnmarkskysten hvor folk levde av kommersielt fiske.

Dette norske framstøtet ble tatt ille opp fra Novgorods side, som også betrakta dette som sitt skatte- og innflytelsesområde. Til tross for en fredsavtale på 1320-tallet, var det likevel stadig gjensidige herjinger til langt ut på 1400-tallet mellom nordmenn og Novgorods karelere og russere.

Den norske, eller ikke-samiske befolkninga, vokste fram til andre halvdel av 1500-tallet. Markedskonjunktorene for fisk begynte imidlertid å forverre seg allerede i den første halvdel av dette århundret. Det førte til en sterk nedgang for denne delen av befolkninga gjennom både 16- og 1700-årene. Samenes antall steig imidlertid kraftig i samme periode. Både samtidskilder og forskningsresultater viser at det var samenes større allsidighet i å utnytte ressursene, som lå til grunn for denne ulike utviklinga.

I begynnelsen av 1600-tallet opplevde man også en form for norsk «landnåm» innover på samenes enemerker i fjordene. Denne ekspansjonen skyldtes trolig i første rekke behovet for flere bein å stå på som en følge av de dårlige konjunktorene innen fiskeriene.

De til dels skarpt atskilte bosetningssonene mellom samer og nordmenn bestod likevel ennå i lang tid. En grunn til dette kan være at nordmennene frykta samenes påståtte trolldomskunster, slik blant annet kong Kristian IV gav uttrykk for.

Den norske befolkningsnedgangen som en følge av de dårlige konjunktorene for markedsfiske kan ha kommet samene direkte til gode. De fikk utvida muligheter til å drive jakt, bedre rom for sesongflyttinger med husdyr, og selvsagt også mindre forstyrrelse for reindrifta. Særlig denne næringa må nå ha fått ekstra gode utviklingsmuligheter på sommerbeiteområdene, særlig på 1700-tallet.

Fra andre halvdel av 1600-tallet ble det en betydelig bekymring i København over at den norske befolkninga gikk så sterkt tilbake. Det ble derfor satt i verk en rekke tiltak for å bøte på dette – en blanding av subsidier og tvangstiltak. Det gjaldt for eksempel skattefritak for norske, gjeldsamnestier, fritak for militærtjeneste og forvisning av forbrytere til Finnmark.

I første halvdel av 1700-tallet kom det inn en tredje etnisk gruppe i ressurskonkurransen i Finnmark. Det var kvenene. De var finskspråklige innflyttere fra ulike deler av det daværende nordlige og østlige Sverige, som Finland da var en del av. Mange av de første kvenske innflytterne gled imidlertid inn i det samiske samfunnet og ble assimilert i den samiske befolkninga.

Dansk-norske myndigheter var positive til den kvenske innflyttinga på 1700-tallet. Det var offisiell politikk at de skulle tas vel i mot, og at det skulle ytes direkte materiell og økonomisk støtte for at de skulle kunne etablere seg.

På det statspolitiske området har Finnmark, eller deler av det vært omstridt helt til 1826. Før ca. år 1600 tok både Russland, Danmark-Norge og Sverige skatt av samene i området. Også norske ble delvis prøvd skattlagt av Sverige i årene omkring 1600.

Russland falt bort som skattleggingspart før freden i Knæred i 1613, da Danmark-Norge oppnådde enejurisdiksjon over kyst- og fjordområdene. Det samiske innlandet forble under såkalt svensk jurisdiksjon, men med både Sverige og Danmark-Norge som skattleggere fram til 1751. Da ble den nåværende grensa mot Finland trukket, etter avtale mellom de to pretensjonsmaktene Danmark-Norge og Sverige. Til denne grensetraktaten ble det knytta et tillegg om de overflyttende samenes rettigheter (lappekodisillen), som iallfall sikra reindriftssamenes rettigheter i det andre landet. Lappekodisillen har imidlertid også vært brukt i forbindelse med spørsmål som angår samer som ikke er knytta til reindriften.

Finnmarks endelige grenser ble ikke bestemt før i 1826, da nåværende Sør-Varanger tilfalt Norge gjennom grensekonvensjonen med Russland.

Av oversiktsmessige årsaker er de enkelte næringene reindrift, jordbruk og fiske beskrevet for seg fra ca. 16-1700-tallet og fram til begynnelsen av dette århundret. Jakta, som var av meget stor viktighet spesielt for samene, er nevnt i tilknytning til de andre næringene, som en kombinasjon med disse. Det må understrekes sterkt at en kombinert utnytting av de fleste tilgjengelige ressursene er det som har kjennetegna næringslivet i Finnmark gjennom mesteparten av den tidsperioden som behandles her. Særlig gjelder dette for den samiske befolkninga. Årsaken til at det var ulikheter mellom de etniske gruppene i så måte er trolig å finne i at særlig danskene og nordmennene kom fra miljøer som kunne ligge svært langt fra den virkeligheta de møtte i Finnmark. De hadde derfor ikke den bakgrunn og teknologi som var nødvendig for en optimal måte å bruke ressursene på.

Når det gjelder kvenene, er det generelle bildet likevel at de første som kom på 1700-tallet lettere gled inn i den lokalt tilpassa ressursbruken. Det skyldes at de i stor utstrekning slo seg ned i overveiende samiske strøk. Delvis kom de dermed også i konkurranse med samene som var der fra før, og som allerede brukte de ressursene kvenene var ute etter.

Innenfor de enkelte næringssektorene er det stadig mange interessante spørsmål som forskninga bør utdype videre. Ett av disse gjelder hvor langt tilbake man kan tidfeste reindriftenes opprinnelse. Muligens har folk i Finnmark hatt tamrein allerede i steinalderen. Der er også forskere som meiner at man kan knytte en form for tamreinhold til de første sikre samiske funnene fra tida omkring Kr.f. Fra slutten av 800-tallet har vi klare opplysninger om tamreinhold i nåværende Troms og Finnmark, men da i fellesskap mellom samer og det håløygiske høvdingaristokratiet.

I mye seinere skriftlig materiale finner vi klare belegg for at samene i Finnmark holdt tamrein ved inngangen til 1600-tallet. Hvor stort omfang dette tamreinholdet hadde er det vanskelig å ha noen klar formening om. Det antas imidlertid at overgangen til mer spesialisering og større flokker skjedde i løpet av 1600-tallet, og at denne utviklinga fortsatte i det påfølgende hundreåret.

Når det gjelder reindriftsnomadismen, er det grunn til å tro at den utvikla seg i omtrent like sterk grad i kystsamer- som i innlandssamesidaene. Det vil si at enkelte av siidaens medlemmer begynte å temme flere dyr og følge flokkene på deres vandring mellom innland og kyst, eller omvendt.

Man kan derfor anta at det innenfor samme område, i kortere eller lengre tid, kunne være to ulike reindriftsgrupper som flytta parallelt, og at de etter hvert smelta sammen. Helt til midten av 1800-tallet kan man stadig finne eksempler på at reindriftssamer var formelt hjemmehørende i kystsogn. Offisielle pålegg og bestemmelser etter grensesperringa mellom Norge og Finland i 1852, er den direkte foranledning til at reindriftsutøvere måtte la seg registrere i innlandssogn, slik de fleste er i dag.

Både på 16-, 17- og delvis 1800-tallet hadde reindriften gode utviklingsmuligheter i og med det lave folketallet for øvrig, både på sommer- og vinterbeiteområdene. Dette ble nok til en viss grad endra da folketallet særlig i Kyst-Finnmark begynte å vokse sterkt på grunn av den sterke tilflyttinga fra noe før midten av 1800-tallet. Det ble dermed større konkurranse om plassen på sommerbeiteområdene.

Grensesperringa mellom Norge og Finland i 1852 utgjorde likevel det alvorligste anslaget mot reindriftnæringa i forrige århundre. Finnmarkssamene mista da med ett slag alle vinterbeiteområdene på finsk side av grensa. Det førte til store omveltninger i reindriftsstrukturen. Mange måtte gi opp og flytte ned til sjøen, mens atter andre, særlig i Kautokeino-området, skifta statsborgerlig tilhørighet og ble svenske undersåtter. På den måten kunne de bruke de gamle vinterbeiteområdene igjen. Dette vedvarte til 1889 da grensa også mellom Sverige og Finland ble stengt. I den forbindelse skjedde det en markert tilbakeflytting til Kautokeino igjen. Grensesperringa i 1852 førte også til sterke forskyvninger og gnisninger mellom de ulike reindriftsregionene i Finnmark. Etter de ustabile forhold i kjølvannet av grensesperringa kom også de første sentralt utstedte reguleringene av reindriften i Finnmark i form av kongelige resolusjoner og lover gitt av Stortinget.

Hva angår reindriften relative stilling i forhold til andre næringer, sto den i andre halvdel av forrige århundre for om lag halvparten av kjøttproduksjonen i amtet. Omkring første verdenskrig hadde tilpasninga til de nye forholdene etter grensesperringa nådd langt. Reindriftsinspektøren karakteriserte da reindriftnæringa som en av de viktigste næringsveier i landsdelen.

Jordbruket i Finnmark er ofte blitt betrakta som relativt betydningsløst. Kildene viser likevel at det har vært et vesentlig ledd i næringskombinasjonene langt tilbake i tida. Med jordbruk menes i første rekke husdyrhold. Dyrking av korn og grønnsaker har hatt en relativt beskjeden plass, mens poteten ble ganske viktig i enkelte distrikter på 1800-tallet. Altaområdet peker seg ut i denne, slik som i mange andre jordbrukssammenhenger.

Første gang man finner skriftlige kilder om husdyrhold i Finnmark er på begynnelsen av 1500-tallet. Arkeologiske funn både fra Øst- og Vest-Finnmark indikerer likevel at husdyrholdet i enkelte samiske strøk iallfall kan dateres til 1300-tallet. De forverra markedsconjunktorene for fisk førte til at 1600-tallet ble en ekspansjonsperiode for norsk husdyrhold, og nordmenn flytta da i en viss utstrekning inn i samenes bruksområder rundt fjordene, og kom i direkte konkurranse med samene.

At det også skjedde en utvidelse av samenes husdyrhold på 1600-tallet er sannsynlig. Nyere forskning viser blant annet at samene på slutten av 1600-tallet hadde et mer omfattende husdyrhold enn nordmennene.

I de par første tiårene av 1700-tallet fikk man også en relativt stor kvensk koloni i Alta. De dreiv jord- og skogbruk i kombinasjon med skogsdrift og sjøfiske. Litt seinere kom en ny gruppe kvenske jordbrukere, som slo seg ned i samiske strøk i innlandet, blant annet i Tanadalen og i Porsanger.

Jordutvisningsresolusjonen av 1775 gjorde det for første gang mulig å eie privat jordeiendom i Finnmark. Siktemålet var blant annet å legge forholdene til rette for et jordbruk som var mer i pakt med det embetsmennene mente var rasjonelt og viktig.

Sjøsamenes tradisjonelle driftsmetode, sesongflyttinger, bestod likevel i hovedsak ennå i lang tid over store deler av Finnmark. Jordutvisningsresolusjonen fikk med andre ord til å begynne med bare mindre praktisk betydning i Altadistriktet og enkelte andre deler av Vest-Finnmark.

I andre halvdel av 1800-tallet falt myndighetenes jordbruksbestrebelse delvis sammen med fornorskningspolitikken. I begge henseender ble det ansett som formålstjenlig å få norske til slå seg ned som jordbrukere, og enkelte koloniseringsstiltak ble iverksatt i den forbindelse. I mange kommuner ble det også innført forbud mot jordsalg, etter sigende av hensyn til skogen og for å unngå språkblanding. Det mest groteske utslaget av denne politikken var likevel jordlova og jordsalgsreglementet av 1902, som satte forbud mot salg av jord til andre enn norsktalende. Hvordan forbudet ble praktisert foreligger det få opplysninger om, men det er klare indier som peker i retning av at bestemmelsene ble anvendt. Formelt stod de ved lag inntil 1965.

I de nærmeste 10-15 år før første verdenskrig var de fleste brukene i Finnmark små, vesentlig bestående av natureng og utslåtter. En vesentlig del av føret bestod dessuten av mose, lauv, fiskeavfall o.l. Så å si bare i Altaområdet hadde nydyrkinga noe omfang. Det er likevel grunn til å hevde at husdyrhold hadde stor betydning for levemåten både i innlandet og i kyst- og fjordstrøkene.

I og med at man ikke har pålitelige kvantitative opplysninger for avkastninga av de enkelte næringssektorene i perioden sett under ett, er det vanskelig å veie dem opp mot hverandre. En næring som ville ha *meget stor* vekt hvis en slik avveining ble foretatt, er fisket i sjøen og havet. I et langtidsperspektiv er det trolig riktig å si at særlig for den norske delen av befolkninga har gode markedsconjunkturer for fisk vært helt avgjørende for bosetningas størrelse. Det var for eksempel markedsfisket som gjorde norsk bosetning mulig i Finnmark rundt år 1300. På den annen side var det også dårlige conjunkturer for fisken som handelsvare som førte til at den norske befolkninga gikk sterkt tilbake, spesielt i løpet av 16- og 1700-tallet.

Befolkningsekspløsjonen på 1800-tallet, med en tredobling av befolkninga i Finnmark mellom 1835 og 1900, kan også i overveiende grad tilskrives godt fiske og gode markedsmuligheter. Nordmennenes antall ble nesten femdobla, mens kvennene tredobla sitt antall. På en måte kan denne utviklinga sammenliknes med den første norske kolonisasjonsbølgen 6-700 år tidligere. Denne gang gikk imidlertid utviklinga mye raskere, og hadde et mye større omfang enn på 14- og 1500-tallet.

Hva angår fisket og retten til deltakelse i fisket, har det vært særegne ordninger for Finnmark. På begynnelsen av 1700-tallet ble det innført restriksjoner på det fisket som ble drevet av de tilreisende norske fiskerne fra Nordland og Troms (nordfarerne). Innskjerpinger ble også vedtatt overfor det russiske fisket på 1740- og 1770-tallet. Nye og strengere reguleringer fulgte også for nordfarerne i 1778. Fra da av hadde tilreisende ikke rett til å drive fiske inne på fjordene i det hele tatt.

I forbindelse med det russiske fisket på 1700-tallet ble handelsveiene østover åpna også for kvantumsvarer som fisk og mel. Den sikre meltilførselen fra Russland kom til å bli av helt skjellsettende betydning for Finnmark, og var ganske utvilsomt ett av elementene som gjorde amtet til et attraktivt tilflyttingsområde på 1800-tallet.

En ny fiskerilov av 1830 fjerna det aller meste av restriksjonene på tilreisendes fiske, og var dermed et viktig bidrag til at fisket, og kanskje særlig loddetorskefisket kunne ekspandere så sterkt som det gjorde. Den sterke tilstrømminga av fremmede fiskere førte imidlertid til visse gnisninger med lokale brukere.

I samband med omlegginga til større båter, nye og aktive redskaper, motordrift og så vidare, ble ressursvernspørsmålene svært aktuelle rundt siste århundreskifte. Fjordfolket som for det meste var samer, deltok bare i beskjeden grad i den moderniseringsprosess som foregikk innen fiskeriene. De følte trykket fra den nye teknologien særlig sterkt, og det kom en rekke krav om vern av fjordressursene og første rett for lokalbefolkninga til fiske i sine nærområder. Også kystfiskerne var aktive i kampen mot for eksempel trålinga.

Situasjonen innen fiskeriene omkring første verdenskrig, da pomorhandelen brøt sammen, var at man på kysten delvis hadde modernisert fiskeflåten. Her var man følgelig ikke så avhengig av et godt sommerfiske for å skaffe seg vintermel. Dette i motsetning til sjøsamene som i utprega grad hadde bygd sin forsyningssituasjon på pomorhandelen. Når pomorene ble borte slo det derfor ekstra negativt ut for dem. På mange felter markerer opphøret av pomorhandelen omkring 1914-15 et større skille i Finnmarks historie enn selve første verdenskrig.

Innen fiskeriene hadde ressursvernspørsmålene meldt seg for fullt allerede før første verdenskrig. De ble svært aktuelle i forbindelse med den industrielle hvalfangsten utenfor Finnmark. Kampen mot hvalfangsten kulminerte med at rasende fiskere reiv ned en hvalfangststasjon i Mehamn i 1903. Bakgrunnen var at sør-norske kapitalinteresser hadde drevet rovdrift på amtets hvalressurser helt fra 1860-åra av. Det hadde fiskerne nå sett seg leie på. De mente at det var en sammenheng mellom nedgang i hvalbestanden og dårlig fiske. Kort etter det som seinere er blitt kalt Mehamnopprøret, vedtok Stortinget en lov om forbud mot hvalfangst.

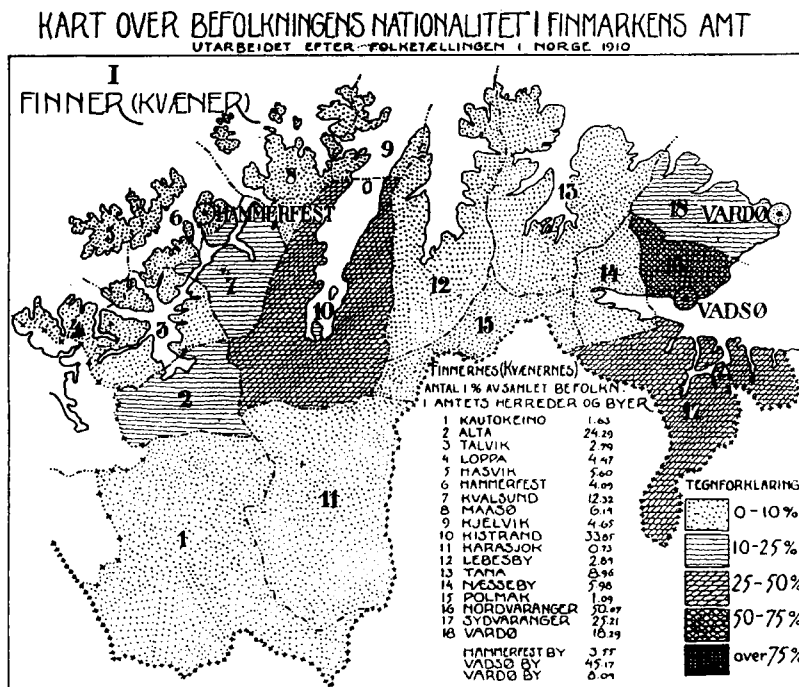
Omkring første verdenskrig var «*Finmarkens Amt*» på mange måter inne i en brytningstid med hensyn til utnyttinga av ressursene. Gjennom hvalfangsten hadde man for lengst blitt kjent med industriell utnytting av sjøressursene. I Sør-Varanger var jernmalmbrytinga nettopp kommet i gang. Denne industrialiseringa snudde på kort tid opp ned på de befolkningsmessige forholdene der, noe Finnmark som helhet hadde opplevd i andre halvdel av 1800-tallet. De kartene «over befolkningens nationalitet» som ble utarbeidet på grunnlag av folketellinga i 1910, er meget illustrerende for den prosessen som den nye utnyttinga av fiskeressursene på 1800-tallet hadde lagt grunnlaget for.

Carl Schøyens statistikk viser den utviklinga som hadde skjedd fra midten av 1860-tallet til 1910, se tabell 9.1 nedenfor.

Tabell 9.1: Befolkningsutvikling 1866-1910

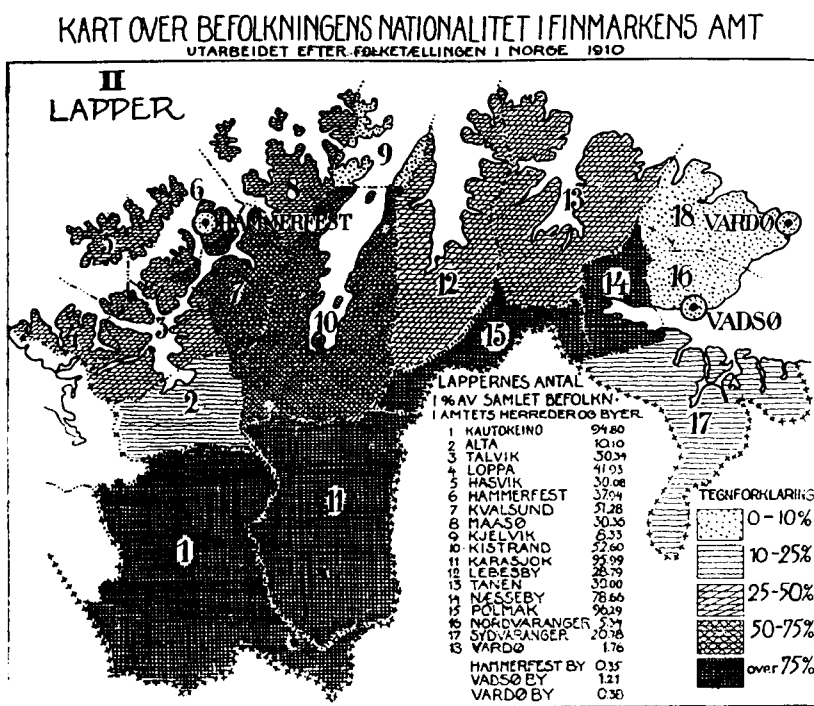
	Lapper	Kvener	Blandet	Norske	Ialt
1.1.1866	7.500	3.434	1.285	8.110	20.329
1.1.1876	7.017	4.286	2.965	9.807	24.075
				Väsentlig norske	
1.1.1891	9.491	5.929	-	13.929	29.341
3.12.1900	9.572	5.406	-	18.409	33.387
1.12.1910	10.332	5.398	-	23.396	39.126

Like før første verdenskrig hadde ressursgrunnlaget og ressursutnyttinga lagt grunnlaget for følgende fordeling av de etniske gruppene, jf. figurene 9.1, 9.2 og 9.3 nedenfor.

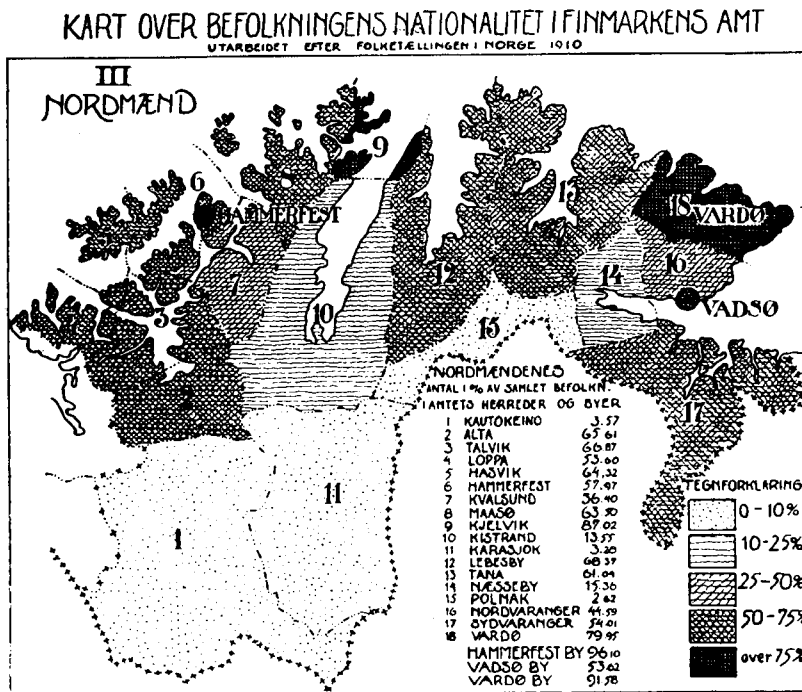
Figur 9.1 Kart over befolkningens nationalitet i Finnmarkens amt. I Finnner (Kvæner)

Kilde: (Schøyen 1920:157)

Figur 9.2 Kart over befolkningens nationalitet i Finnmarkens amt. II Lapper

Kilde: (Schøyen 1920:158)

Figur 9.3 Kart over befolkningens nationalitet i Finnmarkens amt. III Nordmænd

Kilde: (Schøyen 1920:159)

Forkortelser

Avskr.	Avskrift
Bd.	Bind
Bil.	Bilag
Br.	Brev
Chra.	Christiania
Dat.	Datert
Dok.	Dokument
D-N	Danmark-Norge
FA	Finmarkens Amt
FAB	Finmarkens Amts Femaarsberetninger
FAF	Finmarkens Amtsthings Forhandlinger
FaaB	Forordninger og Aabne Breve
FDAF	Finmarkens Districtsamtsformandskabs forhandlinger
F. insp.	Fiskeriinspektøren
Fm.	Finnmark
Fol.	Folio
Frd.	Forordning
FSS	Finnmark sorenskriveri
Hem.	Hemmelig
HDB	Herredags dombøker
Hist. top.	Historisk topografisk
HT	Historisk tidsskrift
JD	Justisdepartementet
Jb.	Journalbilag
Js.	Journalsaker
Jf.	Jamfør
Just.prot.	Justisprotokoll
Jur.	Juridisk
Kgl. res.	Kongelig resolusjon
Kpb.	Kopibok
NBL	Norsk biografisk leksikon
NGL	Norges gamle love
NHD	Norske herredagsdombøker
NL	Norske lov
Norr.	Norrøn(t)
NNS	Nord-norske samlinger
NRA	Det norske riksarkiv, Oslo
NRR	Norske Rigs-Registranter
NOU	Norges offentlige utredninger
NT	Norges Traktater
OAJ.saml.	Oscar Albert Johnsens samlinger
O. No.	Odelstingsproposisjon nummer
Ot. prp.	Odelstingsproposisjon
Pk.	Pakke
Prot.	Protokoll
Russl.	Russland
Rør.	Rörande
SATØ	Statsarkivet i Tromsø
SI	Sámi Instituhtta
Skr.	Skrivelse(r)

Skr. fgvBiA	Skrivelser fra geistlige og verdslige betjente inden amtet.
SM	Sagai Muittalægje
Ss	Statssekretariatet
SRA	Det svenske riksarkiv
SRU	Samerettsutvalget
Sthlm.	Stockholm
Sver.	Sverige
Tb.	Tingbok
TF	Tanen fogderi
TSS	Tanen sorenskriveri
TfR	Tidsskrift for Rettsvitenskap
U.å.	Uten år
ØFF	Øst-Finmarkens Fogderi
ØFFS	Øst-Finmarkens Foged og Sorenskriver
ØVDF	Øst- og Vest-Finmarkens Districtsformandskabs Forhandlinger

Stedsnavnliste

Samisk:

Áhkárvuotna
 Ákŋoluokta
 Ákšovuotna
 Álaheadju ~ Áltá
 Álaheaivuotna
 Áltá ~ Álaheadju
 Álaheaieatnu
 Anárjohka
 Ánjejohka
 Atlánta
 Atlántariddu
 Ássebákti
 Áttánjohka
 Ávanuorri
 Báhcavuotna
 Báhccavuotna
 Baikalásis
 Báhčaveaileahki
 Báhčaveaivuotna
 Báhkavuotna
 Bávttajohka
 Barentsáhpí
 Beahkkirvuotna
 Bearalváhki
 Biehtárnjárga
 Biergi
 Bievlá
 Billávuotna
 Birgenjárga
 Boazovuotna
 Bonjákas
 Borsejohka
 Buođgáidnjarga
 Buođggáidsuolu
 Buolbmát
 Buolbmátjávri
 Buolbmátsuolu
 Ceavccageađgi
 čáhcesuolu
 čielgevuotna
 čievla
 čoammir
 čohka-Láhtta
 čorgašnjárga

Norsk:

Akkarfjord
 Hasvik
 Øksfjord
 Alta
 Altafjorden
 Alta
 Altaelva

 Vestre-Jakobselv
 Atlanterhavet
 Atlanterhavskysten

 Adamselv
 Havøysund
 Båtsfjord
 Balsfjord
 Skittenskjær
 Pasvikdalen
 Bøkfjord
 Bakfjord

 Barentshavet
 Bekkarfjord
 Berlevåg
 Pettersnes
 Kiberg
 Bøle
 Indre Billefjord
 Kibergneset
 Lille Bekkarfjord (i Hammerfest kommune)
 Bonakas

 Bugøynes
 Bugøy
 Polmak
 Polmkvatn
 Polmakholmen
 Mortensnes
 Vadsø
 Ryggefjord
 Kjølnes
 Kim(-holmen)
 Store Latøya
 Nordkynhalvøya

čuđegieddi	Kistrand
Dálbmeluokta	Talvik
Davvesiida	Lebesby
Davvi-Norga	Nord-Norge
Davvi-Romsa	Nord-Troms
Davvi-Várjjat	Nord-Varanger
Dáibaruovuotna	Mårøyfjord
Dálmát	Kjelmøya
Dánmárku	Danmark
Deanodat	Vestertana
Deanuleahki	Tanadalen
Deanuvuotna	Tanafjorden
Deatnu	Tana
Donjevuotna	Mehamn
Dorskavuotna	Torskefjord
Duolba-Láhtta	Lille Latøya
Englánda	England
Eanodat	Enontekiö/Enontekis
Fálá	Kvaløya
Fálesnuorri	Kvalsund (kommune og sund)
Fállevuotna	Valfjord
Finnmárku	Finnmark
Finnmárkkoduottar	Finnmarksvidda
Gádde-Iččát	Rolvsøy
Gáhppovuotna	Kobbefjord
Gáivuotna	Kåfjord
Gálbi	Rolvsøykalven
Gállojohka	Skallelv
Gálsa	Karlsøy
Gámavuotna	Komagfjord
Gáŋgaviika	Gamvik
Gárasavvon	Karesuando
Gearvuotna	Store Bekkarfjord (i Hammerfest kommune)
Geavŋoaisuolu	Fossholmen
Gilivuotna	Kjøllefjord
Girkovuotna	Mefjord
Goahtečorru	Breivik(-botn)
Goaskinvággi	Kjelvik
Gollesuolu	Gullholmen
Gorbovuotna	Ytre Billefjord
Gorravárri	Komsafjellet (jfr. Komsa)
Guoládatnjárga	Kolahalvøya
Guovdageaidnu	Kautokeino
Hámmanbirgi	Hamningberg
Hámmárfeasta	Hammerfest
Hålogalánda	Hålogaland
Iččát	Ingøy
Idjajávri	Nattvatn
Ihkkot	Ekkerøy
Irenjárga	Tunes
Irevuotna	Tufjord (på Magerøya)
Ižžot	Lille Ekkerøy

Jáhkovuotna	Revsbotn
Jealmmeseaddju ~	
Ruotnjárga	Hjelmsøy
Jiehkavuotna	Jøkelfjord
Jieknamearra	Nordishavet
Jeipmaluokta	Hjemmeluft
Joganjálbmi	Elvebakken
Johka	Bergsfjord
Johkangeangeahči	Digermulodden
Juovlavuotna	Leirpollen
Kárášjohka	Karasjok
Keaisa	Kjæs
Klubbu	Klubben (i Kvalsund)
Københápman	København
Ladnesuolu	Årøya
Lágesvuotna	Laksefjord
Lággu	Langfjorden (sidearm til Tanafjorden)
Láhppi	Loppa
Láhpojávri	
Lákkovuotna	Langfjord (i Alta)
Láhtta	Latøya (jfr. Duolba- og čohka-Láhtta)
Lávželuokta	Rypefjord
Leavdnja	Lakselv
Liidnavuotna	Lerretsfjord
Lofuohtta	Lofoten
Máhkarávju	Magerøya
Máhkir	Makkaur
Málatvuotna	Malangen
Márregohppi	Sørvær
Máskejohka	Masjok
Mátta-Várjjat	Sør-Varanger
Máze	Masi
Miennavuotna	Risfjorden (i Kongsfjorden)
Miennávuotna	Risfjord
Muorkevuotna	Eidvågeid
Muorralvuotna	Snefjord
Muosát	Måsøy
Návvuotna	Neverfjord
Njávđán	Neiden
Njiemenjárga	Smalfjordnes
Nordlánda	Nordland
Norga	Norge
Nuorta-Finnmárku	Øst-Finnmark
Oardavuotna	Syltefjord
Oarje-Finnmárku	Vest-Finnmark
Ohcejohka	Utsjoki (Utsjok)
Ohppán	Opnan
Orknsullot	Orknøyene
Porsáŋgu	Porsanger
Ráhkkerávju (bygd)	Kvalsund
Reaššvuotna	Rafsbotn
Reinnáidcoagis	Reinøygrunnen

Reainnát	Reinøy (i Måsøy)
Reihvággi	Repvåg
Rissevuotna	Risfjorden (på Magerøya)
Ristamuornjárga	Korsnes
Romsa ~ Tromsa	Tromsø
Ruošša	Russland
Ruotnjárga ~ Jealmme-	
seaddju	Hjelmsøy
Ruotta	Sverige
Ruovdavuotna	Jarfjord
Sállan	Sørøya
Sállan	Skogerøya
Sáltejavrrát	Saltjern
Sáttát	Sandø
Sáttomohgáddi	Sandland
Seahkkavuotna	Kulfjord
Sieiddá	Seida
Sieidevuotna	Finnkongkeila
Sievju	Seiland
Sildi	Silda
Sivlu	Forsøl
Skeavvonjárga	Skjånes
Skiessvuotna	Lille-Porsanger
Skiippagurra	
Skiehččanjohka	
Skiehttebiergi	Skjøtningberg
Skiervá	Skjervøy
Skoarrojohka	
Smiervuotna	Smørfjord
Speainnaviika	Steinvåg
Stáŋganas	Stangnes
Stáhppu	Stappen
Stierdná	Stjernøya
Stuorravuotna	Karlebotn
Stránda	Repvågstranda
Suopma	Finland
Triffannjárga	Trifanneset
Troandin	Trondheim
Tromsa ~ Romsa	Tromsø
Truollavuotna	Trollfjord (på Ingøy)
Trøndelága	Trøndelag
Uhcavuonaš	Litlefjord
Ullovuotna	Ul(l)sfjord
Unjárga	Nesseby
Uvdovuotna	Munkefjorden
Váltovuonnjárga	Småstrømneset
Várggát	Vardø
Várjjatvuotna	Varangerfjorden
Várjjat	Varanger
Váttavuotna	Vassfjorden (Vannfjord)
Viestterálas	Vesterålen
Vilgesmearra	Hvitehavet

Vuokkát	Omgang
Vuoksávuotna	Oksefjorden
Vuorjánjohka	Grense-Jakobselv
Vuorjeduottar	
Vuorjenjárga	Porsangerhalvøya
Vuorkelvuotna	Kobbholmfjord
Vuotnabahta	Varangerbotn
Vuovdaguoika	Outakoski
Norsk:	Samisk:
Adamselv	Áttánjohka
Akkarfjord	Áhkárvuotna
(Anárjohka)	Anárjohka
Alta	Álaheadju ~ Áltá
Alta	Áltá ~ Álaheadju
Altaelva	Álaheaieatnu
(Ássebákti)	Ássebákti
Altafjorden	Álaheaivuotna
Atlantehavet	Atlánta
Atlantehavskysten	Atlántariddu
Bakfjord	Báhkavuotna
Balsfjord	Báhccavuotna
Barentshavet	Barentsáhpi
(Bávttajohka)	Bávttajohka
Bekkarfjord (i	
Lebesby)	Beahkkirvuotna
(Borsejohka)	Borsejohka
Bergsfjord	Johka
Berlevåg	Bearalváhki
Bonakas	Bonjákas
Breivik(-botn)	Goahtečorru
Bugøy	Buođggáidsuolu
Bugøynes	Buođgaidnjarga
Bøkfjord	Báhčaveaivuotna
Bøle	Bievlá
Båtsfjord	Báhcaivuotna
Danmark	Dánmárku
Digermulodden	Johkangeangeahči
Eidvågeid	Muorkevuotna
Ekkerøy	Ihkkot
Elvebakken	Joganjálbmi
England	Englánda
Enontekiö/Enontekis	Eanodat
Finland	Suopma
Finnkongkeila	Sieidevuotna
Finnmark	Finnmárku
Finnmarksvidda	Finnmárkkoduottar
Forsøl	Sivlu
Fossholmen	Geavgŋoaisuolu
Gamvik	Gáŋgaviika
Grense-Jakobselv	Vuorjánjohka
Gullholmen	Gollesuolu
Hammerfest	Hámmárfeasta

Hamningberg	Hámmanbirgi
Hasvik	Ákŋoluokta
Havøysund	Ávanuorri
Hjelmsøy	Jealmmeseaddju ~ Ruotnjárga
Hjemmeluft	Jeipmaluokta
Hvitehavet	Vilgesmearra
Hålogaland	Hålogalánda
Indre Billefjord	Billávuotna
Ingøy	Iččát
Jarfjord	Ruovdavuotna
Jøkelfjord	Jiehkarvuotna
Karasjok	Kárášjohka
Karesuando	Gárasavvon
Karlebotn	Stuorravuotna
Karlsøy	Gálsa
Kautokeino	Guovdageaidnu
Kiberg	Biergi
Kibergneset	Birgenjárga
Kim(-holmen)	čoammir
Kistrand	čuđegieddi
Kjelmøya	Dálmát
Kjelvik	Goaskinvággi
Kjæs	Keaisa
Kjøllefjord	Gilivuotna
Kjølnes	čievla
Klubben (i Kvalsund)	Klubbu
Kobbefjord	Gáhppovuotna
Kobbholmfjord	Vuorkelvuotna
Kolahalvøya	Guoládatnjárga
Komagfjord	Gámavuotna
Komsafjellet (jfr. Komsa)	Gorravárri
Korsnes	Ristamuornjárga
Kulfjord	Seahkkavuotna
Kvalsund	Ráhkkerávju (bygd)
Kvalsund (kommune og sund)	Fálesnuorri
Kvaløya	Fálá
København	Københápman
Kåfjord	Gáivuotna
Laksefjord	Lágesvuotna
Lakselv	Leavdnja
Langfjord (i Alta)	Lákkovuotna
Langfjorden (sidearm til Tanafjorden)	Lággu
Latøya (jfr. Duolba- og čohka-Láhtta)	Láhtta
Lebesby	Davvesiida
Leirpollen	Juovlavuotna
Lerretsfjord	Liidnavuotna
Lille Bekkarfjord (i Hammerfest kom-	

mune)	Boazovuotna
Lille Ekkerøy	Ižžot
Lille Latøya	Duolba-Láhtta
Lille-Porsanger	Skiessvuotna
Litlefjord	Uhcavuonaš
Lofoten	Lofuohtta
Loppa	Láhppi
(Láhpojávri)	Láhpojávri
Magerøya	Máhkarávju
Makkaur	Máhkir
Malangen	Málatvuotna
Masi	Máze
Masjok	Máskejohka
Mefjord	Girkovuotna
Mehamn	Donjevuotna
Mortensnes	Ceavccageađgi
Munkefjorden	Uvdovuotna
Mårøyfjord	Dáibaravuotna
Måsøy	Muosát
Nattvatn	Idjajávri
Neiden	Njáv dán
Nesseby	Unjárga
Neverfjord	Návvuotna
Nord-Norge	Davvi-Norga
Nord-Troms	Davvi-Romsa
Nord-Varanger	Davvi-Várjjat
Nordishavet	Jieknamearra
Nordkynhalvøya	čorgašnjárga
Nordland	Nordlánda
Norge	Norga
Oksefjorden	Vuoksávuotna
Omgang	Vuokkát
Opnan	Ohppán
Orknøyene	Orknsullot
Outakoski	Vuovdaguoika
Pasvikdalen	Báhčaveaileahki
Pettersnes	Biehtárnjárga
Polmak	Buolbmát
Polmakholmen	Buolbmátsuolu
Polmkvatn	Buolbmátjávri
Porsanger	Porsángu
Porsangerhalvøya	Vuorjenjárga
Rafsbotn	Reaššvuotna
Reinøy (i Måsøy)	Reainnát
Reinøygrunnen	Reainnáidcoagis
Repvåg	Reihvággi
Repvågstranda	Stránda
Revsbotn	Jáhkovuotna
Risfjord	Miennávuotna
Risfjorden (i Kongs- fjorden)	Miennavuotna
Risfjorden (på Mager-	

øya)	Rissevuotna
Rolvsøy	Gádde-Iččát
Rolvsøykalven	Gálbi
Russland	Ruošša
Ryggefjord	čielgevuotna
Rypefjord	Lávželuokta
Salttjern	Sáltejavrrát
Sandland	Sáttomohgáddi
Sandø	Sáttát
Seida	Sieiddá
Seiland	Sievju
Silda	Sildi
Skallelv	Gállojohka
Skittenskjær	Baikalásis
(Skiippagurra)	Skiippagurra
(Skiehččanjohka)	Skiehččanjohka
Skjervøy	Skiervá
Skjøtningberg	Skiehttebiergi
Skjånes	Skeavvonjárga
Skogerøya	Sállan
(Skoarrojohka)	Skoarrojohka
Smalfjordnes	Njiemenjárga
Smørfjord	Smiervuotna
Småstrømneset	Váltovuonnjárga
Snefjord	Muorralvuotna
Stangnes	Stáŋgas
Stappen	Stáhpu
Steinvåg	Speainnaviika
Stjernøya	Stierdná
Store Bekkarfjord (i Hammerfest kom- mune)	Gearvuotna
Store Latøya	čohka-Láhtta
Sverige	Ruotta
Syltefjord	Oardavuotna
Sør-Varanger	Mátta-Várjjat
Sørvær	Márregohppi
Sørøya	Sállan
Talvik	Dálbmeluokta
Tana	Deatnu
Tanadalen	Deanuleahki
Tanafjorden	Deanuvuotna
Torskefjord	Dorskavuotna
Trifanneset	Triffannjárga
Trollfjord (på Ingøy)	Truollavuotna
Tromsø	Romsa ~ Tromsa
Trondheim	Troandin
Trøndelag	Trøndelága
Tufjord (på Magerøya)	Irevuotna
Tunes	Irenjárga
Ul(1)sfjord	Ullovuotna
Utsjoki (Utsjok)	Ohcejohka

Vadsø	čáhcesuolu
Valfjord	Fállevuotna
Varanger	Várjjat
Varangerbotn	Vuotnabahta
Varangerfjorden	Várjjatvuotna
Vardø	Várggát
Vassfjorden (Vann- fjord)	Váttavuotna
Vest-Finnmark	Oarje-Finnmárku
Vestertana	Deanodat
Vesterålen	Viestterálas
Vestre-Jakobselv (Vuorjeduottar)	Ánnejohka Vuorjeduottar
Ytre Billefjord	Gorbovuotna
Øksfjord	Ákšovuotna
Øst-Finnmark	Nuorta-Finnmárku
Årøya	Ladnesuolu

Litteratur og kilder

- Adelaer, Henrich (1938): Henrich Adelaer i Finnmark 1690. I Finnmark omkring 1700 NNS I, 4, v/Ole Solberg. Oslo
- Aikio, Samuli rádjái. (1981): Olbmot ovdal min. Sámiid historjá 1700-logu rádjái. Ohcejohka.
- Adelaer, Henrich (1938): Henrik Adelaer i Finnmark 1690. NNS. Bd. I. Fjerde hefte, v/Solberg, O. Oslo.
- Arell, Nils (1979): Kolonisationen i Lappmarken. Stockholm, Göteborg, Lund.
- Andresen, Astrid (1983): Russiske Østsamers rettigheter i Norge 1826 – 1925. Myndighetspolitikk og rettighetsproblematikk. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Tromsø.
- Arnesen, Arne G. (1983): Samenes stilling i folkeretten. Dieđut nr. 4. Sámi Instituhtta. Guovdageaidnu/Kautokeino.
- Aschehoug, T.H. (1875): Norges nuværende statsforfatning Bd.I. Christiania.
- Barthemess, Klaus (1987): Wahlfangtechnik vor 375 Jahren. Die Zeichnungen in Robert Fotherbys «Journal» von 1613 und ihr Einfluss auf die Druckgraphik. I «Deutsches Schifffahrtsarchiv 10». 1987. Hamburg.
- Berntsen, Arent (1656): Danmarchis oc Norgis Fructbar Herlighed. Kjøbenhavn.
- Bjerkeng, L. (1920): Finmarkens jordbrug og fædrift i kort oversikt. I «Nordlandet». Red. Schøyen, Kristiania.
- Bjørklund, Ivar (1983 a): Fjordfolket i Kvænanqen. Fra samisk samfunn til norsk utkant 1550 – 1980. Tromsø – Oslo – Bergen – Stavanger.
- Bjørklund, Ivar (1983 b): Fra «Bøgdela» til «qvæn». Etnisk identitet som økonomisk tilpassing blant qvæner og samer på 1700-tallet. Heimen 3. Oslo.
- Blom, G.P. (1832): Bemærkninger paa en Reise i Nordlandene og igjennem Lapland til Stockholm i Aaret 1827. Christiania.
- Boeck, Thorvald (1866): Oversigt over Litteratur, Love, Forordninger, Rescripter m.m. vedrørende de norske Fiskerier. Christiania.
- Boëthius, B. (1922): Sveriges traktater med främmande magter. Jemte andra dit hörande handlingar. Attonde delen 1723 – 1771. Stockholm.
- Bottolfsen, Øystein (1980): Befolkningsutvikling og næringsutvikling i Lofoten og Vesterålen. 1769-1835. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- Brandt, Fr. (1878): Tingsretten fremstillet efter den norske Lovgivning. Kristiania.
- Bratrein, H.D. (1970): Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder. «Håloygminne, nr. 2 og 3».
- Bratrein, H.D. (1984): Fra samisk «overhøyhet» til norsk i Tromsen len på 14-/1500-tallet. I «Acta Borealia 2». 1984. Tromsø.
- Broch, Ingvild/Jahr, Ernst H. (1981): Russenorsk – et pidginspråk i Norge. Oslo.
- Broch, O. (1928): Noen fiskenavn i russenorsk. I «Det Norske Videnskapsakademi i Oslo. Årbok 1927». Oslo.
- Brox, Arthur (1952-54): Russehandelen i Finnmark og Troms. I «Heimen. Bind IX». Oslo
- Brøgger A.W. (1931): Nord-Norges bosetningshistorie. Oslo.
- Bull, Edvard (1979): Norges historie. Bd. 13. Klassekamp og fellesskap 1920-45. Oslo.
- Christensen, Pål (1991): «En havenes forpester – et kjempestinkdyr. Om trålspermålet i Norge før 2. verdenskrig». HT nr. 4.
- Claussøn Friis, Peder (1881): Samlede skrifter. Utgitt v/Gustav Storm. Kristiania.
- Collett, Mathias (1757): Amtmand Collets Relation angaaende Findmarken. Avskrift ved Kildeskriftfondet. Oslo.
- Den Constitutionelle (1839): Nr. 26. Christiania
- Det Kongelige Selskab for Norges Vel (1830): Om Finmarken. I «Budstikken».

- Det Norske Historiske Kildeskriftfond. Norske Herredags-Dombøger I. Dombog for 1578, v/Thomle, E. A. Christiania.
- Drivenes, Einar Arne (1985): Åkerbruk i Finnmark? Korndyrking på 1700- og 1800-tallet. I «Heimen», nr. 3.
- Drivenes, Einar Arne (1975): Åkerbruk og fedrift i Altafjorden på 1800-tallet. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Tromsø.
- Dybdahl, Audun (1974): Tiendpengeskatten 1520 (21) nok engang. Hans Knudssøns manntallslistene for Søndre Sunnmøre, Nordfjord og Finnmark. I «Heimen» XVI.
- Dyrvik, Ståle m/fl. (1979): Norsk økonomisk historie 1558-1970. Bd. I 1500-1850.
- Eriksen, Hans Kristian (1979.): Da finnene kom til Finnmark. I «Finnmark». Red. Hirsti, Reidar. Oslo
- Eriksen, Knut Einar (1992): «Den russiske fare». Arvefiende eller god nabo? I «Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år». Niemi, Einar (red.). Oslo.
- Eriksen, Knut Einar/Niemi, Einar (1981): Den finske fare. Minoritetspolitikk i nord 1860-1940. Oslo – Bergen – Tromsø.
- Falch, Melchior (1790): Afhandling om Fiskerierne i Norge i Særdeleshet om de søndmørske, og Fiskegrundene uden for Landet. I «Det Kongelige Landhuusholdnings-Selskabs Skrifter 3die Deel». København.
- Falkenberg, Johs. (1941): Bosetningen ved Indre-Laksefjord i Finnmark. Optegnelser fra 1938. I «NNS II». Oslo.
- Fellman, Isak (1910): Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne I og II. Helsingfors.
- Fellman, Jacob (1906): Anteckningar under vistelse i Lappmarken I. Helsingfors.
- Finmarkens amt (1829-1915): Amtmannens femårsberetninger.
- Fiskeriinspektøren (1874-1916): Fiskeriinspektørens Indberetning om Ferskvandsfiskerierne.
- Fjellstrøm, Phebe (1983): Samisk kultur och historie i hermeneutisk belysning av europeiskt och nordiskt arkivmaterial. I «Folk og ressurser i Nord». Red. Sandnes, Jørn. Trondheim.
- Fladby, Rolf (1991): Befolkningshistorie og næringsliv i nordnorske bygdehistorier. I «HT», nr. 4.
- Fladby, Rolf /Imsen, Steinar /Winge, Harald (1975): Norsk historisk leksikon. Oslo.
- Forsdahl, Anders Utdrag av eldre medisinalberetninger. Orig. i Riksarkivet.
- Garman, C. (1797): Tanker om Finmarkens økonomiske Forfatning. I «Hermoder», bd. 3, nr.9., og bd. 4, nr. 10. Christiania.
- Gjessing, Guttorm (1954): Changing lapps. London
- Gjessing, Guttorm (1955): Litt om sjøsamisk sel- og hvalfangst i gammel tid. I «Sameliv. Samisk selskaps årbok 1953-55». Oslo.
- Grannes, Alf /Lillehammer, Arnvid (1980): Russefiske og pomorhandel. I «Forskningsnytt», nr. 5, 1980.
- Gunnes, Erik (1976): Norges historie, bd.2. Rikssamling og kristning. 800- 1177. Oslo.
- Hagerup, E. (1771): Afhandling om Fiskerierne. København.
- Hammer, Gunder (1835): Historisk Underretning om Finmarkens Handel (Forfattet 1763). I «Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie». Tredie Bind Andet hefte. Christiania.
- Hammond, Hans (1787): Den Nordiske Missions Historie i Nordland, Finnmark og Trundhiems Amt. København.
- Hamre, Lars (1977): «Litt om kyrkjeleg og benefisialrettslege tilhøve i Finnmark i mellomalderen.» I «Samenes og sameområdenes stilling rettslig belyst». Insti-

- tuttet for sammenlignende kulturforskning. Red. Bergsland, Knut. Oslo – Bergen. Tromsø
- Handlingar rörande Svenske folkets historia (1858): 39 delen. Stockholm.
- Hansen, Lars Ivar (1984): Trade and Markets in northern Fenno-Scandinavia A.D. 1550-1750. I «Acta Borealia», nr. 2, 1984. Tromsø.
- Hansen, Lars Ivar (1985 a): Innledning til Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742-45. Bd. III. Oslo
- Hansen, Lars Ivar (1985 b): Handel og levkår i det samiske jakt- og fangstsamfunnet. I «Heimen», nr. 3. 1985. XXII. Oslo-Bergen-Tromsø -Trondheim.
- Harboe, Peder (1952): Om Hammerfest sogn med betenkning over Finnmarks befolkning, m.m. 1725 – 1727. Hammerfest.
- Heiberg, G. (1800): Forslag til Finmarkens Opkomst forfattet 1784. I «Hermoder», bd. 5. Christiania.
- Helland, Amund (1905): Topografisk-statistisk beskrivelse over Finmarkens amt. Første del. Kristiania.
- Helland, Amund (1906): Topografisk-statistisk beskrivelse over Finmarkens amt, annen og tredje del. Kristiania.
- Helskog, Knut (1983): Helleristningene i Alta i et tidsperspektiv, en geologisk og multivariabel analyse. I «Folk og ressurser i nord». Red. Sandnes, Jørn. Trondheim.
- Helskog, Knut (1985): Helleristningene i Alta – Kilder om levkår i forhistorien? I «Heimen», nr. 4.
- Henninen, Terje (1972): Den kvenske innvandring til Alta på 1700- tallet. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Trondheim.
- Hess Bing, Lars (1796): Beskrivelse over Kongeriget Norge, Øerne Island og Færøerne, samt Grønland. København.
- Historia Norwegiæ (1969): Norges historie, oversatt av Astrid Salvesen. Oslo.
- Holmsen, Andreas (1977): Finnskatt og nordmannskatt. I «Samenes og sameområdenes stilling rettslig belyst». Red. Bergsland, Knut. Oslo – Bergen -Tromsø.
- Holmsen, Andreas (1966): Finneskatt, finneleidang og nordmannsleidang. I «Gard – Bygd – Rike». Oslo – Bergen – Tromsø.
- Hovda, Per (1967): Names from Hålogaland. I «Lapps and Norsemen in olden Times». Oslo.
- Hvalfredningskomitéen (1902): Fiskeriforholde i Finmarken. Utgitt av Vardø hvalfredningskomité. Vardø.
- Hülphers, Abrab Abr'son (1921): Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. Femte samlingen. 3 Bandet. Om Lappmarken. Stockholm.
- Hætta, Odd Mathis (1976): Samer før oss II. Alta.
- Innstillinger: (1859-60): O. No. 44. Angaaende naadigst Proposition til Norges Riges Storting betræffende Udfærdigelse af en Lov om Commune skatternes udligning i Finmarkens Landdistrict.
- Innstillinger: (1862-1863): O. No. 2. Angaaende Finmarkens Handel og Toldvæsen.
- Innstillinger: (1868-1869): Dok. No. 79. Betænkning fra den ved kongelig Resolution af 21de januar 1867 anordnede Kommission til Revision af Lovgivningen om Torskefiskeriene i Finnmark.
- Innstillinger: (1904): Indstilling fra den ved Stortingets Beslutning af 27de Juli 1897 og Kongelig Resolution af 9de September s. Å. nedsatte Kommisjon, der har havt at tage under Overveielse, hvilke Lovregler m.v. vedkommende Lappevæsenet der bliver at istandbringe, efterat Lov om Lapperne i de forenede Kongeriger Norge og Sverige af 2den Juni 1883 er traadt ud af Kraft. Kristiania.
- Innstillinger: (1914): O. No. 10. Om utfærdigelse av en Lov om arbeiderbruk og

boliglaan m.v.

- Iversen, Thor (1937): Trålfiskets historie. I «Årsberetning vedkommende Norges Fiskerier 1937», nr. 3. Bergen.
- Jacobsen, Ragnvald (1983): Sørøysund lokalhistorie. Hammerfest.
- Jacobsen, Ragnvald (u.å.): Kvalsund i Finnmark. Bygdebok om Kvalsunds folk og forhold.
- Jebens, Otto (1982): Om lappkedisillen av 1751. I «TfR» 1986. Oslo.
- Jernsletten, Regnor (1989): Befolkningsutviklinga i Finnmark på 1800- tallet. Et regionalperspektiv. Tromsø.
- Johnsen, Arne Odd (1959): Den moderne hvalfangsts historie. Bd. I. Finnmarksfangstens historie. Oslo
- Johnsen, Oscar Albert (1922): Finmarkens politiske historie. Kristiania.
- Juel, Niels (1889): Hvalfangsten i Finnmark. I «Norsk Fiskeritidende».
- Keilhau, B.M. (1831): Reise i øst- og Vest-Finmarken samt til Beeren-Eiland og Spitsbergen i Aarene 1827 og 1828. Christiania.
- Kiil, Alf Svorkmo. (1941): Nordlandshandelen i det 17. århundre.
- Klunde, Trygve (1963): Vi og vårt land. Oslo.
- Knag, Niels (1932): «To jordebøker fra 1694». I NNS I. Finnmark omkr. 1700, Første hefte, v/O.Solberg/M.B. Utne. Oslo.
- Kofoed, Einar (1937): Fiskerilitteratur 1880-1936. I «Årsberetning vedkommende Norges Fiskerier 1937», Nr. 6. Bergen.
- Kolsrud, Knut (1961): Sommersete. I «Samiske samlinger», bd. IV. Red. Nesheim, A. Oslo.
- Korneliussen, Kristoffer (1968): Streiftog i den gamle pomorhandelen. Håløygminne nr. 4, 1968. Harstad.
- Kraft, Jens (1835): Det Nordenfjeldske Norge topographisk statistisk beskrevet. Sjette Deel. Christiania.
- Larsen, Tor Ludvik (1985): Mæleå. I «Balsfjord og Malangen historielags Årbok 1985». Tromsø.
- Laursen, L. (1916): Danmark-Norges traktater III. 1589 – 1625. København.
- Landbruksdirektøren (1901): Forestilling til Det Kongelige Landbruksdepartement angaaende Landbruget og Eiendomsforholdene i Finmarken. Kristiania.
- Leem, Knuud Kjøbenhavn. (1767): Beskrivelse over Finmarkens Lapper.
- Lilienskiold, Hans (1942): Speculum Boreale. I «NNS» IV. Bd. 2. Annet hefte, v/ Solberg, O. Oslo.
- Lilienskiold, Hans (1943): Speculum Boreale. I «NNS» IV. Bd. 2. Tredje hefte, v/ Solberg, O. Oslo.
- Lilienskiold, Hans (1943): Speculum Boreale. I «NNS» IV. Bd. 2. Fjerde hefte, v/ Solberg, O. Oslo.
- Lilienskiold, Hans (1945): Speculum Boreale II. I «NNS» IV, Bd. 3, v/Solberg, O. Oslo.
- Linchausen, Roger M. (1975): Befolkningsforhold og levevilkår i Kyst-Finnmark i seinmiddelalderen. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Tromsø.
- Lindenow, Lauritz (1935): Lindenow-kommisjonen 1685. NNS. Bd, I. Tredje hefte, v/Solberg, O. Oslo.
- Lund, N. (): Reise igjennem Nordlandene og Vest- Finmarken i sommeren 1841. Christiania.
- Lunde, Aaage (1979): Sør-Varangers historie. Sør-Varanger.
- Løberg, O.N. (1864): Norges fiskerier. Kristiania.
- Malmgren, And.Joh.(Red.) (1870): Handlingar och Förordningar, angående Finlands fiskerier. Helsingfors.
- Marainen, Johannes (1989): Riksgrensene og samers statstilhørighet. I «Grenser i

- Sameland». Aarseth, Bjørn, red. Oslo.
- Minde, Henry (1975): Folketilveksten i Alta. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Tromsø.
- Minde, Henry (1982): Trekk fra samenes historie i Alta. I «Altaboka 1982». Alta.
- Muittalægje (1873-75): Red. Andreassen. Chr. Vadsø.
- Nasjonalforeningen (1973): Nord-Norge i manns minne. Dagligliv ved hundreårsskiftet. Oslo.
- Nationalblad, Det Norske (1820): 18de hefte om skattevesenet og rettighetsmenn i Finnmark.
- Nedkvitne, Arnved (1988): «Mens Bønderne seilte og Jægterne fór». Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500 – 1730. Oslo.
- Nesheim, Asbjørn (1947): Lappisk fiske og fisketerminologi I. «Studia septentrionalia III». Oslo .
- Nielsen, Jens Petter (1992): «Den norske trussel». Et lite kjent aspekt ved de russisk-norske forbindelser 1826-1917. I «Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år». Niemi, Einar (red.). Oslo.
- Nielsen, Jens Petter (1990): Altas historie. Bd. I. Alta.
- Nielssen, Alf Ragnar (1984 a): Animal Husbandry among the Norwegian Population in Finnmark. c. 1685-1705. I «Acta Borealia 2/1984.» Tromsø.
- Nielsen, Jens Petter (1984 b): Den norske kolonisering av Altafjorden på 1600-tallet. I «Altaboka 1984». Alta.
- Nielsen, Jens Petter (1985): Næringsvirksomheten i Finnmark på 1500-og 1600-tallet. Ensidig eller variert tilpasning? I «Heimen», nr. 3, 1985 Oslo – Bergen Tromsø – Trondheim.
- Niemi, Einar m.fl. (1976): Trekk fra Nord-Norges historie. Oslo.
- Niemi, Einar (1979): Streiftog gjennom Finnmarks historie. I «Finnmark». Red. Hirsti, Reidar. Oslo.
- Niemi, Einar (1981): Den finske innvandring i Tanadalen. I «Dædno-Teno-Tana». Tana.
- Niemi, Einar (1983): Vadsøs historie. Bd. I. Vadsø.
- Niemi, Einar (1991): Mellom arkeologi, sosialantropologi og historie. En kommentar til Knut Odner: The Varanger Saami. Habitation and Economy 1200-1900 AD. I «HT», nr. 4 1991.
- Niemi, Einar (1992): Naboer gjennom tusen år. I «Pomor. Nord- Norge og Nord-Russland gjennom tusen år.» Oslo. Niemi, Einar (red.)
- Nissen, Kristian (1909): Fra Finmarken. Alta – Karasjok – Porsanger. I «Den norske turistforenings årbok 1909». Kristiania.
- Nissen, Kristian (1920): Fjeldfinnerne og rendriften i Finmarken. I «Nordlandet». Red. Schøyen, C. Kristiania.
- Nordgård, O. (1920): Det nordlige Norges fiskeri og fangst i historisk belysning. I «Nordlandet». Red. Schøyen, C. Kristiania.
- Norges gamle Love III (1849): Christiania.
- Norges Lover 1685-1983 (1984): Oslo.
- Norsk biografisk leksikon I-XIX (MCMXXIII – MCMLXXIII): Kristiania/Oslo
- Norsk Lovtidende (1965): Oslo
- Norske Rigs-Registranter IV (1870): Christiania.
- NOU 1978: 18A (1978): Finnmarksvidda – Natur – Kultur.
- NOU 1984: 18 (1984): Om samenes rettsstilling.
- NOU 1993:34 (1993): Rett til og forvaltning av land og vann i Finnmark.
- Odner, Knut (1983): Finner og terfinner. Oslo.
- Odner, Knut (1992): The Varanger Saami. Habitation and Economy AD 1200-1900. Oslo.

- Olsen, Håkon H. (1965): Bygdebok for Hasvik. Hasvik.
- Olsen, Bjørnar/Schanche, Audhild (1983): Var de alle nordmenn? En etnopolitisk kritikk av norsk arkeologi. Kontaktstencil 22/23. Tromsø.
- Olsen, Isaac (1910): Om lappernes vildfarelser og overtro, I «Kildeskrifter til den lappiske mytologi II», v/Qvigstad, J. Trondhjem.
- Paine, Robert (1957): Coast Lapp Society I. Tromsø.
- Paine, Robert (1958 a): Changes in the ecological and economic Basis in a coast-lappish District. Southwestern Journal of Anthropology. Vol 14.
- Paine, Robert (1958 b): The Russian Trade in Finnmark. The Norseman 16. London.
- Palmstierna, C. F. (1932): Sverige, Ryssland och England 1833-1855. Kring novembertraktatens förutsättningar. Stocholm.
- Paus, Hans (Ca.1760): Samling til Finmarkens Beskrivelse. Kildeskriftfondets samling nr. 272. Oslo.
- Paus, Hans (1908): Sorenskriver Hans Paus' Indberetning av 1769 om Finmarkens Økonomiske tilstand, v/Wessel, A. B. Vadsø.
- Pedersen, Steinar (1986): Laksen, allmuen og staten. Fiskerett og forvaltning i Tanavassdraget før 1888. Dieđut nr. 2. Sámi Instituhtta. Guovdageaidnu.
- Pedersen, Steinar (1987): The Lappcodicil of 1751 – Magna Charta of the Sami? I «Mennesker og rettigheter», nr.3. 1987. Oslo
- Pedersen, Steinar (1987/88): Samisk organisering og forvaltning av laksefisket i Deatnu på tvers av grenselinja etter 1751. Overstengslet ved Vuovdaguoika. I «Historia Septentrionalia nr.14: Nordkalotten i en skiftande värld». Jyväskylä 1987/88.
- Pedersen, Steinar (1988): Konflikten mellom Karasjokfolks laksefiske og det offisielle lov og regelverk. Ca. 1870-1910. Dieđut nr.1. Sámi Instituhtta. Guovdageaidnu.
- Pedersen, Steinar (1989): Kodisillen – en sikring av rettighetene til den «lappiske Nation»? I Lappcodicillen av 1751 – var det samernas Magna Charta? Dieđut nr.1. Sámi Instituhtta. Guovdageaidnu.
- Pedersen, Steinar (1992): Laksefisket i Buolbmátjohka midt på 1800- tallet. Privat avtale om internasjonalt anliggende. I «Norsk skogbruksmuseums årbok». Elverum.
- Pedersen, Steinar (1994): Var samene i Tanadalen «svenske» eller «dansk-norske» etter 1751? I «Festskrift til Ørnulv Vorren». Tromsø 1994.
- Pontoppidan, Carl (1790): Det Finmarkske Magazins Samlinger. Kiøbenhavn.
- Qvigstad, J. (1921): Den Kvænske Indvandring til Nord-Norge. Tromsø.
- Qvigstad, J. (1921): Den norske befolkning i Finnmark og dens skoleforhold i eldre tid. I «Festskrift til Erling Kristvik på 70-årsdagen». Oslo.
- Qvigstad, J./Wicklund, K. B. (1909): Dokument angående flyttlapparna II. Kristiania.
- Rathke, Jens (1899): Professor Rathkes Reise i Finmarken og det nordlige Rusland i Aarene 1801 og 1802. Vadsø.
- Rein, Gabriel (1967): Bidrag til kannedom af Finlands natur och folk. Finska Vetenskaps societeten. Tionde häftet. II. Ulleåborgs län. Helsingfors
- Reymert, Per Kyrre (1980): Arkeologi og etnisitet. En studie i etnisitet og gravskikk i Nord-Troms og Finnmark i tiden 800 -1200. Magistergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Richter Hanssen, Einar (1977): Pomorhandelen i Finnmark. Vadsø.
- Richter Hanssen, Einar (1986): Porsanger bygdebok. Bd. 1. Porsanger kommune.
- Richter Hanssen, Einar (1990): Nordkapp – En fiskerikommune – Fra de eldste tider til i dag. Nordkapp kommune.

- Risting, Sigurd (1922): Om hvalfangstens historie. Kristiania.
- Rode, Fredrik (1842): Optegnelser fra Finnmark. Samlede i Aarene 1826 – 1834. Skien.
- Ræstad, Arnold (1930-33): «Fra Stettin til Strömstad». De norsk-svenske reinbeitespørsmål og grenseoppgjøret i 1751. I «HT» 1930-33. Oslo.
- Rønning Balsvik, Randi (1992): Pomorbyen. Vardø og Russland. I «Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år.» Niemi, Einar (red.) Oslo.
- Rønning Balsvik, Randi (1989): Vardø. Grensepost og fiskevær 1850-1950. I og II. Vardø kommune.
- Røst, Åsmund (1978): Selskabet til fremme af Finnmarkens jordbruk. Bureisning eller fornorsking. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Tromsø.
- Rædergård, Einar (1981): En predikant og hans reisevirksomhet i Tanafjorden 1894-97. I «Gamle Gamvik». Gamvik historie- og museumslags årskrift 1981. Gamvik.
- Sagai Muittalægje (1904-11): Sigerfjord.
- Samuelsberg, Harald (red.) / Gamst, Leonard (1983): Loppas Historie. Loppa.
- Sámi Instituhtta (1981): Utdrag ur domböckerna över Torne lappmark (stensil), v/ Ellen Simma Fjellgren
- Sandvik, Gudmund (1980 a): Ei forelda lære. «Statens umatrikulerte grunn i Finnmark». I «Norsk juridisk tidsskrift», 1980.
- Sandvik, Gudmund (1980 b): Retten til jorden i Finnmark. Opposisjon v/Sverre Tønnesens doktordisputas 12.okt. 1973. I «Hefte for kritisk juss». nr. 3-4. 1980.
- Sandvik, Hilde/ Winge, Harald, red. (1987): Tingbok for Finnmark 1620-1633. Oslo.
- Saraksen, Per E. (1979): Silnotfangsten ved Tanamunningen, 1905- 1941. Tana historie og museumslag. I «Dædno-Teno-Tana». Tana.
- Scmidt, Julius August S. (1847): Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1660-1813. 1ste bd. 1660-1784. Christiania.
- Schnitler, Peter (1962): Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjons-protokoller 1742-1745. Bd. I, v/Nissen, Kristian og Kvamen, Ingolf. Oslo.
- Schnitler, Peter (1985): Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjons-protokoller 1742-45. Bd. III v/Hansen, Lars Ivar og Schmidt, Tom. Oslo.
- Schøyen, Carl (1920): Nationalitetsfordelingen. I «Nordlandet». Red. Schøyen, Carl. Christiania.
- Schou, Jacob Henric (red.) (1795): Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve ... VII Deel. Aarene 1778 – 1780. Kiøbenhavn.
- Sejersted, Francis (1978): Norges historie, bd. 10. Den vanskelige frihet. 1814-1850. Oslo.
- Selnes, Kåre (u.å.): Norge-Russland. Grannefolk gjennom tusen år. Oslo – Bergen – Troms.
- Simonsen, Povl (1959): Jordfunn fra Vardø. I «Vardøhus museums årbok». 1959. Vardø.
- Simonsen, Povl (1967): Relations between the Lapps and the Scandinavians in early Times – an archeological Survey. I «Lapps and Norsemen in olden Times». Bergen.
- Simonsen, Povl (1979): Sør-Varangers eldste bosetting. I «Sør- Varangers historie». Sør-Varanger kommune 1979.
- Sivertsen, Jørgen (1973): Hammerfest 1789-1914. Hammerfest.
- Slettjord, Lars (1980): Finnmarkens landhusholdningsselskab 1859-85. Organisasjonvirksomhet. Hovedoppgave i historie Universitetet i Tromsø.
- Smith, P.L. (1938): Kautokeino og Kautokeinolappene. Oslo.

- Solberg, O. /Utne Brendel, M. B. (red.) (1934): Topografika 1683-1717. I «NNS.» Bd. I. Annet hefte. Oslo.
- Solhaug, Odd (1977 a): Det var engang. I «Fiskerinæringa i Finnmark». Vadsø.
- Solhaug, Odd (1977 b): Hvalfangsteventyret i Finnmark. 1864-1905. Vadsø.
- Solhaug, Trygve (1975): De norske fiskeriers historie. Bd.1. Bergen – Oslo – Tromsø.
- Solhaug, Trygve (1976): De norske fiskeriers historie, Bd.2. Bergen – Oslo – Tromsø .
- Sommerfeldt, O.H. (1799-1800): Kort beskrivelse over Finmarken. Topographisk journal 1799-1800. Christiania.
- Stekzén, Birger (1964): Birkarlar och lappar. – En studie i Birkarleväsandets, lappebefolkningens och skinnhandelns historia. Lund.
- Steen, Adolf (1954): Samenes kristning og finnemisjonen til 1888. Oslo 1954.
- Steinnes, Asgaut (1933): Gamal skatteskipnad i Noreg. II. Oslo 1933.
- Storm, Gustav (red.) (1895): Historisk-topografiske skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede. Christiania.
- Stortingstidende (1906/07): Kristiania
- Sund, H. (1791): Anmärkningar om Utsjoki Socken i Kemi Lappmark. I Åbo tidningar nr. 2 og 3.
- Tanner, V. (1929): Skoltlapparna. Fennia 49 no. 4. Helsingfors.
- Tegengren, Helmer (1977): Samernas i Kemi lappmark rätt til bäverfånge. I «Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst». Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Red. Bergsland, Knut. Oslo- Bergen - Tromsø.
- Thorsen, Hanne Christine (1972): Registreringen av den samiske befolkning i Nord-Norge fra 1845 til 1970. Magisteravhandling. Universitetet i Oslo. 1972.
- Thorsvik, Eivind (1982): I storm og stilla. Fiskerihistorie for Nordland. Bodø.
- Thorsvik, Eivind (1977): Ut mot hav. Fiskerihistorie for Nordland. Bodø.
- Tronstad, Roger (1981): Finnmarkshandelen i 1680-åra. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo.
- Tønnesen, Sverre (1979): Retten til jorden i Finnmark. Rettsreglene om den såkalte «Statens umatrikulerte grunn» – en undersøkelse med særlig sikt på samenes rettigheter. Bergen-Oslo-Tromsø.
- Utenriksdepartementet (1967): Norges traktater 1661-1966 bind I 1661-1944 Det kongelige Norske utenriksdepartement. Oslo.
- Vorren, Ørnulv (1978): Bosetning og ressursutnytting. I «NOU 1978: 18 A Finnmarksvidda – Natur – kultur».
- Vorren, Ørnulv (1944): Dyregraver og reingjerder i Varanger. I «NNS» VI. Bind 2. Første hefte. Oslo. 1944-.
- Vorren, Ørnulv (1958): Samisk villreinfangst i eldre tid. I «Ottar», nr. 17. Tromsø.
- Vorren, Ørnulv (1952-54): Sjøsamene. I «Heimen». Bd. IX 1952-54. Oslo.
- Vorren, Ørnulv (1953): Villreinfangsten ved Gollevarra. Tromsø .
- Vorren, Ørnulv/ Manker Ernst (1957): Samekulturen. Tromsø.
- Vreim, Halvor (1937): The ancient Settlements in Finnmark. I «Folkliv», 1937, no. 2-3.
- Walkendorf, Erik Storm. (1901): Finnmarkens beskrivelse. Utgitt v/ Gustav Kristiania.
- Wedel Jarlsberg, Ferdinand (1887): Beskrivelse over Finmarkens Amt. Kristiania.
- Wessel Berg, Fr.Aug. (1841-45): Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge. Chra I-IV. 1841,42,43,45.
- Wessel Berg, Fr.Aug. (1847): Register til Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge. 1660-1813. Christiania.

- Westen, Thomas von (1934): *Topographia Ecclesiastica. 2.Del. Finnmarckia 1717.* NNS. Bd.I. 2.hft, v/Solberg, O./Utne, M. B. Oslo.
- Westrheim, Sonja (1978): *Seterdrift i Finnmark. Magistergradsav handling ved institutt for folkelivsgransking.* Universitetet i Oslo.
- Wikan, Steinar (1980): *Kolonisering og bureisning i Pasvikdalen.* Oslo.
- Ytreberg, N.A. (1942): *Handelsteder i Finnmark.* Trondhjem.
- Ytreberg, N.A. (1940-42): *Russehandelen i Troms – En brekkstang for frihandelen av 1789.* I «HT», bd. 32. Oslo.
- Ytreberg, N.A. (1959): *Finnmark landbruksselskap 1859-1959.* Vadsø.
- Aarsberetning om Norges fiskerier (1910):* Bergen
- Aarseth, Bjørn (1989): *Grenseoppkjørene og konsekvensene av disse for den nord-samiske bosetting i Norge.* I «Grenser i Sameland». Aarseth, Bjørn (red.) Oslo.
- Hans Prestbakmo

Del III
Bruken av utmarksressursene i Finnmark i
dette århundret

Forord

Samerettsutvalget ga meg i oppdrag å gjøre rede «for den faktiske bruken av land og vatn i Finnmark fylke og for de rettsoppfatninger som i dag gjør seg gjeldende hos ulike grupper av lokalbefolkningen såvel i innlandet som ved kysten»(NOU 1984:18), og tilføyde ei framstilling av brukskonflikter og rettsoppfatninger.

I samråd med Steinar Pedersen og utvalgets medlemmer Torgeir Austenå og Gudmund Sandvik er mi framstilling avgrensa bakover til slutten av første verdenskrig. Framstillinga er derfor lagt opp som en beskrivelse av bruken av land og vatn eller utmarka «i dag» (dvs etter 1960), og sammenliknet med bruken «i manns minne» (dvs. ca 1920 – 1950 åra). Framstillinga er gruppert i *tre* hovedavsnitt (reindrift, lokalbefolkning og tettstedsbefolkning), og den avsluttes med to oppsummeringer (inngrep, konfliktområder). Andre disponeringer av stoffet kunne nok tenkes. Denne er valgt for først å beskrive et særtrekk ved Finnmark (reindrifta) og for derest å understreke hvordan lokalbefolkninga har endra karakter de siste 60 åra, i retning av tettstedsbefolkning. Næringsvegene har endra seg, og dermed bruken av land og vatn, eller av utmarka.

Jeg er sivilagronom, og har vært reindriftsagronom i Troms i tilsammen 10 1/2 år, naturvernkonsulent i Troms i 4 år og sekretær for Ressursutvalget for Finnmarksvidda i 3 år. Jeg har vært rettsoppnevnt sakkyndig i flere skjønnsaker om inngrep i reinbeitedistrikt i Finnmark og har utreda konsekvenser for reindrifta i Finnmark for blant annet Reindriftsadministrasjonen og Forsvarsdepartementet.

Utredninga bygger på materiale som er samla inn i forbindelse med arbeid for Ressursutvalget for Finnmarksvidda og for Samerettsutvalget, og en del litteratur (jfr litteraturliste). Det materialet som er samla inn til arbeidet for Samerettsutvalget, er samtaler/intervjuer i ulike deler av Finnmark, fortrinnsvis med eldre mennesker, i alt ca 50 personer.

Det sier seg sjøl at med den tid som har stått til disposisjon, har det ikke vært mulig å ta alle deler av fylket like grundig. Jeg har festet meg litt mer ved enkelte områder enn andre. Hammerfest-Kvalsund er det området der jeg har hatt flest kontakter mens Sør-Varanger er det området som er blitt dårligst dekket.

Det er lagt vekt på å få fram generelle trekk ved bruken av land og vatn i Finnmark. En del detaljer er tatt med, dels for å vise den store variasjonen, dels for å illustrere generelle trekk. Uansett hvilken disponering av stoffet som velges, må det bli gjentakinger. Men for at de skal være så få som mulig, er det brukt krysshenvisninger i stor grad. Det tilsier at framstillinga må leses i sammenheng, ikke bare delvis.

Samisk etnografisk avdeling ved Tromsø Museum kunne på grunn av annet arbeid ikke påta seg å gjennomgå mitt manuskript. Det blei derfor i to omganger (desember 1983 og mai 1984) gjennomgått i møte med Samerettsutvalgets medlemmer Austenå og Sandvik, og deretter gjennomarbeidd. Høsten 1984 blei det framlagt for Samerettsutvalget. Medlemmene har drøfta manuskriptet, i og mellom flere møter. Jeg har vurdert innvendinger og forslag og foretatt diverse endringer. Slik framstillinga nå foreligger, er den mitt faglige ansvar.

Det er gått nærmere ti år siden dette arbeidet blei utført. I den forbindelse er det i 1993 foretatt noen oppjusteringer av stoffet, men de går i første rekke på oppdatering av tall og regelverk. Det som kom fram av synspunkter og oppfatninger hos de som blei intervjuet først på 80-tallet, er det ikke gjort noe med. I enkelte avsnitt er det tatt inn opplysninger om utviklinga etter at arbeidet blei utført.

KAPITTEL 1

Innledning

Av Finnmarks samlede areal på 48 648 km² utgjør jordbruksareal i drift ca 0,15%. Ca 3,2 % av arealet er produktiv skog.

Av ei befolkning på 32 800 i Finnmark i 1900 bodde 2/3 i spredtbygde strøk. Folk bodde nær ressursene, der naturen ga til levemåten. Primærnæringene, fiske, jordbruk, reindrift og utnytting av utmarka var grunnlaget for bosettinga. Pomorhandelen, handelen med russerne, uten forstyrrende mellomledd, var av stor betydning for befolkninga.

Reinen, hesten, elvebåten og på kysten båten var framkomstmidlene. Boligene varierte og en del bodde i gammer. For reindriftssamene var teltet viktigste boligen.

Fram til siste krig gikk utviklinga langsomt. På kysten tok motorbåten mer over. Det blei bygd en og annen veg og bilen tok over en del av trafikken på sommeren. I landbruket gjorde ploegen sitt inntog og mer land blei dyrka. Vanskelige forhold i 1920- og 30-åra og stigning i folketallet ga grunnlag for bureising. Det kom flere bureisingsfelt og enkeltbruk. Mest kjent er statens bureising i Pasvikdalen. I Hammerfest (1928) og Sør-Varanger (1937) blei det bygd meieri før krigen.

I fiskeriene kom motorbåten i bruk. Pomorhandelen tok slutt i 1914. Mer av fisket blei konsentrert til fiskeværene. Dette førte til vanskelige forhold og en fikk sterkere utnytting av andre lokale ressurser. I reindriftnæringa skjedde det små endringer.

Krigen og brenninga av Finnmark var en katastrofe. Harry Westerheim sier det slik i boka «Landet de brente»:

«Alt de hadde strevd med og bygd opp, ble radert ut på noen korte høstdager 1944. Den verste katastrofen etter Svartedauen. Den gang kunne det ryke fra en enslig pipe i bygda. I Finnmark og Nord-Troms 1944 rauk det fra 1000 bål – og så lå landet der, avsvidd og svart.»

Vest for Tana – Berlevåg var rasinga 100%. Øst for var den 70%.

Gjenreisninga av Finnmark var en kjempeoppgave. De fleste flytta tilbake til sine gamle bosteder. Men mange mindre steder blei ikke bygd opp. Samfunnsutviklinga med stigende levestandard endra forholdene utover i 50-, 60- og 70-åra. Veger blei bygd, slik som indre riksveg gjennom Tana-dalen og over Vidda, eller forbedret, slik som ytre riksveg. Største delen av landevegstrafikken blei overtatt av bilen. Flyplasser ga raske forbindelser med resten av landet. Mindre av trafikken gikk på sjøen. Reindriftssamene bytta ut teltene med hytter og hus. Snøscooteren, bilen og motorsykkelen tok over etter kjørereinen.

Næringslivet endra seg. Fiskeriene og fiskeindustrien blei utvikla og modernisert. Virksomheten konsentrerte seg på større steder. Arbeidsplassene blei lagt til sentra og folk trakk dit. Småsteder og enkeltbosteder forsvant. I 1980 bodde ca 70% av befolkninga i tettbygd strøk. Denne prosentten har økt jamt etter 1980.

Da fiskebåtene blei større og redskapene mer effektive, viste det seg at ressursene i havet var begrensa. Fjordene blei tømt for sild. Andre fiskeslag blei sterkt redusert. De som skulle leve av fjordfiske, fikk problemer. Mange måtte forlate fiskebåten. De små jordlappene som sammen med utmarka var grunnlaget for det gamle jordbruket i Finnmark, blei lagt brakk. Jordbruket blei konsentrert til sentrale jordbruksstrøk. Her fikk en nydyrking og utbygging av større moderne bruk.

Gammelt slåtteland har blitt beite for sau og rein. Andre steder har små og store inngrep redusert beitegrunnlaget for rein samtidig med at reintallet er økt. Allmenn-

heten fra tettstedene har tatt til å høste en større og større del av utmarksgodene. De som skal leve av utmarka som hoved- eller tilleggsnæring har ikke klar rettsbeskyttelse for sin næring. Utmarksbrukerne må høste ressursene i konkurranse med allmennheten.

Denne utviklinga kan beskrives med tall: Mens 3/4 av befolkninga i Finnmark var sysselsatt i primærnæringene i 1900, var under 1/10 det i 1990. Men det gir en bedre forståelse å sammenlikne bruken av land og vatn i dag og i manns minne. I denne bruken må en søke grunnlaget for rettsoppfatningene hos folk flest.

Motsetningene mellom «by og land» mellom tettstedsbefolkninga og primærnæringene på bygdene, er kjent fra alle deler av Norge. Det særmerkte for Finnmark er i første rekke reindriften. Den skal derfor innlede denne framstillinga.

KAPITTEL 2

Reindrift**2.1 REINENS ØKOLOGISKE TILPASSING**

Villreinens trekk mellom vinterbeitene i nåleskogsområdet og sommerbeitene på tundraen og i kystfjellene er kjent, og blir utnyttet av de som har den som sitt jaktobjekt. Der trekket passerer elver, trange pass eller andre innsnevninger i trekkleiene, ligger fangstsystemene. Her har jegeren sin post når dyra trekker vår og høst.

Hvorfor trekker reinen? Grunnene til dette er flere, men det viktigste er at dyrene må tilpasse seg naturen for å finne mat til de ulike årstider:

- De beiter ulike vekster til ulike årstider.
- De fleste vekster har ulik næringsverdi sommer og vinter.
- De klimatiske forhold varierer fra sted til sted.
- Insektplagen er ulik fra sted til sted.

Dette er bare noen av de faktorer som bestemmer trekkvanene hos dyra.

Hvorfor varierer naturforholdene? Et geologisk kart over Finnmark viser at skillet mellom vinter- og sommerbeite for rein i grove trekk følger den geologiske grensa mellom grunnfjellet i sør og yngre bergarter i nord og vest.

Stort sett gir grunnfjellsbergartene næringsfattig jordsmonn ved nedbryting, sjøl om dette kan variere noe med bergartene.

Nord og vest for grunnfjells grensa ligger skyvedekker. De består av yngre bergarter som er skjøvet opp på grunnfjellet. Dette gir høge og forrevne fjell. Lengst i vest, i Troms, ligger kambro-siluriske bergarter. De gir næringsrikt jordsmonn ved nedbryting. I nord fins relativt store variasjoner, men her er mye gneisbergarter. Fra Porsanger og østover dominerer sandsteiner. I området Kvænangen – Alta stikker grunnfjells vinduer opp, og nord for disse noen gabromassiver. På Sørøya kommer og en del næringsrike kambro-siluriske sedimenter fram.

Nord for grunnfjells grensa varierer altså fjellgrunnen mer enn sør for grensa. De geologiske skillene virker på jordsmonnet og i neste omgang på vegetasjonen.

De høge fjella i nord og vest virker og inn på klimaet. Lågtrykk med fuktig luft som kommer inn fra vest, blir pressa oppover fjellsidene og avgir nedbøren som regn og snø. Når luftstrømmene har passert fjellkjeda, er de tørre. Derfor blir det lite nedbør på sørsida av fjella. På vinteren er lufta avkjølt når den kommer innover, slik at en sjelden får mildt vær her.

På kysten får en således mildere vintre med mer nedbør, både som snø og regn, enn inne på vidda. Dette gir djupere snø, mer skare og is og dermed dårlige beiteforhold for rein på kysten om vinteren.

På sommeren fører nedbørsmengdene på kysten til frodig vekst, med høg produksjon av grønne vekster. Den kjølig havlufta gjør det kaldere ute ved kysten enn inne i landet om sommeren. På sommeren er innlandet sterkere prega av kontinentale høgtrykk, og de gir varmt, tørt vær.

Varme somrer og store myrområder med skog og kratt gir gode betingelser for insekter. De er en plage både for dyr og mennesker. På kysten får en ikke de samme insektmengdene. Høge fjell med snøfonner og kjølig havluft holder insekter borte.

Vinternedbøren i innlandet kommer som snø. Fravær av regn og mye kulde gir lite skare og løs snø heilt ned til bakken. Dette gjør at beitene er lette å komme til for reinen.

Reinen vokser i hovedsak om sommeren. Da gir de grønne vekstene som er rik på proteiner og mineraler, grunnlag både for vekst og opplagsnæring for vinteren. På vinteren er det de energirike lavartene som er fattige på proteiner og mineraler, som holder liv i reinen.

Trekk og flytting mellom vinterbeitene i innlandet og sommerbeitene i fjellene på kysten er ei økologisk tilpassing som villreinen hadde og som reindriftsutøveren har tilpassa sitt liv etter. En finner flere eksempler med sommerbeiting i innlandet og vinterbeiting på kysten, men de må i det store ses på som unntak fra hovedregelen. Dette har en blant annet på Helgelandskysten der mye regn og mangel på snø gir grunnlag for vinterbeiting.

Kystfjellene har altså

- grøntbeiter,
- kjølig og fuktig klima,
- mye snø og is på vinteren,
- lite insekter som plager dyra,

mens innlandsstrøkene har,

- karrig vegetasjon med mye lav,
- tørt klima og lite nedbør,
- kalde vintrer,
- varme somrer,
- mye insekter om sommeren.

Disse forhold gjør at for å få best mulig utnytting av ressursgrunnlaget for reindrifta, må utøverne nytte både kyst- og innlandsområdene. Reindrifta er således avhengig av flytting mellom innlandet og kysten vår og høst i Finnmark.

Da reindrifta utvikla seg som næring, var det samer både fra innlandet og kysten som gikk over til tamreinhold. Men over tid har reindriftsutøverne i Finnmark blitt knytta sterkere og sterkere til innlandet.

2.2 LOVVERKET OG ADMINISTRASJONEN

Lappekodisillen er et tillegg til grensetraktaten mellom Norge og Sverige av 1751. Dette er den eldste offentlige regulering av reindrifta. Kodisillen inneholder bestemmelser om flyttinger, beiting, jakt, fiske og tvister. Kodisillen har og bestemmelser om ordning av statsborgerskap for samer som flytta med rein mellom de to riker.

Etter sperringa for reinbeiting over den norsk-finske grensa i 1852 fikk man en lov av 7. september 1854 som innførte visse reguleringer av reindrifta i Finnmark. Her blei det blant annet innført straff for beiting i det annet land. For å verne om vinterbeitene nedla loven forbud mot sommerbeiting i innlandet. Gjeterplikt blei innført. Dersom gjeterplikten ikke blei overholdt når det var nødvendig, kunne skadeerstatning ilegges. Loven av 1854 la og ned forbud mot å ha rein på vinterbeite i annet distrikt/sogn enn det en sjøl tilhørte. Disse forhold var nok medvirkende årsaker til at de fra kysten som hadde reindrift som næring, kom til å tilhøre innlandskommunene.

Lov av 23. juni 1888 «Om forskjellige forhold vedkommende fjellfinner i Finnmarks amt» gav regler om fordeling av sommerbeitene på øyer og halvøyer i Finnmark mellom reineiere. Grunnlaget for fordelinga skulle være de skjønne som var utført i 1875-1877 om «hvor mange ren hver enkelt halvø og ø er antaget at kunne sommerføde». Loven av 1888 hadde og meget detaljerte bestemmelser om merking av rein.

Ved fylkesmannens forordning av 10. november 1934 fikk en inndeling i reinsogn og reinbeitedistrikt for Finnmark. Hjemmel for dette var lov om reindrift av 12. mai 1933. Den trådte i kraft i 1935 og gjaldt til 1. juli 1979. Reindriftsloven av 1933 hadde detaljerte bestemmelser om blant annet

- retten til reindrift
- inndeling av landet i reinsogn og reinbeitedistrikter
- beitetider
- reinantall
- beskikkelse av formenn og deres myndighet
- reinmerking
- flytting
- gjeting
- adgang til bruk av trevirke
- retten til jakt og fiske
- utskilling av rein og behandling av fremmed rein
- hunder

Lov om reindrift av 9. juni 1978 trådte i kraft 1. juli 1979. Denne lov er i større utstrekning enn den forrige en fullmaktslov som forutsetter et sett av forskrifter på de ulike felt. Loven innfører også valgte/oppnevnte styringsorgan på ulike trinn.

Loven inndeler landet i reinbeiteområder som igjen deles i reinbeitedistrikter. Finnmark er delt i to reinbeiteområder, Aust-Finnmark og Vest-Finnmark. Hvert reinbeiteområde er delt i en rekke distrikter. I hvert distrikt er det et tillitsmannsutvalg (distriktsstyre) med formann som velges av og blant reieneierne i distriktet. Tillitsmannsutvalget har ansvaret for drifta i distriktet og kan saksøke og saksøkes på vegne av distriktet.

For hvert reinbeiteområde oppnevner fylkestinget et områdestyre på fem som er tillagt avgjørelsesmyndighet på en rekke felt innen administrasjonen av reindriften. I hvert reinbeiteområde er det et reindriftskontor med en reindriftsagronom som står for den daglige ledelse og er sekretær for områdestyret.

For all reindrift i landet har en reindriftsstyret som er oppnevnt av regjeringa. Dette organ er tillagt avgjørende myndighet på en rekke felt.

Reindriftsadministrasjonen som er lagt til Alta, er blant annet sekretariat for reindriftsstyret. Største delen av den statlige administrasjon av reindriften på landsbasis skjer ved Reindriftsadministrasjonen. Det er bare klagesaker samt en del andre viktige saker som er lagt til Landbruksdepartementet.

Reindriftsloven kapittel III presiserer hva retten til å utøve reindrift innebærer. Lovens § 9 sier følgende:

«Retten til å utøve reindrift i reinbeiteområde er en bruksrett som uten hensyn til hvem som eier grunnen og så langt ikke annet følger av særlige rettsforhold, omfatter:

1. rett til opphold med rein og til ferdsel, flytting og flyttleier,
2. rett til beite for rein,
3. rett til anbringelse av anlegg som trengs til reindriften,
4. rett til brensel og trevirke,
5. rett til jakt, fangst og fiske, med det nærmere innhold som følger av de følgende paragrafer i dette kapittel.

Rett til reindrift på fremmed eiendom utenfor slike reinbeiteområder som fastsatt i henhold til § 2 omfatter slik rett som nevnt under nr. 1-3, jfr. §§ 10-12 dersom ikke annet følger av den avtale som retten til å utøve reindrift bygger på.»

Retten til reindrift omfatter således blant annet

- adgang til å la reinen oppholde seg i utmark under forsvarlig tilsyn,
- adgang til å disponere grunn til nødvendige hytter og gammer samt buer og stillinger,
- adgang til fritt og uhindret å drive og forflytte rein i de deler av reinbeiteområdet hvor reinen lovlig oppholder seg.

Reindriftas flytteleier må ikke stenges, men Kongen kan samtykke til omlegging når berettigede interesser gir grunn til det.

Når det gjelder beiteretten, sier § 11 i loven følgende:

«Retten til beite for rein gir adgang til å la reinen beite i fjellet og i annen utmarksstrekning, herunder også tidligere dyrket mark og slåtteng som ligger for seg selv uten tilknytning til bebodde områder eller dyrkede arealer i drift, dersom de ikke er holdt i hevd og heller ikke er i bruk som kulturbeite, med mindre arealet er inngjerdet med gjerde som freder for rein. Kongen kan gi nærmere bestemmelser om hva som skal forstås med gjerde som freder for rein.

Kongen kan gjøre vedtak om at bestemte barskogstrekninger skal være fredet for reinbeiting i en viss tid, når dette anses påkrevet av hensyn til skogens foryngelse eller gjenvekst. Kongen kan også i andre tilfelle gjøre vedtak om fredning av nærmere bestemte områder når særlige hensyn tilsier dette. Fredingsvedtak kan også gjøres gjeldende for flytting med rein.

Områder som blir fredet for reinbeiting bør kompenseres ved utleggelse av tilsvarende beitearealer hvor dette er mulig.»

På dette felt går loven av 1978 lengre enn loven av 1933 i og med at reieneierne ikke er erstatningsansvarlig for skade på utmarksbeiter. Loven krever ikke at en gårdbruker skal ha gjerde som freder for rein, for å kunne kreve erstatning for skade på innmark. Gjerder og anlegg i reindriften som skal stå over et år, kan ikke oppføres uten tillatelse av Kongen (§ 12).

Reindriften har i henhold til § 13 rett til å ta trevirke fra skog til en rekke formål, men for friske lauvtrær som tas i privat skog, kan skogeieren kreve betaling.

Reineier kan etter § 14 drive jakt, fangst og fiske i statsallmenninger og ikke særlig matrikulert statseiendom i det reinbeitedistrikt hvor hans reindrift foregår, på samme vilkår som personer bosatt i vedkommende kommune, bygd eller grend. I statens matrikulerte skoger og høyfjellsstrekninger innenfor reinbeitedistrikt, skal retten til jakt, fangst og fiske være slik den fra gammelt av har vært. Det kan videre gjøres vedtak om at reindriftsutøvere skal ha enerett til bruk av bundne redskap til fangst av fisk i nærmere bestemte vatn og elvestrekninger i andre statseiendommer enn statsallmenninger. Det kan også gjøres vedtak om at visse vatn og elvestrekninger på slik eiendom skal være forbeholdt til bruk for reindriftsutøvere. For jakt, fangst og fiske som drives i samsvar med reindriftslovens bestemmelser, skal det ikke betales avgift.

Kappfjell-dommen (Rt 1975 s 1029), Altevann-dommen (Rt 1968 s 429) og Ot.prp.nr. 24 (1977/78) slår fast at reindriften har ekspropriasjonsrettslig vern mot større inngrep i reinbeitedistrikt.

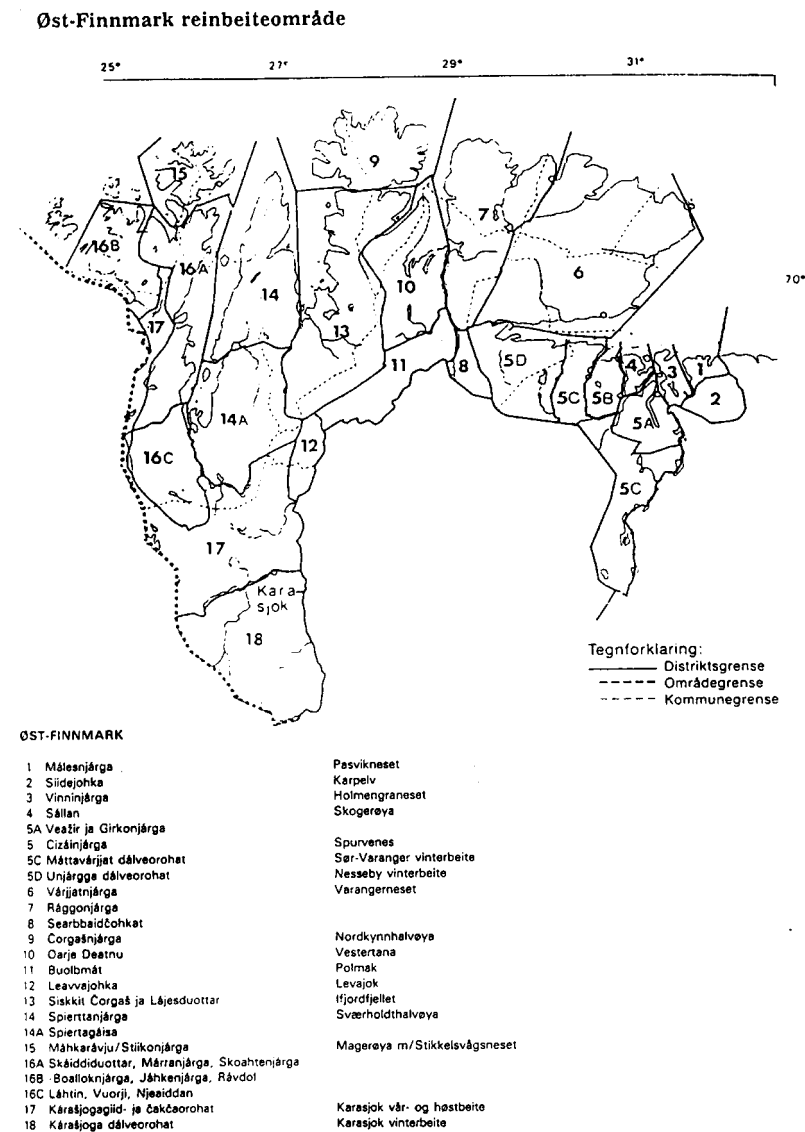
§ 15 omhandler flerbrukskonflikter og trekker opp retningslinjer for hvordan mindre konflikter skal løses.

§ 20 omhandler vokteplikten. Her sies blant annet at enhver reieneier plikter å sørge for at hans rein til enhver tid voktes på en skikkelig måte.

§ 25 slår fast at eier av tamrein, med visse unntak, er ansvarlig for skade reinen volder uten hensyn til skyld. Samtlige reieneiere i et distrikt er ansvarlig én for alle og alle for én.

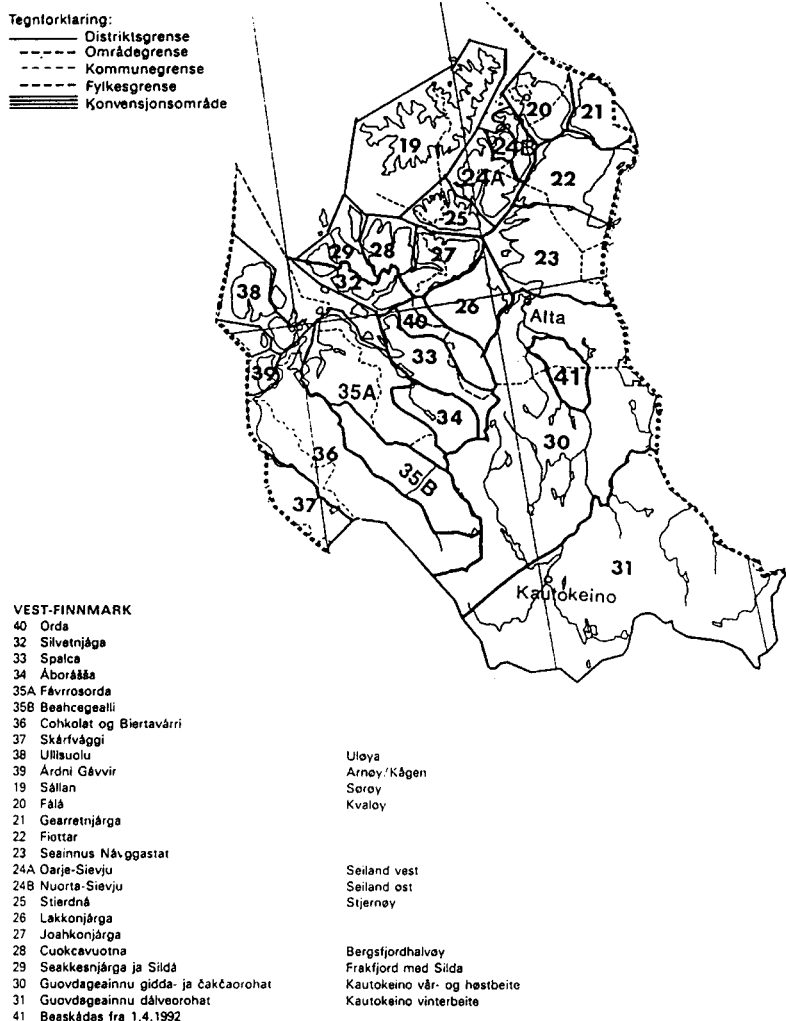
Krav om erstatning for skade voldt av rein skal etter § 27 avgjøres av skjønn styrt av lensmannen i det lensmannsdistrikt hvor skaden har skjedd.

Finnmark er som nevnt delt i to reinbeiteområder, Aust-Finnmark og Vest-Finnmark. I Vest-Finnmark reinbeiteområde inngår også kommunene Kvænangen, Nordreisa, Skjervøy og deler av Kåfjord i Troms. Aust-Finnmark reinbeiteområde har 25 og Vest-Finnmark 22 distrikter. Kart på de følgende sider viser distriktsinndeling og navn på distriktene.

Figur 2.1 Kart over Aust-Finnmark reinbeiteområde

Vest-Finnmark reinbeiteområde

I tillegg er distrikt 19/32 og 33T fra Troms reinbeiteområde forvaltningsmessig underlagt Vest-Finnmark reinbeiteområde i økonomiske forhold og meldingssammenheng. Dette fordi disse distriktene benytter fellesbeitedistrikt 30 og 31 i Vest-Finnmark.

Figur 2.2 Kart over Vest-Finnmark reinbeiteområde

Etter bestemmelser i reindriftsloven skal Kongen (reindriftsstyret) fastsette høyeste antall rein pr. distrikt. For hvert distrikt kan områdestyret fastsette høyeste antall rein pr bruk og antall bruk i hvert enkelt distrikt. Denne fastsettelse skal godkjennes av Kongen (reindriftsstyret). For tiden (i 1994) pågår det arbeid med revisjon av reindriftsloven av 1978.

2.3 OMFANGET AV REINDRIFTA I FINNMARK

Tabell 2.1: Reintall i Finnmark i en del år:

År	Antall rein	År	Antall rein
1835	73 838	1980	118 400
1865	65 270	1981	129 900
1870	56 000	1982	133 300
1891	86 651	1983	139 000
1900	60 000	1984	145 546
1917	93 100	1985	175 791
1939	60 698	1986	184 355
1949	63 630	1987	182 357
1959	90 920	1988	191 403
1965	97280	1989	200 381
1969	68 714	1990	174 138
1973	91 180	1991	159 975
1976	92 829	1992	157 398
		1993	150 218

Kilde: Innstilling fra Den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964 og reindriftsagronomenes årsmeldinger.

Når en ser bort fra de eldste tallene, viser tallene antall rein pr. 1. april det enkelte år.

Disse tallene er til dels meget usikre. I alle fall de eldste tallene bygger på mangelfulle oppgaver og skjønn. Oppgavene for de siste år er de mest korrekte. Men også de kan ha mange feil. Feilene er sannsynligvis systematiske, slik at de reelle tall er en del høgre. Sjøl om de store variasjonene i tallene for en del skyldes feil i materialet, gir de også uttrykk for svingninger i de virkelige tall. Et eksempel er det låge tallet for 1969. Det skyldes i stor grad katastrofevinteren 1967-68 da reintapene i Finnmark var meget store.

En ser at tallene for de siste år er høgre enn tidligere. Dette skyldes både riktigere oppgaver og at reintallet i fylket har økt sterkt i 1980-åra.

Den sterke økninga i reintallet fra 1984 til 1985 er ikke reell. Den skyldes endring i skattelovgivning og oppjustering av reintallene. Tallene fra og med 1985 er således mer i samsvar med virkeligheten, men det er klart at det fortsatt er en del feilkilder. Etter oppgavene var reintallet på topp i 1989. Om nedgangen siden har vært så stor som tallene viser, er det delte meninger. Grunnene til at reintallet har holdt seg høgt, er flere. Det har vært relativt gode vintre, mange reineiere behandler dyrene mot parasitter og reineierne er blitt mer fleksible ved at de blant annet kan flytte til sommerbeitene tidligere når vinterbeitene er nedslitt. Men det høge reintallet har gått hardt ut over vinterbeitene og lavet inne på vidda er i dag sterkt nedslitt. En har brukt av «kapitalen» og det straffer seg. Slaktevektene er låge, produksjonen pr. dyr er låg, tapene er store og kjøttkvaliteten er ikke tilfredsstillende.

Reindriftens totalregnskap viser følgende produksjonstall for Finnmark for de siste år:

Tabell 2.2: Produsert tonn reinkjøtt i Finnmark:

År:	Tonn kjøtt:
1981	1017
1982	1121
1983	1144
1984	1306
1985	1293
1986	1329
1987	1482
1988	1751
1989	1810
1990	1482
1991	1689

Variasjonene i kjøttproduksjonen fra år til år skyldes flere forhold, blant annet tap og slaktetidspunkt det enkelte år. Den store kjøttproduksjonen i 1989 har blant annet sammenheng med den relativt store nedgangen i reintallet fra 1989 til 1990.

Tabell 2.3: Antall reindriftssamer i en del år:

År:	Antall:
1900	896
1948	1014
1960	1423
1965	1580
1980	1556
1981	1576
1982	1600
1983	1601
1984	1657
1985	1652
1986	1645
1987	1681
1988	1706
1989	1802
1990*	2139
1991*	2141
1992*	2182

*) Disse tallene er ikke sammenlignbare med foregående år. For disse år er personer som ikke til-

hører familien/bruket, men som er med i arbeidet eller har sytingsrein, tatt med.

Kilde: Innstilling fra Den norsk-svenske reinbeitekommissjonen av 1964 og reindriftsagronomenes årsmeldinger.

Tidligere var barnekullene større, slik at en tilsvarende større del av reindriftsbefolkninga sto utenfor «yrkesaktiv alder».

Tabell 2.4: Antall reinbruk i Finnmark for en del år:

År:	Antall reinbruk:
1965	351
1970	390
1975	390
1980	424
1981	433
1982	446
1983	451
1984	469
1985	466
1986	472
1987	478
1988	518*
1989	507
1990	508
1991	501
1992	502

*) Denne økninga skyldes endret status for en del reineiere i Vest-Finnmark.

Kilde: NOU 1978:18 A og reindriftsagronomenes årsmeldinger.

Etter at loven av 1978 trådte i kraft, blir antall reinbruk i hvert enkelt distrikt registrert. Tidligere var det registrert familier eller sjølstendige eiere. Tall fra før og etter 1978 er derfor ikke direkte sammenlignbare. Men de gir nok likevel et visst grunnlag for å se utviklinga i antall bruk.

Med dette forbehold viser tallene at det har skjedd en stigning i antall bruk på nesten 100 siden 1965. Spesielt i forbindelse med reindriftsloven av 1978, fikk en økning i brukstallet.

Bruksstrukturen i Finnmark. 1.4.1982

Tabell 2.5: Antall driftsenheter med forskjellig antall rein pr. driftsenhet:

	0-100	101-200	201-300	301-400	401-500	501-600	601-800	801-1000	1000-
Aust-F:	35	66	32	22	21	6	17	2	2
Vest-F:	23	69	59	30	25	19	11	4	3
Sum:	58	135	91	52	46	25	28	6	5

Kilde: Melding om reindrift 1981 fra Reindrifststyret.

Det knytter seg store usikkerheter også til denne oversikt. Den sier at største delen av reineierne i Finnmark, ca. 64% hadde mindre enn 300 rein. De systematiske feil, som det er vist til foran, gjør det rimelig å si at bruksstørrelsen er høyere enn tallene i oversikten.

Melding om reindrift for 1991 viser at 75% av driftsenhetene i Finnmark pr. 1. april 1992 hadde mindre enn 400 rein. Middels størrelse på driftsenhetene var da 329 rein.

Fram til 1. juli 1979 kunne alle i Finnmark eie rein og ha dem til bevoctning hos reineiere. Til tider har dette vært vanlig, og antall sytingsrein (rein til bevoctning hos andre, se for øvrig "*Samarbeid/byttehandel med grunnlag i bruk av utmark*" i kapittel 2.5.14), har vært betydelig. Etter 1. juli 1979 kan en reineier bare ha rein tilhørende de nærmeste slektninger til bevoctning. De som skal eie slik rein, må i tillegg være samer. Tallet på sytingsrein vil derfor gå enda lengre ned. Formålet er at folk utenfor næringa ikke skal ta opp plassen for de som er i næringa. Men en kan ikke se bort fra at det var enkelte positive sider ved sytingsreinholdet. De som eide sytingsrein, deltok blant annet ofte i reinarbeidet i travle perioder. Flere har pekt på at dette var med på å utjamne motsetninger mellom reindriften og andre befolkningsgrupper. Men hensynet til beitet blei tillagt avgjørende betydning, og sytingsreinholdet blei sterkt redusert.

2.4 REINDRIFTSBEFOLKNINGA OG SKATTEKOMMUNE

Som nevnt tidligere, hører den overveiende del, ca. 90% av reindriftsbefolkninga i Finnmark heime i innlandskommunene Kautokeino og Karasjok. I 5-6 måneder av året er reinen på beite på kysten av Finnmark og Nord-Troms. Her vokser den og samler vinteropplag. Reineierne bor for en stor del i sommerhus i kystkommunene i denne tida. Derfor blir det fra kommunalt hold på kysten ofte pekt på at

- reinen utnytter beite her,
- reineierne nyter godt av servicetilbudet her,
- kystkommunene har problemer med regulering av området til sommerboliger m.m.,
- kystkommunene blir pålagt flere begrensinger i utnyttelsen av utmarka, men får ingen inntekter i form av skatt fra reindriften folk, den går til innlandskommunene.

Innlandskommunene peker på sin side på at reineierne foretar alle sine innkjøp om sommeren i kystkommunene slik at servicenæringene her har relativt store inntekter fra reindriften. I kortere perioder kan reindriften også skaffe enkelte arbeidsplasser for folk fra kystkommunene.

2.5 REINDRIFTAS BRUK/UTNYTTELSE AV RESSURSENE

2.5.1 Beitene

Kapitlet om økologisk tilpassing i reindriffta skisserer i grove trekk bruken av Finnmark som reinbeiteland. Bruken av beitelandet har endra seg i løpet av de siste 80 år, men hovedtrekkene er de samme. Det er fremdeles de store lavområdene i indre strøk av fylket som utgjør vinterbeitene, og kystfjellene som utgjør sommerbeitene. De mellomliggende områder nyttes nå som før til vår- og høstbeiter og til beite under flytting vår og høst.

Ørnulf Vorren har i Finnmarkssamenes nomadisme I og II 1962 gitt en fullstendig beskrivelse av bruken av beiteområdene og flyttingene i Finnmark og Nord-Troms i midten av 1950-åra. Sammenligner en Vorrens kart og beskrivelser med dagens reindrifftskart, ser en at det i grove trekk er overensstemmelse. Men en del endringer har skjedd. En vil spesielt legge merke til at vinterbeiteområdene er mer intenst nytta. Områdene lengst sør på Finnmarksvidda blant annet Anarjohka-området, blir langt sterkere brukt i dag.

Enkelte eldre reineiere sier at noen områder i sommerdistriktene blir dårligere utnytta i dag enn tidligere. Dette gjelder som oftest små, avgrensede områder på kysten av Vest-Finnmark og Nord-Troms som det er vanskelig å få reinen ut til. Eksempel her er deler av distriktet Bergsfjord i Loppa. Det er og pekt på at det fins mindre områder der veger og bebyggelse har gjort utflytting og utnytting umulig. Som eksempel nevnes Straumfjordhalvøya i distriktet Favrosorda i Nord-Troms. Bruk av landgangspram har på den andre side gjort det lettere og enklere å nytte andre områder som det tidligere var arbeidskrevende og vanskelig å utnytte. Dette gjelder særlig øyene og halvøyene med vanskelige flytteleier.

Av Vorrens oversikter går det fram at de fleste familier har sommeropphold nede i bygdene. Fra før siste krig og fram til ca. 1955 skjedde det endringer på dette felt i mange distrikt. Eldre reineiere forteller at langt flere reineiere før krigen hadde sitt sommeropphold i fjellet og holdt mindre hjorder i avgrensede fjellområder. Dette kunne gi bedre beiteutnytting i deler av distrikter hvor det vanskelig kunne slippes en stor hjord. Men slik drift var meget arbeidskrevende.

Beiteundersøkelser og opplysninger fra reineiere viser at i en del områder er spesielt høst- og vårbeitene sterkt belasta og nedslitt. Beitegranskninger viser og at enkelte sommerdistrikter er hardt utnytta. Dette gjelder kanskje særlig for distrikter som nyttes både som vår- og sommerbeite. Det ser ellers ut som om beitetrykket er størst i de sentrale deler av enkelte sommerdistrikt. Dette har sammenheng med at det kreves stor arbeidsinnsats for å utnytte små, avgrensede områder i utkanten av distriktene.

Et eksempel på dette er hvordan reineieren i sommerdistriktet Cohkolat i Nordreisa bruker beitene i løpet av året (se reindrifftskart for Vest-Finnmark). Det er 17 reinbruk i distriktet. Distriktet har to sperregjerder, ett mellom sommerbeite og høst/vårbeite og ett mellom høst/vårbeite og vinterbeite. På vinteren er de 17 reinbrukerne normalt delt opp i 4 siida-grupper og har da vinterbeitene sine sør-vest for Kautokeino kirkested inn mot finskegrensa. I månedsskiftet april/mai flytter hjordene nordover og inn på vårbeite. Her fordeler hjordene kalvingslandet mellom seg for å få best mulig utnyttelse av det. Oksereinen skilles for en del fra og holdes for seg sjøl lengst sør i området. Hele våren fører reineierne tilsyn med hjordene. Hjordene blir etter hvert blanda sammen. I siste halvdel av juni samles reinen og drives nordover og inn på sommerbeitet. Enkelte år kan noen hjorder beite i sommerlandet i kalvingstida. Fram mot midten av august beiter reinen forholdsvis fritt i sommerlandet nord for sperregjerdet.

I siste del av august og begynnelsen av september samles reinen til merking i arbeidsgjerdet som ligger opp mot sperregjerdet. Etter hvert som reinen har vært i merkegjerdet, slippes den over på høstbeitelandet. I høstbeitelandet som strekker seg inn til fylkesgrensa, beiter reinen til sist i november. Etter at reinen er sluppet gjennom sperregjerdet som skiller høst- og vinterbeitelandet, holdes det skilling for oppdeling i vinterhjorder som føres til sine respektive vinterbeiter.

Beitene i dette distrikt nyttes i tillegg som beite under flytting vår og høst av hjorder som flytter til distriktene Kågen/Arnøy, Lakselvdalen/Lyngsdalen og Skarfvaggi. På våren flytter disse raskt gjennom distriktet, men på høsten kan flyttinga ta lengre tid og det blir da mer beiting. Dette eksempel viser utnyttinga av et distrikt. I andre distrikter blir bruken anderledes. Men Cohkolat er ganske typisk for de distrikter som ligger i mellomsonen. (Se for øvrig reindriftskart for Vest-Finnmark.)

For øydistriktene er det typisk at heile hjorden kommer samla ut i distriktet i begynnelsen av mai og forlater det samla i slutten av september. Dette flyttemønster er blitt mer fastlåst etter at en i større grad har tatt i bruk landgangspram til føring vår og høst.

Enkelte eldre reineiere peker på at reindriften tidligere, i større grad enn i dag, brukte mellomliggende områder som i dag nyttes som sommerbeite, bare som vår- og høstbeite. De peker på at det førte til at reinen oppholdt seg kortere tid i distriktene lengst ut mot kysten, ofte bare i juli og august. Belegget kunne da være stort i disse distrikter, men det varte bare den tid planteveksten var på topp. Ved å ligge for lenge i sommerdistriktene, etter at de grønne plantene er visna ned, kan en risikere nedgang i vekta på reinen dersom det ikke er tilgang på lavbeiter.

Bruken av sperregjerder for å få bedre utnytting av beitene, er blitt mer og mer vanlig. Ikke all bruk virker like heldig. Det kan lett oppstå konflikter ved å bruke for mye sperregjerder. Gjerdene fører ofte til at enkelte beiter blir for hardt nytta. For flytting og beiting under flytting kan sperregjerder lett medføre problem. En har eksempel på at ulovlig oppsatte sperregjerder har innsnevra høstbeitet/gjennomflyttingslandet for andre grupper. Dette fører lett til sammenblandinger og det gir merarbeid og hardere press på beitet og dyra.

Andre uregelmessigheter er at enkelte oppholder seg i vinterbeitet på forsommeren og tidlig på høsten, eller at høstbeiteområder brukes som sommerbeite. Slike uregelmessigheter fører lett til for stor slitasje på beitet. Det kan skape konflikter mellom ulike siida-grupper. Årsaken til dette er i første rekke at det er for trangt om plassen.

Enkelte ganger kan grupper som skal ut til øyene, av ulike årsaker, bli liggende på fastlandet på sommeren. En har og eksempel på at reinhjorder over en årrekke har ligget i vår- og sommerdistriktet heile året. Slike forhold skaper lett konflikter mellom grupper og i forhold til lokalbefolkninga.

Belegget av rein i Finnmark i 1980-åra har som nevnt foran vært for høgt. Finnmark og de deler av Nord-Troms som inngår i Vest-Finnmark reinbeiteområde, er totalt ca. 54 000 km². Dette tilsvarer på det meste (1989) et belegg på ca. 4 rein pr. km². For sommerdistriktene tilsvarer det ca. 7 rein pr. km² og for høst- og vinterbeitedistriktene blir det ca. 9 pr. km².

Antall rein pr. km² i sommerdistriktene varierer mye. Dette har for en stor del sammenheng med geografiske forhold i de enkelte distrikt. Impedimentandelen (unyttbart beite, snaufjell, vatn, breer m.m.) kan i enkelte distrikter være 70%, mens den i andre bare er 20%. Ut fra gjennomsnittsbelegget for heile distriktet kan en derfor ikke slutte seg til belegget på de nyttbare arealene.

Av distriktene i Finnmark og Nord-Troms har Magerøy størst belegg med ca. 12 rein pr. km² pr. 1.4.1991. Varangerneset var lågest med 2,2 rein pr. km². Men

her kommer i tillegg at beitetida er ca. 100 dager lengre på Varangerneset enn på Magerøy. Sørøya hadde ca. 3,5 rein pr. km², Kågen/Arnøya ca. 6 rein pr. km² i 1991.

På Kvaløya var belegget ca. 9,4 rein pr. km². For Kvaløya er det på grunnlag av beitegranskninger tilrådd et reinantall som tilsvarer 3,7 rein pr. km². Reindrifststyret har her fastsatt et høgste antall rein på 1200.

På grunn av store konflikter og for hardt press på naturgrunnet har Reindrifstadministrasjonen arbeidd med å få redusert reintallet på Kvaløya, men har ikke lykket. Reintallet i distriktet var i 1992 like høgt som i begynnelsen av 1980-åra, ca. 2800.

Reintallet i de fleste distrikter i Finnmark har i 1980-åra vært altfor høgt i forhold til naturgrunnet. Det er også en av årsakene til konfliktene mellom reindrifta og andre interesser.

Ut fra den statistikk som foreligger, har reintallet i Finnmark tidligere aldri vært så stort som i 1989.

Sjøl om gammelt slåtteland er gått over til beite, gjør inngrep og forstyrrelser i beitelandet at de områdene som kan nyttes, er redusert. Presset på beiteressursene må derfor bli større. Det er forståelig at dette går ut over kvaliteten på dyrene. De gjennomsnittlige slaktevekter for kalv har de siste år ligget mellom 16 og 18 kg i Finnmark. I de øvrige fylker har en gjennomsnittsvækt på opptil 24 kg for kalv. Også enkelte distrikter i Finnmark kan vise til slike tall.

De første beiteundersøkelser i Finnmark, foregikk i åra 1875-1876. Hensikten med undersøkelsen var å finne ut hvor mye rein beitene i Finnmark kunne fø på sommeren. (A. Helland: Finnmarkens Amt II 1906 side 140-142). Konklusjonen på disse undersøkelser er at det på sommerbeite i Finnmark kan føes 65 300 rein. Riktignok er de områder i Troms som ligger vest for Kvænangen og nyttes som sommerbeiter for finnmarksrein og enkelte områder i Finnmark som i dag nyttes som sommerbeite, ikke tatt med i denne beregninga.

I 1960-åra gjennomførte Det Kgl. Selskap for Norges Vel beitegranskinger i Finnmark (Norske fjellbeiter bind XV, oversyn over fjellbeitene i Finnmark utgitt av Det Kgl. Selskap for Norges Vel 1965). Disse undersøkelser gir en oversikt over beitene i Finnmark uten å konkludere med noe reinantall for de enkelte distrikt, men det pekes for enkelte distrikt på hvordan belegget av rein er i forhold til beitesituasjonen.

Etter 1966 har Statskonsulenten i reindrift og seinere Reindrifstadministrasjonen gjennomført granskinger i enkelte distrikt og kommet fram til tilrådde reinantall for dem.

I regi av Reindrifstadministrasjonen blei det somrene 1989 og -90 gjennomført nye registreringer på en del av prøveflatene som Norges Vel registrerte i første del av 1960-åra. Registreringene var lagt opp slik at en fikk fram endringene i beitetilstanden på prøveflatene i perioden. I tillegg blei det foretatt en del andre registreringer som viste endringer i beitenes tilstand.

Forut (nå *Norut*) gjennomførte de samme år også registreringer av beitene i Karasjok og Kautokeino på grunnlag av satellittdata.

Konklusjonen på disse og Reindrifstadministrasjonens registreringer er

- lavbeitene i høst- og vårdistriktene er heilt nedslitte,
- lavbeitene i vinterdistriktene er sterkt redusert og i store områder utbeitet,
- produksjonen på lavbeitene er som følge av stort beitepress sterkt redusert, det er brukt av «lavkapitalen»,
- beitepresset har medført erosjonsskader spesielt på vindeksponerte partier og i tilknytning til sperregjerder.

Disse granskinger skal være en del av grunnlaget for å fastsette beitekapasitet og reintall i de ulike distrikt.

Det er av ulike grunner vanskelig å beregne beitegrunnlaget i det enkelte distrikt. Beitegranskning går ut på å dele beitene i ulike plantesamfunn og beregne produksjonen og utnyttelsen av det enkelte samfunn. Da det kan være stor variasjon i produksjonen i ett og samme plantesamfunn avhengig av voksested og næringsforhold, er det et skjønsspørsmål å fastsette produksjonen, og det avhenger av øynene som ser. Minst like problematisk er det å beregne utnyttinga av beitet siden de statistiske oppgavene over reintall er usikre. Vurderer en beitet ut fra oppgitte tall og disse er lågere enn det virkelige tall, må resultatet bli galt. For vurdering av beitekapasitet er det således i utgangspunktet nødvendig å ha riktig reintall.

Ved Landbruksdepartementets vedtak av 20. juli 1984 blei høgste antall rein pr. 1. april for Aust-Finnmark satt til 70 400. Ved Reindriftsstyrets vedtak av 28. august 1987 blei midlertidig høgste antall rein pr. 1. april for Vest-Finnmark satt til 90 000. De faglige tilrådingene var i begge tilfeller betydelig lågere enn de fastsatte tall.

De beiteregistreringer som er utført de siste år og uttalelser fra en rekke reieiere og miljøetatene i de berørte kommuner om ressursituasjonen og utviklinga i næringa, viser tydelig at tallene både i Aust-Finnmark og Vest-Finnmark er satt for høgt.

Dersom lavbeitene skal kunne ta seg opp, må reintallet for en del år ligge betydelig under den langsiktige kapasitet for beitene. Med utgangspunkt i St. meld. nr. 28 (1991-92) En bærekraftig reindrift, pågår det nå i regi av Reindriftsadministrasjonen arbeid med å revidere distriktsinndelinga og høgste antall rein for de to reinbeiteområdene i Finnmark.

Fra gammelt er det kjent at sykdommer enkelte år kunne gjøre store innhogg i reinhjordene. I 1960- og 70-åra var det i reindriffta i Finnmark flere ganger store tap på grunn av sykdom. De viktigste sykdommene er parasittsykdommer som har sammenheng med beiteforhold og driftsform. Store konsentrasjoner på ett beite, intens bruk av de samme flytteleier vår og høst gjennom lengre tid, sperregjerder som reien presser opp mot og andre hindringer øker lett smittmengden i jorda, og dermed blir det mer parasittsykdommer på dyrene. Uheldige klimatiske forhold kan da lett føre til stor dødelighet. Et eksempel er den store dødelighet på grunn av hjernemark i begynnelsen av 70-åra i enkelte distrikt i Finnmark.

God spredning av beitedyrene på beitelandet, variasjon i bruken av flytteleiene, godt ettersyn som hindrer reien i å presse opp mot sperregjerdene m.m., er forhold som reduserer sykdomsfrekvensen.

Ut fra dette kan en slutte at omfanget av sykdom blant dyrene har sammenheng med belegget og driftsformen i distriktet. En kan ikke se bort fra at inngrep og forstyrrelser som innsnevrer flytteleiene, er med på å øke sykdomsfrekvensen blant dyrene.

Flere av informantene i kyst- og fjordstrøkene peker på at belegget av rein har økt de siste år. Enkelte meiner at beitepresset fører til at lyngen blir nedbeita og nedtråkka og at det går ut over bærproduksjonen. De peker og på at det nå er mer vanlig at reien beiter nede i bygdene og ved sjøen enn tidligere.

Informanter i Porsanger og på Sørøya peker på at reien tar beite fra sauene (se også "*Husdyrhold og beite*" i kapittel 3.4.1).

2.5.2 Flyttinger/flytteleier

Det er kort sagt nødvendig å flytte for å utnytte reinbeitene i Finnmark.

Inne på vidda skjer flyttinger over et breitt område. Lengre ut mot kysten og der landskapet krever det, blir flytteleiene trengt mer sammen. Tidligere var betegnelsen

flytteveg vanlig, men den var misvisende. De som ikke har kjennskap til reindrifta, tenker ut fra dette at flytting med rein er konsentrert til noe som likner en veg. For bedre å uttrykke hva flytting med rein innebærer, sies i dag lei i stedet for veg.

Flyttingene varierer mye fra distrikt til distrikt, både i lengde og måte. I noen distrikt kan en si at reinen bare trekker over fra det ene til det andre sesongbeitet. Andre distrikter har flyttinger på opptil 300 – 400 km. For noen distrikter skjer denne flyttinga sammenhengende. Dette gjelder spesielt om våren for de som nytter landgangspram og skal ut på øyene. Andre distrikter/grupper stopper opp og lar reinen kalve i et kalvingsland og flytter deretter i siste halvdel av juni ut på sommerbeitet. Om høsten skjer flyttinga for de fleste distrikter over en lengre periode og reinen holdes gjerne i et høstbeiteland, særlig i springtida.

Enkelte grupper forlater sommerbeitelandet i slutten av september og kommer til vinterbeitelandet så seint som i begynnelsen av desember. I noen distrikt skjer det store sammenblandinger under høstflytting og opphold på høstbeitelandet. Omfanget av sammenblandinga varierer mye fra år til år. Her har blant annet vær- og beiteforholdene under flyttinga mye å si. Et annet forhold som enkelte ganger kan ha betydning, er uro i beiteområdene. Utfart i forbindelse med høstjakt har således økt de seineste år. Det hevdes og at tekniske inngrep i beiteområdene noen steder har vært en medvirkende årsak til sammenblandinger. I høstbeitelandet er det noen steder ført opp sperregjerder som begrenser flytteområdene. Det øker faren for sammenblandinger. Hjorder som er sammenblandet må skilles. Det gir merarbeid og slitasje på dyra. Mye arbeid med dyra øker energiforbruket og tærer hardt på opplagsnæringa som reinen har samla for vinteren. I neste omgang er dette med på å øke tapene og utbyttet i næringa (mer om dette i "*Tap av beite*" i kapittel 2.6.1).

Eldre reineiere forteller at det var mindre sammenblanding tidligere. En av grunnene til dette var måten flyttinga skjedde på. Heile familien var med på flyttinga om høsten og reinen blei holdt mer under kontroll. Menneskene var for det meste der reinen var. I dag er det bare gjetere som ser etter reinen. Veger og motoriserte framkomstmiddel gjør at menneskene ferdes lett. Det er ikke nødt til å være med reinen heile tida.

Vårflyttinga har og endra karakter etter at reindrifta blei mer motorisert. Så lenge kjørereinen stod for all transport, flytta heile familien over fjellet med alt utstyr for sommeroppholdet sammen med reinen. I dag kommer familien og utstyr som oftest med bil direkte ut til sommerbostedet. Det er bare gjetere med snøscootere som følger og ser etter reinen.

Enkelte har ennå noen temte kjørerein som nyttes under vårflytting og på høsten, samt til konkurransekjøring og i forbindelse med turisme.

Tidligere skjedde flyttinga til og fra øyene ved at reinen svømte eller blei ført med primitive prammer. I dag har marinens landgangsprammer overtatt føringa av reinen over alle lengre avstander. Dette har redusert tapene under flyttinga. På den andre side blir de reineierne som skal nytte pram, mer låst i tid. De må være på føringstedet til avtalt tidspunkt. Klarer de ikke dette, oppstår problemer for andre grupper som skal nytte samme prammen, og det kan lett bli gnisninger. Disse forhold gjør at reineierne ikke kan ta de samme hensyn til vær og beite under flyttinga som før. Er vær og føre dårlig, kan det bli stress og slit både for mennesker og dyr.

I lovverket, spesielt i reindriftsloven, og i lov om statens umatrikulerte grunn i Finnmark, står retten til flyttlei sterkt. Grunnen til dette er blant annet at reindrifta for å kunne utnytte beite, er avhengig av å komme fram med reinen. Enkelte steder må rein under flytting passere gjennom trange passasjer eller bebygde områder. Sperring av en trang passasje kan i verste fall bety at beiteområder må oppgis. Sikring av flyttleier er blitt spesielt viktig etter hvert som utbygginger av ulike slag har tiltatt.

Bruk av landgangsspram ved føring av rein over sund setter spesielle krav til flyttleier og føringsplasser:

- bunn og strømforhold må være slik at prammen kommer til under alle værforhold,
- drivingsmulighetene må være slik at reineierne er sikre på å få reinen inn i gjerdet under alle forhold,
- det må være tilstrekkelig plass for føringsgjerdet,
- det bør og være beitemuligheter i nærheten av føringsgjerdet i tilfelle reineierne på grunn av uforutsette forhold må vente på føring.

Det er ofte slik at små inngrep som virker uskyldige for utenforstående, kan innnevne ei flyttlei og gjøre flyttinga vanskeligere. Spesielt i områder der flyttleier kommer i nærheten av bebygde områder, kan det oppstå konflikter med andre brukerinteresser.

Det kan være konflikter om ei hytte eller et dyrkingsområde som ligger i leia. Konflikten er svært få i forhold til antall flyttinger og kontaktpunkter. Men de som er, blir gjerne blåst opp og en får lett inntrykk av at det er konflikter som er det vanlige.

I avsnittet om reinbeite er det pekt på at for mye konsentrert flytting kan øke sykdomsfrekvensen hos dyra. Disse forhold gjør det viktig for reindriften å opprettholde flest mulig alternative flyttleier. Andre forhold som peker i samme lei, er vær- og føreforhold. Det er ikke alle leier som kan nyttes under alle forhold. Er våren sein, kan det for eksempel være umulig å flytte langs ei lei på grunn av beiteforholdene.

I den daglige drift i det enkelte distrikt nyttes en rekke trekk- og drivingsleier som er nødvendig for utnyttelsen av beitet og i arbeidet med reinen.

Skal beiteressursene utnyttes i framtida, må reindriften både kunne nytte gamle flyttleier og ta i bruk nye leier. Innskrenkninger her betyr innskrenket bruk av beiteressursene.

2.5.3 Vokting, tilsyn med reinen

I løpet av dette århundret har det skjedd store forandringer i reindriftnæringa. Spesielt etter 1950 har endringene vært store med overganger fra et liv i telt til et liv i hus og med overgang fra kjørerein til snøscooter. Ved siden av at dette har hatt betydning for reindriftsfamilien, har det hatt betydning for dyra. Da familiene bodde i telt og fulgte hjorden, blei den holdt under kontroll heile året. Men også da var det forskjell fra distrikt til distrikt og mellom grupper. Enkelte grupper gjette for eksempel heile hjorden om våren, mens andre lot simleflokken gå mer fritt og gjette oksereinen som de skilte fra simlene før de blei sloppet. I den gamle driftsforma utgjorde oksereinflokken en mye større del av hjorden. Eldre okser utgjorde største delen av slaktedyra, og dessuten hadde hver familie behov for 30-40 kjørerein. I tillegg til dette hadde mange kjørerein for fastboende til bevokting gjennom sommeren. På våren og sommeren er det i første rekke okserein som kommer ned på innmark og skaper problem. Når oksereinen blei holdt for seg sjøl, var en av årsakene ønsket om å unngå skade på innmark.

Sjøl om driftsforma var noe ulik fra gruppe til gruppe tidligere, var det fram til siste krig vanlig å melke reinen om høsten. Da måtte heile hjorden holdes under kontinuerlig gjeting. Eldre flyttsamer forteller at de dreiv med melking fram mot jul. På vinteren beita til vanlig heile hjorden i nærheten av vinterboplassen når en bodde i telt.

Tamhetsgraden på reinen er i første rekke avhengig av hvor mye og hvordan det arbeides med den. Men også temperamentet på dyra har betydning. Riktig utvalg av avlsdyr og mye arbeid med dyra gir tamme dyr som er lett å handtere. Rein som går fritt og får lite tilsyn, blir vill og vanskelig å arbeide med. Reinen kan og bli for tam. Den blir da vanskelig å drive og arbeide med. En må her finne den middelveg som gir best resultat.

Utviklinga i bosettingsmønstret har hatt betydning både for mennesker og dyr. Det gamle levesettet førte til at familiene levde mer i kontakt med dyra heile året. Hjorden og menneskene var en enhet. Dyra var mer under kontroll og oppdelt i mindre hjorder. I dag er kontakten mellom mennesker og dyr mindre. Menneskene kjenner ikke dyra slik som før. Dyra er kommet mer på avstand fra mennesket.

Dagens reindrift foregår under andre forhold enn reindriften før krigen, men også i dag er det store forskjeller fra gruppe til gruppe og fra distrikt til distrikt.

Om vinteren holdes de fleste hjorder i Finnmark samlet og under nesten daglig tilsyn. Men når reinen kommer fram til vår/sommerbeitet, er det store forskjeller. Enkelte slipper da hjordene i distriktet. Da kan bare tilsyn hindre at dyra ikke kommer på dyrka mark og gjør skade. Noen skiller oksereinen fra og holder dem for seg sjøl lengre til fjells. Det er særlig oksereinen som er plagsom om våren.

Noen fører jamt tilsyn med simlene utover våren. Sjøl om ikke oksereinen blir skilt fra, er det vanlig at den skiller seg fra simlene og holder seg for seg sjøl når den har høve til det.

Som nevnt utgjør okserein en langt mindre del av hjorden i dag enn tidligere. Problemene med oksereinen er derfor av mindre omfang enn før, sjøl om den nå får gå mer fritt.

Etter at kalvinga er over rundt 20. juni, går reinen ganske fritt i de fleste distrikter til arbeidet med merkinga starter. Enkelte grupper merker kalvene før flokken slippes fritt.

Det bemerkes av enkelte at ikke alle reineiere er like flinke til å holde reinen på lovlige områder.

Fra slutten av september og fram til skilling er de fleste reindriftsgruppene på flytting. Sjøl om enkelte hjorder da kan streife over store områder, er det i de fleste tilfelle jamt tilsyn med dyra. I denne perioden blir det i enkelte distrikter arbeidd mye med reinen. De store sammenblandinger og derpå følgende skillinger, som en lett får om høsten, tærer mye på reinen og er uheldig (se "*Tap av beite*" i kapittel 2.6.1).

Reindriftsloven av 1933 hadde bestemmelser som kunne tolkes som om reinen skulle holdes under kontinuerlig gjeting. Nye tekniske hjelpemidler, høgre levestandard, endrete boligforhold, skolegang, deltakelse i samfunnslivet m.m. gjorde at bestemmelsen i loven ikke var i samsvar med dagens situasjon.

§ 20 i reindriftsloven av 1978 setter ikke krav om kontinuerlig vokting av hjorden. Første ledd i § 20 sier:

«Enhver reineier plikter å sørge for at hans rein til enhver tid voktes på skikkelig måte og har forsvarlig tamhetsgrad. Han plikter i særdeleshet å påse at reinen holdes innenfor det område (distrikt) hvor den lovlig kan være.»

Bestemmelsene om reineiers vokteplikt har en dobbel begrunnelse; ei faglig forsvarlig og velordna reindrift er nødvendig både av hensyn til andre reineiere i distriktet og nabo-distriktene, og av hensyn til andre næringer og interesser, i første rekke jordbruket. Det er i reineiers egen interesse å ha ei forsvarlig og velordna drift. Har han ikke det, vil resultatet av driften heller ikke bli tilfredsstillende. Ved ei velordna, forsvarlig reindrift vil konflikten med andre næringer bli mindre enn ved

ei drift som ikke er velordna. Men sjøl ved ei velordna forsvarlig reindrift, er det ikke mulig å unngå alle konflikter. Her kommer en rekke andre forhold inn.

Når det gjelder vokteplikta som er slått fast i loven, og vokting av rein, er det minst tre tolkninger:

- myndighetenes tolkning,
- den fastboendes/lokalbefolkningas tolkning,
- reineierens tolkning.

I myndighetenes tolkning av hva som er god forsvarlig reindrift, ligger at reindriften skal drives på en forsvarlig økonomisk måte innenfor de rammer loven setter og slik at konfliktene med andre interesser blir minst mulig.

For bonden eller hageeieren vil det sentrale i tolkninga av loven være at reineieren har plikt på seg til å holde reinen borte fra innmark og bebodde områder slik at de ikke blir påført skade. Blir dette gjort på en tilfredsstillende måte, er reineierens vokteplikt oppfylt etter hans syn.

For reineieren vil det sentrale med vokteplikta være at reinen skal voktes slik at den til enhver tid har adgang til tilfredsstillende beite uten å bli unødig uroa eller sammenblanda med andre hjorder.

Et eksempel kan belyse dette: Opp mot et dyrka område som *ikke* er inngjerdet, ligger et fint vårbeite. I resten av distriktet er det dårlige beiteforhold. Skal reineieren, ut fra si vurdering, kunne drive ei forsvarlig, velordna reindrift denne våren, må han utnytte det fine vårbeitet som grenser opp mot bondens innmark. Det er da ikke til å unngå at en og annen rein kommer inn på innmarka. Her er ungt og sårbart grønt gras. Bonden vil sannsynligvis påstå: Reineieren overholder ikke vokteplikten og har ikke ei forsvarlig reindrift. Hans reindrift reduserer mitt fôrgrunnlag og betyr økonomiske tap for meg. Reineieren vil sannsynligvis påstå: Den reindrift han driver i dette tilfellet, er forsvarlig. Dersom han skal drive på en annen måte, blir han påført økonomiske tap.

Bønder og andre sier ofte at reineierne ikke vokter reinen forsvarlig. Reineierne i de samme områder sier ofte at dersom de skal vokte reinen på en annen måte, vil det gå ut over reinen. Og de har heller ikke folk nok til å utføre voktinga slik lokalbefolkninga krever.

Mange peker på at det bare er bedre gjerdehold som kan løse disse problem. Det var i perioden 1984 til 1989 mulig å få tilskott med 50% av kostnadene over Landbruksavtalen og Reindrifftsavtalen til gjerder for å unngå konflikter. Resten ble dekket med 1/4 på hver av partene. Ordninga var tungvint og ble derfor nesten ikke nytet.

Når enkelte hevder at reineierne ikke vokter sine rein slik som tidligere, er dette ofte rett. Reindriftnæringa har endra seg i takt med den øvrige utviklinga i samfunnet. I dag er blant annet bilen et viktig redskap ved vokting av rein.

2.5.4 Boplasser

De fleste reineierne i Finnmark har to bosteder i dag, vinterbostedet og sommerbostedet. Her har det skjedd store forandringer i dette århundret.

Av 146 reindriftsfamilier i Kautokeino i 1911 var det bare 9 som bodde i vinterhus, resten bodde i vintertelt. I Karasjok og Polmak var forholdene anderledes. Der bodde 2/3 av reindriftsfamiliene i vinterhus alt i 1911 (NOU 1978:18 A side 212). De store forandringer har skjedd etter 1945. Først fikk en små og dårlig isolerte vinterhus. Nå har de fleste reineiere skifta over til moderne vinterhus og bostandarden er på høgde med resten av befolkninga.

Før hadde reineierne vinterteltet i det området der reinhjorden holdt til. Det måtte være godt med skog på teltplassen, for det gikk mye brensel. Det var vanlig at en flytta vinterteltet 3-4 ganger i løpet av vinteren.

Vinterteltinga betydde stort forbruk av skog og det var med på å holde skogen nede. I dag blir det pekt på at skogen enkelte steder gror til og reduserer beitelandet fordi snøen pakker seg lett i skogen. Det er altså mulig at den sterke skoghogsten hadde en viss betydning for vinterbeitene (se "*Bruk av trevirke*" i kapittel 2.5.7).

Bruk av telt og flytting med hjorden på vinteren gjorde at heile familien levde i kontakt med reinen. Ved overgang til vinterhus blei familien mer bundet til et bestemt sted. De første vinterhusa blei gjerne bygd i små grender i beiteområdene ute på vidda. Etter hvert har utviklinga gått i retning av at vinterhusa i større og større grad er bygd i tettstedene. Dette har særlig sammenheng med at næringa er blitt mekanisert. Snøscooteren gjør at reineieren og gjeteren lett kan komme ut til hjorden. Ei reise som før tok to dager med kjørerein, tar i dag like mange timer med snøscooter. I dag har det gamle vinterhuset på vidda blitt gjeterhytte. Bruk av telt under gjeting på vinteren er i dag sterkt redusert. Mekaniseringa har således ført til at reineieren kan bo sentralt og likevel føre tilfredsstillende tilsyn med hjorden som beiter flere mil borte.

Også når det gjelder sommerbostedene, har det skjedd store forandringer. I dag bor størstedelen av reineierne i sommerhus, enten nær annen bebyggelse eller ved veg. Noen bor og i telt ved veg. Det er få som har sommerbolig inne i sjølve beiteområdet, borte fra veggen.

Fram til siste krig var det vanlig at reindriftsfamiliene bodde i fjellet der de hadde sine faste sommerbosteder sentralt i beitedistriktet. Her bodde de enten i telt eller gammer. Disse bostedene lå vanligvis sentralt til ved vatn eller vassdrag slik at det var lett å få fisk til husbehov.

Under flytting vår og høst hadde familiene vårbosted i områder som blei nytta som kalvingsland, og høstbosteder i områder som blei nytta som høstbeiteland. Oppholdet i disse områder varierte i lengde. Enkelte år kunne det være opptil 2 måneder.

For å skaffe melk til familien under sommeroppholdet, holdt mange reineiere enten geiter eller sauer som de melka. Noen eide dyra sjøl. Andre leide dyra av fastboende. Men i alle tilfelle var det fastboende som fora dyra om vinteren. Dette dyreholdet forsvant da familiene fikk sine sommerbosteder nær veger og annen bebyggelse. Det har neppe forekommet etter 1950 (se "*Samarbeid/byttehandel med grunnlag i bruk av utmark*" i kapittel 2.5.14).

2.5.5 Reindriftsanlegg

Fra villreinfangsten er bruken av ledegjerder og fangstanlegg kjent. I dag finner en disse anlegg som fortidsminner. De anlegg der stein blei nytta som gjerdematerial, er lette å finne igjen. Ledegjerder av tre i skogsområder er forsvunnet. Tamreinens folk hadde i tidligere tider bare bruk for gjerdeanlegg til spesielle formål. Det kunne være korte steingjerder som stengte en trang passasje for reinen for at den skulle holde seg i et område. Dette var en forløper for dagens sperregjerder. Eller det kunne være gjerder av skog. Tanger og nes som stakk ut i vatn, var nyttige for arbeid med reinen. Her var det bare å drive reinen ut på tangeren og deretter plassere noen hunder eller noe annet innenfor som hindra reinene i å trekke ut. Tanger i vatn nyttes også i dag en del i forbindelse med reinarbeid, men nå blir det gjerne satt en gjerde-stubb over tangeren for å holde reinen på den. I områder med fjell og snøbreer, står reinen på breen på varme sommerdager. Dette blei og blir utnytta ved merking av rein.

Det gjelder stadig at dersom reinen er tam, trenges det ikke noe gjerde for å holde den sammen. Enkelte eldre reineiere forteller at de fram til etter siste krig (1945) aldri nytta gjerder i forbindelse med reinarbeid. Reinen var så tam at de bare samla den sammen og utførte arbeider som merking, skilling og melking. Grunnen var at en stor del av reineierne bodde i fjellet med heile familien i tilknytning til hjorden. Hjordene var små, de blei ofte holdt i avgrensede områder og de var under kontroll heile året. Endringene i reindrifta har ført til større hjorder som beiter innenfor større områder. Mindre kontroll med dyra gjør at de streifer mer etter vær og vind, gras og sopp og lett kommer utenfor det distriktet/området der de skal være.

For å holde reinen innenfor distriktet/området, er det blitt ført opp *sperregjerder*. Når de første sperregjerdene kom, vet en ikke, men det er kjent at en i 1858 fikk det første større sperregjerde i Øst-Finnmark (gjerdet mellom Skipagurra og Varangerbotn). Gjerdet var en følge av den norsk-finske grensesperringa i 1852. Det skulle hindre reinen i å trekke over grensa. Gjerdet blei bygd av staten. I 1925 og 1933 fikk en bygd gjerder mellom sommer- og høstbeitene i Kvænangen og Nordreisa. De første private gjerdene var primitive. De blei bygd i tilknytning til naturlige stengsel. Først etter 1950 skaut det fart i bygging av sperregjerder. I 1960- og 70-åra kom det også gjerder i mange sommerdistrikt.

Materialene i sperregjerdene er etter hvert blitt mer og mer solide. I dag bygges gjerder av impregnerte stolper og 6-7 tykke bølgetråder eller netting (se "*Bruk av trevirke*" i kapittel 2.5.7). Reindriftskartene over de to reinbeiteområdene i Finnmark, viser at en i 1980-åra hadde et nett av sperregjerder i sommer- og høstdistriktene.

Gjerdene byr på fordeler for reindrifta, men de har og ulemper. De viktigste fordelene med gjerdene er at de

- reduserer arbeidet med gjeting av rein,
- hindrer beiting på områder som ikke bør nyttas på sommeren (høstbeiter/vinterbeiter),
- hindrer sammenblanding av hjorder.

Av ulempene ved gjerdene kan blant annet nevnes at

- de fører til sterk slitasje på vegetasjonen i områdene som grenser opp mot gjerdet der reinen presser på,
- de fører lett til at reinen får for lite tilsyn (en stoler for mye på gjerdet),
- de fører til opphoping av smittestoffer i jorda opp mot gjerde der reinen presser på,
- de fører til skade på det øvrige dyr- og fugleliv.

I reindriftsloven av 1933 var det i § 37 uttrykkelig sagt at gjerder av denne type ikke måtte oppføres uten etter tillatelse fra *Kongen*.

For en stor del av sperregjerder som var ført opp i Finnmark før 1960, var det ikke søkt om noen form for tillatelse slik loven bestemte. Først etter at det blei aktuelt med tilskott til slike gjerder, blei det vanlig å søke om tillatelse. Men også etter den tid er det ført opp en del gjerder uten nødvendig tillatelse. For de fleste gamle sperregjerder er det nå, på etterskudd, gitt formell tillatelse fra Jordsalgskontoret. Men det fins eksempel på sperregjerder som myndighetene har forlangt fjerna, men uten at det har skjedd. Dette er gjerder som ulike grupper strides om, og gjerder som er ført opp for sommerbruk i høstbeitedistrikt.

På slutten av 1980-åra ble det utarbeidet en gjerdeplan for fellesdistriktene i Vest-Finnmark, i første rekke vår- og høstdistriktet, som deler det opp i hovedområder som igjen er delt i mindre områder for enkelte sommerdistrikt eller mindre

grupper. Det er en forutsetning at alle gamle gjerder som ikke inngår i planen, skal bort. Deler av planen er gjennomført og arbeidene med nye gjerder går videre.

Innad i reindrifta er det strid om planen. Fra naturvernhold har det også vært reist sterke innvendinger mot den. Fra motstandere, de som er skeptisk til planen, hevdes blant annet at

- en del av de gamle ulovlige gjerder fjernes, men det kommer minst like mange i tillegg,
- gjerdene medfører sterkere slitasje på lendet og store områder blir satt ut av produksjon på grunn av tråkkskader og erosjon,
- det er tvilsomt om gjerdene vil føre til redusert bruk av terrengkjøretøy,
- kostnadene ved bygging av gjerdene er store og vedlikeholdet av dem vil bli en tung belastning i framtida. Investeringskostnadene pr. bruk er minst 120 000,- og i tillegg kommer vedlikeholdet på 10-15% av dette pr. år,
- en løyser ikke hovedproblemet i reindrifta i Finnmark, for høyt reintall, ved å gjerde inn reinen.

Midlertidige gjerder som skal stå mindre enn ett år, kan føres opp uten tillatelse av Kongen (Landbruksdepartementet). I en del områder er det blitt vanlig å nytte lette nylongjerdene som midlertidige sperregjerder i enkelte perioder, for eksempel om våren. Disse kan lett føre til uoverensstemmelser mellom reindriftsgrupper. Flere reineiere sier det er nødvendig å regulere bruken av midlertidige gjerder.

Reindriftsloven av 1978 med forskrifter setter klare regler om behandlingsmåten ved søknad om oppføring av sperregjerder.

Mindre tamhetsgrad på reinen har økt behovet for *merkegjerdene* til bruk om sommeren. I de fleste distrikt er det etter siste krig ført opp flere permanente og midlertidige gjerdeanlegg. Lovhjemmelen for disse er den samme som for sperregjerdene.

I tidligere tider skilte en reinen uten bruk av *skillegjerder*. Men da sommerhjordene blei større og en fikk mye sammenblanding spesielt på høsten, blei det etter 1950 ført opp flere store skillegjerder på sentrale steder for skilling i vinterhjorder m.m. Disse anleggene er i de fleste tilfeller ført opp og vedlikeholdt av staten.

Slakting av rein skjedde fram til 1950-åra for det meste på vinteren og uten bruk av spesielle slakte- eller gjerdeanlegg. Etter midten av 1950-åra da en fikk de sentrale slakteanleggene i indre Finnmark, har reindrifta fått større og større behov for *gjerdeanlegg for utskilling av slaktedyr*. Ønsket om uttak av flest mulig slaktedyr før brunsten (ca. 20. september), har ført til bygging av gjerdeanlegg for utskilling av slaktedyr og anlegg for feltslakting, eller anlegg for opplasting av dyr og transport til sentralt slakteri. Slike anlegg må ligge nær bilveg eller bilveg må kunne føres fram til dem. Disse forhold kombinert med at det skal være mulig å drive reinen inn i gjerdene samt de bestemmelser som veterinærer og myndigheter fastsetter, gjør at det kan by på problemer med å finne egnede plasser uten å komme i konflikt med andre interesser. Reindriftsloven av 1978 § 12 slår fast på hvilke vilkår reineierne har rett til å føre opp slike gjerdeanlegg.

Ved høyesterettsdom av 25. oktober 1979 (Rt 1979 s 1283) angående oppført gjerdeanlegg for utskilling av slaktedyr m.m. i Kåfjord i Alta, slås det fast at reineier ikke kan føre opp slike gjerdeanlegg uten tillatelse fra Kongen og etter skjøn avholdt i samsvar med § 12 i reindriftsloven. Reindriftas påstand var her at de hadde rett til å føre opp disse anlegg i henhold til alders tids bruk av området. Dette anlegg låg på privat grunn.

I forbindelse med føring av rein med pram, har det i seinere år oppstått behov for *føringsgjerder*. Slike anlegg stilles det spesielle krav til (se "*Flyttinger/flyttleier*")

i kapittel 2.5.2), og det gjør at det lett kan oppstå konflikter mellom brukerinteresser, for eksempel med landbruk og vegfarende.

Som tidligere nevnt, var det fram til rundt 1950 mest vanlig med bruk av telt under gjeting av rein. Både i vinterdistriktene og særlig i sommerdistriktene er telt i bruk også i dag, men *gjeterhytter* er etter hvert blitt mer og mer vanlige, spesielt i vinterbeitedistriktene. I en del tilfeller er det distriktet som står som eier av gjeterhyttene, men det vanligste i Finnmark er at den enkelte reineier står som eier. Reindriften har etter reindriftsloven rett til å føre opp slike anlegg med myndighetenes godkjenning.

I eldre reindrift, før 1945, var de anlegg reindriften hadde, beskjedne og de berørte i liten grad andre interesser. Derfor var det lite behov for reguleringer. Reindriftsloven av 1933 hadde bestemmelser om dette, men de blei lite etterlevd. Reindriftenes folk meinte at de hadde sin klare rett til å føre opp de anlegg som var nødvendig for deres drift.

Utviklinga etter krigen, med sperregjerder og andre anlegg, fikk større innvirkning på annen bruk i områdene, og det oppstod en del konflikter både mellom reindriftsgrupper og i forhold til andre interesser.

Slik forholdene er i dag, har reindriften rett til å føre opp nødvendige anlegg med myndighetenes tillatelse. Før slike tillatelser blir gitt, skal berørte parter ha høve til å uttale seg.

Heilt fra 1950-åra har det vært vanlig at reindriftnæringa fikk statstilskott til oppføring av en del anlegg, men det var ikke klare retningslinjer for dette. Derfor var tildelinga noe tilfeldig. Etter reindriftsloven av 1978 og reindriftsavtalen er det kommet klare regler og faste satser for tildeling av tilskott til reindriftsanlegg. Disse regler er fastsatt på grunnlag av forhandling mellom staten og Norske Reindriftssamers Landsforbund.

2.5.6 Kjørerein og mekanisering

Fram til første halvdel av 1960-åra var kjørerein enerådende når det gjaldt transport i reindriftnæringa. Ved siden av at reineierne tidligere nytta kjørerein for egen transport, dreiv mange reineiere, særlig før 1945, transport for handelsmenn og andre på vinteren. Kjørerein var da uten sammenligning det viktigste «transportmiddel» i indre Finnmark. Om sommeren brukte reineierne kløvrein.

Under flytting til sommerbeitet hadde hver familie lange raider med kjørerein. Her førte de alt utstyr som var nødvendig på sommerstedet. Da bilvegane kom fram til indre Finnmark, tok bilen opp konkurransen med reinen om transporten – og seiret.

Familienes flyttinger mellom vinterbostedene og sommerbostedene er nå overtatt av bilen. Utviklinga har ført til at bilen er blitt et nødvendig driftsmiddel for alle reineiere.

Da *snøscooteren* kom i første del av 1960-åra, medførte den på tilsvarende vis store endringer for reineieren. Avstandene på vidda er blitt kortere i tid. Reingjeteren kan som oftest bo sentralt med familien og samtidig føre tilsyn med reinen som beiter ute på vidda. I dag er snøscooteren det viktigste driftsmidlet i reindriften.

På sommeren var og er i stor grad føttene det viktigste «framkomstmiddel» i fjellet for reineierne, med også her har mekaniserte framkomstmiddel kommet inn. *Motorsykler* og andre små terrengkjøretøy har i distrikt der forholdene ligger til rette for dem, blitt heilt vanlig. Her nyttes motorkjøretøy både til transport og i forbindelse med samling og driving av rein. *Traktor og terrenggående biler* er og tatt mer i bruk når det gjelder transport i fjellet på sommeren. Den økte bruken av terrengkjøretøy på bar mark har ført til økt slitasje på naturen og dermed beitene.

Enkelte ganger blir også *fly* nytta til transport. Helikopter er i 1980-åra tatt mer og mer i bruk til samling av rein. Noen reineiere har gått til anskaffelse av egne helikopter.

Det er ulike syn på mekanisering av næringa og bruk av motorkjøretøyer.

Lov om motorferdsel av 1977 gir adgang til bruk av snøscooter på vinterføre i forbindelse med næringsvirksomhet. Loven hjemler etter Landbruksdepartementets tolkning ikke bruk av terrengkjøretøy på bar mark. På den andre side har dette forbud ikke vært håndhevet i praksis. De som er tilhengere av bruk av kjøretøy på bar mark, meiner at kjøretøyene er nødvendig og til stor hjelp for dem. De sier videre at reindriftsnæringa må ha samme rett som andre næringer til å mekanisere og gjøre næringa mer rasjonell. Det pekes og på at kjøretøyene er vanlig (jfr. § 10 pkt. 3 i reindrifftsloven av 1978) i næringa og da er bruken ikke i strid med bestemmelsen i lov om motorferdsel i utmark og vassdrag.

Fra motstandere av bruk av disse kjøretøyer i næringa pekes blant annet på at

- de ikke er vanlig i lovens forstand,
- de medfører skade på vegetasjon ved oppkjøring av beitelandet,
- de er for harde mot reinen,
- de medfører for mye uro i naturen,
- de bryter ned den gamle reindrifftskulturen,
- de fjerner arbeidsplasser fra næringa.

Utgifter til kjøretøy er i dag uten sammenligning den største utgiftspost i næringa. Reindrifftsnæringas totalregnskap for 1991 viser at disse utgjør vel 60% av kostnadene. Mekaniseringa av næringa har ført til større behov for kontanter enn tidligere og følgelig til større uttak av slaktedyr. En stor hjord av kjørerrein var det samme som en mindre produksjonsflokk og dermed mindre avkastning i kontanter. En stor del av det reinbeitene produserte gikk tidligere direkte til transportsektoren gjennom kjørerreinen. I dag går mer enn den kjøttproduksjonen som en oppnår på grunn av færre eller ingen kjørerrein, til tekniske hjelpemiddel og kanaliseres således ut av næringa og distriktet.

2.5.7 Bruk av trevirke

Reindrifftsnæringa har så lenge den har eksistert, tatt det meste av det den trengte fra naturen. Dette gjelder virke til redskap, husflid, gammer, telt m.m. I eldre tider var det ingen som tenkte på lovligheten av dette; det var en del av levevegen. De reskripter og bestemmelser for bruk av skog som kom fra 1693 og utover, hadde liten eller ingen virkning for reindrifftas bruk av skog. Først i slutten av forrige århundre tok det til å komme regler som også berørte reindrifftas bruk av skog.

Da flyttsamene bodde i telt gikk det som nevnt ("*Boplasser*" i kapittel 2.5.4) mye brensel. Når brensløst på et sted var brukt opp, flytta en teltet. Dette skjedde 3-4 ganger i løpet av vinteren. Sommerboplassen låg til vanlig i områder med skog. Men hadde en teltplassen oppe i fjellet, var dvergbjørk viktig som brensel.

Også til en del andre formål, spesielt gjerdar, gikk det mye skog. Til de første sperregjerdene som blei bygd, var det vanlig å ta stolpematerialet i tilknytning til gjerdene, men seinere er det etter hvert blitt mer og mer vanlig å kjøpe inn solidere og delvis impregnerte materialer. Det samme er tilfellet når det gjelder materialer til arbeidsgjerdar.

Både reindrifftsloven av 1933 og reindrifftsloven av 1978 slår fast at reindriffta på visse betingelser (§ 13 i loven av 1978) har rett til å ta trevirke (til brensel, gammer, teltstenger, arbeidsgjerdar m.m). På privat grunn skal det etter lovbestemmelsene betales for friskt virke når grunneierne krever det. Blant reineierne er det en vanlig

oppfatning at nødvendig trevirke til de behov de har, har de rett til å ta, slik de alltid har gjort, uansett hva loven sier om dette.

Etter opplysninger fra reineierne, ser det ut til at det i praksis sjelden blir betalt for trevirke fra privat grunn. Reindriftnas syn ser ut til å være klart; dette er noe vi har rett til å ta og ikke skal betale noe for. På den andre side er det blant de fleste reineiere ei streng holdning til bruk av skog; skogen må det vernes om, for ellers ødelegger en naturen og grunnlaget for framtida.

2.5.8 Fangst/jakt

Reindriftna har som nevnt utvikla seg fra fangstsamfunnet. Derfor inngår fra gammelt av jakt og fangst som en del av næringa. Sjølsagt har omfanget av jakta/fangsten variert etter forholdene der den enkelte familie/hjord har holdt til. Det viktigste viltet i dette århundret har vært ryper. En og annen rev og hare har og blitt tatt. Elg har det tidligere vært lite av. Men det har ikke bare vært tilgangen på vilt som avgjorde om en dreiv fangst eller ikke. De som hadde lite rein, dreiv gjerne mer intens fangst enn de som hadde mye rein.

Når reindriftssamene i første del av dette århundret kom inn på vinterbeitet og reinen roa seg der, fikk gjeterne og familiene bedre tid og da begynte de med rypefangst. Snarene blei satt både der en hadde vinterteltet og der hjorden holdt til. Fangsten varierte fra år til år, i takt med rypebestanden. I gode vintre kunne en person lett fange 1000 ryper.

Hvor viktig denne fangsten var for mange reineiere, viser det forhold at familiene og hjordene i enkelte tilfeller flytta til områder der det var ryper den enkelte vinter. Her kan blant annet nevnes at ei reindriftnas gruppe som normalt hadde vinterbeite ved finskegrensa sør for Kautokeino kirkested, enkelte år i mellomkrigstida flytta 5-6 mil østover til Njullusjokka for å kunne fange ryper. Det var vanlig at alle i familien deltok i rypefangsten. All rypa gikk til salg. Den skaffa kontanter.

Det var vanlig at fangsten blei samla opp og på ettervinteren frakta til kjøpmann eller marked for salg. I Kautokeino var det vanlig at rypene blei frakta med reinraid til Alta for salg på markedet der. En del ryper fra Kautokeino-området blei og frakta til Finland og Sverige. En reineier som hadde lite rein, kunne i gode rypeår være heldig og ved hjelp av fangsten bygge opp reinhjorden. Rypefangsten betydde således mest for reineiere som hadde lite rein.

Etter siste krig (1945) da en etter hvert tok til å få bedre betalt for reinkjøttet, gikk omfanget av reineiernes rypefangst gradvis tilbake. Men også de første år etter krigen betydde rypefangst mye for enkelte. I dag er det bare en og annen reineier som i ledige stunder driver rypefangst. Geværjakt på ryper har etter det reineierne sier, hatt liten betydning. Det er først de seineste år at enkelte har tatt til å jakte litt på ryper.

Reindriftnas folk peker på at de sammen med de fastboende i de enkelte områder fra gammelt har drevet fangst som næring, og at de har en forrett til dette framfor folk som kommer utenfra. I realiteten er det i dag folk utenfra som i stor grad bruker og bestemmer over deres jaktmarker, sier de.

Reindriftnas loven av 1978 har bestemmelser om adgangen til jakt/ fangst (§ 14). Under lovlig utøvelse av reindrift i reinbeiteområde har reineierne rett til å drive jakt/fangst i statsallmenninger og ikke særskilt matrikulert statseendom der reindriftna foregår, på de samme vilkår som gjelder for personer fast bosatt i den kommune, bygd eller grend hvor statseiendommen eller allmenningen ligger.

I statens matrikulerte skoger og høyfjellsstrekninger innenfor reinbeiteområder er reineiernes adgang til jakt/fangst slik den fra gammelt har vært. For jakt/fangst som drives i samsvar med reindriftnas loven, skal det ikke betales leie eller kortavgift

(se også "*Lovverket og administrasjonen*" i kapittel 2.2 og kapittel "*Fangst/jakt*" i 3.4.7).

2.5.9 Fiske

I enda større grad enn jakt/fangst varierer mulighetene til å drive innlandsfiske fra reinbeitedistrikt til reinbeitedistrikt. Fra gammelt av har mulighetene til å fiske vært utnyttet der forholdene låg til rette for det. For mange hushold har innlandsfisk vært en viktig del av kostholdet. Opplysninger fra eldre reineiere viser at fisket tidligere, fram mot 1950-åra, var mye viktigere enn i dag. Innlandsfiske med garn under isen på vinterbostedene har ikke vært vanlig blant reineiere, men unntaksvis kunne enkelte reineiere i mellomkrigstida og før drive slikt fiske sammen med fastboende eller aleine. Fisken blei da brukt i eget hushold eller salta og solgt. På våren under flytting har det alltid vært vanlig å drive isfiske til matauke i rolige perioder. De reineierne som før siste krig bodde i fjellet heile sommeren, hadde gjerne sommerbostedene i områder der det var mulig å fiske. Fiske var som oftest arbeid for eldre, kvinner og unger. Avhengig av forholdene på den enkelte boplass, kunne en fiske til husbehov, salting for vinterbruk og unntaksvis for salg. Ved gode fiskevatn hadde en som oftest båt og det var garnfiske som var det viktigste. Røye og ørret var til vanlig de viktigste fiskeslagene – på sommerboplassen.

I noen distrikter låg kvinner, barn og eldre enkelte år i vårlandet om sommeren og dreiv fiske, mens mannfolkene var lengre ute på kysten med reinen. Enkelte familier låg og fiska i vatn 6-7 mil nord-vest for Kautokeino, mens mannfolkene var i området ut mot Loppa med reinen. Liknende eksempler finner en og andre steder i Finnmark. Vinterforsyninga av fisk blei så tatt med når de flytta innover på høsten, eller den blei henta seinere på vinterføre. Reindriftsfamilier som ikke hadde mulighet eller tid til å fiske vinterforsyning, bytta gjerne til seg vinterfisk mot kjøtt hos fastboende som dreiv innlandsfiske. 30 kg salt fisk gikk for ei simle og 60. kg for en stor okse. I indre Finnmark var det ofte salt sik en bytta til seg. Dette innlandsfisket som var vanlig for en del reineiere på sommerboplassene, gikk tilbake etter siste krig da reineierne gikk mer og mer bort fra å bo i fjellet på sommeren. Også i dag driver de fleste litt fiske under flytting og opphold i fjellet, men det er bare unntaksvis at noen fisker opp vinterforsyning.

Reineiere som driver fiske, forteller at før krigen var de i de aller fleste tilfeller aleine om å fiske i sine områder. Det var aldri turfolk på fiske i områdene. Men nær bygdene dreiv lokalbefolkninga næringsfiske i de samme områdene. I dag er vidda oversvømt av folk som fisker i alle vatn fra mars/april til september slik at det blir umulig å drive et fornuftig næringsfiske. Snøscooteren har gjort avstandene på vidda korte. Tallet på isfiskere har økt sterkt siden midten av 1960-åra. Reineiere peker på at lov om motorferdsel i utmark og vassdrag har hatt liten virkning på dette, men det er blitt bedre etter 5. mai. Det er totalforbud mot bruk av snøscooter etter den tid, men ikke alle respekterer dette forbudet. Reineierne peker på at det i enkelte områder foregår «traktorfiske». Men «flyfiske» er det blitt mindre av etter at motorferdselloven kom. Ved slikt fiske nytter en terrengkjøretøy/ fly til transport av redskap og fangst.

Fiske etter laks i elvene var det i eldre tid mindre av blant reineierne. Grunnen til dette er at laksen stort sett bare går i de nederste delene av vassdragene der reieierne hadde lite opphold. Enkelte steder ser det likevel ut som om også fiske etter laks har hatt en viss betydning. Eldre flyttsamer har fortalt at når de kom til elver der det var laks, under arbeid med reinen, hendte det at de satte ut ei «garnlørve» for å få seg kokfisk.

En annen grunn til at det har vært mindre av dette fisket, er at lakseelvene tidlig kom under statlig kontroll. De som fikk lakseelvene i forpaktning, nekta reineierne å fiske. Tross dette har en eksempel på at reineierne ikke har brydd seg om dette og fiska en del «ulovlig». Etter at reineierne slutta å bo på fjellet om sommeren, har de i noen vassdrag fiska mer etter laks. Blant annet er dette tilfelle i Repparfjordelva i Kvalsund (se "*Allmennhetens bruk av naturressursene – reindrift*" i kapittel 7.6). Her får reineierne fiskekort uten å betale for det i samsvar med bestemmelsene i reindriftsloven.

Men laksefisket har på langt nær hatt samme næringsmessige betydning som innlandsfisket for reindriften. På den andre side peker reineierne på at denne ressurs har de fra gammelt av utnytta når de hadde bruk for det. Derfor meiner de å ha rett til laksefiske der forholdene ligger til rette for det.

De reineiere som flytter heilt ut til sjøen, driver normalt fiske til husbehov i sjøen. Tidligere var det og flere reineiere som dreiv sjøfiske for salg på sommeren.

Både reindriftsloven av 1933 og loven av 1978 har bestemmelser om reineiernes fiske. Loven av 1978 (se "*Lovverket og administrasjonen*" i kapittel 2.2) sier blant annet at reineier under lovlig utøvelse av reindrift i reinbeiteområde har rett til å drive fiske i statsallmenninger og ikke særskilt matrikulert statseiendom innenfor det reinbeitedistrikt hvor reindrift foregår, på samme vilkår som personer fast bosatt i den kommune, bygd eller grend der allmenningen eller statseiendommen ligger. I statens matrikulerte skoger og høyfjellsstrekninger innenfor reinbeiteområder skal reindriften adgang til fiske være slik den fra gammelt har vært. For fiske som reineier driver i samsvar med lovens bestemmelser, skal det ikke betales leie eller kortavgift. Dette setter reindriftsutøverne i en særstilling i forhold til fastboende som driver næringsfiske i vatn og vassdrag (se også "*Innlandsfiske*" i kapittel 3.4.8).

2.5.10 Bær, urter m.m.

Fra gammelt har bær og urter (syre, sløkje) vært en viktig del av kostholdet for reindriftsfamilien. Moltebær har alltid vært av spesiell betydning. Før bilene og tekniske hjelpemiddel kom, var det vanlig at reineierne plukka bær til husbehov der de holdt til. Det betyr at alle ikke-reineiere hadde samme adgang til disse ressurser. Etter at bilen og fryseteknikken blei tatt i bruk, er det blitt vanlig at reineierne som holder til ute ved kysten, på ettersommeren drar til indre Finnmark og plukker vinterforsyning av bær. Reineiere som holder til i områder der det er molter, plukker vanligvis for salg på linje med fastboende.

Bruk av urter i kosten opphørte da pengehusholdninga kom inn i reindriftnæringa. Bæra har fortsatt stor betydning i kostholdet hos reineierne. Reindriftsbefolkninga har sett på disse produkter som en del av det de har henta fra naturen. Det må og pekes på at disse ressurser betyr mer for en reineier som har lite rein, enn for en som har mye.

2.5.11 Sennegras

Sennegras vil si ei blanding av flere store starrarter, blant annet sennestarr. Tørt, godt sennegras har vært et nødvendig hjelpemiddel i livet på vidda. Både sommer og vinter bruker reindriftsamene sennegras i fottøyet. Sennegraset blir skåret på spesielle starrmyrer, tørka, bearbeidd og tatt med til vinterboplassen. Skjæring av sennegras var kvinnearbeid.

I enkelte områder er det dårlig med sennegras og det er små muligheter til å høste det. Det var vanlig at de som sjøl ikke skar sennegras, kjøpte eller bytta på vinterbostedet. Dette er en byttehandel som ser ut til å være gammel.

Reineierne ser på høsting av sennegrass som en naturlig utnytting av de ressurser som inngår i deres næringsgrunnlag, slik at de meiner å ha rett til det.

2.5.12 Lavsanking

Da en dreiv transport og kjøring med rein på vinteren, var det nødvendig å ha forsyning av lav når en var i områder der en ikke kunne slippe kjørereinen på beite. Lav som skulle brukes på denne måten, måtte samles i klumper ute i lavområdene før snøen kom. En del reineiere samla slikt lav sjøl, men mange kjøpte/bytta til seg lav hos fastboende som samla det i spesielle områder.

Også i dag kan lavet ha betydning. Det nyttes blant annet som tilskuddsfor til slakterein som står i gjerder og venter på å bli slakta. Lav nyttes og i forbindelse med tilvenning av rein som i nødsituasjoner fores med annet for, vanligvis ei kraftfôrblending.

2.5.13 Husflid/duodje

Fra gammelt måtte reindriftssamene hente det meste av sine redskaper og husgeråd fra naturen. Det gjaldt så vel materialer til reinsleder og telt som redskap i husholdninga. Dette hadde en rett til å ta der en fant det. Etter hvert som pengehusholdet har overtatt, har betydninga av slike naturmaterialer avtatt. På den andre sida har produksjon og salg av husflidsvarer blitt mer og mer vanlig. For mange betyr dette kjærkommen inntekt. Bearbeiding av produkter fra reinen, slik som horn, skinn, bein m.m., gir også sysselsetting i perioder med mindre arbeid i reinhjorden.

2.5.14 Samarbeid/byttehandel med grunnlag i bruk av utmark

På en rekke felt har det gjennom tidene skjedd et utstrakt samarbeid mellom reindriftsnæringa og andre næringer i aktuelle områder.

Sytingsrein er tidligere omtalt i forbindelse med omfanget av reindriften (*"Omfanget av reindriften i Finnmark"* i kapittel 2.3). Det har vært vanlig siden langt tilbake at fastboende har eid noen rein som reineierne har passa. Betalinga skjedde med penger, naturalia eller arbeidshjelp i travle tider. I indre Finnmark var det vanlig at de fastboende hadde kjørerein og at reineierne passa disse på sommeren. Fra Aust-Finnmark fortelles at fastboende som hadde hester, ofte hjalp til med transport i forbindelse med slakting og lignende. Betalinga var ofte rein. Det sies at derfor fikk de som hadde hester, også mange sytingsrein. Samarbeidet på dette felt virka positivt og var med på å dempe konflikter mellom fastboende og reineiere. Snøscooteren har nå overtatt kjørereinens plass og de fastboende trenger ikke kjørerein til transport, og reindriften av 1978 har som sagt sterkt begrensa muligheten til å eie sytingsrein.

2.5.14.1 Annet husdyrhold

Før siste krig hadde mange reineiere geiter eller sauer for å skaffe seg melk eller ost på sommeroppholdsstedet. Eierforholdet kunne variere. I enkelte tilfeller eide reineierne dyra og lokalbefolkninga fora dem gjennom vinteren. I andre tilfeller eide lokalbefolkninga dyra og reineierne passet dem om sommeren mot å få avkastninga i form av melk (se også *"Husdyrhold og beite"* i kapittel 3.4.1).

2.5.14.2 Byttearbeid

En har eksempler på at reineiere på enkelte øyer i Vest-Finnmark før krigen hjalp fjordbefolkninga med høsting av utmarksslåtter. Gjenytelser fikk de til reinarbeid som kalvemerking, slakting og lignende. Andre steder frakta flyttsamene heim for fra utmarksslåtter med rein for bygdefolk på våren (se også "[Utmarksslåtter og annen førhenting i utmark](#)" i kapittel 3.4.2).

2.5.14.3 Byttehandel

På mange ulike felt foregikk det tidligere byttehandel mellom fastboende og reinei-ere. Reineierne bytta ofte til seg smør og andre jordbruksprodukter hos lokalbefolkninga mot reinkjøtt. I indre Finnmark var blant annet fisk mot reinkjøtt et vanlig bytte (se "[Fiske](#)" i kapittel 2.5.9 og "[Sennegrass](#)" i 2.5.11). Samarbeid og byttehandel ser ut til å ha positiv virkning for å bygge bru og lære hverandres problemer i kjenne. Men etter hvert har dette samvirket gått tilbake. Det kan se ut som om konflikter nå utvikler seg lettere og er vanskeligere å løse.

2.6 INNGREP I REINBEITELAND / BRUK AV ANDRE

Prisen for den tekniske utviklinga og de store endringene i samfunnslivet i Finnmark i dette århundret, har blant annet vært mange inngrep i naturen og reinbeite-landet. En oversikt vil bli gitt i "[Erstatning for inngrep i reinbeite](#)" i kapittel 2.6.6.

Men først må det forklares hvordan inngrep generelt virker inn på næringa. Med inngrep meines ikke bare fysiske inngrep, men også aktiviteter som medfører tap og ulemper.

2.6.1 Tap av beite

2.6.1.1 Direkte beitetap

Dette er fysisk tap av beitene eller direkte ødelegging på annen måte. Her er det som oftest lett å beregne arealet, det er bare å måle opp det beitet som går tapt. Direkte tap av beite kan og skje uten at beite fysisk ødelegges. Dette kan oppstå ved at et inngrep sperrer ei trekk- eller flyttelei til et beiteområde, og denne leia er den eneste som fører til området. Dette inntreffer helst der det er ulendt. I praktisk reindrif er det mange eksempel på at slikt har skjedd.

Sjøl folk uten særlig kjennskap til reindrif, ser lett at dette er tap for reindrif. Av inngrep som har påført næringa tap og ulemper, kan følgende nevnes:

- Kraftutbygging. I flere av sommerbeitedistriktene i Finnmark har kraftutbygging medført tap og ulemper for reindrif. En rekke større og mindre kraftlinjer krysser reinbeitedistriktene og betyr problem for næringa.
- Militære skyte- og øvingsfelt. Siden 1890-åra hadde en 3-4 eksersersplasser i fylket. Disse var beskjedne og aktiviteten var begrensa. Etter siste krig er noen av disse bygd ut og aktiviteten har økt. I tilknytning til disse er det og bygd ut skyte- og øvingsfelt der aktivitetene til enkelte tider er omfattende. Porsangmoen/Halkavarri skyte- og øvingsfelt som er det største, er 318 km². De øvrige er: Høybuktmoen ved Kirkenes, Nyborgmoen i Varangerbotn og Kvenvik skyte- og øvingsfelt i Alta. I tillegg til dette har forsvaret ulike sambands- og observasjonsanlegg i noen av distriktene (se "[Hyttbygging](#)" i kapittel 6.5).
- Tettstedsutbygging (se "[Tettstedsutviklinga/ tettstedsbefolkninga – reindrif](#)" i kapittel 7.3).
- Hyttbygging har i mange høver medført tap, ulemper og problemer for reindrif.

- Turisme og friluftsliv. Den allmenne bruk av utmarka har økt i takt med stigninga i levestandarden og det har betydd økt press på utmarka og dermed reindrifta.
- Gruvedrift. Både gamle og nye gruveanlegg i Finnmark og Nord Troms har betydd tap av beiteland og ulemper for reindrifta (se "*Gruvedrift, skiferdrift, massetak m.m.*" i kapittel 6.1).
- Samferdsel. Spesielt etter 1950 har det skjedd store utbygginger av vegar både i sommer- og vinterdistriktene. Dette har tatt beiteland og gitt ulike tap og problem for reindrifta. På den andre side har vegene på ulike måter letta arbeidet i næringa.
- Fredning mot reinbeiting. Flere av de tidlige fredningsområdene er enten gått ut eller redusert i størrelse. Fredningene blei innført av hensynet til skogbruket, til lavopptak og til beite for okserein/kjørerein.
- Fredning etter naturvernloven. Innenfor områder som er fredet etter lov om naturvern, kan reindrifta stort sett drives på tradisjonell måte. Reineierne ser nesten alltid positivt på slike fredninger. De sikrer beitene mot tekniske inngrep.

Hvor store beitearealer dette kan utgjøre for heile reindriftsområdet, er det vanskelig å si, men få kvadratkilometer er det ikke.

2.6.1.2 Indirekte beitetap

Indirekte beitetap er beitetap uten at beitet fysisk blir ødelagt. Forholdene i beitelandet blir bare slik at reinen beiter lite eller ikke der. Her er det en rekke forhold som kommer inn, og virker på ulike måter. Følgende eksempel viser hvor lite som skal til og hvor vanskelig problemet er: En fin, litt trang fjelldal med gode reinbeiter og beitende rein. Gjennom dalen går en sti og en ensom vandrør følger stien. Reinen som beiter i den trange dalen, trekker unna og foran vandreren. Vandreren fortsetter og driver på denne måten reinen ut av dalen uten å være klar over det sjøl. Reinen trekker inn i dalen igjen, men en ny vandrør kommer og det samme skjer på ny. Slik kan det fortsette det meste av sommeren. Etter ei tid slutter reinen å beite i dalen. Den er blitt vant til å holde seg derifra.

En veg bygges gjennom et beiteområde. Vegen tar litt beite, men det er begrensa. Reinen beiter lite langs vegen. På hver side av vegen blir det en sone som ikke nyttes eller nyttes lite. Jo lengre bort en kommer fra vegen, jo bedre utnytter reinen beitet. Hvor brei denne sonen skal bli, avhenger av en rekke forhold:

- *Lende*. Er lendet åpent og flatt med slake lier på begge sider, blir sonen breiere enn om det er kupert lende med skog som skjærmer.
- *Trafikk*. Er det mye trafikk på vegen, blir sonen breiere enn om det er lite trafikk. Parkerer folk mye langs vegen og går ut i lendet, blir sonen breiere enn om det er slik at folk ikke beveger seg bort fra vegen.
- *Årstid*. Reinen oppfører seg ulikt til ulike årstider og det har stor betydning for hvor nær vegen den vil beite.
- *Reinen*. Ulike dyregrupper reagerer ulikt. Simler i kalvingstida er vare og holder seg gjerne langt borte, mens gamle okser er mindre vare. Tamhetsgraden på dyra kan variere fra hjord til hjord. Dyr i større flokker er gjerne mer vare enn de som er i mindre flokker.

Det er altså vanskelig å anslå breidda på sonen som blir ødelagt eller redusert som reinbeite langs en veg. Det er vanlig å regne med at virkninga av vegen kan strekke seg opptil 500 m. på hver side av vegen, avhengig av de forhold som er nevnt foran.

I tillegg kan en risikere at reinen vantrives i det beiteområdet vegen går gjennom, og ikke vil oppholde seg der. Slik kan det virke med en veg. Men det som gjelder for en veg, kan overføres til en rekke andre forhold.

Et anleggsområde for ei kraftutbygging gir ringvirkninger langt utover. Her er gjerne flere anleggssteder i et område, og det gir tilsvarende stor effekt utover.

En oppmerka turiststi gjennom beitelandet kan i verste fall ha nesten samme virkning som en veg. Ei turisthytte med aktivitet rundt, kan virke på samme måten som et anleggsområde, dersom trafikken er stor. Et turistanlegg med løyper, slalåmbakker, scooterløyper m.m. og stor trafikk av mennesker som sprer seg ut fra anlegget, kan få større virkning enn et anleggsområde. For her konsentrerer folk sine aktiviteter mer til en veg og til ett bestemt punkt.

Tenker en seg et turistanlegg plassert i tilknytning til et vårbeite for rein, kan en få følgende situasjon en solfylt dag i begynnelsen av mai måned: Folk fra turistanlegget strømmer utover fjellet, leiter opp de bare rabbene der sol og vind har tint bort snøen. Her slår de seg ned for å nyte sola utover dagen. Reinsimlene som har eller skal kalve, blir jaga fra rabb til rabb. Til slutt er alle rabbene opptatt av mennesker. Simlene må kanskje trekke ned i skogområder eller opp til topper der de ikke finner beite. Dyr som på denne måte blir jaga og stressa, kan lett forlate nyfødte kalver. Dårlige beiter for simla gir lite melk og dermed svake kalver som lett bukker under.

Virkninga av dette blir på sikt at reinen skyr området og må ta til takke med dårligere beiter. Det uheldige er at de områder der reinen trives, svært ofte også er attraktive for mennesket.

Enkelte meiner at informasjon og opplysning vil hjelpe på dette og redusere det tap av beiteland som skjer på denne måten, men det er vanskelig å se at det er nok.

Hytter og hytteområder virker ofte på samme måten som et turistanlegg. Herfra sprer menneskene seg ut i terrenget som stråler. Tallet på hytter og omfanget av hytteområdet har betydning. Men sjøl ei enkelt hytte kan ha stor betydning dersom den ligger midt i et kalvingsområde og nyttes mye i mai måned.

Den aktivitet som forsvaret utøver virker og som uro og jager lett reinen bort fra områdene. Dersom aktivitetene i øvings- og skytefelt skjer over heile året, vil virkninga bli større enn ved turisme/utfart som er konsentert til sesonger. Samordnes forsvarets øvinger med reindrifta, kan skadene og ulempene reduseres.

Høstjakta faller sammen med springtida for reinen. I denne tida er det en fordel med ro og gode beiteforhold. Hvis ikke, kan neste år gi tap. Jakt både med og uten hund kan skremme og spre dyra.

Andre typer inngrep som industrianlegg, gruvedrift, flyplasser, teleanlegg m.m. kan også medføre indirekte beitetap. Men virkninga av de ulike inngrep og aktiviteter er forskjellig fra det ene til det andre tilfellet. Virkninga avhenger av flere forhold.

Størst vil skaden være når beitelandet er minimumsfaktoren for vedkommende reindrift. Derimot kan et inngrep i et lite attraktivt beiteområde, eller i et område med rikelig beite kanskje gjennomføres uten for stor skade.

2.6.1.3 Uro i beite, beitetid, energiforbruk og stress

Ovenfor er vist hvordan inngrep og aktiviteter gjør at beiteland ikke blir utnyttet. Hvordan reagerer så dyret på dette? Reinen trenger tid til å beite for å samle næring. På sommeren skal den, i tillegg til vedlikehold og vekst, samle opplagsnæring for en lang vinter. Med rikelig beite og rolige beiteforhold byr det ikke på problem å samle tilstrekkelig med mat.

Slaktevektene for rein og dermed reinens hold varierer fra år til år og fra distrikt til distrikt. En varm sommer med mye insekt gir lavere vekter enn en kjølig sommer

med lite insekt. Grunnene til dette er flere. De viktigste er at en kjølig sommer gir frodigere beiter samtidig som det er lite insekt som plager reinen og driver den opp på snøflekkene, toppene eller ned i skogen.

Uro i beiten virker på mange måter likt med insekt, reinen blir stadig skremt vekk og avbrutt i beitinga. Mange og stadige forstyrrelser gjør rett og slett at reinen får for lite tid til beiting og kvile.

Til vedlikehold har reinen et bestemt energibehov. På vinteren når tilgangen på energi er liten, er reinens vedlikeholdsbehov mindre enn om sommeren. Reinens basalstoffskifte gjennom vinteren ligger 25-30% under sommerens. På tross av dette går reinen ned i vekt om vinteren, den tærer på kroppsreservene. Forstyrrelser om vinteren vil lett øke forbruket og gjøre at reinen går tom før våren kommer. Beregninger viser at rein som må løpe rundt i et arbeidsgjerde i to økter á 8 timer i løpet av to dager, vil forbruke ei energimengde som svarer til ca. 1,2 kg fett. Har dyret ikke fettreserver, men må bryte ned kroppsprotein, tilsvarer dette ca. 2,7 kg proteintørrstoff.

Dersom reinen ikke har fettreserver å nytte til arbeid, vil det altså gå hardt ut over dyret. Den mengde protein som forbrukes på bare 1 1/2 dag i arbeidsgjerdet eller på tilsvarende aktivitet, utgjør omlag den mengde protein en rein bruker gjennom heile vinteren til å fordøye sitt opptak av lav. Dette kommer av at lavet inneholder så lite protein at reinen må ta protein fra kroppen, muskulaturen, for å produsere fordøyelsvæsker, enzymer, til å fordøye lavet. Nettopp derfor er det viktig at reinen får rikelig med tid til å samle opplagsnæring om sommeren. Det er således ikke bare om vinteren det er viktig med beitero for reinen.

Kort sagt: Enhver forstyrrelse som er med på å nedsette beitetida og å øke energiforbruket, er uheldig.

Hvordan virker dette i praksis?

Har reinen ikke fått samla tilstrekkelig med opplagsnæring på sommeren, har den mindre å gå på om vinteren, og det fører til økte tap. Særlig hardt kan det gå ut over kalvene. Simler i dårlig hold har mindre melk og får svakere kalver. Altså blir kalveresultatet dårligere.

Et eksempel fra praktisk reindrift kan belyse disse forhold. Reineierne i et distrikt på kysten av Finnmark har dårlige, nedslitte, høstbeiter på vegen innover til vinterlandet. Etter ei flytting på vel 20 mil over 6-7 uker tas reinen under en del driving inn i skillegjerde. Dyra blir jaga og arbeidd med en lang dag med 20-30 minusgrader. Resultatet for ei gruppe jeg kjenner til, er at ca 4% av kalvene dør. De går tom for energi.

Uro i beiteområdene betyr altså

- kortere beitetid for dyra,
- økt energiforbruk hos dyra,
- mer stressede dyr,
- større tap av dyr,
- lavere slaktevekter,
- dårligere kalveresultat.

Undersøkelser av stress i forbindelse med ulike reinarbeid, viser at reinen blir stressa og at det kan oppstå skader i muskulaturen, blødninger i løpmageslimhinnene og endringer i blodbildet. Graden av stress avhenger av den håndtering dyra har fått. Stress som følge av forstyrrelser i beitet, blir neppe av samme størrelse som den som oppstår ved behandling av rein i arbeidsgjerde, men det kan likevel ha en viss betydning.

Kan noe gjøres med de forhold som her er nevnt?

Til en viss grad kan dyra vennes til å tåle mer uro. Tamme dyr uroes mindre enn ville dyr. Det har sammenheng med at de er vant til å omgås mennesker. Større tamhetsgrad på dyrene gir og mindre stresskade. En tam reinhjord kan således utnytte et urolig beiteland bedre enn en vill reinjord. Økt tamhetsgrad på dyra kan til en viss grad redusere skaden av uro i beitene. I villreinområder i Sør-Norge som Hardangervidda og Rondane, holdes turisthyttene stengt i kalvingstida for å unngå unødig ferdsel og uro for reinen. En er ikke kjent med at det har vært gjort lignende forsøk for å unngå trafikk i kalvingsområder for rein i Finnmark.

2.6.2 Merarbeid

Vi har foran sett at uro og inngrep fører til vansker med å holde reinen i et område. Dersom reieneieren likevel er nødt til å holde reinen innenfor et urolig område, betyr det merarbeid. Han må sørge for at rein som vil trekke ut av området, blir drevet tilbake. Beiter det rein i naboområder, kan det oppstå sammenblandinger og det blir merarbeid med skillinger som også tærer på energireservene hos dyra. I et rolig beite kan reieneieren ut fra vær og vind til enhver tid vite hvor reinen er. Han trenger lite tid til å leite den opp når ulike arbeider skal gjennomføres. I et urolig område veit reieneieren aldri hvor reinen er, og det går lengre tid til å finne dyra når de skal samles.

Driving av dyr gjennom et område uten uroelementer går lettere enn gjennom et område hvor det er mennesker, sjøl om de er svært få. Det skal lite forstyrrelser til før reinen stopper opp eller endrer kurs og tar sine egne leier når noen kommer i vegen for dem. Under slike forhold kan et enkelt menneske lett påføre reieneierne flere dagers merarbeid.

Under arbeid med samling og driving av rein er det ofte slik at når en får reinen fram til et visst punkt, tar den vegen sjøl og gjeteren kan bare hente den på en bestemt plass. Er det mye uro i et område, kan en ikke stole på at reinen gjør det den skal.

Ulike inngrep kan på ulike måter virke inn på driving av rein. Når reinen skal passere ei hindring i lendet, en veg, ei kraftlinje eller en bekk, er den alltid var, og det skal lite til før den stopper opp, og da kan det ta lang tid å få den videre.

Dersom inngrep av ulike slag sperrer eller innsnevrer drivingsleier, må leiene utbedres eller det må finnes nye. Nye leier er ofte vanskelig å nytte og det tar tid å venne reinen til dem. Også dette er merarbeid.

I tidligere tider var det mye ekstra gjeting med å holde reinen borte fra utmarksslåtter og bufebeiter. Dette skjer også i dag, men i mindre omfang siden jordbruksarealene er mer konsentrert. Når slikt arbeid må gjøres i dag, ser reieneierne det slik at årsaken ofte er dårlige eller mangelfulle gjerder rundt den dyrka marka. Enkelte ganger skaper slike forhold betydelig merarbeid når reinen skal beite fritt og samtidig hindres i å komme inn på innmark.

Enkelte inngrep kan lage nye grenser eller fjerne gamle grenser mellom ulike beiter eller distrikter. Tørrlegging av ei elv betyr kanskje fjerning av ei naturlig grense, og det gir merarbeid med gjeting og tilsyn. Samtidig kan andre inngrep lage grenser der reinen før trekte naturlig. Dette skaper sjølsagt også merarbeid.

Samfunnsutviklinga fra 1920-åra til i dag har medført inngrep av ulike slag som på ulike måter medfører merarbeid. Det er mulig at en til en viss grad ved økt arbeidsinnsats kan oppveie ulempene som mindre inngrep fører med seg, men for større inngrep hjelper det ikke alltid med økt arbeidsinnsats. Og det kan jo tenkes at distriktet ikke har mer arbeidskraft å sette inn.

2.6.3 Tap av dyr

Jeg har tidligere vært inne på at det på ulike måter, direkte og indirekte, skjer tap av dyr som følge av inngrep i beitelandet. Enkelte av tapene er lette å se og lette å føre tilbake til inngrepet/aktiviteten. Andre tap er vanskelig å se og vanskelig å føre tilbake til inngrepet/aktiviteten. Det er lett å se tapet ved og årsaken til

- trafikkkdrepte dyr,
- dyr tapt i reguleringsmagasiner som følge av usikker is,
- dyr skutt i militære skytefelt,
- dyr drept av løshunder.

Vanskeligere er det å forstå og ta konsekvensen av

- at uro øker energiforbruket hos dyrene slik at de lettere bukker under og går tapt i vanskelige vintre,
- at mye jakt og dermed uro i områder der reinen beiter i springtida, gir dårligere kalvingsresultat,
- at dyr som blir skremt og drevet opp på topper på vinterføre lett kan rape (skli utfor) eller gå i skred,
- at dyr som jages av løshund kan stryke med p.g.a. stress sjøl om de ikke blir tatt av hunden,
- at en for eksempel ved inngrep i de sikreste vinterbeitene kan øke antall katastrofeår og dermed tapene.

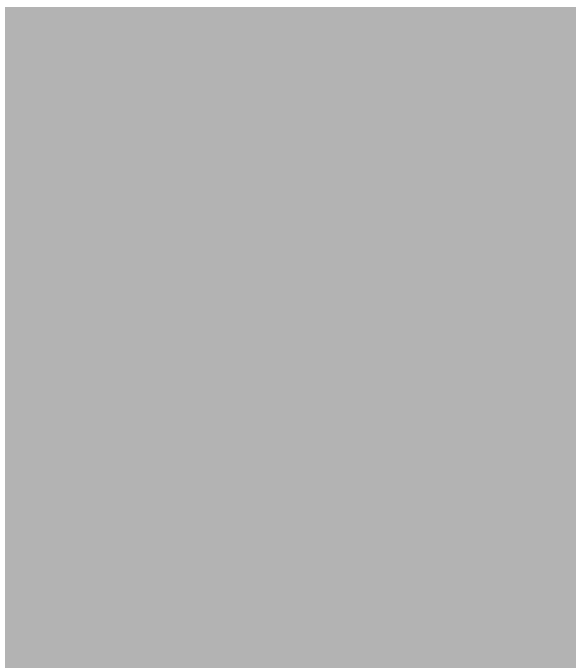
2.6.4 Totalvirkning av inngrep i reinbeitedistrikt

Det er vanlig at enkeltinngrep som gjennomføres, ses isolert og ikke i forhold til det som tidligere har skjedd i distriktet. Sjøl om et inngrep er uskyldig, kan det sammen med andre eller som tillegg til tidligere inngrep gi store utslag.

Mange små inngrep vil lett bety like mye som ett stort. Dersom det føres opp ei og ei hytte spredd utover i et distrikt, og disse hyttene nyttes samtidig, vil det kanskje ikke gå lenge før heile distriktet er ødelagt som reinbeite. En kan ikke tenke «klarer du den, så klarer du også den».

Dersom det skjer inngrep i den delen av bruksområdet som utgjør minimumsfaktoren for ei reindriftsgruppe, kan inngrepet (som nevnt i "*Tap av beite*" i kapittel 2.6.1) ødelegge heile driftsopplegget for gruppa. Dette kan f.eks. skje dersom gruppas viktigste og sikreste vinterbeite blir ødelagt.

Derfor må inngrep som ønskes gjennomført, vurderes i sammenheng med tidligere inngrep samt den bruk reindriften gjør av vedkommende område.

Figur 2.3 Faktorer som reduserer reindriftnas næringsgrunnlag.

Skjematisk framstilling av faktorer som reduserer næringsgrunnlaget for reindriftna og hva som gjøres for å opprettholde produksjonen/grunnlaget for næringa.

2.6.5 Har samfunnsutviklinga gitt fordeler for reindriftna?

Foran er det pekt på den negative virkning inngrep har på næringa. Men utviklinga har også medført enkelte fordeler. Reindriftnsutøverne har fått del i den generelle velstandsutviklinga som vi har hatt her i landet i dette århundret, sjøl om de har hengt etter på flere felt og i enkelte områder. Reindriftnsavtalen siden 1976 og utbygging av reindriftnadministrasjonen er fordeler som ville være utenkelige uten samfunnsutviklinga i seinere år.

Utbygging av kommunikasjoner og vegnett har gjort flyttingene lettere. Tekniske hjelpemidler som bil, snøscooter, traktor, motorsykkel, radio og mobiltelefon, landgangspram m.m. har på ulike måter letta arbeidet for reineieren. Permanente sommer- og vinterbosteder har gjort livet lettere for familiene. Utdanningsinstitusjoner har på ulike måter løfta næringa og dyktiggjort utøverne.

Det er altså på det økonomiske og tekniske plan næringa har utvikla seg i positiv retning. Men dette har i liten grad gitt gevinster på den ressursmessige side.

Fraflytta, nedlagte bruk er i en del tilfeller ført tilbake til reindriftna, og dette betyr noe i enkelte distrikt. Mange av de fraflytta bruk nyttes i dag i samband med ferie, laksefiske, utfart m.m. Tidligere dyrka mark og slåtteland er ofte gjennomgrodd med kratt og daugras. Brenning og gjødsling av slike arealer vil i enkelte høver kunne gi godt vårbeite for sau og rein. Mye av de nedlagte arealer ligger inneklemt mellom arealer i drift eller slik at reinen ikke kommer til dem og kan utnytte dem.

Nedgangen i jordbruksarealer i drift i Finnmark i perioden 1959-1979 har vært 27 000 dekar (se "*Nedlegging av bruk/nydyrking*" i kapittel 3.4.4). I hevd ville denne jorda kanskje produsert 200-300 fe (fôrenheter) pr. dekar. Forutsetter en at denne jorda kan produsere 50 fe pr. dekar slik den ligger i dag, og nyttes fullt ut,

ville den dekke fôrbehovet til ca. 3000 rein gjennom sommeren. På grunn av de forhold som er nevnt, kan en i praksis neppe regne med at dette betyr sommerfôr til mer enn 1500 rein. Men som tilskott på våren vil det i enkelte høve bety en del. Mindre beiting og slått i utmark har i første rekke gitt færre konflikter, men ressursgevinsten har vært beskjeden (se "*Utmarksslåtter og annen fôrhenting i utmark*" i kapittel 3.4.2).

2.6.6 Erstatning for inngrep i reinbeite

Den enkelte reieneier eller reinbeitedistrikter har i liten grad fått erstatning for de tap og ulemper som aktiviteter og inngrep i utmark har påført dem. Men de seineste år har dette endra seg til det bedre. Først ved høyesterettsdommene av 1968 (Altevanndommen Rt. 1968 s. 429) og 1975 (Kappfjell-dommen Rt. 1975 s. 1029) blei det slått fast at reindriften hadde ekspropriasjonsrettslig vern mot større inngrep. Reindriftsloven av 1978 har ikke bestemmelser om dette, men i Ot. prp. nr. 24 (1977-78) s. 3 er det sagt at reindriften har ekspropriasjonsrettslig vern mot større inngrep som kraftutbygging, industriutbygging m.m. og at det derfor ikke er nødvendig med slike bestemmelser i loven. Det kan her nevnes at reindriften også før 1968 fikk erstatninger for en del inngrep (se "*Lovverket og administrasjonen*" i kapittel 2.2).

Reindriften har med få unntak ikke fått noen erstatning for de tap og ulemper den er påført i forbindelse med bygging av vegger, flyplasser, turistanlegg, hytter og malmleding. I ett tilfelle, i Hammerfest, har reindriften fått erstatta en del tapt beite i forbindelse med tettstedsutbygging. Spørsmålet om kompensasjon for de tap og ulemper allmenn ferdsel i utmark påfører reindriften, har ikke vært tatt opp i Finnmark. De seineste år har det vært gitt erstatning til reindriften ved kraftutbygging, men for flere eldre utbygginger er det ikke gitt erstatning. Større kraftlinjer er det i de siste år gitt erstatning for etter avtale eller skjønn.

For Bieddjuvaggi gruver, Repparfjord gruver og for nefelingruvne på Stjernøya er det etter skjønn eller avtaler gitt erstatning for tap og ulemper. For de øvrige gruveanlegg samt skiferdrift og massetak kjenner en ikke til at det er gitt noen form for erstatning. For Porsangmoen og Halkavarri, Nyborgmoen og Høy-buktmoen skyte- og øvingsfelt har reindriften etter skjønn fått erstatning for tap og ulemper.

Tross de nevnte høyesterettsdommer har det altså skjedd en rekke inngrep der reindriften ikke er kommet med. Grunnene til dette kan være flere, blant annet følgende:

- Reieneiere har ikke fullt kjennskap til rettsreglene og er ikke klar over at de har krav på kompensasjon.
- Reieneiere kvier seg for å ta kampen opp med myndighetene.
- Reieneiere er ikke fullt klar over hva inngrepet betyr for næringa på forhånd.
- Reieneiere ønsker ikke konflikter med lokalbefolkninga eller andre. Dette gjelder spesielt for veganlegg der det kan vises til flere eksempler der vegene har medført store tap og ulemper, uten at spørsmålet om kompensasjon er tatt opp.
- Utbyggerne har ikke informert reindriften om inngrepet og følgene av det.
- Utbyggerne er ikke klar over at reindriften har interesser i området.
- Andre har uttalt seg på vegne av reindriften og sagt at inngrepet ikke betyr noe for næringa.

Mindre inngrep i reinbeitedistrikt har reindriftsloven av 1978 bestemmelser om i § 15. Her er det trekt opp retningslinjer for å løse flerbrukskonflikter. I praksis har denne bestemmelse nesten ikke virket og vil bli endret ved den pågående revisjon av Reindriftsloven.

Reineiere sier ofte om disse spørsmål at de ikke er interessert i erstatning. De vil beholde beitelandet og flytteleiene urørt for inngrep og heller ha kompensasjon i form av tiltak som bøter på eventuelle ulemper. Mange reineiere er nervøse for hvordan det skal gå når beitelandet stadig blir innskrenka bit for bit i økende hastighet på tross av lovnader om at ressursene skal bevares. Reindriften har krevd en form for vetorett mot inngrep i sentrale reinbeiter. Målet med den pågående revisjon av Reindriftsloven er blant annet å gi næringa bedre ressursvern samt gjøre loven til et bedre redskap for å styre ressursbruken i næringa.

2.7 RETTSOPPFATNINGER I REINDRIFTA – SAMMENDRAG

Blant reineiere som i samfunnet ellers er det ulike syn på hva en har rett til og hva en ikke har rett til. Mange har i seg den gamle oppfatninga som rådde blant reindriftsamene. Andre er mer prega av og har tatt opp den norske oppfatninga av lovverket.

Reineiernes oppfatning er stort sett at reinbeitene har de utnytta gjennom århundrer og at det er deres rettmessige felles bruksområder som de har krav på å få utnytte i framtida også. Blant reineierne står retten til å komme fram med rein sentralt. Dette gjelder ikke bare de faste flytteleiene, men alle leier og trekk som er nødvendig for å utnytte beitelandet. Reineierne er meget betenkt over alle aktiviteter og inngrep som er med på å innskrenke mulighetene for å komme fram med rein.

Flere reineiere har pekt på at det sentrale ved vokting og ettersyn av rein er at reinen skal ledes og etterses på en måte som gir den de beste muligheter til å utnytte beitet under rolige beiteforhold. Vokting for å holde reinen borte fra innmark o.l. blir av enkelte sett på som et unødig arbeid og en følge av at innmarka er dårlig inngjerdet. Andre reineiere ser på dette som viktig for å ha et godt forhold til lokalbefolkninga.

Fra gammelt av har reineierne ført opp sine telt og gammer der de hadde behov for det innenfor sitt distrikt. Dette er en rett som de etter gammel oppfatning meiner å ha. Om gjeterhytter meiner nok de fleste også at dette må de kunne føre opp der det er nødvendig for drifta. Men av hensyn til andre reineiere og interesser ser det ut til å være enighet om at ei viss regulering er nødvendig.

Før reindriftsloven av 1933 kom, blei reindriftsanlegg ført opp uten noen tillatelse fra offentlig myndighet. Reindriften ser ut til å ha vært at retten til dette var en selvfølgelig del av reindriftsretten. Sjøl etter loven av 1933 er mange anlegg ført opp uten den tillatelse fra Kongen som loven krever. Etter hvert som anleggene er blitt større og berører flere, er det blitt vanlig at anleggene først føres opp når tillatelse, i samsvar med lov og forskrifter, er gitt. Tilskottsordningene som er innført for slike anlegg, betinger og nødvendige tillatelser.

Fra reindriftshold er det pekt på at bruk av motoriserte framkomstmiddel i reindriftnæringa er vanlig og derfor må godkjennes av myndighetene. Dette gjelder spesielt bruk av motorsykkel og andre kjøretøy på sommerføre. Men en del reineiere er skeptisk til denne utviklinga og peker på at den bryter ned og har uheldig virkning på samisk kultur.

Retten til brensel, trevirke, jakt/fangst, fiske, bær, sennegras m.m. er rettigheter som de fleste reineiere fra gammelt av har sett på som en naturlig og livsviktig del av reindriftnæringa. Sjøl om disse rettigheter ikke betyr like mye i dag som før, oppfattes de som naturlige deler av næringa.

De fleste reineiere meiner de har for dårlig vern mot inngrep i reinbeitelandet. Mange peker på at uten vetorett mot større inngrep i viktige reinbeiter, vil næringsgrunlaget forsvinne bit for bit.

KAPITTEL 3

Lokalbefolkningas bruk av ressursene**3.1 GENERELT OM BOSETTINGA**

I løpet av dette århundret har det som nevnt i innledninga skjedd store endringer i bosetting, utnytting av ressursene og næringsliv i Finnmark. Ved inngangen av århundret bodde størstedelen av folket i Finnmark i spredtbygde strøk. I dag er forholdet det motsatte. På kysten, i fiskeværene, var fisket enerådende som næringsveg og de som bodde der, var heilt avhengig av fisket, de hadde bare det ene beinet å stå på. Kom en lengre innover i landet, endra forholdene seg. I fjordstrøkene var det i tillegg til fiske jordbruk og utmarksnæring som ga grunnlag for bosettinga. Inne i landet var det jordbruk og utmarksnæring ved siden av reindrift som dominerte.

Boligstandarden varierte mye. Ute i fiskeværene på kysten, i andre tettsteder og i distrikter med tilgang på byggematerialer var hus enerådende. Men i mange typiske kystsamestrøk var gamma den viktigste bolig både for mennesker og dyr langt inn i dette århundret [Kolsrud, Knut: Sjøfinnane i Rognsund (mellom Seiland og Stjernøy), 1955 og Falkenberg, Johs 1941, Bosetting i Indre Laksefjord]. Gamma var mest brukt for husdyr fram til siste krig.

Da folk i 1945 skulle bygge opp landet, blei ikke alle stedene gjenreist. Mange steder blei liggende øde. Utover i 1950- og 60-åra førte utviklinga i næringslivet og samfunnet for øvrig til stor fraflytting og sentralisering. Det gamle bosettingsmønsteret var basert på de naturlige ressurser. En måtte bo der ressursene var, dersom en skulle være i stand til å utnytte dem. De nye hjelpemidlene og kommunikasjonene har gjort at dette ikke lenger er nødvendig. Folk flytta inn til sentra og tettsteder. Pengehusholdet avløste naturalhusholdet. Muligheten til å livberge seg rundt i fjordene var redusert.

3.2 LOVVERKET OG BRUKSRETTENE

De som har bodd i fjord- og innlandsstrøkene i Finnmark, har utnytta de tilgjengelige ressurser for å overleve. Det har sjelden vært spørsmål om hva lovverket sa om bruken, men om den lokale skikk, eller de uskrevne lover i de enkelte lokalsamfunn for utnyttinga av ressursene.

I de samiske områder finner en mange eksempel på at den som bodde på et område, ikke hadde noen form for papir (skjøte) på det langt inn i vårt århundre. Og ressursene i utmarka har vært utnytta som en del av livsgrunnlaget. Dette var noe en hadde rett til, og en spurte ikke noen om det.

Forvaltninga av statens grunn i Finnmark i dette århundret har skjedd i henhold til lov av 22. mai 1902 om avhendelse av statens jord i Finnmarkens Amt fram til 12. mars 1965 da denne blei avløst av lov av statens umatrikulerte grunn i Finnmark. I medhold av denne lov er det gitt diverse forskrifter for forvaltninga, blant annet om beiting og om utvisning av ved og torv til brensel.

Det er ingen spesielle lover om fiske og jakt for Finnmark når en ser bort fra de som gjelder for spesielle elver. Men det er derimot utarbeidd spesielle fiskeregler for fylket i samsvar med lakseloven av 6. mai 1964 Ny lakselov trådte i kraft 1. januar 1993.

Ved endringer i lov av 12. mars 1965 om Statens umatrikulerte grunn i Finnmark, er det tatt inn spesielle bestemmelser for molter. Hovedregelen er at molter er forbeholdt befolkninga i Finnmark. Det kan i særlige tilfeller gis enkeltpersoner,

grupper av personer eller bygdelag enerett til etter utvisning til å utnytte bestemte molteforekomster på nærmere vilkår (se "*Bær*" i kapittel 3.4.9). Når en ser bort fra enkelte lakseelver der det er særregler, har lokalbefolkninga nesten ingen særrettigheter i forhold til andre for utnyttelsen av ressursene i utmarka.

3.3 LOKALBEFOLKNINGA

Bosettingsmønstret i Finnmark har som sagt endra seg sterkt de siste 40 år. Begrepet «lokalbefolkning» har på tilsvarende vis endra innhold. «Før», dvs. i mellomkrigstida og tidligere, var fjordene og innlandet i Finnmark prega av spredtboende lokalbefolkning som hovedsakelig dreiv primærnæringer (reindrift, feavl, fjordfiske, innlandsfiske og fangst). De fleste tettstedene, dvs. fiskevær, byer og industristedet Kirkenes, låg ved kysten. Primærnæringsene hos lokalbefolkninga her var fiske og litt husdyrhold. Det nye i fjordene og innlandet er sterk konsentrasjon av bosettinga, i de nye tettstedene i innlandet lever de fleste av sekundær- og tertiærnæringer. Det er få fjordfiskere igjen. Det er blitt færre jordbrukere. Men de som driver jordbruk, har skaffet seg eller rydda større gårder nær vegene, og de har fått relativt store buskaper.

De fleste reindriftsfamiliene har vinterhus i tettstedene i innlandet. Enkelte av de fastboende som utnytter utmarksressursene i næringsøyemed (innlandsfiske, fangst, bær og fjordfiske), bor i tettbygde strøk, men de fleste fastboende i utmarks-næring bor i spredtbygde strøk i innlandet og langs fjordene. Ved kysten er bosettinga blitt mer konsentrert, i færre, men større tettsteder og byer. Andelen av lokalbefolkning i sekundær- og tertiærnæringer ved kysten er omtrent som ellers i landet, og i fjord- og innlandsstrøkene nærmere denne andelen seg fordelinga ellers i landet. Men primærnæringsene her bygger i større grad på utnytting av ressursene i utmarka og i fjordene enn i andre deler av landet. Og lokalbefolkninga over alt i fylket, såvel i tettstedene langs kysten som over alt langs fjordene og i innlandet, har et nært forhold til ressursene i utmarka, til land og vatn. Tidligere generasjoners bruk av land og vatn preger fortsatt befolkninga i Finnmark. I denne framstilling vil begrepet *lokalbefolkning* bli brukt om innbyggerne i vedkommende kommune eller del av kommune, reindriftssamene medregna. Men når det er tale om lokalbefolkninga «før», dvs. i mellomkrigstida og tidligere, dreiv den som nevnt nesten bare primærnæringer. «I dag» representerer lokalbefolkninga derimot alle tre næringstyper. Når det er tale om primærnæringer i dagens lokalbefolkning, vil det bli presisert. Det begrepsmessige skillet mellom lokalbefolkning og «allmennheten» er ikke skarpt. Men i denne framstilling vil «allmennheten» hovedsakelig bli brukt om innbyggere fra andre kommuner i fylket eller resten av landet, til forskjell fra «lokalbefolkninga» i vedkommende kommune.

3.4 LOKALBEFOLKNINGAS BRUK AV RESSURSENE

3.4.1 Husdyrhold og beite

I tidligere tider beita husdyra først på våren på vollen, dersom det var noen voll. Men lengre fram på våren og sommeren måtte de finne beite i utmarka.

Enkelte steder var det heilt fram til siste krig vanlig at husdyra var til seters på sommeren. I Karasjok flytta alle til setrene ved Assebakti og Buollannjarga på en bestemt dato. Etter denne dato skulle husdyra ikke beite på kirkestedet. Tilbakeflyttinga skjedde og på en fast dato. Også i Tana og Tverrelvdalen i Alta blei det drevet setring. Det har ikke vært vanlig med setring i Kautokeino. Her beita husdyra i utmarka nær bostedene. Det ser ut som om setringa opphørte under siste krig. De

fleste som dreiv med setring, hadde forpaktning fra staten på setrene, i alle fall i dette århundret.

Sauer og geiter beita og i utmarka. I enkelte områder blei sauene gjett og tatt inn i grinder for melking på kveldene. De stod da gjerne i grindene om natta og en fikk på den måten gjødsla opp jordstykker.

Det forekom som nevnt heilt fram til etter siste krig, at reindriftssamer som låg i fjellet, gjette sauene eller geitene til folk i bygda mot at de fikk melka. Dette var ei form for samarbeid, (se "*Boplasser*" i kapittel 2.5.4 og "*Samarbeid/byttehandel med grunnlag i bruk av utmark*" i 2.5.14).

Heilt fram mot 1960-åra beita alle husdyr i utmarka. Etter den tid har forholdene endra seg slik at storfe neste ikke beiter i utmarka. Det er bare ungdyr som beiter der i perioder av sommeren. Melkekua har kulturbeite. Største delen av sauene i Finnmark beiter i utmarka og på mark som ligger brakk. Som nevnt var det av skogvern hensyn i skjøtene fastsatt hvor mange husdyr det enkelte bruk hadde beiterett til i utmarka.

Tabell 3.1: Antall sau og storfe ved jordbruksstillinger i Finnmark

År:	1907	1917	1929	1939	1949	1959	1969	1979	1989
Storfe	10493	9343	11760	16030	15139	12020	7802	9390	9196
Sau	25516	22058	28032	41650	29046	40650	41178	30650	31566

Etter opplysninger fra fylkeslandbrukskontoret i Finnmark, jordbruksetaten, har en følgende tall for melkeproduksjonen i Finnmark:

Tabell 3.2: Melkeproduksjon i Finnmark 1965-1991

År:	Produksjon:
1965:	8,6 mill. liter
1975:	13,3 mill. liter
1983:	20,8 mill. liter
1989:	21,1 mill. liter
1991:	22,9 mill. liter

Den totale kjøttproduksjon, storfe, sau og gris, levert til Nord Norges Salgslags anlegg i Finnmark av produsenter i fylket var i 1983 1097 tonn. I 1992 var tilsvarende tall 1273 tonn. I tillegg til dette kommer privat salg og slakt levert private slaktere.

I tettbygde strøk/byer var det utstrakt husdyrhold tidligere. I Vadsø hadde de fleste hushold husdyr før siste krig og husdyra beita i utmarka utenfor byen.

Inne i Hammerfest var flere relativt store gårdsbruk. Her beita de i marka rundt byen, men også inne i byen. Her forekom det og beiting på plener og friområder.

I 1939 var det 74 melkekyr i Hammerfest, 215 i Vadsø og 93 i Vardø.

Konkurransen mellom rein og sau er påpekt av enkelte. Det gjelder blant annet Sørøya der det i følge jordbruksstillinga av 1979 er ca 2000 sau (voksne og lam). Konkurransen gjelder de tidlige vårbeitene. I Porsanger sies det at reinen holder sauene borte fra utmarksbeitene, slik at de blir liggende langs vegene (se "*Beitene*" i kapittel 2.5.1).

Eldre folk sier at for beite i utmarka tenkte en sjelden på hvilke rettigheter en hadde eller ikke hadde. Det var en ressurs en alltid hadde utnytta uten å spørre noen; det var en del av det som var nødvendig å utnytte for å overleve. Dette ser ut til å være oppfatninga både blant eldre og yngre i lokalsamfunnene. Dette står i sterk kontrast til avgrensingen av beiterett og tall på beitedyr i skjøtene og regelverket for salg av jord i Finnmark. Her har det ikke vært overensstemmelse mellom praksis og et skogvernpreget regelverk.

3.4.2 Utmarksslåtter og annen fôrhenning i utmark

I det tradisjonelle haustingsjordbruket i Finnmark i første del av dette århundret, var innmarka av mindre betydning. Det var utmarka som ga største delen av fôret. Over alt der det var husdyrhold i Finnmark i gamle dager, måtte utmarka høstes. Ute i fjordene og på øyene blei de frodige grasliene høsta. Her blei fôret tørka og frakta heim med båt. I innlandet var myrene, elvenesa og dalførene viktige slåtteland. Overalt der de kom til frodig gras- og urtevegetasjon, høsta de.

Langs de større elvene var nesa verdifull slåttemark. Her førte vårflommen slam utover marka og dette virka som gjødsel.

Det har variert mye med forpaktning fra staten av slåtteland fra sted til sted. I de typiske samedistriktene ser det ut til å ha vært ordnet etter uskrevne lover. Fra Nesseby fortelles at en først omkring 1920 begynte å få utmål eller forpaktning på utmarksslåtter. Lensmannen var ivrig etter å få orden på dette. Han fikk betalt for hver utmåling han foretok.

I områder med finsk innvandring, blant annet i Vadsø og Vestre Jakobselv ser det ut til å ha vært ordna forhold med utmål av slåtter på et tidlig tidspunkt. Dette har sannsynligvis sammenheng med at de som dreiv her, var innvandrere og at det var viktig å ha et «papir» på den jorda de brukte. Finnene kom fra jordbruksmiljøer der en hadde hatt statlige utmål av grunn heilt siden 1700-tallet.

I Karasjok der elvenesa var spesielt viktige slåttemark, gikk disse på omgang etter bestemte system. Det var slik at dersom en hadde gode slåtter et år, måtte en ta til takke med dårligere slåtter neste år. En informant forteller at det et sted var slik at det gikk 6 år mellom hver gang de slo der. Det var seks som delte slåtta på neset. De slo hvert sitt år. En hadde lignende forhold for fiske med stengsel i Karasjokka (se "*Innlandsfiske*" i kapittel 3.4.8).

I Kautokeino var det vanlig at de enkelte hadde sine bestemte nes i elva som de reknet som sine. Nesa fikk gjerne navn som knytta seg til den som brukte det.

I Kvalsunddalen i Kvalsund var det folk både fra Kvalsund og Neverfjord som slo. Det var felles utnytting fra to bygdelag, men de enkelte bruk hadde forpaktning på hver sine slåtter. Mange slåtter var inngjerdet.

På Sørøya var det vanlig at folk fra innersida slo i liene på yttersida. Her var det mye fugl og god gjødsling av slåttene. Det var godt om fôr og det var bare å høste. Det var vanlig at de slo på samme stedet hvert år, men det var etter det en har fått opplyst, få som hadde utmål på slåttene her ute.

På andre øyer og i de ytre fjordstrøkene i Finnmark, ser det ut til å ha vært høsta på samme måte som på Sørøya.

I Kokelv i Kvalsund kommune fortelles at alle som hadde husdyr før krigen, slo i fjellet der de kunne finne litt gras i Kokelvdalen, Russelvdalen og Ravdodalen.

Fra Porsanger fortelles blant annet at folk fra Igeldas, på vestsida av fjorden, hadde slåtter heilt oppe ved Skaidejavri ca. 2 mil fra heimstedet. Men også myrene og holmene i fjorden var viktig slåtteland. Det fortelles at enkelte som hadde utmålte slåtter, leide disse bort mot betaling når de sjøl ikke hadde behov for å slå dem.

Fra Vestertana fortelles at de som bodde ute i fjorden, høsta liene der, og at de som bodde i fjordbotnen, høsta innover i landet. Over alt der det var tilgjengelig fôr, blei det høsta. Dette ser ut til å være mønsteret også for andre fjordstrøk i Finnmark.

I Nesseby fortelles at bare en del av slåttene var utmålt, men at slåttene blei høsta etter gammel sedvane. På nordsida av fjorden fortelles at det var slåtter heilt opp til Jakobselvkroken, 2,5 – 3 mil inn på halvøya.

Heilt fram til ca. 1925 var det familier som flytta mellom sommer- og vinterbosteder i Nesseby. Det blei slått på begge steder. Når en kom til sommerbostedet på våren, hadde en fôrlagret der. En informant forteller at myrene som var viktige slåttemarkar, var delt og at hver hadde sitt uten at det var noe utmål på dette.

Fra Vestre Jakobselv, Vadsø og Skallelv fortelles at familien hadde sine slåtter innover på halvøya. Disse kunne ligge opptil 3 mil inn i landet. Her ser det ut til å ha vært utmål på de fleste slåttene før siste krig. Etter at myrene var frosset om høsten, var det flere steder vanlig å slå sneller og halvgras på dem.

Fôret fra utmarka blei frakta heim på ulike måter. Mange steder var ryggen eller om vinteren skikjelken viktigst. Transport med rein var vanligst i innlandet. Men også i fjordstrøkene der flyttsamene enkelte steder hjalp lokalbefolkninga med å frakte heim fôr på våren, blei reinen brukt (se også "[Samarbeid/byttehandel med grunnlag i bruk av utmark](#)" i kapittel 2.5.14). På Varangerhalvøya fortelles at transporten for det meste skjedde med hest på frossen mark og vinterføre .

På kysten var båten viktigst. Fra Sørøya fortelles at en der i 30-åra ofte leide skøyter til fôrtransport.

På slåttemarkar som låg langt fra bostedene, var det vanlig med slåttegammer. Disse blei og nytta i forbindelse med fôrtransport og fangst på vinteren.

I tillegg til slåttene i utmarka var det mange steder vanlig å sanke lav, lyng, lauv, dvergbjørk, tang og tare til fôr. Omfanget av denne høstinga varierte mye fra sted til sted.

I Karasjok, Kautokeino, Tanadalen og Nesseby var lavsanking viktig. Det fortelles blant annet fra Karasjok at de på lavmarkene satte opp merker som viste grensene mellom de enkelte som høsta. Disse grenser blei respekterte. Det var ingen som tok lav innenfor områder som tilhørte en annen. Disse lavmarkene gikk i arv, men det var ingen «papir» på dette. I Nesseby samla de lav der reinen ikke kom til å beite. Lavmarkene var fordelt slik at hver enkelt familie hadde sitt område. Det ser ut som om lavet blei høsta til fôr, der det var rikelig av det. Ris, lyng og lauv har vært mer tilfeldig høsta avhengig av behovet det enkelte år. I fjord- og kyststrøkene var tang og tare viktig. Dette blei kokt sammen med dårlig høy, fiskeavfall, lav o.l.

Før 1914 da en hadde pomorhandelen, var russemel stundom nytta til fôr. Da trengte en mindre land for å fø dyra (Robert Paine , Coast Lapp Society I Tromsø Museum 1957 side 66). I slike tilfeller førte opphøret av pomorhandelen til mer høsting i utmarka.

Jamt over har det vært godt samarbeid om utnytting av utmarka. En har respektert hverandres bruk. Flere eldre sier at det nesten aldri var noen uoverensstemmelser, alle respekterte de uskrevne lover som gjaldt i lokalsamfunna for bruken av ressursene. Det var ingen som spurte om rettigheter eller hvem som eide grunnen. Det en utnytta, tilhørte fellesskapet, bygdelaget, og kunne utnyttes av alle etter de uskrevne regler som fantes. En informant sier det slik: «Tanken om at det skulle være noen tillatelse for å høste i utmarka, eksisterte ikke.» Fra myndighetenes side var det lite innblanding når det gjaldt høsting av fôr i utmarka. Det ser ut til å ha vært akseptert som en bruksrett.

Denne beskrivelse for høsting av utmarka, er gyldig for dette århundret fram til siste krig (1940-45). Enkelte steder, blant annet på Sørøya, begynte høstinga i utmarka å gå tilbake på slutten av 1930-åra. Da fikk folk bedre fiskepriser og mulig-

heter til å skaffe seg motorbåter. Folk fikk flere kontanter og blei dermed mindre avhengige av de lokale ressurser. Andre steder fortsatte denne høstinga etter siste krig. Men den gikk fort tilbake og blei heilt avvikla i løpet av 1950-åra. Samfunnsutviklinga gav alternative arbeidsmuligheter, blant annet bygningsarbeid i samband med gjenreisinga og utviklinga i fiskeriene. Jordbruket utvikla seg med nydyrking, bedre gjødsling, mekanisering og nye driftsbygninger. Førsanking i utmark var ikke lenger økonomisk. En var kommet over fra et sjølbergingsjordbruk til et jordbruk basert på en økonomi der kroner og øre var avgjørende.

3.4.3 Fiskeavfall som fôr

I kyst-Finnmark var fiskeavfall i tidligere tider kanskje den viktigste proteinkilde for husdyra. Fiskeavfall og ufisk blei kokt sammen med tang og tare og diverse avfallsfôr til løyping. Det er en fellesbetegnelse som i videste betydning omfatter all kreaturmat som kokes. Ordet kommer av å løype, å skille. Her blei det brukt om fiskeavfall som blei kokt til fisken skilte seg fra beinet. Russemel fra pomorhandelen kunne bli blanda med løyping. Mye av fiskeavfallet kan sammenlignes med silde- og fiskemel fra seinere år. Det forekom også at fiskeavfall blei frakta til innlandet og brukt som fôr der. Med siste krig og det oppsvinget som kom etterpå, slutta mange å bruke dette fôret. Men ennå blir fiskeavfall brukt litt enkelte steder. Eldre folk påstår at husdyrene tidligere hadde mer allsidig fôring og derfor bedre helsetilstand enn i dag.

3.4.4 Nedlegging av bruk/nydyrking

Som nevnt har det etter 1945 vært mye fraflytting og nedlegging av bruk i Finnmark. I perioden 1959 – 1979 er antall bruk i drift i Finnmark i følge jordbrukstellingene redusert fra 4 756 til 1 670.

I 1920- og 30-åra var det vanlig med 2-3 kyr og noen sauer på brukene. Etter krigen er de fleste små bruk i kyst- og fjordstrøkene nedlagt og for en stor del fraflytta. I kommunene Loppa, Hasvik, Måsøy, Berlevåg og Båtsfjord var det ikke storfe ved jordbrukstellinga 20. juni 1979. I disse fem kommunene var det på samme tidspunkt vel 3 100 sauer og lam. Sørøysund og Gamvik kommuner hadde ei ku hver. I mange av kystkommunene i Finnmark er jordbruket altså nesten nedlagt. Nedlegginga har ført til at den gamle innmarka i avfolka bygder i dag ligger åpen for beiting av sau og rein (se "[Har samfunnsutviklinga gitt fordeler for rein-drifta?](#)" i kapittel 2.6.5). Også i resten av fylket har en hatt stor nedlegging av bruk, og drifta, spesielt melkeproduksjonen, er konsentrert til spesielle områder og større bruk.

Tabell 3.3: Jordbruksareal i drift i Finnmark:

År:	Jordbruksareal:
1959:	121 252 dekar
1969:	109 655 dekar
1979:	94 483 dekar
1989:	84 846 dekar

I perioden 1959-1989 er det således en nettoavgang på ca 36 000 dekar jordbruksareal. For fulldyrka jord i Finnmark økte tallet fra 6 000 dekar i 1918 til 47 000 dekar i 1939. I 1969 var tallet 85 000 dekar og i 1979 80 000 dekar. Her har en en

nettoavgang på 5 000 dekar fulldyrka jord. I 1950-åra var det en del nydyrking på mindre steder og i utkanter. Men etter hvert som en fikk konsentrasjon av jordbruket til jordbruksbygder som Alta, Tana og Sør-Varanger, blei mye av denne jorda nedlagt. Nydyrking, utvikling til færre og større bruk og intensiv drift har økt avkastninga av både jorda og dyra. Salgsproduksjonen av melk i Finnmark har økt fra 1,3 mill liter i 1950 til 22,9 mill liter i 1991 (se "*Husdyrhold og beite*" i kapittel 3.4.1). I 1959 var det 3,9 storfe pr bruk med storfe. I 1979 var tallet steget til 18,7 storfe.

Totalt er det i perioden 1974–1983 dyrka opp 18 664 dekar jord i Finnmark. Denne dyrking har i det vesentlige skjedd i sentrale jordbruksstrøk. I en del tilfeller har det vært konflikter mellom jordbruk og reindrift i forbindelse med nydyrking.

Bestemmelsene i lov om statens umatrikulerte grunn i Finnmark §2 punkt a og b om at grunn som det offentlige anser nødvendig som reinbeite eller flyttelei for rein, ikke må selges eller forpaktet bort, har vakt motstand hos dem som meiner at det blir tatt for mye hensyn til reindriftnæringa. I lovene fra 1863 og 1902 var det tilsvarende bestemmelser. I realiteten er det få tilfeller der nydyrking er blitt nekta på grunn av reindriftsinteressene (jfr. Finn Arne Schanche Selfors). Fra Finnmark Bondelag er det fremma krav om en lovfesta rett til utmål av dyrkingsjord i Finnmark. Fra jordbrukshold blir det sagt at reindriften har vist liten forståelse for jordbrukets behov for utmål av tilleggsjord. Det har vært ei bremse for utviklinga av jordbruket i Finnmark blir det hevda.

3.4.5 Utnytting og bruk av skogen

I enkelte deler av fylket, der det i dag er skoglaust, har det vært skog tidligere. Grunnen er blant annet at skogen i tider blei hogget for hardt. Seinere har den ikke klart å ta seg opp. I fjordstrøkene var det vanlig da en flytta mellom ulike sesongbosteder, at en valgte en ny plass når skogen var brukt opp. Dette gjaldt spesielt for vinterbostedet (Falkenberg, Johs 1941: Bosettingen ved Indre Laksefjord i Finnmark).

De som levde i Finnmark og skulle klare seg med det landet ga, måtte utnytte skogen til hus, redskaper, brensel m.m. Tilgangen på skog varierer mye fra sted til sted, og det ga seg utslag i ulike boligtyper. Der en hadde rikelig tilgang på bygningsmaterialer, ordna en seg lett med bolighus. I skogdistrikter var tømmerhus mest vanlig. Der bygningsmaterialer mangla og folk hadde lite kontanter til å kjøpe tømmer fra innlandet, var det gamma som dominerte som bolig både for mennesker og dyr heilt fram mot siste krig. Gamma som bolighus var varmere og ofte bedre enn mange av trehusene i kyststrøkene. Gamma var godt isolert, og en trengte mindre brensel her enn i dårlig isolerte trehus.

Hensynet til skogen gjorde at myndighetene ga forskrifter om utvisning av skog allerede i 1690-åra og tilrådte bruk av torv til brensel blant annet ved lov om torvskur på statens grunn av 3. august 1897. Fra da av kom torv sannsynligvis mer i bruk som brensel i en del strøk der dette ikke var vanlig tidligere, i første rekke i fjordstrøkene.

Fra Igeldas-området i Porsanger fortelles at utvisning av skog først kom i ordnede former der i begynnelsen av dette århundret. Det var lite bruk av torv til brensel der før den tid. Før forskriftene blei satt i ut i livet, tok folk trevirke til det de trengte der det var naturlig. Fra Nesseby fortelles at utvisning av skog til brensel ikke kom i faste former før omkring 1920. Andre steder var praksis kanskje litt anderledes. Før den tid hadde de enkelte familier sine faste skogteiger der de tok brensel. Dette virka bra og skapte få problemer. Da utvisninga kom i ordnede former, fikk familiene gjerne utvist brensel i de områdene de tidligere hadde utnytta. Forskriftene med regulering av hogsten blei iverksatt av skogtilsynet. Hvert enkelt bruk fikk utvist skogteiger til brensel vederlagsfritt. Skogoppsynet var nøye med at folk fulgte

regelverket og holdt seg til de utviste teiger. Virke til redskap, både for ute- og innebruk blei tatt fra skogen. Da en fikk utvisning og skogtilsyn, måtte en betale for virke til disse formål.

Men oppfatninga blant folk var at dette var noe de etter gammel bruk hadde rett til, at det var noe som tilhørte dem. Materialer til fiskehjeller, gjerder, hesjer og lignende blei nok ofte tatt fra vedteigene.

Fra Karasjok fortelles at en skulle betale for virke til elvebåtstaker. Men her var folk heldige, de «fant» som oftest ferdige staker.

I skogområdene fikk folk kjøpe ved på rot for salg som favnved. Det var og vanlig i skogdistriktene at de som hadde egen skog, dreiv salg av favnved. Men de private skogene var små og salget betydde neppe mye. I skogområdene fikk folk kjøpe tømmer til husbygging på statens grunn etter utvisning. Det fortelles blant annet fra Karasjok at folk der fikk kjøpe tømmer billigere til husbygging enn til andre formål.

I de typiske skogdistriktene, Alta, Karasjok og Pasvik har staten drevet skoghogst for salg av tømmer. Dette har gitt arbeid for bygdefolk med hogging, framkjøring og fløting nedover elvene. Inntektene gikk til Finnmarkens skogfond fram til 1960.

Tjærebrenning har forekommet i områdene med furuskog, men har, dersom en ser bort fra Altaområdet, hatt mindre omfang i Finnmark enn i Troms. Det fortelles blant annet fra Karasjok at det bare blei brent tjære til eget bruk i bygda. Det har ikke vært brent tjære i Finnmark etter krigen.

Annet virke som før krigen blei tatt fra skogen og solgt til kystdistriktene, var never til hustekking og bark til barking av fiskeredskap.

Etter krigen har bruken og utnyttinga av skogen forandra seg mye. Folk trenger ikke å bruke skogen like intenst. De har fått produkt og redskap som erstatter det som de før tok fra skogen.

Utvisning av skog til brensel skjer fortsatt. Det har sannsynligvis tatt seg opp en del de seineste år. Noen informanter har pekt på at folk stundom har tendens til å ta seg sjøl til rette i skogen.

Informantene forteller at rettsoppfatninga blant folk har vært at bruk av skogen var en rett for de som dreiv primærnæringer. Statens reguleringer ser ikke ut til å ha endra på dette. Når det gjelder bruk av tømmereskog til materialer, er det sannsynlig at en tidligere har hatt samme rettsoppfatning. Men her ser det ut som om den strenge håndhevinga av reglene på dette felt har ført til at en i større grad har godtatt at dette er noe som må kjøpes. Men det pekes og på at i tidligere tider var dette noe som fritt blei brukt av de som bodde i områdene.

3.4.6 Bruk av torv

Torv var det vanligste brensel i store deler av Finnmark i første halvdel av dette århundret. Bare i de typiske skogsområdene blei den ikke brukt som brensel. Et offentlig torvoppsyn utviste områder og så til at arbeidene, stikkinga, blei gjort uten å ødelegge myra. Det var vanlig at de som hadde torvmyrer på egen grunn, utnytta dem. På statens grunn blei det utvist myrer til torvstikking. Her hadde alle i bygda rett til å skjære torv uten vederlag.

Etter siste krig gikk bruken av torv som brensel sterkt tilbake. Etter 1960 har det neppe vært skåret torv til brensel i Finnmark.

Torvtaking blei oppfatta som en naturlig del av den rett de enkelte brukere hadde til utmarksområdene. Folk så på det som en del av livsgrunnlaget for bygdebefolkninga.

3.4.7 Fangst/jakt

Fangst og jakt var ved siden av fiske grunnlaget for de gamle samfunna i Finnmark før utviklinga av reinnomadisme og jordbruk. Fangsten ga både mat og klær. Villreinen var hovedviltet. Viltressursene har i dette århundret derimot i første rekke vært med på å skaffe kontanter til de som har drevet det som næring. Fra å være ei hovedinntektskilde for mange i første del av dette århundret, er så jakta/fangsten i dag gått over til å være hobby og rekreasjon for en stor del av befolkninga i Finnmark. Betydninga av jakt og fangst varierer mye fra sted til sted etter naturforholdene, tilgangen på andre ressurser, tradisjonen blant befolkninga m.m.

Ryper er det viktigste viltet i store deler av Finnmark. Rypefangst som næring har for det meste vært drevet ved bruk av snarer. Først etter siste krig er rypejakt med gevær (hagle) blitt vanlig i de sentrale fangstområdene. Geværjakt og snarefangst i samme område og på samme tid går dårlig. Geværjakta skremmer og driver bort rypene. På ettervinteren var det vanlig å drive geværjakt på fjellryper.

En stor del av befolkninga i indre Finnmark og i fjordstrøkene dreiv rypefangst i første halvdel av dette århundret. I de fleste områder lå minst en fra hver husstand på rypefangst om vinteren. En må her merke seg at da var så å si alle som bodde i bygdene, knytta til primærnæringene.

Hvert bygdelag hadde sine naturlige områder der de dreiv snarefangst. De kom sjelden over på nabobygdas område. Når en hadde starta rypefangst i et område, holdt de andre seg borte fra det. Fra Nesseby fortelles at hver familie vanligvis hadde faste områder hvor de dreiv snarefangst. Andre så dette som vedkommende families område og alle respekterte det. Fra Kautokeino forteller en eldre mann (over 80 år) som har drevet snarefangst heile sitt liv, at en kunne skifte område; det var ikke så nøye med det, her var plass nok. Men en gikk ikke og satte snarer der en annen dreiv fangst. I Porsanger fortelles at innenfor bygdelagets ressursområde kunne det variere litt med hvor en dreiv fangst. Men det var ofte slik at en fangsta i områder som naturlig sokna til bostedet. Fra Tana fortelles at en innen bygdelagets ressursområde sto fritt når det gjaldt fangstområde. Også her blei det alltid respektert dersom en hadde starta med snarefangst i et område. En eldre mann fra Sørøya forteller at folk der jakta over alt både på statens grunn og på privat grunn. På nord-sida av Varangerfjorden var det intens snarefangst heilt fram til etter siste krig.

Mange steder måtte en langt bort fra bostedet for å drive fangst. En bodde da i gammer som var ført opp i fangstområdene. Den enkelte hadde som oftest flere gammer i fangstområdet. En kunne oppholde seg opptil 14 dager i fjellet før en for ned med fangsten og henta ny proviant.

Lengre ute på kysten, for eksempel på Sørøya og i Kvalsund dreiv de mindre snarefangst. Her dreiv de mest geværjakt. Rypefangsten har betydd mindre som næring her. Men i ledige stunder jakta de. En mann fra Sørøya forteller at de alltid hadde hagla med i båten når de var ute på fiske. Hendte det at de blei liggende værfast et sted, tok de ofte hagla og gikk til fjells. Kunne de få noen ryper, blei det noen kontanter av det.

Rypefangsten blei omsatt gjennom lokale oppkjøpere, på markeder eller solgt til Finland/Sverige. Dette skjedde blant annet i Kautokeino. Fra Kautokeino gikk det i gode rypeår store reinraider til Bossekopmarkedet med ryper.

For en stor del av befolkninga i indre Finnmark og i fjordstrøkene gav rypefangsten den viktigste inntekta på vinteren. Det fortelles blant annet fra Porsanger at før siste krig var det normalt mer å tjene på rypefangst enn på nødsarbeid i vegvesenet.

Det som hittil er sagt om ryper gjelder forholdene før siste krig og fram mot ca. 1950. Etter den tid har forholdene endra seg mye. Omfanget av snarefangsten har gått tilbake og den betyr mindre som næring, men i enkelte bygder og for enkelte personer betyr den mye. I Kautokeino, Karasjok, Porsanger, Tana og Nesseby er det

en del som har jakt/fangst som binæring kombinert med andre utmarksnæringer. Av naturlige grunner kan jakt/fangst vanskelig være eneyrke, men kombinert med annet arbeid er det viktig.

Av undersøkelser i Kautokeino og Porsanger i 1976/77 (NOU 1978: 18 A) går det blant annet fram at 50% av småbrukerne i Kautokeino dreiv rypefangst og 80% jakt. For Porsanger var de samme prosenttallene 14 og 62. Av reindriftssamene i Kautokeino dreiv 20% fangst og 36% jakt. Av folk i industri og handverk dreiv 27% fangst og 25 % jakt i Kautokeino. De samme tall for Porsanger var 13% og 10%. De i Kautokeino som dreiv samisk husflid som hovednæring, hadde også høy andel av fangst, 40% og jakt 60%.

Når en snakker med folk i lokalsamfunna, får en inntrykk av at mange driver jakt, men at *fangsten* i første rekke er knytta til primærnæringene. Om rypejakt på høsten, blir det i bygdelaga sagt at alle vegene har ført jegere utenfra til områder som de som bor i bygdene, anser som sine. Det sies blant annet at disse jegerne både driver jakt på rypekyllinger og sprer fuglen.

På Sørøya er det mye irritasjon over jegere utenfra som på grunnlag av «reklame» kommer til øya for å fylle fryseboksene sine uten å ha behov for det som tilleggsnæring. I Kautokeino blir det av fastboende pekt på at enkelte reineiere leier ut gjeterhyttene sine til jaktlag, og at dette er misbruk av gjeterhytter.

Lokalbefolkningas rettsoppfatning på dette felt er at de som har drevet med fangsten har utnytta en naturlig del av næringsgrunnlaget i bygdene. Fangstområdene har vært utnytta av bygdefolk gjennom årtier uten at folk utenfra har blanda seg opp i det. De har hatt sine uskrevne regler når det gjelder forvaltning av denne ressursen og fordeling av områdene. Før utbygginga av vegnettet i 1950- og 60-åra gjorde det mulig for folk utenfra å komme lett til rypeområdene, har lokalbefolkninga stort sett hatt denne ressursen for seg sjøl. Jamt over ser de på jegere utenfra som inntrengere på deres områder.

Det hevdes at det var mer ryper tidligere, og at grunnen blant annet kan være bruk av gift som var vanlig for fangst av rovdyr. Giften tok også knekken på mye rev og ravn. Rypa har vært hovedviltet i dette århundret. Men det har også vært drevet jakt på annet vilt.

I områder der det var storfugl, blei det jakta på den.

Fra flere strøk i Finnmark fortelles om fangst av snøspurv i snarer og garn for bruk som mat på vårvinteren.

Ender. I de samiske områdene var jakt på ender om våren vanlig. Ferskt andekjøtt smakte godt etter en lang vinter. Tidligere var det og vanlig å fange gjess og ender i snarer om våren i enkelte strøk. Fangsten og jakta på disse slutta når fuglene begynte å ruge. Jakta blei ikke drevet i stor målestokk, det var bare for å skaffe seg ferskt kjøtt. Bortsett fra Kautokeino, er denne jakta opphørt i fylket. Motstandere av vårjakt hevder at den er uheldig ved at den går ut over produksjonsdyrene. Tilhengerne av vårjakt hevder at høstjakta er jakt på kyllinger, og det gir lite mat. Det nevnes og at vårjakta er en gammel tradisjon som de ønsker å holde i hevd. Lokalbefolkninga driver sjelden andejakt på høsten. Det er folk som kommer utenfra, som driver slik jakt.

Sjøfugl var en viktig matressurs i kyststrøkene tidligere. Ærfugl, alke, lunde og skarv var viktig og blei brukt i husholdninga. I dag er det mindre jakt på disse. I enkelte strøk blei det i mellomkrigstida drevet mye jakt på sjøfugl til fôr i pelsdyrgårder. Denne jakta foregikk på våren og sommeren. Det finnes eksempler på at skarvekolonier blei utrydda ved slik jakt.

Egg og dunsanking betydde og mye for folk i kyststrøkene. Fra Sørøya fortelles at egg blei sankt av de fleste husholdninger. Egga blei glasserte og lagt i sand. Da holdt de seg fram til jul.

Først etter siste krig blei det aktuelt med salg av sjøfuglegg i større målestokk. Det blei samla en del andegg i fjord- og innlandsstrøkene.

Elg. Før en fikk regulering av elgjakta i vald, blei det i områder der det var elg, i første rekke Sør-Varanger, Tanadalen og Karasjok, skutt en del elg på høsten og vinteren. Dette hadde neppe noen stor økonomisk betydning. Men for den som fikk en elg, betydde det mye som kjøttforsyning. Det pekes på at elgjakta i dag i første rekke blir drevet av folk utenfra. Bygdefolk må konkurrere med folk utenfra om elg-valdene.

Oter, rev, fjellrev og røyskatt har det i perioder vært drevet jakt på av hensyn til pelsen. For enkelte har dette hatt en viss økonomisk betydning.

Kobben blei tidligere både tatt med garn og skutt med gevær. Kjøttet gikk til mat, men spekk og skinn blei solgt. I mange fjordstrøk var kobben en viktig ressurs.

I dagens situasjon har jakt på sjøfugl, kobbe, ender m.m. liten økonomisk betydning. Men samling av egg for salg i kystområdene har en viss økonomisk betydning for enkelte.

Jakt på rovdyr og rovfugl blei drevet tilfeldig og betydde lite.

Folks oppfatning av retten til å utnytte disse ressurser ser ut til å ha vært at dette var noe som var nødvendig å utnytte for å overleve. De har sett på det som et fritt gode på samme måte som de har sett på ressursene i havet fram til det siste. Sjø om det har vært en del generelle lover og regler for bruken av disse ressurser, har folk i liten grad kjent til dem, og myndighetene har gjort lite for å håndheve dem. Det er først etter krigen, etter at folk blei mer mobile og flere fikk muligheten til å utnytte lokale ressurser, at det er blitt behov for offentlig regulering. Uskrevne lover og regler som gjaldt i lokalsamfunnene, blei ikke fulgt av de som kom utenfra.

3.4.8 Innlandsfiske

Innlandsfiske var i likhet med fangst en grunnpillars i de gamle veidesamfunnene i Finnmark før utviklinga av reinnomadismen. Dette ser en blant annet ut fra det forhold at byområdet, siidaområdet, som oftest omfatta et vassdrag.

Betydninga av innlandsfisket har variert mye fra sted til sted i dette århundret. Det er forskjell mellom områder med samisk og med norsk bosetting. Fiskemulighetene og mulighetene for annen sysselsetting har også hatt betydning for variasjonene.

I Kautokeino dreiv de fleste husstander med fiske i første halvdel av dette århundret. Det hang garn og not ved alle hus i bygda. Siken var hovedfisken i Kautokeino. Den blei helst tatt med not på sommeren. Redskap og utstyr blei frakta til vatnet på vårvinteren. Fisken blei salta og lagra i jordgammer eller palsmyrer (myrer med tele heile året), til den kunne fraktes heim på vinterføre. Noen fortsatte fisket utover høsten og vinteren, med garn under isen.

Traktoren, terrengsykkelen og snøscooteren har nå overtatt reinens rolle som transportmiddel til og fra fiskevatna.

Det blei brukt mye fisk til mat. Men mange solgte fisken. En informant forteller at han normalt hadde rundt 3000 kg salt sik som blei frakta heim med rein hver vinter. Han frakta vanligvis siken videre til Karesuando (Sverige) og solgte den der. Mange i Kautokeino solgte og salt sik til Finland. Det ser altså ut som om mesteparten av siken blei eksportert til nabolanda.

For å holde en god bestand av sik, var det nødvendig med kultivering av vatna. Blant annet var det vanlig med:

- Alternativ bruk: Når fiskebestanden i et vatn gikk tilbake, fikk det hvile noen år til bestanden hadde tatt seg opp.
- Fiske med not: Denne form for kultivering anses meget viktig av informantene.

- Opprensning av utløp: Dette ble gjennomført i en viss grad, og på de betingelser at familien(e) var alene om å bruke vatna.
- Oppdemming: Om våren blei utløpet i vatn som hadde for stor bestand av abbor og gjedde, sperra, og det blei skapt nye gyteplasser. Når fisken hadde gytt (i siv på grunt vann), blei vannstanden senka og rogn kom på tørt land og blei ødelagt.
- Utsetting av fisk og yngel.

Disse former for kultivering drives, etter det som er kjent, lite i dag (NOU 1978:18 A s. 176).

Det ser ut som om familiene har hatt sine spesielle vatn der de fiska, og de så på vatna som sine ressursområder. Flere i Kautokeino forteller at de hadde sine vatn og at det var klare grenser til naboen. Særlig vatn som ligger i tilknytning til en gård, blir sett på som noe som tilhører gården. Men det er også eksempel på at vatn som ligger langt borte, blir sett på som fiskevatn for en bestemt familie. Etter siste krig gikk fisket tilbake i Kautokeino. Men ennå er det mange som driver garn- og notfiske, og det ser ut til å ha tatt seg opp de siste år. Det er satt i gang kultiveringstiltak for å bedre fiskebestanden i en del overbefolkta vatn. Samtidig arbeides med å ordne avsetninga av abbor og gjedde som det er mye av.

I Kautokeino var det tidligere ingen som hadde noen form for forpaktning av fiskevatn. Det var deres bruksområder som de utnytta i næringsøyemed. Det var de lokale uskrevne lover som gjaldt for bruken.

I tillegg til næringsfiske drives det i dag et utstrakt fritidsfiske i Kautokeino. Snøscooteren har kommet til å prege isfisket på våren. Da er røyevatna særlig gjæve. For en stor del av folket i Kautokeino gir fisket et tilskott til husholdninga.

Også i Karasjok har innlandsfisket hatt betydning. Her har rettstilstandene vært de samme som i Kautokeino, og enkelte familier har hatt bruksretter til bestemte vatn (NOU 1978: 18 A s. 179).

Heller ikke her så folk på disse ressursene som noe som tilhørte staten; det var deres bruksområde. Det var bruken av områdene i næringsøyemed som hadde verdi for dem.

I Porsanger har innlandsfisket hatt stor betydning i første del av dette århundret. Opphøret av pomorhandelen kan ha vært en medvirkende årsak til det oppsving innlandsfisket ser ut til å ha hatt i 1920- og 30-åra i fjordstrøkene. I Porsanger var det mange som dreiv næringsfiske både på sommeren og vinteren (NOU 1978: 18 A s. 169).

I Porsanger har de enkelte bygdelag hatt sine naturlige områder når det gjelder fisket. Innenfor området har fisket stort sett vært fritt, men var det en som dreiv garnfiske i et vatn, respekterte de andre det og trengte seg ikke inn på hans område.

I Porsanger drives også i dag mye innlandsfiske, men ikke i samme grad næringsfiske som tidligere. Snøscooteren er i dag mye brukt ved isfiske på vårvinteren. Undersøkelser i kommunen i 1976/77 (NOU 1978: 18 A s. 256) viser at en stor del av befolkningen i kommunen bruker mye innlandsfisk til mat.

En eldre informant i Vestertana forteller at i hans barndom og tidligere blei det mest fiska til husbehov. Da var det ikke mulig å få solgt fisken. Men i 1928 fikk han og noen andre forbindelser med et firma i Oslo som tok all fisken de kunne sende. De hadde gode bomullsgarn som de nytta til garnfiske fra isen la seg i oktober og utover heile vinteren. I bruksområdet sitt hadde de 51 vatn som de utnytta. De fiska ei tid i hvert vatn. Når fisket gikk ned i et vatn, flytta de til neste. De kom tilbake til alle vatna hvert år. Vatna hadde de kartlagt slik at de visste hvor fisken stod. De fiska ikke på steder hvor gytefisken holdt seg. Det var nødvendig å være minst to eller tre på laget når de dreiv med dette fisket. Fangsten frakta de ned på skikjelke.

I bruksområdet sitt hadde de flere gammer som de holdt til i. Dette fisket blei ofte kombinert med fangst av ryper. Fisken pakka de i kasser med skaresnø rundt og mellom lagene før de sendte den til Oslo. Kassene var dekkslast på hurtigruta.

Informanten forteller at de hadde sitt område for seg sjøl og at andre dreiv i andre områder. De hadde ingen form for forpaktning på vatna. Å fiske til husbehov her var en bruk som hadde vært vanlig så langt tilbake folk mintes.

Dette er et eksempel på hvordan innlandsfiske blei drevet for stortilt salg, men det vanligste var at en fiska til eget bruk og for litt salg/bytte der det var mulig. Slik utnytting av fiskeressursene for salg skjedde i bygdelag der mulighetene lå til rette for det i første del av dette århundret.

På sommeren var nok fisket i innlandet mer tilfeldig i Vestertana. En fiska det en hadde behov for. Når en var på bærtur eller på utmarksslått, fiska en med garn der det var mulig.

I dag drives og en del fiske i næringsøyemed i Vestertana, men for det meste på sommeren. Folk sier at det i dag er vanskelig å drive næringsfiske. En får omtrent ikke forpaktning på vatn. For å få godt utbytte av næringsfiske, er det nødvendig både å kjenne vatna og å ha kontroll med dem. Dersom andre skal fiske med garn i de samme vatn, skaper det problem. Folk som ikke er kjent, setter lett garna på feil plass og fisker opp gytefisken. Den er av dårlig kvalitet, men nødvendig for rekrutteringa. Lokalbefolkninga i primærnæringene peker på at de faktisk er blitt fratatt sin gamle rett til å drive næringsfiske i sine gamle bruksområder og at folk utenfra utnytter vatna i områder som var deres fiskeområder tidligere. Det pekes og på at fiskebestanden er av dårligere kvalitet nå enn da de dreiv hardt næringsfiske.

I spesielle tilfeller er det i dag mulig å forpakte enerett til garnfiske i vatn. Stangfiske er imidlertid fritt for alle også i vatn som er forpakta til næringsfiske.

Fra Nesseby fortelles og om utstrakt innlandsfiske i vatna. Først på århundret fiska de med garn i vatna som lå ved vinterbostedene litt inn i landet. De hadde og gammer ved vatn der de dreiv fiske. Her opplyses det at hver familie hadde sitt område, sine vatn, som de utnytta. Disse gikk i arv og det var ingen andre som dreiv næringsfiske i disse vatna. Dette systemet ser ut til å ha virka heilt fram til siste krig.

På nordsida av Varangerbotn, i området utover mot Nesseby, fortelles at folk tidligere på ettersommeren, etter at høyonna var ferdig, reiste innover til Ordojavri og øvre del av Syltefjordvassdraget i Båtsfjord kommune for å fiske vinterforsyning av innlandsfisk. Det var vanlig at de fleste i området gjorde det. Området blei sett på som deres ressursområde. Etter at veien til Båtsfjord og hytteområdene ved Ordojavri kom, er de blitt fratatt denne mulighet. Vassdraget er i dag forpakta av ei jeger- og fiskeforening fra nordsida av halvøya, slik at Nessebyfolk er fratatt et av sine gamle ressursområder. I dag kan de bare drive fritidsfiske her på linje med alle andre. Det sies at kommunegrensa her er lagt uten tanke på hvem som har utnytta området. Befolkninga i Båtsfjord utnytta ikke utmarksressursene på samme intense måten som samebefolkninga i Nesseby gjorde tidligere. I dag er altså det som tidligere var et viktig ressursområde for Nessebyfolk, blitt til rekreasjons- og hytteområde for folk fra nordsida av halvøya.

Men også områder sør for Varangerfjorden, Galokområdet, har vært viktige og sterkt utnytta til fiske gjennom heile dette århundret av folk fra kommunen. Da vegen blei bygget og det kom hytter og trafikk, blei vatna nærmest vegen tatt i bruk av folk utenfra. Lokalbefolkninga er blitt tvunget lengre innover i landet for å fiske matfisk.

Flere peker på at garnfiskeforbudet i 5 km-sonen langs sentrale veger, har vært med på å redusere muligheten for næringsfiske i vatn nær bygda.

Næringsfiske i vatn var mest vanlig i fjord- og innlandsbygdene. Fra Sørøya fortelles det at innlandsfiske ikke var vanlig. Men fisket var en fin avveksling fra

det vanlige arbeidet, og dersom en fikk fisk, kom den godt med. Alle kunne fiske fritt både på privat og statens grunn. Først etter krigen har enkelte begynt å kreve enerett til fiske på sin eiendom, og etter at de flytta fra stedene, blir det sagt.

I Kvalsund dreiv folk i første del av dette århundret litt innlandsfiske til husbehov. Noe næringsfiske av betydning blei ikke drevet på innlandsfisk. Unntaket var noen familier i Repparfjorddalen.

Fisket i elver og vassdrag der det går laks, sjørøye og sjøørret, varierer mye. I de større lakseelvene har fisket i lang tid vært organisert på særmerkete måter. De viktigste her er Altaelva og Tanaelva. Her har de som har jord og høster bestemte kvanta, spesielle rettigheter. Befolkningsgrupper som ikke tilfredsstillter disse krav, har nok også drevet en del fiske. De som meiner å ha fulle rettigheter, har sett på dette som tjuvfiske. De andre har på sin side ofte meint at de hadde de samme rettigheter til å fiske. I 1984 blei det reist sak for domstolene om fisket i Tanaelva. Her har reineiere og en del andre som ikke tilfredsstillter vilkårene for de spesielle rettigheter, krevd samme rettigheter som de andre. Herredsretten har ved dom av 19. mars 1984 avvist dette kravet.

I en del andre mindre vassdrag der det går laks, sjørøye og sjøørret, har fisket vært utnytta av lokalbefolkninga så lenge det har bodd folk ved dem. Et eksempel er Repparfjordelva som allerede i begynnelsen av dette århundret var forpakta av en person fra Hammerfest. Her har folk fra fjorden og dalen fra gammelt utnytta laksebestanden. En eldre mann (over 70 år) forteller at han som gutt var med sin far på fiske opp i elva. Fisken blei ofte tatt med garn i kulpene og frakta heim med hest og vogn. Det var få som bodde i området og hadde mulighet til å fiske i elva. Folk var nok klar over at elva var bortforpakta og at lovverket forbød dem å fiske. Men det strei mot den gamle måten å utnytte ressursene på, og samtidig var det nødvendig for å skaffe mat.

Det ser i det heile ut som om de som bodde ved vassdragene, fiska laksen på den måten som var lettest. Det var fiske for å skaffe mat, ikke sportsfiske.

For elvene på Varangerhalvøya fortelles at det blei fiska på liknende måter. Enkelte steder i samiske fjordstrøk hadde familiene som bodde ved mindre lakseelver, fordelt rettighetene til fiske i ulike kulper i elva mellom seg. De anså da vedkommende fiskeområde som sitt.

Fra Karasjok fortelles om utstrakt samarbeid og deling av fangst ved laksefisket med stengsel i elva (se "*Utmarksslåtter og annen fôrventing i utmark*" i kapittel 3.4.2). Fram til siste krig skjedd det lite forandringer med dette.

Etter som en fikk utbygd kommunikasjoner, endra forholdene seg og det blei i større grad overgang til forpaktning av flere av lakseelvene.

Blant annet i Porsanger er det misnøye blant grunneierne ved lakseelver over at de ikke får fiske laks med garn i elvene.

Som nettopp nevnt var Repparfjordelva tidlig bortforpakta. I 1931 fikk Vest-Finnmark jeger- og fiskeforening forpaktning av elva. Seinere har de drevet kultivering og oppsyn i vassdraget. Dette gjorde at de fleste slutta å fiske på den gamle måten. I dag er de blitt medlemmer i foreninga. Når en ser bort fra salg av turistkort (korttidskort), er det bare medlemmer av foreninga som får kjøpe fiskekort. Skal bygdefolk fiske i elva, må de først bli medlem i fiskeforeninga.

I en del tilfeller har foreninger utenfra fått forpaktninger i vassdrag. Dette har ofte skapt irritasjon i lokalbefolkninga. Det sies av enkelte at forpaktningene i mange tilfeller har tatt fra lokalbefolkninga den lokale ressursen, jfr. det som er nevnt fra Nesseby foran. Før var det folk i bygda, de som bodde ved vassdraget, som utnytta ressursen. Ved forpaktning er det ofte folk utenfra som utnytter ressursen.

Der det er lokale lag/foreninger som forpakter vassdraget, ser irritasjonen over forpaktningene ut til å være mindre, men det er og pekt på at større foreninger har større ressurser å sette inn for å drive vassdraget på en tilfredsstillende måte.

Samla sett var innlandsfisket i tidligere tider av større næringsmessig verdi enn i dag. Det var ett av beina som bosettinga i fjord- og innlandsbygdene sto på. Det er vanskelig å tallfeste den næringsmessige verdien, men det er klart at det har hatt stor betydning. På mange måter virka innlandsfisket som en mulighet i reserve; var det annet arbeid eller avsetning for fisk fra sjøen, foretrakk en kanskje det framfor innlandsfisket. Da pomorhandelen stoppa i 1914, var nok innlandsfisket med på å hjelpe mange over kneika i åra etterpå.

3.4.9 Bær

Bæra var en viktig og nødvendig del av naturalhusholdet. Bæra gav vitaminer. Før århundreskiftet var det lite omsetning av bær. Bæra blei for det meste brukt i den enkelte husholdning. Etter første verdenkrig rundt 1920 tok det til å bli marked for bær. Men det var vansker med å oppbevare bæra for salg på en tilfredsstillende måte. Fra Porsanger fortelles at oppkjøpere hadde kokere som de lånte ut.

Molter er den viktigste bærsorten i Finnmark. I gode år plukka folk det de trengte for eget bruk og det de kunne få avsetning for. Da kunne moltene gi kjærkomne kontanter. Fra Nord-Varanger fortelles at folk enkelte ganger tok molteturer før starten på utmarksslåtten, for å skaffe seg kontanter til utrustning. Fra Nesseby fortelles det om store kontantinntekter i molteår. Det var vanlig at en der rusta seg ut med hest og drog på moltetur til myrer som ligger litt inn i landet. For de som ikke hadde hest, var det å bære på ryggen.

Etter siste krig har forholdene endra seg. Avsetninga for molter er blitt bedre. Mange steder deltar heile familien i plukkinga når det er bærår. Molter er også i dag ei kjærkommen og god inntektskilde i bærår. De fleste husholdninger plukker molter til eget bruk. Det er i første rekke personer fra primærnæringene som plukker for salg.

Tidligere var hesten viktig for transporten til og fra moltemyrene. I dag har bilen, traktoren og terrengmotersykkelen overtatt oppgaven. Dermed kan folk komme til mer fjerntliggende områder som tidligere ikke blei utnytta.

Før vegene kom og bilen blei allemannseie, hadde lokalbefolkninga områdene for seg sjøl. Det ser ut som om molteressursene innenfor lokalsamfunnet har vært felles for de som bodde der. Men en gikk ikke og plukka framfor naboens dør. Fra Nesseby fortelles imidlertid at familiene i lokalsamfunnet hadde delt moltemyrene mellom seg. Dette blei respektert av alle.

Andre bærslag som har vært utnytta og fortsatt nyttes, er tyttebær, blåbær og krekebær/krekling.

Spesielt tyttebær har det vært en del salg av. Flere steder fortelles om salg til bybefolkninga. Enkelte steder blei nok blåbær plukka for salg, men de har sin største betydning ved bruk i husholdninga. I enkelte områder har krekebær hatt ganske stor betydning. Den blei blant annet brukt som saft blanda med sur melk.

Tidligere blei sløkje/kvann og samla og nytta i husholdninga. Det fortelles blant annet at sløkja blei duppa i tran og spist. Det var vitaminholdig kost.

Undersøkelser i Kautokeino og Porsanger i 1976/77 (NOU 1978: 18 A s. 254) viser at størstedelen av lokalbefolkninga utnytter bærressursene. Det er ingen grunn til å tru at forholdene i det øvrige Finnmark er forskjellig fra de to kommunene.

Ved endringer av jordsalgsloven i 1977 er det gitt mulighet til å gi bygder fortrinnsrett til molter i spesielle områder i tilknytning til bygda. Omfanget av dette er

meget begrenset. I første rekke har det skjedd for bygdelag ved indre riksveg i Kara-sjok og Kautokeino (se også "*Lovverket og bruksrettene*" i kapittel 3.2).

Lokalbefolkninga hevder over alt at med vegene og bilen som allemannseie, har folk utenfra tatt de bærressursene som ligger nærmest vegen/bygda. Lokalbefolkninga er mange steder fortrent til områder som ligger lengre borte. Det pekes og på at det plukkes mye umoden bær og at det er uheldig. Heile lokalbefolkninga ser på bærressursene som en naturlig del av næringsgrunnlaget for bygdene.

Flere steder, blant annet i Porsanger og på Kvaløya, blir det pekt på belegget av rein fører til mindre bær. Det er sannsynlig at bær blir trampa ned i områder der det er stor konsentrasjon av rein, særlig ved sperregjerder (se også "*Lokalbefolkning/landbruk – reindrif*t" i kapittel 7.2).

3.4.10 Sennegras

I tidligere tider var sennegras nødvendig for bruk i fottøyet for en stor del av befolkninga i Finnmark. Komager var, heilt fram til 1950-åra, et viktig fottøy både i fjordstrøkene og i innlandsbygdene. I dag er det bare reineierne samt noen av lokalbefolkninga i indre bygder som nytter sennegras (se "*Sennegras*" i kapittel 2.5.11).

Myrer med brukbart sennegras blei høsta på ettersommeren. Senna blei hengt til tork. Hver familie hadde sine plasser der de skar sennegras. Fra Nesseby fortelles at familiene kunne dele et område mellom seg. En informant sier at de hadde et bekkedrag der de skar sennegras. Området var delt mellom fire familier med klare grenser som alle respekterte. Høsting av sennegras var en naturlig rett for alle i bygda og ingen tenkte på å spørre noen myndighet om tillatelse til dette. Mellom fastboende og flyttsamer som hadde liten mulighet til å skjære sennegras, forekom det byttehandel med sennegras og blant annet reinkjøtt (se "*Sennegras*" i kapittel 2.5.11). Flyttsamene og de få fastboende som i dag bruker det, skjærer nå bare til eget bruk.

3.4.11 Drivtømmer og rekved

Langs fjordene, men mest lengst ut mot kysten, blei det samla drivtømmer og rekved. Dette var kjærkomment og det blei brukt både som bygningsmaterialer og brensel. Alle som kunne, samla rekved og drivtømmer. Rekved som var samla og lagt i røys, tilhørte samlere. Det blei sett på som «dødssynd» å ta ei slik røys. I de seineste år har det på nytt blitt mer vanlig å samle rekved til brensel. Rekved som driver i land, tilhører grunneieren. Men det har ikke fra statens side vært forsøkt å se på dette som statens eiendom.

3.4.12 Gammer/næringshytter

Skulle utmarksressursene fisk, vilt og bær utnyttes, måtte en ha ly for vær og vind i fjellet. Før var gamma enerådende til slikt bruk. De seineste år er næringshytter blitt mer vanlig. Utmarksslåttene lå enkelte steder opp mot 3 mil fra bostedet. Da var det nødvendig med slåttegammer både i slåttonna og når fôret skulle fraktes heim på vinteren. Bygdefolk førte derfor opp gammer i sine ressursområder. En informant forteller at før krigen da det blei drevet intens utnytting av utmarksressurser, var det gammer ved alle fiskevatn. En som dreiv innlandsfiske og jakt, forteller at han hadde oppført og vedlikeholdt 5-6 gammer. Den som bygde gamma, hadde førsteretten til bruk av den, men gamma var åpen for alle.

Folk så på gammene i jakt- og fiskeområdene som nødvendige driftsbygninger. Å føre opp ei gamme i sitt ressursområde var en selvfølgelighet som en sjølsagt ikke spurte om tillatelse til. En stor del av de gammer som tidligere, før 1950, blei ført opp i forbindelse med næringsvirksomhet i utmarka, finner en i dag bare rester etter. Nå er det restriksjoner på gammebygging og det er bare i forbindelse med næringsvirksomhet det gis tillatelse til å føre opp gammer. Det kreves da at slike gammer skal stå åpne og kunne nyttes av alle.

Noen informanter har pekt på at med dagens forhold er dette umulig. En av dem har næringsgamme ved et stort fiskevatn og forteller at det nesten alltid er folk der i fiske- og jaktseongene. På våren fylles gamma av snøscooterkjørere på isfisketur, om sommeren av fiskere og om høsten av jegere. Alle forsøpler og bruker opp brensløt han ordner til gamma. Det går rett og slett ikke å holde orden ved gamma og utnytte den etter hensikten, dersom den ikke låses. Informanten meiner at gammene etter gammel skikk bør stå åpne, men han anser det umulig å holde orden i og rundt den. Det foregår mye ulovlig gammebygging av folk som ikke har noen næringsstilknytning til utmarka. Det blir pekt på at dette er meget uheldig. Det reduserer næringsgrunnlaget for de som har utmarka som næring.

De seinere år har utviklinga ført til behov for næringshytter. Det er vanskelig, for ikke å si umulig, å skille mellom næringshytter og fritidshytter. Fra Jordsalgsmyndighetene er det ført ei restriktiv linje. Det kreves klar dokumentasjon for at hytta er nødvendig i næringsøyemed. Informanter som driver utmarksnæring i kombinasjon med andre næringer, fiske, jordbruk m.m., peker på at det nesten er umulig for dem å få hytte i næringsøyemed. På den andre side er de klar over faren for misbruk som er til stede. De meiner likevel at når andre næringer har utvikla seg og fått nye former for driftsbygninger, må også de som driver utmarksnæring, få denne mulighet.

En annen type næringshytter som har vært vanlig, er hyttene på lakseplasser ute i fjordene. Slike hytter er ofte nødvendige for å kunne drive laksefiske. Folk i primærnæringene, jordbruk og utmarksnæring, peker på at reindrifta har vært negativ og ikke vist forståelse for deres behov for næringshytter.

3.4.13 Allmenhetens bruk av ressursene og betydningen av det for lokalbefolkninga

Fram til utbygginga av vegnettet og utviklinga i bilholdet fra siste del av 1950-åra, hadde lokalbefolkninga de fleste steder i Finnmark ressursene for seg sjøl. Det var bare en og annen utenfra som besøkte områdene. Men i enkelte avgrensede områder begynte en allerede på slutten av 1930-åra å få litt utnytting av ressursene fra tettstedsbefolkninga. Et eksempel er nedre del av Repparfjorddalen, der folk fra Hammerfest begynte å bygge hytter. Med bilen og vegene fikk en mer folk inn i områdene. Heile lokalbefolkninga fikk nå konkurranse om ressursene.

Tidligere er nevnt at folk utenfra fikk forpaktning på lakseførende vassdrag og avskar lokalbefolkninga fra å nytte dem slik de tidligere hadde gjort. Bærressurser som ligger ved vegene, blir ofte tatt av folk utenfra. Informanter fra Kvalsund forteller at det i første rekke er folk fra Hammerfest som utnytter bærressursene i kommunen. Sjøl blir de nødt til å søke til områder som ligger lengre borte for å skaffe seg bær (se også *"Allmenhetens bruk av naturressursene – lokalbefolkninga"* i kapittel 7.7).

Fra Sørøya fortelles at mens de tidligere hadde bæra for seg sjøl, kommer nå folk fra Hammerfest og plukker dem. En eldre informant fra Porsanger sier: Før så vi bare kjentfolk på moltemyrene her, nå treffer vi bare folk utenfra. Fra Nesseby fortelles om lignende forhold, slik at lokalbefolkninga blir tvunget til å utnytte bær-

områder som ligger lengre borte. Forholdene er de samme i indre Finnmark. Her har en riktig nok, etter 1977, noen få områder som er forbeholdt de som bor i bygdelaget/grenda (se "*Bær*" i kapittel 3.4.9).

For innlandsfiske og jakt, er det lignende forhold som for bær. I fiskevatn der lokalbefolkninga tidligere dreiv næringsfiske, fisker folk utenfra. Folk som har drevet intenst næringsfiske, peker på at næringsfiske og allmenhetens fiske særlig med garn vanskelig kan kombineres i mindre vatn (se "*Innlandsfiske*" i kapittel 3.4.8). En informant peker på at i området mellom Laksefjorden og Tanadalen har ørreten gått tilbake. Hovedgrunnen til dette er etter hans mening at ørreten som skal gyte og søker til elvene, blir tatt av sportsfiskere som nytter mark og flue. Det nevnes og at det blir tatt mye ung ørret, smolt, i bekker og elver. I indre Finnmark der siken er hovedfisken, og der det er mindre ørret og røye, er det færre sportsfiskere og dermed mindre konkurranse.

Enkelte informanter nevner at det har vært drevet «uvettig reklame» for fiskeområder i Finnmark, og at dette har ført til for sterk belastning på enkelte områder.

Når det gjelder jakt, peker lokalbefolkninga på at jegere utenfra kommer og skyter ned rypa før den er utvokst om høsten. Enkelte meiner at dette også er uheldig ved at kullene blir splittet opp og at rypa blir skremt bort fra enkelte områder. Det påstås blant annet fra Sørøya at «reklame» har ført til at folk utenfra har kommet dit og jakta ryper nede i bygda i strid med det folk vanligvis gjør, og så reist fra øya med store mengder ryper. Dette har skapt stor irritasjon. Det heiter at på Sørøya snakker folk om «før og etter NN» (journalist som har drevet mye reklame for Sørøya som jaktområde). Det påstås at den intense jakta som blei drevet der noen år, reduserte rypebestanden.

De som driver med sau og rein, sier at den utstrakte bruk av hunder ved jakt er uheldig og skaper problemer og ulemper for dem.

Fra reindriftshold sies det at all jakt i områder der reinen beiter om høsten, er uheldig og fører til både ulemper og direkte tap for reindriften.

Lokalbefolkninga, i hvert fall i primærnæringene, er generelt skeptisk til hyttebygging av folk utenfra. Dette har blant annet vist seg i holdningene i innlandskommunene til planlegging og hyttebygging. Det pekes på at det kommer mer folk til områdene og det blir større konkurranse om ressursene. Det sies at tidligere hadde vi ressursene alene, mens det i dag er folk utenfra som nytter dem. Det pekes på at hytteområdene nesten alltid ligger ved vegen og at hyttefolk da legger beslag på de områdene som er lettest tilgjengelig. Dermed blir lokalbefolkninga trengt lenger bort og må utnytte de ytre områder (se også "*Allmenhetens bruk av naturressursene – lokalbefolkninga*" i kapittel 7.7). Dette sies blant annet i Porsanger og Nesseby. I Kvalsund sies at Repparfjorddalen i dag heilt ut er ressursområde for folk fra Hammerfest.

Motorisert ferdsel i utmark er et annet problem. Det sies at i mange områder er det ville tilstander, som fører til et hardt press på ressursene. Alt for mange vil være med å høste dem, og det går ut over dem som har det som næring. I mange kommuner er det utlagt et nett av løyper. Likevel skjer det mye kjøring utenfor løypene. Dette er uheldig. Lokalbefolkninga sier at reindriften folk i mange tilfeller overdriper den motoriserte ferdsel både på sommer- og vinterføre. Mange blant lokalbefolkninga er også irriterte over folk utenfra som på sommeren kjører med terrengbiler og motorsykler innover til fjellvatna. Det er et faktum at den utstrakte bruken av motoriserte kjøretøy i utmarka i Finnmark medfører stor slitasje på naturen og næringsgrunnlaget. En kommer ikke bort fra at holdninga til motorisert ferdsel blant mange er denne: Jeg skal ha lov til motorferdsel i utmark, men ikke de andre.

Om synet på allmennhetens bruk av utmarka blei det gjort undersøkelser i Kautokeino og Porsanger i 1976/77 (NOU 1978: 18 A s. 257-261). Her sies det blant annet klart at bruken av utmarksressursene bør forbeholdes de som bor i områdene.

3.4.14 Har lokalbefolkninga i primærnæringene noen særretter til utmarksressursene?

Kort oppsummert er tilstanden slik:

- I innlandet samt i fjordstrøkene har utmarksressursene vært utnyttet i næringsøyemed fram til i dag. Utnyttinga var intens til ca. 1950. Etter den tid har den avtatt sterkt for enkelte ressurser, mens andre utnyttes like intenst i næringsøyemed og i konkurranse med rekreasjon.
- I Finnmark har alle som er bosatt i fylket de samme rettigheter til utmarksressursene.
- Folk bosatt utenfor fylket har med få unntak, garnfiske og molteplukking de samme rettigheter til utmarksressursene som finnmarkingene.
- Ingen andre steder i landet har allmennheten den samme frie adgang til utmarksressursene som i Finnmark.

Grunnen til disse forhold kan blant annet være:

- Lokalbefolkninga levde under andre naturforhold enn lengre sør.
- Lokalbefolkninga har derfor hatt ei annen rettsoppfatning enn den som rådde lengre sør, og den har ikke uten videre latt seg innordne eller vært forsøkt innordna i det norske lovverk som først blei utforma for de sørlige deler av landet.
- Lokalbefolkninga har inntil kommunikasjonene og levestandardøkninga la landet åpent for allmennheten, hatt ressursene for seg sjøl og levd isolert. De så det derfor ikke nødvendig å arbeide for å sikre sin tidligere bruk som rettigheter.
- Språksituasjonen har skapt stor avstand mellom de styrende og de styrte.
- Myndighetene har ikke hatt tilfredsstillende kjennskap til de rettsoppfatninger og de lokale uskrevne lover og regler som har eksistert i lokalsamfunna.
- De som har uttalt seg på lokalbefolkningas vegne, har ofte vært myndighetspersoner. De har ikke alltid vært i stand til eller ønska å gi uttrykk for lokalbefolkningas syn på sin situasjon.
- Lokalbefolkningas bruk av utmarksressursene har vært basert på tradisjonell utnytting av ressursene, ikke på eiendomsrett til grunnen.
- De seinere år har flertallet av kyst- og tettstedsbefolkninga som har fått fordeler av utviklinga, ikke vært villig til å gi de som utnytter ressursene i næring, de rettigheter som de (næringsutøverne) hevder å ha til utmarksgodene.
- Den samiske befolkninga i kyst- og fjordstrøkene har ikke nådd fram med sine interesser gjennom de organisasjoner (blant annet jeger- og fiskeforeninger) som har ivaretatt jordbruks- og utmarksinteressene.
- Det har ikke vært noe veiledningstjeneste på utmarkssektoren til å ivareta interessene for de som utnytta ressursene i næring.
- Veiledningstjeneste på utmarkssektoren, har i første rekke vært innretta etter allmennhetens interesser (jakt- og fiskesektoren).

Bortsett fra reindriftsnæringa har de som utnytter utmarka i næringsøyemed i Finnmark, få eller ingen særretter til utmarksressursene. De har med andre ord liten beskyttelse av sin næring. Det er riktig nok at konkurransen om ressursene mellom allmennheten og lokalbefolkninga ikke er noe spesielt for Finnmark. Men i dette fylket går konkurransen hardt ut over de av lokalbefolkninga som bruker utmarksressursene som leveveg eller tilleggsnæring.

3.4.15 Fjordfiske

For befolkninga i fjordene i Finnmark har havet og det havet ga sammen med omlandet, vært grunnlaget for bosettinga. Fra sjøen skaffa en seg mat, kontanter og en del av fôrgrunnlaget for husdyra. Da det var sesongflyttinger i de samiske fjordbygdene, var fiskeplassene av avgjørende betydning for valg av sesongbosted, spesielt om sommeren. Da folk i siste halvdel av forrige århundre mer og mer tok bosteder for heile året, var det helst fiskemulighetene på stedet som avgjorde stedsvalget.

I begynnelsen av dette århundre, under pomorhandelen, var seifisket det viktigste fisket i fjordstrøkene. Med opphøret av russehandelen stanset seifisket på sommeren. Det var ikke avsetning for seien.

Mellomkrigstida blei meget vanskelig for den samiske befolkninga i fjordstrøkene. Utviklinga i fisket krevde større båter og ny redskap, og her hadde ikke sjøsamene kapital å sette inn. De hadde nok med å skaffe seg kontanter for å klare de daglige utgifter. De måtte leve fra hånd til munn. En stor båt krevde at flere gikk sammen på en båt. Dette var vanskelig når folk bodde svært spredt. For de fleste var derfor heimefisket det viktigste. Dette ga mat til familien, men lite kontanter. Slik kom mange i gjeld til handelsmannen og blei bundet til å levere fisken sin til han.

Det kunne være mye å tjene på å henge fisken og få betaling etter tre-fire måneder eller mer, i stedet for å selge den rå. Men siden den samiske fjordbefolkninga var i konstant mangel på kontanter, kunne de ikke gjøre det. De økonomiske støtte tiltak for fiskeria etter første verdenskrig, så den samiske fjordbefolkninga lite til. Sjøsamene hadde gjerne et lite jordbruk og derfor blei de ikke sett på som fiskere. Et annet forhold er at det nesten alltid satt flest nordmenn i fiskerinemndene og herredsstyrene. Det hadde innvirkning når støtte skulle deles ut (Falkenberg 1941: Bosettinga ved Indre Laksefjord i Finnmark).

Seifisket hadde mindre betydning i mellomkrigstida. Da det blei bedre avsetningsmuligheter etter siste krig, retta dette på seg. I dag hevder flere informanter at bruken av aktive redskaper på fjorden har redusert bestanden. En informant som har drevet med seinot, forteller at det før ofte var så mye sei at en måtte leite for ikke å få for mye i nota, mens en i dag ikke er i stand til å få til kokfisk.

Torskefiske. Vinterfisket gjelder torsk som kommer inn i fjordene for å gyte. Dette fisket er viktig for de som driver heimefiske i fjordene. Over alt blir det hevda at dette innsiget av torsk er sterkt redusert. Fisken blir tatt før den kommer inn i fjordene. Det påstås og at fisken er mindre enn tidligere. I Porsanger forteller informanter at dersom de i 1984 hadde fisket med like stormaska garn som 10-15 år tidligere, ville de ikke ha fått noe i det heile. Over alt blir det hevda at de aktive redskapene og spesielt snurrevad rensker fjordene for fisk. Fjordfiskerne peker spesielt på at snurrevad og ødelegger gyteplassene for flere fiskearter. (Enkelte hevder at snurrevad er et passivt redskap, men her og i det etterfølgende blir snurrevad definert som aktivt redskap). Snurrevadnota var i begynnelsen av århundret ikke større enn at fiskerne tok den under armen. Den blei brukt av små båter. Utviklinga har ført til at både nøtene og båtene er blitt større. Snurrevad er et lett og hendig redskap. Det kan derfor gjøres stort og effektivt. Folk meiner at dersom fjordfisket skal opprettholdes, må fjordene fredes mot aktive redskaper. De fredninger en i dag, 1984, har av enkelte fjorder, er ikke tilstrekkelig. I Tana blir det sagt at fredningsbestemmelsene på grunn av kobben har virka uheldig. Grunnen til dette skal være at kobben har skremt torsken til djupe områder tett utenfor fredningsgrensa. Her har snurrevadbåtene ligget og tatt torsken. I 1984 er det foretatt visse justeringer av fredningssonen i Tana. Fredningsgrensa er flytta lengre ut i fjorden og er mer i samsvar med fjordfiskernes krav.

I siste del av 80-åra og fram til i dag er det blitt gjennomført visse tekniske endringer og forbedringer av blant annet snurrevad og reketrål. Samtidig er kontrollen

med at fisket skjer på en forsvarlig måte blitt bedre. Disse tiltak har hatt positiv virkning for fjordfisket.

I Storfjorden i Laksefjorden forteller folk at det før kraftutbygginga i fjorden var is på fjorden og godt isfiske etter torsk. Etter kraftutbygginga forsvant isen og snurrevadbåter kom heilt inn og tok all torsken. Lokalbefolkninga blei på denne måten fratatt en ressurs uten noen form for kompensasjon.

Vårtorskefisket er fiske på torsk som følger etter lodda inn i fjordene. Det har tidligere vært meget utbredt og i dette fisket deltok mye folk utenfra. Lokalbefolkninga inne i fjordene var med på dette, men de hadde bare små båter. Derfor tok de gjerne hyre på andre båter eller var med som fiskearbeidere. Fra innlandet, blant annet Karasjok, fortelles at det før siste krig var ganske vanlig at ungdommer reiste ut til fiskeværene og var med på vårtorskefiske. Dette fisket kunne variere en god del fra år til år avhengig av hvor langt øst eller vest en fikk innsiget. Som alt annet har også dette fisket endra karakter.

Både informanter og havforskere sier at det er nødvendig med strengere kontroll med beskatninga av fisken i Barentshavet for å sikre torskestammen og dermed grunnlaget for bosettinga i Finnmark.

Silda har alltid hatt stor betydning for folk i fjordene, men tidligere var det vansker med avsetninga. Enkelte hadde kastenot og de kunne få bra fangster.

I 1930-åra kunne det ofte vrimle av posebåter, skøyter og fraktbåter som dreiv fiske eller oppkjøp av silda inne på fjordene når fisket slo til. Dette var nesten alltid båter som kom utenfra. Lokalbefolkninga kunne da tjene en del ved å delta i diverse arbeider eller ved at de kunne oppnå landlott ved landnotsteng (Falkenberg 1941: Bosetting og befolkning i indre Laksefjord). Etter siste krig blei silda sterkt beskatta av snurpebåter som kom utenfra. Informantene forteller at dette fisket renska fjordene for silda, og tok fra fjordbefolkninga en ressurs som hadde vært av stor betydning for dem.

Folk sier at silda nå (1984) er kommet tilbake, og at den etter deres meining tåler beskatning med passive redskaper. Alle peker på at dersom snurperne på nytt slippes løs på silda i fjordene, vil de tømme dem straks og dermed ødelegge for fjordbefolkninga.

Kveita. For fjordbefolkninga var dette en meget viktig matressurs. Den blei alltid fiska til vinterforsyning. For mange betydde kveita også mye for å skaffe kontanter. I dag har overbeskatning og fiske med aktive redskaper gjort at det nesten ikke fins kveite å fiske på.

Flyndre. Bestanden av flyndre har tatt seg opp de siste år, men det er lite avsetning på den. Bedre marked for flyndra ville bety en del for befolkninga i fjordene.

Sjørret og sjørøye har mange steder i fjordene vært brukt som matfisk i husholdninga. Det sies at sjørørreten forsvant sammen med silda, men at den har tatt seg opp litt de siste år.

Håkjerring. Tidligere blei det fisket en del håkjerring. Levra ga mye tran.

Kobbe. Fra gammelt har kobben hatt verdi, både for spekk, kjøtt og skinn. Den grønlandsselen som i begynnelsen av 80-åra invaderte fjordene i Aust-Finnmark, er freda utenfor fangstområdene etter avtaler med Sovjet. Det er heller ikke tillatt å skyte sel i åpent vatn. De lokale selartene er freda i sommerhalvåret. Det blir sagt at de store kobbeinvasjonene først i 1980-åra har ødelagt for alt annet fiske. I tillegg til at kobben tar fisk og gjør skade på redskap, er den mellomvert for flere parasitter. De gjør skade på fisken og forringer kvaliteten av den. Mange meiner det er heilt nødvendig med endringer av regelverket slik at kobbebestanden i fjordene kan reduseres.

Etter 1985 har problemet med kobbe, grønlandssel, i fjordene i Finnmark avtatt, men fortsatt kan det enkelte år være problemer i Varanger og Tana. Bestan-

den av havert har, etter opplysninger fra Fiskerisjefen i Finnmark, økt i 1980- og 90-åra og det har skapt problemer for fiskerne blant annet i Tana og Porsanger.

Laksen. Allerede i forrige århundre hadde laksen stor betydning for befolkninga i fjordene. Da pomorhandelen tok slutt, fikk laksen enda større betydning. Kilenota var det viktigste redskapet. Nota var dyr, men enkelte laget seg nøter sjøl. På statens grunn fikk en tidligere utvist lakseplass av lensmannen mot å betale avgift. I dag kan en få utvist lakseplass av Jordsalgskontoret etter fastsatte regler. Flere informanter peker på at regelverket her favoriserer fiskere og jordbrukere. Mange som driver kombinasjonsnæring, vil falle utenfor dersom regelverket skal følges bokstavelig. De peker på at det er nødvendig at også de som driver kombinasjonsnæringer av ulike slag, får høve til å drive laksefiske.

Da pomorhandelen opphørte, var laksefisket den eneste mulighet for å skaffe kontanter på sommeren for en stor del av den samiske fjordbefolkninga i Finnmark. I fjordene der det i dag blir drevet laksefiske, er dette fisket etter mange informanternes syn den viktigste inntektskilda for mange av de som bor der. I Vester-tana har nesten alle hushold lakseplasser. Her har informanter nevnt at de har innpå halvparten av sin årlige kontantinntekt fra det laksefiske de driver i løpet av sommermånedene. Fra laksefiskere flere steder blir det og pekt på at inntektene fra laksefisket sannsynligvis er en del større enn det statistikken viser. Folk sier det var mer laks i fjordene og elvene tidligere. Samtidig med at drivgarnsfiske etter laks blei forbudt, skjedde det innskrenkninger i tidspunktet for start- og sluttdato for krok-garn- og kilenotfiske etter laks. Kilenotfiske er tillatt i tida 15. mai – 4. august, mens krok-garn er tillatt i tida 1. juni – 15. juli.

I enkelte vassdrag (blant annet Lakselva og Stabburselva i Porsanger) er grunneierne blitt nekta å drive garnfiske etter laks slik de tidligere har gjort. Disse innskrenkninger har sammen med helgefredningene redusert muligheten til å drive laksefiske i elvene og fjordene. Innskrenkninger er gjort av hensyn til laksebestanden.

Drivgarnfiske etter laks utenfor Vest-Finnmark som mange så som en trussel mot laksestammen, blei stansa i 1987.

Tabell 3.4: Tall for laksefiske for en del år

År	Drivgarn	Krokgarn – kilenot	Elv	Totalt
1981	218 000 kg	109 000 kg	79 000 kg	405 000 kg
1980	183 000 kg	148 000 kg	98 000 kg	429 000 kg
1979	145 000 kg	111 000 kg	88 000 kg	344 000 kg
1978	14 000 kg	66 000 kg	103 000 kg	183 000 kg
1977	48 000 kg	182 000 kg	142 000 kg	372 000 kg
1976	8 000 kg	196 000 kg	214 000 kg	418 000 kg
1975	2 000 kg	187 000 kg	248 000 kg	438 000 kg
1990		132 900 kg	122 600 kg	245 000 kg
1991		166 100 kg	176 300 kg	342 400 kg

Kilde: Statistisk sentralbyrå, Norges offisielle statistikk, Lakse- og sjøaurefiske.

Utbyttet av drivgarnfisket etter laks utenfor Finnmark økte fra 8 000 kg i 1976 til 218 000 kg i 1981, mens fangsten med andre redskaper og i elvene gikk tilbake. Informantene viser til den kjensgjerning at laks tatt på drivgarn var mindre enn laks

tatt i fjordene og elvene. Det var nemlig unglaksen som i første rekke blei tatt på drivgarn.

Tabell 3.5: Antall lakseplasser på statens grunn

Kommune	1976	1981
Alta	231	113
Loppa	151	78
Hasvik	109	60
Sørøysund	102	24
Kvalsund	85	52
Masøy	194	102
Nordkapp	242	94
Porsanger	262	99
Lebesby	236	141
Gamvik	190	190
Berlevåg	79	40
Tana	126	108
Vardø	45	26
Vadsø	108	60
Nesseby	99	51
Båtsfjord	104	71
Sør-Varanger	370	295
Sum	2723	1604

Etter 1981 er endringene små. I 1981 var det 1028 lakseplasser på privat grunn. Det finnes ikke tall for 1976.

En spørreundersøkelse gjennomført av Finnmark jordsalgskontor blant alle som hadde lakseplasser i 1981, gir flere interessante svar (Årsmelding for Finnmark Jordsalgskontor 1982). Jordsalgskontorets sammendrag av spørreundersøkelsen følger som bilag.

Ressursene i havet har altså blitt stadig hardere utnyttet i dette århundret. Den tekniske og økonomiske utviklinga har medført

- nye og effektive redskapstyper,
- stadig større og mer effektive båter,
- stadig færre mennesker sysselsatt i fisket.

Denne utviklinga har overført arbeidsplasser fra primærnæringene til industri og andre næringer. Dermed har utviklinga og overført arbeidsplassene fra de små lokalsamfunn i fjordene til tettsteder, og en har fått fraflytting.

I kampen om ressursene i havet har fjordbefolkninga i Finnmark i dette århundret vært den tapende part. Og de fleste som bodde langs fjordene, var samer. Det er andre som i stadig større grad har høsta ressursene. Når informanter blir spurt om de ikke har pekt på dette gjennom sine organisasjoner, for eksempel fiskarlaget, svarer de: Vi har stadig tatt opp disse problem gjennom de lokale fiskarlag, men når spørsmålene kommer opp på høgere plan i organisasjonen, stopper de opp. Der er

kystfiskerne og de fra andre deler av landet i flertall og de er interessert i å utnytte ressursene inne i fjordene. Vi, fjordfiskerne, blir alltid i mindretall.

De fleste informanter understreker at dersom en i framtida skal kunne sikre bosettinga i fjordstrøkene i Finnmark, er det av avgjørende betydning at en får et vern om ressursene i fjorden.

Havbruk, oppdrett av laks, sjøørret og sjørøye, har etter hvert blitt aktuelt og enkelte har pekt på at dette bør kunne bli ei næring i enkelte fjorder.

3.5 HAR KOMBINASJONSNERING (ALLSIDIG UTNYTTING AV RESSURSENE) EI FRAMTID?

Et kjennetegn for de gamle lokalsamfunn i de samiske fjord- og innlandsstrøk, var at den enkelte utnytta alle tilgjengelige ressurser: En hadde flere bein å stå på. Var det dårlig fiske en vinter, satsa en gjerne hardere på rypefangst. Det var den allsidige ressursutnyttinga som holdt oppe de samiske lokalsamfunn.

Utviklinga har i dette århundret gått mer og mer i retning av spesialisering. Men ressursgrunnlaget i mange av de samiske lokalsamfunn gir ikke grunnlag for spesialisering. Dessuten er dette grunnlaget redusert i fjordbygdene der fiskeressursene i stor grad er tatt av andre som har spesialisert seg på fiske. De som skal leve av primærnæringene i de små lokalsamfunn, må satse på å kombinere flere greiner. Eksempel på slik kombinasjon kan være: Et lite jordbruk med sau, heimefiske, husflid og utnytting av utmarksressursene.

Jordbruksnæringa, reindriftsnæringa og fiskerinæringa har avtaler med staten om økonomisk støtte på ulike måter og til ulike tiltak. Disse støtteordninger betinger at en må satse på ei av disse næringer.

De som satser på kombinasjon av flere næringer, vil i praksis nesten alltid falle utenfor avtaleverket og oppnår ikke støtte/tilskott, på linje med de andre næringer.

Et eksempel som flere informanter i fjordstrøkene peker på, er utvisning av lakseplasser. Her het det i forskriftene som gjaldt inntil 1993:

«Utvisning for fiske med kilenot, krokarn og settegran bør fortrinnsvis skje til aktive jordbrukere og fiskere heimehørende i vedkommende herred.»

Noen informanter meiner at når det er konkurranse om plassene, vil denne regelen lett fortrenge de som driver kombinasjonsnæring og har større behov for lakseplasser enn spesialiserte jordbrukere/fiskere.

Informanter som driver kombinasjonsnæring, meiner i det heile at det er fare for at de kan falle utenfor et eventuelt rettsvern for utnytting av utmarksressursene i næringsøyemed dersom vernet knyttes for sterkt til jordbruk eller reindrift.

Det viser seg altså at de som driver de tradisjonelle kombinasjonsnæringer i lokalsamfunna, står meget svakt når det gjelder støtteordninger og rettsvern.

Framtidig bosetting i mange av lokalsamfunnene, er avhengig av at næringsgrunnlaget sikres gjennom rettslig vern av ressursene og statlige støtteordninger for de som utnytter ressursene i allsidige kombinasjoner, på linje med det en har for jordbruk, reindrift og fiske. Flere peker og på at det er nødvendig å gå nye veger for å sikre næringsgrunnlaget. Her har blant annet oppdrettsnæring vært nevnt (jfr. 3.4.15). En informant som har undersøkt muligheten for dette, sier at myndighetene er negative, og at det er vanskelig å komme i gang med dette inne i fjordene når en har for lite kapital. Etter hans syn er det fare for at bare de som kan satse i stor stil, vil få mulighet på dette felt. Her som ellers når det gjelder utviklinga i fiskeriene, ser det ut som om lokalbefolkninga i fjordstrøkene blir stående bakerst i rekka.

Ut over i 80-åra økte omfanget av oppdrettsnæringa i fylket, men dette skjedde i større anlegg og ikke i kombinasjon med andre næringer. Økonomiske problem i begynnelsen av 90-åra førte til reduksjoner i omfanget, men nå ser det ut til at nedgangen er stanset.

Jordbrukere har hatt sine herredsaagronomer og planleggere gjennom lang tid. Det har gitt gode resultat. De som driver kombinasjonsnæring av fiske, jordbruk, utmarksnæring og husflid m.m., har ikke hatt de samme muligheter til veiledning. De seinere år har dette retta på seg i enkelte kommuner ved at det er ansatt utmarksteknikere.

Det er sannsynlig at aktiv veiledning og planlegging på dette felt kan gi gode resultat for bosettinga. Men et vilkår er at de som satser på dette, får sterkere vern for ressursene.

3.6 RETTSOPPFATNINGER HOS LOKALBEFOLKNINGA – SAMMEN-DRAG

Gjennom flere hundre år har den samiske befolkning stort sett vært aleine om å utnytte ressursene i fjord- og innlandsstrøkene i Finnmark. Først i slutten av forrige århundret og i dette århundret har nordmenn og kvener utnytta ressursene her i større omfang.

Utbygging av kommunikasjonene og den allmenne levestandardøkninga, har ført til at allmennheten har tatt til å utnytte ressursene i konkurranse med lokalbefolkninga. Da lokalbefolkninga hadde ressursene for seg sjøl, så de ikke behovet for vern av dem. Ulike rettsoppfatninger i de samiske lokalsamfunn og det den norske rettsoppfatninga bygger på, ga stor avstand mellom de styrte og de styrende, og stundom misforstod de hverandre. Dette gjorde at rettsoppfatningene som rådde blant lokalbefolkninga, i liten grad blei lagt til grunn for lover og forskrifter.

Lokalsamfunnene hadde sine uskrevne regler når det gjaldt fordeling og utnytting av ressursene mellom bygdelag og mellom familier (NOU 1978:18 A s. 192). De så på ressursene som noe som tilhørte dem og de kunne ikke tenke seg at andre ville komme utenfra og utnytte ressursene på linje med dem.

Ulike statlige regler med det formål å innføre ordnede forhold, sett med norske øyne, blei av den samiske lokalbefolkning ofte sett på som papirbestemmelser. En kan her vise til vanskene med å gjennomføre jordutvisningsresolusjonen av 1775. Heilt inn i vårt århundre har det vært brukere uten noen «papir» på den jord de brukte. Et annet eksempel som viser avstanden mellom det som stod i offentlige papirer og bruken, er bestemmelsene om beiterett i utmark. De færreste har før de siste år vært klar over at myndighetene ut fra skogvern hensyn kunne regulere og begrense bruken. Beitet har uten hensyn til det som stod i skjøtene, vært utnytta fritt. De fleste har trudd dette var en rett de hadde til utmarka.

Når det gjelder lovverket som regulerer utnyttelsen av bær, vilt, innlandsfiske, skog m.m., er heller ikke dette bygd på den oppfatning av rettstilstanden som rådde i de samiske lokalsamfunn. Stort sett har alle i Finnmark den samme rett til å utnytte disse ressurser. Bortsett fra reindrift er samiske og norske interesser i fjord- og innlandsstrøk vurdert på lik linje.

Vegledning på jordbrukssektoren er ført på de premisser som norsk landbruk bygger på og ikke på premissene til småsamfunn der kombinasjoner av flere næringer var vanlig. Jordbruk som kombinasjonsnæring har derfor falt utenfor. Det har ikke vært talsmenn for kombinasjonsnæringene i planleggingshierarkiet. Dette er riktig nok ikke spesielt for lokalsamfunn i Finnmark. Det gjelder for bygder med kombinasjonsnæring i resten av landet og.

For fiskeriene har det generelt vært lite planlegging og vegledning. Og den som har vært, har bygd på premissene til de store enhetene på kysten. Hensynet til fjord-/heimefiskerne ville ha begrenset mulighetene for kystfiskerne. Derfor er fjord-/heimefiskerne blitt satt til side i de fleste tilfeller.

De siste år har en fått tidsbegrensede fredninger av deler av enkelte fjorder mot aktive redskap, også snurrevad. Men det blir sagt at dette på langt nær er nok. Disse fredninger er ikke gjennomført ut fra fjordfiskernes situasjon, men ut fra den totale ressursituasjon og vernet av fjordene som oppvektsområder for mange fiskeslag.

For innlandsfiskeressursene har det vært lite eller ingen vegledning, bortsett fra enkelte steder de siste år. Tidligere vegledning har gått ut fra allmennhetens interesser og ikke fra interessene til dem som har utnytta ressursene i næringsøyemed. Det er i første rekke jeger- og fiskeforeningenes interesser som er blitt fremma overfor myndighetene. De lokale interessene har i de fleste tilfeller «drukna» på vegen fram. Men det har skjedd positive endringer på dette felt de siste år.

I organisasjoner som skal ivareta interessen til de ulike sektorer, har kravene fra lokalt hold kommet i mindretall. Det er innlysende at den som driver innlandsfiske som næring og ønsker vern om sitt næringsgrunnlag ved at han sikres herredømme over ressursene, ikke får noen tilslutning for sitt syn gjennom Norges Jeger- og Fiskeforening eller de fleste og største politiske partier.

Samme forhold gjelder innenfor fiskerlaget, sjøl om det er en næringsorganisasjon. Her vil fjordfiskernes krav kollidere med kystfiskernes krav og dermed ikke nå fram til å bli et krav fra Norges Fiskarlag.

Det ser ut som om interessene til de samiske lokalsamfunnene lett drukner i flertallsdemokratiet eller forvaltninga på vegen fram. Systemet fungerer ikke tilfredsstillende for minoriteter; avstanden fram blir for lang og kronglete. Organisasjon og forvaltning har til sammenlikning virket mye bedre for reindriftsnæringa.

Det er flere grunner for dette. De viktigste er:

- Vegledning og administrasjon har gått mer direkte mellom statsapparatet (Landbruksdepartementet), lappfogd/reindriftsagronom og reineier. Vegledninga har mer vært gitt på reineiernes premisser.
- Linja mellom reineieren, reineiernes organisasjon og staten har vært kort og heile næringa har hatt ensartede interesser. Reindriftas interesser har ikke «drukna» i andre interesser på vegen fram.
- Reineierne er og blitt oppfatta som «samene i Norge». En har hatt lite øye for andre samegrupper.

Rettsoppfatningene har endra seg over tid. Og de kan ha vært forskjellige fra sted til sted. En del trekk har de likevel felles.

Beiting og sanking av fôr i utmark har de aller fleste tidligere sett på som naturlige rettigheter de hadde i den bygd der de bodde. Systemet for fordeling av disse rettigheter innenfor lokalsamfunnene, varierte fra sted til sted. Det samme gjaldt for i hvor stor grad en hadde forpaktning på slåtteland.

Skog og torv til brensel har lokalbefolkninga sett på som goder de har rett til, men utvisning av dette har vært akseptert. På den andre side har det ikke vært akseptert at skog til virke som hesjer og gjerder m.m. skulle kjøpes. Det er gjerne blitt tatt på teigene som blei utvist til ved.

Jakt/fangst og innlandsfiske var i første halvdel av dette århundret viktige inntektskilder for store deler av befolkninga i fjord- og innlandsstrøkene i Finnmark. Retten til dette blei sett på som noe som tilhørte bygdelaga, men i mange høve også enkeltfamilien. En hadde uskrevne lover for utnytting og fordeling av slike ressurser. Bedre kommunikasjoner og høgere levestandard har ført til sterk konkurranse om disse ressurser. Det har skapt problemer for de som søker å utnytte ressursene i

næringsøyemed. De lokale ressurser er i større og større grad blitt høsta av folk utenfra.

Bær har alltid vært en viktig ressurs for mange lokalsamfunn. Innenfor bygda har utnyttinga vært relativt fri, men folk utenfra er blitt sett på som inntrengere. Det fins og eksempler på bærområder der det har vært en slags fordeling av områdene mellom familiene. I dag er det ofte slik at bær som ligger nær vegene, blir tatt av folk utenfra. Lokalbefolkninga må søke til mer fjerntliggende områder.

Fra gammelt har oppsetting av gammer i slåttemarka, fangstområder og ved fiskevatna vært sett på som en selvfølgelig rett. Skulle ressursene utnyttes, var en avhengig av gammene.

I dag må de lokale ressurser som bygdene tidligere hadde for seg sjøl, deles med allmenheten. I mange bygder blir lokalbefolkninga i mindretall når det gjelder å utnytte ressursene i utmarka. Dette har på ulike måter redusert næringsgrunnlaget i bygdene. Denne utviklinga har og skjedd i mange bygder utenfor Finnmark.

Lokalbefolkninga i fjord- og innlandsstrøkene har i dag, med få unntak, ingen særrett til næringsressursene i utmarka.

Kombinasjon av flere næringer; fiske i sjøen, innlandsfiske, fangst/jakt, husflid og jordbruk har vært vanlig i de samiske fjord- og innlandsstrøkene. I dagens moderne samfunn med spesialisering på alle felt, har *kombinasjon* falt utenfor statlige støtte- og tilskottsordninger. De som driver kombinasjonsnæringer er ikke blitt behandla på linje med de som driver jordbruk, fiske og reindrift som enenæring.

KAPITTEL 4

Tettstedsbefolkningas bruk av ressursene**4.1 GENERELT OM TETTSTEDENES UTVIKLING I DETTE ÅRHUNDRET**

Etter folketellinga i 1900 var 6 843 av ei befolkning på 32 952 bosatt i bydistrikter i Finnmark. Ca. 80% av befolkninga bodde da i landdistrikter. Ved folketellinga i 1980 bodde 55 120 av ei befolkning på 78 356 i tettbygd strøk. Ca 70 % av befolkninga i Finnmark bodde da i tettsteder. 1. januar 1993 var folketallet i Finnmark 75 975 og av disse bodde ca. 72% i tettsteder.

Tallene fra 1900 og 1980 er ikke direkte sammenlignbare, men likevel forteller de om ei radikal omlegging i bosettinga i fylket i dette århundret. Også innenfor spredtbygde kommuner som Kautokeino eller Porsanger er det blitt konsentrasjon av befolkninga til mindre områder. Dette går ikke fram av statistikken. Kort sagt er størstedelen av bosettinga konsentrert til mer sentrale strøk i kommunene.

De som tidligere bodde i tettstedene, var nødt til å utnytte naturressursene. Det blei drevet en god del jordbruk i de fleste tettsteder heilt fram til etter siste krig. Høsting av fôr dreiv husdyrholderne i tettstedene på samme måte som på bygdene. Omfanget av jordbruket varierte fra tettsted til tettsted. I fylkeshovedstaden Vadsø hadde mange husdyr fram til siste krig. De hadde jordlapper og utmarksslåtter inne på Varangerhalvøya. I Hammerfest var det flere som hadde kyr inne i byen og leverte melk til befolkninga. I dag drives det ikke jordbruk med husdyrhold av noen betydning i tettstedene i Finnmark.

Tidligere var tettstedene i Finnmark i første rekke knytta til kysten og fiskeværerne. Her var fisken grunnlaget for bosettinga. Det fantes bare noen få tettsteder lengre inne i landet med industri eller administrasjon og servicevirksomhet. Eksempler på et slikt sted er Kirkenes. Grunnene til konsentrasjonen av bosettinga i dette århundret og spesielt etter 1945, er blant annet

- utviklinga i fiskeriene,
- utbygginga av samferdselsnettet,
- skoleutbygginga,
- den allmenne auken i levestandard.

Tettstedsbefolkninga på kysten bor i et værhardt landskap med stein og nakent fjell i dagen. Her fins få steder med skog og frodig vegetasjon. Med stigende levestandard har tettstedsbefolkninga fått mer ferie og fritid, og dermed mulighet til rekreasjon i det lune innlandet, mer bær, fisk og vilt. Utbygging av vegnett m.m. har kanalisert og konsentrert denne bruken til attraktive områder. Slik har utviklinga av tettsteder i Finnmark ledet til en konkurranse om ressursene, mellom allmennheten og lokalbefolkninga.

4.2 TETTSTEDSBEFOLKNINGAS BRUK AV RESSURSENE I UTMAR- KA**4.2.1 Skog, rekved og torv**

Også befolkninga i tettstedene var tidligere avhengig av disse ressurser. Her gjaldt de samme regler som er nevnt for lokalbefolkninga. Etter siste krig har bruken av dem til brensel gått sterkt tilbake.

4.2.2 Jakt og fangst

For folk i tettstedene har viltressurser sjølsagt hatt mindre næringsmessig betydning enn for befolkninga i fjord- og innlandsstrøkene. En og annen har drevet jakt i næringsøyemed, men det meste har vært drevet som hobby eller rekreasjon. Omfanget av denne jakt var avhengig av mulighetene på det enkelte sted. Før kommunikasjonene blei utbygd, og det vil i praksis si før rundt 1950, blei denne virksomheten drevet i de områdene som lå nærmest tettstedene.

Bare noen få fra tettstedene reiste inn til fjord- og innlandsstrøkene for å drive jakt. En og annen fra Hammerfest hadde før siste krig bygd seg hytte inne i Repparfjorden/Repparfjorddalen og kunne dra inn dit på jakt om høsten. Det samme hadde skjedd en del andre steder. Men jegerne var meget få og de blei knapt registrerte i områdene der de jakta. Med den stigende levestandarden og utbygginga av vegnettet i 1950- og 60-åra økte omfanget av fritidsjakta meget sterkt. Folk fra tettstedene fikk i større og større grad hytter i fjord- og innlandsdistriktene og disse blir ofte brukt under jakt. Vegene har medført at jaktpresset på områder som er attraktive, har økt sterkt, mens områder som er mindre attraktive, er blitt mindre utnyttede.

Eksempelvis jakter folk fra Hammerfest i første rekke på Sørøya, i Repparfjorddalen, på Sennalandet og på Hatter over mot Porsanger. Men mange fra byen jakter i Kautokeino den første jaktuka og sparer de andre områdene til helgejakt seinere utover høsten.

Kautokeino og Kvalsund kommuner er de to kommuner i Finnmark der den langt største delen av de som løyser jaktkort, er bosatt, utenfor kommunen. I Kautokeino blei 73 av i alt 577 jaktkort løyst av innenbygdsboende, i Kvalsund 102 av i alt 362 jaktkort for sesongen 81/82 (Årsmelding fra Finnmark jordsalgskontor avd. for vilt og fisk 1981). Noen innenbygdsboende jakta nok uten å ha løyst jaktkort. Forholdet mellom innenbygdsboende og utenbygdsboende jegere har endret seg lite etter den tid.

Ingen av de andre kommunene i Finnmark har et tilsvarende press av jegere utenfra. En større andel av befolkninga i fylket enn ellers i landet driver jakt. Folketallet i Finnmark utgjør i underkant av 2% av landets befolkning, men ca 3 % av de som løyser jaktkort på landsbasis, bor i Finnmark. Muligheten til å drive jakt og rekreasjon er av stor betydning for trivselen til tettstedsbefolkninga. Og for enkelte er jaktutbytte et viktig tilskott til husholdninga. Folk i tettstedene sier de har og fortsatt må ha samme rett til å utnytte viltressursene som de som bor i innlandet.

En kan dermed slå fast at den del av lokalbefolkninga som utnytter viltressursene i fjord- og innlandsstrøkene, i 1950- og 60-åra fikk en ny stor konkurrent om viltressursene. De nye brukerne utnytter ressursene på en annen måte. De driver bare jakt, ikke fangst. Det skaper mer uro i områdene.

I Finnmark kan småviltjakt og fangst drives av norske borgere, og alle som det siste året har og fortsatt er fast bosatt i Norge, mot løsnings av jaktkort og betaling av vederlag. Vederlaget kan settes lavere for innenbygdsboende. Det er årlig 4 000-5 000 personer som driver jakt i Finnmark.

Tabell 4.1: Priser på jaktkort for småvilt i Finnmark i 1994/95:

Jaktkort for en enkelt kommune		
- sesongkort for innenbygdsboende:	kr.	80,-
- sesongkort for utenbygdsboende:	kr.	230,-
Jaktkort for hele Finnmark, unntatt Guovdageaidnu suohkan/Kautokeino kommune:		
- 3-dagers kort:	kr.	120,-

Tabell 4.1: Priser på jaktkort for småvilt i Finnmark i 1994/95:

- ukekort:	kr.	220,-
- sesongkort	kr.	360,-

4.2.3 Innlandsfiske

Antall personer som driver innlandsfiske i tettstedene, varierer sjølsagt etter forholdene på det enkelte sted. Derfor varierer også betydninga av dette fisket. Betydninga for husholdninga, som mat, er minst for tettstedene på kysten. Her er fisket i første rekke rekreasjon. For befolkninga i tettstedene i innlandet har innlandsfisket større betydning. Her er det for enkelte et viktig tilskott i husholdninga. I likhet med jakt etter 1950, har det skjedd store forandringer i innlandsfisket. Motorisert ferdsel i utmark, med snøscooter, traktor og motorsykkel har ført folk ut til de mest avsidesliggende vatn i 1960- og 70-åra. Fiske i elver der det går laks og sjøaure, forpaktes gjerne av ulike lag og foreninger som selger kort (se "*Innlandsfiske*" i kapittel 3.4.8).

Vest-Finnmark Jeger og fiskeforening blei stifta i 1924 og fikk forpaktning av Repparfjordelva fra 1931. Siden har de forpakta og drevet elva. Langt den største delen av de som har drevet og driver fiske i Repparfjordelva, kommer fra Hammerfest, men det opplyses fra foreninga at antall turister som kjøper fiskekort har økt de siste år.

Fra først av blei jeger- og fiskeforeninger danna i tettstedene. Foreningene fikk forpaktning på elver inne i fjordene. Dette skapte konflikter. Folk utenfra kom inn og bestemte over elvene og solgte kort der folk i bygdene tidligere hadde utnytta fisket på sin måte. Tidligere er nevnt ("*Innlandsfiske*" i kapittel 3.4.8) at fiskeforeninger på nordsida av Varangerhalvøya har forpaktning på Ordojavri og øvre del av Syltefjordvassdraget som har vært av næringsmessig betydning for befolkninga i Nesseby. Det var tidligere mange lignende forhold. Men dette har endra seg de seinere år ved at det i større grad er lokale grunneierlag, bygdelag eller jeger- og fiskeforeninger som har fått forpaktning av vassdragene. Eksempelvis fikk Porsanger jeger- og fiskeforening forpaktning på Stabburselva i 1949. Forpaktninga er seinere overtatt av Stabbursdalen grunneierforening. Vatn og vassdrag der det ikke går laks, er normalt ikke bortforpakta. Siden 1987 har norske borgere bosatt utenfor Finnmark løst kort for å fiske her. Etter den nye lakse- og innlandsfiskeoven som blei innført 1. januar 1993, kan også bosatte i Finnmark pålegges å løse fiskekort. Spørsmålet er for tiden til vurdering i fylket.

Både informanter fra tettstedene og små lokalsamfunn peker på at den motoriserte trafikken med traktorer og snøscooter har ført til økt og uheldig beskatning av mange vassdrag. Enkelte steder blir det pekt på at folk fra tettstedene til og med har skaffet seg terrengbiler for å komme inn over fjella på garnfiske. Det nyeste er at allmennheten fisker med garn under isen på ettervinteren. Her brukes snøscooter og de mest avanserte har motordrevne isbor. Er det flere i lag og hver har tre garn, kan det fort bli for stor beskatning av vatna. Dette er ei meget uheldig utvikling. Noen informanter sier det så sterkt at de i tettstedene som tjener mest, kommer og høster ressursene som tilhører lokalbefolkninga.

Som for viltressursene meiner folk i tettstedene at de må ha de samme rettigheter som folk i primærnæringene til å utnytte innlandsfiskeressursene.

Årlig betaler ca. 20 000 personer fisketrygdavgift i Finnmark.

En kan altså slå fast at, i likhet med jakt, har allmennheten siden 1950- og 1960-åra i stigende grad utnytta fiskeressursene i vatn og vassdrag inne i landet i konkur-

ranse med lokalbefolkninga og særlig med dem som har dette fisket som del av primærnæring.

4.2.4 Bær

Bær har alltid vært utnytta i husholdninga i Finnmark. Det fortelles at folk fra tettstedene før krigen enkelte ganger kom med motorbåter inn i fjordene for å plukke bær på høsten. Men den store bærutfarten fra tettstedene til fjord- og innlandsstrøkene fikk en først etter at vegene kom og bilen blei allemannseie. I molteår reiser en stor del av befolkninga i tettstedene til innlandet for å plukke molter. Seinere på høsten kommer de for å plukke andre bær, spesielt tyttebær.

Informanter i fjord- og innlandsstrøkene sier at folk utenfra, fra tettstedene, tar de bærressursene som ligger nærmest og som er viktigst for lokalbefolkninga (se også "*Bær*" i kapittel 3.4.9).

Fra Kvalsund fortelles at på fine høstdager i bærår er Kvalsunddalen fylt av biler, mennesker og hunder fra Hammerfest. Lignende forhold har en mange andre steder. Folk i tettstedene peker på at bæra betyr mye i husholdninga, og at det er rekreasjon i bærturene.

4.2.5 Friluftsliv

Forutsetningene for friluftsliv i tidligere tider var andre enn i dag. Folk flest holdt seg nær bostedet. Utbygging av vegnettet og den stigende levestandarden har totalt endra dette. For det første har vi friluftsliv og rekreasjon i tilknytning til det langt større omfanget av jakt, fiske og bærplukking. For det andre har vi utfart uten tilknytning til høsting av noen bestemt ressurs. Det gjelder skiutfart på vinteren og all utfart på sommeren for rein rekreasjon. Til enkelthytter og hytteområder er det ofte stor utfart. Det sier seg sjøl at aktiviteter av denne art i stor grad konsentrerer seg til spesielle områder. Eksempel på et område som har mye friluftsliv i store deler av året, er Repparfjorddalen. En stor del av befolkninga i Hammerfest har som nevnt hytter der.

Utfarten går særlig til områder i fjord- og innlandsstrøkene. For befolkninga i tettstedene på kysten der det er værhardt og skoglaust, betyr det mye å komme til lunere områder med skog og rikere vegetasjon. Mange av de som bor i tettstedene på kysten, sier at dersom de ikke kunne utnytte områdene inne i landet til rekreasjon, ville de ikke bo i Finnmark.

Ferdsl og press på utfartsområdene har endra seg fullstendig fra før krigen til i dag. Friluftslivet er blitt sterkt motorisert, spesielt bruken av snøscooter. En eldre mann fra vestsida av Porsanger sier: Før krigen var forholdet mellom tilreisende og bygdefolk i utmarka kanskje 1:100. I dag er det kanskje nærmere 100:1 til enkelte tider.

Friluftsliv i tilknytning til fot- og skiturer i fjellet av den typen en kjenner fra andre deler av landet, har lite omfang i Finnmark. Det er bare de sentrale deler av Finnmarksvidda som har merkede fotruter.

4.2.6 Hytter

Folk fra tettstedene på kysten vil helst ha hytter inne i landet, og da gjerne i områder som har gode kommunikasjoner fra bostedet. Folk fra yttersida av Varagerhalvøya søker til Tana, folk fra Nordkyn innover til Laksefjorden, folk fra Nordkapp – Havøysund innover til Porsanger og folk fra Hammerfest til Repparfjorddalen i Kvalsund. Folk fra tettstedene inne i landet, har helst hytter i sin egen kommune.

En oversikt over kommunevis fordeling av hytter på statens grunn i Finnmark fra 1981, henta fra Årsmelding for Finnmark Jordsalgskontor for 1982, viser følgende:

Tabell 4.2: Hytter på statens grunn i Finnmark. Kommunevis oppgave pr. november 1981

Kommune	Innenbygdsboende		Utenbygdsboende		Bosatt utenfor fylket		Antall hytter totalt
Kautokeino	75	(36%)	124	(60%)	9	(4%)	208
Alta	229	(89%)	20	(8%)	9	(3%)	258
Loppa	27	(96%)	1	(4%)	28		
Hasvik	33	(85%)	5	(13%)	1	(3%)	39
Sørøysund	5	(21%)	19	(80%)	24		
Kvalsund	24	(4%)	509	(93%)	12	(2%)	545
Måløy	20	(83%)	4	(17%)			24
Nordkapp	102	(93%)	6	(6%)	2	(2%)	110
Porsanger	108	(60%)	62	(34%)	11	(6%)	181
Karasjok	47	(68%)	15	(22%)	7	(10%)	69
Lebesby	69	(74%)	18	(19%)	6	(6%)	93
Gamvik	51	(93%)	1	(2%)	3	(6%)	55
Berlevåg	227	(90%)	13	(5%)	12	(5%)	252
Tana	19	(14%)	115	(82%)	6	(4%)	140
Nesseby	51	(47%)	53	(49%)	5	(5%)	109
Båtsfjord	165	(81%)	32	(16%)	6	(3%)	203
Sør-Varanger	634	(92%)	17	(3%)	35	(5%)	686
Vardø	137	(73%)	46	(24%)	6	(3%)	189
Vadsø	399	(91%)	32	(7%)	9	(2%)	440
Tilsammen	2422	(66%)	1092	(30%)	141	(4%)	3655

Prosentandelene er regnet ut etter antall hytter totalt.

Tabellen viser at Kvalsund og Tana er de kommunene som har flest hytter tilhørende utenbygdsboende. Tilsvarende tabeller er ikke utarbeidet for etterfølgende år.

De fleste hyttene på statens grunn i Finnmark ligger i regulerte hytteområder. Det har vært motstridende interesser mellom kyst- og innlandskommunene. I innlandskommunene blir det gjerne sagt at de har bare ulemper ved å legge sine arealer ut til hytteområder for befolkninga i tettstedene på kysten. Mot dette sies det i kystkommunene at folket der lever under de hardeste klimatiske forhold i Norge og at de trenger hytter i innlandet. Noen sier det så sterkt at i likhet med friluftsliv generelt ("*Friluftsliv*" i kapittel 4.2.5) er hytta i innlandet en betingelse for at de skal kunne bo i tettstedene på kysten. De samme motstridende interesser preger ofte planlegging av hytteområder. Lokalbefolkninga på stedet er redd for sterkere konkurranse om de lokale ressurser. Landbruks- og reindriftsinteressene er vanligvis også mot hyttebygging fordi de frykter uro i beiteområdene.

Folk i Hammerfest sier at de er betenkt over konsentrasjonen av hytter i hytteområder. De meiner dette sliter på naturen og forringer friluftsområdet. De sier og at de som bor i innlandet, bør vise solidaritet med dem på kysten. De nevner at de

må tåle beiting av rein heilt inn i hagene sine og da bør reiene tåle hyttene i sine beiteområder.

Både fra kommunalt og privat hold i kystkommunene blir problemene med å få lagt ut hytteområder eller få tomter til enkelthytter trekt sterkt fram. De sier reindriftsnæringa viser liten forståelse for deres behov; over alt der de ønsker hytter, er det kalvingsland eller flytteleier.

4.2.7 Motorferdsel

Motorferdsel i utmark i Finnmark har foregått i ca. 35 år. Fram til lov om motorferdsel i utmark og vassdrag 1.januar 1978 økte denne ferdsla jamt. Også etter den tid har ferdsla med snøscooter økt jamt. Størst virkning fikk loven for flyaktivitet. Den er betydelig mindre etter at loven kom.

Pr 1. januar 1992 var det registrert 11 019 snøscootere i Finnmark. Dette er over 1/3 av alle registrerte snøscootere i landet. I reindriftsnæringa i Finnmark var det 1. april 1992 registrert ca. 779 snøscootere. Alta er den kommune i Finnmark som uten hensyn til folketallet har flest snøscootere; 2 098. Deretter følger Sør-Varanger med 1 537 og Kautokeino med 1 338 (herav vel 500 i reindriftsnæringa).

Sentrale forskrifter i medhold av lov om motorferdsel i utmark og vassdrag regulerer motorferdsla i utmark og vassdrag. I medhold av forskriftene kan kommunene fremme forslag til løypenett og gi dispensasjon fra forskriftenes generelle bestemmelser til bestemte formål. I Finnmark og Nord-Troms er det i motsetning til ellers i landet høve til å legge ut løyper for rekreasjonskjøring.

I Kvalsund kommune pekes det på at de er belasta med de fleste snøscootere fra Hammerfest. Informanter peker på at her er det ville tilstander med bruk av snøscooter. Også flere andre kommuner peker på lignende forhold. I Finnmark er det generelt forbud mot motorferdsel i utmark fra 5. mai til 1. juli. Det ser ut til at dette har positiv virkning og begrenser ferdsla, men det skjer nok mange brudd på forbudet.

Ulovlig motorisert ferdsel på bar mark, øker og. Her er det spesielt bruken av terrengmotorsykler som tiltar. Motorferdsel i utmark sprer uro og øker belastninga på ressursene. Reindriftssamene sier at slik motorferdsel i utmark medfører ulemper og tap for dem. Men snøscooteren gir mange høve til å komme ut i naturområder som de ellers ikke har mulighet til å nå. Derfor ønsker enkelte enda flere løyper og friere ferdsel enn det er i dag. Det sies også at reindriftssamene driver mye unødig motorisert ferdsel i utmarka og at det er nødvendig at de begrenser bruken av motoriserte kjøretøy.

Hovedinntrykket er at motorisert ferdsel i utmark i Finnmark har sklidd ut. Myndighetene har ikke kontroll med dette. Den motoriserte ferdsla medfører etter manges oppfatning ei alt for stor belastning på naturgrunnlaget og primærnæringene, i første rekke reindrift og utmarksnæring.

4.3 TETTSTEDSBEFOLKNINGAS, ALLMENNHEITENS SYN PÅ UTNYTTINGA OG RETTEN TIL UTMARKSRESSURSENE

For tettstedsbefolkninga, i første rekke på kysten av Finnmark, har mulighetene til å utnytte utmarksressursene endra seg veldig i løpet av de siste 30 år. Utbygging av kommunikasjoner og stigninga i levestandarden har gitt mulighet til å utnytte ressurser som ligger langt borte fra bostedet. Deres oppfatning av retten til å utnytte ressursene bygger på det lovverket som gjelder for bruken av utmarksressursene i Finnmark, og som i praksis gir alle som bor i Finnmark nesten samme rett til å utnytte vilt-, fiske- og bærressursene og å skaffe seg hytte. Representanter for tett-

stedsbefolkninga på kysten sier gjerne: Vi må bare håpe at kommunene på innlandet ikke blir så restriktive at de stenger oss ute. De må vise solidaritet og vi må ha rett til å nytte ressursene der når de utnytter fisken i sjøen og reinbeitene her og vi må tåle ulempene ved det.

KAPITTEL 5

Tilreisendes bruk av utmarksressursene i Finnmark

Folk bosatt utenfor Finnmark har i liten grad utnyttet utmarksressursene i Finnmark, men det har skjedd en viss økning i takt med den stigende levestandarden. Det er i første rekke vilt- og fiskeressursene som har vært utnyttet, som rekreasjon.

Salg av fiskekort til utlendinger har hatt følgende utvikling:

Tabell 5.1: Salg av fiskekort til utlendinger:

År	Antall:
1978:	3948
1980:	3278
1983:	3643
1992:	2690

Finlendere er i flertall blant utlendinger som kjøper fiskekort. I pressen fortelles det en del om ulovlig fiske av utlendinger, særlig av finlendere på de søndre deler av Finnmarksvidda.

I gode molteår kommer en del bærplukkere fra andre landsdeler til Finnmark, men de kan bare plukke etter tillatelse fra lensmannen i vedkommende kommune.

Det som folk bosatt utenfor fylket høster av utmarksressurser i Finnmark, er altså beskjedent i forhold til det som høstes av befolkninga i fylket.

KAPITTEL 6

Inngrep i utmark i Finnmark

For å utnytte og leve av naturen må menneskene gjøre inngrep i den. Inngrepene i Finnmark har endra karakter gjennom tida. Ledegjerdene av stein og dyregravene var små og ubetydelige sammenlignet med dagens inngrep. Tross dette var aktiviteten og inngrepene i tidligere tider i stand til å endre naturgrunnlaget. Fangstsystemene og jakta på villrein er eksempler på dette. En annen art som tidligere levde i Finnmark, beveren, er og utrydda. Men om en ønsker det, kan en få den tilbake. Det går lignende skiller mellom fornybare og ikke fornybare ressurser og mellom opprettelige og ikke opprettelige (irreversible) inngrep.

6.1 GRUVEDRIFT, SKIFERDRIFT, MASSETAK M.M.

I forrige århundre, fra 1826, var det gruvedrift etter kobber i Kåfjord og Raipas i Alta. Særlig var det stor aktivitet i Kåfjord. Drifta her tok slutt i begynnelsen av dette århundret.

I Sør-Varanger har det vært drevet gruvedrift etter jernmalm siden 1902. Drifta ved gruvene har hatt avgjørende betydning for bosettinga på Kirkenes.

På Stjernøya i Alta kommune er det gruvedrift etter nefelin og i Tana har en hatt kvartsdrift fra slutten av 1970-åra.

Bieddjuvaggi gruver i Kautokeino som startet opp i 1970, holdt drifta gående i 6 år. Deretter var det stilt ved gruvene inntil 1984 da nye finske eiere starta opp og dreiv gruvene i åra 1985-88. I 1993 er det stilt her. Repparfjord Gruver i Kvalsund starta opp i slutten av 1960-åra og var i drift noen år. Både i Repparfjord og i Bieddjuvaggi var sviktende malmtilgang, vanskelige driftsforhold og synkende kobberpris på verdensmarkedet årsaker til at gruvene blei lagt ned. Gruvene hadde stor betydning som arbeidsplasser i kommunene Kautokeino og Kvalsund.

Gruvedrift legger beslag på areal og påvirker på ulike måter utnyttinga av områdene rundt anleggene ved uro og forsøpling .

I Finnmark foregår det malmleding i økende omfang. Bergmesteren i Finnmark opplyser at antall uttatte mutingsbrev i Finnmark økte fra 412 i 1982 til 1 513 i 1983. Det er i første rekke store etablerte selskaper som driver leitevirkosomhet. I 1993 var det på nytt diskusjon om malmleding på Finnmarksvidda.

I Alta har det siden 1850-åra vært skiferdrift. Mange har vært sysselsatt i denne hovednæringa i bygda. Skiferdrifta har gjort relativt store områder om til steinbrudd og steinrøyser. Det har tidligere også vært skiferdrift i Frierfjorden i Laksefjord.

Utbygginger av ulike slag medfører uttak av masse til ulike formål. På grunn av de topografiske forhold med lite skog som en har i Finnmark, skaper slike inngrep lett store sår i naturen. Store massetak kan på ulike måter skape ulemper. Det kan blant annet bli lokalklimatiske endringer når massen som fjernes, har skjermet mot framherskende vindretninger. I en del tilfeller kolliderer verneinteresser og økonomiske interesser når det gjelder utnyttelsen av lausavsetninger, sand og grus i Finnmark.

6.2 KRAFTUTBYGGING – KRAFTLINJER

Kraftutbygginger av noen betydning kom først etter siste krig. De første utbyggingene var små og medførte få inngrep. Etter hvert er utbyggingene blitt større og inngrep mer omfattende.

Bare 4 av kraftverkene i Finnmark produserer mer enn 50 GWh; Porsa i Kvalsund ca 57 GWh, Adamsfjord i Lebesby ca 175 GWh, Skogfoss i Sør-Varanger ca 220 GWh og Alta Kraftverk ca. 550 GWh. Vest-Finnmark får en stor del av si kraft fra kraftverk i Nord-Troms. Kraftutbygginga har gitt fordeler for fylket, men også tap og ulemper for enkelte interesser. Det er ikke alltid inngrepene i seg sjøl, men trafikken av mennesker som anleggsvegene fører inn i områdene, som gir de største tap og ulemper. En anleggsveg kan f.eks. øke presset på fisken og viltressurser i et område. Eksempel på dette er utbyggingene i Adamsfjord (Rapport nr. 1 1979 Bruken av anleggsvegen ved Adamsfjord kraftverk. DVS, Fiskerikonsulenten i Finnmark). Et øket press kan i neste omgang redusere muligheten for utmarksnæring i området. Ressurser som lokalbefolkninga tidligere stort sett var aleine om å utnytte, må deles med mange etter at anleggsvegene er kommet. For allmennheten betyr en slik veg at nye områder og ressurser åpnes for dem. Inngrepene kan således være en fordel sett fra allmennhetens side, men et tap sett fra lokalbefolkningas side.

6.3 SAMFERDSEL (VEGER, TELEKOMMUNIKASJON M.M.)

Etter siste krig har det vært ei veldig positiv utvikling på dette felt. Utbygginga av vegnettet har hatt meget stor betydning for befolkninga og bosettingsmønsteret i Finnmark. Men når vegutbygging likevel møter motstand enkelte ganger og steder, er grunnen utnyttinga av og presset på mange av utmarksressursene. Vegene har således vært med på å redusere næringsgrunnlaget for enkelte, de som i første rekke lever av å høste utmarksressurser. Langs vegene i Finnmark er det en betydelig forsøpling. Dette har sammenheng med bilturismen. For omfanget av dette problem, se NOU 1978:18 s. 282.

Telekommunikasjoner er telegraflinjer og telekommunikasjonsanlegg på enkelte fjelltopper. Slike anlegg legger i seg sjøl beslag på små arealer. Men i en del tilfeller kan det være bygd veger eller andre transportinnretninger til anlegg på fjelltopper. Da kan anleggene være med å øke presset på naturgrunnlaget.

6.4 FORSVARETS SKYTE- OG ØVINGSFELT M.M.

I første del av dette århundret hadde forsvaret 3-4 eksersisplasser som stort sett bare var i bruk i sommermånedene. Etter krigen er det utbygd flere skyte- og øvingsfelt:

Kvenvik i Alta er skyte- og øvingsfelt for heimevernet. Feltet er totalt 11,7 km² og blei etablert i 1969. **Porsangermoen og Halkkavarre** skyte- og øvingsfelt i Porsanger er totalt 318 km². Feltet blei etablert i 1950-åra. Feltet nyttes av avdelinger forlagt i området og øvingsavdelinger. Feltet er og taktikkfelt for Luftforsvaret.

Nyborgmoen i Nesseby er et gammelt skyte- og øvingsfelt, men det har skjedd store utbygginger i feltet de siste år. Feltet som er på 18 km², nyttes av repetisjonsavdelinger. **Høybuktmoen** i Sør-Varanger nyttes som skyte- og øvingsfelt for avdelinger forlagt på stedet og heimevernet. Feltet er totalt 12,5 km².

Skyte- og øvingsfeltene er omtalt i NOU 1974:22 Forsvarets skyte- og øvingsfelt I.

Alle feltene ligger på statsgrunn. Forsvaret eier enten sjøl grunnen eller har etablert leieforhold med Finnmark Jordsalgs kontor. Forsvarets skyte- og øvingsfelt er ei stor belastning på naturen der de ligger. Feltene medfører problemer, tap og ulemper for lokalbefolkninga og næringsvirksomhet som drives i områdene. Reindrifta har fått erstatning for tre felt.

En forklaring på at de andre primærnæringene ikke har reist krav om erstatning for tap og ulemper, er at det er statens grunn. Her har de etter gjeldende lovverk ikke noen spesielle rettigheter sjøl om de har utnyttet områdene i næringsøyemed gjen-

nom århundrer. Dette gjelder blant annet for utnytting av sauebeite i Porsangermoen og Halkkavarre skyte- og øvingsfelt.

6.5 HYTTEBYGGING

Her skal emnet behandles i plansammenheng, sjøl om det er behandla i andre sammenhenger ovenfor ("*Tap av beite*" i kapitlene 2.6.1, 3.4.12 og 4.2.6).

Hyttebygging i Finnmark tok til for alvor etter siste krig. Fram til begynnelsen av 1960-åra blei hyttene bygd ganske fritt og tilfeldig. Mange bygde først og søkte om tillatelse etterpå. Etter 1963 er hyttebygginga kommet under kontroll og det er oppretta festekontrakter for de fleste gamle hytter. Etter 1963 har nesten all hyttebygginga på statens grunn skjedd i hytteområder (en ser her bort fra næringshytter). Planlegging av hytteområdene skjer i kommunal regi i samsvar med bestemmelsene i plan- og bygningsloven. Største delen av hyttebygginga skjer i innlandskommunene.

På statens grunn i Finnmark var det pr 1. januar 1983 feste på 3 769 fritidshytter, men det er sannsynlig at det virkelige antall er en del større. Etter 1983 har antallet hytter økt jamt. Det fins ingen oversikt over hytter på privat grunn, men det antydes at tallet her kanskje kan ligge rundt 2 000.

Hyttebyggerne ønsker naturlig nok å ha hyttene i lune, frodige og gjestmilde omgivelser. De samme områdene er som oftest de beste oppvekstområder for vilt og de beste beiteområder for husdyr og rein. At ønskemålene for flere interesser dekker samme områder, er hovedårsaken til konfliktene om plassering av hytteområder.

6.6 FORSURING

På deler av Finnmarksvidda og i Øst-Finnmark viser målinger at det faller sur nedbør og andre luftforurensninger. På lengre sikt vil det kunne påvirke både næringsgrunnlaget og helsetilstanden. I Sør-Varanger viser undersøkelser at luftforurensning har medført store rustskader på reingjerdet mot Russland, spesielt i de østlige deler av kommunen er det og registrert store forurensingsskader på vegetasjonen.

KAPITTEL 7

Konfliktområder**7.1 GENERELT OM KONFLIKTER**

Så langt tilbake en har skriftlige kilder, har det vært større og mindre konflikter mellom grupper og innad i grupper om bruk av land og vatn i Finnmark. Det kan her vises til utredningen fra Steinar Pedersen. Men forholdene har endra seg og konfliktene i dag er annerledes enn i fortida. De dominerende konflikter, de som er blitt lagt merke til, er konfliktene mellom reindrifta og andre interesser, og konfliktene mellom «Storsamfunnet», folk utenfra, og lokalbefolkninga/bygdefolk i primærnæringsene om utnytting av naturressursene. Folk utenfra kommer inn og tar til å nytte naturen i konkurranse med bygdefolk uten å ta hensyn til de uskrevne lover og regler som gjelder for bruken. Dette fører lett til for stor beskatning på godene.

Avslutningsvis skal det nå pekes på allmenne konflikter og konfliktområder ved bruk av land og vatn i Finnmark.

7.2 LOKALBEFOLKNING/LANDBRUK – REINDRIFT

Tidligere (i reindriftskapitlet, "*Reindrift*" i kapittel 2) er slike konflikter berørt.

7.2.1 Utmarksbeite

Fram til etter siste krig (1945) var utmarksbeitene heilt avgjørende for landbruket i Finnmark. I noen områder var det nok konflikter mellom reindrift og landbruk om beitene, men de hadde ikke så stort omfang. Dette har blant annet sammenheng med at reinen og husdyra har ulike beitevaner og at reinen til vanlig blei holdt mer i fjellet enn i dag; den beita mindre i bygdenære områder. Reindriftnas folk bodde mer i fjellet før og av ulike grunner hadde de reinen mer samla der de holdt til (se "*Boplasser*" i kapittel 2.5.4). Men det kan også tenkes at det var et videre syn på dette blant lokalbefolkninga og reieneierne; de hadde blant annet flere samarbeidsområder.

Enkelte hevder at bufé ikke vil beite der reinen har beita. Det er vanskelig å avvise en slik påstand heilt, men i praksis ser en ofte at rein og sau uten problem kan nytte de samme beiter og går godt sammen. Av bufé er det i dag bare sau og litt ungfé som beiter i utmark i Finnmark.

Blant annet på Sørøya sies at reinen tar beitet fra sauene, særlig det første grøntbeitet om våren. Men belegget av sau og rein på Sørøya er lite og beiteforholdene er gode ut over sommeren, slik at det burde ikke være noe stort problem.

Også i Porsanger sies det at reinen tar beitet fra sauene. Her sies det at sauene ikke vil eller kan beite i utmarka og holder seg langs vegene. Reieneierne vil ikke gå med på at dette er tilfelle. Sauen kan fritt beite i utmarka. Reieneierne sier og at sauene i Olderfjordområdet har et område som er freda mot reinbeiting og reservert for sau (Bringneshalvøya), men saueneierne utnytter ikke dette området. De lar sauene beite langs vegene. Belegget av rein på vestsida av Porsanger er relativt stort og i enkelte områder kan det nok være konkurranse om beitene. Det er neppe reinen som gjør at sauene beiter langs vegene. Dette ser en også på steder der det ikke fins rein.

Det er ikke gjort noen undersøkelser på forholdet mellom sau og rein på sommerbeite.

Et forhold som nok har betydning, er at reindriftna i reindriftslovene av 1933 og 1978 har en lovfesta rett til beite i utmarka, mens lokalbefolkninga/landbruket etter

gjeldende norsk rett og eksisterende skjøter bare har en begrenset rett til beite. Mynighetene kan ut fra skogvern hensyn bestemme over og regulere denne beiteretten. Et tilsvarende skeivt forhold har en i Lov om statens umatrikulerte grunn i Finnmark av 1965. I § 2 unntas for salg de områder som trenges til beiteland og flytteleier for rein. De foregående lover av 1863 og 1902 hadde liknende bestemmelser, men de omfatta også sommerbeite for bufé («Sommerhavn for de fastboendes eller fjeldfinnes dyr»). Bestemmelsen om de fastboendes dyr er utelatt i loven av 1965. Den fastboende befolkninga har i historisk perspektiv utnytta utmarksbeitene like intenst og like lenge som reindriften.

7.2.2 Innmark

Problemet er også behandla ovenfor i "*Vokting, tilsyn med reinen*" i kapittel 2.5.3.

Det er klart at så vel rein som sau og andre husdyr som kommer inn på innmark og beiter der, kan gjøre skade. Dette er et forhold som har skapt irritasjon og konflikter særlig mellom reindriften og landbruk. For bonden er det bittert når reinen for eksempel kommer inn og tramper ned ei ny eng som er av avgjørende betydning for hans førsituasjon. Slik skade kan i enkelte høver bety store økonomiske tap for bonden dersom han ikke får tapet erstatta.

Reindriften av 1933 hadde detaljerte bestemmelser om erstatningsansvar og erstatningsfastsettelse på dette punkt. I reindriften av 1978 inneholder §§ 25-27 bestemmelser om dette.

Tidligere, før fraflytting og nedlegging av bruk i utkanter skjøt fart, var det større fare for at rein skulle gjøre skade på innmark enn i dag med reduserte og mer konsentrerte jordbruksarealer. På den andre side er det sannsynlig at den gamle reindriften med mer intens gjeting på sommeren hjalp til å holde reinen borte fra innmark. I de seinere år har det blitt oppdyrket en del arealer inne i reinbeiteland. På slike arealer har det forekommet konflikter. Større belegg av rein har en del steder ført til mer press mot innmark og dermed flere konflikter.

Fra landbrukshold blir det ofte påstått at

- reiene bryr seg ikke om å gjete reinen, de kjører bare rundt med biler,
- det er for mye rein i distriktet,
- reiene kan ha reinen på andre områder.

Fra reindriften blir det ofte påstått at

- arealet er gammelt reinbeiteland som er tatt fra dem,
- arealet er ikke inngjerdet og det er umulig for dem å holde reinen borte fra det.

I deler av fylket har en bitre konflikter om rein på innmark enkelte år. Spesielt ille kan det være når våren kommer seint.

I enkelte områder har rein som skal ut til øyene, blitt liggende sommeren over på fastlandet. Det ser ut til å ha skapt store problem.

I enkelte tilfeller har det forekommet arrogante holdninger fra en og annen reieier overfor gårdbrukere som har vært plaget med rein på innmark og blitt påført skade. Det har hendt at gårdbrukernes forespørsler om å holde reinen borte fra innmarka, er blitt oversett av reieierne. På den andre side fins det eksempler på at det fra landbrukshold er reist urimelige erstatningskrav i tilfeller der det nesten ikke har vært påvist skade av rein. Det er også et faktum at det fra landbrukshold er gjort lite med gjerdeholdet i en del tilfeller. De forslag til tilskottsordning som er fremma av Landbruksdepartementet, vil muligens kunne bedre forholdene på dette felt (se "*Vokting, tilsyn med reinen*" i kapittel 2.5.3).

Driftsmåten har sjølsagt betydning for skaden og omfanget av den. Det vanligste før var overflatedyrka natureng. Da blei skaden på grasrota av liten betydning når reinen kom inn på innmarka, sjøl om det kunne gå ut over årsveksten. Til dagens silofør brukes nesten bare kunsteng. Den er følsom for beiting og tråkk, og da kan skaden både på grasrota og årsveksten bli stor når reinen kommer inn på enga.

Et uheldig forhold som skaper ekstra irritasjon når det kreves erstatning, er at det tar så lang tid å få avholdt forhandlinger om forlik eller skjønn. Når skjønnet skal avholdes, lar det seg vanskelig gjøre å konstatere om det har vært skade eller ikke. Skjønnet må da ta sin avgjørelse på grunnlag av påstander fra partene. Det er uheldig fordi det svekker tilliten til skjønnet. Med bestemmelsene i reindriftsloven (§ 27), burde det være mulig å få dette til å virke på en mer smidig måte.

Ellers er det mange steder behov for mer gjensidig forståelse og samarbeid mellom reineiere og gårdbrukere.

7.2.3 Nydyrking

Som tidligere nevnt, skjer nydyrking i dag i relativt liten målestokk og bare i de sentrale jordbruksområdene i Finnmark. Det har vært få konflikter mellom reindrift og landbruk i forbindelse med nydyrking. Men disse blir gjerne omtalt slik at det synes å være større motsetninger mellom næringene enn det virkelig er. Konfliktene oppstår oftest i forbindelse med flytteleier.

Et moment som nok irriterer på flere hold enn i landbruket, er den nettopp nevnte i § 2 i lov av 12 mars 1965 om Staten umatrikulerte grunn i Finnmark. Det sies her at jord som de offentlige anser nødvendig til beiteområde for rein samt jord som nyttes eller som antas å ville bli nytta som veg (lei) ved reinflytting, ikke skal kunne selges eller leies bort. Bestemmelsen forekommer første gang i loven av 1863. Inntil 1978 var det amtet, fylket eller (etter 1933) lappfogden som på det offentliges vegne anså hva som var nødvendig for reindriften. Det nye i reindriftsloven av 1978 var at reindriftenes egne organ fikk høve til å uttale seg i slike saker. Dette har gitt reindriften en sterkere posisjon.

I saker av denne type er det vanlige konfliktmønsteret påstander fra reindriften om at det er flyttelei, mens det fra landbrukshold hevdes at det ikke er det. Situasjonen har da lett for å låse seg fast.

7.2.4 Gjerdehold

I alle konflikter med rein på innmark, dukker spørsmålet om gjerdehold opp. Det er et faktum at det enkelte ganger mangler gjerder, eller det er dårlige gjerder rundt innmarka. Ved jorder som ikke høstes, forfaller gjerdene lett. Det påstås at et vanlig gjerde ikke freder for rein og det er på en måte riktig. Likevel vil normale, godt vedlikeholdte gjerder på bar mark frede mot det meste av reinen. Det er særlig om våren at reinen presser på gjerdene, og da ligger gjerdene ofte under snøen. Etter reindriftsloven kan en gårdbruker kreve skjønn og få erstatning for skade voldt av rein sjøl om innmarka ikke er inngjerdet.

Reindriftsloven § 26 gir reindriften adgang til etter minnelig ordning eller etter skjønn, å føre opp gjerde for støtte av sin vokteplikt og sikring mot erstatningskrav. Skjønnet kan også pålegge vedkommende grunneier å bære en del av kostnadene ved gjerdet. Over Jordbruksavtalen og Reindriftsavtalen er det etter spesielle regler høve til å søke om tilskott til slike gjerder.

7.2.5 Andre forhold ved beiting

På østsida av Porsanger har det de siste 35 år foregått heilårsbeiting av rein i strid med bestemmelser om beitetida som gjelder for distriktet. Det klages over at reinen beiter på innmarka om vinteren og gjør skade. De reelle skader på innmarka avhenger av snø- og isforhold og reintallet, men det skaper i alle fall irritasjon og dermed motsetninger og grobunn for konflikter. Ved vinterbeiting på områder som er sommerbeite for sau, er det liten fare for skade. Her vil vinterbeiting heller virke positivt for sommerbeiting med sau. Vinterbeiting i vår- og høstdistrikter kan også skape motsetninger mellom reindriftsgrupper.

7.2.6 Utmarksnæring

Her ser det ut til å ha vært få konflikter tidligere. Dette har sannsynligvis sammenheng med at det var liten konkurranse mellom reieneierne og fastboende (i første rekke samer) som drev disse næringer. Det kan og skyldes at på den tid av året fjordbefolkninga utnytta utmarka til fangst og fiske, var reindriftnas folk inne på vidda på vinterbeitet. I indre strøk, Kautokeino og Karasjok, ser det heller ikke ut til å ha vært konflikter av noen betydning mellom fastboende og reieneiere om dette. Det har sannsynligvis sammenheng med at det var samme folket, det var slektninger og venner som dreiv med utmarksnæring.

De seinere år har forholdet endra seg en del, og det forekommer motsetninger. Flere steder (Sørøya, Kvaløya, Kvalsund, Porsanger og Alta) påstår mange fastboende at det er så mye rein at det går ut over bæra, spesielt moltebæra. Det sies at reinen mange steder trækker ned alt. Flere peker på at sperregjerdene som går i områder der det er myrer, har uheldig virkning og all moltebær blir trampa ned. Det sies at der det er konsentrert beiting, blir det beita så hardt at det ikke er noe bær igjen (se også "*Sennegras*" i kapittel 3.4.10).

Om et avgrensa område der reinen hadde beita sterkt, blei det sagt: «Det var som om en hadde gått over området med trål.» Påstandene om at all bær blir borte, er vel overdrevne. Men med konsentrert beiting, spesielt i tilknytning til sperregjerdene, blir det mye trakk. Da blir det skade på vegetasjonen og dermed bæra.

Et annet forhold som har skapt konflikter enkelte steder, er fiske i lakseførende vassdrag. I ett vassdrag har grunneierlaget forpaktet fisket i elva. Medlemmene sier at de ikke kan akseptere at reieneiere skal bruke garn i elva når de sjøl ikke har adgang til å gjøre det. De meiner at reieneierne skal betale de nødvendige avgifter på linje med de fastboende. Begrunnelsen er at reieneierne ikke utøver fiske i forbindelse med reindrift, men i forbindelse med at de på sommeren bor i kommunen og har reinen på sommerbeite i distriktet. De peker også på at de fastboende samene har drevet dette fiske som næringsfiske over lang tid, og at reindriftsamene i svært liten grad har fiska i elva tidligere. Dette meiner de er en urettferdig forskjellsbehandling av de som har brukt områdene mest. Reieneierne på sin side viser til loven og sier de har gammel rett til å fiske.

Når det gjelder vilt- og fisketrygdavgift til staten, peker representanter for fjordsamene på at de har utnytta fiske- og viltressursene som næring i sterkere grad enn flyttsamene, men de blir behandla på linje med den andre fastboende befolkninga.

De meiner vidare at det ikke er ønskelig å frata reindriftna disse særretter, men at det er ønskelig at de fastboende i primærnæringen får stadfesta de rettigheter til utmarka som de har opparbeidd seg gjennom århundrer på linje med reindriftna.

En eldre sjøsamer som gjennom heile sitt liv har drevet utmarksnæring, jordbruk og sjøfiske uttrykte det slik: Kystfiskerne har tømt fjordene, folk utenfra (fra tettstedene) har oversvømt bærmyrene og nærområdene våre og tatt fra oss disse og nå

kommer fjellsamene som er våre brødre og sier vi ikke har noen rett til utmarksressursene; de tilhører dem. Utsagnet setter saka på spissen, men det viser noe av stemninga i enkelte samiske områder i Finnmark i dag.

Det er et faktum at fastboende i flere områder i Finnmark oppfatter uttalelser fra reindriftas folk som om de meiner å ha alle rettigheter i utmarka, og at fastboende ikke har noen rettigheter til utmarksressursene.

Til en viss grad kan dette skyldes misforståelser eller arrogant og fleipet oppførsel fra noen få reineiere. Dette viser hvordan mangel på stadfesting av gamle, hevdvunne rettigheter til utmarksressurser som har vært utnyttet gjennom århundrer, er med på å skape strid og konflikter mellom den fastboende befolkning og reindriftssamer.

7.3 TETTSTEDSUTVIKLINGA/ TETTSTEDSBEFOLKNINGA – REINDRIFTA

Et eksempel er konfliktene i Hammerfest. De er kjent fra pressa og har eksistert gjennom en rekke år. Både fra reindriftshold og fra eldre innbyggere i Hammerfest sies det at før siste krig var det ingen konflikter av betydning mellom byen og reindrifta. En eldre mann forteller at en sjelden så samer og rein nede i byen, de holdt seg oppe i fjellet. Det var bare når det var turistbåter på besøk at de blei «vist fram». Før krigen var byen liten og konsentrert til et begrensa område. Etter krigen har byen utvida seg i alle retninger og Rypefjord tett ved har utvikla seg og blitt et betydelig tettsted. Fra å være et lite konsentrert område som la beslag på lite beiteland, har bystrøkene vokst og legger i dag beslag på relativt mye beiteland. Flere steder må reinen trekke gjennom bebygde områder for å komme til beiteområdene. Veger, flyplass og utbygginger av ulike slag har også tatt beiteland og hatt betydning for drivings- og trekkleier. Den økende befolkninga har fått mer og mer fritid, slik at de i større grad utnytter nærområdene rundt byen og dermed indirekte tar beiteland. Uroa ut fra byen sprer seg i beitelandet, som ringer etter en stein som kastes i vatn. Store deler av Kvaløya er blitt sterkt redusert som beiteland. På den andre side har antallet reineiere og rein på øya økt og det har ført til større beitepress.

Situasjonen er altså at beitearealene har minka og antall beitedyr har økt. Rett og slett fordi reinen trenger mat, har den måtte venne seg til larm og bråk fra byen og til å utnytte beitet sterkere. Dette forhold fører i neste omgang til press på grønne områder ved bebyggelsen. Samtidig har folks forhold til reinen endra seg. En eldre mann forteller at folk tidligere ikke brydde seg om at kyr, sauer og rein kunne beite inne i byen. I dag har folk med stort arbeid anlagt grønne plener og planta blomster og trær som de er redde for. Det hadde de lite av før. Han peker og på at når reinen kommer inn i byen, blir den jaga fra den ene til den andre hagen. Den blir da stressa og hopper over gjerder m.m.

Det er forståelig at mange er irritert og lett beskylder reineierne for ikke å gjete og ta vare på sine dyr. Reineierne konstaterer på sin side at dyra ikke får beitero noen steder. Overalt på øya blir de uroa og skremt av mennesker og hunder. Alt dette har medvirka til den uheldige situasjonen i byen.

Det er et faktum at samfunnsutviklinga i Hammerfest i stor grad har redusert Kvaløya som beite for rein. Det er nødvendig med et mer forpliktende samarbeid mellom reindrifta og befolkninga i Hammerfest for å løyse konfliktene på dette felt.

Når det spesielt er pekt på forholdene i Hammerfest, er grunnen at konfliktene er størst her. En har lignende situasjoner, men i mindre målestokk andre steder i fylket. Fra Honningsvåg og Kirkenes fortelles det om rein som er nede i tettbebyggelsen. På Magerøya er det mer rein pr. arealenhet enn på Kvaløya. Men de topogra-

fiske forhold ved tettstedet Honningsvåg er slik at reinen trekker utenom. I Hammerfest er det derimot naturlig at reinen trekker slik at den kommer inn i byen.

7.4 NATURINNGREP – REINDRIFT

Foran (i "*Inngrep i reinbeiteland / bruk av andre*" i kapittel 2.6) har en pekt på hvordan inngrep i naturen påvirker reindriften, samt de største inngrepene i fylket. Blant konflikter på dette felt og hva de kan føre til, kan vises til Alta-saka. Sjøl om det kanskje var verst i Alta, har en flere eksempel på konflikter. På ulike måter har de fått virkninger for næringa. Derfor må en del forhold omtales her. Ved inngrep i naturen får en sjelden belyst alle konsekvenser fullt ut.

Reindriftssystemene i Finnmark er kompliserte og sammensatte. Et inngrep på et sted kan forplante seg utover og i neste omgang skape problem og kanskje konflikter med andre reindriftsgrupper. Men inngrep kan også medføre konflikter med andre næringer og interesser. Dersom det for eksempel skjer inngrep sentralt i et viktig vårbeiteland, blir reinen presset bort fra området. Da kan reinen enten trekke inn på beiteland som tilhører andre reindriftsgrupper eller, dersom det er mye dyrka mark og bebyggelse rundt vårbeitet, bli pressa ned mot disse. I begge tilfeller er det fare for konflikter. Inngrepet kan altså føre til flere konflikter i tillegg til den opprinnelige.

Manglende innsikt i og kunnskap om reindriftsnæringa gjør at folk flest har vansker med å forstå den fulle virkning av inngrep som gjennomføres i reinbeitedistriktene.

Men også motstand fra reindriften mot en del inngrep i reinbeitedistrikt kan føre til konflikter og motsetninger mellom reindriften og tettstedsbefolkninga eller lokalbefolkninga. Vegspørsmål skaper lett motsetninger i denne sammenheng. Ennå er det flere lokalsamfunn og tettsteder som trenger veg. Avfolking truer om de ikke får den. Hva skal så reindriften gjøre dersom vegen skal legges gjennom verdifullt beiteland, kalvingsland eller høstbeite? Den kan reise innvendinger og opinion av ulik styrke. Men en har også eksempel på veger som har medført tap og ulemper, der reindriften har unnlatt å gå imot eller reise erstatningskrav fordi dette ville føre til motstand og hets mot reindriften.

Motsetninger av denne art er vanskelig å få bukt med. Et minstevilkår er i hvert fall å forstå den andre parts synspunkter. En kan ikke se bort fra at det enkelte ganger har manglet vilje til å foreta utredninger i samsvar med ønsker fra reindriften side, eller at reindriften enkelte ganger har overdrevet og satt saka på spissen.

Økonomien kommer inn i mange konflikter i forbindelse med inngrep. Utbyggerne slår i bordet med at dersom de skal etterkomme reindriften krav/ønskemål, koster det mye mer. Reindriften på sin side har av naturlige grunner store vansker med å legge fram full oversikt over de tap i kroner som inngrepet vil bety for den.

7.5 NATURINNGREP – LANDBRUKETS/LOKALBEFOLKNINGAS INTERESSER

Her vil konfliktene sjelden bli like omfattende som de en har i tilknytning til reindriften. Det er veger som indirekte har medført flest konflikter i Finnmark. Vegene i seg sjøl er sett på som et gode og har sjelden ført til store konflikter. Men den trafikk de har ført med seg, har skapt konkurranse om ressursene. Vegene har som nevnt flere ganger, gitt folk fra tettstedene adgang til å utnytte ressursene befolkninga i fjord- og innlandsstrøkene før hadde for seg sjøl. Den direkte skade av vegen ved at den har tatt dyrka mark eller beite, har derimot som oftest blitt sett på som mer enn oppveid ved de fordeler vegen har gitt lokalsamfunnet.

Anleggsveger som holdes åpne for allmenn ferdsel, kan lett skape konflikter mellom lokalbefolkninga og folk utenfra ved at det blir konkurranse om ressursene eller ved at vegene fører til uro i beiteområder for husdyr.

Også forsvarets aktiviteter har gitt konflikter. Det har vært strid om områder som skal legges ut til forsvarets aktiviteter, både i Varangerbotn, Porsanger og Alta. Områder med stor øvelsesaktivitet kan vanskelig utnyttes som beiteland for sau. Etter gjeldende lovbestemmelser kan for eksempel ikke saueiere i områder som grenser opp til skyte- og øvingsfelt på statens grunn, kreve erstatning for tap som følge av forsvarets aktivitet, sjøl om beitet har vært nytta gjennom årrekker i den tru at dette var en naturlig rett en hadde. Dette er en følge av at jordbrukets rett til beite i utmark ikke er slått fast gjennom lovverket. Det er det motsatte som er fastslått, dvs. at grunneieren, her staten, kan regulere beitinga. Men formålet med beiterereguleringa var opprinnelig å verne om skogen. (Skogloven av 22. juni 1863, 1. kap., nå lov om særlige råderettar over framand eigedom av 29. november 1968, særlig §§ 11-16.) Bortsett fra striden om Altautbygginga, har det neppe vært store konflikter mellom landbruk/lokalbefolkning og kraftutbygging i Finnmark.

Hytter og hytteområder har av mange vært pekt på som konfliktområder (jfr. "*Hytter*" i kapittel 4.2.6). De medfører konkurranse om utmarksressursene bær, vilt og fisk samt uro i områder som nyttes som beite for sau og ungfé. I enkelte mindre områder kan det stundom være mer folk i hytteområdene enn i lokalsamfunnene. Løse hunder er ofte et problem ved hytter og hytteområder.

Reindriftsanlegg og spesielt sperregjerder har skapt konflikter. Lokalbefolkninga sier flere steder at gjerdene hindrer dem i å bruke utmarksbeitene eller fører til for sterk slitasje på utmarka. Dette er også nevnt tidligere i "*Lokalbefolkning/landbruk – reindrift*" i kapittel 7.2.

7.6 ALLMENNHETENS BRUK AV NATURRESSURSENE – REINDRIFT

Også dette har vært behandla tidligere, ut fra gruppenes synspunkt. I det følgende skal det pekes mer konkret på en del felt og områder der en har konflikter.

7.6.1 Jakt

Høstjakta (som starter 10. september) faller sammen med reinens springtid. Jakta foregår i mesteparten av det beitelandet som nyttes om høsten. Dette skaper problem og konflikter. For reindriften er det spesielt jakt med hund som er uheldig. I denne tida foregår det også flyttinger. Det gjør forholdet enda mer problematisk. Reindriftslovens § 29 gir Landbruksdepartementet adgang til å fastsette utvidet båndtvang for hund i tid og rom i områder der dette er nødvendig av hensyn til reindriften. Reindriften har ønsket endring av jakttida for områder som er spesielt viktige i forbindelse med høstbeiting og flytting. Hos jaktinteresserte, er det liten forståelse for tiltak av denne art.

7.6.2 Fiske/motorferdsel

Det var sjelden konflikter om fiske i vatn mellom reindriften og allmennheten før motorisert ferdsel i utmark førte til sterk øking i bruken av utmarka. Men de største problemene og konfliktene ligger ikke i konkurranse om fisken. De ligger i den økende aktivitet og uro i beitelandet som den motoriserte ferdsla, spesielt på vinterføre, representerer for reindriften. Her har totalforbudet mot motorferdsel fra begynnelsen av mai hatt positiv betydning, men både fra reindriftshold, kommunalt hold og andre sies det at det likevel skjer mye ulovlig ferdsel som skaper problem. Mye

av motorferdsla før 5. mai, altså før totalforbudet trer i kraft, foregår i strid med bestemmelsene i lov om motorferdsel i utmark og vassdrag. Dette har forfatteren konstatert ved sjølsyn og ved samtaler med en rekke personer. Fra kommunalt hold er det også pekt på dette.

I noen vassdrag har det vært konflikter mellom allmennheten og reindriften om fiske etter laks. Mest kjent her er Repparfjordelva der det har vært en rekke konflikter mellom Vest-Finnmark Jeger- og Fiskeforening, som disponerer fiskeretten, og reindriften. Reineiere som driver i det aktuelle distrikt, har i samsvar med bestemmelsene i reindriften fått gratis fiskekort. Påstandene fra fiskeforeninga her har gått på at reineiere ikke overholder gjeldende bestemmelser med hensyn til redskap, fredningstid og fredningsområde (laksetrapp).

Fra Jeger- og fiskeforeninga er det også pekt på at reineiere som ikke tilhører distriktet, fisker i elva uten å løse kort. Vest-Finnmark Jeger- og Fiskeforening hevder videre at reineierne tidligere ikke fiska i elva i det heile. Det påstås også at reindriften fisker ulovlig i andre elver og at de tar laksen med garn i kulpene. Representanter for Vest-Finnmark Jeger- og Fiskeforening sier at deres oppsyn ved flere høve har tatt reindriftenssamer som fisker ulovlig, men fra samme hold understrekes det at mange av samene fisker lovlig og holder seg til gjeldende bestemmelser. Dette gjelder for de som hører til i distriktet.

En reineier som har sommerbeite i Fiettar, distriktet der Repparfjordelva ligger, opplyser at påstanden om at de ikke fiska i elva tidligere er gal. Han sier følgende om dette: «Vi har alltid fiska matfisk i elva. Men tidligere, før veggen over Sennalandet kom, var det ingen hammerfestinger her og kontrollerte oss.» Det er sannsynlig at denne påstanden fra reineierne er riktig, men på den andre side er det like sannsynlig at det er flere reindriftenssamer som fisker i elva i dag enn tidligere. Konflikten oppstår ved at folk utenfra har kommet inn og bestemt over bruk av ressurser som reindriftenssamene i området har utnytta og ansett som en del av sitt næringsgrunnlag. Folk som reindriftenssamer anser som inntrengere i området, har gitt bestemmelser uten at de gamle brukere har hatt noen som helst mulighet til å uttale seg eller få et ord med i laget. Når reindriftensutøverne i tillegg blir fortalt at dette er fiske som de aldri har drevet, eller ikke har rett til å drive i vassdraget, må det oppstå konflikter.

Repparfjordelva er valgt som eksempel fordi konflikten har vært størst her, men også fordi en her har fått en lett forståelig bakgrunn for konflikter av denne art. Slike konflikter har en i flere vassdrag, men de er ikke satt på spissen i samme grad.

7.6.3 Turisme

I kapitlet om reindriften har en pekt på at uro i beiteområdene skaper problemer for reindriften. Stor utfart i spesielle områder kan direkte og indirekte skape konflikter. Fra reindriftensområder utenfor Finnmark har en eksempler på distrikter/samebyer der turismen har gjort stor skade og nesten slått ut reindriften.

I Magerøya reinbeitedistrikt ligger Nordkapp. Veggen dit skjærer gjennom distriktet. Her fører turismen til at enkelte beiteområder vanskelig kan nyttes i turistseongen. Tilsvarende skjer for Kvaløya reinbeitedistrikt ("*Tettstedsutviklinga/ tettstedsbefolkninga – reindriften*" i kapittel 7.3) og ved motorferdsel på vårvinteren i beitelandet.

Men også vanlig skiutfart i attraktive utfartsområder har flere steder i fylket fått et slikt omfang at det er uheldig for reindriftensnæringa.

Allmenn motorferdsel på sommerføre i utmarka, både lovlig og ulovlig, har sjelden et omfang som skaper problem og uro. Men oppkjøring gjør en del skade på beitenene.

7.7 ALLMENNHETENS BRUK AV NATURRESSURSENE – LOKALBEFOLKNINGA

Her vil bare noen konkrete konfliktforhold bli tatt opp. Se for øvrig "*Allmenhetens bruk av ressursene og betydningen av det for lokalbefolkninga*" i kapittel 3.4.13.

Som nevnt, har veger og stigende levestandard ført til at ressurser som et lite bygdelag tidligere kunne ha for seg sjøl, i dag kan nyttes av folk fra heile fylket/landet. Det sier seg sjøl at dette skaper konflikter, spesielt når de uskrevne lover og regler som bygdelaget har for bruk av ressursene, ikke har noen forankring i lovverket og dermed ikke blir respektert av de som kommer utenfra. I tillegg kommer at de ressurser det her er tale om, i mange tilfelle er grunnlaget for at folk bor i bygda.

Bærressursene er meget viktige for mange. I vanlige og gode år er det bær nok i Finnmark. Men bæra som vokser nærmest bygda og vegen, krever minst arbeidsinnsats og kostnader til høsting for dem som bor i bygda og kanskje har bæra som en del av sin leveveg. Allmennheten kommer også lettest til her og det kan bli konkurranse om ressursen.

Den som skal drive næringsfiske i et vatn, ønsker størst mulig kontroll med vatnet for å få størst mulig utbytte av fisket ("*Innlandsfiske*" i kapittel 3.4.8). Skal allmennheten drive garnfiske og annet fiske i vatnet, reduseres næringsgrunnlaget for den som skal skaffe en del av sitt levebrød fra vatnet.

Det samme forhold gjør seg gjeldende for viltet. Hobbyjegeren konkurrerer med yrkesjegeren om fangsten. Dess flere hobbyjegere det er i et område som det drives næringsfangst i, dess mindre blir det på den som har det som næring. Dersom den allmenne utfart er stor i viktige viltområder, kan den redusere viltbestanden og dermed grunnlaget for jakta/fangsten.

Fra ulike hold sies det at arbeidstilbud på andre felt gjør at færre driver utmarks-næring nå enn før. Dette er sannsynligvis riktig. Men det er også sannsynlig at den reduksjon av næringsgrunnlaget som følger av allmennhetens bruk av naturressursene, er en sterkt medvirkende årsak her. Flere har pekt på at allmennhetens bruk av utmarka gjør det umulig å drive utmarks-næring i enkelte områder.

I avsnittet om reindrift er nevnt konfliktforhold ved forpaktning av vassdrag ("*Allmenhetens bruk av naturressursene – reindrift*" i kapittel 7.6). Liknende konfliktforhold har det vært flere av i forholdet til lokalbefolkninga. Mange i Kvalsund kommune har mislykkes at det i første rekke har vært folk fra Hammerfest som har forpaktet fisket i Repparfjordelva og bestemt over den. En kan si at folk fra Repparfjord og Repparfjorddalen som i eldre tid hadde elva som sin næringsressurs, er blitt fratatt muligheten til å bestemme over denne ressurs. På den andre side er folk fra Kvalsund fullt klar over at Vest-Finnmark Jeger- og Fiskeforening har gjort et stort arbeid med å få opp laksebestanden i vassdraget.

Fra andre deler av Finnmark er det pekt på liknende forhold der bortforpaktning av fisket til foreninger utenfra har ført til at lokalbefolkninga/bygdefolket er blitt fratatt herredømme over det fisket som de har drevet gjennom generasjoner.

Når lokalbefolkninga/bygdefolk blir fratatt en rettighet de meiner å ha, eller ikke får anledning til å være med å bestemme over bruken av den, skaper det konflikter og mangel på respekt for de regler som blir gitt for fiske i vassdraget. Det ser for eksempel ut som om konflikter av denne art blir mindre når det er foreninger/lag i bygda som forpakter fisket i vassdragene.

Slike konflikter grunner seg for det første i konkurranse om ressursene. Men for det andre er det og ofte hos allmennheten en manglende forståelse for og anerkjennelse av de rettigheter som folk fra lokalsamfunnene, spesielt de samiske lokalsamfunn, meiner de har til disse ressurser.

7.8 FJORDFISKE – KYSTFISKE/ HAVFISKE

Konfliktene på dette felt går på hvem som skal utnytte fiskeressursene inne i fjordene og hvilke redskaper som skal kunne nyttes her.

Alle fjordfiskere forfatteren har vært i kontakt med, sier generelt at alle aktive redskaper medregna snurrevad må bort fra fjordene. Spesielt har de pekt på at snurrevad skader oppvekstområdene for fisken. De meiner at det nesten aldri er blitt tatt hensyn til fjordfiskernes erfaringer, og at heile fiskerinæringa har måttet lide for det.

Fjordfiskerne meiner at passive redskaper ikke bare vil gi dem mulighet til å drive sitt fiske, men det vil også sikre fiskeressursene for framtida.

Det kan her nevnes at fiskerlag i fjordbygdene ved flere anledninger i vedtaksform har krevd fredning av fjordene mot aktive redskaper. Dette synet er akseptert av Finnmark fiskarlag. Det Rådgivende utvalg for lokale reguleringer i Finnmark avga 18. desember 1983 følgende enstemmige uttalelse til Fiskeridirektøren:

«Grunnlaget for bosetningen rundt fjordene i Finnmark har vært fiske og jordbruk, og særlig en kombinasjon av disse næringer. Endringer av fiskeressursene vil også kunne sette bosetningen i fare.

Dagens store beskatning av fisket i fjordområdene i vårt fylke vil kunne føre til at fjordfiske blir ulønnsomt, med det resultat at de som driver fiske fra mindre båter med tradisjonelle redskaper som jukse, garn og line må slutte. I denne situasjon er det viktig at fjordfiskeressursene blir forbeholdt fiske fra mindre båter med tradisjonelle passive redskaper. For å oppnå dette er det nødvendig med helårig totalforbud mot fiske med snurrevad, not og trål.

Et slikt totalforbud må kunne gjennomføres i nært samarbeid med fiskernes organisasjoner i fylket og sentralt.

Det Rådgivende utvalg for lokale reguleringer går inn for at de indre fjordområder i Finnmark blir totalfredet mot bruk av snurrevad.

Grensene for fredningene mot snurrevad anbefales å bli de samme som er foreslått og delvis med nåværende ordning.»

7.9 NATURVERN – PRIMÆRNÆRINGEN

Fredning av områder etter naturvernloven har medført få konflikter. Dette har sammenheng med at primærnæringene for det meste kan utøves i fredningsområder når en ser bort fra aktiviteter som oppdyrking og skogsdrift. Restriksjoner på motorferdsel i verneområder er med på å begrense allmennhetens bruk av dem. På den annen side vil forbud mot motorferdsel i verneområder også kunne begrense reindriftas bruk av motorkjøretøy. Det har ved enkelte høve skapt konflikter mellom reindrift og naturvern.

Forbud mot store tekniske inngrep gjør at grunnlaget for primærnæringene sikres. På flere måter kan således fredningsområder virke positivt for primærnæringene.

Fredning av rovdyr/rovfugler har ved enkelte høve skapt uoverensstemmelser mellom primærnæringene og naturvernet. På dette felt er det nødvendig med erstatningsordninger som ikke er for tungrodd.

Fra naturvernhold er det pekt på at den utstrakte bruken av sperregjerder i beiteområdene påfører naturen store skader. Naturvernere og reindriftas folk ser ut til å være enige om at for stort reintall og dermed beitepress har påført skader på naturgrunnet.

Vedlegg

Sammendrag av spørreundersøkelsen blant sjølaksefiskerne i Finnmark

(Undersøkelsen er utført av Finnmark Jordsalgskontor og gjengitt i årsmeldinga for 1982).

«Vi vil få takke alle sjølaksefiskerne som har vært med på denne undersøkelsen, som er den første i sitt slag. Vi har fått inn mange nyttige opplysninger og meninger, noe vi håper vil bli lagt vekt på av de rette myndigheter.

Samtlige registrerte sjølaksefiskere i Finnmark fikk høsten 1981 tilsendt et spørreskjema med i alt 42 spørsmål angående laksefiske. I alt ble 1 460 fiskere tilskrevet fordelt på 806 personer med «statsplasser», 619 fiskere med private lakseplasser og 35 drivgarnsfiskere. Etter puring kom det totalt inn 856 svar, dvs en svarprosent på 59.

Personer med «statsplass» var flinkere til å svare enn de med privat lakseplass. Flest svar kom det fra kommunene Sør-Varanger, Lebesby og Alta.

Størstedelen av sjølaksefiskerne er eldre folk (66% er eldre enn 50 år). Pensjonister utgjør ca 1/4 av sjølaksefiskerne. Laksefiskerne er erfarne innen sitt virke. 3/4 av fiskerne har drevet laksefiske mer enn 10 år. 91% av fiskerne fisker i samme kommune som de er oppvokst. Dette viser stabil bosetting for sjølaksefiskerne.

På fylkesnivå ville ca 360 familier vurdere å flytte hvis de mistet muligheten for laksefiske.

64% av de som svarte har laksefiske som binæring, 17% har det som hovedyrke og 19% betrakter sitt fiske som rekreasjon og trivselsfiske.

De fleste sjølaksefiskerne (87%) har jordbruk og/eller fiske som hovedyrke.

Laksefiskerne oppgir å ha svært lave årsinntekter. Vel halvparten (59%) har årsinntekter lavere enn kr 40 000.

Krokgarn er det vanligste redskap blandt sjølaksefiskerne i Finnmark. Kilenot er gått mer og mer ut av bruk. 35 personer har konsesjon for drivgarnfiske.

66% av fiskerne oppga totalfangst av laks på mindre enn 100 kg for 1981. Kun 3% har fangster større enn 1 000 kg, og dette er vesentlig drivgarnsfiskere. Omregnet til fylkesnivå ble det tatt ca 180 tonn laks på krokgarn og kilenot i 1981. Dette er 60% mer enn den offisielle fangststatistikk.

De fleste laksefiskerne solgte fangsten sin til oppkjøper. 23% solgte privat og 1/3 av fiskerne nytter alt i egen husholdning.

Ca halvparten (45%) av fiskerne mener det er for lave priser på laks. Flere hevder det er de store mengder oppdrettslaks som «ødelegger» prisene.

Majoriteten av fiskerne (89%) synes lakseskatten på 2% er passende og ønsker ikke lakseskatten erstattet med en redskapsavgift.

Vel halvparten av fiskerne (55%) er organisert i fiskarlag. 6% er organisert i bondelag eller bonde- og småbrukerlag. Mange er ikke organisert og 70% av de spurte ønsker en egen organisasjon for sjølaksefiskerne.

64% av fiskerne svarte at forlenga fredningstid om våren var den regulering som var til størst ulempe for sjølaksefisket. 74% svarte at maifisket betyr og/eller betydde mye for dem.

Forbudet mot settegarn som kom i 1979 har imidlertid hatt liten betydning for laksefisket.

Et flertall av fiskerne (75%) ville foretrekke en konsesjonsordning av alt laksefiske i sjøen framfor utvida ukefredning.

Et eventuelt forbud mot monofil ville ha negativ virkning for 70% av fiskerne.

35% av laksefiskerne hadde fatt sjøfugl på fiskeredskaper. Omregnet til fylkesnivå ble det tatt ca 5 000 sjøfugl på laksefiskeredskap i 1981.

Vel halvparten av fiskerne svarte at kobben (sel) er til stor plage for laksefiske. Kobben (havert, grønlandssel og steinkobbe) gjør foruten å skremme og ta laks, også stor skade på redskaper.

De fleste fiskerne (76%) mener laksestyrene gjør en brukbar jobb. Mange mener imidlertid at det er for få aktive laksefiskere representert i laksestyrene.

15% av laksefiskerne oppga å være kontrollert av oppsynet i 1981. De fleste (74%) var fornøyd med lakseoppsynet i sitt distrikt. 11% oppga at ulovlig fiske var et problem.

72% av de som svarte er fornøyd med at utvisning av lakseplasser på statens grunn fortrinnsvis bør utvises til aktive jordbrukere og fiskere. De som ikke er fornøyd reagerer særlig på at pensjonister og trygdede må vike plassen for andre. Mange hevder også at jordbrukere ikke må sidesstilles med fiskere, at andre enn jordbrukere/fiskere bør kunne tildeles lakseplasser og at for mange hobbyfiskere får tildelt lakseplass.

Halvparten av fiskerne (48%) mente at informasjon om nye reguleringer i laksefisket har vært for dårlig. Mange klaget over at nye reguleringer har kommet like før sesongstart. De fleste (91%) var fornøyd med den informasjonsbrosjyren som ble sendt ut i 1981.

60% av fiskerne mente at myndighetene forvalter laksefisket dårlig. De viktigste innvendinger var:

- reguleringene i sjølaksefisket har vært for harde,
- reguleringene truer laksefisket som næring og dermed bosettinga langs kysten,
- enkelte unødige reguleringer (for eksempel tråd nr 8 i ledegarnet),
- fangstene på krokarn/kilenot er sterkt redusert pga det harde drivgarnfisket,
- misnøye med utvisning av lakseplasser,
- sjølaksefiskerne har liten innflytelse i lakseforvaltningen,
- for få reguleringer i elvefisket etter laks,
- lakseoppsynet er for dårlig,
- de som forvalter laksefisket mangler lokalkunnskap,
- fiskereglene er for lite differensierte.

Fiskernes forslag til bedre forvaltning var følgende:

- endret fiskesesong for krokarn og kilenot med tidligere startdato og tidligere avslutning,
- drivgarnfisket må reduseres, i første rekke slik at fiskere sørfra blir utelukket fra feltene i Finnmark,
- fiske i elvene må avsluttes tidligere for å verne gytefisken,
- praksisen med utvisning av lakseplasser på statens grunn bør justeres,
- kobbebestanden må reduseres,
- lakseoppsynet må intensiveres,
- sjølaksefiskerne må danne sin egen organisasjon.»

Hele rapporten kan fås tilsendt ved henvendelse til fylkesmannen, miljøvernavdelingen eller jordsalgskontoret.

LITTERATUR

Av den viktigste litteratur som er brukt ved dette arbeid, kan nevnes:

- Bartholdsen, Arthur:** Gjenreisninga av jordbruket i Finnmark og Nord-Troms etter krigsherjinga i 1944, 1981.
- Direktoratet for vilt og ferskvannsfiske, Fiskerikonsulenten i Finnmark:** Rapport nr. 1 1979 Bruken av anleggsvegen Adamselv kraftverk
- Eidheim, Harald:** Aspect of the Lappish Minority Situation.
- Eidheim, Harald:** Erverv og kulturkontrakt i Polmak, trykt i samiske samlinger bind IV, Polmak og Manndalen, to samebygder, 1958.
- Falkenberg, Johannes:** Bosettingen ved indre Laksefjord i Finnmark, Oslo 1941.
- Helland, Amund:** Topografisk – statistisk beskrivelse av Finnmarkens Amt, I, II og III, Kristiania 1906.
- Imset, Øystein:** Jordbruket i kyst-Finnmark utvikling eller avvikling. Hovedoppgave ved Geografisk institutt ved universitetet i Bergen og Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø, 1982.
- Kolsrud, Knut:** Sjøfennane i Rognsund, Institutt for folkelivsgranskning, Universitetet i Oslo, 1955.
- Larsen, Anders:** Om sjøsamene, Tromsø Museums årshfte, humanistisk avdeling nr 1B, Tromsø 1950.
- Minde, Henry:** Trekk fra samenes historie i Alta, artikkel i Årbok for Alta 1982.
- Niemi, Brox, Hætta, Jacobsen og Eriksen:** Trekk fra Nord Norsk historie, Gyldendal Norsk Forlag 1976.
- Niemi, Einar og Eriksen, Knut Einar:** Den finske fare, Universitetsforlaget 1981.
- Nesheim, Asbjørn:** Trails from life in a sealappish distrikt, samiske samlinger, Oslo 1949.
- NOU 1978: 18 A og 18 B:** Finnmarksvidda, natur-kultur og Bruken av Finnmarksvidda.
- Peine, Robert:** Goast lapp society I og II, Tromsø Museum 1957 og Universitetsforlaget 1965.
- Reindriftsadministrasjonen:** Melding om reindrift 1980 og 1981.
- Samisk Institutt:** Dieđut nr. 1 1983 De samiske kyst- og fjordområdene.
- Statistisk Sentralbyrå:** Diverse statistikk: Folke- og boligtellinger, Landbruks-tellinger, Lakse- og sjøaurefiske.
- Thorsvik, Eivind:** Ut mot hav. Fiskerihistorie for Nordland, Bodø 1977.
- Tønnesen, Sverre:** Retten til jorden i Finnmark, Universitetsforlaget 1972, 2. utg. 1979.
- Utenriksdepartementet:** Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommission av 1964, 1967.
- Valonen, Niilo:** Ptarnigan Trapping in the Village of Nuorgam in Utsjoki, Uppsala 1956.
- Vorren, Ørnulf:** Finnmarkssamenes nomadisme I og II, Universitetsforlaget 1962.
- Vorren, Ørnulf:** Reindrift og nomadisme i Sør-Varanger i 1951.
- Aarseth, Bjørn:** Noen hovedtrekk i samfunnsutviklingen i samiske bosettingsområder de siste årtier. Notat, Universitetet i Tromsø, Tromsø Museum 1980.

Einar Richter Hanssen

Del IV
Bruken av naturressursene i finnmark fra
1918 til ca. 1970

KAPITTEL 1

Innledning

Utredningen er todelt. Første del er en kortfattet fremstilling av alle bruker- og befolkningsgruppers bruk av naturressursene i Finnmark fra 1. verdenskrig og frem til våre dager. I andre del gjøres det rede for rettsoppfatninger i Finnmark i samme periode i den grad det er mulig. Begrepet rettsoppfatninger vil også bli berørt i første del. I forbindelse med utredningen vil det være nødvendig å foreta en presisering av emnet, samt definere noen begreper.

Når det gjelder brukergrupper, har jeg 1) valgt å ta for meg de som er knyttet til næringene reindrift, jordbruk og fiskeri og disses utnyttelse av utmarksressursene: bær, stor- og småvilt, fugleegg og dun, innlandsfisk, torv, skogsprodukter. Dette er ressurser som har vært utnyttet i Finnmark i tusener av år. 2) Dernest ser jeg på hva man kan kalle nye næringer. Det gjelder bergverksdrift, kommersiell skogsdrift og vannkraftverk. Dette er ressurser som ble tatt i bruk på 1800-tallet, men særlig 1900-tallet. Det samme gjelder kommunikasjoner (d.v.s. veier, telegraf- og telefon, fly). Men mens de andre næringene utnytter ressurser og samtidig legger beslag på areal, tar de nevnte kommunikasjonsmidlene bare i bruk landet. På den annen side er en utbygd infrastruktur en forutsetning for utnyttelse av et områdes ressurser. Samekomiteén av 1956 pekte f.eks. på at «byggingen av mellomriksveien Kautokeino-Hætta vil få avgjørende betydning» for lønnsomheten til reinslakteriet i Kautokeino.²

På lignende måte griper alle næringer inn i hverandre: tilgang på elektrisk kraft vil kunne få igang små- og hjemmeindustri, fiskeindustri, slakterier og erstatte torv og ved som brensel, sa fylkesmann Gabrielsen i 1937.³

Selv om tendensen gikk mot en spesialisering av yrkene, var det mange som, særlig i mellomkrigstiden, kombinerte jordbruk og fiske. Felles for primærnæringene var at de ofte ble kombinert med en eller flere binæringer. Det gjelder ikke for de som var knyttet til bergverksdrift (primærnæringer: fellesnavn på de næringer som fremstiller råstoffer). Det var imidlertid, iallefall til 1950-årene, en svakhet ved næringslivet generelt at det var så sesongpreget. Dette var mer utbredt enn i landet ellers og sesongen var også kortere i Finnmark. Med sesong her menes sommerhalvåret. Var man f.eks. ikke fast ansatt i kraftlag, bygg- og anleggsvirksomhet m.m. sto man uten arbeid om vinteren.

Når det gjelder utmarksressurser, har det store flertall av Finnmarks befolkning utnyttet en eller flere av fylkets ressurser. Med økende velstand og fritid for folk flest etter krigen har folk utenom primærnæringene tatt naturen i bruk på en helt annen måte enn før. Hyttebyggingen økte f.eks. sterkt i 1960-årene.

Harald Eidheims karakteristikk av forholdene i Polmak rundt 1950 illustrerer nettopp behovet for å kunne utnytte hele naturen. Hans uttalelse kunne forsåvidt ha dekket hvilken som helst region av Finnmark:

«Det karakteristiske ved naturtilhøva i Polmak og for så vidt i heile indre Finnmark er at det på mange måtar er eit rikt område, men det er vanskeleg å vinne over dei sterke grenser som klima og temperatur set for utnyttinga av dei naturlege ressursar som området har. Framfor alt er det eit serdrag at dei klimatiske variasjonane frå år til år kan redusere utbyttet av ressursane så sterkt. Fram til denne tid har det difor ikkje lukkast for folk å skape eit

2. Innst. 1956:41

3. FFF 1937: sak 57, s 273

stabil næringsgrunnlag, mælt etter vanleg norsk målestokk, basert på utnyttinga av naturrikdomane.»⁴

I Finnmark var det inntil reindriftsloven av 1978 ikke et samisk privilegium å drive reindrift. Men i praksis var næringen bare drevet av samer. Etter folketellingene i 1920 og 1930 var kun en håndfull kvener oppført som reineiere. En annen sak er om folketellingene er helt korrekte i etnisk forstand.

Her i utredninga behandles hver næring for seg. Innenfor hver næring ser vi – i den grad det er mulig – på hvordan de enkelte befolkningsgruppene opptrer og utnytter ressursene. I forbindelse med de forskjellige brukergruppers etniske tilhørighet derimot er det store kildeproblemer. De sosialantropologiske undersøkelser har f.eks. hovedsakelig vært utført i samiske strøk (Falkenberg, Kolsrud, Eidheim, Steen). I mange områder opptrer også befolkningen så kulturelt ensartet, at det av den grunn er vanskelig å få tak i deres etniske tilhørighet. Selv om vi da kan svare på, hvordan befolkningen i de ulike regionene som helhet har utnyttet ressursene, kan det likevel være vanskelig å få skikkelig svar på spørsmålet: – Er det forskjeller på befolkningsgruppene innen regionene, og mellom disse ?

Særlig for mellomkrigstidens del kan vi imidlertid gi et tilnærmet riktig svar på spørsmålet. Falkenberg skrev f.eks. i 1938 at i «erhvervslivet står finnene og kvene hverandre nær. Det er fiske og jordbruk som er det økonomiske grunnlag for deres eksistens». Det var det også for mange nordmenn, men i relativ forstand betydde disse yrkene mindre for dem. En stor del av disse var nemlig knyttet til industri, veiarbeid og handel. Noen var også embetsmenn og offentlige tjenestemenn.⁵

Falkenbergs påstand blir bekreftet av den yrkesmessige fordeling av menn over 15 år innenfor hver befolkningsgruppe, i folketellingene av 1920 og 1930, beregnet i promille (pr. 1000).

	Samer	Kvener	Nordmenn
1920			
Reindrift	70	9	-
Jordbruk	267	237	90
Fiske	546	508	478
Annet	117	246	432
	1000	1000	1000
1930			
Reindrift	67	4	-
Jordbruk	249	245	76
Fiske	555	496	429
Annet	129	255	485
	1000	1000	1000

4. Eidheim 1958:15

5. Falkenberg 1938:62

Figur 1.1 1920: Yrkesfordeling pr. 1000 mann

Figur 1.2 1930 Yrkesfordeling pr. 1000 mann

Kilde: NOS Folketellinger 1920 og 1930. Bearbeidet av forfatter.

M.h.t. geografisk inndeling har jeg delt landkommunene i Finnmark i regionene: Innland, Fjord og Kyst. Jeg har benyttet kommuneinndelingen før 1964, men med de moderne kommunenavnene. «Innland» omfatter kommunene Polmak, Karasjok og Kautokeino. «Fjord» omfatter Alta, Talvik, Kvalsund, Porsanger, Tana, Nesseby, Nord-Varanger og Sør-Varanger. «Kyst» omfatter Loppa, Hasvik, Sørøysund, Måsøy, Nordkapp, Lebesby, Gamvik, Berlevåg, Båtsfjord. Jeg presiserer at bykommunene ikke er tatt med.

Når det gjelder f.eks. Nord-Varanger og Lebesby, kan det kanskje virke litt tilfeldig i hvilke grupper de er plassert. Begge er jo typiske kyst- og fjordkommuner. Men Nord-Varanger havnet i «Fjordgruppen» fordi jordbruket spilte en større rolle her enn i Lebesby. Slik sett burde – hvis det var mulig – alle kyst- og fjordkommuner vært delt i en landdel og en havdel. Det eneste unntaket er Nordkapp. Dette skyldes at selv ikke fastlandsdelen ligger i noe klimatisk skjermet miljø. Kommunen er nærmest 100% vendt mot havet. Det er da også den eneste kommunen hvor jordbruket gikk tilbake i mellomkrigstiden.

Strengt tatt burde inndelingen være mindre grov, men med denne regionale fordeling får man også en tilsynelatende etnisk fordeling av undersøkelsesområdet. Samer i innlandskommunene, samer og kvener i fjordkommunene og nordmenn i

kystkommunene. Fullt så enkelt er det ikke: Alle tre grupper bor og har alt lenge bodd om en annen.

Som en illustrasjon på dette kan vi se på en prosentvis fordeling av befolkningen etter avstamming og språk i noen utvalgte kommuner i 1920:

	Samer	Kvener	Samer/ kvener	Nordmenn	
Loppa	30	5	9	56	=100
Kvalsund	51	9	3	38	=100
Porsanger	45	34	5	16	=100
Tana	55	16	3	26	=100
Sør-Varanger	16	24	-	60	=100

Kilde: NOS Folketellingen 1920, tabell 4, side 54-55. Bearbeidet av forfatteren. Tallene er avrundet til nærmeste hele tall.

Utviklingen i perioden 1918-70 gikk dessuten mot en oppløsning av denne regionale fordelingen av de etniske gruppene. Dette hang først og fremst sammen med økende norsk fremmarsj, både i form av direkte innflytting, men også som fornor-sking – både politisk besluttet og i form av press fra storsamfunnet. Antall blandete ekteskap økte, og det samme gjorde den generelle mobiliteten i samfunnet. Her kan vi vise til folketellingen av 1930 som viser at de norsktalendes andel økte i alle finnmarks-kommunene, unntatt Karasjok og Sørøysund. I disse var det en svak tilbakegang.⁶

Så langt råd er, er hvert enkelt kapittel ordnet kronologisk. Jeg behandler først mellomkrigstiden, deretter tiden etter 1945. Tilsynelatende er det sterke argument for å behandle krigstiden separat. På mange måter representerte den et brudd i utviklingen, og en tilbakeførsel til gammelt levesett.

Særlig i de områdene hvor man var gått over til ren pengehusholdning, ble man nå tvunget så å si, til å vende tilbake til naturen. Selvberging ble en nødvendighet igjen. Men samtidig drev krigen også utviklingen fremover, tildels med stormskritt. Det er nok å nevne brenningen og evakueringen 1944. Krigen forsterket tendenser som alt lå der.

Som Sonja Westrheim sier det: «Det viser seg derfor at krigen ikke var den egentlige årsak til nedleggelse av setre i Finnmark. Nedleggelsen ville ha kommet uansett, med innføring av et moderne jordbruk.»⁷

Jeg har valgt å slutt utredningen rundt 1970. Dette skyldes at det skjedde så store forandringer i samfunnet i løpet av 1960-årene – bl.a. kulturelt, økonomisk, kommunikasjonsmessig og hva angår bruken av utmarksressursene – at jeg finner det naturlig å stoppe der.

Nye næringer knyttet til tertiærnæringene har vokst frem, og primærnæringene er blitt spesialiserte og teknifiserte i en grad som var totalt ukjent tidligere. Den kommersielle utnyttelsen av utmarksressurser er ikke lenger av betydning for den enkeltes evne til å overleve. Ennå på 1960-tallet ble det f.eks. eksportert store mengder bær og vilt fra innlandet til byene og fiskeværerne. Dette salget er nå forsvunnet. Idag sørger den enkelte selv for sine forsyninger, og formidling av innlandsressur-

6. Folketellingen 1930:tabell 1, s 8-9

7. Westrheim 1978:224

sene foregår stort sett ved bytting eller gaveutveksling innen familien og vennekretsen.

Derimot er det ikke tvil om at utmarksressursene nå har fått en ny rolle å spille, som trivselsfaktor. I den løpende debatt om levekår og fraflytting har det f.eks. blitt hevdet at begrensninger i bruken av naturen ville sette en endelig bom for folks ønske om å bo i Finnmark. En fri natur er en av de store fordelene Finnmark har. For enkeltpersoner og visse grender og bygdelag betyr ennå utmarksressursene et viktig tilskudd til den personlige økonomi.

Det kan heller ikke være noen tvil om at vi har å gjøre med et stort mørkefelt, økonomisk sett. Det må være mange som skjuler slike tilskudd til husholdningen, fordi de ikke ønsker å betale skatt. Det er derfor svært vanskelig å vurdere både omfang og verdi av utmarksressursene. Det gjelder forsåvidt for hele perioden som behandles. Fra en spørreundersøkelse fra Tverrelvdalen oppgis det at skattlegging av jaktutbyttet tok til rundt 1. verdenskrig, men at kommunen kun skjønnsignet («skjønte») beløpet.⁸ Det må bety at man vanligvis ikke oppga hva man tjente på slik virksomhet.

«Den gamle kombinasjonen fiske og gårdsbruk er det slutt med» i Loppa, skriver Gamst og Samuelsberg.⁹ Men på noen – tildels isolerte – steder er den fremdeles en realitet. Her kan nevnes debatten fra slutten av 1980-tallet om fremtiden til bygdene Laggo, Nervei og Langfjordnes i Gamvik kommune. Men kombinasjonen av en primærnæring med et mer moderne yrke, har likevel større aktualitet idag.

Kildene for utredningen er i stor grad trykte. De viktigste unntakene er Medisinalrapporter, Norsk etnologisk granskings spørreundersøkelser, Norsk Geografisk Oppmålings topografiske undersøkelser og intervjuer og samtaler som jeg har foretatt, særlig i forbindelse med mitt arbeide med lokalhistorie for Porsanger og Nordkapp. I min analyse av f.eks. antall bruk og bruksstørrelser har jeg benyttet NSD's kommunedatabase.¹⁰

8. NEG 21070 Tverrelvdal 1968

9. Gamst og Samuelsberg 1983:80

10. En forutsetning for bruk av data fra NSD's kommunedatabase er at følgende tas med enten i forord eller som note: «En del av de data som er benyttet i denne publikasjonen er hentet fra Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjenestes (NSD's) kommunedatabase. NSD er ikke ansvarlig hverken for analysen av dataene eller for de tolkninger som er gjort her.»

KAPITTEL 2

Reindrift

I likhet med jordbruk og fiskeriene var (og er) reindrift en primærnæring. Men samtidig var den en så særegen næring, at den vanskelig kunne sammenlignes med andre næringer. For selv om den i prinsippet var åpen for alle inntil 1978, var den i praksis en samisk næring. Både drifts- og kulturmønster var annerledes enn for andre næringer i Finnmark. Ivar Bjørklund og Terje Brantenberg understreker i 1981 at et fast driftsmønster innen reindriften er en umulighet: «Arealbruk i reindrift kan ikke sammenlignes med noen annen næring.»¹¹

Tidligere har det imidlertid vært arbeidet for stasjonær drift, som i Samekomitéens innstilling 1956 der det hevdes at de lange flyttingene «vil måtte kreve et betydelig større fôrforbruk for reinen enn stasjonær drift, – og allikevel vil dyrenes produksjonsverdi synke».¹²

Til begge de foregående utsagnene er det å bemerke at det er dårlige år som gjør at stasjonær drift er vanskelig å innføre, ikke at denne driftsformen er en umulighet i seg selv. Et hinder for stasjonær drift ved kysten er de store snemengdene. Ole K. Sara sa også i 1979 at dette ikke var tilrådelig, og at forbudet av 1853 mot sommerbeiting på innlandet var fornuftig: Det er dårlig tilgang på sommerbeite på vidda p.g.a. tynt jordsmonn, tørt klima og lav gjenvekst. Laven er f.eks. sårbar ved reintråkk i varmt sommervær. Forbudet hadde ellers sin bakgrunn i grensesperringen 1852: Vinterbeitene i Finland var ikke lenger tilgjengelig for norsk rein, slik at vinterbeiteområdene totalt sett ble innskrenket og vinterbeitene i Norge måtte derfor beskyttes.¹³

Reindriften gjennomgikk i likhet med andre næringer store forandringer i løpet av perioden 1918-70. Men ifølge Bjørklund og Brantenberg, har ikke forutsetningene for å drive reindrift forandret seg tross f.eks. tekniske hjelpemidler:

1. Reinen begynner å trekke av seg selv vår og høst. Dette kan utsettes en tid, men ikke hindres. Snescotere o.l. kan bare styre reinens vandringer.
2. Tilgangen på beite virker styrende på hva som skjer. Lite beite gjør at den sprer seg og blir vanskelig å holde igjen. Mye beite gjør at reinen lettere samler seg, men den blir på den annen side vanskelig å flytte. Reinen foretrekker visse beiter fremfor andre som f.eks. grøntvekster om våren og sopp om høsten. Slike forekomster styrer dens adferd.
3. Reinen trekker alltid mot vinden. Men vind fører til bestemte typer føre. Dette kan skape spesielle problemer. Sydlig vind og varme gjør det f.eks. vanskelig å flytte på vinterføre.
4. Flokkens sammensetning skifter gjennom årssyklusen, noe som betyr at arbeidet må organiseres på ulik måte året gjennom.¹⁴

2.1 BESTANDENS STØRRELSE

Reindrift var nok den hovednæring som lengst motsatte seg forandringer. Modernisering av driften begynte først på 1950/60-tallet. Økonomisk sett var den å ligne med høstingsjordbruk, jakt e.l. Reinbestanden var f.eks. utsatt for store fluktuasjoner. Ikke bare reineieren, men også naturen var m.a.o. med på å bestemme utbyttet.

11. Bjørklund og Brantenberg 1981:19

12. Innst. 1956:43

13. Finnmark 1979:362

14. Bjørklund og Brantenberg 1981:19-20

Det gjelder sykdom, underernæring, skred, drukning og rovdyr. Dessuten tyvslaktning og i moderne tid også trafikk.

Men idag kan reineieren begrense tapene på en mer effektiv måte enn tidligere. Det gjelder bl.a. medisiner for sykdom og krisefôring (f.eks. fôrsilo av bladrik, næringsrik timotei) hvis beiten låses vinterstid av store snemengder og is.¹⁵ Ulven som før var en stor trussel, er nå i praksis utryddet. Den første reindriftsavtalen som kom i 1977, virket også i retning av å gjøre reineieren mer uavhengig av naturens tilbakeslag. Den ga en minsteinntekt pr. årsinntekt.

Tallet på dyr var sterkt varierende, uttalte Carl Schøyen i 1950: I dårlige år kan det i enkelte kommuner gå ned i det halve, for så å skyte rask vekst igjen.¹⁶

Reinbestanden på Varangervidda var f.eks. i slutten av 1920-årene på ca. 8 000 dyr, og i 1938 på 3 000. Beitet var anslått til å være tilstrekkelig til 18 000. Håkon Evjenth sier at tilbakegangen kunne skyldes overflytning til Sør-Varanger, men uansett årsak, så var den i tilbakegang. Han mener dette bl.a. skyldes den ekstensive driften som medførte en «uhyggelig» høy tapsprosent, og at reintyvene herjet mer her enn andre steder. Dessuten var reineierne bare halvt flyttsamer siden de kombinerte driften med jordbruk. Dette medførte mindre rasjonell drift.¹⁷

Figur 2.1 Reinbestandens fordeling på vinter- og sommerbeiter 1920:

Kilde: Nordlandet 1920:54

I 1968 var det f.eks. en nedgang i bestanden på 9000 dyr i forhold til året før p.g.a. spesielt dårlige beiteforhold på våren.¹⁸

Reinbestanden i Finnmark var i 1930 på 78 000 dyr, og i 1940 nede i 61 000. Frem til 1970 var antallet dyr både høyere og lavere, men fra 1970 har bestanden

15. Nordberg 1986:50 og Skoglund 1993:18

16. NVL 1950:148

17. Evjenth 1938:172-173

18. Finnmark fylke. Naturgrunnlag og økonomi 1970:6

vist en stigende tendens.¹⁹ Den var i 1988/89 kommet opp i 200 000 dyr, men er idag redusert til ca. 150 000.²⁰

	1950	1960	1965	1960	1970
Kautokeino:	28 040	46 840	55 440	37 644	40 594
Karasjok:	14 430	24 770	26 760	20 063	24 027
Polmak:	6 120	5 670	5 760	3 845	4 264
Varanger:	5 220	11 600	9 320	7 162	8 589
Sum	53 810	88 880	97 280	68 714	77 474

Kilde: NOU 1978: 18A, side 236. Tallene viser vinterbestanden inklusive sytingsrein.

Figur 2.2 Sommer- og vinterbeitedistrikter 1962

Kilde: Ørnulv Vorren: Finnmarkssamenes nomadisme I 1962:12

2.2 FLYTTERUTER

Sist i april begynner reinen å trekke nordover. Reindriftssamen tar da med «seg alle sine eiendeler, sitt hus, sitt bohøve», skrev Carl Schøyen i 1950.²¹ Men det gikk

19. Finnmark 1979:360

20. Befring 27/10.1993.

ikke fort, det kunne ta uker og måneder. Sist i august begynner tilbakeflyttingen, og de var tilbake i oktober. Hensynet til reinen var alltid bestemmende for hvor de valgte boplass, hevdet Schøyen.

Siden grensesperringen 1852 har reindriften i hovedtrekk foregått som nå.²² Kautokeinosamene flytter om sommeren til de store øyene (Kvaløy, Seiland, Stjernøy) og halvøyene vest for Porsanger samt Nord-Troms. Karasjoksamene har sommerbeiter på fjellet innenfor bunnen av Porsanger og Laksefjord, på halvøyene på begge sider av disse fjordene og på Magerøya. I 1930-årene hadde flere begynt å bygge eller leie seg hus i Karasjok. Dette i motsetning til Kautokeinosamene som bodde i telt året rundt, og hvor bare noen av familiene bodde deler av året på kirkestedet. Karasjoksamene hadde også hus på Magerøya. Polmaksamene hadde sommerbeite på Nordkynhalvøya mellom Tana og Laksefjord. Familien flyttet som regel med. Men mange hadde også begynt å bygge eller kjøpe seg hus langs Tanaelven. Varangersamene holder sine dyr fra vår til høst på nordsiden av fjorden. Alle gifte hadde hus med gårdsbruk på sørsiden av fjorden, og her bodde koner og barn, mens mennene vokter reinen. Det var dessuten et par tusen dyr som beitet hele året på sørsiden. De ble eiet dels av fastboende, dels av flyttsamer og skoltesamer. Denne tendensen til å forene fast bosetning med reindrift kunne man også finne i Nordland og Sverige, men ikke i vestfylket.²³

Selve flytteprosessen var den samme både før og etter krigen. Flyttingen til sommerbeitene som omfatter øyer og halvøyer i Finnmark og Nord-Troms tok til i midten av april. Dyrene ble ført til øyene dels med føringsprammer, dels svømte de over.²⁴ Etter krigen har man imidlertid gått mer og mer over til prammer. Selv om reinen er en god svømmer, så kan avstandene være opptil 10 km, og mange dyr har omkommet under oversvømmingene.²⁵ En annen årsak til bruk av prammer er stor trafikk på sjøen. Oversvømmingen kan også bli forsinket av langvarig dårlig vær om våren eller fordi det er nok plass på fastlandet.

Kalvingen foregår mest på sommerbeitelandet. Men enkelte Kautokeinosamer har sine kalvingsplasser i vårbeitedistriktene og flytter først etter kalvingen til sommerbeitelandet.²⁶

Mot slutten av august begynte reinen å trekke tilbake mot vinterbeitene. Reinen ble da samlet, og det ble foretatt utskilling av rein som i sommerens løp hadde blandet seg med rein fra andre flokker. Merking av kalver og kastrering av okserein foregikk samtidig. Flyttingen til kysten foregår idag fra april til mai/juni, og tilbakeflyttingen fra september/oktober til desember.²⁷

2.3 BRUKEN AV LAND

Etter oppdrag fra fylket satte Selskapet for Norges Vel igang beitegransking i 1956, og beitekonsulent Erling Lyftingsmo kunne i 1961 skrive:

«Reinen lever av beite hele året. Grunnlaget for reindrift er derfor at det er nok beite til alle årstider. Det må være ei viss jamnvekt mellom sommerbeite og vinterbeite. Innafor ett og samme beiteområde er det sjelden at denne balansen er god nok. Derfor trekker reinen fra område til område etter som

21. NVL 1950:134

22. Tønnesen 1979:193

23. Qvigstad 1938:33-34

24. NVL 1950:134

25. Tønnesen 1979:193

26. Dieđut 1979:25

27. *ibid* s 25

det er tilgang på beite. I Finnmark har vi vår/sommerbeita ut mot kysten, og vinterbeita inn på vidda.»²⁸

I 1962 skrev han at beitebalansen er et uttrykk for forholdet mellom total beitemengde og tilgjengelig beite til ulike årstider. Det ideelle ville selvsagt vært jamvekt mellom nyttbar sommer-, vinter og tidlig vårbeite i ett og samme beitedistrikt. Da ville man fått maksimal utnytting av beitet ved flytting innenfor distriktet. Men vanligvis er beitebalansen «svært skeiv», og det er den årstiden som har minst av tilgjengelig beite som avgjør størrelsen på reinflokken. Beitegranskinger som er gjort, viser «at tilgangen på sikkert vinter- og tidleg vårbeite er heilt avgjerande for det økonomiske utbyttet av reindriften».²⁹ Det er imidlertid vinterbeitet som er selve flaskehalsen innen reindriften.

Overflod av gressbeite om sommeren hjelper ikke hvis det ikke er tidlig vårbeite. Slike planter er først og fremst reinlav og andre lavararter, dernest blåbærris og rotstokker og jordstengler av en del myrplanter og gress. Heiene med dvergbjørk og krekling som dekker store vidder, har liten verdi for bufé, men dessto mer for rein. Men en stor del av dem er så tynne, at de heller ikke for reinen har verdi som beiteland. I ytre strøk av Finnmark er det sjelden rene lavheier, og lavdekket er oftest svært tynt. Dette kan skyldes både vindslit og beiting. Blir disse lavheiene utsatt for sterk beiting, kan de bli borte. Mange steder var dette et stort problem, sier Lyftingsmo: På Grunnvågshalvøya på Seiland var f.eks. laven «heilt utbeita». På Kvaløya var laven «svært hardt nedbeita».³⁰

Om vinteren er lav en av de mest tilgjengelige plantene for reinen, og flokkstørrelsen da står i direkte forhold til tilgangen på lavrikt beite, skriver forskeren Terje Skogland i 1993, og fortsetter: «Lite lav gjør at dyrene sprer seg for å finne næring. Det samme fører hardt snedekke til. Flokkstørrelsen varierer derfor sterkt fra område til område avhengig av beitetilgang. Den samme spredningen er tilfelle ved høysommer når den grønne årsveksten har bekledd hele terrenget.»³¹ Reindriften omfatter (og omfattet) da også det aller meste av Finnmark. Av Finnmarks totale landareal på nesten 49 000 km² er ca. 2/3 anvendelig beiteland, skriver Ole K. Sara i 1979: «I tillegg kommer 4 000 km² sommerbeite i Nord-Troms. Det vil f.eks. si at de 87 000 reinsdyrene i 1975 hadde 37 000 km² beiteland til rådighet på årsbasis.»³²

De områdene som faller utenfor utgjøres av:

1. Unyttbar vidde. Seiland har f.eks. en totalvidde på ca. 560 km² hvorav ca. 330 km² er nyttbar vidde. Men av dette er det dessuten, «mye som har liten eller ingen beiteverdi».³³ Isbreer og goldt fjell setter også sine begrensninger.
2. Flere større og mindre øyer, hovedsakelig i vestfylket. Disse er enten for små til å gi beitegrunnlag, de er fredet eller de ligger for langt unna fastlandet. De viktigste av disse øyene er Loppkalven, Loppa, Hjelmøy, Rolvsøy, Ingøy, Måsøy, Havøy, Reinøy, Store og Lille Tamsøy og Hornøy samt alle øyene i fjordene. Omkring århundreskiftet var det rein på sommerbeite på Sørøy, men dette tok slutt alt før 1.verdenskrig. I 1952 tillot Sørøysund kommunestyre at det igjen ble holdt en mindre bestand på Sørøy. Denne gikk på felles sommer- og vinterbeite.³⁴

28. Lyftingsmo 1961:198

29. Lyftingsmo 1962:280

30. Lyftingsmo 1961:199, 203, 210, 212

31. Skogland 1993:39

32. Finnmark 1979:361-362

33. Lyftingsmo 1961:209

34. Myhre 1957:69

3. Visse barskogsområder i Alta, Kautokeino, Karasjok, Porsanger og Polmak var fredet mot reinbeiting etter bestemmelser fremsatt i kongelig resolusjon av 22. februar 1935. Disse bestemmelsene var gitt i medhold av reindriftsloven av 12. mai 1933. Det gjaldt bl.a. Mattisdalen, Eibydalen og Gargiadalen i Alta, rundt Skoganvarre i Porsanger, Nedre Karasjok og Jesjokdalen m.fl. Lignende fredningsbestemmelser hadde man hatt tidligere. Det gjaldt plakater av 20. oktober 1898, 16. juli 1907 og 25. november 1922 samt kongelige resolusjoner av 25. mars 1927 og 5. september 1930. Disse ble nå opphevet. Fredningen ble først og fremst begrunnet med hensynet til skogens bevaring. Reinen kunne nemlig gjøre stor skade på barskog ved hornfeing (den skraper vekk hud og hår fra hornene) eller ved å ødelegge frøplantene når den grov i sneen etter mat. Et felles trekk ved både den nye loven og de gamle lover og bestemmelser var at det fortsatt skulle være tillatt at reinen kunne flyttes gjennom områdene der dette hadde vært sedvanlig.³⁵
- Ialt regnes det opp 25 områder i loven av 1935 hvor det er forbud mot beite. Det gjaldt rene jordbruksområder som Korsfjordklubben, Bringneshalvøya og neset mellom Østerbotten og Vesterbotten i Porsanger. Her var også flere boplasser og fjellstuer i vinterbeitedistriktene som var fredet. Spesielt for fjellstuene gjaldt det å sikre nok beite til skyssreinen.³⁶
4. Fra ca. 1900 begynte veibyggingen å få et visst omfang. Det samme gjorde gruvedrift, industriutbygging og telegraf-/telefonlinjer. Særlig etter siste krig har bl.a. kraftverk- og linjeutbygging og flyplassutbygging krevd nye arealer. Ulempene for reindriften i forbindelse med vannkraftutbygging knytter seg bl.a. til at elver som naturlige beitegrenser blir borte, uttalte Lyftingsmo i 1962: Den gamle strandkanten er ikke farbar etter oppdemmingen og isveiene er ødelagte. Selv om det blir ryddet ny vei, kan det kreves lang omvei for å komme over elver som før var lette å komme over. Kalvingsplasser går tapt og det «er vanleg røynsle at kalvingsresultatet blir dårlegare i fleire år».³⁷
5. Tettstedsutvikling og en stadig økende befolkning med sine krav til boligareal fra samme tidsrom har også lagt beslag på store arealer. Folketallet i Finnmark som i 1900 var 32 800, var i 1920 vokst til 44 190, i 1946 til 58 790 og i 1970 var det 75 791.³⁸
6. Frem til krigen økte jordbruksarealet (her: dyrket jord og naturlig eng), mens utslåttarealet gikk tilbake. Etter krigen har alt jordbruksareal i drift gått tilbake. Selv om ikke alt jordbruksland gikk til reindriften, vant den mye land etter 1945. Særlig gjelder det utslåtter. Men om det var så mye som Porsanger SLF hevder i 1985, kan diskuteres: «Tusenvis av gamle utmarksslåtter og småbruk er i etterkrigsåra» blitt overtatt av reindriften.³⁹

35. Norsk Lovtidende 1.avd. nr. 8-1935. Se også Tønnesen 1979:201 og Vorren 1962 I:11

36. ibid s. 200-209. Se også Tønnesen 1979:203

37. Lyftingsmo 1962:285

38. Finnmark 1979: tabell s 481

39. Fastboendes rettigheter 1985:36

Figur 2.3 Finnmark og Nord-Troms med områder som er unndratt reinbeite inntegnet:

Kilde: Ørnulv Vorren: Finnmarksamenes nomadisme I 1962:10

I reindrifftsloven av 1933 var staten, som Kjerschow sier i sitt utkast av 1922, satt ikke bare i en ledende, men også bestemmende stilling i forhold til reindrifften.⁴⁰ Det fremgår f.eks. av §§ 3 og 5 hvor regjeringen kan sette bestemmelser for når på året beite kan foregå, og i § 5 hvor den kan frede områder mot beiting.⁴¹

Bakgrunnen for loven var behovet for å ordne forholdet mellom fastboende og reindriftssamene, og da på de fastboendes premisser. Som Eriksen og Niemi sier: Forarbeidene til loven viser at «det idémessige grunnlag for fornorskningspolitikken var uendret. Sosialdarwinistiske synspunkter gjorde seg fortsatt sterkt gjeldende, og jordbruksinteressene måtte følgelig prioriteres» framfor reindriftnæringen.⁴²

Hos Kjerschow finner vi gjengitt slike synspunkter: Det må være en interessestrid mellom jordbrukeren og reindriftssamen, og det må gjøres et valg mellom disse interesser. Valget er klart, noe som fremgår av utviklingens ubønhørlige lov: «Kulturlivets fremadskriden med tilbaketrengen av det gamle naturlivs former har historisk berettigelse».⁴³

Et eksempel på slikt valg gjelder erstatningsansvaret. Reinbeitekommissjonen av 1909 kom i 1910 (trykket 1911) med et utkast til reindrifftslov. Den foreslo bl.a. at reindriftssamene blir fritatt for erstatningsansvar for skader voldt på uinnhegnet eiendom og slåttemarker som lå mer enn 1 km fra fastboendes bopel. Dette førte til sterke innvendinger fra fylkesting, kommunestyre og lensmenn. Loppa kommunestyre krevde f.eks. erstatning for all skade uansett om den var innhegnet eller ikke. Vardø og Porsanger kommunestyre foreslo en 5 kms-grense og Nordkapp kommunestyre fant at lovforslaget ga reindriftssamene «større rettigheter enn forenlig med de fastboendes interesser».⁴⁴

Protestene førte til at lovutkastet ble trukket tilbake, og arbeidet med en ny tok til i 1918. Det nye utkastet av 1922 foreslo 2 km som grense og dette ble innført i

40. Kjerschow (1922):44

41. Norsk Lovtidende 1.avd. nr. 19-1933:175-176. Se også nr. 20-1933:250-251

42. Eriksen og Niemi 1981:188

43. Kjerschow (1922):43

44. *ibid* s 114-116

loven. Skader på åker, eng, slåtteland, havneganger m.m. som enten lå innenfor 2 km-grensen, eller hvis de befant seg utenfor, var innhegnet, skulle erstattes.⁴⁵

2.4 REINDRIFTENS UTVIKLING 1900-1970

I løpet av 1900-tallet har reindriften gjennomgått en utvikling fra en relativt intensiv til en ekstensiv form. Dette henger igjen sammen med en overgang fra byttemhandel og selvberging til pengehusholdning. Den intensive fasen var karakterisert ved at produksjonen mer tok sikte på å tilfredstille eiernes eget forbruk enn på salg. Dette gjaldt selvsagt mer for reineiere med små flokker enn for de større reineierne. En annen viktig årsak til intensiv drift var faren fra ulven. Det krevde gjeting.

Størrelsen på hjorden syntes å være bestemt av familienes evne til å utnytte de produkter som falt fra hjorden på en rasjonell måte. Fordi man utnyttet dyrene til eget bruk måtte familiene være i en mer intim kontakt med dyrene, både med henblikk på en rasjonell utnytting og fordi virksomheten la beslag på all deres arbeidskraft. Dette førte med seg stadig tilsyn og arbeid med dyrene. De var under sterk kontroll hele året. Bare dette tilsa at hjordene ikke kunne være for store. Antallet dyr pr. familie måtte tydeligvis bli større da man gikk over til salgsproduksjon.⁴⁶

I 1938 regnet J.Qvigstad ut at det var 377 rein pr. reineier i Finnmark. En hjord på 300 dyr skulle gi 60 voksne dyr til slakt, derav trengte en middelstor familie 40 til eget forbruk.⁴⁷ Resten gikk til salg slik at i mellomkrigstiden var pengehusholdningen blitt meget viktig, både for den enkelte reineier og for reindrifskommunene. Særlig gjaldt det Kautokeino.

På slutten av 1950-tallet var man kommet inn i en fase som ble preget av en oppløsning av de tradisjonelle former, mener Ørnulv Vorren. De siste ti-år hadde da brakt med seg en mer bevisst omlegging av reindriften, dens produksjon og omsetning. Det ble tatt sikte på å bringe reindriften på linje med tilsvarende næringer (fiske, jordbruk) som alt hadde funnet sin plass innen Norges moderne økonomi.⁴⁸

Men alt i 1952 skrev lappfogd Arne Pleym at «etter hvert har flyttsamene begynt å innse at reindrifsnæringen må følge med i utviklingen». Mange steder var de gått over til høstslakting da det er den tid på året som reinen gir størst mulig utbytte.⁴⁹ Om dette sa tidligere reineier Martin J.Sara i 1993 at i hans tid var slaktekapasiteten et problem. Klarte man å slakte mest mulig av slakteuttaket før jul, sparte man både beite og arbeid.⁵⁰

Pleym sa også at «enkelte» reindrifssamer hadde satt sperregjerder i sommerbeitedistriktene. Men de var foreløpig så dyre at bare få hadde råd til det.⁵¹

Stiftelsen av Norske Reindrifsamers Landsforening i 1948 var også et uttrykk for deres interesse av «å bringe reindriften inn under samme vurdering som landets øvrige næringer», som Vorren uttrykte det.⁵²

Men skulle reintallet økes, fortsatte Vorren, ville dette kreve større arbeidskraft hvis hjordene skulle holdes under samme kontroll som før. Den intime kontakten mellom hjord og familie ble borte. Familienes bosteder ble liggende lenger og lenger borte fra beiteområdene, og mulighetene til å utnytte all disponibel arbeidskraft

45. Stortingsforhandlingene 1932. Ot.prp nr. 28:5 og Norsk Lovtidende 1.avd. nr. 20-1933:265

46. Vorren 1962 I:7

47. Qvigstad 1938:34

48. Vorren 1962 I:7

49. Ffl 1952:155

50. Sara 22.10.1993

51. Ffl 1952:155

52. Vorren 1956:23

rasjonelt ble mindre. Leiet hjelp ville også øke utgiftene. Følgelig gikk utvikling i retning av stadig større hjorder under stadig mindre kontroll.⁵³

De ekspansive tendensene i Kautokeino viste seg f.eks. å være enda mer påfallende i 1950-årene enn tidligere. Dess mer ekstensiv driften ble, dess trangere ble det om plassen.⁵⁴

«Den tradisjonelle nomadismens ramme synes derfor etter hvert å måtte bli helt sprengt. Naturlig nok vil dette forhold igjen avspeile seg i hjordenes forhold til de landområder de utnytter. For de enkelte hjorder vil dette i alle fall si større eller mindre endringer i deres bevegelser innen deres ferdselsområder.»⁵⁵

Den store ekspansjonen etter krigen har ført til slitasje på beitelandet. I 1979 skrev Ole K. Sara: «Store deler av barmarkbeitene er hardt nedslitte. Reinbestanden i fylket har i de siste 30 årene vært i høyeste laget i forhold til beitekapasiteten.»⁵⁶ En vegetasjonsundersøkelse som NORUT foretok på midt- og vestvidda konkluderer med at mens 85% av lavbeitene i 1973 var intakte var dette sunket til 68,1% i 1980 og 28,7% i 1987/88.⁵⁷

Til dette kan man bemerke at det også tidligere har vært hevdet at områder har vært ødelagt av beiting. Pleym påsto f.eks. at «en hel del» av de områdene som ble brukt til vinterbeite «er totalt ødelagt» som beiteland.⁵⁸

Idag er det også en hard strid om sperregjerder. Særlig fra miljøhold er det reist kritikk. På den annen side hevder man fra reindriftshold at de sparer naturen da reinen holder seg mer i ro og at man ikke trenger å kjøre så mye etter den.⁵⁹

Denne striden går videre enn bare sperregjerder eller ikke, den setter spørsmålstegn ved hvem som skal kontrollere reindriften. Det er bl.a. sendt ut et forslag til endring av reindriften av 1978 til bred høring. Hensikten er å skaffe hjemmel for sterkere styring med reintall og beitebruk, og å gi Sametinget medinnflytelse i reindriften.⁶⁰ Robert Paine derimot er mer positiv overfor reindriftens utøvere og sier: «Vi må avdekke det politiserte aspekt ved biologi, økonomi og økologi og gjenreise tilliten til reindriften utøvernes erfaring og respekten for deres rettigheter».⁶¹

2.5 BINÆRINGER

En viktig del av reindriftssamenes naturalhushold har fra gammelt av vært jakt, fiske, bærplukking og duoddji (samisk håndverk).

Jaktens betydning er blitt sterkt redusert etterhvert, men de tre andre har holdt seg. Enkelte «driver også salg av fisk», og i gode mulår «kan også salg av molter gi kjærkommen ekstrainntekt for mange reineiere. For mange av de små reineiere i Finnmark er husflidsarbeid og salg av husflidsprodukter kanskje den virksomhet som gir flest kontanter».⁶² Inntektene av binæringene kunne for enkelte komme

53. Vorren 1962 I:8

54. ibid s 13

55. ibid s 8

56. Finnmark 1979:362

57. Iversen 6/4.1993.

58. Ffl 1952:148

59. Utsi 29/12.1992, Eriksen 2/1.1993, Eriksen 12/1.1993, Iversen 6/4.1993

60. Befring 27.10 1993

61. Paine 1992:20

62. NOU 1978 18A:229

opp i 80% av driftsoverskuddet for reindrift og binæring tilsammen. Det meste av beløpet stammet fra husflid.

KAPITTEL 3

Jordbruk**3.1 BEGREPET «JORDBRUK I FINNMARK»**

I motsetning til reindriften er ikke jordbruket knyttet til noen bestemt befolkningsgruppe. På den annen side har alltid det mest omfattende jordbruk vært drevet i fjordstrøkene og innlandet. Særlig Alta-Talvik har lange jordbrukstradisjoner. Både i Alta og andre områder hvor kvenene slo seg ned, fra 1700-tallet og utover, har jordbruket stått relativt sterkt. Dette skyldtes vel at de de brakte med seg kunnskaper om arktisk jordbruk. Imidlertid var ikke jordbruk noe helt ukjent fenomen tidligere heller. Men det må presiseres at det jordbruket vi møter fra 1500-tallet, og forsåvidt helt opp til vår egen tid, først og fremst var et fébruk. Først med kvenene kom spørsmålet om kultivering av jorden og bl.a. korndyrking inn, selv om f.eks. Lilienskiold i 1700 nevner at det på Årøya var innhegnet mark.

Selv om Finnmark er mest kjent for fiske og reindrift, er det ikke tvil om at også jordbruket har lange tradisjoner. De er nok også lengre enn vi idag kan si med sikkerhet. Næringslivet har alltid vært preget av kombinasjonsdrift, f.eks. jordbruk og fiske, jordbruk og bærplukking e.l. Landbrukssekretær Håkon Dundas uttalte i 1939 at det «er neppe noen bureiser i Finnmark som har jorden som eneste erverv. Inntekt utenom jord- og husdyrbruket skaffer de seg ved fiske, vegarbeid, industri, skogsarbeid, håndverk, transport, jakt og fangst samt tilfeldige arbeider og inkomster.»⁶³

Alt tidlig ble det reist tvil om dette kunne være en rasjonell måte å arbeide på: Hvis bonden «enten vendte tilbake til Jordbruget, hvor dette behøvde ham, eller i andet Fald begive sig til stadigt Fiskerie, var uten Tvil den viktigste Hindring (for fisket) borttryddet», skrev Jens Rathke i 1802.⁶⁴

Men en ting var ønskemål, en annen var at kombinasjonsdrift var en nødvendighet utfra de vanskeligheter vi har skissert opp ovenfor (se "*Innledning*" i kap. 1 Innledning). Kombinasjonsdrift har vært betraktet som mest typisk for de samiske områder, men våre eldste skriftlige kilder viser at det også på ytterkysten, blant den overveiende norske befolkning der, har vært drevet februk. Dette bekreftes bl.a. av arkeologiske stikkprøver som ble foretatt på Magerøya (lokalitetene Tunes, Kirkestappen, Kjelvik og Helnes) i 1987.⁶⁵

«Jordbruksdrifta er helt ut prega av fôravl og husdyrhold», heter det i Melding fra Finnmark Landbruksselskap i 1952.⁶⁶ Jordbruket må derfor være et februk, og jorddyrking må i hovedsak p.g.a klimatiske forhold, avgrenses til engvekster. Engarealene utgjorde f.eks. i 1953 hele 95% av jordbruksarealet, og besto først og fremst av timotei. Disse forholdene var ikke annerledes før krigen, snarere tvertimot.

Finnmarks marginale beliggenhet understrekes ytterligere av Gunnar Sigstads-tøs ord: «Fylkets nordlige beliggenhet vil sjølsagt prege hele jordbruket.» Det er ikke mulig å drive kornavl så langt nord, fortsetter han, og potet- og grønnsakdyrking er usikker p.g.a frostfaren. Nå kan imidlertid bygg dyrkes i enkelte lokaliteter,

63. Gerdhardsen 1946 I:92

64. ibid s 86. Jens Rathkes innberetning til Commerce Collegiet i København 1802

65. Hanssen1990:32. Prøvegravningene kom istand gjennom en samarbeid mellom konservator Håvard Dahl Bratrein og Nordkapp historie- og museums lag. Gårdshaugene med tydelige spor etter husdyrhold ble for værene Tunes og Helnes C14-datert til fra 1200-1400-tallet. Men haugen på Kirkestappen ble C14-datert til fra mellom 658-803

66. Landbruksmelding 1952:20

men den vil ikke være årvisst. Derfor rokker ikke dette ved Sigstadstøs hovedkonklusjon: Det ligger nært å tvile på om det er større muligheter for økonomisk plan-teavl.⁶⁷

Jordbruket i Finnmark var (og er) primært en kjøtt- og melkeproduserende næringsform. Gjennom hele mellomkrigstiden var det også et typisk høstingsjordbruk de fleste steder, og bruken av utslåtter holdt seg til ut i 1950-årene. I Polmak var f.eks. jordbruket overalt basert på stråfôrproduksjon og krøtterhold.⁶⁸

Hvordan skal vi egentlig forklare den utstrakte bruken av utmark? Vi har alt pekt på de klimatiske forhold, men her er også en rekke faktorer.

3.2 JORDBRUKETS PROBLEMER

Disse var i hovedsak følgende:

- Klimatiske forhold.
- Kapitalmangel. Det var ikke lett å skaffe kontanter til redskaper, gjødsel, såva-rer og drakraft. Det fantes f.eks. ikke hester i samebygdene i Rognsund i 1942, forteller Knut Kolsrud. Når det gjaldt tilgang på kapital, stilte jordbruket svakt i forhold til fiskeriene.
- Innsikt i jordsbruksnæringen. Her er vi inne på utdanning, på evnen til å ta imot et budskap. De etniske og språklige forhold var i så måte en klar barriere.
- Isolasjon:
 1. Manglende kommunikasjoner.
 2. Bosetningen var spredt, og det enkelte sted hadde liten befolkning.
- Jordmangel.

Dette er problemer som med mer eller mindre styrke gjør seg gjeldende gjennom hele perioden vi skal beskrive.

Når det gjelder sammenhengen mellom problemene, kan man f.eks. som Sigstadstø, tillegge de klimatiske forholdene skylden for det dårlige utbyttet. Dårlig utbytte førte igjen til kapitalmangel. Men det er utvilsomt galt å tillegge én av faktorene all skyld for problemene. De var heller sammenvevd i hverandre. I 1920 skrev vandrelerer Kulslund i sin beretning til Finnmark fylke, at de klimatiske forholdene ikke er av avgjørende betydning for et utviklet husdyrhold: «De gamle driftsmaater derimot – de smaa anvendte høimengder, som vinterfôr osv. – disse forhold var ganske anderledes avgjørende hindringer for en rask utvikling.»⁶⁹

3.2.1 Klimatiske forhold

Finnmarks geografiske plassering vanskeliggjør korn- og grønnsakdyrking. Man må derfor basere seg på husdyrhold og fôravl. I 1962 foretok Harry Langvatn og Arne Thormodsæter ved Norges Landbruksøkonomiske Institutt en undersøkelse om beitetid og vekstsesong:

67. Sigstadstø 1957:149

68. Eidheim 1958:21

69. FFF 1920:sak 15, s. 81

Område	Antall dager beitetid		Veksttid
	Storfe	Sau	Rotvekster
Ytre Nord-Troms og Finnmark	109	142	129
Indre Troms og Finnmark	102	134	119

Kilde: Tidsskrift for Det Norske Landbruk 1962, s. 144.

Det er noe uklart hva som i kildene menes med Finnmark, men ut fra sammenhengen gjelder det trolig henholdsvis fjordstrøkene i Vest-Finnmark og indre Finnmark.

Til sammenligning var tallene for Nordre Nordland og Sør-Troms for storfe, sau og veksttid rotvekster henholdsvis 115, 155 og 149 dager.

3.2.2 Kapitalmangel

At kapitalmangelen i de mer typiske jordbruksstrøk var stor, er tydelig alt fra århundreskiftet. Den private kapitalen gikk først og fremst til fiskeristrøkene. I mellomkrigstiden gjaldt det til en viss grad, også statlig kapitaloverføring: «Særlig i Laksefjorden så de lite eller intet av de beløp, - de millionbeløp, som staten i etterkrigsårene bevilget til nødstedte fiskere, til innkjøp og vedlikehold av båter og bruk, o.s.v..»⁷⁰

Både Falkenberg og andre forskere mener at særlig sjøsamiske strøk ble forfordelt m.h.t. kapitaltilførsler. Det var ofte slike strøk som lå mest isolert til (som indre Laksefjord). Derfor har forfordelingen nødvendigvis ikke bare en etnisk årsak. Bl.a. kan kommunikasjonsmessige forhold ha medvirket.⁷¹

På den annen side hadde man «sporet en sterkt stigende interesse for jordbruket», som vandrelærer Kulsland sa det i 1922.⁷² Bygder på innlandet og inne i fjordene hadde begynt å utføre høy, poteter m.m. til fiskerværene. Dyrene ble bedre fôret og forbedringer ellers i jordbruket økte. Nydyrkningen skjøt også fart, og dette skyldtes:

- jevnt stigende interesse og kyndighet,
- feilslagne fiskerier,
- og ikke minst staten jordpolitikk.⁷³

Nils A. Ytreberg fremhever også at alt rundt 1930 hadde «framskredne jordbruksbygder som Alta et overskudd på høy, og andre herreder kom etter.»⁷⁴ Han ser også en klar sammenheng mellom feilslått fiske og fremgang for jordbruket.⁷⁵ Indirekte gjør Leonhard Gamst det samme: Helårsfiske var utelukket på Loppa p.g.a. havneforholdene, og feilslått fiske, dårlige fiskepriser og vanskeligheter med avsetning gjorde at de måtte begynne med hjemmeindustri som veving og syng. Dette betinget igjen sauehold.⁷⁶

70. Falkenberg 1938:71

71. Se bl.a. Kolsrud 1955:156 om dårlig økonomi

72. FF 1922:523

73. FFF 1922:sak 96, s. 523

74. Ytreberg 1959:171

75. ibid s 147, 161

76. Gamst 1967:54

I 1920 kom loven om nyordning av statsstøtte til jorddyrking, bureisning og gjødseloppsamling. Det ble gitt lån av Jorddyrkningsfondet samt direkte nydyrkingstilskudd fra Staten. Etter krigen fortsatte denne politikken i stadig sterkere grad. Robert Paine påsto f.eks. at i 1950-årene var interessen for jordbruket næret av subsidier. Gjennom disse tjente man store summer, lenge før noen produksjon var satt igang.⁷⁷

3.2.3 Innsikt

Paine er i sin undersøkelse fra Kokelv inne på hva det enkelte fremsynte menneske kan gjøre. Hjemmelsmannen var fra det som Paine kaller den mest progressive del av bygda m.h.t. jordbruksutvikling: «I had read some pamphlets and was interested in trying my hand.. . When I ploughed the soil, my father-in-law and others among the old people said – such was the ignorance in those days – nothing will grow on up-turned grass. The first summer my oats grew soon high and were thick. People saw that and began to understand and to be interested.» (Jeg hadde lest noen brosjyrer og var interessert i å prøve meg.. . Når jeg pløyde, sa min svigerfar og andre eldre – for så lite visste man da – at ingenting ville gro på ei eng der torven var omsnudd. Den første sommeren vokste havren (her: grønnfôr, umoden havre) seg hurtig høy og kraftig. Folk la merke til det og begynte å bli interessert).⁷⁸

3.2.4 Isolasjon

Særlig mangel på veier bidro til å isolere store områder av Finnmark. Før riksveien til Ifjord sto ferdig i 1930-årene, var indre Laksefjord ett av disse områdene: «Å komme til Laksefjord er derimot en underlig ting. Jeg tror ikke jeg krenker noen ved å si at den hører til det»mørkeste«Finnmark. Adskillige mennesker bor enda i torvgammer her», påsto Mona Beichmann.⁷⁹

Det egentlige jordbruket begynte også å gjøre seg gjeldende blant sjøsamene, men det jevne arbeidet med jorden hadde de vanskelig for å venne seg til, påsto Knut Kolsrud i 1943. Dette kom særlig sterkt frem «i meir isolerte sjøfinnområder slik som t.d. i ytre Rognsund». ⁸⁰ Forbedringene, mente han, «gjeld helst nordmennene som nå har jordbruket til viktigaste leveveg». ⁸¹ I indre Rognsund der norsk bosetning gjorde seg gjeldende, sto også jordbruket lenger fremme enn i de ytre delene. Men Kolsrud var ikke ensidig negativ overfor sjøsamisk jordbruk: I Langfjord med blandet norsk-samisk befolkning, sto de ikke tilbake. Dette var ett av de beste jordbruksdistriktene i Finnmark: «Ein kan seia at sjøfinnane heng flekkvis att». ⁸²

I Rognsund som i indre Laksefjord ser vi samme tendens. Den sjøsamiske befolkningen der ble hengende etter, både når det gjaldt jordbruk og fiske. Vi må tro at isolasjon var en hovedårsak til dette, og da ikke bare i geografisk betydning. Bøker, brosjyrer, aviser m.m. som formidlet kunnskap om nyvinninger var alle på norsk. Sjøsamene fikk heller ikke del i kapitalstrømmen som først og fremst gikk til områder med norsk befolkning. Både Kolsrud og Falkenberg mente da også at samene hadde for små ressurser til å konkurrere med nordmennene i det kostbare

77. Paine 1965 II:27

78. ibid s 27

79. Beichmann 1939:77

80. ibid s 156

81. ibid s 156

82. ibid s 156

bankfisket, som slo igjennom i 1920-årene. Kolsrud er likevel adskillig mer optimistisk enn Falkenberg.⁸³

3.2.5 Jordmangel

Den store økningen i antall bruk kan ha medført at den beste jorden ble tatt. Westrheim er f.eks. inne på hvor direkte trangt det ble på steder som Elvebakken og Karasjok.⁸⁴

Dikkanen viser at i noen deler av Sirma førte jordmangel til at store deler av jorden som lå lengst vekk, ble dyrket i 1950-60-årene.⁸⁵ Gamst er også inne på jordmangel som årsak til bruk av utmark i Loppa.⁸⁶

3.3 OMFANG OG LOKALISERING

Før vi går inn på bruken av utslåtter, må vi se på hvordan det sto til med jordbruket i Finnmark. Vi holder oss til tabellene for utmålt land. Hvordan ble det drevet? Hvordan utviklet det seg? Har vi her å gjøre med metoder som forsterker bruken av utmark og surrogatfôr?

Tabell 3.2: Antall bruk og bruksstørrelser i Finnmark i daa 1918-1969:

INNLAND	1918	1929	1939	1949	1959	1969
Alle bruk	254	335	454	492	574	387
i tall, derav						
- u.d.j.	129	-	1	6	2	-
- 0-2 daa	68	11	10	4	4	9
- 2-5 daa	26	20	23	24	29	15
- 5-10 daa	23	46	49	53	35	6
- 10-20 daa	8	77	91	125	125	38
- > 20 daa	-	181	280	280	379	319
i %						
- u.d.j.	50,8	-	0,2	1,2	0,3	-
- 0-2 daa	26,8	3,3	2,2	0,8	0,7	2,3
- 2-5 daa	10,2	6,0	5,0	4,9	5,1	3,9
- 5-10 daa	9,1	13,7	10,8	10,8	6,1	1,6
- 10-20 daa	3,1	23,0	20,1	25,4	21,8	9,8
- > 20 daa	-	54,0	61,7	56,9	66,0	82,4
Sum	100	100	100	100	100	100
Fjord						
Alle bruk i tall, derav	2211	3074	3706	3908	3462	2044
- u.d.j.	938	-	74	174	6	0
- 0-2 daa	869	150	179	153	104	75

83. Kolsrud 1943: 139

84. Westrheim 1978:223

85. Dikkanen 1965:19

86. Gamst 1967:74

Tabell 3.2: Antall bruk og bruksstørrelser i Finnmark i daa 1918-1969:

INNLAND	1918	1929	1939	1949	1959	1969
- 2-5 daa	160	332	407	355	234	51
- 5-10 daa	124	582	578	596	427	77
- 10-20 daa	67	914	1034	1099	982	440
- > 20 daa	53	1096	1434	1531	1709	1401
i %						
- u.d.j.	41,9	-	2,0	4,4	0,2	-
- 0-2 daa	38,8	4,9	4,8	3,9	3,0	3,7
- 2-5 daa	7,1	10,8	11,0	9,1	6,8	2,5
- 5-10 daa	5,5	18,9	15,6	15,3	12,3	3,8
- 10-20 daa	3,0	29,7	27,9	28,1	28,3	21,5
- > 20 daa	2,4	35,7	38,7	39,2	49,4	68,5
Sum	100	100	100	100	100	100
KYST						
Alle bruk i tall, derav	1464	1570	2478	1980	1328	649
- u.d.j.	1349	-	478	430	40	-
- 0-2 daa	80	197	242	67	47	21
- 2-5 daa	26	333	523	306	180	60
- 5-10 daa	6	454	399	424	335	29
- 10-20 daa	3	336	460	437	435	274
- > 20 daa	-	250	376	316	291	265
i %						
- u.d.j.	92,1	-	19,3	21,7	3,0	-
- 0-2 daa	5,5	12,6	9,8	3,4	3,5	3,2
- 2-5 daa	1,8	21,2	21,1	15,4	13,6	9,3
- 5-10 daa	0,4	28,9	16,1	21,4	25,2	4,5
- 10-20 daa	0,2	21,4	18,5	22,1	32,8	42,2
- 20 daa	-	15,9	15,2	16,0	21,9	40,8
Sum	100	100	100	100	100	100

Figur 3.1 Diagram over antall bruk og bruksstørrelser i Finnmark i daa 1918-1969:

Figur 3.2 Fjordene

Figur 3.3 Kysten

Kilde: Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste. Jordbrukstillingene 1918-69. Bearbeidet av forfatter. U.d.j. = uten dyrket jord. Tabellene omfatter alle kommuner ekskl. byene. Kommunegrenser fra før 1964.

Antall bruk økte i region Innland helt frem til 1959. Vi legger også merke til at brukene ble stadig større i hele Finnmark. Særlig var denne strukturendringen sterk i perioden 1918-29. På kysten var brukene jevnt over langt mindre. Dessuten begynte tilbakegangen for jordbruket her alt før krigen, hvis vi ser på de enkelte kommuner. Særlig gjelder dette Nordkapp kommune. Man gikk vekk fra kombinasjonsdrift, og la mer og mer om til helårsfiske. På innlandet og i fjordstrøkene ser vi en lignende utvikling, men med motsatt fortegn. Der var det flere som ble heltidsjordbrukere. Overgangen til heltidsjordbruk var noe mer markert i region Innland enn i de andre regionene. Utviklingen etter krigen har fulgt de samme tendensene. Det blir stadig færre bruk, men samtidig øker det enkelte bruk i størrelse. Denne utviklingen er mest markert i de beste jordbruksområdene.

Ser man nærmere på tabellen, slår det en at det må ha foregått radikale forandringer innen jordbruket i Finnmark etter 1918. I 1906 heter det fra Sørøysund at: «Til vinterfodring brukes det græs, der om sommeren samles langs huserne. Ved siden heraf benyttes fiskeaffald, tørrede fiskehoveder, mose, tang og tare».⁸⁷

Den samme beskrivelsen kunne ha vært hentet fra alle andre kommuner i Finnmark, bortsett fra at svært lite tang, tare og fiskeslog ble brukt i innlandskommunene. Det ble også brukt andre typer samlefôr. Det var godt samsvar mellom dårlig utnyttelse av hjemmemarken og bruken av samlefôr. Gjødsling var et nærmest ukjent begrep, og det samme gjaldt bruken av hesjer.

87. NGO Sørøysund 1904 (og kommentar 1906) s 23

Kildene er imidlertid enige i at 1920- og -30-årene representerte et gjennombrudd for jordbruket i Finnmark. Jordbrukerne begynte m.a.o. å drive på en mer rasjonell måte. Ytreberg mener det bl.a. skyldtes erfaringene fra 1.verdenskrig. Han bruker da også betegnelsen «Den store lærepenge» om denne tiden.⁸⁸

Men er det slik å forstå at den «jorddyrkende» brukergruppe da ga avkall på utmarken, og heller dyrket tilstrekkelig førmengde selv? Ble m.a.o. utmarken liggende brakk – eller overlatt til andre brukergrupper som f.eks. reindriftssamer og turister?

Umiddelbart kan det fortone seg slik. For det første har vi svært dårlige data på bruken av utmark. For det andre er det som sagt en tydelig tendens til større og mer rasjonelt drevne bruk.

Statistikk over seterløkker og andre utslåtter fra 1929 og 1939 sier noe om utviklingen:

	1929:			1939:	
	Hjemmemark i daa	Seterløkker i daa	Annet i daa	Eng til slått på seter løkker i daa	Eng til slått på utslåtter i daa
INNLAND	517	149	3.087	121	1.933
FJORD	3.457	235	12.177	110	9.343
KYST	1.516	132	4.514	18	4.534

Kilde: Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste. Jordbrukstellingene 1918-69. Bearbeidet av forfatter.

Vi har dessverre ikke sammenlignbare tall for 1918. Ut fra tabellen gikk bruken av utmark tilbake fra 1929 til 1939. Slåttene under rubrikken «Hjemmemark» kan være blitt lagt til gårdenes innmark. «Annet» tilsvarer sannsynligvis «Eng til slått på utslåtter». Både her og for seterløkkenes del kan vi registrere en tilbakegang. At seterdriften har gått tilbake, iallefall fra slutten av forrige århundre, blir uttrykkelig slått fast av Westrheim.⁸⁹ Vi ser igjen at utviklingen i kystregionen avviker fra fjord- og innlandsregionen. Her har arealet utslått hatt en svak vekst.

Men er dette hele forklaringen?

For å få det hele bildet av utslåttbruken, nytter det ikke å bare bruke statistikk: «Personleg trur eg at talet på utslåtter som blir hausta årleg er for lite og fleire gardbrukarar som eg har drøfta dette med er av same meining. Serleg er det tydeleg at utslåttene er gode å ty til i dårlege høyrår», skrev Eidheim i 1958 om forholdene i Polmak.⁹⁰

I 1953 da høyavlingen i Polmak ble anslått til 70-75% av et normalår, så Eidheim selv at 30-50 dekar utslåtter ble høstet, og «dette var sikkert ikkje alt det året.»⁹¹ Det var ikke uvanlig at utslåttene kunne bli neglisjert et annet år, siden høyavlingene varierte så sterkt. Utslåttene må derfor ha vært «eit verksamt middel til å dempe dei store svingingane i høyproduksjonen og dei er dermed ein økonomisk

88. Ytreberg 1959:124

89. Westrheim 1978:205-206

90. Eidheim 1958:21

91. ibid s 21

faktor som indirekte er av langt større verdi enn forverdien i det graset som blir hhausta der.»⁹²

Samlet areal tillagt brukene i Polmak 1949 var på 8 948,4 daa. Derav var 4 908 daa uproduktivt areal. Det produktive arealet fordelte seg slik:

	Eng på dyrket jord	Natureng på innmark	Utslåtter som blir høstet årlig	Natureng
Dekar	1.715,5	1.997	1	24

Kilde: Eidheim 1958:21. Eidheim bruker begrepet jordbruksareal om all jord tillagt bruket.

For Finnmark som helhet viste jordbruksstillingen i 1949 at 49 646 daa var dyrket mark og at 49 052 daa var natureng på innmark. Dessuten var det 8 869 daa utslåtter som jevnlig ble slått og 344 daa seterløkker.

Det fremgår av tallene at det måtte være stor forskjell kommunene imellom når det gjaldt bruken av utslåtter. Det er ikke vanskelig å tenke seg at det var jordbrukerne i kystkommunene, som hadde de største problemene med å skaffe seg nok hjemmemark: «Sørøysund har relativt mer utslåtter og natureng på innmark enn gjennomsnittet for fylket.»⁹³

Av ordlyden fremgår det at det måtte finnes utmark som ikke ble høstet årlig, og at disse slåttene ikke har kommet med i statistikken. Disse er neppe utmålt, men slåtter som familier eller enkeltpersoner hadde hevd på. Eller rettene, som lokalbefolkningen godtok de hadde hevd på. At de ikke hadde papirer på området, ble tydeligvis ikke lagt vekt på. Dette kommer klart frem i de følgende sitater og referater.

3.4 BRUKEN AV UTMARK

3.4.1 Mellomkrigstid

Alle kilder er samstemte om at matauk og fôrinnnsamling foregikk over store områder:

«Man hadde gjerne en jordlapp i forbindelse med huset. Men når buskapen var litt stor, fordi man gjerne ville ha kjøtt både til seg selv og til salg, så måtte man ut i utmarka. Der slo man høy, og det ble da enten tørket eller det ble fraktet hjem i rå tilstand, og tørket der. Hver familie hadde sine områder som de slo høy på, og som de oppfattet som sine. Og dette ble oppfattet som hevd etter mange år. Og det var slik at hadde man slått på et sted i endel år, så måtte ikke en annen prøve seg. Da ble det nabospetakkel. Man opparbeidet seg egentlig hevd for å slå der og der i utmarka, selv om man ikke hadde noe formelt papir på det. Naboene oppfattet det på samme måte,» fortalte Ivar Iversen fra Kamøyvær.⁹⁴

I Tufjord på Magerøya (Måsøy kommune før 1984) bodde det 5 familier før evakueringen. De brukte alle grønne plasser og viker langs hele fjorden til utmarks-slåtter. Hver familie hadde sine teiger.⁹⁵

For å få fôr til husdyrene i Gjesvær «måtte en ta godt vare på nær sagt hvert eneste høystrå. På alle holmene og stappene ble det slått.. . For å drøye på høyet utover vinteren kokte en også fiskehoder til dyra.»⁹⁶

92. *ibid* s 21

93. Myhre 1957:65

94. Ivar Iversen 1987: Om forholdene i Kamøyvær rett før siste krig.

95. Edgar Ingebrigtsen 1987

Fra Honningsvåg ble kjeene ført ut forbi Steinviknæringen. Her gikk de fritt i liene og beitet. Dette ble kalt fjellbeiting eller setring. Men det var ikke satt opp noen bygninger der. Utmarksslåtter og løypingsgryter var også vanlige i Honningsvåg før krigen.⁹⁷

På Makkaur fantes det ikke dyrkbar jord. Her utnyttet man utmarken på en spesiell måte, berettet Eivind Berggrav om: «Gamle Hansens far begynte å bære jord ned fra myrene på fjellet i ryggsekken». De hentet også jord fra Båtsfjord med båt. På denne måten skaffet de seg nok fôr til 2 kyr.⁹⁸ Her hadde folk ikke bare tatt utmarken i bruk. De hadde fraktet den hjem til seg!

«Jordbruket ved Laksefjord er tidligere blitt betegnet som et høstingsjordbruk, primitiv i sin art. At denne karakteristik er riktig, fremgår allerede derav, at kreaturforet samles fra mange kanter, fra skrapsslåtter, skog, fjære og sjø», skrev Falkenberg.⁹⁹ Det ble også sanket høy på hjemmejorden, i utmarken og på holmene, men «utmarkene blir gjennomgående lite utnyttet. Hvis slåttene hadde vært mer effektiv, kunne utbyttet blitt det mangedobbelte», fortsatte han.¹⁰⁰

Han tok videre opp problemet med hvordan folk skulle få berget størst mulig antall dyr gjennom vinteren. Buskapen gikk av og til på innmarken fra tidligste vårtid. Senere trakk sauene til fjells som på f.eks. Veines, eller de ble satt ut på holmer. Dette var vanlig hvor det var fare for ulv som f.eks. ved Friarfjord. For å få nok fôr skabbet de lyng og mose og det ble dessuten brukt vier, ris, lyng, krekling m.m.¹⁰¹

Geitene fikk gå fritt omkring i Nuvsvåg i Loppa. Kjeene ble også satt ut på en liten holme. «Tidligere har man hatt forholdsvis mange geiter, opp til 9-10 hos enkelte. Her var gode fjellbeiter i dalene», heter det i 1968.¹⁰²

Det var dårlige beiteforhold i Langfjordhavn (Loppa), så kyrne ble ført til en bukt lenger ute i fjorden. Fra bukten gikk det en dal hvor det var rik gressvekst. Kyrne ble ført med båt, opptil 20 dyr i åttringen. Her var torvgammer og et par små hus av bord og tømmer som man bodde i. Kvinner og barn holdt til her, og om lørdagene kom også mennene. I de bratteste liene hvor dyrene ikke kom til, ble det slått. Om sommeren ble dessuten lam og kje ført på småholmene.¹⁰³

I Rognsund gikk man ennå i begynnelsen av 1950-tallet og slo gress i liene. Høyet ble veltet nedover i veltegarn, og fraktet hjem med båt.¹⁰⁴

«Sjøfinnane dreiv eit seterstell som på mange vis minner om seterbruket i sørlege landsluter. Ved St.Hans-tider drog dei på sumarsete, på stader der det elles ikkje var fast busetjing. Sumarseta låg ikkje alltid på same staden frå år til år, men dei einskilde huslydane hadde likevel utvikla ein slags hevdsett til visse område. . . Det var bare kvinnfolk som setra. Mannfolka heldt seg heime og fiska til pomorane. . . Enno kring århundreskiftet flytte dei fleste på sumarsete, og heilt ut i 30-åra hende det seg at einskilde drog av stad med dyra til ein annan plass når det leid mot høgsumar. Men idag er det heilt slutt med flyttinga til sumarsete», skrev Kolsrud i 1943.¹⁰⁵

For bl.a. å spare hjemmejorden og gressveksten der hadde man inntil 1910 sommerseter i Laksefjord. Men disse ble erstattet av sommerfjøs ved bostedene, noe

96. Gjesvær 1977:26

97. Gunnar Løkke 1987

98. Berggrav 1939:126

99. Falkenberg 1938:126

100. *ibid* s 130-131

101. *ibid* s 121

102. NEG 21185, Nuvsvåg i Loppa 1968

103. NEG 22133, Langfjordhavn i Loppa 1968

104. Sverre Eilertsen 1987

105. Kolsrud 1943:147-149

som ifølge Falkenberg hovedsakelig skyldtes befolkningsveksten, som førte til vekst i antall bosteder.¹⁰⁶

Det går imidlertid ikke frem av Kolsrud om det var befolkningsveksten – som bl.a. skyldes norsk tilflytting – som førte til en mer stasjonær bosetning blant samene. Nå skulle man ha ventet at ekspansjonen i jordbruket etter 1900 ville ha ført til større behov for setrer fordi behovet for beiter og fôrinnsamling ville ha blitt større, sier Sonja Westrheim. Dette hevder Reinton skjedde på Vestlandet på 1800-tallet. Hvorfor det ikke gikk slik i Finnmark er vanskelig å svare på.¹⁰⁷

Slåttene er uvanlig gode i Rognsund, og folk både fra fastlandet og helt fra Sørøya dro dit for å slå gress, skrev Kolsrud: «Utslåttene er likevel den viktigaste jordevegen. Naturtilhøva er laglege for dette haustingsbruket der kultivering av jorda spelar ei underordna rolle ved sida av forsanking til det kjøt- og mjølkeproduserande februket. Utslåttene ligg til vanleg i dei ytre, ulendte delane av Rognsund, ut mot Sørøysundet, i ubygdte fjordar som Kufjord eller høgare opp til fjells. Mange av utslåttene har tidlegare vore sumarsete som ved setringa har fått ein grasvoll. Eller dei kan vere buplassar som nå er blitt liggjande øyde som i Store Kjerringfjord. Elles slår folk høyet der dei kan koma til.»¹⁰⁸ Fra 1920-årene kom det en ny ordning med forpaktning av slåttene fra Staten: «Einskilde oppsitjarar i Rognsund har no kjøpt slåtter, men elles betalar dei ei lita årleg avgift til Staten eller den privatmannen som eig lia. Slåttene er no utmålt, nærmest etter gamal hevd».¹⁰⁹

I sammenheng med utmålingen av slåttene ble det etter 1.verdenskrig også satt igang en jordregulering (arrondering). Boplassene ble oppmålt, og plassmannen fikk eiendomsrett til jorden, fortsetter Kolsrud: «Grensa vart i regelen dregen opp etter tidlegare bruk».¹¹⁰ De fleste plassene var på 10-15 mål, men p.g.a. terrenget var det sjelden sammenhengende jord. På hjemmejorden kunne det f.eks. bare føse noen stykker småfe: «Grunnlaget for februket ligg soleis i utslåttene».¹¹¹

Det var flere som også hadde skjøte på utmarksslåtter. En mann på Elvebakken hadde f.eks. 20 slåtter spredt omkring i Alta-dalen. Det var folk i Talvik som hadde slåtter i Kvenvik og på Elvebakken. Men på den annen side var det de som ikke engang hadde skjøte på hjemmemarken.¹¹²

Men det var en tendens utover i 1930-årene, til å prøve å skaffe seg større gevinst av hjemmejorden. Jordbrukerne skaffet seg både bedre og større bruk. Dette må bl.a. ha sammenheng med at Staten stilte krav om minst 40 mål for å yte tilskudd og lån. Det var imidlertid også typisk at selv om eiendommene dermed økte i størrelse på kysten, så økte de enda mer i fjordstrøkene og innlandet. For på kysten var fisket viktigst. Kolsrud sa det slik: «Sjøen vil alltid vera ein dominerande faktor i økonomien åt sjøfinnane.»¹¹³ At fiskeriene var den viktigste næringen på øyene og i de ytre fjordstrøk, gjaldt alle etniske grupper.

I mellomkrigstiden og i noen år etter 1945 drev 3-4 oppsittere Hjemmeluft (Jiebmaluokta) kombinasjonsdrift. Gressdyrking var den altoverveiende driftsform. I Hjemmeluftutvalgets utredning i 1982 heter det at jordbruksdriften var nedlagt bortsett fra at arealet ble benyttet til litt beiting. Men stedets «egne ressurser er heller små og har isolert sett aldri gitt grunnlag for bosetting. Det er de omkringlig-

106.Falkenberg 1941:68, 130

107.Westrheim 1978:207

108.Kolsrud 1943:154

109.ibid s 155

110.ibid s 155

111.ibid s 155

112.Sverre Eilertsen 1987

113.Kolsrud 1943:155

gende ressurser på sjø og land som har vært næringsgrunnlaget for de som gjennom tiden har bodd i Hjemmeluft.»¹¹⁴

Fra Karasjok beretter Henriette Nissen at: «Om sommeren var som regel kirkestedet nesten tomt; de aller fleste av de fastboende var på seteren, Assebakte, på et nes et par mils vei oppover elven».¹¹⁵

3.4.2 Etterkrigstid

At utmark også var i bruk som slåtteland etter krigen, er alt slått fast både statistisk og av Eidheim. Adolf Steen bekrefter dette i sin beskrivelse av Masi: Inntil det kom fart i nydyrkingen av hjemmejorden, eller nyrydning av områder som lå inn til gården, måtte «alle hente atskillig høy fra skog og myrslåtter.»¹¹⁶ «Inntil» må her bety ca. 1950 da jordbruket i Masi, ifølge Steen, fikk et veldig oppsving.

Ennå rundt 1960 var det fremdeles enkelte i Masi som slo utmarkshøy langs elven og de store vannene. Men de fleste hadde da funnet ut at det lønte seg bedre å arbeide med hjemmejorden fordi:

1. bare et lite stykke hjemmejord ga mer igjen enn ukers arbeid med utslåtten.
2. Det ga dessuten «direkte kontantinntekt i form av dyrkningsbidrag.»¹¹⁷

Til et kufôr, fortsetter Steen, gikk det med 18-20 reinlass høy og 3-4 lass reinmose. Noe mose ble fremdeles plukket i 1960. Tidligere ble det også nyttet atskillig bjørkeris. Selv om det var høy nok, bruktes ris til avveksling, og særlig om våren og delvis vinteren når det var fôrangel. Dessuten ble det brukt vier, selje og rogn, og «noen bruker dette fremdeles.»¹¹⁸

3.5 UTMARKS- OG SURROGATFÔR

Tang og tare var viktige fôrslag i Finnmark. Ved å bruke tare kunne man fø 1,5 ku med høy til 1 ku, og det var godt melkefôr.¹¹⁹ I Kvalsund ble det derfor brukt «meget tare som ennu brukes».¹²⁰

Skav (bark) er ikke brukt siden 1900, men lyng og ris ble ennå brukt på 1950-tallet, særlig i vanskelige år: «I gamle dager brukte særlig samene å bære hjem ris og lyng til vinterfor. Nu er det slutt.»¹²¹

Derimot hadde ikke lyng og mose «vært brukt som hjelpefôr her så langt tilbake folk kan minnes», heter det fra Bergsfjord på 1950-tallet.¹²²

Men i Børselv ble det brukt «meget lyng» samt reinmose, heter det derifra i 1968.¹²³

Fra samme år heter det at i Eiby dalen ble det før brukt mye lyng til fôr. Det gjaldt også røsslyng, men den var det lite av. Det var imidlertid lite beiting på lyng p.g.a. naturforholdene. Sauene gikk ute til det kom sne og om våren ble de sluppet på barflekken på moene. «Om høsten dro man til fjells og la sammen mose i vått vær.»¹²⁴

114.Hjemmeluftutvalget 1982. Kilden er upresis m.h.t. når det ble drevet kombinasjonsdrift

115.Christie 1967:197

116.Steen 1963:87

117.ibid s 89

118.ibid s 87

119.NEG 9570 Kvalsund i Kvalsund kommune (1950-årene?)

120.NEG 9569 Kvalsund i Kvalsund kommune (1950-årene?)

121.ibid. Om skav, se hovedkap. Torv og skog.

122.NEG 9793 Bergsfjord i Loppa (1950-årene?)

123.NEG 21033 Børselv i Porsanger 1968

124.NEG 21068 Eiby dal i Alta 1968

I Neiden brukte man mest krekling da det var lite røsslyng her også. Sauene ble sluppet på lyngbeite. Men reinlav var det til gjengjeld så rikelig av, at inntil 1920 kom folk fra Nord-Varanger hit og samlet lav: «Mosing har foregått helt til etter krigen.»¹²⁵ Høy ble solgt både fra eng «og skogslåtter» for å skaffe inntekter, mens de selv brukte lav og myrhøy. På spørsmål fra NEG's intervjuer om ikke dette var en tungvint måte, svarte hjemmelsmannen at «nøden tvinger en til meget.»¹²⁶

I Rafsbotn ble det i 1969 hverken samlet «lyng eller mose, men dette har funnet sted til etter krigen. I eldre tid var særlig renmose viktig tilskudd til fôret og sauene beitet straks det var snauflekke.. . Lyng var ikke særlig godt fôr, men man måtte bruke alt mulig for å berge dyrene gjennom vinteren...Noe husmose og andre lavarter enn reinlav (islandsmose) er blitt kokt i løypingsgryten.»¹²⁷

Lynging var ukjent i Jarfjord, heter det i 1969, men litt ble tatt i verste vårknipa. Derimot beitet sau og geit på lyng både høst og vår. Mose ble plukket i store mengder. Det var et vesentlig tilskudd til fôret tidligere: «Ennu før krigen var mosesanking alminnelig.»¹²⁸

En del mose ble tatt i de innerste dalene i Talvik, og reinlav ble gitt dyrene både rå og kokt.¹²⁹

«Det het å skaffe lyng. Nu er det slutt med det, men helt til etter krigen har man skabbet litt», heter det fra Hasvik i 1971: «Man rev også lyng, d.v.s. den ble skåret eller revet med hendene... Nu var det lite røsslyng så det var mest krekling som ble brukt.. . Det hendte ofte om våren at lyng var det eneste tørrfor som fantes... Her var lite mosing. Noe husmose ble brukt. Men reinlav var det lite av.»¹³⁰

Det vokste ikke særlig med store bregner i Nuvsvåg, men det ble revet og skrapet lyng. Skraping skjedde på frossen mark. Ellers plukket man daugras (vissent gress) og visne bregner. Dette ble kalt trøss.¹³¹

Om høsten var det alminnelig i Talvik, at man skabbet krekling og blokkebærlyng med torvspade eller potetgrev.¹³²

«Høsting av starr-myrrer langs elvekanter var den vanligste driftsform helt frem til 1930-årene» i Pasvik, skriver Wikan.¹³³ Man nyttet også viltvoksende gress på fjellet og myrrer samt mose, fiskehoder og hvalkjøtt.¹³⁴

Litt bregnerøtter (moldfôr, kaiki på finsk) har vært brukt i Tana. Det ble hugget opp om høsten, og det ble regnet som godt fôr. Bregneblad ble slått og hesjet som høy. Hestemøkk ble brukt før i tiden, særlig blant samene.¹³⁵ Nå ble hestegjødsel bruk over hele landet og mer i innlandsbygdene sørpå enn i Nord-Norge. Ottar Brox bemerker at kyrne skal ha blitt friskere og glattere i hårlaget samtidig som melkemengden sannsynligvis gikk opp. Dette skal bl.a. skyldes innholdet av B₁₂-vitaminet, men også at drøvtyggere som sau og ku kan forgjære og dermed utnytte endel av de trevlene som går ufordøyd gjennom hestens fordøyelseskanal. At mange ikke forteller om slik bruk eller tillegger den andre bygder, naboer o.a., skyldes nok at

125.NEG 21190 Neiden i Sør-Varanger 1968

126.ibid

127.NEG 21324 Rafsbotn i Alta 1969

128.NEG 21533 Jarfjord i Sør-Varanger 1969

129.NEG 22289 Østre Talvik i Alta 1971

130.NEG 22340 Hasvik kommune 1971

131.NEG 21367 Nuvsvåg 1969

132.NEG 22087 Østre Talvik

133.Wikan 1980:billedtekst. Foto: Skogtaksasjonen

134.ibid s 53, 58

135.NEG 19898 Tana 1966

dette virker uappetittlig og uhygienisk i dag.¹³⁶ Dette gjelder i enda større grad bruken av menneskelig avføring (se under).

I Børselv har man brukt noe bregneløv som ble lagt i vinterhesjer. Røsslyng ble brukt og var regnet for å være et godt fôr.¹³⁷ I Eiby dalen har man også vinterhesjet bregneblad, og da sammen med annet skogshøy. Bregnerøtter ble hugget om våren. Orme gras ble regnet for å være det beste, men også bregner ble tatt.¹³⁸

Geitrams ble skåret med sigd og tørket. Sauene likte dette fôret. Moldfôr har ikke vært brukt da det var lite av store bregner i Neiden. I eldre tid ble det kokt hestemøkk, og man mintes også at sauemøkk ble brukt til kyr. Menneskeekskremer har også vært brukt, heter det i 1968.¹³⁹ I hvor stor grad man skal legge vekt på slike utsagn, er vanskelig å si. Det kan skyldes onde rykter, men på den annen side er de kjent fra flere kanter av Nord-Norge. På samme måte som for hestegjødsel kan drøvtyggere utnytte ufordøyde stoffer i menneskelig avføring.¹⁴⁰

Moldfôr var også ukjent som nødfôr i Jarfjord da store bregner er sjeldne. Hestemøkk ble såvidt brukt, og i «gammel tid skal finnlændere ha kokt menneskeekskremer i løpningen».¹⁴¹

Det er lite av store bregner i Talvik så moldfôr ble ikke brukt. Men i Kviby visste man å fortelle, at rundt 1860-70 ble det tatt noe bregner. Men det var bare «noe som satt i minne». Hestemøkk ble kokt hos nesten alle som hadde hest.¹⁴² Rundt 1900 ble hestemøkk brukt – riktignok i liten utstrekning – som hjelpefôr i Alta. Befolkningen i Øvre Alta var enten fra Tynset, Alvdal eller Torneådalen. Reinmose ble mye brukt.¹⁴³

136.Brox: 1963: 13-14

137.NEG 21034 Børselv 1968

138.NEG 21066 Eiby dal 1968

139.NEG 21532 Jarfjord 1969

140.Brox:1963: 14

141.NEG 21532 Jarfjord 1969

142.NEG 22284 Østre Talvik 1971

143.NEG 2447 Øvre Alta. Nedtegnet 11.11.1948 av Alf Martin Jæger

KAPITTEL 4

Fiskeriene**4.1 MELLOMKRIGSTIDEN**

Mens jordbruket gjennomgikk en modernisering i mellomkrigstiden, hadde en lignende utvikling alt begynt innen fiskeriene. I perioden 1905-20 skjedde det en stortilt omlegging til motor i fiskeflåten. Dette skyldtes særlig at de økonomiske forholdene i perioden var gunstige generelt sett. Det kom også istand statlige låneordninger som Finnmarksfondet, noe som økte tilgangen på kapital. Både et offentlig og privat (som Det norske Selskap til Fiskerienes Fremme) reformarbeide bidro dessuten til å legge grunnen til og påvirke omleggingen i fiskeflåten.

Men mellomkrigstiden kom som vi alt har nevnt, til å bli en krisetid for fiskerieringen – med prisfall, avsetningsproblemer og gjeldskrise. Dette resulterte i en viss primitivisering av fiskeflåten – d.v.s en tilbakevending til mindre båter og mindre effektivt utstyr. På den annen side fikk vi også et større skille blant fiskerne – det var de som la om til mer moderne fartøyer. Særlig markert ble skillet mellom kyst- og fjordfiskerne.

Nøden i Finnmark, særlig blant småbåtfiskerne, var meget følsom i 1933, uttalte fiskeriinspektør R.Skotnes. En vesentlig årsak til det var at et flertall av fiskerne ikke hadde tidsmessige båter og redskaper. De siste års høst- og vinterfiskerier hadde nemlig foregått langt til havs, noe som hadde gjort det umulig for mindre båter å delta.¹⁴⁴

Et annet stort problem ved siden av omleggingen av fiskeriene til havfiske, var opphøret av pomorhandelen: «Fiskeriene i denne landsdel har lidt et uhyre tap ved at pomorhandelen braktes til opphør», skrev Skotnes.¹⁴⁵ Da pomorhandelen tok slutt, ble også sommerfisket mindre lønnsomt. Man måtte derfor gå over til vinterfiske som var mer slitsomt og risikabelt, som satte større krav til redskapene og ga en større tapsprosent.

Begge disse faktorene ser ut til å ha rammet fjordfiskerne hardest av alle. I tillegg kunne det være lokale og tidsbestemte årsaker. Falkenberg skrev i sin undersøkelse fra Laksefjord at vårtorskefisket ved kysten nærmest slo feil i årene 1933-38. Det ble derfor ekstra vanskelig for fjordfiskerne i indre Laksefjord å dekke utgiftene, og det lønte seg for dem å fiske på fjordtorsken. Ved dette fisket sank nok utgiftene, men utbyttet ble også mindre. En annen faktor var statens bestemmelser om minstepris. Dette hindret at de som stilte minst krav (her: samer fra Laksefjord) kunne sette ned prisene, og i det minste få noe igjen: «Det fiskerne får for fisken, er jo praktisk talt alltid minsteprisen, og noen mulighet for den før nødtvungne dumping (her: av prisen) er derfor utelukket. Opkjøperne skaffet sig så av praktiske hensyn fisken hos dem, som kunne levere de største kvanta (her: fiskerne i kystværene). Av den grunn ble finnerne ofte sittende igjen med fangsten.»¹⁴⁶

At det ikke lenger lønte seg å ro til værene, førte til en strukturendring av næringslivet i fjordene. Det ble nødvendig å satse mer på hjemmefiske og jordbruk. For laksefjordsamene var fisket hovednæringsvei, og deres «gårdsbruk var bare å regne for et ryggstød.»¹⁴⁷ Men hjemmefisket hadde ikke så lette vilkår for avset-

144.Gerdhardsen 1944:11-12

145.ibid s 12

146.Falkenberg 1938:156-157

147.ibid s 71.

ning som tidligere, og det ble derfor nødvendig å vende seg mere mot jorden: «Med litt overdrivelse kan man si, at sjøfinnerne nå er på god vei til å bli bønder», fortsetter Falkenberg.¹⁴⁸

For indre Laksefjords vedkommende viser han at disse forholdene førte til fattigdom blant samene der. Derimot peker Kolsrud på, at det nok var en relativ tilbakegang i Vestfinnmark også, men ikke i samme omfang som lenger øst. Folk bodde nærmere store forbrukssentra og sambandet sørover var mye lettere enn i Laksefjord. Bortsett fra i sommertiden var derfor kjøpmennene istand til å kjøpe den fisken som ble tatt, hele året: «Folk i Rognsund har soleis ei heller jamnare og betre inntektskjelde enn tilfellet er t.d. i Laksefjord. Utviklinga har difor ikkje hatt ruinerande konsekvensar. Absolutt sett trur eg tilmed ein kan seie at det økonomiske tilstandet har betra seg, iallfall i dei seinare åra. Dette er ein synsmåte som so vidt eg kan skjønna ikkje bare gjeld Rognsund, men er representativ for utviklinga i store delar av Vestfinnmark. I dette ligg ei viktig årsak til at folk står seg noko betre her enn lenger aust».¹⁴⁹

I ettertid og når det gjaldt forholdene for småbåtfiskerne generelt, uttrykker Gerdhard M. Gerdhardsen stor optimisme: Det betydelige hjemmefiske eller småfiske som ble drevet med snøre, trollgarn, ruser, liner og dorg langs hele kysten hadde stor betydning for det daglige underhold, både for fiskerne og for kystbefolkningen ellers. Småfisket hadde også vært gjenstand for omlegging siden driften med dekkbåt og motor begynte. Likevel var det på dette området at drift med mindre åpne båter hadde holdt seg best, «og aldri kan bli foreldet.»¹⁵⁰

4.1.1 Kombinert drift

Det var de i mellomkrigstiden som mente, at kystens problemer ville løses gjennom større satsning på yrkeskombinasjoner: fiskerne burde f.eks. gis bedre adgang til jord.

Byråsjef Skappel uttrykte i 1929 skepsis til en slik løsning: «Hva fiskeridistriktene angår, synes det nok fremdeles som kombinasjon av fiske og jordbruk ikke er heldig for det siste. Den sterke utstyking som fiskeriet gjennom tidene har bevirket, har i Nord-Norge skapt en masse bruk, som er så små at der for å fø en ku eller to må kjøpes for.»¹⁵¹ I 1938 uttalte kst. fylkesagronom Håkon Dundas i Øst-Finnmark seg om det samme problemet. Han var enig i at kombinasjonsdrift kunne skape problemer: Langs kysten og på øyene var det som regel for lite dyrkningsjord av rimelig kvalitet, og brukene ble små. Havneganger var det undertiden for smått med, og det var ikke alltid like lett å få den nødvendige inntekt ut av jordbruket. På den annen side var en slik kombinasjonsdrift mer nødvendig i Finnmark enn de fleste andre steder. På grunn av de økonomiske forholdene kunne jordbruk være av interesse selv for hoveddyrkefiskere. Utviklingen syntes også å gå i den retning, for interessen for nydyrking samt veiledning var sterkt stigende i fiskeværene. Derimot kunne det selvsagt ikke skapes jordbruk der det ikke fantes dyrkningsjord.¹⁵²

For Porsangers vedkommende uttrykkte vandrelærer Kulsland seg i lignende vendinger, i forbindelse med Trålerkomiteens rundspørring blant jordbrukskyndige på 1930-tallet: De to næringer «utfyller og supplerer hinanden på en så heldig måte

148. *ibid* s 72.

149. Kolsrud 1943:139.

150. Gerdhardsen 1946:I:49

151. *ibid* s 86. En årsak til hans skepsis overfor kombinasjonsdrift kan være at han var av storbondeætt fra Hedmark

152. *ibid* s 90-91

som til enhver tid mulig. Fiskeri kan her ikke drives alene og jordbruk er for lite til å kunne gi livsbetingelse for folket, hvis fiskeriet ikke kan gi tilskudd.»¹⁵³

Samuli Paulaharju forteller f.eks. om en mann i Bakfjord, som drev et godt fiske og fangstet på sel. Han hengte fisken selv, og det kom fiskeoppkjøpere inn i fjorden og hentet den. Han hadde dessuten både kyr, sauer og griser og dyrket poteter og høy.¹⁵⁴

Sonja Westrheim har i sin seterundersøkelse konstatert at hav- og fjordfisket har vært viktig for lokalisering av setrer. Men «når det er snakk om primær årsak til setring ute ved kysten, kunne ingen si om dette under noen omstendighet hadde vært hovedårsak til seterflyttinger.»¹⁵⁵

Men som i Russeluft, hvor seterplassene lå helt nede ved sjøen, var særlig laksefisket i sjøen viktig. Det samme gjaldt for Transfarelvsetrene: Det «var flere som hadde seter her som kombinerte det med fisket etter laks. Det var ikke lakseplass akkurat der hvor setrene lå, men det var likevel nær sjøen. Enkelte år dro vi tidlig til setra, for far drev kombinert laksefiske», forteller en av Westrheims hjemmelsmenn.¹⁵⁶

Det var et årvisst fenomen at storseien kom inn i bunnen av både Langfjorden (i Alta) og andre fjorder. Dette seifisket var for kombinasjonsbrukerne, en onntid i likhet med våronn, bæronn, torvonn o.l. Når seien var kommet, ble det ordnet med «seivakt». Man hadde flere kastnøter så alt folk måtte med, både menn, kvinner og barn når noten skulle hales iland. Under innlastingen måtte fisken telles slik at man kunne regne ut hvor meget det ble på not-, mannfolk-, kvinnfolk- og halvlott. Etter at det var utregnet hvor mye hver familie skulle ha, rodde man hjem for «å gjøre fisken», d.v.s. skrape, sløye, flekke og henge den. Det måtte gå fort for seien kunne snart bryte opp igjen.¹⁵⁷ Derimot understreker fylkesagronom F. Nielsen at for «hele den ved Finnmarkskystens fastboende befolkning, er fisket hovederverv». Det var også utelukket under de klimatiske forhold, å føre den nåværende befolkning over på jordbruk, enten som hoved- eller eneyrke. Det fantes heller ikke fiskere som hadde jordbruk som hovederverv, med unntak av enkelte gårdbrukere innenlands som søkte til vårfisket.¹⁵⁸

«I Vadsø og Nord-Varanger var fiskeriet hovednæringen for de aller fleste. Både i byen og utenfor denne hadde de fleste en ku, eller flere og noen sauer. Men jordbruk var en binæring. Når da fisket slo feil, ble det her som andre steder nød og elendighet.»¹⁵⁹

4.1.2 Hovednæring

At fisket tross alt var den viktigste næringen både i kystkommunene og en rekke fjordkommuner, kommer frem i uttalelser som denne fra Loppa: «Fiskeri er befolkningens næsten eneste levevei og foregaar til alle tider.»¹⁶⁰

I Talvik var fisket hovednæringen for flertallet av befolkningen, «medens mange utelukkende ernærer sig af og paa sjøen.»¹⁶¹ Også de som drev jordbruk, fisket, unntatt da i onntiden. En annen sentral faktor var at en stor del av det daglige

153. *ibid* s 98

154. Paulaharju 1935:52. Om Mikko Lounonen

155. Westrheim 1978:86

156. *ibid* s 199. Intervju med H. Hansen, Elvebakken

157. Manns minne 1973:75-78. Oluf Røde i Langfjordbotn

158. Gerdhardsen 1946:I:98

159. NEG 18816 Vadsø og delvis Nord-Varanger 1964

160. NGO Loppa 1904 og 1916:43

161. NGO Talvik 1905 og kommentar 1914:36.

kostholdet ble dekket av det man trakk opp av sjøen. Med unntak av reindriftssamene gjaldt det for alle grupper i Finnmark.

Befolkningen i Rognsund hadde sitt viktigste økonomiske grunnlag i havfisket: Det «er sjøen og sjøbruket velferda åt folk avheng av» for ferskvannsfisket har trolig aldri hatt noe særlig å si, skrev Kolsrud i 1943.¹⁶²

Havet er fiskerikt hele året, men til visse tider dominerer visse fiskeslag, og kommer i store mengder inn fra Barentshavet. «Til desse er det at fisket som næringsform knyter seg fyrst og fremst», skrev han og fortsatte: Torsk og sei var årvisse og fantes i store mengder, og av den grunn var den økonomiske verdien av dem innlysende. Silda derimot var mer ujevn. Men variasjonene i fiskemengden var store og gjorde ofte fisket til et lotterispill.¹⁶³

I mellomkrigstiden kom integreringen de etniske gruppene imellom tilsynelatende svært langt innen fiskeriene. Det gjaldt i alle fall i enkelte områder. Sjøsamene i Rognsund hadde fra 1700-tallet spesialisert seg mot fisket, og det var blitt deres viktigste levevei. Dette skulle, etter Kolsruds mening, skyldes en voksende norsk befolkning og sambandet mellom sjøsamene og denne. Det trakk samene inn i en videre økonomisk sammenheng: «Frå nordmennene har dei fått reidskapen sin, og av nordmennene har dei lært å bruke han. I fisket, i reidskapsform og metode, viser dei idag truleg ikkje eit einaste spesifikt lappisk drag. Dei skil seg snautt nok ut frå det som er vanleg millom småkårsfolk attmed sjøkanten i Vestfinnmark. Det måtte vera at nordmennene jamt over fyrebils har større vinning av fisket», påstår Kolsrud.¹⁶⁴

Hans påstander synes noe underlig når den norske befolkning i Finnmark gikk tilbake på 1700-tallet. Fisket i de norske værene var også svært enkelt på denne tid, og sjøsamene sto ikke tilbake for disse. Redskaper og teknikker var også noe forskjellig. Det gjelder iallefall i Porsanger-Nordkapp-området.¹⁶⁵

Senere på 1800-tallet derimot og særlig etter 1900 har påvirkningskraften vært stor. Dette kan vi delvis forklare med den økonomiske forskjellen mellom kyst- og fjordfiskere. For kystfiskerne hvor det store flertallet var nordmenn, var adgangen til kapital ulike mye større enn blant fjordfiskerne. De hadde som vi har nevnt tidligere, derfor både større båter og bedre redskap.

4.1.3 Overgang til motordrift og helårsfiske

Motor- og dekkflåtens fremvekst fikk stor betydning for driftsformen:

1. Muligheten for helårsfiske ble for det første langt større. Nils Kolle ser overgangen fra åpne båter til motorfartøy som en utslagsgivende faktor i den differensieringsprosessen som tok til omkring 1900, og som frembrakte helårsfiskeren.¹⁶⁶
2. De nye fartøyene som ble introdusert, ga muligheter til større mobilitet og til drift lenger ut i havet. I 1920-årene begynte f.eks. bankfisket ved Svalbard og Bjørnøya selv om antallet fartøyer over 40 fot fremdeles var lite.
3. Nytt kostbart utstyr innebar en kapitalisering av næringen.

162.Kolsrud 1955:124

163.ibid s 124

164.ibid s 124

165.Hanssen 1986:148-149

166.Fiskerinæring og lokalsamfunn 1982:32. Kfr. Kolle: «Omlegging av loddetorskefisket fra kyst- til bankfiskeri i mellomkrigstida, og hvordan dette påvirket deltakende fiskere fra Finnmark.» Bergen 1979

Det er flere uavhengige kilder (bl.a. NOS Fiskeristatistikk og Folketellingen 1900) som bekrefter at høst- og vinterfisket vant frem i betydning rundt århundreskiftet. I 1904 skriver kaptein Mamen at i Sørøysund deltok hver arbeidsfør mann i de store fiskeriene, som foregikk omtrent året rundt. I fjordene drev man et hjemmefiske som ga kokfisk og noe til salg. Man fisket etter torsk, sei, lange og brosme. Hyse derimot var ikke så ettertraktet p.g.a. dens lave verdi. Alt i 1906 rettet ordføreren i Sørøysund kritikk mot Mamens oppfatninger: Fisket – selv fjordfisket – ble drevet til alle tider. Fjordfisket var også et kommersielt fiske, med stor fremmed deltakelse, og hyse var handelsvare som de andre fiskeslagene.¹⁶⁷ Det ingen av dem nevner er at den tiden fiskeren kunne være på sjøen, fortsatt var kort, noe som bl.a. hadde en klar sammenheng med båtenes størrelse. Med små båter uten motordrift måtte fiskerne, selv under fjordfiske, ta mer hensyn til været enn senere da motordrift ble mer vanlig.

Men var været godt kunne en selv med slike små båter, bevege seg over ganske store områder. En mann fra Repparfjord rodde med garn og line, både i hjemmefjorden, og ved Sørøy, Ingøy, Hjelmøy samt ved Magerøya: «Twice I rowed to Hjelmøy in quiet weather, nearly twenty (Norwegian) miles» (To ganger rodde jeg til Hjelmøy i stille vær, en distanse på vel 20 norske mil).¹⁶⁸ Men bortsett fra hensynet til været brukte en uforholdsmessig lenger tid enn et motorfartøy ville ha gjort. En følge av dette var at fiskeren ble mer bundet til et fiskevær under de store sesongfiskeriene. I stedet for å kunne følge fisken måtte han vente på den. I følge folketellingene 1920 og 1930 var det en absolutt, men ikke relativ økning av de som hadde fiske som hoved- eller biyrke (menn over 15 år) i mellomkrigstiden. Den relative tilbakegangen skyldtes en økning blant mere moderne og bymessige yrker som handel og industri.

I Vestre Jakobselv og i Vadsø var kvenene foregangsmenn når det gjaldt modernisering av fiskeflåten. I 1906 kom de første listerbåtene til Vestre Jakobselv, fulgt av pinneren (en 25-30 fots småskøyte) 2 år senere. De første motorskøytene kom til Vadsø i 1907, og til Vestre Jakobselv i 1913. Alle de nye eierne var kvener. Kapital ble skaffet bl.a. gjennom lån i sparebank. Motorbåtfiskere var ikke som andre fiskere «så hindret av veir og vind under sin drift. De reiste til kystdistriktene og solgte fangsten sin til den høistbydende kjøper. Avstanden spilte nær sagt ingen rolle lenger».¹⁶⁹

Fra 1912 hadde de fleste større fiskere i Vadsø-området motorbåter. Det var vanlig med flere eiere (som oftest brødre), for en mann alene var ikke økonomisk sterk nok til å skaffe seg en motorskøyte. Tidligere hadde man mest fisket på fjorden, men da man fikk overbygde båter begynte noen å drifte på bankene utenfor Vardø, og ble borte i flere dager. Med større og mer driftssikre båter ble dette helt alminnelig. For mange byttet etterhvert også ut til større motorer: «De svntes de første ble for små til kontinuerlig fiske, og til å gå ut på bankene med.»¹⁷⁰

Den første som fikk motorbåt i Kvalsund, var handelsmann Buch ca. 1910. Det kom raskt flere til, og samtlige drev bank- og kystfiske med line og garn samt håkjerringfiske. De kjøpte motor med hjelp av egen kapital og lån i bank. I flere tilfeller gikk flere sammen om et slikt kjøp. For «kommunen var ikke i den situasjon at den kunne hjelpe.»¹⁷¹

167.NGO Sørøysund 1904:25 og kommentar 1906:4

168.Nesheim 1949:148. Om Anders Monsen

169.NEG 14324 Vestre Jakobselv (ca. 1960). Hjemmelsmenn: Hjalmar Garnæ m.fl. O.Ottelin fikk den første pinneren, og Edvard Henninen den første motorbåten i Vestre Jakobselv

170.NEG 18816 Vadsø og delvis Nord-Varanger 1964. Hjemmelsmenn: Hans Pedersen, Georg Dahl, T.Olsen

171.NEG 15450 Kroa gård, Kvalsund ca. 1960. Hjemmelsmenn: Karl Svendsen m.fl.

Linefisket foregikk ofte langt til havs. Bankfisket med liner etter torsk begynte på bankene ved Bjørnøya i 1925 og på bankene vest for Svalbard i 1934. Men det var ikke mange fra Finnmark som deltok i dette fisket, i 1939 bare 9 fartøyer. Til gjengjeld var det langt flere som driftet på bankene nærmere land, nord og øst for Finnmark. Et stykke ut i 1920-årene kom også snurrevad til anvendelse i Finnmark. Derimot var det en bastant motstand mot tråling. Alt ved lov av 13. mai 1908 ble det satt forbud mot fiske med bunnsløpenot (trål) innenfor sjøterritoriet.¹⁷² Gjennom den midlertidige loven om fiske med bunnsløpenot av 16. juli 1936 (avløst av trålerloven av 17. mars 1939) ble det bl.a. forbudt å bringe iland fisk som var fanget med trål utenfor sjøterritoriet.¹⁷³

Skreisesongen varte fra sist i oktober til slutten av mars eller begynnelsen av april. Da startet vårtorskefisket (loddefisket): «De fiskere fra Finnmark som driver året rundt – og det er en del av dem – går over til annen drift så snart vårtorskefisket er slutt, de største til snurpenotfiske etter sei – en drift som har utviklet seg sterkt i løpet av 1930-årene. Seisesongen slutter i oktober-november.» Andre fortsatte med line og snørefiske av forskjellig slag eller småhvalfangst.¹⁷⁴

Tabell 4.1: Deltakelsen i vårtorskefiskeriene i 1937 og 1950:

	Åpne båter uten motor.		Åpne båter med motor		Dekksfartøy med motor	
	Båter	Mann	Båter	Mann	Båter	Mann
1937	2130	5099	616	375	1328	7599
1950	332	721	372	1166	1445	7850

Kilde: NOS Norges fiskerier 1937, 1950. Tallene omfatter fiskere og båter fra hele landet.

Mens mange tidligere hadde laget børnskap og tildels båter selv, begynte man i siste halvdel av 1800-tallet å kjøpe slikt utstyr. Fra Repparfjord fortelles det at før århundreskiftet hadde folk selv spunnet garntråd, og de hadde brukt einer- og orkavl samt steiner som søkk. De laget også mindre båter som lignet mindre elvebåter. Senere og helt til etter siste krig kjøpte de klinkbygde båter fra Alta. I mellomkrigstiden laget de ikke andre redskaper enn fiskekroker av brukt metallskrap, som de hamret til de var passende tynne. Deretter ble de herdet i tran.¹⁷⁵

De første som begynte med kilenøter etter laks i Altafjorden, var folk sørfra. En mann i Talvik forteller at hans far kjøpte nøter hos disse rundt 1920. Han hadde opp til 8 notsett – noen på egen grunn, andre på statsgrunn: «Han hadde sikret seg en slik byggesel at man senere måtte løse han ut.»¹⁷⁶

4.2 ETTERKRIGSTIDEN

De tendenser som man så før krigen, ble ytterligere forsterket etter krigen: Motorisering, overgang fra kombinasjonsdrift til eneyrkefiske/hovedyrkefiske samt sentralisering av bosetningen. Det ser vi av tabellene under.

172.Iversen nr. 3-1937:55

173.ibid s. 62 og Fiskets Gang nr. 20-1946:233

174.Gerdhardsen 1946 I:60

175.Nesheim 1949:152

176.NEG 22329 Østre Talvik 1971

Tabell 4.2: Fiskeflåtens sammensetning 1948-75:

	1948	1961	1974
Dekkete stålfartøyer:	0	10	45
Dekkete trefartøyer:	950	1395	1011
Åpne motorbåter:	248	1974	2276
Båter uten motor:	65	1	0

Kilde: Kunnskapsforlagets Leksikon bd 4 1979:277.

Tabell 4.3: Antall fiskere fordelt på eneyrke/hovedyrke/biyrke 1951-71:

	Eneyrke	Hovedyrke	Biyrke	Totalt
1951	2414	3831	1642	7887
1971	1752	932	721	3405

Kilde: Finnmark 1979:338

Tabell 4.4: Båttørrelsen 1960-75 i fot:

	< 30	30-39	40-59	60-99	>100	Totalt
1960:	2421	341	235	36	9	3042
1975:	2827	266	164	41	34	3332

Kilde: Finnmark 1979:337

Selv om det totale antall fiskere er blitt halvert i perioden, har antall motorfartøy gått kraftig opp. Det er først og fremst utviklingen av ny teknologi som har effektivisert redskapene, fartøyene og driften. Antall mann pr. båt har derfor gått ned. Vi ser to utviklingstrekk frem til ca. 1970: En vekst i antall 1- og 2-manns sjarker og i trålere og ringnotsnurpere. De mellomstore fartøyene derimot har gått tilbake i antall.¹⁷⁷

Følgende uttalelse vil derfor være enda mer typisk for etterkrigssamfunnet enn for førkrigs-Finnmark: «Det er fiskeriene som er det alt overveiende næringsgrunnlag for befolkningen på stedet.»¹⁷⁸

Måsøy er f.eks. en utpreget fiskerikommune med en betydelig og aktiv flåte. I 1958 utgjorde den 122 dekkete og 86 udekkete båter, og de hadde en tildels kort vei til fiskefeltene.¹⁷⁹

For Sørøysunds vedkommende var avstanden til de nærmeste fiskebankene 4-5 nautiske mil, og det tok en vanlig motorskøyte 2-3 timer å komme ut på feltet.¹⁸⁰

Om tendensene i næringslivet i Måsøy, uttalte Schei-komiteen i 1960 at det var litt husdyrbruk, men at det hadde vært avtakende i den siste tid.¹⁸¹ For Nordkapps

177.Finnmark 1979:337-339

178.Mehamn 1969:6

179.Scheikomiteen 1960:43.

180.Myhre 1957:54.

181.Scheikomiteen 1960:43

vedkommende nevner ikke komiteen engang jordbruk som en næring. Derimot var jordbruk og fiske hovednæringene i Porsanger. Gårdsbrukene var gjennomgående små, men dyrkningsmulighetene var betydelige. Jordbruket var i det hele i utvikling, mens fiskeriene ikke hadde «funnet særlige forankringspunkter i kommunen.»¹⁸²

Fisket ble mer et ytterkystfiske enn tidligere. I de indre fjordstrøkene satset man mer og mer på jordbruket, og her hadde også kombinasjonsdriften holdt seg best. Fiske var f.eks. hovednæringen i Lebesby: «Det er eneste næringsveg i de ytre strøk.» Men i de indre delene hadde jordbruket begynt å utvikle seg, og her var det kombinert drift.¹⁸³

Under krigen ble det stadig flere av fiskerne i Sørøysund som drev fiske som eneyrke, og denne utviklingen forsterket seg etter krigen. En stor båt krevde et jevnt fiske over hele året for å lønne seg. Eneyrkefiskeren var da også gjennomsnittlig 32 uker på fiske. Hovedyrkefiskeren var knapt 19 uker og biyrkefiskeren bare 8 uker på fiske.¹⁸⁴

Ifølge folketellingen 1950 hadde 1369 personer fiske og fangst som levevei i Sørøysund. Men kombinasjonsdriften var ikke helt forsvunnet, for av disse drev 75 gårdsbruk ved siden av. Men det må ha vært flere som iallefall hadde jordbruk som biyrke (se uttalelse under). Hvor mange som hadde andre støttenæringer, er uvisst.¹⁸⁵

Næringslivet i Sørøysund var m.a.o. lite differensiert. Men en spesiell svakhet (som ellers i Finnmark) var at det var mer gjennomgående sesongpreget enn i landet ellers. Ikke bare fiskeriene hadde sesonger, det gjaldt også jordbruk og andre næringer som bygg- og anlegg (sesongen var dessuten kortere enn i resten av landet): «Kombinasjonen av jordbruk om sommeren og fiske om vinteren er særlig utbredt, og det gir tilsynelatende en god utnyttelse av arbeidskraften. Men i realiteten blir det mye spilltid når arbeidskraften skal skifte over fra det ene yrket til det andre flere ganger om året.» I tillegg til registrert arbeidsløshet ble det derfor også en betydelig underbeskjeftigelse.¹⁸⁶

I første omgang skjedde det lite med bosetningsmønsteret under gjenreisningstiden (etterhvert forandret dette seg radikalt). Selv om en del mindre vær ble fraflyttet, fulgte man stort sett det samme bosetningsmønsteret som før krigen. «Men en forandring fulgte med gjenreisningen. Mange fiskere som før krigen drev kombinasjonen fiske-jordbruk, gikk i denne perioden over til å bli bygge-, anleggs og industriarbeidere.»¹⁸⁷

Fra myndighetenes side var det også et klart ønske at fiskeflåten burde utbygges til vesentlig en havfiskeflåte, og med hovedvekt på småtrålere. På mottakersiden burde det derfor satses på store sentrale anlegg med variert produksjon. «For å oppnå dette var det behov for en rasjonell bosetting.»¹⁸⁸

Særlig den kommuneinterne sentralisering hadde likevel alt lenge vært igang selv om tempoet i sentraliseringen økte kraftig etter krigen. Som en følge av motor-

182. *ibid* s 49

183. *ibid* s 54

184. Myhre 1957:54

185. *ibid* s 54

186. *ibid* s 51

187. Fiskerinæringa i Finnmark 1977:13

188. *ibid* s 13. Se også fylkesmann Hans Gabrielsen i FFF 1948: sak 21: «Skal Finnmark makte å hevde seg i konkurransen om verdensmarkedene må der settes langt større kraft inn på en rasjonell og fremfor alt hurtig fornyelse og utbygging både av fiskerflåten, tilvirkningsanleggene og eksporten.» Se også Innst. 1956:48: Torskfiskeutvalget av 1947 hadde anbefalt bygging av større fiskebåter. Men dette ville ikke gavne fjordfiskerne, mente Samekomiteén.

isering «er det blitt slik at havneforholdene og fiskeværenes sentrale beliggenhet i forhold til hurtigruteleia spiller en større rolle enn den korteste veg til fiskefeltet. Denne utviklingen har også medført en forskyvning av bosettingen i Måsøy kommune slik at Havøysund økte sitt folketall kraftigere enn kommunen ellers».¹⁸⁹

Et særtrekk ved utviklingen etter krigen er utvidelsen av fiskerigrensene. Tidligere kunne man si at havet var utømmelig, og derfor følge visse enkle prinsipper: Det var ingen som eide fiskeressursene, og følgelig var det fritt frem for alle til å delta i utnyttelsen av dem. Men en ny og effektiv fangstteknologi og større etterpørsel, gjorde disse prinsippene til en fare for fiskerikdommene.¹⁹⁰

I likhet med det som skjedde når det ble knapphet på andre av Finnmarks naturressurser, kom det frem ønsker om fredning eller at fisken skulle forbeholdes lokalbefolkningen. Vi kjenner til slike forslag fra før krigen, f.eks. et ønske om forbud mot snurpenotfiske i finnmarksfjordene, som ble fremsatt etter et masse møte i Kvalsund i 1923.¹⁹¹

Men særlig var det trålfisket som satte sinnene i køk, og som førte til krav om restriksjoner. De skulle ikke bare gjelde strandsonen, men også bankene. For som fylkesmann Hans Gabrielsen uttalte i 1948: Utenlandske trålere har tatt betydelige fangster helt inne på våre nærmeste kystbanker til stor plage for norske fiskere.¹⁹²

189.Ffl 1952:339-340

190.Finnmark 1979:335

191.FFF 1923:sak 18, s 62-64

192.FFF 1948:sak 54, s 236

KAPITTEL 5

Bær og matplanter**5.1 MELLOMKRIGSTID**

I NGO's topografiske undersøkelse fra Talvik i 1905, heter det at: «Multer findes – i gode aaringer rigt – paa en flerhed af myrerne, uden at dog bærplukningen nogensteds er af nogen større betydning».¹⁹³

Landmåleren tenkte antagelig først og fremst på bærenes handelsmessige betydning. Bortsett fra hos noen store multemyreiere, som på Tamsøya, ble heller ikke utnyttelsen av ville bær drevet særlig rasjonelt før langt ut på 1930-tallet. Men vinteren 1938/39 ble det f.eks. dannet flere lokale bærslag i Finnmark.¹⁹⁴

Kildene er forsåvidt enige om at bær ble plukket til husbehov, men de er ikke helt samstemte om hvor viktig de var i økonomisk henseende rundt århundreskiftet. Dette gjaldt bl.a. for Porsanger.¹⁹⁵ I 1904 påsto kaptein Mamen at børsamling ikke ga noen inntekt i Sørøysund. Men i en kommentar fra 1906, svarte ordføreren at bær ga en del inntekt.¹⁹⁶ Helland bekreftet dette samme år: «Der antages solgt omkring 10 hl. multegrød aarlig».¹⁹⁷ Som det heter seg i amtmanns-beretningen for 1911-15: For enkelte distrikter var bærplukking av stor betydning.¹⁹⁸ Det gjaldt særlig kommunene Porsanger, Lebesby, Nesseby og Sør-Varanger. At ikke innlandskommunene gjorde seg gjeldende, må skyldes de dårlige kommunikasjonene.

Men den økonomiske betydning av bærplukking vokste i alle fall sterkt i tiden etter 1900. Det ble f.eks. slått fast både av Helland og i NGO's rapport, at multer omtrent ikke var noen handelsvare i Polmak rundt 1900.¹⁹⁹ 50 år senere kunne Eidheim på sin side si, at de hadde skaffet tildels gode ekstrainntekter, og det over lengre tid.²⁰⁰

En viktig årsak til at multer ikke synes å ha vært så mye brukt, er at de hverken er årvisse eller finnes i så store mengder. Dette i motsetning til en langt fattigere vitamin- og mineralkilde som krekling (krøkebær), som har lange tradisjoner i husholdningen i subarktiske strøk, f.eks. på Grønland og Island. Blant sjøsamene har den trolig vært den mest vanlige bærplanten frem til våre dager. Surmelk blandet med krekling er en tradisjonell sjøsamisk rett. Bærene ble plukket om høsten, og blandingen ble satt ut når utetemperaturen ble lav nok. I frosset tilstand holdt maten seg gjennom vinteren.²⁰¹ Helland sier at reindriftssamene på lignende måte brukte multer og melk.²⁰²

I Rognsund var det lite av blåbær, multer og tyttebær. Krekling derimot fantes overalt, og ble bl.a. blandet med lever og spist sammen med fisk. Kolsrud kaller dette for «herrekost».²⁰³ I Laksefjord ser det ut til at sjøsamene rent smaksmessig

193.NGO Talvik 1905 s 52

194.Ytreberg 1959:2

195.Hanssen 1986:239. Kfr. også amtmannsberetninger 1886-1890:26 og 1896-1900:44

196.NGO Sørøysund 1904:30 og kommentar 1906:6

197.Helland 1906 III:224

198.Amtmann 1911-15

199.Helland 1906 III:445 og NGO Polmak 1886-1904 kap. Næringsveie og Industri

200.Eidheim 1958:36

201.Hanssen 1986:237-239

202.Helland 1906 II:193

203.Kolsrud 1943:161

foretrakk krekling fremfor andre bærsorter. De plukket «til eget bruk hverken blåbær eller andre bær, som det finnes meget av rundt fjorden».²⁰⁴

En annen sak er at krekling er langt mer holdbar enn f.eks. blåbær, slik at det også kunne være en grunn til at krekling ble foretrukket fremfor andre bærsorter. Ellers er dette med smak og behag langt mer utbredt enn man skulle tro. Kvener skal ikke ha vært så glad i sjøfugl, sjøfugl-egg og geitemelk, mens samene i Kautokeino ikke skal ha spist ryper.²⁰⁵

I de mer typiske norske strøk ser det til at dagens mer vanlige bærslag, var meget ettertraktet. Det gjaldt særlig multer. Som det fortelles fra Kamøyvær: «Likedan ble det plukket blåbær, tyttbær og muldebær som ble syltet ned til vinteren.»²⁰⁶

«Fra min barndom kan jeg huske at inne i dalen og på fjellet var det mye muldebær og blåbær og på enkelte steder var forekomstene svært store.» Ved siden av fiske hadde man man februk, og på denne måten, «klarte folk å livberge seg godt ved ren naturalhusholdning i år hvor det var dårlig med kontante penger», heter det fra Mehamn.²⁰⁷ «En mann fra Kviby drev stort med multeplukking på Sennaland for salg. Dette var ikke uvanlig før, men idag (1987) plukkes det bare for eget bruk.»²⁰⁸

Loppa «er rik på bærsorter, og det vokser ikke så lite multer heller. I gode somre plukkes atskillige hundre kilo multer», skriver Gamst.²⁰⁹

Ikke bare bær, men også matplanter og urter ble utnyttet. I Laksefjord samlet sjøsamene store mengder syregress som ble brukt i suppe. Syregress ble også brukt i Rognsund. Det ble samlet i bunter, vridd i småstykker og spist sammen med søtmeik fra ku eller geit. Særlig om høsten ble kjøtt- og fiskematen supplert med ulike slag planter. Men de nyttet ikke plantestoffet fullt ut, bl.a. lite eller ingenting av karve. Derimot dro folk til Stjernøya for å hente sløke som gror der i store mengder. Roten ble ikke brukt, men bladene ble tørket til sauefôr. Av stengelen flektes det ytre laget av, og deretter ble den spist rå med kokt ferskfisk og mølje. Sløken måtte tas tidlig på året før den trenet.²¹⁰

5.2 ETTERKRIGSTID

Bærhøsten fortsatte å spille en viktig rolle også etter krigen, men i løpet av 1950-årene begynte bygdene å bli utsatt for sterk konkurranse utenfra om ressursene.

Multeplukkingen faller sammen med høyonna, fra sist i juli til begynnelsen av august. I Masi var det f.eks. fra gammelt av en ubrytelig skikk at ingen begynte å plukke bær før de var ferdige med høyonna. Men rundt 1960 var det ingen lenger som holdt strengt på denne skikken, og det ble plukket mye multer mens høyonna pågikk. Skulle de fastboende vente til onna var over, ville det ikke være noe igjen p.g.a. alle fremmede fra Troms og kystbygdene som begynte plukking lenge før multene var modne.²¹¹

At multene var det sentrale bærslaget kommer godt frem i Eidheims utsagn: «Når folk i Polmak snakker om bær, så meiner dei først og fremst moltebær.»²¹²

204.Falkenberg
1938:75

205.NEG 21127 Kautokeino 1968

206.Ivar Iversen 1987

207.Mehamn 1969:8

208.Sverre Eilertsen 1987

209.Gamst 1967:17

210.Kolsrud 1943:161

211.Steen 1963:106-107

212.Eidheim 1958:36

De har skaffet folk til dels gode ekstrainntekter. I gode år dro omtrent alle til fjells. Store deler av bygda lå avfolket, for tiden var knapp. Bærene er modne knapt 14 dager, og avstandene til myrene ofte lange. Noen steder er særlig årvisse, og det ble også sanket mye multer på finsk territorium fra slutten av juli og de første par ukene av august.

Som tidligere var bær viktig for det daglige kostholdet. Det var så viktig at i dårlige år gikk multene kun til husbehov, sier Eidheim. Lenger ut på høsten ble det også sanket litt tyttebær til eget bruk.²¹³

«Også bær, spesielt multer er viktige matprodukter. I kyststrøkene der de fleste flyttsamer har sitt sommeropphold er det vanligvis ikke multer i samme grad som i innlandet. Derfor reiser flyttsamene, spesielt kvinnene til innlandet i multetiden.»²¹⁴

I Masi ble det, skrev Steen, plukket mye tyttebær i gode bærår, både til husbehov og for salg. Plukkingen foregikk til sent på høsten, ofte helt til sneen kom. Tyttebær bør helst ha en frostnatt på seg. Det ble også plukket blåbær og villrips. Multeplukkingen ble dessuten gjerne kombinert med garnfiske etter røye i fjellvannene. Ofte dro hele familien avsted med telt, kløvhest eller traktor med tilhenger. Om dagen plukket de, og om kvelden ble garnene satt ut.²¹⁵

Multeplukking kunne være en god biinntekt, fortsette Steen. I gode år kunne en familie plukke 2-300 kilo til en pris fra 4 til 7-8 kroner: «Men moltehøsten er meget usikker».²¹⁶

Eidheim understreker også at multesanking som rypefangst og laksefiske var «ei svært variabel inntektskjelde.»²¹⁷ 1950 var f.eks. svartår, og 1951 ga også svært lite. 1952 derimot var nærmest rekordår, og det ble omsatt 50-60 tonn til kjøpmennene i kommunen for kr. 5 pr. kg. I 1953 ble det omsatt 40 tonn til en lavere pris (kr. 3.50-4 pr. kg) p.g.a. god høst andre steder i Norge. I 1952 sanket de fleste husholdningene 2-300 til 4-500 kg, og et par barnerike familier kom over et tonn. Det kan se mye ut, men fordeler en inntektene på alle år, ble den årlige avkastningen ikke særlig stor.²¹⁸

At det ene året ikke var det andre likt, understrekes av landbruksmeldingene fra Finnmark landbruksselskap. I 1952 var f.eks. bærhøsten meget god. Særlig gjaldt det for multenes del. Store mengder bær ble sendt sørover til hermetikkfabrikkene, og de som drev plukking fikk gode vinterforsyninger. Multehøsten 1954 derimot var «atskillig under middels». Til gjengjeld var høsten for tyttebær og blåbær over middels.²¹⁹

5.3 ØKENDE RESSURSKNAPPHEIT

«Det var rikelig av bær til alle i bygdene, og de aller fleste plukka molter, tyttebær og blåbær til eget behov, noen også til salg. Det meste av bæra vokste på statsgrunn, og det var fritt for alle å plukke», heter det i utredningen om Finnmarksvidda 1978.²²⁰

213. *ibid* s 36

214. Dieðut 1979:29

215. Steen 1963:107

216. *ibid* s 103

217. Eidheim 1958:36

218. *ibid* s 36

219. Landbruksmelding 1954:16

220. NOU 1978, 18A:186

Det var fritt frem for alle, og forslag om begrensninger i plukkingen fant lenge liten forståelse. Det gjaldt bl.a. multekartplukking. Først på slutten av 1930-tallet begynte holdningen å snu. Bær på privat grunn tilhørte allikevel etter brukernes oppfatning grunneieren. Men det var helst multemyrer man hegnet om. Med tyttebær og blåbær var det ikke så nøye.

Etter krigen har forholdene forandret seg i negativ retning, sier man i samme utredning: «De fleste mener bærmengdene er betraktelig mindre nå enn før krigen, sjøl om det alltid har vært variasjoner fra et år til et annet. Beskatningen av bæra har også økt sterkt etter krigen, slik at en må lenger og lenger innover vidda for å få tak i den, særlig gjelder det moltebæra. Bøndene merket kanskje dette best, fordi de har minst anledning til å dra langt av garde på bærsanking.» Dette skyldtes at multeonna falt midt i høyonna. Man trakk også frem at bærene nå først og fremst var en viktig ressurs p.g.a. vitaminene. For det som går til salgs nå gir liten inntekt i forhold til arbeidsinnsatsen.²²¹

At bærressursene begynte å bli knappe etter krigen, synes det å være bred enighet om. Porsanger SLF mener også å kunne tidfeste problemene for Porsangers vedkommende: «Det var rike bærressurser i disse områdene helt til begynnelsen av 1950-årene».²²²

Også i Samekomitéen av 1956's innstilling heter det at inntektene «av bærplukking spilte tidligere en stor rolle. Plukking av moltebær for salg var vanlig i de fleste familier i samebygdene i Finnmark. Nå plukker de fleste familier molter bare til husbruk, dersom det i det hele er bær å finne.» En av årsakene til tilbakegangen er kartplukkingen. Den ødela myrene for senere år, ved at multelynget ble revet bort.²²³

Det er da antagelig ingen tilfeldighet at det var i 1953 man innførte de første restriksjoner på multeplukking i Finnmark. Fra da av kunne bare finnmarkinger plukke fritt. Men alt Samekomitéen av 1956 gikk et skritt videre. Den ville sikre bygdefolk førsteretten. Derimot mente den det ikke var nødvendig med særlige regler for andre bærslag.²²⁴

221. *ibid* s 186

222. *Fastboendes rettigheter* 1985:44

223. *Innst.* 1956:50

224. *ibid* s 50

KAPITTEL 6

Fugl – Egg – Dun

I amtmannens beretning for 1911-15 heter det at bortsett fra rypejakt som enkelte steder er en vesentlig binæring, spiller jakt ingen rolle som næringsvei.²²⁵

Regionalt sett var fugleressursene fordelt på:

a. Innland og indre fjordstrøk

Foruten ryper ble det jaktet på ender, gjess, storfugl, jerper, titing (snespurv, men kan også være annen småfugl) og rovfugl. Det var helst kjøttet man var ute etter, men noe fjær ble også samlet. Rypene representerte i denne forbindelse kontantinntekter. I likhet med bær var denne handelsmessige utnyttelsen av relativ ny dato flere steder. Det gjaldt bl.a. i Neiden: «Fra ca. 1900 ble der solgt en del ryper. Salget tok sig op efter hvert og ble viktig.»²²⁶

At rypejakten hadde stor betydning, fremgikk av de mange søknadene om forlengelse av jakttiden i 1920-30-årene. Bortsett fra sneugle (kvitørn) som ble spist, hadde rovfuglfangsten to formål. Skaffe penger gjennom fangstpremier og desimere bestanden for å beskytte rypekullene.

b. Kyst og ytre fjordstrøk

Her var det hovedsakelig sjøfugl som ærfugl, alke, måse, teist, lom, lunde og tjeld som var målet for fangsten. Fuglekjøttet gikk hovedsakelig til eget bruk. Derimot kunne egg og særlig dun gå til salg. Men enkelte av de mest ettertraktete fugleartene hadde alt lenge vært i tilbakegang, og det var en sterk opinion for fredning. Det gjaldt derimot ikke for ryper. I mellomkrigstiden hadde også dunsanking mistet sin betydning.

I 1970-årene, sier Hjalmar Pavel, har jakt og fangst ikke så stor betydning som tidligere. Men ennå foregår det noe sanking av sjøfuglegg og -dun, og i gode rypeår kan fangsten bety ganske mye for manges økonomi. Størst betydning har disse aktivitetene som binæringer, og i alle tilfeller som et ekstrabidrag til kostholdet. Dessuten har i nåtid «jakt og innlandsfiske fått en stadig større betydning som rekreasjon og fritidsbeskjeftigelse.»²²⁷

Generelt kan vi si, at selv om jakt og fangst har mistet sin dominerende betydning som livberging for befolkningen i Finnmark, er de fortsatt viktige for enkelte mindre bygdelag og grender. Det samme gjelder i høyeste grad også bær og innlandsfiske.

6.1 FORLENGELSE AV JAKTTID OG PREMIEJAKT 1920-1970

Gjennom hele mellomkrigstiden søkte flere av kommunene om at jakttiden for ryper måtte forlenges til 31.mars.²²⁸ Jakttiden for småvilt var da fra 10.september til 15.mars. Gjennom en protestskrivelse i 1934 begrunnet Karasjok formannskap,

225.Amtmann
1911-15

226.NEG 21400
Neiden 1969

227.Finnmark
1979:369-370

228.FFF 1924:sak 80, s 471. FFF 1934:sak 47, s 222. FFF 1936: sak 68, s 329

hvorfor en forlengelse var nødvendig: det ville være av «største betydning for befolkningen i innlandsherredene – særlig i disse dårlige tider – om fangstiden kunde bli forlenget.»²²⁹ Etter forespørsel fra Porsanger kommune gikk fylkestinget i 1936 inn for å forlenge jakttiden ut mars.²³⁰

Ved lovendring i 1932 ble fylkestinget overlatt både å bestemme om det skulle være skuddpremie på rovfugler, og premiens størrelse. Fra flere i Austertana ble det derfor søkt om å innføre skuddpremie for rovfugl. Men som så mange ganger før i mellomkrigstiden var fylkestinget lite innstilt på økte utgifter.²³¹

Det gikk 2 år før fylkestinget etter henstilling fra Kautokeino innførte skuddpremie for ørn (kr. 2), rype- og vandrefalk samt hønse- og spuravehauk (kr. 1.50). Lensmann Arvid Dahl begunnet ønsket om skuddpremie med at: «Falk og ørn sies å ha formert sig svært i Kautokeino i de senere år, og gjør stor skade. Rypefalk og hønsehøk er her i alle fall svært meget av.»²³²

6.2 FUGLERESSURSENE BETYDNING 1920-1970

6.2.1 Innland

Rypejakt var av stor økonomisk betydning for Kautokeino. Alt av ryper gikk til salg, mest til Sverige eller på Bossekopmarkedet, for «merkelig nok fortalte man at man ikke selv spiste ryper». Det ble sagt at da folk i Kautokeino fikk opplyst av samer som var reist til Alaska, at de spiste ryper, ble de svært forbauset: Var det virkelig så lite mat der? Derimot spiste Kautokeinosamene sneugle.²³³

De som drev mest med rypefangst på innlandet, brukte å ligge langt inne på vidda, i jaktgammer eller hos flyttsamene. De kom ofte hjem bare hver helg med ukefangsten. Bestanden syntes å ha vært adskillig større tidligere i Masi, forteller Adolf Steen. Rundt 1960 ble de regnet som en god sesong om en fanget 3-400 ryper og noen harer. Tidligere kunne en få 1000, og ikke sjelden 15-1600. Ender var fredet, men det ble likevel drevet jakt på dem om våren. Likeens forekom det noe jakt på tiur, røy, hauk og fjellvåk.²³⁴

Rypejakt og rypefangst (med snarer) ga langt større inntekter til folk i Polmak enn rovdyrjakt. «Og etter mi eiga etterrøkjing dreiv då omlag 80 mann med rypefangst i større målestokk.» I dårlige år var det selvsagt færre. Men det var en ustabil inntektskilde p.g.a. de store variasjonene i rypemengden fra år til år. I 1950 var f.eks. fangstmengden 50-60.000 stykker, i 1952 ikke mer enn vel 1000 stykker. Så godt som alt av ryper ble solgt gjennom handelsmennene i kommunen.²³⁵ Snarefangsten foregikk om våren. I dag er snarefangst bare tillatt for ryper.

For en mannsalder siden (1925-30) var også andejakt helt alminnelig i Polmak, og ennå i 1950-årene var det ikke uvanlig. Men nå (i 1958) spilte det ingen større rolle lenger i kostholdet.²³⁶

I Kautokeino drev jaktlag på opptil 6 personer vårjakt på ender, forteller Johan M.Klemetsen i 1993: Fikk de 10-15 fugler, var utbyttet regnet som brukbart. Han tror ikke bestanden tok skade av jakten. På 1950-tallet ble denne jaktformen forbudt, men ennå i mange år fikk man dispensasjon fra forbudet. Fra 1960-årene ble

229.FFF 1934:sak 47, s 222

230.FFF 1936:sak 68, s 329

231.FFF 1936:sak 76, s 344. Fra Alfred Johansen m.fl.

232.FFF 1938:sak 46, s 193

233.NEG 21127 Kautokeino 1968

234.Steen 1963:37

235.Eidheim 1958:37

236.ibid s 37-38

forbudet strengere overvåket. Det har i den senere tid vært ført meget heftige debatter mellom de i lokalsamfunnet som støtter jakten og naturvernere.²³⁷

6.2.2 Fjord

Som i innlandet foregikk jakten vesentlig i vintermånedene, og ofte kunne jegerne være borte i ukesvis. Ryper, men også annen fugl ble for det meste tatt med snarer. Men enkelte steder som i Rognsund, skjøt man ryper. Terrenget her passer ikke for snarefangst. Det blåser for mye, og snarene fyker ned.²³⁸ Jakt med hund var lite brukt i Kvalsund, men «en og annen nordmann hadde som oftest fuglehund til jakt».²³⁹ Blant jegerne i Porsanger hadde et jaktlag «sine jaktgammer i et bestemt område, mens andre jaktlag hadde sin gamme i et annet dalområde».²⁴⁰

Sjøfugl ble skutt, men helst tatt med garn. Etter 1945 sank interessen for sjøfugl, særlig for kjøtt og dun til disse. Med fuglevilt menes nå først og fremst ryper. Jaktformen forandret seg også. Jakt med hund ble mer og mer vanlig, mens snarefangsten avtok. Rundt 1960 heter det fra Kvalsund at snarefangst var vanlig i gamle dager og er det kanskje fremdeles i andre kommuner, «men ikke i vor».²⁴¹

Tidligere fanget man mange ryper i snarer i Repparfjord, skrev Nesheim i 1949. Noen ble også skutt. Man fanget også småfugl om våren i snarer av hestetagl, mens sjøfugl, særlig ærfugl, ble fanget i garn.²⁴²

Fuglevilt betydde lite for Rognsunds økonomi. Men noe rypejakt – både for eget bruk og for salg – foregikk om høsten og utover vinteren. Rundt 1940 ble det p.g.a. bestemmelsene om fredning ikke lenger jaktet på annen fugl. Men tidligere jaktet de med skytevåpen, helst etter ærfugl, men også etter ender, måse, teist og tjeld. Fugleberg i virkelig mening finnes ikke, så folk drev lite med eggssanking.²⁴³

I mellomkrigstiden opphørte dunsankingen på Tamsøya, men fremdeles ble det samlet mange tusen sjøfuglegg årlig.²⁴⁴ I våre dager utnytttes bare muldebærene på øya, som er i privat eie.

Det vanlige viltet i Kvalsund var rype, hare, rev og sjøfugl. Noen år kunne det være lite rype, men det andre viltet var årvisst. Det ble spist mye hare, «da det smakte som rype».²⁴⁵ Ender, gjess og jerper og andre arter finnes bare på fjellvannene, men en og annen lom kunne bli skutt ved sjøen. Titing «ble kun fanget i gamle dager».²⁴⁶

I gamle dager (trolig før krigen) skjøt man all slags fugl i Kvalsund: «Nu er det kun alke, teist, ærfugl og måse som holder seg på våre kanter».²⁴⁷ Men som regel ble sjøfugl fanget i garn. Alke, lunde, ærfugl og måse ble dessuten fanget med angler med lever som agn. Angelen ble fastgjort i en fjøl og denne ble så festet med et snøre til en stein i fjæra. Selv om ærfugl var fredet, ble det under krigen fanget mye ærfugl av «hensyn til matforsyningen.»²⁴⁸

Måse og kråke ble også brukt som fugleskremser på åkrer og fiskehjeller.

237.Eriksen 11/10-1993

238.Kolsrud 1943:143

239.NEG 16388 Kvalsund (1961-62?)

240.Fastboendes rettigheter 1985:42

241.NEG 16389 Kroa gård Kvalsund (1961-62?). Hjemmelsmann: Georg Johansen

242.Nesheim 1949:43

243.Kolsrud 1943:142-143

244.Ytreberg 1942:271

245.NEG 16388 Kroa gård Kvalsund (1961-62?)

246.ibid

247.ibid

248.ibid

I gamle dager var fuglefangst en velkommen tilvekst til husholdningen, og fugl ble også solgt til kjøpmennene. Men rundt 1960 ble det drevet lite fuglejakt i Kvalsund, og kjøttet ble kun brukt privat. Eggsanking var derimot fremdeles et viktig tilskudd til økonomien og husholdningen for prisene er fremdeles gode. Fuglefjær ble før som nå sanket og solgt – tidligere i dunker, nå i sekker til handelsvare.²⁴⁹

I Alta tok man både rype og snetiting (snespurv), enten i snarer eller i garn som sto i ring. Tiuren hadde ofte faste gangstier langs bakkekantene, og ble tatt med snarer på steder med åpen grus eller sand hvor fuglen kom for å bade. Sjøfugl ble tatt med garn. Ute i fjorden betydde fuglefangst tidligere mye i matveien. Alkefangsten var ofte rik, og disse ble saltet ned. Dessuten ble det sanket både sjøfugl- og storfugg og fjær av land- og sjøfugl ble brukt i sengetøy.²⁵⁰

I Tverrelvdalen ble det skutt både ender og sneugler til mat, mens andefjærene ble brukt i sengetøyet. Da skuddpremie ble innført i 1938, begynte man også å skyte ørn, falk, hauk og ugle.²⁵¹

I Vestre Jakobselv ble det skutt både spurve-, hønse- og rypehauk, «likeså uganskråker».²⁵² Både kråker og ravn er en sterk konkurrent til rypejegerne ved at de spiser mye rypeegg. Om rypejakten ble det påstått «at enkelte personer har hatt flere hundre snarer. Nu tildags færre» (ca. 1960). Tidligere skjøt man dessuten ender og gjess. Man skjøt også sjøfugl til eget bruk tidligere, og det samme forekommer ennå utenom fredningstiden. «Dun og fjer var i eldre tid meget efterspurt vare. Ryper ble ikke kjøpt før Karlebotten marked blev tillatt, men fjer og dun av disse og andre fugler stod høit i kurs som handelsmennene gjerne vilde ha og det fremdeles». Men egg har ikke hatt noen nevneverdig betydning.²⁵³ Årsaken til dette siste kan være at Vestre Jakobselv har en stor kvensk befolkning. I alle fall sier en kilde fra Neiden (1970) at folk ikke tok annen sjøfugl enn de alkene som gikk i fiskegarn i sjøen: «Man brukte lite sjøfuglkjøtt. De fleste var finnlendere og ikke vant med sjøfugl. Egg har man sanket, men der var folk som ikke vilde spise sjøfugg. Fjær ble sanket og tatt vare på. Man dampet dem. Nu tar man ikke fjær.»²⁵⁴

Derimot var rypefangsten viktig. Ryper ble helst snarefanget for jegerne unnagikk å skyte for ikke å skremme flokkene vekk. Det ble også brukt endel storfugl i husholdningen, og tidligere ble disse helst tatt i snarer. Denne kilden opplyser at man skjøt ender og alker.²⁵⁵

I Jarfjord kunne man ha opptil 2-300 rypesnarer i gamle dager. Storfugl ble også tatt i snarer, men de var sjeldne. Sjøfugl ble tatt med garn, men «de har ikke spilt noen særlig stor rolle økonomisk sett.» Noe egg ble plukket og solgt, og fjær brukte man i sengeklær.²⁵⁶

6.2.3 Kyst

I Loppa drev man jakt på ryper, sel og sjøfugl, skrev løytnant Haffner i 1904, og som han uttrykte det: Loppa har gode fuglevær, og sjøfuglkjøtt og egg representerer øyas første og største gode. Sjøfuglfangsten opptok derfor lokalbefolkningen i en stor del av mai og juni, og de ble mest fanget med garn. I en kommentar i 1916, svarte kaptein Tang at dette var en foreldet fremstilling. I de siste 30 år hadde fugle-

249.NEG 16389 Kvalsund (1961-62?)

250.NEG 21000 Alta 1968

251.NEG 21070 Tverrelvdal 1968

252.NEG 16330 Vestre Jakobselv (1961-62?)

253.NEG 16331 Vestre Jakobselv (1961-62?)

254.NEG 21399 Neiden 1970

255.NEG 21400 Neiden 1970

256.NEG 21515 og 21517 Jarfjord 1969

fangst bare vært drevet av noen ganske få personer. Dessuten var også garnfangst forbudt.²⁵⁷

Men som vi alt har vist: Garnfangst fortsatte inn i mellomkrigstiden, slik at dette må ha vært en de facto papirbestemmelse. I mange henseender ble det også tatt lite hensyn til lovforbud. Dermed får en slike uttalelser som: «Såvitt en vet har der aldri heroppe vært bestemmelser om jakttid»,²⁵⁸ og «Ingen hevdet jaktrett og ingen løste jaktkort på statens grunn.»²⁵⁹

I Loppa som i andre kyststrøk var ikke jaktturene av så lang varighet: «Jakt nå ryper og sjøfugl som i andre fjordstrøk her. Bare dagsturer i fjellet og på sjøen.»²⁶⁰

I Akkarvik ble det også skutt endel ryper og noe sjøfugl. Det meste av rypene samt noen alker ble solgt i Hammerfest. «Sjøfugl betvde i gl. tid ganske meget i kostholdet. I nyere tid har man spist mindre av den.»²⁶¹

I Lebesby fanget barn snetiting i snarer om våren. Sneugle ble også fanget samt måse, særlig krykje som ble tatt på krok, line eller i krykjejern for fjærenes skyld. I mange tilfeller har man skutt lom, for den store lomen «ga mat til mange mann».²⁶²

Når det gjaldt egg, kunne det dreie seg om anseelige kvanta. Rett etter frigjøringen (1945) dro en flokk gjesværing på en kort tur til Stappen og Hjelmsøystauren, for det var «akkurat i eggetiden, alkas hekketid, og alle syns at vi har behov for egg.» De samlet ca. 3 000 stykker som de hadde med tilbake til Tromsø.²⁶³

6.3 FREDNINGSBESTEMMELSER OG -FORSLAG 1920-1940

I første halvdel av forrige århundre kom det, særlig fra Hammerfest fogderi, mange klager over at sjøsamene skjød ned ærfuglen om vinteren (det var da trolig bare sjøsamere som drev jakt). Inne i fjordene ble tilbakegangen for egg- og dunvær beskrevet som ødeleggende.²⁶⁴

Alt i 1842 kom den første loven om fredning av ærfugl, samt egg- og dunvær. Ved lov av 1860 ble ærfugl fredet hele året i Tromsø stift, men den ble opphevet ved jaktloven av 1899. Fra nå av kunne man bare følge de alminnelige bestemmelsene om fredningstid. Derimot eksisterte det bestemmelser om at enkelte øyer (egg- og dunvær) kunne fredes.

På den bakgrunn må vi se de mange henstillinger om slike fredninger i tiden deretter. De blir da også alltid positivt mottatt av fylkestinget. Det gjaldt f.eks. fredning av Prestholmene i Måsøy, Skarholmen i Tana og Storholmen i Talvik som egg- og dunvær.²⁶⁵

Men spesielt var det ærfugl man var opptatt av: I 1926 uttalte Lebesby kommunestyre seg for fredning, for at bestanden som «nu er meget liten ikke skal utryddes helt.»²⁶⁶ Da Måsøy kommune i 1931 reiste spørsmålet om å frede ærfugl hele året, gikk 5 kystkommuner inn for det mens 9 var imot.²⁶⁷

Vi kan peke på en rekke årsaker til tilbakegangen. Måsøy kommunestyre viste til at fuglebestanden gikk tilbake år for år på Stappene og Hjelmsøystauren. Dette

257.NGO Loppa 1904 og 1916, s 55

258.NEG 16388 Kvalsund (1961-62?)

259.NEG 21120 Akkarvik 1968

260.NEG 18845 Loppa 1964

261.NEG 21120 Akkarvik 1968

262.NEG 22152 Lebesby 1971

263.Gjesvær 1977:40-50. Fortalt av Bjørgvin Jenssen

264.Amtmann 1851-55

265.FFF 1920:sak 31, s 215. FFF 1934:sak 16, s 54 (henvendelse fra Iver Iversen i Lillemolvik).

FFF 1948:sak 57, s 241

266.FFF 1926: sak88, s 337. Kfr. også FFF 1925: sak 28, s 77

267.FFF 1931:sak 53, s 191

kom av at det ble sanket for mye egg og skyting i fjellene som skremte fuglene vekk fra reirene. Det burde bl.a. være forbudt for utensogsboende å sanke egg.²⁶⁸

Gamvik kommunestyre anbefalte fredning i 1931 p.g.a. at jakt ekspedisjoner fra revefarmene i Tana skjøt ned mengder av fugl, selv i rugetiden.²⁶⁹

Carl Schøyen som var på offentlig oppdrag sommeren 1936 for å undersøke ærfuglbestanden, fant at den bare var en fjerdedel av det den hadde vært 10 år tidligere. En grunn var at noen under påskudd av å samle agn, reiste ut mellom holmene i nærheten av dunværene, og fanget fugl både med snik og garn til fôr i revefarmene. De ble flådd og solgt som skarv for 40 øre stykket. P.g.a. «den foruroligende tilbakegang i ærfuglbestanden som følge av den hensynsløse utryddelseskrig som f.t. føres mot alle våre sjøfugler», var det nødvendig med fredning.²⁷⁰

Problemene ble forsterket under og etter krigen. Fylkesmannen påpekte at sjøfuglbestanden gikk sterkt tilbake under krigen, noe som skyldtes intens jakt både av tyskere og nordmenn. Det ble også drevet mye ulovlig sinking av egg og dun. Av den grunn vedtok f.eks. Sørøysund kommunestyre å frede 6 holmer utenfor eienommen Skjellbukt i Gyfjord i Sørøysund som egg- og dunvær.²⁷¹

Ikke bare sjøfugl-, men også landfuglbestanden ble oppfattet å være i fare flere steder. Det er forøvrig tydelig at det var i kystkommunene, at spørsmålet om tilbakegang var mest prekært. I 1923 ble det f.eks. reist spørsmål fra Lebesby, om ikke rypene burde totalfredes i to år, for «det trænges jo saart for Finnmark hvor rypene snart er en saga blot.»²⁷²

Fylkestinget besluttet 1925 å totalfredes tiur og røy i en 5-års periode i Porsanger. Porsanger kommunestyre begrunnet saken med at dette viltet var sjeldent i Porsanger, og følgelig uten økonomisk betydning. Men man mente viltet var nyttig, og ved fredning håpet man å få opp bestanden i «herredets vilt fattige skoger».²⁷³

268.FFF 1926:sak 29, s 58-59

269.FFF 1931:sak 54, s 192

270.FFF 1937:sak 71, s 258-260

271.FFF 1948:sak 10, s 57

272.FFF 1923:sak 7, s 18

273.FFF 1925:sak 22, s 59. FFF 1926:sak 87, s 336

KAPITTEL 7

Jakt og fangst av land- og sjøpattedyr**7.1 MELLOMKRIGSTID****7.1.1 Ressurstilgang**

Mens f.eks. den økonomiske betydning av bærplukking økte fra begynnelsen av 1900-tallet, gikk utviklingen for jakt- og fangstnæringen jevnt over i motsatt lei. Særlig gjelder det de større pattedyrene som bjørn, ulv og villrein. Et vilt som bever ble forøvrig utryddet før 1900. Derimot har f.eks. elgjakt fått langt større betydning etter krigen enn tidligere. Elg forekom sporadisk i Finnmark inntil 1940-årene. Da var den også totalfredet. I etterkrigstiden har elgstammen økt og spredd seg til stadig nye deler av fylket. Restriksjoner og fredning har forøvrig også vært årsak til mindre jakt.

Harefangst med snarer var også lenge en viktig binæring: «Og selv om prisen i mellomkrigsårene var helt nede i en krone, så ble det likevel penger av det. En av mine informanter fortalte at han godt kunne minnes at en enkelt fanger kunne ta opptil 450 harer på en vinter», forteller Adolf Steen fra Masi.²⁷⁴

Harejakt har til en viss grad holdt seg oppe etter krigen, men fra begynnelsen av 1950-årene har jakten foregått med hund. Det viktigste jaktproduktet har likevel vært ryper (se "*Fugl – Egg – Dun*" i kap. 6 Fugl – dun - egg). Det heter f.eks. om en jeger fra Rafsbotn at han pleide å ta seg dagsturer i fjellene etter rype og rev. Men det gikk helst på ryper, og han brukte opptil 4-500 snarer.²⁷⁵

Likevel har vi alt fra midten av 1600-tallet kilder som beskriver økende konkurranse om viltet. I begynnelsen av 1900-tallet var villreinen utryddet, og bestanden av store rovdyr i sterk retur.²⁷⁶ Bjørnen hadde f.eks. stor utbredelse et stykke inn i dette århundret.

Adolf Steen sier at i Masi var jerven tallrik et stykke inn på 1900-tallet, og under 2. verdenskrig da det ikke var tillatt å bære våpen. Men rundt 1960 var den omtrent utryddet. Ulv var årvisst til sommeren 1932 da veien kom til Masi. Den har også forekommet etter krigen, men i langt mindre antall. Det er også lite av oter og røyskatt. Småvilt som hare er det meget av, men også den bestanden var større før krigen. Derimot har elgbestanden øket.²⁷⁷

I mellomkrigstiden var hvalross forlengst forsvunnet, og hvalfangst i fjordene forekom bare i spredte tilfeller. Den foregikk med spesielle hvalskøyter lenger ut i havet. Dette har sin årsak i den voldsomme desimeringen av hval før hvalen ble fredet i 1905 og den store motstand mot hvalfangst blant fiskerne. I 1930 ble det åpnet for småhvalfangst da Johannes og Hjalmar Valen fra Litlefjord i Måsøy fikk konsesjon. Men det var med knappst mulig flertall i fylkestinget, 12 mot 11 stemmer. Mindretallet gikk inn for avstemming blant fiskerne før konsesjon skulle gis.²⁷⁸

Den rike kobbe- (grønlandssel) og oterfangsten på øyene i Vest-Finnmark i eldre tid var det bare sporadiske rester igjen av. Den kanskje viktigste årsaken til det

274.Steen 1963:74

275.NEG 21308 Rafsbotn 1969. Jegeren het Hans Pietilä

276.NEG 17889 Bognelvdal i Talvik 1963. På fjellet her skulle det imidlertid ha vært sett en villreinstamme etter krigen. Ca. 1950 ble det jaktet på en stor okse øverst i Bognelvdalen, men den kom seg unna. Noen dager senere ble det skutt en okse på 160 kg i Badden

277.Steen 1963:20-23

278.FFF 1930:sak 62, s 299, 436

var at bestanden var redusert, noe som førte til at bare ganske få kunne leve av jakt og fangst. Det enda prisen på skinn av oter og steinkobbe var god, forteller Kolsrud i 1942. Nå «har veidet og fangsten faktisk ingen ting å seie. Bare restar minner om tilhøva slik det eingong var. Fisket var den dominerande faktor i grunnlaget for levemåten deira. Men samstundes førde utviklinga i fisket til at det i mellomkrigs-tida vart frigjort arbeidskraft til eit jordbruk som ennå bare var i emning», fortsetter han.²⁷⁹ I Rognsund var det også få aktive veidemenn igjen. Heller ikke disse kunne leve av denne virksomheten p.g.a. den relative fattigdommen dyrelivet viste da. Jakt og fangst måtte bli en binæring.²⁸⁰

Også fra senere kilder blir det fremholdt at i gamle dager kunne mange ernære seg av jakt. Men i «nyere tid har det mest vært einstøinger som har hatt jakt som levevei»,²⁸¹ som det heter fra Tverrelvdalen i 1968. Fra Kvalsund heter det at i eldre dager var det få som ikke drev jakt: «Nu drives den mest som sport.»²⁸² Eller i Masi der det bare var enkelte som drev jakt, «dels fordi viltet stort sett er forsvunnet, og dels fordi jordbruket og andre gjøremål krever så mye tid at det blir ikke anledning til å jakte som før.»²⁸³

Folk ble, særlig i etterkrigstiden, mere oppmerksom på ressursknappheten. Men også i skjøter tilbake til 1850-55, som det heter seg fra Skallelv, var det tatt inn klausuler om grunneiers rett til jakt, bær og fiske. Men her opplyser informanten: «Jakt og fiske tok man det ikke så nøye med før, men nu (1970) holder man på rettigheten.»²⁸⁴

7.1.2 Jakt for husbehov og salg

Om tilgangen hadde minsket, så representerte viltet – både til lands og til vanns – ennå langt inn i etterkrigstiden en viktig binæring for enkelte. Det var videre et viktig tilskudd til et ellers ensidig og kanskje fattigslig kosthold. «Fisk ble det spist mye av, og tran og kobbesspekk. Kobbekjøtt ble også spist», som det heter fra Gjesvær.²⁸⁵

I Kamøyvær var jakt ofte en livsbetingelse: «Det med jakt lå stort sett til hver familie. Det var en nødvendighet for å skaffe mat. En jul i slutten av 30-årene, var min bror i fjæra og skjøt en kobbe. Det var julesteken det året. Det var godt om harer, og mesteparten av harene ble fanget like ved gården.»²⁸⁶

«Han var en ivrig jeger for hvem jakten var en viktig næring vinterstid. Han bygget seg også gamme på fjellet, og her kunne han være opptil en måned om gangen ettersom utbyttet var», heter det om en mann fra Rafsbotn. I gammen kunne det bo opptil 3-4 mann. De delte terrenget omkring imellom seg, og gikk ikke inn på andres felter. Fikk de stor fangst, kunne de dra hjem etter 14 dager for levering. Hjemme ble de bare så lenge at de fikk levert. Både kjøtt og skinn ble lagret, til det ble solgt på Bossekop marked (vårmarkedet) til oppkjøpere, oftest sydfra. Sennegress var det viktig å ha rikelig med seg for å kunne skifte hver dag. Ellers gikk det mye i samiske klær, men noen ganger kunne man bruke vadmelbukser og bellinger i de samiske skinnbuksene.²⁸⁷

279.Kolsrud 1943:144

280.ibid s 139

281.NEG 21070 Tverrelvdalen 1968

282.NEG 16388 Kroa gård, Kvalsund (1961-62?)

283.Steen 1963:71

284.NEG 21572 Skallelv 1970

285.Gjesvær 1977:27

286.Ivar Iversen 1987

287.NEG 21308 Rafsbotn 1969. Mannen er Hans Pietilæ

I Langfjordhavn i Loppa var det en mann som skjøt så mye rype og hare, at han med salget av dette holdt familien «med kaffe, sukker, margarin og tobak. Og var han heldig å få en oter og rev blev der mel og noe å legge til side.»²⁸⁸

Selv om Kolsrud mente at jakt og fangst ikke hadde noen avgjørende betydning for næringslivet som sådant, så poengterte han likevel at den var viktig for den enkelte jeger og fangstmann – både inntekts- og kostholdsmessig.

Steinkobben holder til på bortgjemte steder inne i øde fjorder eller utover mot Sørøysundet. Man pleide å skyte den med rifle. Tidligere ble den også tatt med garn, men det passet best inne i Alta. I nyere tid – med moderne redskaper – var man også begynt å skyte klappmyss når den kom inn fra Ishavet i mai. Inne i selve Rognsund drev man så å si ikke fangst på kobbe og klappmyss. Den gikk helst for seg ved det nordlige utløpet av sundet i Sørøysundet, og på næringene på Stjernøy og Seiland. I 1940 var det heller ikke mange igjen som drev slik fangst, bare noen få i ytre Rognsund. Men skinnprisen på steinkobbe var god, og begge selartene var verdifulle som mat til husbruk.²⁸⁹

Oter finnes på alle øyene i vest. Den ble skutt eller fanget med saks. Selv om det var få som jevnlig la ut saks, var det den jaktformen som fremdeles hadde noe å si økonomisk. Det skyldtes at oteren er svært sky – den jakter om natten og er derfor vanskelig å få på skuddhold. Men både rifle og særlig saks gjorde likevel dype innhugg i bestanden av dette verdifulle pelsdyret.

Oterskinnet ble alt før 1.verdenskrig betalt med 25 kroner, og like etter krigen med 50-100 kroner. Folk nyttet det derfor ikke selv, men solgte det til oppkjøpere. Det samme skjedde med røyskatt.²⁹⁰

Både i Tana, Polmak, Karasjok og andre steder ble oterskinn brukt som brem på mannsouer. Rimfrost fester seg nemlig omtrent ikke på slike skinn. Oterkjøtt ble tidligere nyttet til mat, men det forekom neppe i mellomkrigstiden.

I Repparfjord fanget man også sel, oter og røyskatt og det ble nyttet flere fangstmetoder. Harer ble tatt med messingsnarer, sel ble fanget i garn eller skutt og oter, røyskatt, ulv, rev og jerv ble forgiftet, skutt eller tatt i feller. Giften må enten ha vært hentet på Hammerfest apotek eller skaffet fra Finland, antagelig av fjellsamene.²⁹¹ Jakt med gift kom imidlertid til å skape konflikter i forhold til jordbruket og bærplukking, og ble forbudt i 1932.

7.1.3 Premiejakt

Formålet med jakt var ikke bare å skaffe kjøtt og skinn til eget bruk eller til salg. Jakt på rovdyr foregikk først og fremst som premiejakt, d.v.s. for å skaffe kontanter. En annen viktig side ved denne jakten var å beskytte husdyr, rein og vilt som hare og rype. I 1920-årene ble det bare i Kautokeino, årlig drept ca. 250 rein og dertil sauer, til en verdi av rundt 20 000 kroner. Skinnen, særlig ulveskinn, kunne gi store inntekter.

Statlig skuddpremie for rovdyr ble innført i 1846. Den var da på 3 speciedaler. I 1924 klaget Kautokeino kommunestyre over at premien for ulv hadde holdt seg på 25 kroner siden 1899: «Den reelle verdi av pengene er siden sunket betydelig, saa av den grunn er den virkelige premie kun ca. en tredjedel av hvad den dengang var. Paa grunn av prisstigningen er verdien av den skade ulven gjør ogsaa meget større

288.NEG Langfjordhavn 1972. Jegeren var F.Henriksen, 82 år i 1972. Han var alt før krigen regnet for å være en relativt velstående mann

289.Kolsrud 1943:143-144. Ishavet: et ikke nærmere definert havområde, men benyttes særlig om områdene fra Karahavet til Davisstredet (omfatter m.a.o. også Barentshavet)

290.ibid s 141-142

291.Nesheim 1949:153

enn den gang. Mens verdien av en ren den gang var 15 til 18 kroner er den nu 70 til 80 kroner. Fangstredskaperne er ogsaa blit dyrere, arbeidspriserne likesaa. Av disse grunne lønner det sig ikke aa drive jagt efter ulven, særlig i den tid av aaret da skindet er omtrent verdiløst. Her drepes nok en og annen leilighetsvis, men drives ingen ordentlig jagt paa den.»²⁹²

Kommunestyret fattet derfor vedtak om at det var villig til å betale 25 kroner for hver felt ulv hvis fylket øket sin premie fra 25 til 50 kroner. Forslaget ble støttet av Alta, Karasjok og Sør-Varanger. Konstituert fylkesmann L.Hermansen var klar over skaden ulven gjorde, og antok at «forhøielse av premien ville anspre til en ivrigere jakt paa ulv enn nu er tilfelle.» Men han fant det likevel ikke forsvarlig å belaste fylkeskommunens budsjett mer. Derimot støttet fylkestinget forslaget.²⁹³

7.1.4 Konflikt med andre næringer

I 1922 foreslo Sørøysund kommunestyre et forbud mot å bruke gift til fangst av dyr. Det argumenterte med at det bl.a. var blitt brukt gift på en uforsvarlig måte på Kvaløy. Husdyr var gått tapt, og gift kunne også være en fare for mennesker ved bærplukking. Fylkesmannen kunne på sin side henvise til et fylkestingsvedtak i 1919. Her ble det påpekt at giftbruk var en fare for husdyr ved at «utmarksbeite i stadig større utstrækning forgiftes».²⁹⁴

Både fylkesmann og fylkesting gikk inn for lovforbud. Etter forespørsel fra 9 jegere ba også Lebesby kommunestyre i 1924 om et forbud mot revefangst med gift innen kommunens grenser.²⁹⁵ Men i begge tilfellene var svaret fra Landbruksdepartementet negativt.

Denne saken hadde imidlertid to sider. I 1928 tok Lebesby kommune igjen opp spørsmålet om forbud, og igjen støttet fylkestinget forslaget, men med ett forbehold: «... dog undtas innlandsherredene Polmak, Karasjok og Kautokeino hvor sådan fangst er en betydelig erhvervsgren og gift omtrent utelukkende benyttes.»²⁹⁶

Da gift ble forbudt i 1932, støttet igjen fylkestinget opp om at unntak måtte gjelde for innlandskommunene p.g.a. skaden som rovdyr gjorde for reindriften.²⁹⁷

Det var en viss tendens til at kystkommunene mer fremmet fredningssaker, og var mer uvillig til å øke rovdyrpremier enn innlandskommunene. Mens f.eks. Sørøysund, Måsøy og Nordkapp kommuner ville ha fredet haren på Kvaløya, Store Latøy og Magerøya, ønsket Alta og Porsanger at fredningen av fjellrev ble opphevet. Porsanger, Tana og Karasjok gikk også imot at elg ble totalfredet.²⁹⁸ Dette forteller oss ganske mye om hvor viltressursene var, og at næringsgrunnlaget var forskjellig alt etter hvor i Finnmark man befant seg.

7.2 ETTERKRIGSTID

Også viltstatistikken fra 1977 understreker en slik regional fordeling. De kommuner som f.eks. hadde fellingstillatelse for elg, var Sør-Varanger, Nesseby, Tana, Karasjok, Kautokeino, Alta, Kvalsund, Porsanger og Lebesby. Det var 3 118 som hadde løst viltrygdeavgiftskort. Og ser vi på kommuner med over 100 jegere er det stort

292.FFF 1924:sak 28, 161

293.ibid sak 28, s 160, 162, 566

294.FFF 1922:sak 36, s 173

295.FFF 1924:sak 27, s 157

296.FFF 1928:sak 91, s 495

297.FFF 1933:sak 42, s 355

298.Se bl.a. FFF 1933:sak 42, s 196 og sak 63:272, FFF 1934: sak 48, s 223 og FFF 1936:sak 68, s 329 og sak 69:330

sett de samme navn som går igjen. Kvalsund og Lebesby faller bort, mens Hammerfest og Vadsø kommer til.²⁹⁹

Dette viser to ting: Lokalbefolkningen har det fortrinn som ligger i at de bor nær de beste viltområdene. Men samtidig har denne fått en stadig økende konkurranse fra fritidsjegere fra byene og tettstedene. Dette er en tendens som også gjelder rypejakt, bærplukking og innlandsfiske. I perioden 1984-89 var f.eks. andelen av jaktkort solgt til jegere utenfor Finnmark på mellom 16,9% og 37,9%.³⁰⁰

Straks etter krigen ser det ut ut til å ha vært relativt mye rovvilt i Finnmark. I 1948 påpekes det at ulveplagen hadde vært stor siste vinter. Ca. 2-300 rein var blitt drept av ulv, og 20 ulv var blitt skutt.³⁰¹ Fra juli 1945 til 30. juni 1946 ble det f.eks. felt 80 jerv i Finnmark. Det ble utbetalt 280 000 kroner i skuddpremier, noe som ga 3 500 pr. dyr.³⁰²

Premien for jerv hadde steget jevnt inntil 1944, men alt i 1946 ble den nedsatt til 2 500, og i 1959 til 500 kroner. Selv om det var en forutsetning for reduksjonen, at enten kommune eller fylke da skulle betale like mye eller mer, virket nok reduksjonen til at interessen for rovdyrjakt ble mindre.

På den annen side kan vi lese tallene som et uttrykk for at rovdyrene ikke representerte noen fare lenger for rein og buféet. Rundt 1950 kan vi beskrive situasjonen slik: Det var langt mindre av ulv og jerv enn før krigen. Av den grunn var de få som var igjen, selvfølgelig også vanskeligere å få has på. Fjellreven var blitt fredet i 1930, men bestanden hadde ikke økt.

Derimot økte rødrevbestanden, og det på tross av skuddpremie. I Sør-Varanger var det store mengder rev etter krigen. Bare i januar 1949 ble det utbetalt skuddpremie for 52 stykker.³⁰³ I Kautokeino var skuddpremien for rødrev kr. 17,50, men skinnen «er omtrent verdiløst, og folket mener at skuddpremien er så liten at av den grunn lønner det seg ikke å drive jakt.»³⁰⁴

Men reven tok lam, beskattet rypekullene og tok både rype og hare fra snarene. Man fortsatte derfor å drive jakt for å holde en konkurrent i sjakk. At rødrevbestanden holdt seg oppe, hører vi også om fra andre deler av fylket, bl.a. Skaidijavreområdet: «Det er fremdeles godt med ryper, hare og rev i området.»³⁰⁵

Røyskatt er et skadedyr, den tar både rypeegg og -kyllinger samt ryper i snarene. Skinnen har en viss verdi, et fint skinn ga 10 kroner i 1950-årene. Derimot gikk ekornjakten tilbake fordi skinnene ble omtrent verdiløse.

Både jakt og rypefangst ble før vanligvis drevet av en eller flere mannfolk i hver husholdning i Polmak. Etter krigen var det imidlertid ingen lenger «som dreiv jakt på rovdyr som leveveg, og ein kan heller ikkje seie at nokon har jakt som regulær binæring lenger».³⁰⁶ Jakt etter rovdyr må karakteriseres som slumpjakt selv om det er noen navn, som går igjen i premieoversiktene. De gikk da også som regel bare på jakt, hvis noen hadde sett spor etter rovdyr. Det var sjelden at noen dro på måfå etter rovvilt. Men ennå i 1950 var det 30 menn som fikk utbetalt skuddpremie for felling av rovdyr og rovfugler i Polmak.³⁰⁷

299.Finnmark 1979. Tabell s 487

300.Småviltjakt i Finnmark 1989-90:15

301.FFF 1948:sak 54, s 237.

302.Steen 1963:73. Steen er noe uklar m.h.t. sted, men utfra sammenhengen tolker jeg utsagnet slik at han mener Finnmark.

303.Ffl 1952:379

304.ibid s 73

305.Skaidiprojektet 1975-76. Den samisk-etnografiske delrapport v/ Bjørn Aarseth s 26

306.Eidheim 1958:37

307.ibid s 37

Tilbakegangen var allikevel klar, noe denne oversikten over utbetalt skuddpremie ved Polmak lensmannskontor viser. Av dette gjaldt mindre enn 10 % for rovfugl, for det meste falk- og haukearter.

Tabell 7.1: Utbetalt skuddpremie ved Polmak lensmannskontor:

År:	Beløp:
1949:	14.010
1950:	7.878
1951:	2.813
1952:	1.113

Kilde: Eidheim 1958:37

I vår tid drives det først og fremst jakt på elg og hare av landpattedyr. Men den gamle næringsfangsten er mer eller mindre borte. Det blir fremdeles drevet adskillig harejakt, men som Adolf Steen sa det alt i 1963: «Det er dog sportsjegere med hund som tar de fleste, og det er forholdsvis få som blir tatt av stedets (Masi) befolkning.»³⁰⁸ I så måte var det annerledes før, avslutter han.

Elgen har økt og også spredt seg i fylket, selv om det etter flere utsagn forekommer mye tyvjakt. F.eks. ble det tillatt med jakt i Talvik så sent som i 1986. En stamme har nylig etablert seg i Kvalsund og det er observert elg i Kviby, noe som tyder på at en stamme er under etablering der.³⁰⁹

Tabell 7.2: Fellingstillatelser og antall felte elg 1968-72 (årlig gjennomsnitt):

Kommune:	Tillatelser	Felt
Kautokeino	18	13
Alta	10	7
Porsanger	8	6
Karasjok	18	14
Tana	11	7
Nesseby	8	7
Sør-Varanger	28	24

Kilde: Statistisk fylkeshefte for Finnmark 1980:110.

Beregninger viser at antall personer som har drevet jakt de senere år, har ligget på gjennomsnittlig 5 000, skriver kontorsjef Hjalmar Pavel i 1979.³¹⁰ I 1970- og 1980-årene har tallet på de som løser jaktkort, variert mellom 2 500 og 5 000 personer.³¹¹

308.Steen 1963:74

309.Finnmark Dagblad 21/10-1993 Artikkelen heter «Elg-fakta»

310.Finnmark 1979:370

311.Småviltjakt i Finnmark 1989-90:15

KAPITTEL 8

Fiske i elver og vann

For ferskvannsfiskets del er det også store regionale forskjeller i Finnmark. Særlig i innlandsstrøkene og langs de store elvene har dette fisket hatt stor betydning. I 1906 skrev Amund Helland at laksefisket måtte regnes for å være en hovednæringsvei i Polmak.³¹²

50 år senere understreker Eidheim, at jordbruk og elvefiske helt frem til vår tid har vært hovedkildene i næringsgrunnet. Fisket har ikke vært minst viktig, fordi det har gitt inntekt i kontanter. Det ga også de fleste større vinterforsyninger av mat til eget bruk. Men ettersom kilenoten ble mer vanlig i de første tiår etter 1900, minsket fisket sterkt. Og på grunn av befolkningsøkningen ble det stadig flere å dele på. Laksefisket som økonomisk faktor har derfor lenge vært på retur. Utbyttet varierer fra år til år, og Polmaks del har den siste mannsalderen vært på fra 4 til 12 tonn.³¹³

I Masi, sier Steen i 1963, har jakten såvel som fisket spilt en stor rolle tidligere. Nå er det av langt mindre betydning: «Fisket derimot har i grunnen aldri gitt særlige kontantinntekter, men har derimot vært et viktig tilskudd til naturalhusholdningen.»³¹⁴

8.1 MELLOMKRIGSTID

Som for bær, jakt, eggsanking m.m. har ferskvannsfisket vært viktig både for å skaffe inntekter og til selvforsyning. Som Helland sier det om fisket i Karasjok: «Laksefisket i Tana er af vigtighed for herredets beboere; der afsættes vistnok ikke saa meget laks, men en væsentlig del af den fiskede laks forbruges i husholdningerne i herredet.»³¹⁵

Lars Reinton viser til at fisket etter laks, ørret, sik og harr i Karasjohka var av så stor betydning at fisken var å regne som det viktigste seterproduktet etter smør.³¹⁶

Fisket var ikke hovedårsak til seterflyttinger i manns minne, sier Sonja Westrheim, men 10 av hennes 38 informanter hadde sidestilt beiter og fiske som årsak til flytting. Dertil er det to som oppgir beiter, fôrinnsamling og fiske. En stor del av seterplassene som har vært brukt opptil 1960-årene, var opprinnelig lakseplasser. Det gjelder seterplasser langs Tana samt Assebakte og Buollonjarg, som tilhørte folk i Karasjok. Fisket etter ørret i sideelvene har aldri vært av noen betydning m.h.t. driftsmåte eller valg av seterplass. Derimot har laksefiske vært så viktig at man fikk en egen brukstype: Lakseseterbruk på lik linje med slåtteseterbruk.³¹⁷ Lakseseter-typen «har vært vanlig blant samene, og muligens også blant en del av kvenene.»³¹⁸

Materialet fra Karasjok, sier Westrheim, viser «at innsamling av fôr i utmark var viktig, og at det var de samme personer som drev laksefisket, som samlet fôr i utmark, voksne menn og ungdom.» Hun understreker at selv om utmarksslått ikke var den direkte årsak til setring, så var det tydelig at man utnyttet naturen der mulighetene bød seg.³¹⁹

312.Helland 1906 III:442

313.Eidheim 1958:33

314.Steen 1963:74

315.Helland 1906 III:320

316.Reinton 1955:247

317.Westrheim 1978:86

318.ibid s 234

319.ibid s 87

Betydningen av laksefisket ble også understreket av folk langs Tanavassdraget og i Skoganvarre, fortsetter hun: «Det vesentlige av inntektene kom fra multesanking og laksefisket. Enkelte fiskeplasser eller soner lå helt nær ved setrene. Her blir det hevdet at årsaken til setringa er laksefisket.»³²⁰

Utenom laksen ble det også fisket på en hel rekke andre fiskeslag. «Enkelte vann er helt fisketomme, andre steder er det bra både i elver og vann med ørret og også med røye som er like høyt skattet av folk der oppe,» skrev Mona Beichmann i 1939,³²¹ og fortsatte: Sjansen for å få fisk var størst i mer grisgrendte strøk hvor følgene av garnfiske ikke har meldt seg ennå.³²²

Det var sikfisket som dominerte inne på vidda, noe som Adolf Steen også er inne på. Røy ble regnet for å være den beste fisken, sier han, men sikfisket er likevel uten sammenligning det viktigste. Dette gjelder også etterkrigstiden. Abbor ble ikke regnet for noen god fisk, og det ble ikke fisket spesielt etter den. Noen reagerte også mot gjedde, enten p.g.a. utseende eller smak, men de fleste spiste den. Tørket gjeddeskinn (som andre fiskeskinn) klarer kaffen, og gir god smak.³²³

Det var heller ingen som drev fiske etter lake p.g.a. utseendet, og bare noen få spiste den. Men leveren er fin, og tranen egner seg godt til skinnberedning og til smøring av komager og sommerbellinger. Harr ble regnet som ufisk fordi den tok laks og sluk under laksefiske.³²⁴

Blant kvenene i Neiden derimot drev man et stort harrfiske. Den fisket man ved å legge store, løse risknipper i elven. Harren søkte skjul i disse, og når man dro opp knippene, fulgte det fisk med.³²⁵

Dette viser igjen at ressursene ble utnyttet på en meget allsidig måte, samtidig som smak og behag kunne gi store regionale forskjeller når det gjaldt hvilke produkter man utnyttet. At det var regionale forskjeller, bekreftes av Johs. Falkenberg. Han påstår det ble fisket lite i elvene i Lebesby nå tross av at det var lakseelver både innerst i Storfjorden og i Lille Porsangerfjord.³²⁶

I Porsanger ble det mest fisket for eget bruk, men enkelte fisket også for salg. Særlig i Skaidijavre ble det drevet kommersielt fiske i mellomkrigstiden.³²⁷

For kvenene i Børselv var laksefisket i elven like viktig som havfisket.³²⁸ Men så var det også «mye mer ørret og laks i elvene og vannene da, enn det er nå».³²⁹ Samuli Paulaharju mente forøvrig at fisket både i Børselv og Neiden alt i 1920-årene var gått mye tilbake.³³⁰

Når det gjelder Tana og Alta, er laksefisket ifølge loven om Tanafisket av 1888 og lakseloven av 1905 ikke fritt for alle. Ved lakseloven av 1964 ble også Neiden omfattet av slike begrensninger. Opprinnelig ble også elvefisket i Finnmark, drevet av de enkelte bygdelag eller elvedalsbefolkningen.³³¹

Loven fra 1888 ble innført for å beskytte rettighetene til de som bodde i Tanadalføret. Her ble det bestemt at man måtte eie eller leie matrikulert jord. I en kongelig resolusjon av 1911 ble det også innført bo- og driveplikt. Det vil si at man må

320. *ibid* s 200

321. Beichmann 1939:85

322. *ibid* s 86

323. Steen 1963:76-79

324. *ibid* s 76-77

325. NEG 22524 Neiden 1972

326. Falkenberg 1938:149

327. Skaidiprojektet 1975-76. Samisk-etnografisk delrapport s 25. Om Lars Persen Birkeli som organiserte drift med 4 båter og mannskap

328. Mikkelsen u.å. s 18

329. ØSIGD-prosjektet 1978:11. Hans Mikkelsen, Børselv, forteller

330. Paulaharju 1928:144

331. Tønnesen 1979:241

bo på eiendommen. Den må heller ikke ligge mer enn 2 km fra elven, og der må år om annet dyrkes minst ett kufôr der (2000 kg høy).³³²

Befolkningen som sognet til Tanaelven, Neidenelven og Porsangerelvene var nærmest utelukkende av samisk og kvensk ætt. Derimot var det en stor norsk befolkning i Alta. Ved siden av at den hadde utbytte av utleie av Altaelva, drev den også et aktivt fiske på fjellvannene, både for salg og til husbehov.³³³

Inntektene av fisket i Altaelva er ved hevd tillagt de som bor i nærheten av elven og har så mye oppdyrket jord at de kan fø ei ku (120 vekter høy). De gikk sammen i et andelslag, Alta Laksefiskeri-Interessentskap, skrev ordfører Heitmann i 1952. Alta Laksefiskeri-interessentskap står for forpaktning av Altaelva. Elven ble fra 1856 og til siste krig jevnlig leid av hertugen av Roxborough. Under og etter krigen (sagt i 1952) har den stort sett vært leid ut til bygdefolk, mens hertugen av Westminster i 1949 og 1950 leide et par soner. Da var elven blitt delt i 5 soner.³³⁴

Tabell 8.1: Forpaktningsavgift i kr. av Altaelva, fangstmengde i kg og medlemmer i andelslaget 1939-49:

År	Forpaktningsavgift	Fangst	Medlemstall
1910	12 000		
1939	5 500	4 880	306
1941	9 960	3 286	?
1943	14 400	ca.4 000	291
1945	ikke utleid	ca.5 000	282
1947	12 465	10 170	263
1949	22 000	6 970	252

Kilde: Finnmark fylkesleksikon 1952:299 og Medisinalrapport 1910-11.

Folk fra f.eks. Tverrelvdalen og Eiby dalen måtte kjøpe (eller bytte) til seg sjøfisk nede i Bossekop eller Elvebakken. Av den grunn ble det ikke brukt mye sjøfisk i disse dalførene. Derimot brukte man «meget ferskvannsfisk ørret, røi og laks».³³⁵ Dette fisket foregikk mest før og etter slåtten, endel på fjellvannene utover høsten, og ellers på vårisen både i elver og vann.

8.2 ETTERKRIGSTID

Laksefisket i Neiden var opprinnelig et skoltesamisk samfiske. Men etter en domsavgjørelse i 1848, fikk også de nye innbyggerne i Neiden – i praksis kvener – den samme rett til å fiske i Neidenelven. Alle grunneiere i Neiden kan idag stå som medlemmer i «Neiden Fiskefelleskap». Rundt 1970 var det 12 lag på 5 mann hver som deltok i det innbringende fisket ved Skoltefossen (gäbbäläfisket). Hver parthaver i laget skulle ha 10 kg laks, og et eventuelt overskudd skulle gå til andre lag. I 1968 hadde hver mann fått over 30 kg, men til midten av juli 1969 hadde man nesten ikke fått fisk. Akkurat som for Alta- og Tanaelvene, ga også utleie av fiskerettighetene relativt store inntekter. I 1968 utgjorde beløpet 36 000 kroner.³³⁶

332.Moen 1991:60

333.Sverre Eilertsen 1987 om bl.a. Viggo Kjellmann

334.Ffl 1952:298

335.NEG 21096 Tverrelvdal og Eiby dal 1968

De andre lakseelvene i Finnmark er forpaktet bort av staten til lokale fiskeforeninger. Disse selger fiskekort, og inntektene går til drift av elvene.³³⁷

«I innlandsbygdene er det ikke mange familier som ikke i større eller mindre grad fanger innlandsfisk til eget forbruk. Mange skaffer seg vinterforråd, og en del fanger også for salg», skriver Hjalmar Pavel.³³⁸ Dette bekrefter et tidligere utsagn av Adolf Steen: Fisket i Kautokeino-elven og vannene omkring Masi har fra gammelt av vært av stor betydning for befolkningen.³³⁹

Et sentralt poeng ved fisket i elvene og vannene ved Masi, er at det er felles, og at enhver kan fiske hvor han vil, understreker Steen. Det hendte også at et par familier slo seg sammen og dro på ukelange turer helt til grensen mot Kvænangen. Tidligere solgte de adskillig fisk til flyttsamene eller byttet fisken mot kjøtt og skinn. Denne byttehandel var stort sett forbi rundt 1960, og fisken gikk heretter bare til husbehov.³⁴⁰

Også i Polmak hadde fisket fortsatt stor betydning. Bortsett fra de norske drev de fleste husstander årlig laksefiske, og hadde litt inntekt av dette. Inntektene varierte, men lå i 1958 fra 2-800 kroner pr. fisker.³⁴¹

Nedenstående tabell gir et inntrykk av mengde- og kroneutbytte av innlandsfisket i Polmak rundt 1950:

Tabell 8.2: Innlandsfiske i Polmak:

År:	kg	kr
1949:	8 327	42 298
1950:	6 500	32 500
1951:	5 200	41 000
1952:	4 500	31 230
1953:	11 000	74 000

Kilde: Eidheim 1958:74

Fra og med 1950 har lensmannen, etter fiskeriinspektørens pålegg, etter eget skjønn rundet av tallene fra fiskerne oppover. Man kalkulerte med at noe gikk til eget bruk uten å bli oppgitt.³⁴²

Etter krigen har prisene vært bedre, og kjøpmennene tok alt de kunne få, for skipning sydover. Dette førte til at skikken med å salte ned laks til vintermat avtok sterkt. Derimot har fisket etter annen ferskvannsfisk (aure, røy, harr og sik) mest gått til eget bruk og i egen dypfryser. Mannfolkene foretok lange fiskereiser på 3-4 dager, særlig til vann og elver vest for Tanaelva. Dette fisket har spilt «størst rolle for dei huslydene som har dårlegast økonomi. Det er vanskeleg å vurdere verdien og omfanget av dette fisket, men for mange av desse huslydane er slik fisk ein del av det daglege kosthaldet i sommar- og haustmånadane.»³⁴³

336.NEG 22524 Neiden 1972

337.Finnmark 1979:440

338.ibid s 368

339.Steen 1963:75

340.ibid s 81

341.Eidheim 1958:34

342.ibid s 35

343.ibid s 35

Innlandsfisket har etter hvert kommet til å få en stadig større betydning som rekreasjon og fritidsbeskjeftigelse. Laksefisket spiller en ikke uvesentlig rolle i Kvalsund, både det som blir drevet med not, «og det mer sportsbetonte fisket i elvene».³⁴⁴ Mens det sportsbetonte fisket ble drevet med flue og stang, foregikk næringsfisket med garn eller not. Som et eksempel på utviklingen etter krigen, kan vi trekke frem følgende beslutning i Fylkestinget 1947: Mens garn bare ble tillatt brukt i juli i Counjajavre (i Kautokeino), ble stangfisket tillatt hele året.³⁴⁵

Antall sportsfiskere i Finnmark var kommet opp i ca. 50 000 på midten av 1970-tallet. Tallet omfatter imidlertid både norske borgere fra andre fylker og utlendinger. På det tidspunkt kan man neppe si at fisket hadde så stor økonomisk betydning som tidligere. Så selv om bosittere kan uttale at innlandsfisket er en aktuell ressurs, kan det være vanskelig å trekke noen grense mellom fritidsfiske eller fiske ut fra husholdningsmessige (matauk) og næringsøkonomiske motiver hos disse.³⁴⁶

En annen sak er at fisken også blir betraktet som en delikatesse. Det er et luksusgode fordi det er begrenset hva man kan fange av den, og den omsettes ikke på vanlig måte i markedet. I prinsippet er innlandsfisken altså ingen livsnødvendighet, men livet blir likevel fattigere uten.

344.Ffl 1952:318

345.FFF 1947:213

346.Skaidiprojektet 1975-76. Samisk-etnografisk delrapport s 26

KAPITTEL 9

Torv og skog**9.1 BRENSELSPROBLEMER**

På grunn av de klimatiske forholdene i Finnmark må en rimelig lett adgang til brensel være av stor viktighet. Knut Kolsrud påstår f.eks. at brennved og vann var sentrale lokaliseringfaktorer.³⁴⁷ På kysten hvor det var lite eller ingen skog, kan rekved ha vært en slik faktor.

Men gjenveksten for skog er begrenset, og særlig i fylkets ytre deler viste den tidlig tegn på tilbakegang. Alt i 1693 ble det forbudt for utenbygdsboende å hugge skog i Alta.³⁴⁸

Men også ellers i fylket skulle det etter sigende vise seg at problemene bare vokste. Rundt 1860 påsto f.eks. lensmannen i Kjelvik og Kistrand at skogen i Børselv var uthugget.³⁴⁹

Myndighetene, særlig forstetaten, begynte å uttrykke bekymring for skogenes fremtid. Selv om ikke alle ville «male fanden på veggen» like mye, gikk myndighetene i Finnmark sterkt inn for øket torvbruk fra 1890-årene.³⁵⁰

Torv til brensel var i prinsippet en ny ressurs. Først fra ca. 1870 ble torving alminnelig. Den viste seg å være en ypperlig problemløser, både m.h.t. brenselmangelen og når det gjaldt skogenes tilbakegang. Knut Kolsrud bekrefter f.eks. at torving var nødvendig i Rognsund: «Skamhogging til brennved heldt i slutten av fyrre hundreåret på å øydeleggje han. Men overgangen til torvskjering har berga skogen, og han held no (1943) på å ta seg opp att.»³⁵¹ I slutten av 1800-tallet tok sjøsamer der til å skjære torv, og alle brukte torv til brensel i mellomkrigstiden: «Difor har folk fått ei ny onn midtsumars, torva.»³⁵²

At det var i kyststrøkene man først tok torv i bruk, bekreftes av muntlige overleveringer: Eldre folk fortalte at de av folk før dem hadde hørt at torvbrenning tok til på Sørøya. Herfra hadde skikken spredt seg. De første beboerne i Nuvsvåg hadde brukt ved, men ettersom skogen forsvant begynte man å bruke torv. Dette skjedde rundt 1870-80.³⁵³ På Sørøya fortelles det at man var de første til å skjære torv, og at folk fra andre steder i Nord-Norge lærte dette her. Dette stemmer med opplysninger fra Loppa, Skjervøy og Kvænangen.³⁵⁴

Både i Nuvsvåg, på Sørøya og andre steder er det en generell oppfatning at man tidligere har hatt tildels stor skog, men at den var forsvunnet p.g.a. uthugging.³⁵⁵ Robert Paine sier f.eks. at det i Revsbotn bare ble brukt ved til brensel før 1870. I tiden 1870-1917 ble det fortsatt brukt mest ved, men også endel torv. I tiden 1917-54 dominerte torven. Etter 1930 begynte man å ta kull i bruk, og det kom gradvis til å erstatte torv. I Sauhavn i Revsbotn var kull hovedbrensløst i 1954.³⁵⁶

347.Kolsrud 1943:98

348.Tønnesen 1979:81. Han refererer til Tingbok for Finnmark (original på Statsarkivet i Tromsø), fol. 184r, fol. 188v og fol. 189r

349.Hanssen 1986:202

350.Amtmann 1896-1900, s 22

351.Kolsrud 1943:87

352.ibid s 99

353.NEG 21365 Nuvsvåg 1969

354.NEG 22359 Hasvik 1971

355.NEG 21365 Nuvsvåg 1969

356.Paine 1957 I:59

9.2 TORVING CA. 1900-1970

Fra Nord-Varanger heter det at man før i tiden bare brukte lyngtorv. Den ble flekket og tørket. Der det vokste et lavt kratt av dvergbjørk og vidjearter, ble buskene revet opp, og man flekket et 15-20 cm dypt jordlag. Ca. 1900 begynte man å skjære myrtorv. Den ble skåret i lump og tørket. Hver lump ble delt i 3-5 stykker som hver var ca. 10 cm tykke. Helt tørr var den så hård at man måtte bruke hammer for å slå den istykker. At myrene var frosne nedenfor en dypde av ca. 1/2 m skapte problemer både for torvingen, og når man senere ville pløye opp myrene.³⁵⁷

Både myr- og lyngtorv ble nytt til brensel, men det var store lokale variasjoner. I ytre Tana brukte man myrtorv, på Sørøya begge deler. Man stakk torv straks myrene var tilgjengelige. Lyngtorv kunne rives hele sommeren for den tørket lett. Noe torvstrø ble brukt i fjøset, men myrrøttene ble hugget i stykker, tørket og brukt til brensel. I Nuvsvåg ble torvstrø først tatt i bruk i nyere tid. Her ble også myrtorven brukt, mens det var vanlig å kaste gresstorven. Men var det mye lyng, ble lyngtorven brukt som brensel til løypingsgryten i fjøset. Det samme gjorde man i Jarfjord. Her brukte man ellers lite torv da det var bjørkeskog nok.³⁵⁸

Da telen først måtte gå av bakken, tok torvonna til i slutten av juni og varte 1-2 uker. Den beste torven var den sorte steintorven (hammertorven), og den ble tatt fra bunnen av de dypeste myrene. For å få tak i god torv, var det ofte nødvendig med lange reiser. Ennå langt ut i 1920-årene reiste folk fra nordsiden av Varangerfjorden, til holmer i Sør-Varanger der det var store dype myrer. Det var lett å få torven hjem, for man drev fiske her og det var bare en snartur i land for å få den ombord.³⁵⁹

Forbruket varierte også noe. For en vanlig husholdning i Rognsund med et par tre ildsteder inkl. åren i fjøsgammen, regnet en med at det gikk en sekk på 30-40 stykker pr. dag. For hele året trengtes 8-10 000 stykker.³⁶⁰ I Hasvik regnet man med at en middels husstand trengte 3000 lump (ca. 12 000 stykker) til vinterforsyning. Det har også vært en og annen som har solgt torv til handelsmenn og tilreisende fiskere.³⁶¹

Det var bred enighet om at myrtorv var felles for innbyggerne i bygdelaget, og at alle deltok i torving. De voksne stakk og bar, og barna reiste torven.³⁶² Man kunne også gjøre byttarbeider, heter det fra Nuvsvåg.³⁶³

I 1960-årene var torvbruk nærmest et avsluttet kapittel. Torvbøker ved jordsalgskontoret som ble ført av lokale torvoppsynsmenn, ble avsluttet i 1965. Mens man tidligere brukte mye torv, var det nå nærmest slutt, heter det fra ytre Tana i 1967.³⁶⁴ Torv var hovedbrenset før i tiden i Akkarvik.³⁶⁵ I Hasvik var det lite torv i bruk i 1971. Det skyldtes bedret økonomi.³⁶⁶

På Ekkerøya og Skallnes hadde man en egen fremgangsmåte for å lage torv. De store rødmoldstuene på myrene ble tråkket ned i bergklyper sammen med vann, og massen lå over til neste år. Da ble massen skåret i lump, fraktet til tørkeplassen og tørket med godt resultat. Denne torven ble kalt bankimulta (bankemold). Når man skar ut torven av bergklypene, ble disse igjen fylt med masse.³⁶⁷

357.NEG 19710 Skallelv – Saltjern – Ekkerøy 1965

358.Se NEG 20649 Ytre Tana 1967, NEG 21113 Akkarvik 1968, NEG 21365 Nuvsvåg 1969 og NEG 21547 Jarfjord 1969.

359.NEG 20652 Vadsø 1969

360.Kolsrud 1943:99-100

361.NEG 22359 Hasvik 1971

362.Se NEG 20649 Ytre Tana 1967, NEG 21113 Akkarvik 1968 og NEG 21365 Nuvsvåg 1969

363.NEG 21365 Nuvsvåg 1969

364.NEG 20649 Ytre Tana 1967

365.NEG 21113 Akkarvik 1968

366.NEG 22359 Hasvik 1971

9.3 SKOG OG SKOGSPRODUKTER

Barskog er i Finnmark ensbetydende med furuskog. Furu finnes i de store elvedalene, som Alta, Pasvik, Karasjok. I Pasvik finnes imidlertid også noe gran. Verdens nordligste barskog ligger i Stabbursdalen nasjonalpark og nordligste løvskog i Oksfjorddalen på Nordkynhalvøya.

Et annet barskogsområde er nasjonalparken på 63 km² i Øvre Pasvik. Carl Schøyen foreslo i 1948 at et 160 km² stort område skulle fredes. Dette førte til protester fra oppsitterne, og arealet ble etter hvert skåret ned.³⁶⁸

4,2 % av Finnmark er produktiv skog (d.v.s. 2 mill. daa), men bare 40% av dette er barskog. Staten eier 99,7% av all skog.³⁶⁹

Vernet av skogen står sterkt i Finnmark og har gått foran retten for lokalbefolkningen til å ta ut trevirke. Ved kgl.res. av 27. mai 1775 ble det f.eks. gitt en bestemmelse som ga befolkningen i de bygder der det var bjørkeskog (i praksis all løvskog), rett til å rekvirere det de trengte av amtmannen. Med hjemmel i denne resolusjonen har fylkesmannen 9. juli 1936 utferdiget regler for bruk av statens skog. Man har ikke rett til salg av det utviste virke og retten var videre begrenset av tilgangen på virke.³⁷⁰

Som en direkte følge av interessen for å bevare skogene ble Finnmarks Amtsskogselskap stiftet i 1900. Selskapet skiftet navn i 1927 til Finnmark Skogselskap.³⁷¹ Denne interessen for skog og skogsdrift gjorde seg utslag i bl.a. skogplanting. I Pasvik tok den til 1906. Fra 1907-10 begynte man også med grøfting i dette området.³⁷²

Omkring 1920 var skogen gammel og uveksterlig, hevdes i Finnmarks Skogselskaps jubileumsskrift i 1975. I 1924 startet Det norske Skogforsøksvesen med systematiske produksjons- og foryngelsesstudier. Skogselskapet mente at man kunne se en viss positiv utvikling, noe som skyldes en bedring av klimaet og bedre skogbehandling.³⁷³

Magnhild Bjørgan hevder også i 1952 at klimaet var blitt bedre. Skoggrensen i Talvik hadde siden århundreskiftet «flytta seg høgere opp».³⁷⁴

Fra 1920 til 1970-tallet er en stor del av skogen avvirket og produksjonen brakt over på yngre aldersklasser med utviklingsmuligheter. Men likevel vil gjennomsnittlig tilvekst pr. daa være så lav, at det drives skogbruk på arealer som på Østlandet ville blitt klassifisert som dårlig mark. Dette skyldes at furuskogen i Finnmark danner den polare barskogsgrense.³⁷⁵

9.3.1 Kommersiell skogsdrift i mellomkrigstiden

Det var anlegget av A/S Sydvaranger som ga støtet til den store fremgangen i skogsdriften i Sør-Varanger. Bedriften trengte materialer til bl.a. driftsbygninger og boliger og tresviller til jernbanen mellom gruve og Kirkenes og Bjørnevatn.³⁷⁶

367.NEG 19710 Skallelv – Saltjern – Ekkerøy 1965

368.Lunde 1979:752

369.Finnmark Skogselskap 1975:32

370.Innst. 1956 del 2 (innst. om lov og forskrifter om Statens umatrikulerte grunn):22

371.Finnmark Skogselskap 1975:5

372.Lunde 1979:448

373.Finnmark Skogselskap 1975:32-33

374.Ffl 1952:405

375.Finnmark Skogselskap 1975:32-33

376.Lunde 1979:446.

Elvenes sagbruk som ble startet i 1912, ble kjøpt av staten i 1920.³⁷⁷ I 1926 kom en bestemmelse om at staten bare skulle selge tømmer til eget bruk, noe som bl.a. førte til at den private bedriften Kvien sag måtte legge ned.³⁷⁸

Private norske interesser dannet A/S Pasvik Timber Co. i 1921. Dette hang sammen med at Pasvik var blitt grenseelv mot Finland etter 1.verdenskrig. Finnene satte igang en langt større aktivitet enn tidligere og drev også egen fløtingsvirksomhet. Selskapet baserte seg på å ta imot finsk tømmer fra Enaretraktene. Her var det tømmermengder som langt overgikk det staten kunne ta ut av Pasvikskogene. Rundt midten av 1930-årene tok f.eks. Statens sagbruk ut 30 000 stokker pr. år, mens A/S Pasvik Timber tok imot hele 400 000. I ti-året 1926-35 ble det fløtet 300 000 stokker for statens skogvesen, men A/S Pasvik Timber tok imot over 2 millioner.³⁷⁹

Tana fikk før krigen tømmer og trematerialer fra distriktene Anarjohka og Karasjohka, fortalte ordfører K.Rasmussen i 1952: «Dette ble fløtet ned med elva i flåter». Omkring 1925 ble det oppført et sagbruk i Boftsa, men det ble flyttet til Karasjohkas munning p.g.a. den lange og vanskelige transporten etter elven.³⁸⁰

Den øvre grensen for avvirkning i Pasvik ble etter taksasjon 1916-19 satt til 10 000 m³ eller 30 000 stokker. Det ser ut til at man stort sett har unnlatt å overskride dette tallet selv om det i enkelte år rundt 1930 var oppe i 15 000 m³.³⁸¹

I 1940 kom tyskerne og med dem en hard beskatning av skogene. Den ble av samtiden oppfattet som «rovhogst», som ordfører D. Heitmann i Alta kaller den.³⁸² Det store uttaket måtte virke nærmest sjokkerende siden all skog var betraktet som verneskog og derfor blitt forsiktig behandlet.³⁸³

Tyskernes overavvirkning i Pasvik var på 30 700 m³ under krigen.³⁸⁴ I Alta var tilveksten i statens skoger 2256 m³ og årlig hogst 2000 m³. Det er beregnet at tyskerne hogde ca. 80 000 m³ av furu og bjørk til brensel og bygninger. «De har blant annet hogd helt ned til den vakre og prektige Altagård-skogen, som dannet et godt vern mot vær og vind for bebyggelsen på Elvebakken».³⁸⁵ Tysk hogst gikk særlig hardt ut over Leirbotnskogen, heter det fra Talvik.³⁸⁶

Utenom til brensel og brakker trengte tyskerne trematerialer til snetunneller og til flyplassene som fikk plankedekke.³⁸⁷ Men noe ble da berget. I Anarjokdalen ved Helligskogen hadde de etterlatt seg 3-4000 tømmerstokker. Avd.ing. Kristian Sørensen fikk fløtet dette tømmeret ned til Dorvinjargga hvor en sagbrukseier hadde berget det meste av utstyret. De skårne materialene gikk til brobygging.³⁸⁸

Situasjonen var trolig ikke så dårlig som man trodde de første etterkrigsårene, iallfall ikke i Pasvikdalen. I slutten av 1950-årene ble man klar over at Pasvikskogenes tilvekst var større enn tidligere beregnet, over 20 000 m³ mot 15 000. Dessuten var det i årene 1920-40 blitt årlig avvirket 4 000 m³ mindre enn nødvendig.³⁸⁹

377. *ibid* s 447

378. *ibid* s 454

379. *ibid* s 450

380. Ffl 1952:414

381. Lunde 1979:447

382. Ffl 1952:299

383. Jordbruket i Finnmark 1946:4

384. Lunde 1979:746

385. Ffl 1952:299

386. *ibid* s 405

387. Petterson 1984:34

388. Vegfolk forteller 1991:119-120.

389. Lunde 1979:746

9.3.2 Kommersiell skogsdrift i etterkrigstiden

A/S Pasvik Timber Co., som var ett av Skandinavias mest moderne sagbruk, ble bombet i 1940 og hele bruket og størsteparten av beholdningen brant ned. Elvenes sagbruk ble brent i oktober 1944.³⁹⁰

Fløting krever at begge bredder kan brukes. Derfor var det ikke mulig å gjenreise Pasvik Timber etter at Pasvik ble grenseelv mot Sovjet. Elvenes Sagbruk og Høvleri hadde lignende vanskeligheter. Den tok riktignok sitt tømmer fra norsk skog, men fløtingen falt bort av samme årsak, og dette førte til vanskeligheter for sagbruksdriften. Det ble i første omgang løst ved at man saget tømmeret på mindre sagbruk nær hogstfeltet og fraktet det med bil til Kirkenes.³⁹¹ Elvenes sagbruk ble deretter bygget opp i Kirkenes 1951.³⁹²

Brenningen av Finnmark førte til stor etterspørsel av trelast, noe som gjorde at produksjonen kom fort igang.³⁹³ Men samtidig var fylket helt avhengig av tilførsel utenfra.

I 1965-66 ble det avvirket 52 330 m³, det laveste tall blant fylkene. Bare 43% gikk til salg, mot f.eks. 90% i Hedmark. Hjemmeforbruket er m.a.o. stort. Den lave salgs- og avvirkningsandelen er et resultat av flere forhold. Hele 88% av arealet er løvskog, målt i kubikkmasse bare en brøkdel av Hedmarks. Det faller kostbart å frakte dette trevirket lange avstander for videre produksjon. Dessuten er den produktive skogen under barskogsgrensen svært spredt. Over 80% av salgsvirkningen går til skurtømmer.³⁹⁴

I Samekomitéens innstilling av 1956 heter det også at i store områder har det ikke vært hogd p.g.a. vanskene med å få frem tømmeret. Det meste av furuskogen er sagt opp til skurlast ved små bondesagbruk som delvis har fått tømmer fra Finland.³⁹⁵

Den årlige avvirkningen etter krigen har gått tilbake. I 1974-75 var den ca. 27 000 m³.³⁹⁶ Vedutvisningen av løvskog til lokalbefolkningen har også gått sterkt tilbake. Det ble f.eks. på 1950-tallet årlig utvist ca. 20 000 m³ (se tabell under).³⁹⁷

Tabell 9.1: Avvirkning til salg og industriell produksjon. Årlig gjennomsnitt 1967/68-1971/72. I m³ fast mål.

	Tømmer og kubb av bartrær					
	Ialt	Sams skurtømmer og massevirke*	Massevirke	Tømmer/kubb av løvtrær	Annet	Ved til brensel
Alta	3855	3360	2078	120	69	244
Porsanger	43	3	12	-	-	30
Karasjok	4330	3986	892	312	-	78
Sør-Varanger	13783	11094	8773	92	-	335
Sum:	22011	18443	11755	524	69	687

I % av landet 0,3%

390.Ffl 1952:385

391.Solhaug 1982:46-48. Se også Ffl 1952:146

392.Lunde 1979:751

393.ibid s.747

394.Finnmark Fylke. Naturgrunnlag og økonomi 1970:5

395.Innst. 1956:49

396.Store Norske Leksikon bd 4 1979:277

397.Innst. 1956, del 2 (innst. om lov og forskrifter om Statens umatrikulerte grunn):22

1) Årlig gjennomsnitt for årene 1970/71-1971/72

Kilde: Statistisk Fylkeshefte for Finnmark 1973:109.

Det er som nevnt staten som eier de langt største skogarealene i Finnmark. De private eiendommene består mest av løvskog, som har gått til brensel.

Tabell 9.2: Skogeiendommer etter størrelse og produktivt areal og kommune. Samlet produktivt skogareal etter eierforhold og kommune.

	Antall	derav < 100 daa	Produktivt skogareal i daa	Derav statseid i daa
Kautokeino	1	1		
Alta	192	153	233	220
Loppa	1	1		
Sørøysund	7	7		
Kvalsund	1	1		
Måsøy	1	1		
Porsanger	27	22	98	97
Karasjok	94	80	800	794
Lebesby	29	25	4	2
Gamvik	1	1		
Vadsø	2	2		
Tana	45	45		
Nesseby	9	9		
Berlevåg	1	1		
Båtsfjord	1	1		
Sør-Varanger	89	70	450	446
Sum:	501	420	1585	1559
i % av hele landet			2,4	22,3

Kilde: Statistisk Fylkeshefte for Finnmark 1973:108

9.3.3 Gamme- og husbygging

Gresstorv ble også brukt til annet enn brensel, særlig til gammer av forskjellig slag. Men overgangen fra bo- og fellesgammer til tømmerhus hadde tatt til alt fra slutten av forrige århundre, og denne utviklingen skjøt fart fra ca. 1910. I 1910 var det f.eks. ennå 20 fellesgammer i Porsanger. I 1920 sto bare 2 tilbake. I tillegg kom ca. 15 bogammer.³⁹⁸ Ennå i 1940-årene var det mange selv på kysten, som holdt til i bogammer. Fjøs-gammer var også alminnelige, sier Kolsrud. Til en velutstyrt gård i Rognsund hørte det med 2-3 skjær samt naust. Alle trehus var kjøpt eller laget av trevirke fra fastlandet. De kunne bruke russetømmer, men foretrakk tømmer fra Alta fordi dette krøp mindre, råtnet saktere og var hardere i veden: «Altatømmeret var for det meste arbeidet av kvenane i Alta.»³⁹⁹

398.Helse 1893-1926

399.Kolsrud 1943:119, 122

9.3.4 Fôrtyper og redskaper

Det man utnyttet av skogen til husdyrfôr var:

Beit: oftest ris og tynne kvister, særlig av bjørk tatt vinterstid, men også av furu med baret på.

Brom: friske kvister med løvknopper på (mot våren), helst av bjørk, men også av andre treslag.

Skav: bark av forskjellige treslag.

Bruken av disse forskjellige fôrtypene var fullstendig avhengig av hvor i Finnmark man befant seg. Som det heter fra Bergsfjord i Loppa: Skav er ikke kjent, mest fordi den eneste skogen er småvoksen, kronglete bjørk.⁴⁰⁰ Det samme gjaldt beit og brom.⁴⁰¹

Derimot skavet man rogn i Nuvsvåg i samme kommune, men så lite skog som fantes, tok den snart slutt og man gikk over til selje og bjørk.⁴⁰² Det samme problemet gjaldt også risbrytingen: Det var så lite skog at liene ble helt snauet.⁴⁰³

Vi er her inne på det samme problemet som tidligere nevnt: Det var en alminnelig oppfatning at skogen var i fare på finnmarkskysten.

Fra Nuvsvåg heter det at man hugget hvor man ville, siden skogen var statsalmennning, og av den grunn ble det fort avskoget. De mer strenge begrensningene gjaldt først og fremst barskog. Hjemmelsmannen påstår også at etter at man sluttet med ku og geit etter krigen, har ungsbogen begynt å ta seg opp igjen.⁴⁰⁴

Lignende påstander har vi fra andre strøk. Det heter f.eks. fra Øksfjord at mye brom ble brukt der det var noe skog. Og siden skogen ble fullstendig ødelagt mange steder, la staten som største grunneier ned forbud mot å ta brom.⁴⁰⁵

Også i Talvik innførte staten forbud mot å ta brom. Strøkvis hadde det gått så hardt utover skogen at den forsvant fra privateiendommer.⁴⁰⁶

I områder med mere skog hørte man mindre til slike problemer. I Kvalsund ble det brukt litt skav, men helst seljeris (beit) og lyng.⁴⁰⁷

I Jarfjord var både brom og særlig skav kjente fôrtyper. Her gikk det helst på vier- og bjørkebark.⁴⁰⁸

Også i Alta var skav (av rogn) mere brukt enn brom. Dyrene foretrakk skav, heter det.⁴⁰⁹

I gamle dager ble det brukt mye brom i Tverrelvdalen og Eibyaldalen. Men i «nyeste tid» gikk bruken ut fordi det ble regnet som en dårlig gård som brukte slikt fôr.⁴¹⁰

Derimot ble det brukt brom av rogn, selje og bjørk, ennå så sent som «siste vår» (1966) i Polmak.⁴¹¹

Skogens produkter ble også brukt til å lage redskaper av. Furuvidjer ble brukt til reip og til dragliner til nøter. Bjørke- og seljerøtter ble brukt til å feste ljàen med, til å binde garnstein og kavel eller til klaver til kyrne.⁴¹² Men bruken av slike red-

400.NEG 9662 Bergsfjord (1950-årene)

401.NEG 9791 Bergsfjord (1950-årene?)

402.NEG 21373 Nusvåg 1970

403.NEG 21366 Nuvsvåg 1970

404.ibid

405.NEG 22335 Øksfjord 1971

406.NEG 22285 Østre Talvik 1971

407.NEG 9569 Kvalsund (1950-årene?)

408.NEG 21536 Jarfjord 1969

409.NEG 21373 Alta 1969

410.NEG 21095 Tverrelvdal, Eibyaldal 1968

411.NEG 20699 Polmak 1967

412.Hanssen 1986:315

skaper hadde alt lenge vært i retur. Både i Alta, Sør-Varanger, Tana, Hasvik og Loppa het det i 1960-årene at vidjer o.l. var noe man helst hadde brukt før eller i gammel tid.⁴¹³

I Masi var det ingen som visste om det var blitt brukt garntelner av bjørkerøtter og vierrøtter (tæger). Men dragtau av tæger på siknøter ble brukt helt til 1920-årene. En og annen har også forsøkt å lage små båter til fjellfisket, men ingen har bygget elvebåter.⁴¹⁴

9.4 SENNEGRESS OG MYRULL

Skjæring og tilberedning av sennegress er en hel slåttonn. En familie bruker i gjennomsnitt 50-60 kg ferdigbehandlet gress pr. år, sier Adolf Steen. Gress som ikke er tilberedt, ble brukt av enkelte i madrasser eller som sengeunderlag. De fastboende i Masi hadde tidligere et stort marked for sennegress, men i 1950-årene hadde rein-driftssamene selv begynt å skjære gress.

Dessuten hadde fastboende selv begynt å gå over til gummistøvler, pieksut og annet skotøy. Men for enkelte kunne sennegresskjæring likevel ha stor økonomisk betydning. Steen nevner en kvinne som solgte opptil 500 kg ferdigbehandlet gress til 4 kr. pr. kg i året. I 1959 kunne hun f.eks. ikke dekke etterspørselen. Husflidsut-salg o.l. hadde da også begynt å avta sennegress.⁴¹⁵

Plantefarging var ikke brukt etter krigen, og det samme gjaldt myrull. Å blande myrull i ullen under karding var kjent fra flere steder i Finnmark. «En kvinne fortalte meg (Steen) at når de kjøpte votter på markedet i Bosekop, hendte det ofte at de var lite sterke. Dette kom av at det var blandet myrull i saueullen.»⁴¹⁶

413.Se bl.a. NEG 21331 Alta 1969 og NEG 19932 Tana 1966

414.Steen 1963:80-81

415.ibid s 89

416.ibid s 96

KAPITTEL 10

Kommunikasjoner**10.1 KOMMUNIKASJONSUTVIKLINGEN FRA CA. 1870**

I 1869 kom de første bevilgningene til veibygging i Finnmark. Det gjaldt veien Strand-Ryeng i Pasvikdalen. Veibygging kom sent igang her i forhold til resten av landet og rundt århundreskiftet var det, bortsett fra veien Vardø-Smalvfjord, bare noen få hovedveier ellers i fylket: Over Alteidet, i Altadalen og i Pasvik.

Landets første veilov av 1824 forutsatte at veier fikk status som hovedvei eller bygdevei. Dette var en inndeling som holdt seg inntil veiloven av 1963 inndelte de offentlige veier i riksveier, fylkesveier og kommunale veier. Dessuten hadde selv-sagt byene gater og i samme kategori finner vi de såkalte fiskeværsveier. Det var nødvendig å bygge slike gater for å kunne få fraktet fisk fra fiskebrukene ved sjøen til hjellene som ofte kunne ligge langt unna.⁴¹⁷

Derimot ble telegrafsystemet utbygd i stort tempo omtrent samtidig over hele landet. I 1855 åpnet landets første regulære telegrafstasjon og alt i 1870 var stamlinjen gjennom Norge ført frem til Vardø. I 1890-årene begynte man også å bygge ut telefonnettet. I 1921 var telefonstamlinjen ført frem til alle større byer og tettsteder i fylket.

I 1936 begynte den første sjøflyrute i Finnmark, men først i 1963 sto stamflynettet ferdig, fulgt av kortbaneflyplasser i 1970- og begynnelsen av 1980-årene.

Årsaken til forskjellen i utbyggingstempo mellom vei og telegraf lå først og fremst i behovet for å fremme fiskeriene og ønsket om et samlet Norge: Som vitenskapsmannen og politikeren Ole Jakob Broch sa det i 1860-årene: Landet var ikke en «Samling af Bygder, men et helt Land», derfor måtte en gjøre «Opofrelser for at holde landet sammen», og det kunne bare skje med telegraf og dampskipsfart.⁴¹⁸

At vei kunne ha samme effekt, sto ikke like klart. Det var først med bilen at veibyggingen ble forsert. At takten i veibyggingen i Finnmark var særlig lav, skyldtes i første rekke de store avstandene og en liten befolkning. Med hesteskyss var veitransport svært kostbar og økte med lengden. Dessuten bodde størsteparten av befolkningen ved kysten hvor man hadde sjøen som ferdselsåre.⁴¹⁹

Så lenge det var fylke og kommune som skulle betale, fantes det også små midler lokalt til veibygging. Med veiloven av 1851 kom imidlertid staten mer aktivt med. Veiloven av 1912 stadfestet praksis med at staten betalte for anlegg av nye hovedveier eller ombygging av gamle. Stortinget kunne fastlegge distriktbidrag og kunne også gi støtte når bygdeveier med tilstøtende bruer ble anlagt. Fylket vedlikeholdt de hovedveier som staten ikke hadde plikt til, og bygdeveier ble vedlikeholdt av kommunene. Kommunen kunne også med statlig og fylkeskommunal støtte ansette veivoktere som hadde oppsyn med vedlikehold.⁴²⁰ I 1920 ble veifondet innført. Mens staten ellers i landet ga et tilskudd på 40%, var tilskuddet i Finnmark 50%. I 1926 overtok staten vedlikeholdet av alle viktige veier.

Det som drev frem utviklingen av kommunikasjonene i Finnmark, var som nevnt, behovet for økonomisk utvikling og ønsket om å knytte landet tettere sammen, de såkalte «Nationale grunde». I Finnmark fikk det sistnevnte argumentet

417. Vegfolk forteller 1991:48

418. Rafto 1955:78

419. Fixdal 1938:58

420. Bjørnland 1989:37-39

en særlig tyngde sett på bakgrunn av de etniske forholdene her generelt og «den finske fare» spesielt (d.v.s. at man mente at Finland ville prøve å øke sin innflytelse i områder hvor det bodde kvener). Dette var argument som ble trukket frem både når det gjelder veier, telegraf, telefon og kringkasting.

Figur 10.1 Veier og vinterveier 1920

Kilde: Nordlandet 1920:128

Men for veier spesielt var det også flere andre årsaker. I mellomkrigstiden ble det faktisk arbeidsløsheten som opprettholdt veibyggingen. Flere av veiene som var satt opp på kommunale ønskelister, men først strøket av økonomiske grunner, ble tatt opp igjen som nødsarbeid. At man kunne ta inn folk helt uten erfaring på veibygging, skyldtes at med unntak for noen få spesialister, krevde veiarbeid færre fagkunnskaper enn f.eks. havneutbygging.

Militære hensyn og behov, både norske og tyske, har hatt betydning både for hvor veiene skulle gå og hvilke som ble bygget.

Det ble også vist til klimatiske og geografiske forhold for å gå inn for vei i stedet for å satse ensidig på sjøen.

Enkelte veier, broer og senere tunneller ble fremmet for å gjøre dagliglivet lettere og øke trivselen. Trygg skolegang var et argument, et annet var at med vei ble det lettere for lege og jordmor å komme frem.

Endelig hører vei sammen med bil. Uten den ville veiene vært få og lengden ubetydelig. Som veidirektør Johs. Skougaard uttalte så tidlig som i 1909: Biltrafikken ville bli en så betydelig transportfaktor at man måtte ta hensyn til den ved bygging og vedlikehold av veier.⁴²¹

Sjøflyruten kom til Finnmark i 1936, men inntil stamflyruten og kortbanenettet kom var dette et eksotisk transportmiddel for de fleste. Ennå på 1950-tallet var det ikke mer enn 1-2000 passasjerer på Finnmarksruten, som startet i Tromsø og endte i Kirkenes. Størst betydning hadde den for postbefordringen. Fylkesmann Hans

421.Skougaard 1914:LII

Gabrielsen forutså i 1937 at en effektiv forbedring bare kunne «skje ved opprettelse av flyveruter», siden en tur fra Oslo med båt og jernbane tok 5 døgn.⁴²²

10.2 MELLOMKRIGSTID

10.2.1 Veier som økonomiske virkemidler

I forbindelse med en nordnorsk varemesse i Bodø i 1937 skrev R.M.B. Schølberg: «Når man kommer til Finnmark og dette fylkes krav på veier, er det meget vanskelig å peke ut det veianlegg som kan henstå. I dette fylke, med den værharde kyst, og med de – nærsagt – uendelige innlandsvidder, er hver meter vei vel anbragt. Riksveiens sidelinjer og de foreslåtte forbindelser til Sverige og Finland vil utløse langt mer vidtrekkende økonomiske muligheter enn de rent turistmessige... Hvor veiene er bygget har rydningsmenn slått sig ned og jord som før lå unyttet er blitt av verdi. Også andre inntektsgrener har veiene skapt».⁴²³

Dette var synspunkter det var bred enighet om. Veimangel hindret utviklingen innen alle grener av næringslivet, og særlig innen fiskeriene og jordbruket. Veier måtte bygges for å transportere varer frem til markedet. Fiskere uten båt og transportarbeidere kunne lettere komme seg til produksjonsstedet. Dette argumentet må ses i sammenheng med en utvikling der båtene ble større og enkelte steder ble hengende etter p.g.a. mangel på god havn. Fisken som ble fanget her, måtte fraktes til anløpsstedene for hurtigruten. Kravet om såkalte fiskeeksportveier ble da også reist av fiskernes organisasjoner i Nord-Norge i desember 1933, trolig etter initiativ fra Kamøyvær fiskarlag.⁴²⁴ De fattet beslutning om bygging av 3 slike veier: Nordmannset-Kamøyvær, Nordvågen-Kjelvik og Kjøllefjord-Skjøtningberg.⁴²⁵ Av disse veiene ble Nordvågen-Kjelvik aldri fullført.

10-15 år tidligere sto ikke veikravet på kysten så sterkt. Nord-Norges Fiskerforbund la f.eks. i en uttalelse i 1919 hovedvekt på økt hurtigrute- og godsåtfrekvens. Veier var bare noe som innlandet trengte for å kunne knyttes til landets felles kommunikasjonsnett, som var sjøen.⁴²⁶ Nå mangler Finnmarkskysten for en stor del skjærgård og har få naturlige havner. Behovet for havneanlegg var derfor stort, og utgiftene ble også større enn andre steder, skrev fylkesmann Hans Gabrielsen i 1937. Men han trakk også frem at folk var opptatt av å fullføre riksveien frem til Grense Jakobselv.⁴²⁷

Fylkesmannen pekte i 1937 på den viktigste årsaken til denne holdningsendringen blant kystbefolkningen: Små fiskevær som f.eks. Kjelvik kunne ikke utnytte fullt ut sine muligheter som fiskevær p.g.a. dårlig forbindelse til større havner. Særlig gjaldt det ferskfiskeeksporten, «som kanskje er den mest lønnsomme gren av fiskerinæringen». Transport av ferskfisk med motorbåt var for kostbart med små partier, men med veiforbindelse ville det være mulig å sende fisk til større havner med bil, uansett størrelse på partiet.⁴²⁸

Overingenjøren (d.v.s. veisjefen) i Finnmark nyttet samme argumentering når det gjaldt veien Sandøybotn-Låtre: En veiforbindelse over Sørøya til Sørøysundsidene ville gi en bedre forbindelse til kystrutene og fremme ferskfiskeeksporten. Det

422.Gabrielsen 1937:590.

423.Schøkberg 1937:594, 596

424.Hanssen 1990:378

425.Se Nagell 1950:19 og FFF 1934: sak31, s 113. Organisasjonene var Finnmark Fiskerlag, Nord-Norges Fiskarfylking og Nordland fylkes fiskerlag.

426.FFF 1919:sak 77, s 407

427.Gabrielsen 1937:590

428.FFF 1937:sak 45, s 167 og Hanssen 1990:377

samme gjaldt veien Mehamn-Gamvik.⁴²⁹ I 1938 hevdet fylkestinget at slike veier ville være av «den aller største» betydning for fylkets økonomiske utvikling.⁴³⁰

Fylket hadde nedsatt en krisekomité som skulle komme med forslag for å lindre arbeidsløsheten og fattigdommen. I hovedsak gikk forslagene ut på veiarbeid og dernest diverse molo- og støarbeider.⁴³¹ Hovedårsaken til vektleggingen av disse områdene må være at arbeidet var av en slik art at det kunne utføres av uerfarne folk.

Når det gjaldt jordbruksstrøk, var nytteeffekten av veier større enn for fiskeværene, slik man så det i mellomkrigstiden. Skulle de mest isolerte områdene utvikles, var det bare veier som nyttet. I 1938 henstilte derfor krisekomitéen til staten om å bygge ut kolonisasjonsveier slik at nybyggingsfelt og nye jordbruksfelt fullt ut kunne utnyttes.⁴³² Landbruksdepartementet hadde gitt bevilgninger til slike formål siden 1919. Overingeniøren skrev i 1930 om veien Karpelv-Lanabukt at langs traséen lå adskillig dyrkbar jord.⁴³³ Veien gjennom Luftjokdalen i Tana som sto ferdig i 1939, var i sin helhet bygget for bureisningsmidler.⁴³⁴ Det var imidlertid også kanalisert inn store midler i dette arbeidet p.g.a. fornorskningspolitikken (se "*Nasjonale hensyn*" i kap. 10.2.3. Nasjonale hensyn).

I veibudsjettproposisjonen 1934 skrev overingeniøren at Skipagurra-Polmak skulle bli første parsell i sambindingsveien opp Tanaelven. Hittil hadde transporten foregått med båt om sommeren og hest om vinteren. Det var også nyttet reinskyss, men denne var i tilbakegang. Slike transportmidler blir uøkonomiske på lengre avstander. En vei gjennom dalføret derimot ville lette jordbruk, handel og omsetning av distriktets eksportprodukter, kjøtt, laks, vilt og bær, og «dessuten få stor betydning for turisttrafikken».⁴³⁵

Bilturismen var i vekst i mellomkrigstiden, men som pådriver for veibygging hadde den nok bare betydning når det gjaldt den såkalte Nordkappveien, d.v.s. veien Smørfjord-Nordkapp med ferge over Magerøysundet. Landsforeningen for Reiselivet i Norge tok opp spørsmålet om en vei til Nordkapp alt i 1908. Både veidirektøren og Arbeidsdepartementet mente da at dette bare var av interesse for turismen.⁴³⁶ I 1933 foreslo Honningsvåg og Omegn Turistforening at Nordkappveien skulle bli riksvei, og dette ble fulgt opp av Nordkapp kommunestyre.⁴³⁷

I det hele var det et tett samarbeid mellom kommune og turistforening. Dette skyldtes at Nordkapp kommune vel var den eneste kommune i Finnmark hvor turismen hadde en viss økonomisk betydning. Med vei ville mer av turisttrafikken gå gjennom befolkningssentraene i kommunen med de økonomiske ringvirkninger det kunne gi, og den ville dessuten gagne lokalbefolkningen. Men at både veidirektør og Storting gikk så sterkt inn for veien i sitt budsjett for 1939, skyldtes nok mer at organisasjoner som Nord-Norges Turisttrafikk-Forbund og Landslaget for Reiselivet viste til: «at vi dårlig har forstått å utnytte Nordkapp forretningsmessig».⁴³⁸ Med det mente de at veien ville få økonomisk betydning for langt flere enn bare Nordkapp kommune.

Turismens betydning viste seg også i forbindelse med veien Svanvik-grensen til Finland (nå Russland). Det vil neppe «opstå nogen turisttrafikk av betydning

429.Nagell 1950:436, 441

430.FFF 1938:313

431.FFF 1936:sak 73, s 398-99

432.FFF 1938:313

433.Nagell 1950:436

434.ibid s 464

435.Nagell 1950:444

436.ibid s. 437

437.Hanssen 1990:383

438.Nagell 1950:438-39

hverken i Pasvikdalen eller det øvrige distrikt» før det blir sammenhengende vei Kirkenes-grensen, fremholdt veidirektøren. Enda større betydning ville den få med stamvei, fortsatte han.⁴³⁹ Men såkalte turistveier møtte også motstand (se "*Konflikter*" i kap. 10.3.4 «Etterkrigstid-konflikter»).

10.2.2 Nødsarbeid

Veisektoren er en viktig sysselsettingsfaktor i Norge. I mellomkrigstiden kom den dessuten til nærmest å være synonym med hjelpe- eller nødsarbeid, som vel best kan sammenlignes med markedstiltak i dag. Da A/S Sydvaranger gikk konkurs i 1925, var det veivesenet som fikk i oppdrag å skaffe arbeid til 500 mann.⁴⁴⁰ En særlig faktor var som nevnt at veibygging ikke krevde store fagkunnskaper.

I 1931 viste f.eks. Arbeiderpartiet og samorganisasjonene i fylket «til gjennomgangsveien i Finnmark, hvor der i et sådant tilfelle må gjøres alt mulig for å kunne få plassert flest mulige av de ledige arbeidere, fiskere og småbrukere fra alle dele av vårt fylke».⁴⁴¹

Etter 1923 ble alle veiarbeider i fylket enten påbegynt eller delvis utført på et senere tidspunkt ved hjelp av nødsarbeid. I 1922 ble alle kommunene i Finnmark oppfordret til å sende inn sine veiønsker til fylkesveistyret. Men det ble langt fra tatt hensyn til alle ønskene. Gamst og Samuelsberg skriver f.eks. at det var en beskjeden plass Loppa fikk etter at veistyret hadde «barbert» planen. «Det skulle imidlertid gå annerledes. Veibygginga måtte forseres for å skaffe arbeid til en nødlidende befolkning.»⁴⁴²

Sosialdepartementet hadde fra 1919 anledning til å yte midler til slikt arbeide. Men alt i 1916 skrev fylkesingeniør A.Rode at det var anledning til å engasjere arbeidsledige til vinterarbeid på veiene Sandnes-Neverskrukbukt og Lakselv-Karasjok. Men slikt arbeid ser ikke ut til å ha funnet sted før 1920 eller 1921.⁴⁴³ Årsaken var mangel på arbeidskraft. Under 1.verdenskrig var det høy aktivitet og bl.a. forfalt fiskeværsveiene fordi det var umulig å få folk til vedlikeholdsarbeid. Folk tjente bedre på annet arbeid.⁴⁴⁴

Utover i mellomkrigstiden ble veibygging en så viktig sysselsettingsfaktor at veidirektøren i 1939 uttrykte store betenkeligheter over bruken av maskinplanering på Kautokeinoveien. Det var første gang maskinelt utstyr ble brukt i veibygging i fylket. Tillatelse ble først gitt da veisjefen i fylket sa at de ikke kunne få veien ferdig etter planen med bare manuell arbeidsinnsats.⁴⁴⁵

10.2.3 Nasjonale hensyn

Men den viktigste årsaken til maskinell bruk var at myndighetene så det som en «oppgave av stor nasjonal betydning» å fullføre stamveien (riksvei 50 = E6) gjennom fylket.⁴⁴⁶ Utenriksminister Koht var f.eks. meget opptatt av et bedre veinett i nord. Dette hang sammen med en utenrikspolitisk krise høsten 1936: Sovjets uttre-

439. *ibid* s. 451

440. Vegfolk forteller 1991:55. Se også Lunde 1979:469

441. FFF 1931:sak 77, s 292. Brev til fylkesmannen fra Finnmark Arbeiderparti, Vest-Finnmark Faglige Distriktsorganisasjon og Øst-Finnmark Faglige Samorganisasjon.

442. Gamst og Samuelsberg 1983:274-75

443. FFF 1917:sak 63, s 16

444. FFF 1919:509

445. Vegfolk forteller 1991:70

446. *ibid* s 79

den av Folkeforbundet og norsk frykt for en krig mellom Sovjet og Tyskland i nord-områdene.⁴⁴⁷

Men veibygging av nasjonale årsaker er langt eldre. Allerede de første statsbidrag i 1869 ble gitt på denne bakgrunn. I begrunnelsen for stortingsproposisjonen heter det at veier i Sør-Varanger ville gjøre området «skikket til fast Beboelse af Folk med norske Livsvaner». Man håpet også at veiarbeiderne som alle var sørfra, ville slå seg ned som bureisere, noe som til en viss grad også skjedde.⁴⁴⁸ Dette hadde sin årsak i den store innvandringen av kvener, særlig til Øst-Finnmark.

Det ble fra sentralt hold argumentert med at Finnmark var et utsatt grensestrøk, som i særlig grad trengte støtte for å utvikle sine næringsveier, og få en økonomisk stabilitet som kunne gi befolkningen større mot på kampen for tilværelsen. Den beste veien til bedre livsvilkår var bedre kommunikasjoner. Finnmark var politisk sett utsatt for en dobbel fare. Finland var et storfyrstedømme under tsaren siden 1809, og Russland ble betraktet som en potensiell trussel, iallefall frem til 1905. På den tid var det oppstått en finsk nasjonalisme (fennomani) som både ville frigjøre seg fra Russland og skape et Stor-Finland. De norske kvenene ble derfor også ansett som en trussel. Derfor syntes faren for et norsk Finnmark enda større etter at Finland ble selvstendig i 1917. At nasjonalistiske og fascistiske bevegelser som Lappobevegelsen og Det akademiske karelske selskap fikk en viss innflytelse i Finland, gjorde ikke frykten mindre på norsk side. Samene var ikke betraktet som en tilsvarende fare, men utgjorde etter tidens tankegang en fremmed nasjonalitet. Det gjaldt derfor å bedre de økonomiske forhold for å sikre stabilitet.⁴⁴⁹

Slikt sett kom det noe positivt ut av fornorskningen, særlig i østfylket. Uten denne hadde innlandet i forhold til kysten, utvilsomt vært mer isolert og fått mindre kapital tilført enn det faktisk fikk i perioden frem til 1940. Rode skrev f.eks. i 1919 at det var en rekke «veianlæg som væsentlig bygges for en relativt liten befolkning, men som maa utføres for en stor del av nationale grunde.» Dette gjaldt bl.a. veien til Polmak, forbi Storfossen og opp Tanadalen hvor det var så lite folk at «veiens berettigelse her er egentlig mest av nationale grunde». Veien Jarfjord-Grense Jakobselv var å betrakte som «en ren national vei for at opretholde den norske koloni» i Grense Jakobselv.⁴⁵⁰ Bureisningstiltak i statlig regi og i stort omfang i Pasvikdalen ble satt i verk i 1928, og innen 1940 var det blitt bygget 93 km vei, bl.a. Bjørnevattn-Nyrud, i bureisningsøyemed.⁴⁵¹

De lokale myndighetene i Finnmark brukte også finsk aktivitet i nord som en brekkstang vis-a-vis staten. Det gjaldt f.eks. fremføringen av en finsk stamvei. Det vakte særlig irritasjon i Sør-Varanger at det på norsk side tilsynelatende ikke ble vist den samme energi for å få en tilsvarende vei gjennom Norge. I 1927 skrev Sydvaranger Avis at det ikke kan tåles å ligge tiår tilbake: «Vi vil fram gjennom eget land».⁴⁵²

I 1930 uttalte fylkestinget at med daværende bevilgninger ville det gå en menneskealder før stamveien sto ferdig. Til sammenligning hadde Finland gjennomført veianlegget Rovaniemi-Petsamo (600 km) på 10 år. Den sto ferdig i 1931.⁴⁵³ Fyl-

447.Ørvik 1961 II:326

448.Eriksen og Niemi 1981:70

449.Hanssen 1974:4, 16. Se også Hanssen 1990:303.

450.FFF 1919:496, 506. Se også FFF 1917: sak 63, s 2. Biskop Eivind Berggrav mente også at forholdsreglene mot den finske fare måtte settes inn på områdene kirke, kunnskaper og *kommunikasjoner* (se Eriksen og Niemi 1981:263).

451.Eriksen og Niemi 1981:236

452.Lunde 1979:472. Se også s 484

453.FFF 1930:462

kesmann Gabrielsen viste også til denne veien: «De nasjonale, stedlige og militære hensyn krever» at norsk veibygging må påskyndes mest mulig.⁴⁵⁴

Et ledd i fornorskingen var at det skulle snakkes norsk ved alle veianlegg. I praksis var det imidlertid ikke alltid like lett å gjennomføre dette. Eilif Os forteller at han ble gitt to råd, da han overtok som oppsynsmann på veien Karlebotn-Gandvik midt på 1930-tallet: «Du må vaske opp hver gang du har spist, og du må ikke tillate at det snakkes finsk i brakkene. Begge deler gikk over styr for meg etter noen dager.»⁴⁵⁵

Figur 10.2 Gjennomgangsveien gjennom Nord-Norge pr. 1938:

Kilde: Den Norske Turistforenings Årbok 1938:59

10.2.4 Geografi og klima

Selv om båten var det sentrale fremkomstmidlet på kysten, var det de som så en fremtid i veier her også. Særlig var Rode aktiv når det gjaldt å fremme veibygging i og mellom fiskeværerne. Finnmarkskysten var ofte herjet av uvær, noe som gjorde det uråd å komme frem med båt. Veien fra Andsnes i Loppa til Segelvik i Troms ble nettopp bygget for å lette transporten når finnmarksfolk under uvær måtte lande på sørsiden, og tromsfolk på nordsiden av halvøya mellom Kvænangen og Stjernsundet.⁴⁵⁶

Foran fjordkystene var det også lange utgrunner slik at man bare kunne komme i land på steder som kunne ligge langt fra bestemmelsesstedet. For å spare lange omveier med båt kunne man også bygge vei over eider. Et slikt eide var Storbukt-Nordmannset på Magerøya. Her kom det vei i 1915.⁴⁵⁷ Ved Hopseidet samlet det seg fiskere både ved Laksefjord- og Tanasiden. I begrunnelsen for å bygge vei heter det at denne kunne spare fiskerne for lange transporter rundt Nordkyn-halvøya av

454.FFF 1931:sak 86, s 319

455.Vegfolk forteller 1991:60

456.FFF 1919:501

457.Hanssen 1990:303-304

bl.a. agn. Samtidig kunne de transportere mindre båter over eidet hvis fisket var bedre på den ene eller andre siden.⁴⁵⁸

10.2.5 Veien som trivselsfaktor

Tanken om at veier ikke bare skulle ha en økonomisk betydning, men også virke som en trivselsfaktor, har vel fått mer gjennomslagskraft i etterkrigstiden. Det er et argument som bl.a. er blitt flittig brukt om fastlandsforbindelsen til Magerøya.

Men heller ikke i mellomkrigstiden var man fremmed for en slik tankegang. Man hadde et videre siktemål med veien enn bare å transportere varer på. Som Rode sa det i 1919: Fiskeværsveier ble ikke bare bygget for å komme frem, men også for å fremme «regulering og ordentlig bebyggelse og muligheten for at holde rimelige sanitære forhold under store ansamlinger av folk».⁴⁵⁹ En vei Tufjord-Valen på Rolfsøy ville «virke stabiliserende på livsforholdene der ellers i fiskeridistrikter med dårlige kommunikasjoner er variable og avhengig av fiskerienes gang», skriver veidirektøren i 1934.⁴⁶⁰

Veier og broer kunne gjøre det lettere å få tak på doktor og jordmor eller gi barna en sikrere skolevei. I 1919 ble det i Talvik søkt om vei gjennom Hestnesbergene ute i Stjernesundet, for en «væsentlig del av hensyn til skolesøkningen».⁴⁶¹ Veien Svanvik-grensen ville ha stor betydning for skolegang, tolltjeneste m.m., som det står i veibudsjettproposisjonen for 1938.⁴⁶²

Veiene førte også til at folk særlig fra byene og større tettsteder trakk lenger bort fra sine bosteder, og la beslag på områder som tidligere mest hadde vært brukt av lokalbefolkningen. Klaus Iversen sier det slik: «For befolkningen i Hammerfest gjorde dessuten veiutløsningen at det ettertraktede rekreasjonsområdet i Repparfjorddalen ble lett tilgjengelig. Feriekolonien kunne derfor bygges, og hyttebyggingen tok til for alvor».⁴⁶³

10.2.6 Initiativtakere og motstandere.

Utenom sentralt plasserte politikere var det også grupper og enkeltpersoner lokalt i Finnmark som ivret for bedre kommunikasjoner. De som på 1800- og tidlig 1900-tallet sto sentralt, var handelsmenn: Det gjaldt å få anløp av dampskip eller telefon og vei lagt til sitt handelssted. Senere meldte fiskerne seg, særlig var de tilreisende fiskerne interessert i telegraf og telefon, men også fiskeværsveier. Fylkestinget begrunnet f.eks. fiskeværsveien i Kjelvik med at når været ble besøkt i vårsesongen av ca. 1000 mann, ble det helt ufremkommelig og de sanitære forhold elendige, «det trakk opp til en eneste skjælvende Grød».⁴⁶⁴ Vi har også lokale initiativ der hele befolkningen gikk sammen for å fremme veikrav. I 1900 ble det holdt basar i Kistrand og kr. 196,17 ble satt inn på bank til fordel for vei Treviknes-Olderfjord.⁴⁶⁵

I 1934 ble det avholdt folkemøter i Tana som satte frem krav om vei Birkestrand-Luftjok. All forbindelse med offentlige kommunikasjoner måtte nemlig

458.Nagell 1950:442

459.FFF 1919:500

460.FFF 1934:sak 31, s 110

461.FFF 1919:501-02

462.Nagell 1950:451

463.Iversen 1989:102

464.Hanssen 1990:302

465.Hanssen 1986:359

foregå over Tanaelva og vår og høst ble trafikken hindret av isløsning og islegging. Dermed ble man i lengre tid avskåret fra utenverdenen.⁴⁶⁶

Innbyggere i Kistrand, Måsøy og Kvalsund søkte i 1934 veidirektøren om vei Revsbotn-Smørfjord. Dette var blitt mulig da fordi veimyndighetene hadde valgt Repparfjord-Smørfjord-linjen på stamveien i stedet for Stabbursneslinjen.⁴⁶⁷

Innbyggere på strekningen Skreifjord-Kårhamn sendte 8.juli 1938 telegram til fylkestinget om fremme av hovedveiplanen Kårhamn-Skreifjord-Tverfjord-Støvelhamn.⁴⁶⁸ I mellomkrigstiden var det dessuten et økende press fra kommunestyre, partier og fagforeninger mot statsmyndighetene for å få dem til å bevilge midler til veibygging for å få ned arbeidsledigheten.

Motstand mot veibygging var det trolig ikke før krigen. Jeg har f.eks. ikke funnet noe eksempel på at reindriftssamer protesterte selv om de trolig kunne ha sine betenkeligheter, både når det gjaldt veibygging, kraftverk og gruvevirksomhet. Det som kan oppfattes som motstand, var mer en mangel på interesse. Økonomiske problemer kunne og sette en stopper for veiplaner uten at det lå noen motstand mot veier i det. Det gjaldt f.eks. veien Snefjord-Slotten som Måsøy kommune hadde søkt støtte til i 1917. Men den ville bli så kostbar, at kommunen ikke så seg istand til å bidra med egne midler (= distriktsbidrag).⁴⁶⁹ Dessuten satte militærmyndighetene seg imot visse veiprojekt i grensestrøkene. De foreslo i 1919 at stamveien skulle gå i innlandet for ikke å kunne angripes fra sjøen.⁴⁷⁰ Dette var forøvrig et standpunkt som de senere gikk imot. Både før og etter siste krig mente forsvaret at en indre stamvei ville lette et eventuelt angrep fra øst.

Der man hadde sjøen som ferdselsåre «har man ikke den trang til at komme frem på landjorden som indlandsbyggerne», skrev Rode i 1919,⁴⁷¹ og fortsatte: Veivesenet hadde problemer med grunneierne i fiskeværene «der totalt mangler forståelsen av at en vei maa bygges på landjorden - den kan ikke ligge paa sjøen – og at veien kræver endel plads.»⁴⁷²

Nordkappveien ble også møtt med skepsis, som i første rekke var knyttet til tra-sevalget. Det var nemlig en viss frykt i Hammerfest og Måsøy for å miste sin del av Nordkapptrafikken hvis veien ble lagt gjennom Nordkapp kommune. De ville helst nytte ruten Revsbotn-Snefjord-Kobbefjord til Magerøysundet. Men noe av motstanden, bl.a. i fylkestinget, skyldtes nok også at man ikke ville prioritere en vei de mente var mer for turister enn lokalbefolkning.⁴⁷³

10.2.7 Bygdeveier og hovedveier

Den første veibyggingen tok sikte på å skaffe områder som Pasvikdalen, Tanadalen, Lakselvdalen og Øvre Alta forbindelse til fjordene og lokalrutene der. Dette var veier av lokal betydning. «Man turde ikke innlate sig på bygging av egentlige sambindingsveier, som f.eks. mellem de forskjellige fjorddistrikter, dertil var avstanden for lang», og før bilen kom, var transport for kostbar over lengre avstander, skrev overingeniør Fixdal i 1938.⁴⁷⁴ Det eneste sted hvor lokale hensyn kunne kombine-

466.FFF 1934:sak 31, s 106-07

467.ibid s 106

468.FFF 1938:283

469.FFF 1919:502

470.ibid s 494

471.ibid s 500

472.ibid s 509

473.Hanssen 1990:384, 483

474.Fixdal 1938:58

res med bygging av lengre ruter, var i Tana og Varanger. I 1916 var veien fullført mellom Smalfjord og Bussesund.

Veiene, selv hovedveiene, var smale etter nåtidens krav. Veibredden ble heller ikke øket utover i mellomkrigstiden. Vanlig bredde lå på mellom 3 og 3,5 m. Hovedveien Kvalsund-Skaidi som sto ferdig i 1929 hadde en bredde på 3,6 m. Den samme bredde hadde bygdeveien Nordelv-Russeluft i Alta som sto ferdig i 1926, mens veien Smørfjord-Revsbotn var 3,25 m bred.⁴⁷⁵

Tanken om en gjennomgangsvei gjennom Nord-Norge dukket opp rundt 1900, mer av nasjonale og kulturelle årsaker enn av økonomiske. I 1908 foreslo amtsingeniøren en gjennomgangsvei for Finnmark.⁴⁷⁶ Stortinget bevilget relativt store summer til utvikling av stamveier i Sør-Norge, mens stamveien gjennom Nord-Norge ikke ble fullført før i 1941. 1937/38 var et gjennombruddsår for stamveien.⁴⁷⁷

I et foredrag for fylkestinget i 1919 la Rode frem en plan for å knytte sammen fylket. Med unntak for Stabbursdalslinjen følger planen det endelige veivalg. Stabbursdalslinjen ble erstattet av en linje Repparfjord-Olderfjord. De første bevilgninger kom i 1923.⁴⁷⁸

Dette hang sammen med en 20-års veiplan, som skulle gjelde fra 1923. Alle kommunene ble bedt om å sende inn en liste over sine veikrav, og en prioriteringsliste: hvilke veier burde bygges i løpet av disse 20 år og hvilke hastet det ikke med. De fleste av veikravene er etterhvert blitt innfridd. Unntaket er representert ved veier til utvær, som Finkongkeila, Sværholt, Makkaur og Opnan. Et fellestrekk er imidlertid at disse veikravene var prioritert lavt alt i 1922. De eneste større veier som ennå ikke er kommet er kystveien som knytter Vardø til Båtsfjord og kystveien fra Kvalsund til Alta.

Stamveien kom til å bli en «landssak», som den ble kalt i ukeskriftet «Farmand» i 1937. Begrepet landssak var viktig som argument mot snevre lokalpolitiske interesser, men også mot de i Sør-Norge som var mot utbygging i nord generelt, eller som angrep det de kalte ulønnsom distriktspolitikk.⁴⁷⁹ Fylkesmann Johan Rivertz sa det slik om tendenser i finnmarkskommunene til å tenke lokalt fremfor regionalt: Stamveien kunne vanskelig «arbeides frem på almindelig vis gjennom fylkestinget fordi den ikke støttes av særlige lokale interesser».⁴⁸⁰

Høsten 1938 ble det utarbeidet en plan om å fullføre stamveien fra Troms grense til Kirkenes i løpet av to år, og den siste traséen (nåværende rv. 98 over Ifjordfjellet) sto ferdig november 1940.⁴⁸¹

Samme år sto også Karasjokveien, som senere ble en del av E6, ferdig. Varangerbotn-Kirkenes var ferdig i 1938. En indre stamvei over Karasjok og Kautokeino ned til Nordreisa ble foreslått av overingeniør Waarum i 1939. Veien fra Tana frem til Kautokeino ble åpnet i 1977.

10.2.8 Bilen som pådriver

Fra bilen ble tatt i bruk, var det mange som stilte seg skeptisk til den. Striden kom særlig til å stå mellom de som ønsket jernbane og de som ville ha vei. «Mot slutten av 20-tallet ble de ideologiske elementene i samferdselspolitikken synlige for alvor

475.Nagell 1950:434, 454, 456

476.FFF 1917:sak 63, s 2

477.Bjørmland 1989:65

478.FFF 1919:493-96

479.Schølberg 1937:594 (og andre artikler i FGarmand nr. 22-1937) og Rafto 1955:78, 269-270

480.FFF 1919:sak 56, s 342

481.Vegfolk forteller 1991:69

ved den artikulerte motstand mot bilen. Denne motstand har siden gått som en rød tråd gjennom samferdselspolitikken, selv om den til tider med sterkere liberalistiske strømninger har vært dempet», skriver forskeren Dag Bjørnland.⁴⁸²

Prinsippkomiteén av 1920 (nedsatt av Arbeidsdepartementet) konkluderte bl.a. med at bilgodstransport var billigere enn jernbane, iallefall på kortere distanser. Stortinget fulgte opp noen av anbefalingene da den i 1923 vedtok å erstatte flere prosjekterte jernbaneanlegg med veianlegg og bilruter. Veidirektør Baalsrud skrev i 1926 at bilen er et transportmiddel som i særlig grad er tilpasset norske forhold, hvor avstandene er store og befolkningen så spredt at regningssvarende jernbandedrift ikke er tilstede.⁴⁸³ Når det gjaldt Finnmark, understreket fylkesmann Rivertz dette i 1919: «Ved automobilruter vil de umaadelige distanser reduseres» i betydelig grad.⁴⁸⁴

Med bilen ble omkostningene mindre og lønnsomheten økte ved lengre avstander. Det ble derfor behov for stamveier som knyttet landsdelene sammen. Med veiplanen 1927 ble det tatt hensyn til nye behov slik at fylker som manglet sammenhengende veinett og tilknytning til riksveinettet, fikk større bevilgningene enn før. Det gjaldt også Finnmark.⁴⁸⁵

Veitransportens del av godsmengden steg jevnt gjennom hele mellomkrigstiden med et visst tilbakeslag i midten av 1920-tallet. «Godsbilen begynte sin uimotståelige fremgang omkring 1920», skriver Bjørnland.⁴⁸⁶ I Finnmark kan også overingeniøren konstatere at veitrafikken «er i stadig økning på grunn av motorvogntrafikken»⁴⁸⁷ Det ble også fremholdt at veiene måtte utbedres p.g.a. forventet økt biltrafikk.⁴⁸⁸

Trafikken med bilrutene var også i stadig vekst og der det var dobbel trafikk med båt og bil, overtok rutebilene stadig mer, skrev Fixdal i 1938.⁴⁸⁹ Alt i 1918 ble den gang Norges lengste bilrute startet. Den gikk fra Bussesund til Smalfjord. I 1930-årene var det 8 rutebilselskaper i Finnmark og i det samme ti-året begynte man også med brøyting for å holde veier vinteråpne. Det gjaldt f.eks. Vadsø-Tana vinteren 1933-34.⁴⁹⁰ I 1937 var det 221 km vei som ble holdt åpen om vinteren.⁴⁹¹

Etter nåtidens mål for størrelse på bilpark (se tabell ovenfor), kan det synes litt underlig at det ble lagt slik vekt på biltrafikk, når det ble argumentert for veibyging. Men selv om biltallet var lite, så steg det jevnt, og veiene skulle jo bygges for fremtiden også. De som målbar bilsaken, var dessuten menn med relativt høye posisjoner i lokalsamfunnet. I styret for NAF-avdelingen for Midtre Finnmark og Karasjok satt f.eks. 1 overrettssakfører, 2 lensmenn, 1 kjøpmann og 1 drosjeeier.⁴⁹²

På bakgrunn av den store arbeidsledigheten i mellomkrigstiden kunne dessuten ervervsmessig veitransport «synes tillukkende for initiativrike mennesker». Bilen kostet lite i forhold til andre transportformer, hadde stor kapasitet og rekkevidde, kunne gi rimelig inntekt og bli behersket av de fleste etter kort opplæring, påstår Bjørnland.⁴⁹³ Det ser også ut til at det var et betraktelig antall mennesker som satset

482.Bjørnland 1989:137

483.ibid s 139

484.FFF 1919:sak 33, s 177

485.Fixdal 1938:59

486.Bjørnland 1989:119

487.FFF 1931:sak 26, s 59. Se også Lunde 1979:469

488.Nagell 1950:449 og 455

489.Fixdal 1938:62

490.Jakobsen 1966:75 og NAF avd. Hammerfest-Karasjok

491.FFF 1938:sak 15, s 52

492.NAF avd. Hammerfest-Karasjok 1984:21

493.Bjørnland 1989:145

på biltransport. I 1926 var det f.eks. 12-13 drosjesjåførere i Hammerfest og året etter var det i Honningsvåg 9 drosjer.⁴⁹⁴

Tabell 10.1: Antall motorkjøretøy i Finnmark 1930-84:

	År:					
	1930	1937	1949	1959	1975*	1984*
<i>Registreringsdistrikt:</i>						
Vest-Finnmark:	72	149	583	1 130		
Vardø	21	58	90	307		
Vadsø	69	108	269	648		
Sør-Varanger	82	128	210	789		
Sum	244	443	1 152	2 874	17 495	19 887

- gjelder bare personbiler

Kilde: Nord-Norge. Næringsliv og økonomi. Skrift nr. 26-1961, s 191. FFF 1932, sak 16, s 32 og FFF 1938, sak 15, s 52. Kunnskapforlaget Store Norske Leksikon bd 4 1979:275. NAF avd. Hammerfest-Karasjok 50 år 1934-84, s 13

10.2.9 Vinterveier, elvebåter, trallebaner

«Vinterveier har vært og er fremdeles av stor betydning for reiser i de indre distrikter selv om betydningen er noget mindre nu efterat der er blitt bedre veiforbindelse», skrev Fixdal i 1938. De ble trafikkert med hest og slede, rein og pulk og ble helst lagt over myrer og vann og oppmerket med busker. Statlig vedlikeholdte vinterveier var Alta-Kautokeino-riksgrensen, Alta-Karasjok og Bugøyfjord-riksgrensen. Veier som var vedlikeholdt av stat eller kommune, var Skipagurra-Sjusjavre på Tanaelven, Karasjohka og Jesjohka. I tillegg fantes noen korte vinterveistrekninger i Karasjok, Porsanger, Tana og Sør-Varanger. Til 1938 var vinterveien Porsanger-Karasjok den mest trafikkerte da det meste av transport fra og til Karasjok og Finland foregikk om vinteren, men etterat Karasjokveien ble ferdig ble «det meste av transporten» utført med biler.⁴⁹⁵ En sentral vintervei var f.eks. isveien på Tana som ble opprettholdt til veien kom i 1977.

Fjellstuenene var også et ledd i kommunikasjonene. I Finnmark var de plassert langs vinterveiene i en avstand fra 30 til 50 km, som var passende for dagsreise med hester eller reinskyss. Fjellstuer skulle gi reisende billig husrom på reiser over store fjelloverganger. I Sør-Norge ble de fleste av fjellstuer bygget av veivesenet. Men særlig i Finnmark er opprinnelsen til de første fjellstuer mer uklar. Omkring 1860 ble det vanlig å bygge slike for midler av Finmarkens Brændevinskasse. Fra 1876 ble de overtatt av staten, og veivesenet hadde det bygningsmessige tilsyn med dem.⁴⁹⁶

Elvebåttrafikk var ennå på 1930-tallet av stor betydning for enkelte innlandsdistrikter. Mest trafikkert var Tanaelva med bielvene Karasjohka og Anarjohka som knyttet sammen befolkningen i Polmak og Karasjok. Med unntak av strykene Storfossen og Ailestrykene er elva lett farbar. Men i tørre somre, som i 1937, kunne trafikken hindres p.g.a. for lav vannstand. Det var et hardt arbeid og langtekkelig med

494.NAF Hammerfest-Karasjok 1984:19 og 26

495.Fixdal 1938:64

496.Bjørnland 1989:71

staking, men for «ca. 15 år siden» begynte man med påhengsmotorer, skrev Fixdal i 1938. En tur Skipagurra-Karasjok tok da vel 2 dager, mens turen nedover gikk på 1 dag når det var normal vannstand.⁴⁹⁷

I Pasvikelva er det flere fosser og stryk og her ble det bygget trallebaner. Båten ble plassert på en tralle og skjøvet forbi fossen på en skinnegang. Banene ble imidlertid ikke bare bygget av hensyn til fløtingen. Hensikten var å lette samferdselen for bureiserne og få ferdselen vekk fra finsk territorium.⁴⁹⁸

10.2.10 Telegraf og telefon

I Indredepartements innstilling om utbygging av telegrafen i Norge heter det at dette skjedde for å «ophjælpe Næringene», især fiskeriene.⁴⁹⁹ Historikeren Randi Rønning Balsvik skriver at i Vardø var det tidlig et klart ønske om å ta telegrafen i bruk, særlig fordi samferdselen ellers var så dårlig. Formannskapet sendte lange, inngående skriv til amtsmannen for å få ham til å fremme saken. «Et hovedargument var som så ofte ellers fiskeriene».⁵⁰⁰ For fiskere og oppkjøpere var det f.eks. viktig å vite hvor fisken sto, hvem som ga best pris o.l.

Inntekten av fiskeriene var meget stor i Norge i 1860-70-årene. I 1870 kunne inntektene av disse settes til ca. 20% av verdiene av alle eksportvarer inklusive skipsfarten. Sildefiskeriene tok seg opp på dette tidspunkt. Samtidig hadde Norge tilnærmet monopol på klippfisk.⁵⁰¹ Utbygging var også et viktig ledd i styrkingen av det norske element i Finnmark. De store avstandene og spredte befolkning gjorde det vanskelig å skape samhold og nasjonal enhetsfølelse. En utbygging var derfor en landsoppgave i både økonomisk og politisk henseende.⁵⁰²

Dette var også et siktemål i mellomkrigstiden. I Handelsdepartementets budsjettforslag for 1931/32 ble det f.eks. avsatt kr. 9000 til telefonanlegget Tårnet-Lana for «norskhetens fremme».⁵⁰³

I samme lei ligger forøvrig etableringen av Vadsø kringkastingsstasjon i 1934, som da var landets neststerkeste. Som det heter i en enstemmig innstilling til Stortinget fra post-, telegraf- og kystfartsnevnden: Plasseringen blir fastsatt etter en undersøkelse «der det vert teke omsyn både til dei økonomiske og nasjonale hensyn.»⁵⁰⁴

Av andre faktorer kan nevnes turismen. «I kjølvannene på turistreisefølgene fulgte nemlig en stor telegramkorrepondanse... Det var utlendinger som i 1892 agjerte for telegrafstasjon på Nordkapp», skriver Torolf Rafto i 1955.⁵⁰⁵

Fra 1890-årene begynte man en storstilt telefonutbygging, men Finnmark manglet ennå i mange år forbindelse sørover. Først i 1911 ble det fremsatt et forslag om en stamtelefonlinje fra Trondheim til Øst-Finnmark. I 1917 ble Vadsø knyttet til denne linjen. I 1921 fulgte de andre byene og tettstedene etter.⁵⁰⁶

I 1921 var det 75 telestasjoner i Finnmark. De fleste var små.⁵⁰⁷ I 1948 var det blitt 169 telefon- og telegrafstasjoner. I 1944 hadde Finnmark telegrafdistrikt (Finn-

497.Fixdal 1938:64

498.Eriksen og Niemi 1981:247

499.Rafto 1955:39

500.Balsvik 1989 1:203

501.Hanssen 1986:352

502.ibid s 352

503.Hanssen 1974:63

504.ibid s 55

505.Rafto 1955:238

506.ibid s 269, 281

507.NOS. Norges Telegrafvesen 1920-21

mark pluss Nordreisa, Kvænangen og mindre del av Skjervøy) 10 000 km dobbeltlinje for telefon og i selve Finnmark var det 74 200 telefonstolper i riksnettet.⁵⁰⁸

Både for telegraf og telefon ble det til etter krigen bare nyttet luftlinjer. De tok plass, men var nødvendige da de var billigere, hendigere og mer driftssikre. Da luft er en dårlig leder, kunne ledningene legges blanke, d.v.s. uten isolerende stoff. Ledningene ble festet til isolatorer av porselen eller glass som sto på tverrjern skrudd inn i stolpene. Vann og jord leder elektrisitet meget godt, og jordkabler må da isoleres i hele sin lengde. Men problemet var at etterhvert ble stolperekkene overlesset med linjer, noe som førte til trafikkbrudd. Det skjedde videre linjebrudd p.g.a. sne, is og rimbelegg og de ble brutt ned av uvær og utsatt for forstyrrelser p.g.a. jordstrømmer, induksjon fra kraftlinjer, naboledninger m.m. Fra 1920-årene begynte man derfor å ta i bruk jordkabler i Norge. I første omgang gjaldt det bare i de større byene. I Vardø var det i 1948 8,5 km jordkabel som sammenlagt utgjorde 245 km telefonlinje, og vanlige luftlinjekurser på stolperekker som utgjorde 16 km dobbel telefonlinje.⁵⁰⁹

Gradvis har telefonstolpene blitt erstattet av kabler slik at idag brukes de kun for abonnement- eller nærnettet, ikke for fjernnettet. Til gjengjeld er kraftlinjenettet bygget opp i etterkrigstiden.

10.2.11 Krigsårene

Fra midten av 1930-tallet kom Nord-Norge til å innta en bred plass i norske strategiske vurderinger. I denne sammenheng spilte veiutbygging, særlig fullførelsen av stamveien en stor rolle.⁵¹⁰ De militære var interessert i få fullført stamveien, «og det var stadig kontakt mellom Vegvesenet og de militære. En stor del av pengene til fullføring av vegen kom fra det militære beredskapsbudsjett», skriver tidligere overingeniør Knut Waarum.⁵¹¹

Særlig etter at Vinterkrigen brøt ut i november 1939, begynte man en etter norske forhold storstilt opprustning av Finnmark. I Varangerområdet lå det 4 000 mann som hadde sine forsyningslagre i Tana. Dette krevde bedre forsyningslinjer. Veien Varangerbotn-Kirkenes ble derfor planlagt utbedret fra 3,6 til 5 m.⁵¹² Men krigsutbruddet i april 1940 satte en stopper for planene. Både på Banak og Svartnes og i Alta bygde norske militære feltflyplasser før krigen. Dessuten ble en feltflyplass i Karlebotn som fra naturens side så å si var klar til bruk, nyttet av småfly sommeren 1939.⁵¹³

Den tyske okkupasjonen forserte til dels utbyggingen av kommunikasjonene. I 1943 ble f.eks. veien Høybuktknoen-Kirkenes utvidet fra en til dobbelt kjørebanes bredde (dvs. 7 m).⁵¹⁴ Veien Elvenes-Jakobsnes ble fullført, det samme ble veien fra Karasjok til finskegrensen. Tyskerne løftet også veien på værharde strøk, noe nordmenn ikke hadde hatt økonomi til.⁵¹⁵

I forbindelse med det tyske angrepet på Sovjetunionen 1941 bygde tyskerne ut Høybuktknoen. Etterhvert økte trusselen mot de tyske transporter over Østhavet, og høsten 1943 måtte de bygge ut den gamle feltflyplassen ved Svartnes og dessuten en ny ved Berlevåg for å stasjonere jagerfly der.⁵¹⁶ Kautokeino fikk også en felt-

508.Gjenreisningen 1948:195

509.Ffl 1952:276

510.Ørvik 1961 bd 2:325-326

511.Vegfolk forteller 1991:69

512.Irgens 1983:32 og Vegfolk forteller 1991:40, 44

513.Gamst 1984:47

514.Vegfolk forteller 1991:123

515.Irgens 1983:35 og Vegfolk forteller 1991:83

flyplass i 1943, men alt året før var det bygget en nødstripe her.⁵¹⁷ Økende alliert lufttrussel mot marinebasene i Kåfjord og Langfjord førte til at Elvebakken ble utbedret, og tyske jagerfly ble stasjonert her i 1943.⁵¹⁸

Et omdebattert emne har vært om tyskerne bidro med noe positivt når det gjelder utbyggingen av kommunikasjonene. Det var f.eks. først i 1960-årene at man fikk helårsvei til Kirkenes, mens tyskerne brukte tretunneller til samme formål. En del veistrekninger ble bygget, men som tidligere veisjef Trygve Gimnes skriver: Som helhet sto ikke resultatet i forhold til innsatsen. Tyskerne la nok mye arbeid i å løfte vegen over Myrlandet, likeledes over Hatter fra Repparfjord til Kistrand. Men det «meste var klattearbeid og lite effektivt. Det ble i hvert fall ingen sammenheng i arbeidet».⁵¹⁹

Historikeren Guri Hjeltnes sier også at: Det «er grunn til å slå fast at en videreføring av tendenser fra 1935-40, uten tysk okkupasjon, trolig ville ha ført til mer positive resultater for norsk næringsliv og økonomi.» For selv om tyskerne bygde videre, var slitaskjen enorm og vedlikeholdet dårlig.⁵²⁰

I landet som helhet var tilveksten under krigen bare halvparten av den i 5-året 1935-40. I Finnmark ble det i dette 5-året bygget 327 km vei og i årene 1940-44 289 km. Det gir en noe høyere gjennomsnittlig årsvekst i krigsårene, men tar vi de store ødeleggelsene i betraktning og de store forsinkelsene som dermed fulgte, ville fylket ha stått mye sterkere rustet uten enn med tysk okkupasjon. Bare fra Ifjord til Troms grense ble det utført 156 vei- og 177 brosprengninger. Utbedring og reparasjon av veinettet pågikk helt frem til 1960.⁵²¹

10.3 ETTERKRIGSTID

10.3.1 Standardheving

Med hensyn til veibygging må etterkrigstiden inndeles i to perioder, frem til 1960 og etter. Frem til 1960 ble det bygget mindre vei enn f.eks. under krigen (1944-59, se tabell under). Tiden ble først og fremst brukt til gjenreisning, men det ble også lagt vekt på en noe større standardheving enn tidligere. Veiene ble bl.a. bygget bredere. I 1961 var f.eks. veiene Hammerfest-Skaidi, Tana-Utsjok og Varangerbotn-Vardø, henholdsvis 4,5 og 5,5 m brede. For sistnevntes vedkommende var den imidlertid nede i 3,5 m på enkelte områder. Dette ligger opptil 2 m over gjennomsnittet for førkrigsveiene.⁵²² Det lave tempoet i veibygging skyldtes i første rekke at redskaper og maskiner var nedslitte, det var streng rasjonering på nye maskiner, bevilgninger til veiformål ble holdt nede og det var mangel på arbeidskraft som en følge av gjenreisning og ekspansjon i andre sektorer.⁵²³

En annen sak var at biltrafikken tross en sterk vekst i forhold til 1930-årene, fremdeles var liten, også i forhold til resten av landet. En relativt større del av vognparken var også engasjert i ervervsmessig kjøring enn i landet som helhet, 14,3% mot 7,6%,⁵²⁴ og utenlandske bilturister markerte seg mer i terrenget enn senere.

516.Gamst 1984:18

517.ibid s 47

518.ibid s 162

519.Vegfolk forteller 1991:84

520.Hjeltnes 1987:70-71

521.Gamst 1984:197

522.NAF Veibok 1961:642-643 og 647-648

523.Bjørnland 1989:163

524.Nord-Norge. Næringsliv og økonomi: Skrift nr. 26-1961:191-192

Men i 1960 ble bilrasjoneringen opphevet, og det førte til en 6-dobling av antallet biler i perioden 1959-75 (se tabell foran). I samme periode økte veilengden med 80%. Det moderne bilsamfunnet hører m.a.o. til etter 1960.

At veilengden økte, sier ikke alt om veienes andel av arealet i Finnmark. Veibredden økte fortsatt og i 1976 var 5,5-6 m bredde vanlig standard. Dessuten økte også bruksperioden. Mens det før krigen var sjelden med vinteråpne veier, er dette blitt det vanlige i etterkrigstid. I 1992 var det ca. 200 km vinterstengte veier. Folk brukte dessuten bilen mye mer. I 1980 var gjennomsnittlig kjørelengde pr. privatbil 12 900 km, og bare Akershus lå foran. Når det gjaldt reiseformål, var finnmarkingene de i landet som brukte bilen mest til helge- og fritidskjøring.⁵²⁵

Standardheving ser vi på en hel rekke felt. Bruenes bredde og akseltrykk begrenser en veirutes transportevne. Ifølge kgl.res. av 1913 skulle akseltrykket være 2 tonn mens de «fleste noe viktigere veier» i 1961 ble bygget med akseltrykk 10 tonn.⁵²⁶ Mens det i 1961 var 19 km fast dekke i Finnmark, var dette økt til 137 km (+ 575 km oljegrus) i 1972 og 1 998 km i 1983.⁵²⁷

Tabell 10.2: Veilengder i Finnmark 1892-1959:

År	Hovedvei/riksvei	Fylkesvei	Bygdevei	Sum
1892	92		104	196
1900				213
1915	380		34	414
1920	390		58	448
1925	405		70	475
1930	367	203	86	656
1935	588	253	141	982
1940	793	341	175	1309
1944				1607
1959	1167	345	322	1834
1975	1931	724	615	3270
1983	2049	806	703	3559

Kilde: Det norske vegvesens historie. Bd III. Tabell 4. Nord-Norge. Næringsliv og økonomi. Skrift nr. 26-1961, s 175. Ragnvald Jakobsen: Finnmark fylkesrederi og ruteselskap. H.fest 1966, s 77. Kunnskapsforlagets Store Norske leksikon bd. 4 1979:275. Trond Dancke: Opp av ruinene. Oslo 1986, s 316. Statistisk Årbok 1984.

525. Statistisk årbok 1984:238

526. Nord-Norge. Næringsliv og økonomi. Skrift nr. 26- 1961:178. Se også Bjørnland 1989:164

527. *ibid* s 210. Statistisk fylkeshefte for Finnmark 1972:124. Statistisk årbok 1984:234

Figur 10.3 Veier i Finnmark 1992:

Kilde: Kartbilag til NAF's veibok 1992

10.3.2 Overgang fra sjø til land

Varanger- og Repparfjordområdene var trolig de områdene i Finnmark hvor man tidligst begynte å legge om fra sjø- til landtransport. I 1935 skrev overingeniøren at det «er ... på tale å sløife lokalskibet i Varangerfjorden og erstatte dette med bil- og motorbåtruter». Spørsmålet var alt reist i 1929 og han mente at det kunne spares kr. 100 000 årlig på en slik omlegging.⁵²⁸ Finnmark fylkesrederi (FFR) begynte også omleggingen først i Varanger og dessuten i Repparfjord.⁵²⁹

Denne utviklingen var det imidlertid mange som så bort fra eller skjøv foran seg. Scheikomiteén sier f.eks. at Måsøy var «praktisk talt helt vegløst...Der har vært arbeidet med å få veg ført nordover fra Revsbotn til nordpynten av Porsangerhalvøya. En slik plan er i beste fall langsiktig, og en slik forbindelse antas i alle fall å bli sekundær for øyriket, som må basere seg på sjøforbindelser. Et unntak forsåvidt er Gjesvær, som skal få vegforbindelse over Magerøya til Honningsvåg.»⁵³⁰

Komiteen mente likevel at Nordkappveien isolert sett, ikke ga grunnlag for overføring av Gjesvær fra Måsøy til Nordkapp kommune. Annerledes ville det stille seg når veien til Gjesvær er ferdig «selv om næringslivet der vel også da vil ha særfordeler av havnen og sjøverts forbindelse».⁵³¹

I 1955 hadde FFR startet omleggingen på Langfjord i Talvik. At antall skipsanløp ble redusert fra 3 til 1 i uken, skapte «atskillig uro» til å begynne med, men båten forsvant helt fra denne fjorden også. Omleggingen fra sjø til land «kom til å prege de neste 10 årene». Ofte startet den først med omlegging i sommerhalvåret, så lenge veien var farbar. Det gjaldt Kamøyvær og Skarsvåg i 1956, Øksfjordbotn-Øksfjord i 1960, Hasvik-Sørvær i 1963 og Lebesby-Friarfjord i 1964.⁵³²

528.FFF 1935:sak 55, s 217

529.Jakobsen 1966:132

530.Scheikomiteen 1960:43-44

531.ibid s 45

532.Jakobsen 1966:132. Se også Olsen 1965:279.

I perioden 1945-60 ble det nedlagt 72 skipsanløp i Finnmark, de fleste p.g.a. fraflytting, men 21 kom «i forbindelse med omlegging fra sjø- til landtrafikk.»⁵³³

Spørsmålet er imidlertid ofte om ruter blir lagt ned etter at fraflyttingen er et faktum eller om omleggelser er en medvirkende årsak til flytting. Det er iallfall i lokalpressen i Finnmark blitt fremsatt anklager om at omlegginger eller nedtrapping av rutetilbudet nærmest tvinger folk til å flytte.

I de senere år er det også skjedd en overgang fra ferger til broer og undersjøiske tunneller.

10.3.3 Utbygging av flyplassnettet

Sjøflyruten Tromsø-Kirkenes ble opprettet igjen etter krigen. Man kunne ikke ta i bruk flyplassene da tyskerne hadde sprengt rullebaner, brent plankedekker, tårn og andre bygninger.

Sjøflyene hadde liten passasjerkapasitet, var kostbare å drive og var som fylkesmann Gabrielsen sa det, først og fremst egnet for hurtig befordring av post. 75-100% av godsmengden var da også post. I 1948 fraktet f.eks. busser 17 830, lokalskip 18 070 og fly 591 av- og påstigende passasjerer i Hammerfest.⁵³⁴ I 1990 var det til sammenligning 95 403 av- og påstigende flypassasjerer i Hammerfest.⁵³⁵

Behovet for økt kapasitet og hurtigere transport førte til utbygging av stamflyruten. I 1952 sto Bodø flyplass ferdig og i 1956 Bardufoss. For å utvide ruten til Finnmark måtte Alta, Banak og Høybuktknoen tas i bruk. Her var det som nevnt alt provisoriske flyplasser fra før krigen og rullebanene var av slik størrelse at kostnadene med utvidelse ville bli mindre enn ved bygging av helt nye flyplasser. I 1941 bygget tyskerne to rullebaner på Høybuktknoen på henholdsvis 1 000 og 1 200 m.⁵³⁶ Disse ble utvidet til 1 270 og 1 600 m. Banak ble dessuten utbygd videre etter krigen med bl.a. en rullebane på 2 600 m, bl.a. for NATO-midler, det såkalte infrastrukturprogrammet.⁵³⁷

Det er i det hele tvilsomt om sivil luftfart ville ha kommet så tidlig i gang som i 1963 med de 3 stamflyplassene, uten denne militære utbyggingen.⁵³⁸

Men det som virkelig ga god dekning for flysambandet, var kortbaneflyplassene. I 1974 bygget staten ut slike i Hammerfest, Mehamn, Berlevåg og Vadsø, fulgt av Honningsvåg i 1977.

Men alt før den tid hadde f.eks. Berlevåg, etter privat initiativ, satt istand og tatt i bruk den tyskbygde flystripen. A/S Varangfly hadde interesse å bygge flest mulig landingsplasser. Det viktigste var å gjøre ambulanseflytjensten sikrere og mer effektiv. Flere oppdrag kunne ikke utføres p.g.a. været. Når flygerne tok sjansen med sine sjøfly i hardt vær, var det ingen komfortabel reisemåte for pasienten som måtte ut i åpen båt. I 1970 kunne de ta flystripen i Berlevåg i bruk. Etter henvendelse fra en rekke kommuner og lokale flyklubber dro selskapet deretter på befarings til bl.a. Tana, Hasvik, Gamvik og Båtsfjord. Gamvik flystripe ble f.eks. bygget 1971 av Røde Korps Hjelpekorps med midler innsamlet av befolkningen og med støtte av A/S Varangfly. Utenom Gamvik fikk også Hasvik, Båtsfjord og Kjøllefjord sine ambulans- og taxifystriper (linjetaxi er en enklere form for ruteflyging. En avgang kan avlyses hvis det ikke er noen passasjerer) med støtte fra selskapet. Båtsfjord flyplass ble utvidet til 800 m i 1975, og i 1978 begynte Nord-Norges første linjetaxir-

533. *ibid* s 143

534. Ffl 1952:250

535. NAF veibok 1992:347

536. Gamst 1984:69

537. Store Norske Leksikon 1978:627

538. Hvem Hva Hvor 1976:272

ute, Kirkenes-Vadsø-Båtsfjord. I løpet av 1980-årene ble Hasvik, Vardø og Båtsfjord knyttet til kortbanenettet.⁵³⁹

Denne storstilte utbyggingen kom til å legge beslag på betydelige areal, til rullebaner, tilførselsveier, hangarer m.m. (se tabell under).

Tabell 10.3: Areal rullebaner i 1975 (tallene angir lengde og bredde i meter):

800x30	1000x60	1200x40	1270x40	1600x40	2600x30
4	1	1	1	1	1

Kilde: Hvem Hva Hvor 1975, side 313-314.

Tabellen omfatter 6 sivile flyplasser (Alta, Høybuktnoen, Hammerfest, Mehamn, Berlevåg og Vadsø) og 3 militære (Banak, Svartnes og Kautokeino).

10.3.4 Konflikter

Som for mellomkrigstiden var det liten eller ingen motstand mot veibygging (se "*Initiativtakere og motstandere.*" i kap. 10.2.6 Initiativtakere og motstandere) i de første par 10-år etter krigen. Holdningen var snarere det motsatte. Som det f.eks. heter i innstilling fra samekomitéen av 1956 om jordbrukets vilkår på innlandet: «Det er lite av veger og derfor vanskelige kommunikasjons- og transportforhold».⁵⁴⁰

Men også for reindriften var veier av største betydning, etter komitéens mening: Bygging av vei fra Kautokeino-Finland ville få avgjørende betydning for Kautokeinoslakteriets lønnsomhet. Det var også nødvendig å bygge veianlegg for å lette transport fra mindre, lokale slakterianlegg.⁵⁴¹ Dessuten mente den at indre stamvei hadde stor betydning for «hele næringslivet» i indre Finnmark.⁵⁴²

Men veiprojekt som ble oppfattet som rene turistveier, ble fortsatt møtt med skepsis. Ordfører Erling Andreassen i Nordkapp sa det slik: Var man ute etter et veiprojekt, burde man «ikke snakke høyt om at det har noen turistmessig interesse», for da kom det svært langt ned på prioritetsplanen. Som en i Veidirektoratet sa til ham: Snakker dere med veidirektøren, så snakk ikke for mye om turistene.⁵⁴³

Blant årsakene til denne holdningen er synet på turismen som mindre verdifull enn annen næring. Som geografen Knut B.Lindkvist sa det: Tendensen til å se på turismen som mindre verdifull enn fiskerisysselsettingen, kan skyldes en nedvurdering av turismens innhold. Den har intet å tilby ut over lettvinnt transport og komfortable hotellsenger.⁵⁴⁴

En slik holdning ble representert ved ordfører Reidar Juliussen i Inndyr i Nordland: «Riksvei 50, som etter min mening burde ha hett Turistvei 50» var en klamp om foten, som kommunene hadde vedlikeholdet med, men uten å ha gagn av. Den går gjennom «ville» strekninger som bare turister hadde glede av. Bevilgningene til den gikk til fortrenghet for andre veier som burde utbygges for at folk kunne utøve sin «næring der de bor».⁵⁴⁵

539.Bentzen 1984:29, 30, 33, 37

540.Innst. 1956:45

541.ibid s 41

542.ibid s 51

543.Nord-Norge. Næringsliv og økonomi. Skrift nr. 18-1956:32

544.Lindkvist 1993:10

545.Nord-Norge. Næringsliv og økonomi. Skrift nr. 18-1956:39

Tross en en viss overgang til landtransport var ennå ikke avhengigheten av veien dominerende. Dette skyldtes bl.a. at bilen ikke var blitt allemannseie på dette tidspunkt, og at sjøen – iallefall for kysten – fremdeles var langt den viktigste transportveien for lokale produkter. Derfor var det mange som mente at fjernveinettet ikke angikk dem i så stor grad.

Fra 1960-årene, men særlig 1970- og 80-årene har det fra reindriftssamene vært satt spørsmålsteget ved en del veiprojekt. De gjelder da veier som de har ment ville influere på beiteområdene. Av større prosjekt gjelder det særlig indre stamvei og Nordkynveien. Den indre stamvei var planlagt til Nordreisa, men den siste strekningen fra Biddjovagge til Nordreisa, ble på grunn av protester skrinlagt. Idag er det imidlertid interesse blant næringslivet både i Kautokeino og Nordreisa om å ta denne veiplanen opp på nytt.

For Nordkynveiens vedkommende sto en bitter strid om trasévalget. Denne striden kom også til å involvere sjøsamebygda Laggo, som har ventet på veiløsning siden 1924. Fylkesmannen skrev i 1974 at hvis en ventet med å bygge vei til Laggo inntil veien til Nordkyn er bygget frem til Nikolasdalen, vil veiløsningen til bygda bli billigere.⁵⁴⁶ Men Nordkynveien ble lagt lenger vest for å spare reinbeiteområder.

I motsetning til i Lebesby kommune har reindriftssamene og lokalbefolkningen i Nordkapp kommune hatt sammenfallende interesse når det gjelder fastlandsforbindelsen til Magerøya. Ingen av partene ønsket veien over fjellet rett til Nordkapp: Reindriftssamene for at den ikke skulle kollidere med beiteland, og lokalbefolkningen for å få den innom Honningsvåg.

546. Bottolfsen 1990:457

KAPITTEL 11

Bergverk

Årene 1820-25 betegner et vendepunkt i nord-norsk bergverksindustri da koppermalmsforekomstene i Alta (og Kvænangen) ble undersøkt og satt i regulær drift.⁵⁴⁷ Kåfjord Kobberverk som ble drevet i to perioder 1826-78 og 1890-1909, var Finnmarks første større gruvevirksomhet.

Skjerping ble en sport for mange på slutten av 1800-tallet, skriver historikeren Aage Lunde, og Sør-Varanger ble regnet som ekstra tilløkkende, noe som vel hang sammen med at jernmalm var registrert her så tidlig som i 1866. Behovet for jernmalm var også stigende i Europa i denne tiden.⁵⁴⁸

Det første større funnet ble gjort ved Falkberg på nordsiden av Krovannet i 1902 og i 1910 begynte produksjonen ved A/S Sydvaranger, finansiert ved tysk kapital. Selv om det finnes en rekke malmsforekomster andre steder i Finnmark, er det bare i Sør-Varanger at det er så store forekomster at de har kunnet danne basis for en av landets viktigste bergverksindustrier. Den alt overveiende del av jernmalm i Norge ble levert herfra.

11.1 MELLOMKRIGSTID

Det er kis- (svovel- og kopperkis) og jernmalmsforekomster som er de viktigste forekomstene i Finnmark, noe som forøvrig er typisk for landet under ett.⁵⁴⁹

I Kåfjord gruver som innstilte produksjonen i 1908, ble det ialt utvunnet 140 000 tonn kobbermalm med et kobberinnhold av 8500 tonn.⁵⁵⁰ En kobbergruve av nyere dato var Porsa kobbergruve i Kvalsund. Det var drift her i årene 1900-13. Driften her ble forsøkt tatt opp igjen, først i 1917-19 og så fra 1923-31.

Statsminister Christian Michelsen hadde skaffet seg rettighetene til Porsa før 1.verdenskrig. De tre gruvene i dette feltet produserte i årene 1900-13 og 1923-31 ca. 100 000 tonn malm med et kobberinnhold av 1 200-1 500 tonn.⁵⁵¹ Driften ble innstilt i 1931 p.g.a. av lave kobberpriser.⁵⁵²

I Porsangerfeltet, et område mellom Brennelv og Skoganvarre, ble det foretatt undersøkelser og prøvedrift etter kobber mellom 1900 og 1910. Her ble det også foretatt boringer og undersøkelser i 1936 og 1951. I 1940 var det planlagt en større prøvedrift med statsstøtte, men den kom ikke i gang på grunn av krigen.⁵⁵³

Selv prøvedrift ga forøvrig arbeid til relativt mange personer. I Porsanger var 20 mann engasjert fra 1905 og i Porsa var 8 mann i fast arbeid fra 1920-23.

Gull i elvesand ble første gang beskrevet fra Karasjohka i 1866, og siden da er det blitt funnet gull i elvesand i praktisk talt alle vassdrag fra Tanavassdraget til Reisaelven, særlig i Karasjohka, Bautajohka, Annarjohka og Skietcamjohka. De viktigste feltene er: Sargejokfeltet ved Bautajohka, Storfossen og Naaidæjavrrer ved Karasjohka og Helligskogen ved Annarjohka.⁵⁵⁴ I 1934 ble det satt igang forsøk med maskinell skrapedrift med 30 mann, men det var ikke lønnsomt. Heller ikke forsøk andre steder med slik drift førte frem.⁵⁵⁵

547.NGU nr. 204-1964:48

548.Lunde 1979:301

549.NGU nr. 204-1964:37

550.ibid s. 50

551.NGU nr. 204-1964:50

552.NOS Ber verksdrift 1931:35

553.Hanssen 1986:294-295

554.NGU nr. 204-1964:37

En annen gammel ressurs i Finnmark er skiferen. Den største skiferproduksjon i Norge foregår i Alta, og her er også den største produksjonen av kvartsittskifer. På Loppa er det også produsert denne type skifer, mens det i Friarfjord i Laksefjorden ble drevet frem leirskifer.

Det første sikre bevis på at det ble produsert skifer (for tak) i Alta har vi fra 1858, men frem til 1890 var det mest til eget bruk. Bybrannen i Hammerfest det året førte til at salget innenlands begynte, og i 1929 begynte man å eksportere skifer.⁵⁵⁶

Skiferdriften begynte i Tverrelvdalen. Etter 1900 fulgte Peska, Raftesvarre og Detsika. Det nyeste av de større bruddstedene er Stilla fra 1927.⁵⁵⁷

Skiferdriften i Alta har hatt en egenartet struktur. Den foregikk hovedsakelig høst og vinter som binæring. Hver skiferdriver hadde sitt eget utmål hvor han drev sitt brudd fra en skiferstue.⁵⁵⁸ Skiferfeltene ligger på statens grunn og siden 1933 har de vært forpaktet av A/S Alta Skiferbrudd, en sammenslutning av skiferdrivere.⁵⁵⁹ Dagens (1993) drivere er deltidsdrivere, heltidsdrivere og industridrivere.

I Talvik har det også vært noe drift, bl.a. i driftsåret 1934-35 da det ble brutt 50 000 stk. takstein.⁵⁶⁰ På Loppa øy begynte man å bryte noe skifer i 1941, og driften ble fortsatt etter krigen.⁵⁶¹ I Friarfjord ble det brutt takstein fra 1930-årene. Denne steinen er svart og av en annen kvalitet enn f.eks. Alta-skiferen.⁵⁶²

Men Finnmarks bergverksdrift var som sagt, først og fremst basert på utnyttelsen av jernmalmen i Sør-Varanger. I årene 1910-64 leverte A/S Sydvaranger 200 000 tonn stykkjarn og 23 000 000 tonn slig (jernmalmkonsentrat). I mengde var dette Norges største gruvedrift.⁵⁶³

For å gi plass til gruver, jernbaner, kaier, anlegg for overføring av elektrisk energi og dessuten adgang til fossefall fikk A/S Sydvaranger disponere 56 km² land.⁵⁶⁴ Lunde påpeker de problemer dette medførte for lokalbefolkningen: Området som ble båndlagt, var beiteland for husdyr og rein og inneholdt myrslåtter og skog til komplettering av vinterfôret. Det ga videre ved og torv til brensel og mose til fôr. Summene som ble gitt som erstatning for tapt beiteland, var så små at brukerne led store tap.⁵⁶⁵

Opprettelsen av A/S Sydvaranger førte til en voldsom befolkningsvekst, fra 1 910 i 1900 til 4 841 i 1920.⁵⁶⁶ Den norske andelen økte fra 20 til 60% av befolkningen. Det ble nemlig stilt store forventninger til Sydvaranger som fornorskning-sinstrument, sier Niemi og Eriksen. Arbeiderne burde f.eks. være norske eller svenske statsborgere. Dette utelukket særlig finner, også de som hadde bodd her en menneskealder, men som ikke var norske statsborgere. Det skyldtes at de hadde hatt praktiske vanskeligheter med å få utflyttingsattester fra Finland. Men da det var vanskelig å få nok lokale arbeidere under 1.verdenskrig, måtte det tas inn finner for å dekke Englands behov for jern. Ellers ville bedriften ikke fått kull derfra til dampkraftverket.⁵⁶⁷

555.NOS Bergverksdrift 1933:39 og 1934:39

556.Petterson 1977:5, 9, 19

557.ibid s 9

558.Danche 1986:310

559.Finnmark 1978:353

560.NOS Bergverksdrift 1935:40

561.NOS Bergverksdrift 1941:50

562.Danche 1986:312

563.NGU nr. 204-1964:52

564.Lunde 1979:306, 309

565.ibid s 313-315. Når det gjelder vurdering av erstatningsbeløpene, henviser Lunde til A.B.Wessel

566.ibid s 327

567.Eriksen og Niemi 1981:128

«Sjøl om den opprinnelige vedtatte ansettelsespolitikk ved verket bare delvis ble gjennomført, kan det neppe herske tvil om at bedriften hadde en hoveddel av æren for at Sør-Varanger i løpet av decenniene mellom 1900 og 1920 langt på vei virkelig ble norsk både etnisk og kulturelt,» fortsetter de.⁵⁶⁸

Krigen satte en stopper for produksjonen ved A/S Sydvaranger. Arbeidsstokken gikk tilbake alt fra 1940. Dette hang antagelig sammen med at tyskerne etterspurte arbeidere til anleggsdrift. I januar 1942 stoppet også tyskerne driften. Det var mangel på kull til dampkraftverket, og de kunne ikke avse tilstrekkelig tonnasje til å frakte dem nordover. Etter dette ble det slutt på produksjonsdriften, men bryting av råmalm fortsatte.⁵⁶⁹

De stadige bombeangrepene i tiden 1942-44 skadet også anlegget. I 1944 ble ca. 90% av anleggene på Kirkenes og i Bjørnevatn rasert. Det som sto igjen, var bl.a. kraftanleggene ved Tårnet og Kobbholmfjorden og jernbanen mellom Bjørnevatn og Kirkenes.⁵⁷⁰

Skiferproduksjonen i Alta stoppet også opp etterhvert, p.g.a. mangel på arbeidskraft, petroleum til belysning, lastebiler og kraftfôr til de hestene som transporterte steinen. I 1944 ble alle skiferstuene ødelagt av tyskerne.⁵⁷¹

11.2 ETTERKRIGSTID

Etter krigen var det mange som mente at at ordningen med enkeltmannsbrudd i Alta burde suppleres med industriell skiferproduksjon. I 1952 ble A/S Skifer dannet, men forsøket var mislykket og selskapet ble avviklet i 1961/62. Et nytt forsøk ble gjort i 1972 med A/S Industriell Skiferdrift, men også denne gikk med underskudd. Men driften ble opprettholdt av hensyn til A/S Stensliperiet, som ble dannet i 1958 for å videreforedle skiferen. Tradisjonell drift klarte nemlig ikke å skaffe nok råstoff til å holde denne bedriften igang. Det endte med at A/L Alta Skiferbrudd kjøpte begge bedriftene.⁵⁷²

Antall skiferdrivere har gått tilbake. Det gjennomsnittlige antall drivere for 1961-70 og 1971-75 var henholdsvis 408 og 312. I 1984 var det 260-270 sysselsatt. De som nå arbeider i bruddene, har som regel skiferdrift som helårs-arbeid. Derfor har ikke produksjonen gått så mye tilbake som man kunne vente. Gjennomsnittsproduksjonen 1961-70 var på 545 000 m² og for 1971-75 var den 444 000 m². Maksimal produksjon har vært 700.000 m².⁵⁷³

Mens Alta-skiferen idag helst går til trappetrinn og gulv, gikk tidligere største delen til takstein. Det ser vi av tabellen under.

Tabell 11.1: Produksjon av skifertakstein i Alta i driftsårene 1931/32 – 1950/51 i millioner stykker:

1931/32	1933/34	1941/42	1946/47	1948/49	1950/51
3,500	5,311	0,562	0,585	1,729	6,000

Kilde: NOS Bergverksdrift 1932-1951

568. *ibid* s 131

569. Lunde 1979:721. Se også NOS Bergverksdrift 1942:46-47

570. *ibid* s 722. Se også Ffl 1952:144

571. NOS Bergverksdrift 1940:51, 1941:49 og 1944:48

572. Danche 1986:312

573. Petterson 1977:41 og NOU 1984:375

Gjenreisningen av skiferanlegget i Friarfjord tok til i 1946, og feltet var i produksjon i 1947. Med noen avbrudd var feltet i drift til 1970, men det ble stans da Voss skiferbrudd, som eide bedriften, ikke fant det regningssvarende å fortsette. Årsproduksjonen varierte mellom 600 000 og 900 000 stk. takstein.⁵⁷⁴

På Loppa og i Breivik på Sørøya har det også vært sporadisk skiferdrift.

Det store problemet for A/S Sydvaranger i 1945 var å skaffe kapital både til oppryddingsarbeidet og det nye verket. Gjenreisningsarbeidet tok til for fullt i 1948 etter at Stortinget da hadde vedtatt bestemmelse om finansieringen av gjenoppbyggingen. Selve produksjonen kom igang i 1952.⁵⁷⁵

Malmmengdene i Sør-Varanger er betydelige, men gjennomgående fattige med et jerninnhold rundt 32%. Bjørnevatnforekomsten er den rikeste. Malmen brytes i dagbrudd.⁵⁷⁶

Sligen som var finmalt malm, kunne ikke tas imot av alle stålverk. I mellomkrigstiden var man da også begynt å levere sligen i brikettform. Men dette var ingen billig metode. Dette førte til at man gikk inn for pelletsproduksjon i 1969.⁵⁷⁷ Prosessen går ut på at sligen som holder 65% jern, rulles til kuler i pelletsverkene, som senere tørkes og brennes. Pellets er et halvfabrikata for jern- og stålindustrien.⁵⁷⁸ Størsteparten av produksjonen i A/S Sydvaranger har gått til eksport (se tabell under).

Tabell 11.2: Eksport fra A/S Sydvaranger av foredlet råmalm (slig og briketter) i 1000 tonn:

1923	1929	1934	1939	1941	1952	1955	1960
301	507	463	785	320	397*	931	1,301

1) drift fra april

Kilde: NOS Bergverksdrift 1929-60

A/S Sydvaranger har også en egen prospekteringsavdeling som driver virksomhet over hele landet. I Finnmark er det særlig områder i Pasvik, Tana, Kautokeino og Karasjok som er undersøkt. Siden 1973 har de drevet prøvedrift på kvarts i Auster-Tana og samme år overtok de aksjene i Biddjovagge Gruber.⁵⁷⁹ I 1980-årene oppsto det imidlertid problemer som har ført til nedtrapping av bedriften.

Folldal Verk overtok rettighetene i Repparfjord i Kvalsund i 1970 etter Nordiska Gruvaktiebolaget, som hadde overtatt rettighetene i 1903. Kobberkonsentratet her har et kobberinnhold på 37%. Takket være at bedriften var en del av et større konsern, kunne den holdes igang selv om prisene var lave, og selv om produksjonen praktisk talt stoppet opp i lange perioder. Produksjonen var 7 500 tonn kobberkonsentrat de første årene, men fra 1977 sank den til 4 500 tonn. Da det ikke ble påvist nye forekomster utover de opprinnelige 10 mill. tonn, ble brytingen av råmalm trappet ned for å forlenge driften. Men uten nye forekomster kunne ikke produksjonen fortsette, og den ble nedlagt i 1979.⁵⁸⁰

574.Danche 1986:312

575.Lunde 1979:723-24

576.Finnmark 1979:347

577.Lunde 1979:726

578.Finnmark 1979:347-348

579.ibid s 348

580.ibid s 352-353

Det svenske selskapet Boliden Gruvaktiebolag begynte i 1953 å undersøke malmforekomster i Kautokeino, men fikk ikke konsesjon. I årene 1956-65 ble det gjennomført omfattende statlig finansierte undersøkelser i området rundt Biddjovagge. I 1960 var f.eks. 20 mann engasjert til undersøkelse. Resultatet av undersøkelsen var påvisningen av en større og 3 mindre forekomster av kobbermalm.⁵⁸¹

Drift og utbygging ble overlatt A/S Bleikvassli Gruber og anleggsarbeidene startet i 1968. På det meste var det beskjeftiget bortimot 100 ansatte. Driften kom igang i 1970, men p.g.a. av uforutsette forhold skjedde driften fra dagbrudd frem til 1974.⁵⁸² Dette førte til store klimatiske og tekniske problemer med svikt i varmetilførsel, frostskafer, isdannelser på elektrisk materiale m.m.⁵⁸³ I 1975 ble driften innstilt p.g.a. de ekstremt lave kobberprisene på verdensmarkedet. For videre drift er man også avhengig av å finne nye forekomster.⁵⁸⁴

Leting etter nefelinsyenitt startet i 1950-årene, først på Seiland, senere Stjernøy. Her ble den store forekomsten som er grunnlaget for nåværende drift funnet i 1953. Anleggsarbeidene startet i 1959, og Norsk Nefelin startet produksjonen i 1961. Senere er anlegget utvidet. Forekomsten er omkring 1800 m lang og 300 m bred og inneholder flere hundre millioner tonn. Malmbrytingen skjer ved palldrift (avsats i malmbrudd, anlagt trappevis) under jorden.⁵⁸⁵

Nefelinsyenitt er et tilsatsmateriale for glass- og porselensindustrien. Den langt største del er glasskvalitet og dernest keramikkvalitet, noe som i 1990-årene kan skape problemer p.g.a. overgang til bruk av returglass. Årlig produksjon i 1970-årene var ca. 220 000 tonn hvor 99% gikk til eksport. I 1990-92 var produksjonen over 300 000 tonn. Arbeidsstokken er 120 ansatte.⁵⁸⁶

581.NOS Bergverksdrift 1953:40 og 1957:36. Se også Finnmark 1979:349-350

582.Danche 1986:313 og Finnmark 1979:350

583.Gustavsen 1972:25

584.Finnmark 1979:350

585.ibid s 350

586.ibid s 350. Se også Finnmark Dagblad 5/4-1994

KAPITTEL 12

Kraftverk

Det første lysanlegget som ble tatt i bruk i Norge, ble drevet av olje. Det skjedde ved Lisleby Brug ved Fredrikstad i 1877. Men i et land rikt på fossefall ble disse fra første stund den dominerende energikilde når det gjaldt å produsere elektrisk kraft. Hammerfest var f.eks. den første kommunen som fikk et vannkraftdrevet elektrisitetsverk og verdens første elektriske gatelys, i 1891. Men det ble med dette ene forsøket. I likhet med veibygging kom finnmarkskommunene sent i gang med vannkraftutbygging. Det er først og fremst et etterkrigsfenomen.⁵⁸⁷

Ved århundreskiftet hadde ca. 10% av norske hjem fått elektrisk lys, omkring 1920 var det 2/3. Historikeren Per Fuglum mener at det langsomme utbyggingstempoet hverken skyldtes den enkeltes manglende interesse eller abonnementets kostende, men utelukkende vanskene med å føre frem elektrisk kraft til alle i et vidstrakt, oppsplittet og tynt befolket land.⁵⁸⁸

Dette måtte bety ekstra mye i Finnmark hvor befolkningstyngdepunktet lå på kysten, langt fra vannkraftressursene. De lange overføringslinjene utgjorde nemlig en meget stor del av omkostningene. I 1924 uttalte Finnmark fylkes elektrisitetskomite om kraftforsyningen til Nordkyn, at en utbygging i Adamsfjord ville bli for kostbar. Man måtte heller finne en kraftkilde nærmere Hopseidet da «over 80% av utgiftene går til ledninger.»⁵⁸⁹

Staten ga også alt for liten støtte, mente ingeniør Sverre O.Kleven i 1937: Elektrisitetsforsyningskommisjonen (som i 1921 gikk inn i Norges Vassdrags- og elektrisitetsvesen) hadde da også anbefalt at utbygging til alminnelig kraftforsyning skulle skje for statens regning p.g.a. de spesielle forholdene i Finnmark.⁵⁹⁰

12.1 MELLOMKRIGSTID

I 1917 gikk amtstinget inn for å undersøke og planlegge en utbygging av Komagelven for å skaffe elektrisk kraft til byene Vadsø og Vardø og landkommunene Vardø og Nord-Varanger, og dessuten undersøke elektrisitetsforsyningen for Honningsvåg og Nordvågen. Det var mangelen på olje vinteren 1917-18 som hadde gjort det nødvendig å finne en annen kraftkilde. Men da statsstøtten uteble, ble det ikke noe av disse tiltakene.⁵⁹¹

At mangel på olje nærmest tvang frem større satsing på elektrisk kraft, finner vi eksempel på fra Hammerfest. Men også velstandsveksten i årene rett før og under 1.verdenskrig, førte generelt til et større forbruk. Den første utvidelsen ved Hammerfest Elektrisitetsverk skjedde i 1911. Med denne mente man at behovet for elektrisk kraft var dekket for lang tid. Men behovet steg raskere enn noen hadde tenkt seg. Det private forbruket økte, og det ble tatt i bruk elektriske kokeapparat, strykjern og varmeapparat. Dette var en utvikling som var oppmuntret av de kommunale myndigheter nettopp p.g.a. faren for brenselmangel. Hammerfest provianteringsråd fikk i 1917 bemyndigelse til å kjøpe inn koke- og varmeapparat til installering hos private. Strøm til lys var billigst, dernest strøm til koking og dyrest var strømmen til oppvarming.⁵⁹²

587.Hanssen 1988:10 og Cappelens Norges historie, bd 12 1978:148

588.Cappelens Norges Historie, bd 12 1978:146

589.FFF1924:sak 45, s 300

590.Kleven 1937:602

591.FFF 1919:sak 45, s 256

Ønsket om elektrisk kraft skyldtes imidlertid også behovet for å utnytte fiskeriene bedre og dessuten skaffe elektrisk lys til vanlig bruk. Som fylkesmann Johan Rivertz sa det i 1918: Med den konkurransen mellom landene som sikkert ville komme etter krigen, måtte det være en fordel for fiskerinæringen at den ble omlagt slik at råproduktene ble bedre utnyttet i fylket. Til det trengtes maskiner som kunne skaffes kraft i fylket: «Baade i dette øiemed og for tilfredsstillelsen av behovet for lys vil elektrisitetensverker drevet med vandkraft være et uvurderlig gode» for Finnmark.⁵⁹³

Kontoret for fylkets vannkraftutbygging ble opprettet i 1921 for å undersøke hvilke vassdrag som egnet seg for utbygging. Dette arbeidet var ferdig utført i 1927.

Elektrisitetforsyningskommissjonen fremla i 1920 en plan for kraftforsyning i Finnmark, som ble lagt til grunn for videre undersøkelser. Overingeniør Sunde i Finnmark kommenterte denne i 1922: Utenom Sør-Varanger som man regnet med ville få sitt behov dekket av A/S Sydvarangers kraftanlegg, ville en utbygging i de fleste områder i Finnmark falle alt for dyr både m.h.t. anleggspriser og lønnsomhet. Om Karasjok og Kautokeino het det f.eks. at de var for tynt befolket til at de kunne tenkes forsynt med elektrisk kraft til rimelig pris. Man ble stående igjen med 4 områder: Hammerfest, Varangerhalvøya, Magerøy og Porsangerhalvøya og Alta. For Hammerfest kunne det leies kraft fra Porsa hvor gruvedriften da var nedlagt, til supplerings av Hammerfest Kraftanlegg. Gruvedriften ved Porsa kom imidlertid i drift igjen 1923-31. Varangerhalvøya kunne skaffes tilstrekkelig og forholdsvis billig kraft fra Kongsfjord eller Gandvik hvis man kunne få avsatt en rimelig mengde. Et anlegg for Magerøya og Porsangerhalvøya ville bli så dyrt at her måtte det satses på mindre anlegg for forsyning av Honningsvåg. Når det gjaldt Bossekop, Bukta og Elvebakken gikk Sunde inn for enten Kåfjord eller Tverrelva.⁵⁹⁴ I landsplanen for Finnmark i 1924 ble Kåven valgt for Alta og Kvænangen og Kongsfjord for Varangerhalvøya.

Som også Sunde pekte på, en forutsetning var imidlertid at kraftverkene kunne drives økonomisk, og noen øyeblikkelig anleggsstart var ikke å vente. Finnmark fylkes elektrisitetskomité uttalte f.eks. i 1924 om Tverrelva ved Repvåg at selv om dette var det billigste av anleggene, lå også det noe for høyt: «Imidlertid er dette det eneste anlegg som kan gi tilstrekkelig kraft til 5. distrikts forsyning, hvorfor man maa anbefale at dette utbygges naar prisforholdene tillater».⁵⁹⁵

Når det gjaldt Kåvenvassdraget, var dette billig å bygge ut, men overføringsutgiftene var for store. Dessuten skulle det bygges et mindre anlegg for statens tuberkulosehjem i Talvik. Dette ville gjøre det regningssvarende å heller leie strøm fra statens anlegg i Kåfjord.⁵⁹⁶ I 1926 begynte også kraftoverføringen fra Kåfjord til Elvebakken-Bossekop. Kåfjord Kobberværk hadde i 1903 bygget et kraftverk i Mølleelva, like ved gruvene. Etter at verket ble nedlagt i 1908, ble kraftanlegget solgt til staten som fortsatte å levere kraft til alminnelig forsyning. Anlegget ble ødelagt i 1932 av flom, og staten bygget da istedet Mattisfoss kraftverk som sto ferdig i 1937.⁵⁹⁷

A/S Sydvarangers utbygginger foregikk i Tårnelva 1919-20 og i Kobbholmvassdraget 1928-1930. Disse leverte til gruvedriften og til alminnelig kraftforsyning i og ved Kirkenes.

592.Iversen
1989:206

593.FFF 1918: sak 56, s 252-53

594.FFF 1922: sak 79, s 382-392

595.FFF 1924:sak 45, s 298

596.ibid s 299

597.Bottolfsen 1990:283-284

Men hovedsakelig p.g.a. manglende statsstøtte stoppet videre utbygging opp til slutten av 1930-tallet. I 1936 henstilte imidlertid fylkestinget til fylkesmann og fylkesutvalg å ta opp igjen arbeidet med å skaffe strøm til landkommunene.⁵⁹⁸

Dette året var det fremdeles 700 000 mennesker i Norge som ikke hadde elektrisitet. Å føre frem strøm til disse hadde hverken kommunale eller private økonomisk evne til å klare. Derfor ble det fra 1938 gitt statsstøtte til de områder som ennå ikke hadde fått elektrisitet.⁵⁹⁹ Troms Kraftforsyning ble overlatt planleggingen av kraftutbyggingen i Finnmark.⁶⁰⁰

I en oversikt over vannkraft i Norge som vassdragsdirektøren utarbeidet i 1919-22, hadde landet da 9,2 mill. kW nyttbar vannkraft (= 80 milliarder kWh). Av disse hadde Finnmark 154 000 kW. Ennå i 1937 var bare 3% (4 400 kW) av denne utbygget og nyttigjort i industri og til husholdningene. Til sammenligning var utnyttelsesgraden 13% i Norge under ett. Dessuten sto 3 200 kW kun til industriens disposisjon.⁶⁰¹ Som et apropos kan nevnes Klevens ord fra samme år: Formålet med utbygging var ikke bare å skaffe kraft til industriell virksomhet, men også å lette folks levevilkår.⁶⁰²

Elektrisitet nådde i 1937 frem til 74,5% av alle i landet. Men i Finnmark var det bare 11 800 av en befolkning på 53 308, d.v.s. 22,7%, som hadde adgang til elektrisk kraft. Krafttilgangen var dessuten svært liten pr. innbygger, 0,03 kW, mot for landet som helhet 0,23 kW.⁶⁰³

I en oversikt fra 1937 fra fylkesmann Gabrielsen til Hovedstyret for NVE heter det at det vesentlig var motorkraft som skaffet det lille som var av elektrisk lys og kraft i Finnmark. Dette var en dyr kraft selv til belysning, 50-60 øre pr. kWh. Vannkraftverk av noen størrelse var det bare i Hammerfest, Sør-Varanger og Alta. Hammerfest skulle også overta Porsa kraftverk. Større kraftverk drevet av damp eller olje fantes i Sør-Varanger, Nordkapp, Vardø, Vadsø og Berlevåg. Det var også endel mindre anlegg, de fleste oljedrevne omkring i fylket. Men kommunene Sørøysund, Lebesby, Tana, Polmak, Nesseby, Nord-Varanger og Vardø herred hadde ingen kraftforsyning. Et fellestrekk var at bortsett fra Hammerfest Elektrisitetsverk som var kommunalt og Mattisfoss som var statlig, var strømforsyningen i Finnmark privat finansiert.⁶⁰⁴

Det var et spørsmål om ikke statens bevilgninger til dagsverksarbeider kunne være til bedre hjelp om de ble nyttet til elektrifisering, fortsatte Gabrielsen. Ingen kommune kunne løse problemet på egen hånd. Han sammenfattet fordelene i fire punkter:

1. Hvis fisket slo feil, hadde folk intet å falle tilbake på. I Finnmark var det ingen industri av betydning utenom A/S Sydvaranger. Men med større krafttilgang kunne småindustri og hjemmeindustri hjelpes igang og skaffe beskjeftigelse om vinteren da ledigheten var størst.
2. For å oppnå større lønnsomhet i fiskeriene måtte det bygges moderne fiskerihavner med dertil hørende industrielle anlegg. Men en første betingelse var at de disponerte elektrisk kraft.
3. Det ble stilt større krav til kvaliteten på fisk og landbruksprodukter. Skulle f.eks. prisen på reinkjøtt kunne holdes på et lønnsomt nivå, måtte det anlegges slaktehus med fryserier.

598.FFF 1936:406

599.Kraft til vekst gjennom 100 år 1985:33

600.Danche 1986:305

601.Kleven 1937:599

602.ibid s 602

603.ibid s 602

604.FFF 1937:sak 57, s 211, vedlegg

4. I alle skog- og myrfattige strøk var det mangel på brensel. Landbruksdepartementet opprettet i 1936 Komitéen for myr- og jordvern i kystbygdene for å finne løsninger på dette problemet. Komiteen ble spesielt bedt om å undersøke om brenselmangel kunne løses gjennom en utbygging av vannkraftkildene. Den var på befarung i Finnmark samme året. Gabrielsen mente de ville støtte ethvert rimelig forslag, som kunne hjelpe til med å skaffe kraft til belysning og koking og delvis til oppvarming.⁶⁰⁵

I planen for Magerøyas kraftforsyning fra 1940 heter det f.eks. at nye bedriftsplaner enten ble stoppet eller hindret av mangel på rimelig og tilstrekkelig elektrisitet. Guanofabrikken i Honningsvåg vegret seg f.eks. for å bygge ny sildoljefabrikk. En annen bedrift ble ødelagt alt i starten da den måtte installere private driftsmotorer basert på olje. Produktene ble da påført så store omkostninger at de ble lite konkurransedyktige. P.g.a. stigende belastning på det motordrevne anlegget i Honningsvåg kunne nemlig bare en ubetydelig del av energien leveres som drivkraft. Innskrenkninger i leveransene ville også gå utover fiskebrukene som var avhengig av drivkraft til seiskraper, heiser, pumper og iskverner.⁶⁰⁶

I 1938 besluttet man i Hammerfest å satse på Porsa da konsesjonen til Michelsens fond utløp da. Porsa Grubers Kraftverk var bygget i 1918, men gruvedriften ble endelig nedlagt i 1931. Sentrale myndigheter var positive til at Hammerfest Elektrisitetsverk skulle overta rettighetene, men betingelsen for statsstøtte var at også Kvalsund og resten av Kvaløya ble forsynt. Utbyggingen ble sett på som et ledd i en elektrifiseringsplan for hele landet. P.g.a. krigsutbruddet ble utbyggingen forsinket, men kraften fra Nedre Porsa ble koblet til i 1941. I 1944 var det klart for utbygging av Øvre Porsa, men med brenningen stoppet dette arbeidet midlertidig opp.⁶⁰⁷

Etter flere henvendelser fra fylket til staten ble det i 1937 stilt midler til disposisjon for videre undersøkelsesarbeider. Stortinget hadde for budsjettåret 1937-38 bevilget større beløp til fremme av elektrisitetsforsyningen der denne var dårligst utbygd. Fra Finnmark ble det i løpet av sommeren 1938 innsendt planer for følgende anlegg: Kongsfjordanlegget som skulle skaffe kraft til landkommunene Berlevåg, Nesseby, Nord-Varanger, Polmak, Tana og Vardø og Vadsø og Vardø byer, Porsaanlegget (se ovenfor) og et anlegg for Kautokeino.⁶⁰⁸

Arbeidet med Kongsfjord tok til i 1939 og første byggetrinn var planlagt ferdig i 1941. Krigens forsinket imidlertid anlegget, men montasjen av det maskinelle utstyret var nesten ferdig da tyskerne trakk seg tilbake i 1944. Maskinene ble sprengt, sekundærstasjoner og sjøkabler m.m. ble ødelagte og selve kraftstasjonsbygningen sterkt skadet.⁶⁰⁹

12.2 ETTERKRIGSTID

12.2.1 Kraftverksutbygging

I løpet av 1947 var de ødelagte kraftverkene gjenreist. Når det gjaldt den alminnelige kraftforsyning, var «den nå kommet på høyde med førkrigstiden, og vel så det», uttalte fylkesmann Gabrielsen.⁶¹⁰ I 1949 var ca 1/3 av befolkningen forsynt med elektrisk kraft.⁶¹¹

605. *ibid* s 273

606. Plan for Magerøyas elektrisitetsforsyning 1940:3. Se også Hanssen 1988:15-16

607. Iversen 1989:208-209

608. FFF 1938:sak 67, s 257

609. Norske Kraftverker I 1954:435

610. Danche 1936:305

611. Ffl 1952:73

I 1957 var 69% av Finnmarks befolkning forsynt med elektrisk kraft mot et landsgjennomsnitt på 93%. Veksten hadde vært stor i 1950-årene, men Finnmark var fremdeles det fylket med lavest dekningsgrad.⁶¹²

Det var utvilsomt bred enighet i Finnmark i 1945 om ikke bare å gjenreise de gamle kraftverk, men også forsere en elektrifisering av hele fylket. Som konsul C. Robertson i Hammerfest sa det: Utnyttelse av vannkraften «er en betingelse for Finnmarks gjenoppbygging».⁶¹³ Særlig var det viktig for fiskeriindustrien.⁶¹⁴

Dette understrekes av fylkeskontorsjef Odd Woxholts ord i 1950 om de ulemper og kolossale tap det medførte for næringslivet når strømmen ble borte i lengre tid midt i beste sesongen. Ikke minst gjaldt det fiskeindustrien. Det var derfor viktig at kapasiteten var så stor som mulig.⁶¹⁵

Forsinkelser med strømleveranser førte til at Måsøy kommune i 1954 påsto at dette ville «bety en katastrofe for Måsøys næringsliv». Repvåg Kraftlag argumenterte i sin søknad om ekstraordinære midler 1954 (innvilget 1955) med at all næringsvirksomhet innen forsyningsområdet sognet direkte til fiskerinæringen, og derfor rammet feilslåtte fiskerier (som i 1953) ikke bare en del av befolkningen, men hele distriktet. En så ensartet næring var ikke bra, mente styret, men skulle man ha håp om nye næringsveier, måtte første betingelse være elektrisk kraft.⁶¹⁶

Strømrasjonering var forøvrig et årvisst fenomen. Selv om f.eks. Vest-Finnmark var samkjørt i 1959, var det først i 1965 da samkjøringen ble opprettet med A/S Kvæningen Kraftverk at dette kunne unngås. Samkjøringen med østfylket kom i 1972 da Adamselv var utbygget.⁶¹⁷

Utbyggingen etter krigen kom til å skje i etapper. I november 1946 forelå det et utkast til plan fra FFE for elektrisitetsforsyningen i Finnmark. I 1947 fulgte fylkesutvalget opp med en prioriteringsliste over de kraftverk som burde bygges først. Den omfattet kraftverkene Gandvik for Varanger, Repvåg for Nordkapp-Måsøy-Porsanger, Breivikbotn for Sørøy, Kåven for Alta og Loppa og Porsa for Hammerfest og Kvalsund. Etter Industridepartementets forslag over prioriterte anlegg ble de fire førstnevnte bygget i årene 1948-52 med unntak av Repvåg kraftverk som sto ferdig i 1953. Forsinkelsen skyldtes bl.a. mangel på fagarbeidere og kobber. Det var stor mangel på fagarbeidere over hele landet og det gikk særlig utover Finnmark. I 1952 skyldtes denne mangelen hovedsakelig utbyggingen av Aura- og Røsså-gavassdragene og flere store militæranlegg. At det var mangel på kobber og andre metaller skyldtes i første rekke Korea-krigen.⁶¹⁸

Som ledd i det videre program for utbygging av vannkraft i Norge foreslo NVE Mårøyfjord for Nordkyn-halvøya og Luostejok for Karasjok og deler av Porsanger. Disse ble supplert med Porsa I og Cabardasjohka for Kautokeino. Disse ble ferdige i årene 1956-59.⁶¹⁹

Det gamle Porsa kraftverk ble delvis ødelagt under krigen, men gjenoppbygd i 1947. Da verket bare tok i bruk en mindre del av vassdragets potensielle vannkraft, ble først Porsa I satt i drift i 1959 etterfulgt av Porsa II i 1962. Det gamle Porsaverket ble nedlagt da Porsa I tok vannet fra det.⁶²⁰

612.Hvem Hva Hvor 1958:222

613.Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms 1948:64

614.ibid s 22

615.Hanssen 1988:35

616.ibid s 43

617.ibid s 40

618.ibid s. 29 og Danche 1986:306. Se også Norske kraftverk I 1954:432, 433 og 436

619.Danche 1986:306

620.Norske kraftverk II 1966:253

Norge forhandlet med Sovjetsamveldet i 1955-58 om utnyttelse av fallene i nedre del av Pasvikelva. Norge overtok ved et makeskifte de russiske rettighetene i elvens midtre del, Skogfoss og Melkefoss. Skogfoss kraftverk ble satt i drift i 1964.⁶²¹

Russerne hadde egentlig ønsket å bygge et stort verk i den øvre delen av elven, men de norske forhandlerne klarte å forhindre dette da en slik utbygging ville ha satt ca. 25 000 dekar norsk område under vann og helt oversvømmet flere gårder. Ved at de istedet bygde to verk, kom det oversvømte området til å innskrenke seg til 2 500 dekar, alt sammen udyrkete og ubebodde strekninger. Til sammenligning satte utbyggingen av Skogfoss 6 500 dekar under vann slik at hovedveien måtte legges om noe.⁶²²

At den første utbyggingsfasen ga en kraftig økning i tilgangen på elektrisk kraft i fylket viser nedenstående tabell. Turbineffekten vokste fra 5 000 kW i 1943 til 70 000 kW i 1957.

Tabell 12.1: Installert turbineffekt i 1000 kW 1943-1957:

1943	1944*	1946	1947	1951	1952	1953	1955	1957
5	-2	2	4	1	11	1	7	29

1) Nedgangen i 1944 skyldtes de ødeleggelsene som tyskerne foretok under tilbaketrekkingen.

Kilde: Hvem Hva Hvor 1958

De siste store utbygningene gjaldt Adamselv og Friarfjordvassdragene 1970-72, Melkefoss 1979 og Alta-Kautokeinovassdraget 1982-87. Denne siste utbyggingen ga omtrent like mye energi som de tidligere utbygningene tilsammen.

Nyttbar energi i Finnmark er 2779 GWh. I 1982 var 710 GWh av denne energien utbygd.⁶²³ Mens forbruket av elektrisk energi pr. innbygger i Finnmark i 1938 var 90 kWh, som var 12% av landsgjennomsnittet, var det økt til 6551 kWh i 1982. Dette var 102,5% av landsgjennomsnittet.⁶²⁴

621. *ibid* s 254

622. Lunde 1979:727-728

623. Statistisk årbok 1984:177

624. *ibid* s 179 og Ffl 1952:72

Figur 12.1 Kraftverker i Finnmark Fylke 1954:

Kilde: Norske Kraftverker I 1954: 430-431

12.2.2 Konflikter

En utbygging vil i første rekke skape problemer for reindriftnæringen, nærings- og fritidsfiske og miljø. Som Lyftingsmo skrev i 1962: Regulering av vassdrag i reinbeiteområde vil som regel føre til større eller mindre skade for reindriften. Området mister sitt naturlige preg, og for en sted- og sedvanebunden næring kan slike kulturinngrep nærmest virke som en naturkatastrofe.⁶²⁵

Om innlandsfisket sa han: «For flyttsamene er det ein viktig del av næringsgrunnlaget. Det gir arbeidsinntekt som dei elles ikkje ville ha».⁶²⁶ Direktoratet for jakt, viltstell og ferskvannsfiske ville f.eks. ikke anbefale regulering av Mardas, Krovann og Muoratisvann i Friarfjordvassdraget da den ville «bevirke svært store skader på fisket» i disse vannene.⁶²⁷

I forbindelse med planen om utbygging av Saltvatn-området i Kvalsund ble det nevnt, at beitedistrikt 22 Fieddar tidligere hadde fått redusert sine bruksområder både ved «utbyggingen av Porsavassdraget», hyttebyggingen i Repparfjorddalen og etableringen av Folldal Verks gruvevirksomhet.⁶²⁸

I Stortingsproposisjonen om utbygging av Adamselv-Friarfjordelv heter det at de «to kanaler vil her være nye hindere» når det gjaldt flytteveier for reindriften og adkomsten for sportsfiskere. Men på den annen side ville dammene sammen med

625.Lyftingsmo 1962:276

626.ibid s 285

627.St.prp. nr. 136 (1969-70):7

628.Kvalsund Kraftverks reguleringsområde. Natur- og kulturhistoriske undersøkelser 1978:8

anleggsveiene «være en fordel for reindriften og også for annen adkomst til og gjennom området.»⁶²⁹

Fra reindriftshold, representert ved Lappefogden i Øst-Finnmark, var det heller ikke så kraftige protester. Det viktigste kravet gikk på stenging av anleggsveien for offentlig trafikk.⁶³⁰

Fra alle parter ble det dessuten lagt størst vekt på fordelene som – særlig kystbefolkningen ville få med et nytt kraftanlegg. Som Finnmark Naturvern uttalte: man beklaget at enda et fossefall ble regulert, men «det er et prosjekt av gammel dato for å skaffe kystdistriktene kraft til livsviktig fiskeindustri, og hertil for å dekke kraftmangelen i hele Øst-Finnmark, og at annet alternativ ikke finnes.»⁶³¹

Den generelle holdningen til utbygging var i det hele svært positiv. Den offentlige debatten gikk da helst ut at utbyggingen gikk for sent. Selv de enkeltpersoner eller andre som klaget over f.eks. forringelse av privat eiendom, gikk ikke imot utbygging, men ville bare ha erstatning for tap. I 1964 sendte f.eks. Karasjok flyttsamslag en søknad til Repvåg Kraftlag A/L om tilknytning til ledningsnett for sommerboligene i Snefjord. Her heter det at når reinbeitestrekninger er satt under vann uten kompensasjon, synes de at kraftlaget kan yte gjengjeld ved å knytte dem til nettet.⁶³²

Den virkelige store konflikten kom først med forslagene til utbyggingen av Alta-Kautokeinovassdraget. Her ble det også satt spørsmålstejn ved selve tanken bak kraftutbygginger. Den første offentlige diskusjon kom i 1970 da planen fra Statskraftverkernes side ville medføre at Masi ble neddemmet. Dette førte til så kraftige reaksjoner at planen ble forlatt og Masi ble gitt varig vern i 1973.⁶³³ Samme år kom forøvrig den første verneplan for vassdrag i Norge.

Nye planer som berørte store områder omkring innsjøene Jiesjavrrre og Joatkajavrre, ble også møtt med motstand lokalt. Under konsesjonsbehandlingen som begynte i 1974, ble planene stadig redusert.⁶³⁴

I november 1978 ble det gitt konsesjon for 1.gang for en installasjon på 150 MW og bygging av en 110 m høy demning ved Savtso. Dette alternativet vakte også sterk motstand blant forskjellige grupper. Verneinteressenes hovedargumenter var vassdragets betydning som lakseelv og for jordbruk og klima i Alta. Utbygging ville også berøre samiske områder og tradisjonelle samiske næringer. Motstandere var de samiske organisasjonene og forskjellige natur- og miljøvernorganisasjoner, som samlet seg i Folkeaksjonen mot utbygging av Alta-Kautokeino-vassdraget.⁶³⁵

Da Stortinget i 1979, for 3.gang hadde besluttet å utbygge Alta-vassdraget, førte dette til det største oppbud av demonstranter i nyere tid i Norge. Den sivile ulydighetskampanje førte til at anleggsarbeidet ble utsatt.⁶³⁶

Debatten som engasjerte store deler av landets befolkning, førte for første gang i norsk historie til at det ble reist rettssak for å prøve gyldigheten av et utbyggingsvedtak fattet av Stortinget.⁶³⁷

629.St. prp. nr. 136 (1969-70):3

630.ibid s 10-11

631.ibid s 4

632.Repvåg Kraftlag A/L's historiske arkiv. Brev fra Karasjok flyttsamslag av 14.1.64 og brev fra Anders S.Utsi (på vegne av 4 reindriftsfamilier) av 26/8 1963

633.Bottolfsen 1990:446-447

634.Hvem Hva Hvor 1981:245

635.Bottolfsen 1990:446-47

636.Hvem Hva Hvor 1982:265

637.Hvem Hva Hvor 1981:245-47

Dommen i Alta herredsrett desember 1980 slo fast at utbyggingen var lovlig. I februar 1982 erklærte Høyesterett seg enig med Herredsretten og Folkeaksjonen ble oppløst. Alta Kraftverk ble satt i drift i 1987.⁶³⁸

638.Bottolfsen 1990:447

KAPITTEL 13

Oppsummering**13.1 REINDRIFTEN**

Reindriften var i Finnmark, også før reindriftsloven av 1978, i praksis en rent samisk næringsform. I perioden 1900-70 utviklet den seg fra en forholdsvis *intensiv* til en mer *ekstensiv* form. Denne omleggingen var bevisst, og 1950-årene var preget av en *oppløsning* av den tradisjonelle reindriftsformen. Dette innebar en overgang fra naturalhusholdning til pengehusholdning, hjordene ble mindre og de ble voktet mindre. Bruken av arealet er slik det var fra gammelt av.

Bestanden har alltid variert mye. Men i mellomkrigstiden var den neppe over 80 000 dyr. Etterkrigstiden har vært preget av en større *ekspansjon*. Beitene er mange steder for hardt *beskattet*. Hver km² land som går tapt p.g.a. veibygging, tettstedsutvikling e.l. betyr dessuten tapt beite for 5 rein. Til gjengjeld har reindriften vunnet en god del land fordi bruken av utslåtter nærmest er opphørt og fordi mange gårder er forlatt.

Når det gjelder bruken av land generelt, kan vi konstatere at det *bare* er reinen som kan omdanne lavbeitene til menneskemat. Videre har dvergbjørk-kreklingheiene *liten* verdi for bufé, men *stor* for rein.

13.2 JORDBRUKET

Jordbruket var i hele perioden preget av husdyrhold og fôravl. Typisk var den store bruken av *utslåtter*. De var ofte spredt over et stort område, og kunne ligge langt fra hjemmemarken. Ennå i mellomkrigstiden kunne man karakterisere jordbruket mange steder som et *høstingsbruk*. Bruken av utmark fortsatte etter krigen, men fikk stadig mindre omfang. Et annet typisk trekk var næringskombinasjonen jordbruk-fiske. Det var en alminnelig oppfatning, både før og etter krigen, at få kunne leve av jordbruk alene. Etterhvert vant også andre kombinasjoner frem.

Mellomkrigstiden representerte på den annen side et gjennombrudd for det *moderne* jordbruk. Det var en markert overgang til større bruk, og det ble tatt mer rasjonelle metoder i bruk, bl.a. ble det satset mer på å utvikle hjemmefjorden. Denne utviklingen er påtakelig i de beste jordbruksstrøkene. Ved kysten foregikk en annen utvikling. Der gikk man mer og mer vekk fra jordbruk, særlig kombinasjonsdriften. Etter krigen aksellerer denne utviklingen.

Bruken av utslåtter har, tross denne utviklingen, hatt langt større betydning enn hva som kommer frem ved første øyekast. Det er for det første vanskelig å få tak i den totale mengden av utslåtter. Dette henger bl.a. sammen med at mange *ikke hadde grunneierforholdet* i orden. Særlig gjelder det mellomkrigstiden. Dessuten ble ikke alle utslåtter høstet årvisst. Og for det andre hadde de en økonomisk verdi som var langt større enn bare fôrverdien: utmarkshøsten var nemlig med på å *dempe* svingningene i høyproduksjonen.

Det er vanskelig å gruppere enkeltindivider etter *etnisk tilhørighet* da det ikke er alle som vil vedkjenne seg sin identitet. Vi har også områder og kommuner hvor befolkningen er så blandet at det er vanskelig å trekke klare grenser mellom befolkningsgruppene. I enkelte områder kan vi imidlertid identifisere dem. For det første har vi folketellingene som forteller oss noe om den *regionale fordelingen* til de forskjellige etniske gruppene. For det andre har vi forskningsundersøkelser som går rett på en bestemt etnisk gruppe. Ut fra disse kan vi omtale f.eks. Rognsund, indre

Laksefjord, Masi og Polmak som samiske områder. Tilsvarende er Børselv, Bugøyenes, Vestre Jakobselv m.fl. kvenske. Og for det tredje har vi intervjuer som kommer inn på etniske grupperinger, som at befolkningen i øvre Alta besto av kvener og nordmenn.

Når det gjelder bruken av utslåtter og surrogatfôr, er det vanskelig å finne noe klart skille mellom befolkningsgruppene i mellomkrigstiden. Forskjellen ser også ut til å minske dess lenger ut mot havet vi kommer. En *klar forskjell* ligger imidlertid i den *relative* fordelingen, både m.h.t. bruken av utslåtter og jordbruk generelt. Samene var *mest* avhengige av primærnæringene (reindrift, jordbruk og fiske). Kvenene var omtrent like avhengig av jordbruk som samene, og noe mindre av fiske. Nordmennene var lite avhengig av jordbruk, men desto mer av fiske og *moderne* yrker, som innen bergverk, kraftverk og samferdsel. Derimot ville det i absolutte tall være som f.eks. i 1920, like mange nordmenn knyttet til jordbruk som samer, mens tallet for kvenene står noe tilbake for disse igjen.

Februk er gammelt både i samiske og norske områder, mens kultivering av jorden *tradisjonelt* er knyttet til kvenene. Moderniseringen ser ut til å ha kommet først til norsk-kvenske strøk, særlig der jordbruket sto sterkt fra før. Blant samene på innlandet utviklet også jordbruket seg sterkt i mellomkrigstiden, men det ser ut til at bruken av utslåtter hang lenger igjen her i etterkrigstiden. Derimot skulle sjøsamene henge «flekkevis» igjen. Forskjellene skulle altså ikke ligge så mye i etniske som i *regionale forskjeller*. Disse hang igjen sammen med faktorer som kapitaltilgang, innsikt, isolasjon, jordmangel.

13.3 FISKERIENE

Moderniseringen av fiskeflåten var i full gang alt før 1920. Vi fikk helårsfiskeren som måtte satse fullt ut på fisket. Dette medførte en *overgang* fra kombinasjonsdrift til fiske som eneyrke. I rom var denne utviklingen mest merkbar i byene og de større fiskeværene, i tiden etter 1945. En følge av moderniseringen var en økende *sentralisering* av bosetningen, og videre innebar den at fornorskningen skjød fart.

Mange fjordfiskere derimot ble nærmest «presset» over i jordbruket da de ikke klarte seg så godt i konkurransen. At pomorhandelen opphørte under og rett etter 1. verdenskrig, innebar dessuten en ekstra belastning for alle som drev med små båter. Mange led store tap. At de fikk dårligere økonomi førte også til at de ble liggende enda mer på etterskudd i forhold til havfiskerne. Det oppsto et klart *økonomisk skille* mellom de to fiskergruppene. Det var også inne i fjordene og på mindre steder at kombinasjonsdriften fortsatte etter 1945.

Med seksringer og åttringer drev man et fiske så nært land som mulig. Fra før og under 1. verdenskrig da motorbåten ble vanlig, har man søkt seg lenger og lenger ut. I 1920-årene begynte man å *drifte på bankene*, og noen dro helt opp til Bjørnøya og Svalbard. M.a.o. skjedde det en kolossal økning av bruksområdet: Tilgjengelig havareal ble langt større enn Finnmarks landareal.

Alle kilder tyder på at fisket var *hovednæringen* for alle etniske grupper. Men moderniseringen ser ut til ha slått først igjennom hos nordmenn og kvener: i Nord-Varanger var f.eks. kvener foregangsmenn. Noen sjøsamiske områder klarte derimot ikke å takle den «forandringens vind» som feide over Finnmark. Men også her var det regionale forskjeller, vestfylket klarte seg bedre enn østfylket.

13.4 UTMARKSNÆRINGER

I 1948 fastslo Gjenreisningsnemnda at Finnmarks befolkning i adskillig utstrekning var henvist til å skaffe seg inntekter av *jakt, fangst, bærplukking og innlandsfiske*.

Andre utmarksressurser var *torv* og *skog*. Fra gammelt av og helt opp til moderne tid, har disse binæringene vært drevet i *livbergingsøyemed* og de har også skaffet betraktelige *kontantinntekter*. Særlig har det siste aspektet vært viktig for reindriftsutøvere og jordbrukere. På kysten skaffet fisket kontantene, mens binæringene var nødvendig for kostholdet. Salg var det lite av der, og derfor er det vanskelig å få tak i verdien av disse næringene. I innlandet er det noe lettere, og vi vet f.eks. at binæringene tilsammen kunne utgjøre opptil 80% av enkelte reindriftssamers inntekter. De ville likevel betrakte seg som reindriftssamer.

På kysten kom bruken av utmarksressurser til å gi utøverne litt av et fattigdomstempel. Dette var noe de *måtte gjøre* for å skaffe seg mat og brensel. Man sluttet f.eks. med *torvstikking* i Hasvik da økonomien bedret seg. Helårsfiskeren fikk også liten anledning til å drive med bi-næringer.

Jakt og fangst av land- og sjøpattedyr *gikk tilbake*. Rovdyrjakt var omtrent opphørt rundt 1950. I de indre strøk holdt harejakten seg så noenlunde oppe, og elgjakten økte i betydning. Her kom også bærplukking, rypejakt og innlandsfiske til å spille en *stor rolle* gjennom hele perioden vi behandler. Dette har klar sammenheng med *ressurstilgangen*. På kysten var landressursene mere begrenset. Både store og små pattedyr var dessuten sterkt desimert, og sjøfuglbestanden var utsatt for en hard beskatning.

Etter krigen har *konkurransen* om ressursene i innlandet vært *økende*. Dette henger sammen med økende fritid og større velstand. Mens utnyttelsen av utmarksressursene fremdeles kan ha stor økonomisk betydning for enkelte familier, grender eller bygdelag, kan det for andre være vanskelig å sette noen klar grense mellom økonomisk utbytte og fritidsbeskjefligelse. For storparten av Finnmarks befolkning gir nettopp naturen idag *trivsel og fritid*. Et tydelig utslag er hyttebyggingen som økte sterkt i 1960-årene.

13.5 KOMMUNIKASJONER, BERGVERKSDRIFT, KRAFTVERK OG SKOGSDRIFT.

Et fellestrekk ved disse virksomhetene er at utbygging og drift var og er helt avhengig av *kapital* utenfra. I hovedsak var det statlig kapital. Innen bergverksdrift er det imidlertid investert mye privat kapital, både fra Sør-Norge og utlandet. Selv innen skifernæringen kom sørnorsk kapital inn før 1940.

Et annet fellestrekk er at virksomhetene er av relativ *ny dato*, fra 1800-tallet, men den sterke veksten inntraff først på 1900-tallet. For utnyttelsen av vannkraften i hovedsak så sent som etter 1945.

Innen bergverksdriften er det også bare innen skifernæringen i Alta og jernmalmutvinningen i Sør-Varanger at produksjonen har vært opprettholdt gjennom hele perioden 1920-70. Annen virksomhet, særlig kobbergruvene, har vært av relativt *kort varighet*, på grunn av lite drivverdige forekomster og lave priser på verdensmarkedet.

For Alta og særlig Sør-Varanger har bergverksdriften imidlertid vært av overordentlig betydning. I Sør-Varanger var også skogsdriften svært omfattende med store *moderne sagbruk*, drevet av enten staten eller finansinteresser sørfra.

En annen side ved bergverksdriften i Sør-Varanger var den rolle den var påtenkt i *fornorskningsarbeidet*. Det er heller ingen tvil om at A/S Sydvaranger var den viktigste faktoren bak utviklingen av Sør-Varanger fra å være en samisk/kvensk kommune til en norsk, både etnisk og kulturelt. Det tok mindre enn 20 år.

Kommunikasjonene var den viktigste fornorskningsfaktoren. Både om veier og telegraf/telefon het det at de måtte utbygges selv der det ikke var økonomisk forsvarlig, av såkalt *nasjonale grunner*. Det vil si, sikre Finnmark for Norge etnisk,

kulturelt og politisk. Et utslag av dette var at arbeiderne på veianleggene ble pålagt å snakke norsk.

Et annen sentral tanke var at der veien kom *fulgte næringslivet etter*. I mellomkrigstiden ble også veibygging brukt for å løse det store arbeidsledighetsproblemet. Det var samme tankegang som lå bak ønsket om å utbygge vannkraften. Paradoksalt nok var man svært tidlig ute, med Europas første kommunale vannkraftverk i Hammerfest i 1891, men p.g.a. mangel på både kommunal og privat kapital i Finnmark ble det lenge bare med planene. De første prosjektene kom igang i 1939, men ble forsinket av krigen. Den storstilte vannkraftutbyggingen begynte i 1945 og kulminerte med utbyggingen av Alta-Kautokeinovassdraget.

I etterkrigstiden har den fortsatte utbyggingen av kommunikasjonene med nye veianlegg og flyplasser, gruvevirksomhet og særlig kraftverk ført til *konflikt* med naturverninteresser, fritidsformål og reindriften. I tid ligger de store konfliktene utenfor perioden. Det er vanskelig å få øye på lignende konflikter før 1970, noe som nok hovedsakelig skyldtes at krav og ønsker gikk i stikk motsatt retning. Folk *ønsket* veier, strøm og nye arbeidsplasser.

KAPITTEL 14

Rettsoppfatninger i Finnmark

Falkenberg skrev i 1938 at: «den dag idag har neppe halvparten av finnene ved fjorden grunneierforholdet i orden.»⁶³⁹ Sverre Eilertsen sier at i Alta og Talvik var det «de som ikke engang hadde skjøte på hjemmemarken».⁶⁴⁰

Salamon Klemetsen forteller at i mellomkrigstiden hadde hver familie i Reinelv (Nordkapp kommune) sine slåtter. Men de eide ikke slåttene, de hadde bare hevd på dem. Det eksisterte en stilltiende overenskomst mellom familiene om å respektere hverandres hevd. For å oppnå hevd på et stykke jord fulgte man følgende enkle prinsipp: «De som kom først til mølle, fikk først malt.»⁶⁴¹

Hver familie hadde sine plasser, og man var svært påpasselig med ikke å komme inn på naboens torvtak, vedteig eller utslått, forteller Peder A.Persen om forholdene i Stabbursdalen, Beukop og Igeldas i mellomkrigstiden og i de første årene etter krigen.⁶⁴²

I Kamøyvær hadde hver familie sine områder som de slo høy på, og som de oppfattet som sine, forteller Ivar Iversen: «Dette ble oppfattet som hevd etter mange år. Man opparbeidet seg egentlig hevd for å slå der og der i i utmarka, selv om man ikke hadde noe formelt papir på det. Naboene oppfattet det på samme måte.»⁶⁴³

I Tufjord på Magerøya brukte folk alle grønne plasser og viker langs hele fjorden til utmarksslåtter. Hver familie hadde sine teiger på disse stedene.⁶⁴⁴

I Rognsund hadde de enkelte familiene «utvikla ein slags hevdsrett til visse område», og i 1920-årene ble slåttene utmålt, «nærmest etter gamal hevd», skrev Kolsrud i 1943.⁶⁴⁵

Med grunnlag i slike utsagn må vi anta at hevdsskikken var alminnelig over hele Finnmark, særlig i mellomkrigstiden. Mange drev jordbruk uten å ha formell eiendomsrett i orden. På den annen side er det tydelig at man oppførte seg som om denne retten eksisterte. Folk respekterte m.a.o. hverandres hevd.

Hevd ble i slike situasjoner oppfattet som likeberettiget med formell eiendomsrett. Dette fremgår f.eks. av at strid om hevdvunne slåtter kunne sette like sterke følelser i sving som om de var privat eiendom.

Falkenberg skrev i 1938, at få «har før i det siste hatt eiendomsrett til jorden. Som følge derav opstod det undertiden tvist om benyttelsen av et sommersete, sier Peder Larsen i Reinanvik. Konflikten kunne da bli av den art, at myndighetene måtte gripe inn, og hvis ingen av partene hadde amtssedler eller regjerings skjøter å vise for sig, kunde avgjørelsen være vanskelig å treffe. På den annen side var det skikk, når en eller annen blev trett av sitt sommersete, å overlate det til venner eller bekjente, som vilde ha det til eget bruk.»⁶⁴⁶

I følge Ivar Iversen var det slik i Kamøyvær, at hadde man «slått nå et sted i endel år, så måtte ikke en annen prøve seg. Da ble det nabospetakkel.»⁶⁴⁷

Torvplasser ble også omfattet av hevdsskikken. Men her må man skille mellom hva vi her kan kalle privat (det som gjaldt en enkeltperson eller familie) og felles

639.Falkenberg 1938:68

640.Sverre Eilertsen 1987

641.Salamon Klemetsen 1988

642.Peder A.Persen 1987

643.Ivar Iversen 1987.

644.Edgar Ingebrigtsen 1987

645.Edgar Ingebrigtsen 1987

646.Falkenberg 1938:66

647.Ivar Iversen 1987

hevd. I Reinelv hadde den enkelte familie hevd på sin torvplass.⁶⁴⁸ Det samme var tilfelle i Tufjord på Magerøya.⁶⁴⁹

Derimot var myrene i Ytre Tana betraktet som felleseie, og alle deltok i torving.⁶⁵⁰ I dette tilfelle var også driften felles. Det er mulig at det samme var tilfelle i Akkarvik og Nuvsvåg. Fra Akkarvik heter det at alle måtte delta i arbeidet.⁶⁵¹ I Nuvsvåg deltok hele familien i torvarbeidet, og man kunne gjøre byttarbeider.⁶⁵² Man hadde antagelig en ordning hvor de som ikke deltok i torving, hjalp til med noe annet.

Privat eiendom var altså grunn som enten hadde offentlig godkjenning eller naboens godkjenning. Med offentlig godkjenning menes her tinglyste eiendommer. Med nabo menes her også bygdelag o.l. Når det gjaldt torvtak eller vedteiger som ble utnyttet av lokalsamfunnet i fellesskap, måtte dette bli godkjent av andre lokalsamfunn. F.eks. forteller Peder A.Persen at hvert eneste bygdesamfunn skulle ha sine vedteiger der de bodde. Beukop-folket hadde sine teiger opp under fjellet ovenfor bygda, og der kom ingen andre.⁶⁵³

Det meste av bær vokser på statsgrunn, og inntil 1953 var det fritt for alle å plukke. Men bær på privateiendom «tilhører etter brukernes oppfatning grunneieren», skriver Ericka T. Helskog i 1978. Bær betydde her multer, for med tyttebær og blåbær tok man det ikke så nøye.⁶⁵⁴

Peder A.Persen forteller at nærområdene «var inndelt i faste brukssoner. Vi fra Beukop plukket bare på nordsida av Stabbursdalselva. Både multer, blåbær og tyttebær var gjenstand for fellesthøsting, og folk fra andre kommuner var med på den.» Faste brukssoner for fremmede var ikke tilfelle i Beukop. De plukket sammen med venner og familie.⁶⁵⁵

«Vilt var i likhet med bæra en fri ressurs som alle kunne utnytte», skriver Ericka T. Helskog.⁶⁵⁶ Men mange steder, bl.a. i Porsanger, hadde det «dannet seg brukssonegrenser mellom de forskjellige bygdelag, grender og til dels ned til familienivå», skriver Bjørn Aarseth i 1976.⁶⁵⁷ Dette skulle gjelde all jakt, men for rypenes del synes soneinndelingen å ha blitt tatt lettere på: «Den som kom først til et område etter at snøen hadde lagt seg og satt opp snarene, fikk som regel bruke det. De som hadde fangstgammer, var gjerne de første i vedkommende område. For geværjakten var det ingen sonegrenser. Jegeren jaktet helst utenfor det terreng hvor snarene hans sto.»⁶⁵⁸

Fra Rafsbotn fortelles det at jegerne delte terrenget mellom seg, og de gikk ikke inn på andres felter.⁶⁵⁹ Adolf Steen skrev i 1963 at et sentralt poeng ved fisket i elvene og vannene ved Masi, var at det var felles, og at enhver kunne fiske hvor han ville.⁶⁶⁰ Når det gjelder bær, vilt, egg og dun kan man bare unntaksvis snakke om privat eiendomsrett. Først og fremst vil det være tale om privateide bærmyrer som

648.Salamon
Klemetsen
1988

649.Edgar Ingebrigtsen 1987

650.NEG 20649 Ytre Tana

651.NEG 21113 Akkarvik i Sørøysund

652.NEG 21365 Nuvsvåg i Loppa

653.Peder A.Persen 1987

654.NO 1978 18A:186

655.Peder A.Persen 1987

656.NO 1978 18A:186

657.Skaidiprosjektet 1975-76. Samisk-etnografisk delrapport s 24

658.ibid s 24

659.NEG 21308 Rafsbotn 1969

660.Steen 1963:81

på Tamsøya. Til noen eiendommer følger det med bær-, jakt- og fiskerettigheter: «Jakt og fiske tok man det ikke så nøve med før, men nu holder man på rettigheten», heter det f.eks. fra Skallelv i 1970.⁶⁶¹ Bærrettigheten (først og fremst for muldebær) derimot var noe man alltid har holdt på. Enkelte egg- og dunvær var (og er) også i privat eie.

Mange har oppfattet statsgrunn som fri, at den sto til befolkningens fulle og frie benyttelse. «Ingen hevdet jaktrett og ingen løste jaktkort på statens grunn», heter det fra Akkarvik om forholdene før siste krig.⁶⁶²

Peder A. Persen kommer med en lignende uttalelse: «Det ble aldri søkt eller spurt myndighetene om noe. Det gjaldt både om vi satte ut sjørret- eller sjørøye-garn eller om vi satte opp fangstgarn på fjellet».⁶⁶³

En vanlig påstand idag er: Her er mye fritt land hvor man kan fiske og plukke bær uten å bli jaget bort.⁶⁶⁴

Uansett hvilken oppfatning folk i Finnmark hadde om retten til ressursene i fylket, førte store avstander og dårlige kommunikasjoner i mellomkrigstiden i praksis til at de enkelte lokalsamfunn hadde kontroll over ressursene i sitt nærområde. Etter krigen forandret dette seg radikalt på grunn av bedre kommunikasjoner og økt velstand og fritid.

Det som befolkningen i de enkelte lokalsamfunn hadde opplevd som sitt (som sin bærmyr, sitt fiskevann, sitt jaktområde), ble det nå stilt spørsmål ved av andre grupper som turister, hytteeiere, folk fra andre lokalsamfunn o.l.

Da jordbrukerne etter krigen fant det mer lønnsomt å utnytte innmarken bedre i stedet for å bruke utslåtter, samtidig som formell eiendomsrett ble mer vanlig, gikk hevdskikken etter hvert i oppløsning.

Antall bruk gikk også tilbake etter krigen. Sammen med minsket bruk av utmark førte dette til at mye jord ble fri. Bjørn Aarseth uttaler f.eks. i 1976 i forbindelse med eventuell utbygging av Skaidivassdraget at: «De jordbrukende samers seterbruk var stort sett også opphørt ved midten av vårt århundre. Bruken av utslåtter på fjellmyrene opphørte omtrent samtidig.»⁶⁶⁵

At arealet med utmark i jordbruks øyemed gikk tilbake, førte imidlertid til konflikter mellom fastboende og reindriftseiere om retten til land og vann. «Fra ca. 1960 mistet vi fastboende alle våre rettigheter til reindriften», sier Peder A. Persen.⁶⁶⁶

Stridende rettsoppfatninger kommer også tilsyne i Odd Erling Smuks utsagn fra 1987: «Hensynet til reindriften må gå foran alt annet når det gjelder arealbruken i de samiske områder. Det er ikke tvil om at det er reindriften som gjennom sin bruk har den sterkeste rett til områdene».⁶⁶⁷

Alt i 1840 ble satt frem krav om eksklusive rettigheter til sjøfisket for lokalbefolkningen i Finnmark. I dette tilfellet gjaldt det Magerøya og Porsanger.⁶⁶⁸ Statsarkivet i Tromsø fra Porsanger ble det f.eks. i 1898 stilt krav om forbud mot seifiske, som kunne oppfattes i samme retning.⁶⁶⁹

661.NEG 21572 Skallelv 1970

662.NEG 21120 Akkarvik 1968

663.Peder A.Persen 1987

664.Salamon Klemetsen 1988

665.Skaidiprojektet 1975-76. Samisk-etnografisk delrapport s 23

666.Peder A.Persen 1987

667.Finnmark Dagblad 25.5.1987. Formann i NRL, Odd Erling Smuk, i sin åpningstale på NRL's 40. årsmøte.

668.Finnmarken Amt. Journalsaker. Pk. 177 1835-1841. J.nr. 624 (1841).

669.Hanssen 1986:331. Fiskerne i Porsanger krevde forbud mot bruk av seigarn før 1.september.

Dette mente fiskeriinspektør Gerhard Sørensen var et forsøk fra hjemmefiskerne på å holde fremmede fiskere borte.

Oppfatningen av at fisken i havet tilhørte befolkningen i et bestemt vær eller fjord, var neppe representativt for det store flertall av fiskere, hverken på 1800-tallet eller i moderne tid. Den alminnelige oppfatning har inntil våre dager vært at ingen eide fiskeressursene, og at det sto alle fiskere fritt å utnyttelse dem.⁶⁷⁰ Dette synet kommer f.eks. til orde ved en uttalelse fra Skarsvåg Fiskarlag i 1985: La oss ikke komme dithen at alle fiskevær langs finnmarkskysten krever sine spesielle fiskeplasser etter mottoet: Her bor vi – det er vårt hav og vår fisk.⁶⁷¹

Men særlig på 1980- og 90-tallet er det likevel en klar tendens blant kystbefolkningen i Finnmark, til å forlange eksklusive rettigheter for lokalbefolkningen til havområdene. Ett eksempel på slik endret rettighetsoppfatning er kravet om at fisk fanget utenfor finnmarkskysten skal landes i Finnmark.

670.Finnmark 1979:335

671.Skarsvåg Fiskarlag 1985. Uttalelsen kom i forbindelse med et forslag fra Tufjord Fiskarlag (på Rolvsøy) om forbud mot bruk av snurrevad innenfor grunnlinjen (12 mil).

Forkortninger, trykte kilder og litteratur

Forkortninger

Amtmann	Beretninger om amtenes økonomiske tilstand-
Helse 1893-1926	Rapport om helsetilstanden og hygieniske forhold i Kistrand fra 1893 til 1926-
DNT	Den Norske Turistforeningens Årbok 1938-
Ffl	Det norske næringsliv. Finnmark fylkesleksikon-
FFF	Fylkestingsforhandlingene-
Innst. 1956	Innstilling fra Samekomiteen av 1956-
Jordsalgsloven 1962	Innstilling om Statens umatrikulerte grunn i Finnmark 1962-
Scheikomiteen	Kommuneinndelingskomitéens endelige tilråding 1962-
Landbruksmelding	Melding fra Finnmark landbruksselskap-
NVL	Norge vårt land-
NEG	Norsk etnologisk gransking-
NSD	Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste-
Medisin	Medisinalinnberetninger for Finnmark-
NGO	Statens Kartverk (Norsk geografisk oppmåling)-
u.s.	uten sted-
u.å.	uten år

Kilder og litteratur

- Forfatter har kopi av mer utilgjengelige kildemateriale som f.eks. materiale i Repvåg Kraftlags arkiv.
- Arbeidsliv og næringsliv i Nord-Norge. Norsk næringslivspublikasjon. Utgave 1: Nord-Norge. Oslo 1950.
- Aune, Leif: Nord-Norges industri og bergverk. Ottar nr. 30 (4)- 1961.
- Balsvik, Randi Rønning: Vardø. Grensepost og fiskevær 1850-1950. Bd 1-2. Vardø 1989.
- Befring, Ottar: Koldbrann på Finnmarksvidda. Finnmark Dagblad 27/10-1993.
- Beichmann, Mona: Forunderlige Finnmark. Oslo 1939.
- Beito, Olav T.: Norske Sæternamn. Oslo 1949.
- Bentzen, Kari: Norving 25 år. 1959-1984. Kirkenes 1984.
- Beretning om amtenes økonomiske tilstand: 1851-55, 1886-90, 1896-1900, 1911-15. Kristiania 1858, 1894, 1903, 1924.
- Berggrav, Eivind: Spennings land. Oslo 1937.
- Beronka, Johan: Vadsø bys historie. Vadsø 1933.
- Bjørgan, Magnhild: Fragmenter av Alta-Talviks historie. Bd I-II. Leirbotn 1969.
- Bjørklund, Ivar og Brantenberg, Terje: Alta-Kautokeinoubyggingen; reindrift og samisk kultur. Ottar nr. 129 – 1981.
- Bjørnland, Dag: Veggen og samfunnet. Vegdirektoratets 125-års jubileum 1864-1989. Vegdirektoratet 1989.
- Bottolfsen, Øystein: Finnmark Fylkeskommunes historie 1840-1990. Finnmark Fylkeskommune 1990.
- Brox, Ottar. Tradisjonell vinterføring i Nord-Norge. I Ottar nr. 36 (2) -1963.
- Christie, Elisabeth (red.): Prestegårdsliv. 2.samling. Forlaget Land og Kirke 1967.
- Danche, Trond M.E.: Opp av ruinene. Gjenreisningen av Finnmark 1945-1960. Oslo 1986.

- Det norske næringsliv. Finnmark fylkesleksikon. Bergen 1952.
- Dieđut. Jordbruksseminar. Nr. 3, 1977.
- Dieđut. Flyttsamekvinnens arbeidssituasjon. Nr. 4, 1979.
- Dieđut. Samiske næringers plass i samfunnsplanlegginga. Nr. 5, 1985.
- Dikkanen, Siri Lavik: Sirma, «Samiske Samlinger», bd VIII. Norsk Folkemuseum/Universitetsforlaget 1965.
- Eidheim, Harald: Polmak og Manndalen i «Samiske Samlinger», bd IV. Norsk Folkemuseum 1958.
- Eriksen, Knut Einar og Niemi, Einar: Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord.1860-1940. Universitetsforlaget 1981.
- Eriksen, Tore: Dalounid-leder Heaika Skum – viddas Don Quijote? Finnmark Dagblad 12/1 – 1993.
- Eriksen, Tore: Flere fugler på samme skudd. Finnmark Dagblad 11/10 – 1993.
- Eriksen, Tore: Reingjerdene skåner naturen. Finnmark Dagblad 2/1 – 1993.
- Evjenth, Håkon: Varangervidda. Den Norske Turistforenings Årbok 1938.
- Falkenberg, Johs.: Bosetningen ved Indre Laksefjord i Finnmark. Optegnelser fra 1938. «Nordnorske Samlinger», Bd. II, Annet hefte. Oslo 1941.
- Fastboendes rettigheter i samiske kyst- og fjordstrøk. Porsanger SLF 1985. Finnmark. Oslo 1979.
- Finnmark. Fylkesplan 1984-87. Høringsutgave. Finnmark fylkeskommune 1983.
- Finnmark. Natur & Næringsliv. Hammerfest 1936.
- Finnmark Dagblad 25/5-1987, 21/10-1993, 5/4-1994.
- Finnmark Fiskarlag 1928 – 1978. Harstad 1978.
- Finnmark Fylke. Naturgrunnlag og økonomi. Transportøkonomisk Institutt 1970.
- Finnmark Skogselskap gjennom 75 år. 1900-1975. U.s., u.å.
- Finstad, Nils: Finnmark – et fylke på flyttefot? Universitetsforlaget 1986.
- Fiskeridirektoratet: Trålfisket. Fiskets Gang nr. 8-1946.
- Fiskerinæring og lokalsamfunn. Skrifter fra Historieseksjonen ved Universitetet i Tromsø nr. 3. Tromsø 1982.
- Fiskerinæringa i Finnmark 1-2. Emnehefte 4. Skoledirektøren/Høgskolen i Finnmark 1977.
- Fixdal, K. : Kommunikasjonene til lands. Den Norske Turistforenings Årbok 1938.
- Friberg, Leif: De grå skipene og de gule bussene. FFR 75 år 1916-1991. Finnmark Fylkesrederi og Ruteselskap 1991.
- Fylkestingsforhandlingene:
- Finnmarkens Amtsthings Forhandlinger 1901. Vadsø 1901.
 - Finnmarks Fylkestings Forhandlinger 1920-48. Vadsø 1920-48.
- Førde, Tor: Sentrale trekk ved utviklinga i Berlevåg 1865-1940. Berlevåg skolekontor 1984.
- Gabrielsen, Hans: Finnmark fylke. Farmand nr. 22-1937.
- Gamst, Leonhard: Loppa øy gjennom tidene og slekten Gamst. Loppa 1967.
- Gamst, Leonhard og Samuelsen, Harald: Loppas historie. Bygdebok for Loppa kommune. Loppa kommune 1983.
- Gamst, Th.: Finnmark under hakekorset. Arendal 1984.
- Gerdhardsen, Gerdhard M.: Statsbåtene. Fiskeridirektoratets skrifter. Serie Fiskeri. Vol. I. No. 3, Bergen 1944.
- Gerdhardsen, Gerdhard M.: Våre Fiskerier I. Mellomkrigstiden. Sak og samfunn. Nr. 6. Bergen 1946.
- Gerdhardsen, Gerdhard M.: Våre Fiskerier II. Under og etter krigen. Sak og Samfunn nr. 8. Bergen 1945.
- Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms. Oslo 1948.
- Gjesvær. Utgitt av Gjesvær skole 1977.

- Gustavsen, Terje: Verket på vidda. A-magasinet nr. 18-1972.
- Hanssen, Einar Richter: Nordkapp – en fiskerikommune. Fra de eldste tider til i dag. Nordkapp kommune 1990.
- Hanssen, Einar Richter: Pomorhandelen i Finnmark. Emnehefte 1. Skoledirektøren/Høgskolen i Finnmark 1977.
- Hanssen, Einar Richter: Porsanger bygdebok. Bd 1. Porsanger kommune 1986.
- Hanssen, Einar Richter: Pro-finske holdninger i Finnmark i mellomkrigstiden. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1974.
- Hanssen, Einar Richter: Repvåg Kraftlag 40 år. 1948-1988. Repvåg Kraftlag A/L 1988.
- Haugen, Anny (red.): Finnmark Husflidlag 50 år. Hammerfest 1960.
- Helland, Amund: Finnmarkens Amt. Bd. 2-3. Kristiania 1906.
- Historisk statistikk 1968. Statistisk Sentralbyrå 1969.
- Hjemmeluftutvalgets innstilling av 1.6. 1982. Alta kommune/Tromsø Museum 1982.
- Hvem Hva Hvor 1958, 1975, 1976, 1981, 1982.
- Innstilling (1959) fra Komiteen til å utrede samespørsmål av 1956.
- Innstilling om lov og forskrifter om Statens umatrikulerte grunn i Finnmark fylke. Avgitt 29. september 1962.
- Irgens, Johannes: En vegmanns erindringer. Vegdirektoratet 1983.
- Iversen, Arvid: Finnmarksvidda kan ødelegges. Finnmark Dagblad 6/4-1993.
- Iversen, Klaus: Krise, utslettelse og nytt liv. Hammerfest etter 1914. Hammerfest kommune 1989.
- Iversen, Thor: Trålfiske. Fiskets Gang nr. 20-1946.
- Iversen, Thor: Trålfiskets historie. Årsberetning vedkommende Norges Fiskerier 1937 – nr. 3, Bergen 1937.
- Iversen, Thor: Utviklingen av fiske og fiskemetoder i Norge. Årsberetning vedkommende Norges Fiskerier 1937 – Nr. 4, Bergen 1937.
- Jakobsen, Ragnvald: Finnmark Fylkesrederi og Ruteselskap 50 år 1916-66. Hammerfest 1966.
- Jordbruket i Finnmark og Nord-Troms. Gjenreisning og framtidsmuligheter. Finnmarkskontorets Landbruksavdeling, Harstad 1946.
- Kjerschow, Peder: Utkast til lov om rendriften. Kristiania 1922.
- Kleven, Sverre O.: Vannkraften – som skal sette hjulene i gang i Nord-Norge. Farmand nr. 22-1937.
- Kolsrud, Knut: Sjøfennane i Rognsund. Opphold 1942. Manuskript 1943. Studia Septentrionalia IV, Oslo 1955.
- Kraft til vekst gjennom 100 år. Norsk elforsyning 1885-1985. Elforsyningens informasjonstjeneste 1985.
- Kommuneinndelingskomitéens (av 1946) endelige tilråding om kommuneinndelingen i Finnmark. Oslo 1960.
- Kvalsund Kraftverks reguleringsområde. Natur- og kulturhistoriske undersøkelser utført av Tromsø museum etter oppdrag fra Finnmark Kraftforsyning. Tromsø Museum 1978.
- Larsen, Anders: Om sjøsamene. Tromsø Museums Årshefter: Humanistisk avd. Nr. 13. Vol. 70, nr. 2 (1947). Tromsø 1950.
- Lilleeng, G.A.: Bygdehistorie. Vestre Jakobselv. Varanger-Finnmark. Vadsø 1937.
- Lindkvist, Knut Bjørn: Fra fisk til turisme – de gjenstridige omgivelsene for fiskerisamfunn. Foredrag ved Nordisk Sommeruniversitet, Jyväskylä 1993.
- Lunde, Aage: Sør-Varangers historie. Vadsø 1979.
- Lyftingsmo, Erling: Litt om kyst-sommerbeita i Finnmark. Særtrykk av «Tidsskrift for Det Norske landbruk». 68. årgang, hefte 7. Oslo 1961.

- Lyftingsmo, Erling: Reindrift og vassdragsreguleringar. Tidsskrift for det Norske Landbruk. Det Kgl. Selskab for Norges Vel, 1962.
- Mehamn 1919-1969. Gamvik kommune 1969.
- Melding fra Finnmark landbruksselskap. 1952, 1954.
- Mikkelsen, Arnfinn: Den finske innvandringa til Porsanger. Utgitt av Porsanger skolestyre. U.å.
- Moen, Kjell: Tana – vårt beste laksevassdrag. Ottar nr. 185 (2)-1991.
- Myhre, Bjarne: Sørøysund (heimstadoppgave). U.s. 1957.
- NAF. Avd. Hammerfest-Karsjøk 50 år 1934-1984. Hammerfest 1987.
- NAF Veibok 1961. KNA og NAF.
- NAF Veibok 1976, 1992. Norges Automobil-Forbund 1976, 1992.
- Nagell, Otto m/flere (red.): Det Norske Vegvesens historie 1820-1940. Bd III. Oslo 1950.
- Nesheim, Asbjørn: Lappisk fiske og fisketerminologi. Lapponia. Studia Septentrionalia III. Oslo 1947.
- Nesheim, Asbjørn: Traits from life in a sea-lappish district. Nordnorske Samlinger. Bd VI. Annet hefte. Oslo 1949.
- Nordberg, Hans S.: Bekjempelse av parasitter. Ottar nr. 161 (4)-1986.
- Nord-Norge. Næringsliv og økonomi. Studieselskapet for nord-norsk næringsliv. Skrift nr. 18-1956.
- Nord-Norge. Næringsliv og økonomi. Langtransporten i Nord-Norge. Samferdselsdepartementet og Studieselskapet for nord-norsk næringsliv. Skrift nr. 26-1961.
- Nord-Norge. Næringsliv og økonomi. Turistnæringen i Nord-Norge. Nord-Norges reisetrafikkforbund og Studieselskapet for nord-norsk næringsliv. Skrift nr. 23-1959.
- Nord-Norge i manns minne. Daglegliv ved hundreårskiftet. Oslo 1973.
- Norges Geologiske Undersøkelse nr. 204. Norges gruver og malmforekomster II Nord-Norge. Universitetsforlaget 1964.
- Norges offisielle statistikk:
- Norges Bergverksdrift 1918-57. Kristiania, Oslo 1921-1958.
 - Folketellingen i Norge. 1.desember 1920. Kristiania 1922.
 - Folketellingen i Norge. 1.desember 1930. Oslo 1932.
 - Jaktstatistikk 1969. Oslo 1970.
 - Jordbrukstillingen i Norge 1939. Oslo 1941.
 - Jordbrukstillingen i Norge 1949. Oslo 1950.
 - Jordbruksteljing i Noreg 1959. Oslo 1962.
 - Norges Fiskerier 1937. Oslo 1939.
 - Norges Fiskerier 1950. Oslo 1952.
 - Samferdselsstatistikk 1991. Oslo 1993.
 - Norges Telegrafvesen 1920-21. Kr.a. 1922.
- Norge vårt land. 3.utgave. Oslo 1950.
- Norsk Lovtidende 1.Avd. Nr 40-1898, nr. 21-1907, nr. 52-1922, nr. 16-1928, nr. 35-1930, nr. 20-1933 og nr. 8-1935.
- Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste. Universitetet i Bergen: Kommunedatabasen. Jordbrukstillinger 1918-69.
- Norske Kraftverk I-II. Teknisk Ukeblads forlag 1954-66.
- Nygaard, William og Lorange, Erik (red.): Fra gjenreising til nyreising. Oslo 1950.
- Norske Gaardnavne. Bd XVIII Finnmarkens Amt. Kristiania 1924.
- NOU 1978: 18A og 18B. Finnmarksvidda.
- NOU 1984:18. Om samenes rettsstilling.
- Olsen, Håkon H.: Bygdebok for Hasvik. Hasvik kommune 1965.

- Paine, Robert: Coast Lapp Society. Bd 1-2. Tromsø 1957 og 1965.
- Paine, Robert: Social Construction of the «Tragedy of the Commons» and Saami Reindeer Pastoralism. Acta Borealia nr. 2-1992.
- Paulaharju, Samuli: Finmarkens folk. Stockholm 1973 (finsk utgave: Ruijan Suomalaisia. Helsinki 1928).
- Paulaharju, Samuli: På Finnmarkens yttarste øer. Luleå 1982 (finsk utgave: Ruijan aarimmaisilla saarilla. Borgå 1935).
- Pedersen, Steinar: Laksen – Tanadalens fremste ressurs. Ottar nr. 185 (2)-1991.
- Petterson, Arild: Finnmark i krig. Emnehefte nr. 21. Skoledirektøren i Finnmark 1984.
- Petterson, Arild: Skiferdrift i Alta. Emnehefte nr. 2. Skoledirektøren/Høgskolen i Finnmark 1977.
- Plan for Magerøyas elektrisitetsforsyning. Reppvåg kraftanlegg. Finnmark fylkes elektrisitetsforsyning 1940.
- Plan for utbygging av Porsa kraftverk med 66 kV linjer. Finnmark fylkes elektrisitetsforsyning 1956.
- Qvigstad, Just: De lappiske stedsnavn i Finnmark og Nordland fylket. Oslo 1938.
- Qvigstad, Just : Lappene i Finnmark. Den Norske Turistforenings Årbok 1938.
- Rafto, Torolf: Telegrafverkets historie 1855-1955. Bergen 1955.
- Reinton, Lars: Sæterbruket i Noreg. Bd 1. Oslo 1955.
- Sami Ællin. Sameliv. Samisk Selskaps Årbok 1953-55, 1956-58, 1964-66.
- Sara, Mathis Johansen: Reindriftens hverdag. Finnmark Dagblad. 22/10-1993
- Schølberg, R. M.B.: Nord-Norges framtid – dets kommunikasjoner. Farmand nr. 22-1937.
- Sigstadstø, Gunnar: Jordbruksproblemer i indre Finnmark. Foredrag ved Den nordiske samekonferansen i Jokkmokk 1953. Oslo 1957.
- Sivertsen, Jørgen: Hammerfest 1789 – 1814. Hammerfest kommune 1973.
- Skogland, Terje: Reinens atferd. Ottar nr. 195 (2)-1993.
- Skougaard, Joh.: Det norske veivæsens historie 1820-1914. Bd II. Kristiania 1914.
- Skaar, Johs. (red.): Berlevåg 1800-1950. Berlevåg kommune (1954).
- Skaidiprosjektet. Vurderinger av skadevirkninger og ulemper. Forundersøkelser v/ Tromsø Museum 1974-75 på oppdrag fra Porsa Kraftlag A/S. Rapportene forfattet 1975-76.
- Småviltjakt i Finnmark 1989-90. Finnmark Jordsalgskontor u.å.
- Solhaug, Odd: Gjenreisninga av Finnmark. Emnehefte nr. 15. Skoledirektøren/Høgskolen i Finnmark 1982.
- Spilling, Knut: Om odelsrett og jordforhold i Finnmark. Horten 1937.
- Statistisk fylkeshefte for Finnmark 1973, 1980. Statistisk Sentralbyrå 1973, 1980.
- Statistisk Årbok 1984. Statistisk Sentralbyrå 1984.
- Steen, Adolf: Masi i «Samiske samlinger» bd VI. Norsk Folkemuseum 1963.
- Steffensen, Jens: Trålfiske på samvirkebasis. Fiskets Gang nr. 44-1946.
- Store Norske Leksikon. Kunnskapsforlaget 1979.
- Stortingsforhandlingene 1932. Ot. prop. nr. 28. Innst.O.VI.
- St.prp. nr. 136 (1969-70). Tillatelse for FFE til overføringer og reguleringer m.v. i Adamselv og Frierfjordelv.
- Strøm, Jan (red.): Norsk Fiskeri- og Fangst-Håndbok. Bd. I. Oslo 1949.
- Trekk fra forsvarets historie i Finnmark. Alta Bataljon 1991.
- Tromsø Museums rapportserie. Altakraftverkene. Kulturhistoriske registreringer og vernetiltak 1981. Kulturhistorie nr. 2. Institutt for museumsvirksomhet. Tromsø 1982.
- Tønnesen, Sverre: Retten til jorden i Finnmark. Universitetsforlaget 1979 (2.utgave).

- Ultima Thule 1985. Utgitt av Måsøy historie- og museums lag.
- Utsi, Nils: Gjerder i reindriften – er det bærekraftig utvikling? Finnmark Dagblad 29/12-1992.
- Valle, Ole: Finnmark. Fagbiblioteket fri lesning nr. 84. Oslo 1949.
- Varanger Årbok 1981.
- Vegfolk forteller. Vegminner fra Finnmark. Norsk Vegmuseum og Statens vegvesen Finnmark 1991.
- Vorren, Ørnulv: Finnmarkssamenes nomadisme. I-II. Oslo 1962.
- Vår kirke i nord. Årbok for Hålogaland. 1970.
- Westrheim, Sonja: Seterdrift i Finnmark. Universitetet i Oslo 1978.
- Wikan, Steinar: Kolonisering og bureising i Pasvik. Oslo 1980.
- Ytreberg, Nils A.: Finnmark Landbruks selskap 1859-1959. Vadsø 1959.
- Ytreberg, Nils A.: Handelssteder i Finnmark. Trondheim 1942.
- Ørvik, Nils: Sikkerhetspolitikken 1920-1939. Bd II. Oslo 1961.
- ØSIGD-prosjektet. Østersida i gamle dager. Børselv skole 1978.
- Øvregard, Per: I samfunnets tjeneste. Telegrafverket fra 1955. Bd 1 1955-61. Telegrafdirektoratet 1988.
- Årbok for Nordkapp 1982.
- Årbok for Rognsund 1973, 1974, 1975. Utgitt av Rognsund skole.

Utrykte kilder

- Bygdeboknemnda i Porsanger, kulturkontoret, Lakselv: Rapport om helsetilstanden og hygieniske forhold i Kistrand fra 1893 til 1926. Avskrift, original i Riksarkivet, Oslo. Medisinalinnberetninger.
- Intervju, telefonsamtaler, samtaler:
- Sverre Eilertsen (Alta), Jens Petter Nielsen (Tromsø), Arvid Petterson (Lakselv), Peder A. Persen (Beukop), Ivar Iversen, Salamon Klemetsen og Gunnar Løkke (Honningsvåg), Edgar Ingebrigtsen (Gjesvær) samt samtaler og intervju utført i forbindelse med arbeidet med Porsanger og Nordkapp bygdebøker.
- Medisinalinnberetninger. Medisinaldirektoratet. Riksarkivet, Oslo. Finnmarkens Amt 1916-17, pk. 552 og Finnmark fylke 1918-19, pk. 553.
- Norsk etnologisk gransking. Institutt for folkelivsgransking, Oslo:
- Lokalhistorisk tradisjonsmateriale, innsamlet av Yngvar Mejland fra slutten av 1950- til begynnelsen av 1970-årene. Ett eksempel nedtegnet av A.M.Jæger i 1948.
- Repvåg Kraftlag A/L` s historiske arkiv, Honningsvåg: Diverse dokumenter vedrørende rettsoppfatninger og kraftverksutbygging.
- Statens Kartverk (Norsk geografisk oppmåling). Landkartdivisjonen, Hønefoss: Landmålernes topografiske beskrivelser 1886-1916 for kommunene Loppa, Nesseby, Polmak, Porsanger, Sørøysund, Talvik og Vadsø.
- Statsarkivet i Tromsø. Finnmarken Amt. Journalsaker Pk. 177 1835-1841. J.nr. 624 (1841).
- Einar Niemi

Del V
Østsamene – ressursutnyttelse og rettigheter

KAPITTEL 1

Innledning**1.1 AVGRENSNING**

Denne framstillingen vil ta for seg østsamene i de fire siidaene de var organisert i; Neiden, Pasvik, Petsjenga og Suenjel. (Om siida-begrepet se f.eks. *NOU 1984:18. Om samenes rettsstilling:72*, Solem 1933/1970:81 ff., Tanner 1929:338 ff.). Framstillingen vil gi en historisk beskrivelse av alle fire siidaer selv om det bare er Neidensiidaens territorium som i dag reiser konkrete norske rettshistoriske spørsmål. Alle fire siidaer var inntil 1800-tallet lokalisert i fellesdistriktet mellom Norge og Russland (Sverige/Norge og Russland/Finland). De grenset opp til hverandre, og deres historie er i vesentlig grad en felles historie. For perspektivets og helhetens skyld er det derfor nødvendig å kjenne til denne felles historien før analysen fokuserer på én utvalgt siida. Denne framstillingen vil i den realhistoriske delen først ta for seg de tre siidaene som lå lengst mot øst og sør. To av dem – Suenjel og Petsjenga – falt etter grensetraktaten av 1826 mellom Russland og Norge helt utenfor

Norges territorium. Den tredje – Pasvik – ble delt på langs av riksgrensen om lag et hundreår senere og helt avviklet på norsk grunn. Deretter vil framstillingen spesielt konsentrere seg om Neiden.

Neiden er i dag ei bygd i den vestlige delen av Sør-Varanger kommune i Finnmark. Siden tidlig i dette århundret har Neiden også være skolesenter i denne delen av kommunen. Bygda ble tatt med på det første utbyggingsprogrammet for statsinternatene i Finnmark, som ledd i den statlige skolepolitikken, der fornorskning var definert målsetting. Fossheim internat i Neiden var sammen med Strand internat i Pasvik de aller første statsinternater som ble reist i Norge, begge i 1905. Den geistlige utbygging skjøt også fart ved århundredskiftet med byggingen av Neiden kapell, vigslet i 1902. Videre ble bygda trukket med i den omfattende utbyggingen av tollvesenet i kommunen, med tolløppsyn fra 1911, samme år som Kirkenes ble eget tollsted. Med utbyggingen av kommunikasjonene etter 2. verdenskrig, bl.a. med mellomriksvei til Finland, har bygdas senterfunksjoner blitt ytterligere forsterket, ikke minst i turistsammenheng der særlig laksefisket i Neidenelva trekker til seg mange turister.

Neiden er altså også det gamle navnet på neidensamenes siida, som ved grenseoppgangen i 1826 ble delt på tvers i to om lag like store deler. Men i motsetning til Pasviksiidaen ble Neidensiidaen, eller rettere den del av siidaen som forble på norsk side, aldri formelt oppløst.

På 1920-tallet ble Pasviksiidaen oppløst hva gjelder den norske tilknytningen. På denne tid var også østsamene i Neiden inne i ei krisetid. Imidlertid forsvant aldri østsamene i Neiden som etnisk gruppe. De har vært etnisitetsbærere like til i dag. De har derfor en spesiell historie ved at den er sammenhengende fram til i dag innen de norske statsgrenser. Dertil kommer den aktualisering som i de seinere år har skjedd omkring neidensamenes rettssituasjon. (Jeg vil i det følgende bruke «neidensamene» synonymt med «østsamene i Neiden»).

De viktigste problemstillingene i framstillingen vil være knyttet til geografisk avgrensning, forhold til naboene og til statsdannelsene og deres bestrebelser på stats- og nasjonsbygging, samfunnsorganisering, ressursutnyttelse og rettigheter, alt sett i et historisk perspektiv. Hovedfokus vil være på de to siste faktorene, *ressursutnyttelsen og rettighetene*.

I Samerettsutvalgets utredning fra 1984 (*NOU 1984:18 Om samenes rettsstilling*) er det redegjort for de ulike grupper samer og de historiske forutsetninger for differensieringen (avsn. 3.1-3.3, likelydende med tilsvarende avsnitt i Samekulturutvalgets første delutredning, *NOU 1985:14 Samisk kultur og utdanning*. Her gis det også en kort oversikt over østsamisk historie (*NOU 1985:14:30-31*). Etter en beskrivelse av utviklingen av reindriften i Sør-Varanger og neidensamenes skjebne i den forbindelse, avsluttes framstillingen av østsamenes historie slik:

«På norsk side er det i dag bare noen få individer som regner seg som skoltesamer. Etterkommerne av skoltesamene, som alltid var få i antall, er for det meste assimilert i den øvrige befolkning. Av den gamle østsamiske kulturform er det bare kulturminner igjen på norsk side».

Denne framstillingen omfatter også tida etter 2. verdenskrig, selv om etterkrigstida bare vil bli behandlet skissemessig. Den vil derfor måtte ta opp til drøfting også siste del av den siterte sluttsatsen. Imidlertid vil jeg alt nå påpeke at østsamene i Neiden gjennom mesteparten av etterkrigstida har hatt en gruppebevissthet og at de også formelt er organisert som etnisk gruppe. Det tør også være kjent at de som gruppe har ført rettssaker det siste tiår for å hevde tradisjonelle rettigheter.

Innledningsvis kan det være på sin plass med en kort oversikt over litteraturen og forskningsstatusen.

1.2 FORSKNINGSHISTORISK RISS

I den etter hvert svært omfattende forskningslitteraturen om samene er østsamene den av de samiske folkegruppene som er viet minst oppmerksomhet (jfr. Storå 1971:24:27ff.). I flere studier og særlig i en rekke reiseskildringer skiller det for øvrig ikke skarpt mellom østsamene på den ene side og andre samiske grupper på den annen side, som russiske samer øst for de østsamiske siidaene og finske skogssamer, som var naboer i sør. På den måten blir en del av studiene som presumptivt skulle gjelde østsamene usikre hva gjelder den spesifikke gruppeprofileringen.

Imidlertid foreligger det en rekke arbeider. De fleste er avgrenset til bestemte fenomen eller kulturtrekk eller til avgrensede geografiske områder, som enkeltsiidaer. De færreste har et syntetiserende siktemål der hele det østsamiske området er tatt med.

Väinö Tanners «antropogeografiske» studie fra 1929, *Skolt-lapparna*, er fortsatt klassikeren blant arbeidene om østsamene. Studien inngikk i det store forskningsprosjektet «antropogeografiska studier inom Petsamo-området». Petsamo hadde tilfalt Finland etter det finske felttoget i Petsamo og Dorpatfreden med Sovjet i 1920 og ble et yndet område for finske samfunns- og kulturforskere. Tanner plasserer østsamene i en vid kulturell, geografisk og historisk kontekst, før han foretar en inngående analyse av østsamenes økonomi, befolkningshistorie og organisasjon. Sjøl om han har et komparativt siktemål, blir hovedvekten lagt på Petsamo-siidaen. De «norske» siidaene Neiden og Pasvik omtales særlig under kapitlet «Livet inom siterna förr och nu», med spesiell vekt på ressursutnyttelsen og årssyklusen. Av disse to siidaene er det Pasvik som får mest oppmerksomhet (s. 103-160); Neiden avspises med bare ca. 10 sider (s. 214-223).

Imidlertid står det fast at Tanners studie fortsatt er det grunnleggende verket om østsamene. Det er unikt og overveldende i dokumentasjonen, der et omfattende feltmateriale basert på overlevert tradisjon aktiviseres i tillegg til arkivmateriale og litteratur. Analysen er tidvis glitrende, preget av dyp innsikt og allment også av sterk sympati og kjærlighet. Men av og til er framstillingen skjemet av innslag av sosialdarwinistisk og deterministisk tankegods – det siste gjelder spesielt analysen av Neiden i mellomkringstida.

Flere andre finske forskere har levert viktige arbeider om østsamene.

T.I. Itkonen skrev over et langt tidsrom – fra ca. 1913 til 1970-tallet – en rekke mindre studier av østsamene med vekt på ulike kulturforhold både av materiell og immateriell art. Blant annet har han utgitt et bind med østsamiske (og kolasamiske) sagn (1931) og en fonetisk østsamisk ordbok (1958). Helmer Tegengrens monumentale arbeid *En utdöd lappkultur i Kemi Lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria* (1952) tar for seg skogssamenes historie og kultur, men er relevant også for østsamene på grunn av det vide historiske og kulturelle perspektivet og fordi samene i Kemi lappmark var østsamenes naboer i sør.

I M.A. Castréns arbeider er det også en del relevant materiale (Castrén 1842; 1852-70), selv om Castrén i hovedsak drev feltarbeid lenger øst- og sørover.

Blant den produktive folkelivsgranskeren Samuli Paulaharjus mange monografier finner vi også en studie av østsamene, *Kolttain mailta* (1921, basert på feltarbeid i 1914), en case study om suenjelssamene, i realiteten den første omfattende spesialstudie om østsamene. Paulaharjus hovedperspektiv er suenjelssamene som skogssamer, der analysen i alt vesentlig er konsentrert om livet i «landsbyen» Suonikylä/Suenjel, den gamle vinterbyen.

Omtrent på samme tid foretok Gustaf Hallström ved Nordiska museet i Stockholm sine feltarbeider i de nordrussiske samedistriktene med hovedvekt på materiell kultur samt tradisjonell religionsutøvelse. Østsamene ble også omfattet uten at

de ble gjort spesifikt til studieobjekt. Det mest omfattende arbeidet er artikkelen «Kolalapparnas hotade existens» (Hallström 1912).

Kustaa Vilkuna utførte flere mindre studier av østsamene, især av deres materielle kultur, den første i 1929, med hovedvekt på pasvik- og petsamosamene.

Den finske forsker som i tillegg til Tanner særlig har studert østsamene, er Karl Nickul, som publiserte studier om suenjel- og petsamosamene fra tidlig på 1930-tallet og like til 1970-tallet. I tillegg til økonomi og årssyklus, har rettighetshistorie stått sentralt hos Nickul (jfr. Nickul i Bergsland 1977:166 ff.). Et hovedarbeid er den inngående studien av Suenjelsiidaen gjennom året 1938, det siste «normale» året basert på den tradisjonelle livsformen, før 2. verdenskrig kastet om på allting, innledet av Vinterkrigen i 1939. Dette arbeidet har også sterk relevans for studier av andre østsamiske siidaer i siste fase av det tradisjonelle samfunnssystemet (Nickul 1948). Endelig bør nevnes den finske etnologen Nils Storås monografi *Burial Customs of the Skolt Lapps* (1971), som i tillegg til en inngående studie av begravelsskikker har en grundig oversikt over østsamenes historie og ressursutnyttelse samt en instruktiv presentasjon av forskningslitteraturen, som også det herværende arbeid har hatt nytte av.

På russisk side er N. Charuzins omfattende arbeid om de russiske samene, *Russikie lopari* (1890), en klassiker, sjøl om det er påvist at Charuzins kildebruk er problematisk ved at han åpenbart ofte foretar noe vilkårlige analogislutninger, f.eks. ved at han benytter materiale om vestlige samegrupper i sine beskrivelser av de russiske samene (jfr. Storå 1971:31).

Arbeider om samene under sovjetregimet var preget av ideologiske overtoner. Dessuten synes de ikke i særlig grad å ha fokusert på østsamene som gruppe. Representativ i så måte er trolig Aleksej Kiseljov & Tatjana Kiseljovas lille bok fra 1979, oversatt til svensk i 1981, *Samerna i Sovjetunionen. Historia, næringsliv, kultur*. (Nærmere om sovjetisk litteratur om samene, se Niemi & Salvesen 1987:87-88, note 2).

Etter krigen har det østsamiske samfunnet i Sevettijärvi nord for innsjøen Enare desidert fått mest oppmerksomhet. Noe av forklaringen er trolig å finne i dette samfunnets dramatiske historie. Sevettijärvi ble det nye bostedet for østsamene som før krigen hadde bodd i Suenjelsiidaen, delvis også i Pasviksiidaen (se nedenfor "*Suenjelsiidaen*" i pkt. 2.5.2). Flere sosialantropologer fra engelskspråklig forskningsmiljø har studert dette lokalsamfunnet og gjennom publisering på verdensspråket bidratt til betydelig oppmerksomhet.

Den første var den amerikanske antropologen P.J. Pelto, med finsk slektsbakgrunn, som drev feltarbeid her i 1958-59. Monografien han publiserte (Pelto 1962) har et visst anekdotisk preg; metoden kan også kritiseres, men den gir et vell av kulturelt og personhistorisk materiale.

Den britiske antropologen Tim Ingold drev et omfattende feltarbeid i Sevettijärvi fra tidlig på 1970-tallet og har levert den til nå grundigste studien av samfunnsorganiseringen her, først og fremst i *The Skolt Lapps Today* (1976), men også i andre studier trekkes inn materiale fra feltarbeidet i Sevettijärvi (jfr. Ingold 1980).

Sevettijärvis spesielle historie har invitert til oppfatninger om dette samfunnet som et slags laboratorium for intensive studier av et folk som «hadde overlevd» eller som «snart ville dø». Dette har gitt ikke bare positive utslag. Et stort skandinavisk forskningsprogram pekte ut Sevettijärvi som et kulturelt unikt og genetisk isolert «case» antatt dømt til undergang i møtet med den moderne verden. Hver eneste innbygger skulle undersøkes flervitenskapelig mens det ennå var tid. Klimaks ble nådd i juli 1969 da 80 forskere fra ni land var samlet til feltarbeid, med omfattende mediadekning, også av fjernsyn. Det er neppe tvil om at denne store offensiven hadde negative sider. F.eks. ble innenfra-perspektivet lite fokusert – østsamenes

egen oppfatning om sin situasjon og deres samfunnsorganisasjon sett fra deres eget ståsted (jfr. Ingold 1976:12).

Sevettijärvisamfunnet og Suenjelsiidaens skjebne har også appellert til dokumentarforfattere og skjønnlitterære forfattere. Fra norsk side har Reidar Hirsti levert en dokumentarskildring, *Suenjel-folket – ved veis ende* (1974), der – slik tittelen sier – undergangsdimensjonen er sterkt framtredd («Et lite folk er i ferd med å dø», s. 9), sammen med bildet av et folk i en slags landflyktighet, løsrivet fra sitt opprinnelsesområde. Kåre Holts *Folket ved Svansjøen* (1973) er skjønnlitterær, men tar uttrykkelig utgangspunkt i historien og tradisjonsmaterialet om suenjelsamene. Også denne framstillingen er preget av undergangsstemning; første setning i boka er symptomatisk: «Dette er en beretning om et folk som skal dø». Den franske forfatteren Robert Crottet bodde i lengre perioder sammen med suenjelsamene, første gang i 1938. Hans mange skildringer av dette folket, skrevet med innlevelse og sympati, har nådd ut til et stort publikum. Etter å ha opplevd et slags gjenreist Suenjel i Sevettijärvi etter krigen, var hans oppfatning den motsatte av den som bl.a. Kåre Holt formidlet. Fortsatt var for Crottet suenjelsamene et folk som var lite berørt av sivilisasjonen, og deres samfunn var et paradys – «nu vet jeg at et paradys aldri kan gå under» (*Måne over Suenjel*, 1952:7).

På norsk side er Ørnulv Vorren desidert den forsker som har arbeidet mest med østsamisk historie og kultur. Han har levert en rekke arbeider der han har studert østsamene, især ressursutnyttelsen og samfunnsorganiseringen analysert ut fra en økologisk modell, med veidekulturen spesielt i fokus, men også ut fra perspektivet minoritet/storsamfunn. Mest inngående har han studert Neidensiidaen, med bidraget om samene i Sør-Varanger i *Sør-Varangers historie* som det mest omfattende (i Lunde 1979:51 ff.). Det komparative aspektet står også sentralt i de fleste arbeidene, der han beskriver den østsamiske kulturen på basis av en sammenligning siidaene imellom. Vorrens hovedtema er ressursutnyttelse, kultur og samfunn. Rettshistorien tillegges noe mindre vekt, selv om flere arbeider tar opp forholdet mellom østsamesamfunnene og statsdannelsene (jfr. Vorren 1979 b, i Aarseth 1989:12 ff. og Vorren & Manker 1957/1976:119 ff., 188 ff. (siderref. til 1976-utg.)). Framstillingen om Neiden som følger nedenfor har spesielt benyttet seg av Vorrens arbeider.

Asbjørn Nesheim har skrevet en instruktiv historisk og kulturhistorisk oversiktsartikkel om østsamene i Neiden, som en presentasjon overfor et allment publikum (Nesheim 1969).

Samuli Paulaharju, som vi alt har møtt i forbindelse med utforskningen av Suenjelsiidaen, besøkte også Neiden under sine mange granskningsferder på Nordkalotten. Især i 1926-27 samlet han materiale om kvenene i Nord-Norge, som han publiserte en ruvende monografi om i 1928, *Ruijan Suomalaisia*, oversatt til svensk i 1973 med den noe misvisende tittel *Finnmarkens folk*. Her er et eget kapittel om Neiden, naturlig nok med hovedvekt på den kvenske innvandrings- og bosettingshistorien. Imidlertid kommer han også noe inn på østsamenes gamle historie i bygda og deres skjebne. Et element av undergang og av underlegenhet sammenlignet med kvenene er tydelig til stede i beskrivelsen av østsamen, «skoltstackaren som dyrkar ryssgudar och heliga Trifoner». Østsamene hadde alltid vært fattige og fåtallige, «en handfull vandrande familjer». De var riktignok «urfolket», men en «sakta svinnande rest av ett större skogsfolk från forna tider». For en del er det klart at Paulaharju forklarer den tilbakegangen han mener å ha observert på basis av gjengs utviklingstenkning og sosialdarwinisme. Imidlertid er det tydelig at han også ser en sammenheng til fortrenning og erobring av ressurser og territorium, især av kvenene som kom «strömmande över fjällen och myrarna och erövrade skolternas gamla ödemarken och fiskevatten – även Storforsen med dess stigande lax (...) [hvor] de arma skolterna sedan urminnes tid [hadde hatt] sin egen laxgrop, och deras

alldeles säregna fångstdon var en kastnot som de kallade *käpälä* och vittjade gropen med» (Paulaharju 1973:134 ff.).

Hans Kr. Eriksen har gjennom en rekke år publisert populærvitenskapelige artikler og reportasjer om østsamene, særlig i *Nordnorsk Magasin*. I boka *På mjuke skinnsko gjennom historia* (1989) gir han en mer samlet framstilling av både neiden- og sevettijärvisamene basert på tradisjonsmateriale og litterære kilder. Ca. 2/3 av bokas om lag 150 sider omhandler østsamene, hvorav en vesentlig del tar for seg enkeltmenneskers skjebne. Ikke minst er tradisjonsstoffet og individhistorien av stor interesse.

I motsetning til Sevettijärvi har Neiden ikke hatt særlig pågang av moderne samfunnsforskere. Såvidt jeg vet er bare én sosialantropologisk undersøkelse gjennomført her, en hovedoppgave skrevet på nederlandsk (eksamen ved Universitetet i Amsterdam 1975) av Waling T. Gorter (seinere Gorter-Grønvik) der hovedvekten legges på husholdsorganiseringen hos de tre etniske gruppene i bygda. I en del mindre arbeider kommer Gorter (Gorter-Grønvik) inn på ulike forhold av historisk, kulturell og rettslig art i Neiden (Gorter 1975, 1981, Gorter-Grønvik 1988).

I en særstilling i litteraturen om neidensamene står det vesle arbeidet *Østsamene i Neiden* (1984) av den unge neidensamen Rolf Enbusk. Arbeidet, som er publisert som et hefte, ble utgitt posthumt (han døde i 1968); det ble utarbeidet av Enbusk på 1960-tallet. Her tar Enbusk opp et tema som lenge hadde vært kjent og diskutert, særlig internt i bygda, men som i liten grad til nå hadde fått kontant forskningsmessig oppmerksomhet, nemlig neidensamenes tapte rettigheter. Enkelte forfattere, som A.B. Wessel (1938/1977), hadde riktignok vært inne på temaet, likeså Vorren, men det var i liten grad blitt konkretisert i analyse av viktige hendelsesforløp i mellomkrigs- og etterkrigstida. Enbusk kan faktisk betraktes som en banebryter innen den rettshistoriske tilnærmingen, sjøl om arbeidet primært må vurderes som – og var ment som – et forsvarsskrift for neidensamene og et anklageskrift mot myndighetene.

Nå var imidlertid den moderne rettshistoriske forskning om samene i ferd med å bli innledet. Som kjent ble Sverre Tønnesens avhandling for Den Juridiske Doktorgraden *Retten til jorden i Finnmark* (1972 / 1979) banebrytende. I dette arbeidet tar Tønnesen også opp sider ved neidensamenes rettshistorie, særlig laksefisket. Arbeidet vil på de relevante punkter bli referert nedenfor. Det må betraktes som et tegn i tida at Erik Solems *Lappiske rettsstudier* (1933) ble gitt ut på nytt på denne tid (1970). Arbeidet har også med en god del eksempelmateriale fra østsamisk miljø. I en kort artikkel har Einar Niemi tatt opp ressurs- og rettighetsspørsmål i Neiden sett i historisk lys (1989), basert på et noe lengre upublisert arbeid samme år.

Mens Neiden mangler en større samlet rettshistorisk framstilling, har nabosiidæen i øst, Pasvik, fått en slik i Astri Andresens hovedoppgave (1983), publisert som bok i 1989, *Sii'dæen som forsvant. Østsamene i Pasvik etter den norsk-russiske grensetrekning i 1926*. Framstillingen føres fram til 1924 da grensekonvensjonen mellom Norge og Finland slo fast at pasviksamenes rettigheter på norsk grunn var å betrakte som ikke-eksisterende. I noen grad blir de østsamiske rettighetsforhold knyttet til Neiden og Pasvik også behandlet av Knut E. Eriksen og Einar Niemi i *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860-1940* (1981). Den samiske historien i Pasvik berøres likeså av Steinar Wikan i boka *Kolonisering og bureising i Pasvikdalen* (1980). For de grensepolitiske forhold fram til grensefastsettelsen mellom Norge og Russland i 1826 er fortsatt Oscar Albert Johnsens *Finmarkens politiske historie* (1923) et standardverk. I enkelte kapitler av verket *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år* (1992) er det en del stoff med relevans for østsamenes historie som «grensefolk» (Niemi 1992, især Nielsen:42 ff.). Og endelig nevnes Knut Odners ruvende monografi *The Varanger*

Saami. Habitation and Economy AD 1200-1900 (1992) som gir mye materiale også om østsamene ved det synkrone perspektivet i framstillingen og ved teoriutviklingen der ikke minst østsamisk organisering refereres til.⁶⁷²

672. Etter at dette arbeidet var ferdigstilt, er forfatteren blitt kjent med at Steinar Wikan, på oppdrag av Neidenelvans fiskefellesskap, har utarbeidet et større manus (som skal publiseres som bok) med sterk relevans: «Grensebygda Neiden. Møte mellom folkegrupper og kampen om ressursene» (manus september 1994). Dessverre har det ikke vært mulig å benytte denne store studien.

KAPITTEL 2

Riss av østsamenes historie**2.1 TERMINOLOGI**

I de eldste dansk-norske kildene blir samegruppene som holdt til i det nåværende Sør-Varanger og østover på Kolahalvøya gjerne benevnt «østenhavsfinner», men også betegnelser som «russefinner» og «grensefinner» var vanlig. Disse benevnelserne illustrerer disse samegruppene sine posisjon både i statspolitisk sammenheng og i «kulturens grenseområde», som Vorren og Manker uttrykker det (Vorren & Manker 1976:120). I den dansk-norske statsterritoriale terminologien var alt territorium sør og øst for Varanger «østenhavs».

«Østenhavsfinner» er forøvrig et begrep som ikke ligger langt unna østsamenes inngruppebetegnelse, *nuortalaččat* (flt.), som fritt oversatt skal bety «folk østfra» (Vorren & Manker 1976:121). Betegnelsen har stort sett vært reservert for de russisk-ortodokse samene i motsetning til de lutheranske samene. Denne opprinnelige inngruppebetegnelsen har imidlertid nesten ikke vært brukt i litteraturen, heller ikke muntlig i miljøer utenom østsamene sjøl. Det er først i den aller seineste tid at den oversatte inngruppebetegnelsen har slått gjennom, i likhet med samiske inngruppebetegnelser for øvrig. Dette er naturligvis et produkt av den økte etniske og kulturelle bevisstheten. Følgelig er det naturlig at denne framstillingen bruker benevnelserne *østsamene*.

Det er et annet begrep om østsamene som har vært det dominerende, nemlig *skolt*, fl.t. *skolter*, på finsk *koltta*; den norske formen *skolt* er også blitt adoptert i engelsk. Derimot forekommer ikke betegnelsen på russisk, visstnok heller ikke noen annen særegen betegnelse på østsamene, bare fellesbetegnelsen om samene *lopari* (fl.t.), eller betegnelser direkte knyttet til region, f.eks. «terskaja lop», *tersamene* i landskapet nordøstligst på Kolahalvøya (jfr. Hansen 1984:90). *Skolt/koltta* har vært så innarbeidet at østsamene sjøl i ikke liten grad har anvendt det, slik Tanner beretter om Suenjelsamene. De foretrakk *koltta* framfor det finske *lappalaiset* (flt.) fordi *lapper* etter deres oppfatning var lutherske samer, *varjelas*, mens *koltta* var russisk-ortodokse samer (Tanner 1929:85).

Skolt-begrepets opprinnelige geografiske dekning er det ikke helt enkelt å fastslå. Enkelte forfattere har brukt betegnelsen også om samegruppene østover Kolahalvøya, kildinsamene og tersamene, dvs. alle samegruppene med tilknytning til den russisk-ortodokse tro (Johnsen 1923:204). En forfatter som Amund Helland bruker betegnelsen om alle russisk-ortodokse samer vest for linjen Kolafjorden-Imandra (Helland II 1906:6; jfr. Tanner 1929:85-86). Etter hvert har da også betegnelsen blitt reservert for samene i de siidaene som har eksistert i grenseområdene mellom Norge, Russland og Finland, nærmere bestemt siidaene Neiden (*Njávdam*, finsk *Näätämö*), Pasvik (*Báhččeveaj*, *Paččevei*, *Pattsvej* o.l., finsk *Patsjoki*), Petsjenga (*Beahcam*, *Peahccam* o.l., finsk *Petsamo*) og Suenjel (*Suonjil*, finsk *Suonikylä*). Skrivemåten er i litteraturen nokså forskjellig. Denne framstillingen vil anvende skrivemåten i navnene foran parentesene. De tre første siidaene hadde kontakt med havet i nord, den siste, Suenjel, var en ren innlandssiida. De tre siste blir gjerne i den finske litteraturen kollektivt omtalt som *Petsamosiidaene* eller *Petsamoområdetets siidaer* fordi alle tre hadde tilknytning til det området som ble avstått fra Sovjetsamveldet til Finland ved Dorpatfreden i 1920 og som fikk regionnavnet Petsamo.

Opprinnelsen til skolt-begrepet har blitt viet mye plass i litteraturen. Rent etymologisk betyr ordet rett og slett «hode». En temmelig befestet forklaring har vært at østsamene lenge skal ha lidd av en bestemt hodeeksem («skurv», «skorv») som ofte skal ha ført til sterkt forringet hårvekst og i noen tilfeller også til skallethet (bl.a. Friis 1871/1880:114; sideref. er til 1880-utgaven). Helt fram til dette århundre har denne teorien stått sterkt og tilsynelatende vært empirisk bekreftet, sjøl om det samtidig synes klart at en slik sykdom etter hvert var blitt stadig sjeldnere (Reusch 1895:92-93, Solberg 1913 nr. 477, Tanner 1929:84, Nickul 1948:82).

En annen forklaring på de påståtte hårvekstproblemene blant østsamene er at disse ikke skyldtes sykdom, men aktiv handling fra østsamenes side: Mennene vaske hodebunnen med saltlake for å oppnå skallethet og dermed for å unnsnippe militærtjeneste i den russiske hær (Keilhau 1831:48). Såvidt jeg vet, er det primært i de «egentlige» russiske siidaene at skallethet og hodeeksem blant østsamene er observert, ikke i særlig grad i Neiden. Om denne behandlingsmåten virkelig ble anvendt for å unngå militærtjeneste, kan metoden ikke ha vært særlig vellykket da det er en kjensgjerning at også østsamene på russisk side ble innrullert i tsarens hær.

Det er godt mulig at observasjoner av denne typen gir forklaringen på oppkomsten av skolt-begrepet. I det østsamiske språket er det også et begrep for en hodeeksem som resulterer i håravfall, *kenna* (Storå 1971:62). Imidlertid var det neppe slik at skallethet og forstyrret hårvekst generelt var et særtrekk ved østsamene som folkegruppe.

Skoltbegrepet er trolig ikke noe gammelt begrep om østsamene; det går neppe tilbake til tida før 1800. Det eldste belegget jeg har sett, er fra slutten av 1820-tallet ved geologen B.M. Keilhau som bl.a. besøkte Pasviksiidaen under sin store forskningsferd til Nord-Norge og Spitsbergen (Keilhau 1931:48). For øvrig er det tydelig at skolt-betegnelsen i alle fall i Norge i noen grad har blitt brukt i nedsettende betydning, det er også delvis blitt oppfattet av samene som odiøst. Det er mange eksempler på verdiladede uttrykk som viser dette, alt dokumentert i forrige århundre (jfr. Friis' uttrykk «en riktig Skurve-skolt», også gjengitt av Storå, 1971:62).

I det hele ble østsamene tilkjennegitt lav status, også sammenlignet med andre samegrupper. I det utviklingshierarkiske systemet som den fysiske antropologien utviklet om etniske grupper og raser rundt siste århundreskifte, ble østamene plassert aller lavest på rangstigen, under de øvrige samegruppene: De utgjorde en «lavtstående race, uden livskraft og uten fremtid». Det var bildet av en degenerert folkegruppe som ble tegnet: «Deres ansikter er ofte plumpe og uskjønne med bred næse og fremstaaende mund, og stemmen hæs, som om de havde forskreget sig» (Helland II, 1906:6, Eriksen & Niemi 1981:326).

En mulig forklaring på denne rangplasseringen kan være at østsamene var den samegruppe som lengst baserte sin økonomi på jakt og fangst, en økonomisk virksomhet som ble forbundet med det motsatte av «utvikling» og «framskritt», som var sentrale og positivt ladede begreper i ei tid preget av sosialdarwinistisk og rasistisk tankegods.

Oppsummeringsvis kan vi trekke fram følgende forhold som gjør østsamene til en spesiell gruppe blant samene: For det første har de holdt til i et geografisk skjæringspunkt mellom statsdannelsene på Nordkalotten. Statsgrensene fra 1751 (mellom Norge og Sverige), 1826 (mellom Norge og Russland), 1920 (mellom Finland og Sovjet), 1924 (grensekonvensjonen mellom Norge og Finland) og 1944 (mellom Finland og Sovjet) kom sterkt til å berøre det meste av de østsamiske siidaene. For det andre holdt østsamene også til i et kulturelt grenseland med kryssende impulser fra ulike kulturer i øst, sør og vest. Lenge var impulsene sterkest fra det russiske kulturområdet. Religionen er det klareste uttrykk for det - den russisk-ortodokse tro var et grunnleggende karakteristisk trekk ved den østsamiske kulturen. På 1800-tallet

og det tidlige 1900-tallet gjorde kulturlån seg særlig gjeldende fra finsk hold. For det tredje var som nevnt jakt og fangst lenger enn i noe annet samisk område en hovedbasis for økonomien; østsamene representerte «veidekulturens siste skanse» slik Vorren uttrykker det (Vorren bl.a. 1979 b, 1989:38). De har aldri mange i antall, særlig sammenlignet med samegruppene lenger vest. Men de har utgjort en distinkt gruppe, lenge med eget språk.

2.2 EN GAMMEL KULTUR

Her er det ikke på sin plass å foreta en utdypende drøfting av den samiske differensieringsprosessen og oppkomsten av de ulike samegruppene (jfr. *NOU 1984:18. Om samenes rettsstilling:72-73*). Imidlertid kan det være nyttig med et riss av forskningsposisjonene, som en del av rammen for denne framstillingen, noe jeg vil gjøre senere i framstillingen ("*Litt om problemstilling og teori*" i pkt. 3.2.). Foreløpig skal jeg nøye meg med en kort presentasjon av hva forskningen kan si om det *tidsspenn* østsame-kulturen muligens dekker. Under behandlingen av Neiden vil jeg komme tilbake til empiri og til teorier om kronologiske faser ("*Årsrytmen og flyttemønsteret*" i pkt. 3.4.).

Det er mye som tyder på at den østsamiske kulturen har svært gamle røtter og en sterk kulturell kontinuitet i de områdene som vi kjenner som deres siidaer. Det er etter alt å dømme tale om en kultur med kontinuitet langt tilbake i førhistorisk tid. En rekke trekk ved kulturen ble tidlig av forskerne oppfattet som særlig arkaiske. Det gjelder f.eks. den sterke tradisjonen jakt og fangst hadde og ikke minst samfunnsorganisasjonen. Det er den østsamiske sosiale organisasjonsformen vi kjenner best til av alle tradisjonelle samiske organisasjonsformer fordi det ennå fantes både levende muntlig tradisjon og skriftlig dokumentasjon om den på det tidspunkt da forskerne for alvor fattet interesse for østsamene (jfr. Odner 1983:41). Tanners studier er her grunnleggende, godt supplert av Solem. Likeså ga funnet av det gamle østsamiske arkivet i Suenjel viktig dokumentasjon om samfunnsorganisasjon og rettigheter. Dette arkivet består av en samling dokumenter fra tidsrommet 1601-1776 som er blitt bevart i siidaen siden dokumentene kom til. Det dokumentet i samlingen som østsamene sjøl har oppfattet som det mest verdifulle, er det rettighetsbrev som Peter den store utstedte i 1697. Under den finske kolonisasjon av deler av Suenjelsiidaen viste suenjelsamene stadig til dette dokumentet (jfr. Nickul 1948 bilde m/tekst plate II, Nickul i Bergsland 1977:166 ff.).

Det har vært reist spørsmål om den østsamiske organisasjonsform var den opprinnelige innen samekulturen generelt (Tanner 1929:411, Solem 1933/1970:106). Studier fra Kemi lappmark viser at på 1700-tallet hadde skogssamene her et samfunnssystem og en økonomi som hadde store likhetstrekk med østsamenes (Tegenren 1952: særlig 126-128). Den seige forankringen i fangstkulturen, også blant andre samegrupper, ga seg lenge mange sosiale og organisatoriske utslag, som deling og felleseie – *commune bonum* – av fangst av villrein og bever, ikke bare blant jegerne, men av alle i den lokale enheten, inklusive gamle, syke og fattige. Dokumentasjon av disse tradisjonene kommer bl.a. fram på tingsamlingene rundt om på Nordkalotten på 1600- og 1700-tallet (jfr. Storå 1971:39, med ref. bl.a. til Fellman 1910 III:62, 117 ff. og Tanner 1929:361). Dette endret seg under påvirkningen både fra den finske bondekolonisasjonen, norsk og russisk forvaltning og den ekspansive reindriftnomadismen. Mest motstandsdyktig var nettopp samfunnsorganisasjonen i østsamesiidaene.

Da kunnskapene om den tradisjonelle samfunnsorganisasjonen til andre samegrupper er langt mer mangelfulle, har i ikke liten grad forfattere trukket analogislutninger fra østsamenes organisasjon til de samiske samfunn og samisk historie gene-

relt, nettopp ut fra den antakelsen at den østsamiske samfunnsorganisering var den opprinnelig samiske (jfr. f.eks. Ruong 1969:35 ff.).

På basis av arkeologisk materiale har vi belegg for en kulturell kontinuitet i østsamesidaene godt tilbake i forhistorisk tid. Det området som er best undersøkt arkeologisk, er kystområdene under Pasvik- og Neidensiidaen. Her har det vært gjennomført arkeologisk arbeid siden midten av 1800-tallet, med Ole Solbergs undersøkelser fra tidlig på 1900-tallet som de banebrytende. Etter 2. verdenskrig har en rekke arkeologer arbeidet her, med Povl Simonsen i spissen. I et par nyere arbeider har Tromsøarkeologen Bjørnar Olsen lansert en ny og syntetiserende tolkning av forhistorien her (Olsen 1984, 1994; her vises særlig til 1994).

Med utgangspunkt i tidligere og egne undersøkelser av de tre lokalitetene ute mot Varangerfjorden; Mestersanden og Makkholla på Kjelmøya (innen Pasviksiidaen) og Kjøøya (innen Neidensiidaen), trekker Olsen følgende sammenfattende konklusjon: For det første blir den bakre kronologiske grensen trukket bakover i tid i forhold til tidligere teorier, til om lag 900 f.Kr. Den siste fasen av «tidlig metalltid», ca. 900-0 f.Kr., kaller han «Kjelmøy-fasen», særlig på grunn av den keramikken som er karakteristisk for funnene her i denne fasen. For det andre hevder han at alle tre boplassene er sesongboplasser brukt om sommeren; blant annet viser det osteologiske materialet (beinmaterialet) det, likeså det nesten totale fraværet av hus-tufter fra forhistorisk tid. For det tredje tyder materialet på systematisk kontakt med innlandet, en kontakt som også peker mot sesongbosetting (Olsen 1994:115 ff.). Alt i alt har den kulturen og det bosettingsmønster som vi ser i «Kjelmøy-fasen», stor likhet med det vi kjenner fra samisk kultur i Varanger i tidlig historisk tid. Selv om det etterfølgende tidsrom er funnfattig, er det sannsynlig at vi har å gjøre med en kontinuitet fram til historisk tid (jfr. empiriske eksempler "*Årsrytmen og flyttemønsteret*" i pkt. 3.4.). Olsen trekker den konklusjon at det i årtusenet f.Kr. skjedde en «etnisk konsolidering», bl.a. med den følge at de formtrekkene vi kjenner som samiske i historisk tid, ble utformet nå. De østsamiske siida-områdene i Sør-Varanger, især kysten, gir særlige muligheter for studier av denne prosessen (Olsen 1994:139). Hans teori om fangst versus reindrift vil jeg ta opp i en annen sammenheng ("*Litt om problemstilling og teori*" i pkt. 3.2.).

2.3 ØSTSAMENE OG KLOSTEREKSPANSJONEN

I overgangen mellom middelalderen og nyere tid møter vi østsamene i skriftlige kilder. Dette skyldes særlig to forhold, for det første den russiske misjonen og for det andre utviklingen av de europeiske handelssystemene på Nordkalotten.

I og med etableringen av Solovetskiklosteret (Solovkiklosteret) i Onegabukta i Kvitsjøen i 1430-åra fikk den russiske misjonen i nordområdene et solid fotfeste. Dette klosteret skulle gjennom lang tid komme til å utgjøre et hovedtyngdepunkt i Kvitsjøen og i områdene nordenfor ikke bare religiøst, men også økonomisk og politisk. På 1500-tallet ble den nordlige delen av Kolahalvøya og grenseområdene mot Norge trukket inn i klosterekspansjonen. I 1550-åra ble det reist et kloster i Petsjengadalen (kalt *Petsamo* på finsk), Den hellige Trifons kloster, viet til Treenigheten, oppkalt etter munken Trifon som ble Nord-Russlands apostel og grunnlegger av Petsjengaklosteret.

Det har dannet seg mye sagnmateriale om Trifon, også overført i muntlig tradisjon lokalt i nordområdene (jfr. Friis 1884). Trifon skal ha kommet så tidlig som på 1520-tallet til breddene av Petsjengaelva. Han fikk av tsar Ivan den grusomme tillatelse til å legge store områder under klosteret, vestover like til Neiden. Petsjengaklosteret ble brent og plyndret av et finsk-svensk streifkorps i 1589 i forbindelse med de langvarige krigene mellom Russland og Sverige. Nytt kloster ble raskt bygd,

men nå i den befestede byen Kola innerst i Kolafjorden, som også var handelssenter og sete for den verdslige lokaladministrasjon. Her fantes fra ca. 1530 det lille Petri og Paul-klosteret som nå smeltet sammen med det gjenreiste Petsjengaklosteret. (Mot slutten av 1800-tallet ble Petsjengaklosteret gjenreist i Petsjengadalen).

Under Peter den store ble de fleste territorielle og økonomiske rettighetene inn-dratt. Men gjennom 150 år hadde da klosteret hatt store ressurser til å befeste sin posisjon i området og ikke minst til å påvirke østsamene. Østsamenes tilknytning til den russisk-ortodokse religion var blitt grunnfestet. Dermed var øst-samenes tilknytning til russisk kultur etablert. Selv om statsgrensene i området ennå ikke var traktatfestet, ble østsamene sterkere trukket inn i det russiske enn i det dansk-norske og svenske forvaltningssystem, til tross for at både Sverige og Danmark-Norge hadde pretensjoner på «Nordfjellet», som områdene øst i Sør-Varanger og østover på Kolahalvøya ble kalt.

2.4 ØSTSAMENE OG HANDELSEKSPANSJONEN

Om lag på samme tid ble de europeiske og russiske handelssystemene utviklet på Nordkalotten. Alt tidligere hadde her eksistert markeder, især i fjordbotnene. Utover på 1500-tallet ble rivaliseringen om fiskeproduktene fra Ishavet stadig skjerpet. Svenskekongens lapplandspolitikk kom i konflikt med den dansk-norske kongens suverenitetskrav. Ved midten av 1500-tallet hadde svenskene bygd fiskestasjoner like nordøst til Varanger. Nå ble også handelen «østenhavs» sterkt utvidet. Det nordrussiske markedet og vannveiene sørover i Russland ble gjenoppdaget for vestlige interesser da Richard Chancellor i 1553 nådde munningen av Dvina (nordmennene hadde som kjent seilt her i flere hundre år forut for 1200-tallet). Den nordlige handelen på Russland og drømmen om Nordostpassasjen gjorde at grenseområdene mellom Norge og Russland fikk en dramatisk økt betydning.

Her ble det også utviklet viktige markedssteder, som også delvis tjente som stoppesteder under handelsferder lenger østover og inn i Kvitsjøen. De største av disse markedene var Varangermarkedet innerst i fjorden (seinere kalt Karlebotnmarkedet), Kjørsvågmarkedet på Fiskerhalvøya (Kegor, Aidegohppi, Vaidaguba) og Kildinmarkedet på øya Kildin like øst for Kolafjorden. Varangermarkedet var et vintermarked og ble derfor ikke oppsøkt av direkte sjøvertshandel. De to andre markedene derimot var sommermarkeder. Her møtte en rekke grupper handelsaktører, som sesongfiskere og fangstfolk fra russisk og norsk side, profesjonelle handelsfolk både fra vesteuropeisk og russisk side samt samer. Markedene ble gjerne benevnt «lappmarkeder» fordi det samiske innslaget var så markant både på produkt- og aktørsiden. Her kommer østsamene sterkt inn i bildet. De vestlige siidaene oppsøkte særlig Varangermarkedet, mens Kjørsvågmarkedet lå innen flytteområdet til Petsjengasiidaen – Kjørsvåg ble dermed petsjengasamenes spesielle marked. Kildinmarkedet ble på tilsvarende måte oppsøkt av kolasamesiidaen Gielda, også kalt Kildin eller Munomasksiidaen (jfr. Hansen 1987:228, 1990:140-143).

De to vestligste siidaene, Pasvik og Neiden, kom som vi skal se nedenfor, til å ha en særlig merkantil tilknytning til de to største handelsstedene ved Varangerfjorden, Neiden til Vadsø og Pasvik til Vardø. Den siidaen som kom i minst direkte berøring med markedshandelen, var innlandssiidaen Suenjel, selv om handelstransaksjon naturligvis også fant sted her.

Slik ble østsamene liksom de øvrige samegrupper tidlig trukket inn i de nordiske og europeiske handelssystemene. Markedstilknytning ble en del av økonomien. Men samtidig er det klart at graden av integrasjon var begrenset sammenlignet med f.eks. kystsamene lenger vest. En pressfaktor som bondekolonisasjon ble de forskånet for lenger enn f.eks. skogssamene i Kemi lappmark (jfr. Tegengren

1952:57 ff., Fellman I 1906:654, III 1906:406-407). Det opprinnelige ressursgrunnlaget ble dermed bevart lenger enn i andre sameområder. Dermed ble det heller ikke utviklet noen sterk motivasjon for omfattende innovasjon av økonomi og samfunnsorganisasjon.

Den geopolitiske posisjonen, i grenseområdet mellom statsmaktene, kan også ha spilt i favør av østsamene. Før Kalmarkrigen (1611-13) var rivaliseringen sterk og konfliktfylt mellom statene, især mellom Russland og Sverige, mot slutten av 1500-tallet også mellom Danmark-Norge og Sverige. Under skatteinnkrevningen kunne fogdene fra alle involverte stater opptre aggressivt. Som resultat av Kalmarkrigen ble kystsamene fra Tysfjord til Varanger anerkjent som dansk-norske undersåtter, mens regimet med fellesdistrikter fortsatte i innlandet. Imidlertid visste alle parter at før eller senere ville territoriet bli splittet opp av traktatfestede riksgrenser. Av statspolitiske, taktiske grunner opptrådte derfor statene med varsomhet i grenseområdene, for ikke å kompromittere seg vis-à-vis samene, særlig østsamene, og for ikke å provosere nabostatene. Ut over på 1600- og delvis 1700-tallet er det mye som tyder på at østsamene utnyttet denne situasjonen til sin fordel.

På sikt, særlig i vårt eget århundre, skulle imidlertid denne grenseposisjonen bli snudd til tragedie for østsamene.

Men den økonomien og samfunnsorganiseringen som vi ser konturene av alt ved inngangen til nyere tid, var i vesentlig grad intakt ennå på 1800-tallet, delvis like til vårt eget århundre.

2.5 ØSTSAMENES SIIDAOMRÅDER

2.5.1 Prinsipper for grensefastsettelse mellom siidaene

Østsamenes siidagrenser slik de fortsatt var på 1800-tallet og delvis 1900-tallet går trolig svært langt tilbake – som Tanner uttrykker det: de er «förmodligen urgamla», basert på «urgammal hävd», og utnyttelsen basert på prinsippet om opprinnelig eller første okkupasjon, *jus primo occupantis* (Tanner 1929:99). En begrunnelse for dette finner Tanner nettopp i grensedragningen mellom siidaene.

Denne grensedragningen synes å ha tatt hensyn til jakt- og fangstforhold og ikke til tamreinhold slik tamreinholdet utviklet seg ellers i de samiske områdene fra 1500-/1600-tallet. Det bærende prinsippet ved grensedragningen er at vannskillene har fått bestemme grensene slik at det er hovedvassdraget som er *nervus rerum* («livslinje») innen den enkelte siida. Dette er ikke alltid et naturlig prinsipp i den ekstensive reindriften, som må ta hensyn til behovet for vide beiteområder, både skog og fjellvidde, trekkveier, kalvingsplasser osv. Grensene i østsamesiidaene fulgte linjer i terrenget der kommunikasjonen mellom naboene var vanskeligst og der ressursutnyttelsen var minst intensiv og følgelig der forholdene lå best til rette for å unngå tvister. Når tvister av og til oppsto, var siidagrensen en «rörlig kompromissgräns» som ble justert av siidaenes gamle domstolsmyndighet, som vi skal se eksempler på. Dette avviker sterkt fra det som ellers var vanlig under grensekonflikter i samiske områder på 1600- og 1700-tallet der reindriftnomadene (helnomadene) ikke sjelden arronderte areal på naboenes bekostning (Tanner 1929:99-100).

Reindrift var naturligvis mulig i østsamesiidaene og ble da også drevet her, til dels i omfattende grad. Men poenget er at den terrengmessige avgrensning ikke synes å ha tatt utgangspunkt i behovene til en spesialisert og ekstensiv reindrift. Grensedragningene er av eldre dato enn denne reindriftsformen.

I denne omgang holder vi Neiden utenfor beskrivelsen av siidagrensene.

2.5.2 Suenjelsiidaen

Suenjelsiidaen (finsk Suonikylä, russisk Songelsk) var som nevnt den eneste av de fire siidaene som ikke hadde adgang til havet. Den lå i det skogkledde området vest for innsjøen Nuettjaur. (Jeg bruker her skrivemåten i Nickul 1948, som for øvrig framstillingen av Suenjelsiidaen i stor grad er basert på). Den finsk-sovjetiske grensen i mellomkrigsåra skar gjennom siidaen i retning sørvest-nordøst slik at om lag 1/4 av det opprinnelige siidaområdet tilfalt Sovjetsamveldet. De suenjelsamene som havnet på finsk side av grensen, ble finske statsborgere, mens de som valgte å bli på østsiden ble sovjetiske statsborgere. Enkelte foretrakk å flytte vestover, også ut av siidaområdet, f.eks. til Pasvik. Den delen av siidaen som havnet på finsk side, var på om lag 4 800 km².

Allerede på 1500-tallet finnes Suenjel-området omtalt i dansk-norske kilder, under betegnelser som *Søndergiæld* eller *Syndergiæld*. Siidaen er også nedtegnet på Simon von Salingens kart fra 1601. Den finske betegnelsen finnes for første gang på Bureus' kart fra 1611 (Tanner 1929:195).

Suenjel er særdeles rikt på innsjøer og elver, med elva Lott eller Luhtojohka (Luttojoki) med bielver som hovednerve, den renner ut i Nuettjaur (Nuettjávri). Herfra går elva Tuallamjohka (Tuoloma) til Kolafjorden. I de vestlige delene er det store furuskoger og god lavvekst, østover er innslagene av grasvokste strandbanker og skogsletter mer iøynefallende. Slik har siidaen både vinter- og sommerbeiter innen sine grenser.

Siidaen grenset i sørvest til den finske skogssamiske Enaresiidaen, i nordvest til Pasviksiidaen over en kortere strekning og i nord til Petsjengasiidaen. Mot øst holdt kolasamiske grupper til, de nærmeste naboene var kildinsamene, med innslag av innvandrere lenger østfra, som syrjener (komier) og samojeder (dels kalt nenetser). Samojedenes vestgrense var opprinnelig ved Mesenelva, altså nord-øst for Kvit-sjøen; den gjaldt visstnok formelt allerede i 1545 (Hallström 1911:242). Mot slutten av 1800-tallet hadde mindre grupper flyttet vestover til Kandalaks- og Imandra-området.

Det kan synes som om samojedene i stor grad ble gjetere hos de ekspansive syrjenerne som også mot slutten av 1800-tallet flyttet vestover, fra Pechora-distriktet, kanskje på grunn av reinpest og trangboddheth. De fikk lov til å slå seg ned i området ved Lovosersk. Syrjenerne kombinerte bofasthet og gårdsbruk med reindrift, men innen reindriften var de ekspansive. De skal ha hatt med seg under flyttingen hele 5 000 rein, og antallet økte sterkt (Hallström 1911:242-244). I snitt holdt hvert syrjensk hushold langt flere rein enn de russisk-samiske hushold. På basis av russiske kilder mener Hallström at gjennomsnittet i 1889 var om lag 30 for hvert russisk-samisk hushold (selv om 50-200 var vanlig) mot om lag 80 for hvert syrjensk hushold (Hallström 1911:246).

Suenjelsamene synes ikke å ha hatt stor kontakt med de andre østsamegruppene, sjøl om her langt fra var vanntette skott. Ifølge Nickul skyldtes det både at de ikke hadde særlig mye av felles økonomiske interesser og at vannskillene om sommeren hindret en lettvin kommunikasjon. Mesteparten av vinteren holdt suenjelsamene seg i ro i vinterbyen (Nickul 1948:13).

I 1938 var siidaen på 30 hushold eller familier (begge uttrykk brukes av Nickul). Siidaterritoriet var delt inn i 30 områder som utgjorde den enkelte families bruksområde. Nickul har i detalj beskrevet årssyklusen og flyttemønsteret til den enkelte familiegruppe slik dette artet seg i 1938; mønsteret hadde trolig langt på vei vært det samme siden gammelt av.

Vinterbyen, Talvsijd (-siida), var siidaens sentrale boplass og møtested for familiegruppene. Her ble også holdt skole og tingsamling. Vinterboplassen ble brukt fra oppunder jul til slutten av april. Da flyttet familiene til vårboplassene hvor

de var til ut i mai etter reinkalvingen. Deretter bar det med reinflokken til forsommerboplassen som lå ved en innsjø med godt fiske og med gode grasbeiter. Den egentlige sommerboplassen ble inntatt engang i juni; denne lå helst ved en større innsjø. Her var familien fram til september da den flyttet til den første høstboplassen, som var blitt forlatt i oktober da den andre høstboplassen ble tatt i bruk, den var identisk med vårboplassen. Innsjøfisket i siidaen foregikk trolig slik som Hellström beskriver det for de russiske samer generelt. Innlandsfisken ble i stor grad preservert ved tørking, slik som havfisken ble det ved kysten – etter «recept» fra Murmankysten; også fiskehodene ble tørket (Hallström 1911:250). På høstboplassene var man fram til jul da familiene samlet seg på vinterboplassen (også Vorren gir et sammendrag av Nickul, Vorren i Aarseth 1989:29).

Den organisering som vi her ser i forbindelse med ressursutnyttelsen og årssyklusen, går igjen i hele det østsamiske området. Deler av året opererte aktørene på familie- eller husholdsnivå eller i andre organiserte grupper, f.eks. av menn som dro ut på villreinjakt, andre ganger i grupper med et lite antall familier/hushold, og endelig – i vinterbyen – var alle eller nesten alle samlet. En slik fleksibel organisering er kjent fra mange jakt- og fangstsamfunn. Et mye brukt teoretisk begrepssett om dette, utviklet av sosialantropologene, er *task group* om den minst enhet, *local band* om det neste nivået og *regional band* om den samlede enheten, i vårt tilfelle hele siidaen (jfr. Odner 1992:75-76).

Fortsatt i 1938 var fiske hovednæring i siidaen. Fiske ble drevet fra april/mai til november/desember. Noe saue- og kuhold forekom også på denne tid. Og fortsatt betød jakt mye for økonomien. Tidligere hadde perlefiske betydd en del (Storå 1989:19-20).

På ett område hadde det på slutten av 1800-tallet og på begynnelsen av 1900-tallet funnet sted sted en kraftig ekspansjon, nemlig innen reinholdet. Da 1. verdenskrig brøt ut, var flokken på 8-10 000 dyr. Reindrifta hadde helt klart fått impulser utenfra. Sammen med reineiere fra Pasvik var det blitt dannet et reindrifslag – for øvrig ledet av en finlender. Det ble tatt etter finske driftsformer, bl.a. med bygging av skjul mot mygg og ulike typer innhegninger, noe siidaen ikke hadde hatt tidligere. Pulken hadde nå fått en konkurrent østfra, den syrjenske sansleden.

Siden 1. verdenskrig hadde reintallet gått ned. I 1938 hadde én familiegruppe vel 1 000 rein, som var den desidert største familieflokken. Den neststørste var på om lag 500 dyr. Tre familier til hadde mer enn 200 dyr, og ytterligere fem hadde mer enn 100. Gjennomsnittet for alle familiene var nå på om lag 130 dyr (Nickul 1948:66).

Villreinjakten betød imidlertid ennå ved begynnelsen av 1900-tallet en god del for den samlede økonomien for de russiske samene. I 1908 og 1910 drev Gustav Hallström feltarbeide i de russisk-samiske siidaene. Hans informanter kunne fortelle om en fortsatt omfattende villreinjakt selv om villreinstammen hadde gått sterkt tilbake og nå bare fantes «i något större antal» rundt Imandra og i fjellområdene noe vestover, altså mot Suenjelsiidaen. Jakten foregikk slik som i eldre tid, i oktober og på vårvinteren. Som eksempel på fangstvolum, viser Hallström til en jeger som fortalte at han alene et år hadde skutt 30 villrein, ved bistand fra en kamerat ytterligere 20 (Hallström 1911:252-253).

Som tidligere nevnt var 1938 det siste «normale år» i Suenjelsiidaens historie. Imidlertid viser Nickuls inngående studie av livet i siidaen dette året at suenjelsamene fortsatt langt på vei hadde i behold sin tradisjonelle kultur. Det samme gjelder de tradisjonelle institusjonene som vi skal se på nedenfor.

Den nordlige del av Suenjelsiidaen utgjorde et fleksibelt territorium som var et slags felles område – *merjiennam* – med naboene i nord, petsjengasamene. Nedarvede avtaler tilsa at petsamosamenes høstfiske kunne utvides til innsjøene i *merji-*

ennam dersom forholdene var dårlige innen egen siida, mot at suenjelsamene fikk delta i sommerfisket i Petsamosiidaen. Også i den sørlige delen av siidaen var det lignende ordninger med naboene (Nickul 1977:2-3).

2. verdenskrig ble en katastrofe for Suenjelsiidaen. Territoriet ble under de ulike felttog delvis slagmark og delvis ingenmannsland. Som finske borgere ble de fleste voksne menn innrullert i den finske hær alt under Vinterkrigen (noen av dem hadde kjempet i den russiske tsars hær under 1. verdenskrig). Befolkningen ble evakuert til Finland, i to omganger, i 1939 og i 1944. Under fredsoppgjøret i 1945 måtte Finland avstå til Sovjet hele det område som hadde ligget under Suenjel, i tillegg til hele Petsamosiidaen og den «finske» del av Pasviksiidaen. Suenjelsamene fikk, som vi alt har vært inne på, tildelt et område ved Sevettijärvi nordøst for Enaresjøen som de flyttet til i april 1949; den finske stat hadde satt opp innflyttingsklare hus (Ingold 1976:5, Nickul 1977:56).

2.5.3 Petsjengasiidaen

Suenjelsiidaens nabo i nord, Petsjengasiidaen, hadde sitt område langs Petsjengaelva; siidaen omsluttet hele vassdraget. Territoriet var smalt og langstrakt. Men i motsetning til Suenjel, hadde Petsjenga også havressurser til sin disposisjon. Den østlige avgrensning gikk langs en linje over fjellet Muetketuoddar langs vannskillet mellom Petsjengaelva og Valesjohka til foten av Fiskarhalvøya og herfra rett mot nordøst tvers over Fiskarhalvøya. Grensedragningen mellom Finland og Sovjetsamveldet i mellomkrigstida gjorde at petsjengasamene mistet Fiskarhalvøya. Nabosiidaen i øst var den kolasamiske siidaen Muetke eller Kildin. Vestover langs kysten omfattet siidaen også munningen av Grense Jakobselv. Sørover gikk siidagrensen mellom Petsjenga og Pasvik langs fjell- og åsryggene som danner vannskillet mot Pasvikvassdraget; grensen ble noe justert over tid som en intern sak mellom siidaene (Tanner 1929:87 ff.).

I eldre dansk-norske skrifter blir petsjengasamene gjerne omtalt som «Peisens finner» (Peisen er eldre danifisert betegnelse på Petsjenga) eller «Karlsgams finner» (etter Karlsgammen, en eldre betegnelse på det ytterste området av Fiskarhalvøya, ved Keger, hvor petsjengasamene hadde sine fiskegammer). De var godt kjent utad på grunn av sitt kystfiske og sin virksomhet under Kegormarkedet. Sannsynligvis var petsjengasamene blant de «Lappians» som Stephen Burrough omtaler under sitt besøk på Kegormarkedet i 1557. De solgte fisk og byttet til seg bl.a. blå, grønne og røde tøyer (Hakluyt 1589/1965 I:294).

Petsjengasamenes vinterby, Peahccamsit (Tanners skrivemåte), av russerne gjerne kalt Moskova, lå ved Petsjengaelvas vestre bredd om lag én mil fra munningen og om lag en halv mil ovenfor det gjenreiste Petsjengaklosteret, «Øvre klosteret». Tanner sier at en neppe kan tenke seg en bedre plass for «halv-nomadernas vinterby» (Tanner 1929:163, det følgende er også basert på Tanner:161 ff.). Her var skog og rike reinbeiter. Som i Suenjel flyttet de ulike familiene til vinterbyen opp under jul. Tiden i vinterbyen forløp «under muntert samkväm»; friheten var stor på grunn av de gode og nære beitene slik at reinhorden ikke behøvde intensiv gjeting. At klosteret (det gjenreiste) lå like i nærheten, ga også trygghet (Tanner 1929:167).

Ved månedskiftet mars/april flyttet petsjengasamene fra vinterbyen til havet for å fiske. Alt på 1600-tallet har vi beskrivelser av «Peisen finnenes» fiske og fiskesteder på Fiskarhalvøya. Ute ved havet hadde hver familie sin stue og sine utstyrsboder. Reinen fulgte med til sommerbeitene ute på Fiskarhalvøya. Her foregikk også kalvingen. Under flyttingen byttet man fra vinter- til sommerutstyr ved Jierni (Nurmensätti, Nordmanset). I sine små sydde båter drev de så et regulært havfiske, med besøk vestover til Grense-Jakobselv (Vuerjemjohka), hvor de også fisket laks, og ut

til Henøyene (Ainne'-suolu). Kvinnene og barna dro langs strendene med dragnot (*kessem'nuett*). Når det viktigste fisket var over i juli, samlet familiene seg. I eldre tid var det nå dags for marked; laksen gikk gjerne til Kola by. Siden slutten av 1700-tallet, da klosterprivilegiene ble opphevet, hadde petsjengasamene hatt nærmest monopol på laksefisket.

I midten av august ble reinen samlet og man begynte flyttingen opp i landet til høstboplassene som lå ved fiskerike sjøer, hver familie med sin fiskeplass, i manns minne på Tanners tid 1-4 familier ved hver sjø, tilsammen 12-13 familier (antallet familier fra midten av 1700-tallet var nokså jevnt på om lag denne størrelsen). Høstboplassene var delt to, med de sydligste innsjøene som seinhøstes boplasser. I andre halvdel av 1800-tallet var det nærmest slutt med å bruke de sydligste høstboplassene.

Det er langt mer mangelfulle opplysninger om petsjengasamenes reinhold enn om suenjelsamenes. Ifølge tradisjonen på Tanners tid skal det ikke ha vært noen familier som hadde hatt over 300 rein. På 1820-tallet inntraff den første samfunns-krisen i Petsjengasiidaen, og den hadde nettopp sammenheng med reindrift.

På denne tid tok flyttsamenes (fjellsamenes) innvandring til området til for alvor, med tendenser alt på 1700-tallet. Nå flyttet enkelte norske fjellsamefamilier enda lenger østover, altså gjennom de østsamiske siidaene og på tvers av deres grenser (Tanner 1929:72 ff.). Hjorden til flyttsamene kan ha vært på 6-10 000 rein. Dette fikk store konsekvenser for petsjengasamene. En mer intensiv gjeting ble nødvendig, noe som stjal tid fra annen viktig virksomhet, som fisket. Delvis ble fattige norske kystsamer ansatt som gjeterer for at de sjøl skulle få tid til fisket. Men det var en fånyttets kamp. De østsamiske hjordene ble innblandet i flyttsamenes hjorder – i takt med økningen i den sistnevnte hjord minket østsamenes flokk. Det endte med at restene av østsameflokket for ei tid ble satt på syting hos flyttsamene (Tanner 1929:177).

Reindriften ble også vanskeliggjort på grunn av koloniseringen av Petsjengaområdet. Den satte inn ved midten av 1800-tallet, først og fremst av finlendere, deretter av russere, karelere og nordmenn. Dette var innledningen til petsjengasamenes andre krisetid. Avviklingen av reindriften fikk store ringvirkninger, bl.a. ble høstflyttingene vanskeliggjort uten mange rein til disposisjon. Havfisket ble også innskrenket på denne tid, men av andre grunner. Det nye Petsjengaklosteret krevde klosterprivilegier og laksefiskeplasser, slik det hadde vært i det første klosterets tid. Dette ble også innvilget, mot at munkene tok ansvar for de kirkelige tjenester blant petsjengasamene. Etableringen av handelsstasjoner i området, også norske, bidro ytterligere til at østsamene her ble trukket vekk fra sin tradisjonelle livsform og inn i en markedsøkonomisk tilpasning.

Den tredje kriseperioden ble innledet av 1. verdenskrig og kulminerte med Dorpatfreden. Sju petsamosamer ble innkalt til tjeneste, tre vendte aldri tilbake; siidaens befolkning var da på 76 personer. Etter krigen ble mange av de gamle relasjonene utad, især med Russland, brutt. Petsamosamene ble finske statsborgere. Gjennom ulike tiltak og gjennom «Petsamo-bolaget» ble samene understøttet, også reindriften ble forsøkt gjenopptatt. Men den nye riksgrensen hadde skåret bort det livsviktige sommerbeitelandet på Fiskarhalvøya. Alternativer kunne aldri erstatte dette tapet. Siidaen var i full oppløsning på Tanners tid. Nådeskuddet kom med 2. verdenskrig. I likhet med suenjelsamenes område, ble Petsjenga krigsskueplass, og i likhet med sine naboer i sør, måtte de evakuere to ganger.

Etter krigen ønsket de eldre å flytte tilbake, som det sies i en rapport til den finske nasjonalforsamlingen: «Deres dypeste ønske var igjen å kunne leve fritt i det område som ble oppdelt ved freden i Dorpat». Derimot ønsket de unge ikke å vende tilbake; situasjonen og framtidsutsiktene syntes for utrygg – de fryktet konkret også

at det i området lå igjen udetonerte miner og granater. Utfallet ble at de sammen med de evakuerte pasviksamene fikk tildelt et område langs den gamle «Ishavsveien» til Petsamo, mellom Ivalo og Nellim sørøst for Enaresjøen, altså ikke langt fra Sevettijärvi (Ingold 1976:5-6, Nickul 1977:56). Enkelte av dem og deres etterkommere holder fortsatt til her.

2.5.4 Pasviksiidaen

Pasviksiidaens hovedvassdrag var naturligvis Pasvikelva med de tilstøtende bielver og innsjøer. Grensene mot naboene i sør og øst er beskrevet foran. Grensen mot Enaresiidaen fulgte vannskillet langs fjellet Rissnjunni om lag der riksgrensen går i dag, men krysset Pasvikelvas øvre løp ved Nautsi. Ved havet gikk den østlige siidagrensen like øst for Vuoddasvakke (Vuoddasvähki), på norsk kalt Sandhavn eller Pasvik havn, som ligger mellom Jarfjorden i vest og Grense-Jakobselv i øst. I vest grenset siidaen lengst i sør mot Enaresiidaen, lenger nord hadde Neiden og Pasvik felles grense like til Varangerfjorden, hvor grensen gikk vest for Bøkfjorden slik at pasviksamene fikk østsiden av Skogerøya med Kjelmøya og Reinøya. Slik hadde de praktisk talt hele Pasvikvassdraget og nedslagsområdet i fjordsystemet ut mot Varangerfjorden.

De eldste dansk-norske kildene omtaler pasviksamenes område som *Pasvig bye* og samene som *Pasvig finner*. Trolig kom de først i kontakt med nordmennene ved Varangerfjorden ved Pasvik havn under vårfisken her.

Pasviksamenes boplasser og flyttemønstre før grenseoppgangen i 1826 er ikke rekonstruert i detalj. Det skriftlige materialet gir neppe muligheter til dette, og det er i dag for seint til at et muntlig tradisjonsmateriale kan utnyttes.

Vinterbyen ble flyttet flere ganger, etter overlegninger i siidatinget (*norraz* eller *sobbar* (*soppar*)). Den vinterbyen Keilhau besøkte i 1827, var den siste pasviksamiske vinterboplass på norsk side av grensen. På veien til boplassen passerte han også en eldre vinterboplass. Den eldre, forlatte boplassen kan ikke ha ligget langt fra Svanvik, trolig ved Skolte vann (Vorren 1979:62). Den boplassen Keilhau fant var i bruk, lå om lag to timers vandring fra innsjøen Salmijärvi, et sted som pasviksamene kalte *Nakkejaursit* og hvor det er funnet rester etter et kapell; vinterbyen i Pasvik skal ha hatt kapell like siden Trifons dager. Det kan også ha vært flere vinterbyer samtidig innen siidaen (Tanner 1929:107). Forhold som brenseltilgang og reinbeite var avgjørende for lokalisering og flytting.

Det er også opplysninger om vinterboplassene *Seckasit* ved Seckajohka (finsk Pikko Kolosjoki) noen kilometer nord for Kaulutunturi (ca. 1880), *Mualkk'jaursit* ved Markkinajärvi to kilometer øst for Salmijärvi (1870-tallet) og enkelte andre vinterbosteder. Markkinajärvi var tydeligvis i bruk som felles vinterby i siidaen rundt århundreskiftet; den ble da også kalt Øvre Skolteby (Wessel 1902/1979:38). Den siste vinterbyen før siidaen ble definitivt sprengt omkring 1920, var *Cuonni'jokksit*, russisk Pasrjetsk (Tanner 1929:105), en boplass som for øvrig Vilku beskrev og oppmålte i 1927 (jfr. gjengivelse av Vilkus skisse hos Andresen 1989:123). Som i de øvrige siidaene hadde vinterbyen forholdsvis solide tømmerhus for den enkelte familie, noen ganger inklusive slektninger og leiefolk, samt diverse forrådshus. Vinterbyen hadde preg av et lite tettsted. I vinterbyen i Pasvik var det skole og andre offentlige tjenester, som i de øvrige siidaenes vinterbyer. (Dette og det følgende er særlig basert på Tanner 1929:103 ff.).

Familiene samlet seg i vinterbyen i Pasvik gjerne litt senere enn i nabosiidaene i øst og sør, helt mot slutten av desember eller tidlig i januar. 6. januar burde alle være til stede ved «vannvelsignelsesfesten», *cad'res'bæive*. Også i Pasvik var vinteroppholdet det sosiale høydepunkt i året, med rådslagninger, sosial omgang, lek

og også dans, trolovelse og giftermål; ektevielse burde ifølge tradisjonen skje før påske.

Påskan ble feiret langt nede i dalen, ved Boris og Glebs kapell (Boris Gleb) som også ble reist i den første misjonstida (avløst av ny kirke mot slutten av 1800-tallet). Som kjent ligger kapellstedet på norsk side av Pasvikelva, som en liten enklave. Stedet ble betraktet som en del av Russlands hellige jord. Boris og Gleb hadde i den russisk-ortodokse tradisjon nærmest en tilsvarende posisjon som Olav den hellige i Norge. Rundt kapellet ble også pasviksamenes tidlig-vårby reist, like ved vannfallet som fortsatt heter Skoltefossen, *Keunjies* (Geaunnis), finsk *Köngäs*. (Vilkuna laget en planskisse også av østsambyen i Boris Gleb i 1927, gjengitt i Andresen 1989:136). Her oppholdt pasviksamene seg fra like før påske og fram til isen gikk av elva og fjordsystemet var isfritt. Tida ved Skoltefossen gikk med til å klargjøre fiskeutstyret og båtene; her ble også vinterutrustningen lagret til høsten.

Men i eldre tid var vårvinteren også tid for villreinjakt på skaresnøen, slik Rathke beretter under sitt besøk i Boris Gleb i april 1802; de unge mennene hadde sammen med jegere fra Neiden dratt til «Nordfjellet» (Rathke 1899/1981). Tamreinen måtte også holdes under oppsikt før flyttingen ut mot havet. Siidaen hadde fra gammelt av en del sauer, derimot ikke kyr før etter om lag 1860 da da den første familien innførte kuhold, uten at dette ble vanlig i siidaen.

Tradisjonelt hadde pasviksamene 12 laksefiskeplasser i Bøkfjorden og Jarfjorden. På veien ut til fiskeplassene passerte de Trifonhula ved munningen av Pasvikelva hvor et ikon ble æret. De faste lakseplassene lå inne i fjordene i tilknytning til den permanente sommerboplassen med torvgammer. Her holdt kvinnene, de eldre og barna seg og passet laksegarna. Omkring Nikolajfesten (9. mai) kunne en regne med å få de første fangstene. (Om fangstteknologien og fiskeplassene se f.eks. Andresen 1989:75 ff.).

De yngre og voksne mennene dro til fiskestasjonene lenger ute for å drive havfiske, især etter torsk. Sandhavn og Kjelmøy (*Talme*) var hovedbasene. Sandhavn hadde tidligere delvis hatt samme funksjon som Boris Gleb, med kapell og skole osv. Stedet ble regelmessig besøkt av handelsmenn fra nordsiden av Varangerfjorden og av russiske handelsmenn, pomorene. På 1700-tallet oppsøkte pomorene også Bøkfjorden hvor de kjøpte opp sild fra østsamene (Schnitler I:349). Bøkfjorden var kjent som rik på sild, for øvrig en ressurs som ellers ble lite utnyttet i Finnmark. Havfisket sluttet vanligvis til Iljadagen, 20. juli. 1. august skulle ting – *sobbar* eller *norraz* – holdes i Boris Gleb. Var fisket særlig godt, kunne det gjenopptas for ei kort tid etter tingsamlingen.

Men ved Iljadagen var familiene vanligvis igjen samlet i Boris Gleb. Her var de bare et par uker. Det ble i denne tida fisket laks under Skoltefossen. Omkring 1910 fant Hallström at fisket her var rikt og at inntekten tilfalt siidaen - «byen Pasräka» – i fellesskap. Det hadde også hendt at østsamene besluttet å leie ut fossen og laksefisket, som i 1883 (til engelskmenn) og 1908 (til A/S Sydvaranger); inntekten tilfalt siidaen i fellesskap (Hallström 1911:247-248).

I slutten av august bar det så inn i landet til de ulike høstboplassene, slik vi kjenner det fra nabosiidaene i sør og øst. En av de mest kjente østsamiske gravplassene lå i høstboplassområdet, ved Vaggetem, nærmest boplassen Nakkholmen eller Cievv'e'suel (-soulu) hvor familiene Feodotov og Titov holdt til i de siste faser av flyttingene. Gravplassen lå på øya Gravholmen, østsamisk Todd'suel. I forbindelse med planene om reguleringen av Pasvikelva ble det foretatt arkeologiske undersøkelser her på slutten av 1950-tallet, ledet av Povl Simonsen. 31 graver ble avdekket, datering viser et tidsspenn fra 1500-tallet til innpå 1900-tallet. Ifølge lokal tradisjon skal siste begravelse her ha funnet sted så seint som i 1925. Funnene på Todd'suel har vært sentrale i den nyere forskningen om østsamenes gravskikker og deres hold-

ninger til døden og livet etter døden (jfr. Simonsen 1959 I:47-48, Simonsen 1959 II:23-24, Storå 1971:135-158).

Tidlig på høsten foregikk reinskillingen. Alt tyder på at pasviksamene satset betydelig på reindrift, som Tanner sier det: «...ännu för tre decennier sedan en verklig planmässig renskötsel idkades inom Paccevei-sit» (Tanner 1929:135).

Som ellers i de østsamiske siidaene er det vanskelig å tallfeste reinholdet. Ifølge Tanners informanter i 1920-åra skulle reinholdet i manns minne ha kulminert omkring 1867 med «mer än» 2 000 «fullvuxna djur». På denne tid var antallet familier i siidaen om lag 20. Dette innebærer at i gjennomsnitt kan det ha vært omtrent 100 voksne rein pr. familie. Men antallet pr. familie har sjølsagt variert. Det meste en enkelt familie skal ha hatt, er henimot 1 000 dyr. Like etter århundreskiftet drev den norske etnografen Ole Solberg feltarbeid i siidaen. Ennå var reindriften betydelig. Her var flere familiehjorder på 100-200 rein. Én familie hadde så sent som i 1910 om lag 500 rein (Solberg 1913:nr. 490). Fram til 1920-tallet ble imidlertid flokken sterkt redusert slik at den i 1926 bare var på knapt 500 dyr (Tanner 1929:134, 152). Det er ingen tvil om at forholdene under og like etter 1. verdenskrig gjorde kraftige innhogg i flokken, her som i de øvrige siidaene.

For øvrig ble i nyere tid pasviksamene ofte benyttet som gjeterer for de fastboendes rein på grunn av sin erfaring med reinhold og fordi de var kjent som ærlige og påpasselige voktere av fremmed rein (gårdsreindriften, jfr. nedenfor "*Oppkomsten av de fastboendes reindrift*" i pkt. 3.10). Det het at de fastboende i Sør-Varanger foretrakk å ha reinen sin til vokting hos østsamene heller enn hos de norske reindriftssamene (Solem 1933/1970:197, Helland II 1906:160). Noe tilsvarende skjedde i Neiden, som vi skal se (nedenfor "*Oppkomsten av de fastboendes reindrift*" i pkt. 3.10). Omkring århundreskiftet fikk pasviksamene to kroner pr. kjøre-rein som de fastboende hadde sluppet på beite for sommeren og som så østsamene fanget inn og leverte tilbake til de fastboende (Wessel 1902/1979:55-56).

Pasviksamenes skjebne falt innen det mønster vi kjenner fra de øvrige siidaene vi alt har behandlet, der de kjente faktorene i tur og orden satte press på kulturen og samfunnsordningene – innvandring og kolonisasjon, fjellsamisk drift på tvers av siidagrensene, statspolitikk og krig. Reindriften og fisket var sammen grunnpillaren i økonomien – de var like viktige komponenter (Tanner 1929:152). Især fra andre halvdel av 1800-tallet ble begge deler stadig mer vanskeliggjort.

Forhandlingene om grensetraktaten mellom Russland og Norge i 1826 gir et forvarsel om hva slags vurderinger omkring statsinteresser og ressurser som ville bli tillagt vekt. Fra norsk side ble det anført at Sør-Varanger i framtida ville gi store muligheter for jordbruk og tømmerdrift, også med «en mulig ikke ringe Indtægt for Statscassen» (Andresen 1989:42). De norske forhandlerne syntes å mene at området ikke sto i noen særstilling på grunn av østsamenes tradisjonelle bruk, men at fellesdistriktet som skulle tilfalle Norge, ville «ligge under de samme regler som de som gjaldt ellers i fylket» (Tønnesen 1972/79:122). Imidlertid ble østsamiske interesser forsvart av de russiske forhandlerne og av de russiske lokalmyndighetene.

Utfallet ble at artikkel 5 i grensekonvensjonen slo fast at de familiene som bodde i grensedistriktet, m.a.o. østsamene, hadde rett til «at forblive i deres nuværende Bopæle, eller at bosætte sig paa den anden Magts Territorium». I tilfelle flytting, hadde de en frist på tre år. Fri religionsutøvelse ble slått fast i artikkel 6, med fri adgang til besøk av kirkene på tvers av grensen. I artikkel 7 ble det klart skilt mellom de gamle innbyggerne i grensedistriktet og de som ville innvandre etter at grensetraktaten var inngått. De gamle innbyggerne skulle i en overgangsperiode på seks år ha rett til fritt å bevege seg over grensen for å drive fiske og jakt, «ligsom hidindtil, ...». Nye innbyggere derimot skulle holde seg «inden Grændserne af det Territorium, der for Fremtiden eies av den Magt, hvis Undersaatter de ere, og de skulle ikke

i noget Fald være deelagtige i den Ret, som er tilstaaet de Indfødte i bemeldte Districter, at drive Jagt og Fiskerie paa den anden Magts Territorium». I artikkel 8 ble det satt begrensninger på territoriebruken og flyttingen. Det blir nemlig her slått fast at det skulle være forbudt for «de Norske og de Russiske Lapper» å flytte reinen og andre dyr over grensen og la dyra «grasse paa et Territorium, som har ophørt at tilhøre dem i Fællesskab» (*Norges traktater 1661-1966*, bd. I:10). Den siste formuleringen peker, som vi ser, på en erkjennelse fra myndighetene av tidligere østsamisk felleseie av territoriet, et eierforhold som myndighetene tydeligvis mente at grensetraktaten markerte en slutt på. For øvrig er det uklart hva forhandlerne kan ha lagt i uttrykket «tilhøre dem i Fællesskab». De russiske og svensk-norske forhandlerne hadde trolig ulik oppfatning av eiendomsbegrepet, ut fra den forskjell som på dette punkt må ha vært mellom vestlig og østlig syn på begrepet.

Etter alt å dømme var forbudet om reinflytting over grensen primært rettet mot den ekspansive norske fjellsameflyttingen og ikke mot østsamenes mer beskjedne hjorder. Fra gammelt av hadde de hatt sin reinhjord med seg ut til kysten om sommeren, med Kjelmøya som viktigste sommerbeiteland (Schnitler I:335). Flyttingen med reinflokken fortsatte også etter 1826. Konvensjonen skulle følges opp av en endelig grenseavtale (jfr. Andresen 1989:40-41).

Astri Andresen har vist at østsamene reagerte negativt på grensetraktaten og søkte støtte på russisk side. I de nærmeste åra etter fikk de også sterk støtte fra russiske myndigheter i sine krav om bibehold av de gamle rettigheter, inklusive flyttingen av dyr. Grensekonvensjonen ble fulgt opp av Protokollen av 1834, som avvirket artikkel 7 i grensekonvensjonen. Men samtidig ble pasviksamene sikret en vesentlig del av de gamle rettighetene på norsk side i og med at de fikk beholde sjølaksefisket i Bøkfjorden og Jarfjorden, selv om de foretrakk å bli russiske undersåtter (Andresen 1989:47 ff.).

Til tross for at 1834-protokollen må anses som en formell aksept av de tradisjonelle rettigheter, var hele grenseoppgjøret allikevel innledningen til trengselstider. Pasviksamene hadde nå tilhold i to riker; de måtte passere en grense under flyttingene. Store deler av det gamle siidaområdet på norsk territorium ble nå raskt kolonisert av nordmenn og finlendere (jfr. Wikan 1980, Lunde 1979:116 ff.). Jordbruk, gårdsreindrift, tømmerdrift, norsk sjølaksefiske, ideer om utnyttelse av fossekraften i Pasvik, anleggsstart for A/S Sydvaranger – alt betød innskrenkninger i den tradisjonelle ressursutnyttelsen og sesongflyttingene. Det hører også med at reintyveri forekom hyppig og i økende grad på denne tid (jfr. Tanner 1929:134). Fra norsk side ble det brukt store ressurser på å legitimere innskrenkning av sjølaksefisket med sikte på full avvikling. I 1899 ble det nedsatt en norsk-russisk kommisjon, Pasvikkommisjonen, også kalt «Skoltekommisjonen», som skulle vurdere fiskerettighetene (Andresen 1989:101 ff.). De norske delegatene, hvorav amtmann Truls Graff i Finnmark var den ene, ble utstyrt med en hemmelig instruks som bl.a. påla dem å hevde overfor russerne at norske myndigheter hadde anledning til ensidig oppsigelse av det østsamiske laksefisket (Andresen 1989:97-98). Men russerne gikk ikke med på formell avvikling. I første omgang ble det derfor ingen endring i pasviksamenes rettigheter på norsk grunn. Den norske linjen ble dermed en uoffisiell fortrengningslinje (Andresen 1989:130-31).

En konkret konflikt i 1916 kan tjene som eksempel på ulike vurderinger av de østsamiske rettigheter på de ulike domstolsnivåer. En norsk borger ble satt under tiltale for å ha krenket pasviksamenes fiskerettigheter i fjorden. Ved Varanger sorenskriveris meddomsrett ble han dømt for dette. Retten viste til at østsamenes fiskerett «altid (hadde) været betraktet som en fortrinsret, saa de norske opsittere har været paalagt at holde sig i tilbørlig avstand fra skoltelappernes fiskepladse med sine fiskeredskaber for ikke at skade deres fiskeri». Den tapende part anket dommen til

Høyesterett, som ga ham medhold fordi dommen ifølge Høyesterett hadde bygd på feil grunnlag ut fra en tolkning av 1834-protokollen og grensekonvensjonen av 1826. Imidlertid grep Landbruksdepartementet inn i den praktiske iverksettelse av dommen: Østsamenes fiske måtte ikke hindres av norske undersåtter før formell avvikling av fisket var gjennomført; dette tok man sikte på å oppnå gjennom forhandlinger med russerne. Politiske hensyn veide tungt i forvaltningen (Andresen 1989:133-134).

1. verdenskrig og «etterspillene» grep dramatisk inn i pasviksamenes skjebne. Under krigen ble 16 menn fra siidaen innrullert i den russiske hær; mange av dem kom aldri tilbake. Kampene mellom de hvite og røde i Finland og Russland førte til «en oanad förödelse i skoltarnas utkomst» (Tanner 1929:157). Mange flyktet over til norsk side. I 1920 skjedde det samme under det finske felttoget, som altså resulterte i Dorpatfreden. De følgende åra ble kaotiske for pasviksamene. Mye av det tradisjonelle samfunnssystemet brøt sammen. De måtte også søke om økonomisk understøttelse.

I forbindelse med grenseforhandlingene mellom Norge og Finland var østsamenes skjebne et sentralt punkt. Både Finland og Norge var interessert i å avvikle østsamenes tradisjonelle økonomi og de rettighetene som var knyttet til den. Grensekonvensjonen mellom de to land ble inngått i 1924. I artikkel 2 i slutningsprotokollen ble det satt endelig strek for pasviksamenes rettigheter i Norge: De ble innløst for 12 000 gullkroner som den norske stat skulle betale til den finske stat, som på sin side forpliktet seg til å bruke pengene «i omhu for disse lappers vel». Tanken om innløsning av rettighetene gjennom kjøp hadde for øvrig vært oppe innen norske myndighetskretser alt på 1890-tallet (Andresen 1989:157 ff., Eriksen & Niemi 1981:170 ff.).

Grensekonvensjonen ble siste ledd i rekken av formaliserte tiltak som både *de jure* og *de facto* bidro til å sette press på østsamenes samfunn og som til slutt rev grunnlaget helt bort for den tradisjonelle økonomien. I tillegg hadde en rekke andre forhold, som koloniseringen, framrykkingen av det moderne storsamfunnet med bl.a. gruvedriften ved A/S Sydvaranger og etablering av det store sagbruket Pasvik Timber ved Bøkfjorden, ført til en indre forvitring i siidaen. Som Tanner uttrykker det på basis av sitt muntlige materiale: «... en allmän uro rådde i siten» (Tanner 1929:143).

Fra århundreskiftet hadde overgangen til fast bosetting så smått tatt til, med større vektlegging både av kveghold og gårdsreindrift (Vorren i Aarseth 1989:34-36). Eksempelvis ble Boris Gleb et helårig bosted. Samtidig med oppløsningen av det tradisjonelle samfunnet fant det sted en økning i antallet østsamer i Pasvik; i 1926 var antallet familier kommet opp i 39, altså nesten det dobbelte av antallet ved midten av 1800-tallet. Det tradisjonelle samfunnet hadde forutsatt et lavt og stabilt antall familier. Befolkningsøkningen i seg selv bidro dermed i sin tur også til oppløsning. Da vinterboplassen Cuonni'jokksit ble forlatt i 1918, falt også et viktig symbol på den tradisjonelle kulturen, selv om flyttingen ut til sommerfiskeplassene ennå ei tid fortsatte.

Overgangen til fast bosetting og pengeøkonomi ble etter alt å dømme traumatisk for flertallet av pasviksamer (jfr. Tanner 1929:155). Prisen var høy, nemlig store sosiale problemer ut gjennom mellomkrigsåra og tap av identitet som etnisk gruppe i Pasvik.

2.5.5 Samfunnsorganisasjon

Vi har delvis alt vært inne på østsamenes samfunnsorganisasjon og samfunnsinstitusjoner. Likeså har vi nevnt at vi her har å gjøre med svært gamle ordninger som holdt seg lenger enn i de øvrige samiske områdene.

Et samfunn som i vesentlig grad var basert på naturalhushold og ekstensiv utnyttelse av ressursene innen et begrenset område, måtte nødvendigvis være vel organisert. Ikke minst tilsa systemet med de mange sesongboplassene og ressursutnyttelsen gjennom en årssyklus det.

Grunnenheten i organisasjonen var *familien* eller rettere *husholdet* med sitt overhode, familiefaren. Ved en familiefars død gikk ansvaret til eldste sønn eller en annen person som fikk status som «hushållsföreståndare», i noen tilfeller til enka. Samfunnsordningen var imidlertid i prinsippet klart patriarkalsk. (Dette og det følgende er i hovedsak basert på Tanner 1929:345 ff., jfr. også Solem 1933/1970:79 ff. og Vorren & Manker 1976:188 ff.).

Alle familieoverhodene hadde sete i *norraz*, den felles forsamling for hele siidaområdet. *Norraz* er etymologisk sett en original samisk term. Den begynte i daglig bruk etter hvert å vike for *sobbar* (*soppar*), som etter alt å dømme er avledet fra et russisk ord for møte eller forsamling. For øvrig ble *sobbar* også betegnelsen på den større forsamlingen med representanter for alle siidaene som ble holdt i Kola.

Norraz ble ledet av en *primus inter pares*, oftest kalt *oaiveolmmái*. *Norraz* var siidaens høyeste myndighet. Beslutningene her var endelige og bindende for alle innen siidaen. Det var også en oppfatning blant østsamene at *norraz* var bærer og formidler av generasjonenes samlede kunnskap og visdom. *Norraz* behandlet alle typer saker innen siidaen, også personlige tvister. Særlig sentralt sto naturligvis fordelingen av ressursene mellom familiene og den stadige justeringen av disse – av fiskeplassene, beitene, brenselskogen osv. – samt forsvaret av siidaens interesser utad. Tanner har en rekke eksempler på typer interne saker som ble tatt opp, f.eks. avstraffelse av reintyveri. Som organ for eksterne saker finnes en lang rekke konkrete eksempler skriftlig belagt like tilbake til 1500-tallet.

Det er også mange eksempler på at flere siidaer opptrådte sammen overfor utenverdenen. Et eksempel er omtalt i justisprotokollen for tinget i Vadsø i august 1731 der østsamene fra Neiden, Pasvik og Petsjenga møtte og ba om fritak for skatt til danskekongen på grunn av de «vakansutgiftene» de russiske myndigheter hadde pålagt dem for fritak for militærtjeneste (Tanner 1929:351). *Norraz* behandlet også spørsmål om opptak i siidaen av medlemmer utenfra, til og med av ikke-samer, f.eks. i forbindelse med inngifte eller kolonisasjon. Eksogami har trolig blitt praktisert fra langt tilbake i tid; delvis var det genetisk begrunnet ut fra det lille antall familier som gjerne fantes i en siida. De første finske kolonistene som slo seg ned i Pasvikdalen etter midten av 1800-tallet, hadde først innhentet tillatelse fra Pasviksiidaens *norraz*. Om lag på samme tid ble karelen Bogdanoff opptatt i siidaen gjennom et *norraz*-godkjent ekteskap med en pike i Pasviksiidaen. Det er også eksempler på at *norraz* avgjorde «tålt bruk» ved at den innflyttede ikke fikk fulle rettigheter og dessuten gjerne tildelt fiskeplasser osv. som var av så dårlig kvalitet at siidaen ikke hadde vist interesse for disse (Tanner 1929:341).

På flere områder avvek østsamenes rettsregler fra rettsreglene til andre samegruppers siidaer slik vi kjenner disse fra de siste par hundre år. Det gjelder f.eks. arvegang og eiendomsrett. Den personlige eiendomsrett var stort sett begrenset til personlige effekter, løsøre og bygninger. Retten til land og vann, utbyttet især av villrein- og beverfangsten og disposisjonen av alle naturressursene innen siidaen lå til fellesskapet – det var *commune bonum* – slik vi alt har vært inne på (jfr. "*En gammel kultur*" i pkt. 2.2.). I den tida familiene lå ute på høst- og vårboplassene alene eller i mindre grupper, var naturligvis fiskefangsten husholdsbasert. Likeså var tam-

reinen det lenge. De kollektive prinsippene hindret heller ikke utvikling av individuell prestisje, især knyttet til jakten og fangsten. Denne prestisjen kunne f.eks. gi utslag i begravelseplasser forbeholdt de dyktigste jegerne.

Når det gjelder eiendomsspørsmålet kom rettsreglene til å bli ganske forskjellig blant reindriftsamene. Med den individuelle eiendomsretten til rein, økte «enkeltindividets og den enkelte families muligheter til å eksploatere ressursene på bekostning av fellesskapet» (Vorren og Manker 1976:193). Solem kaller dette en «særutvikling» av den opprinnelige siidaordningen, «særlig avpasset for rendriften» (Solem 1933/1970:106).

Samfunnsorganiseringen kom under en viss russisk innflytelse, især i de østlige siidaer, kanskje alt fra 1600-tallet. Imidlertid utviste russerne en utstrakt imøtekommenhet overfor samene, en holdning som varte ved like inn i dette århundre. Under utviklingen av den regionale og lokale forvaltningen i de russiske nordområdene, fikk de russiske samene under Arkhangelsk guvernement et eget «fogderi», *volost*. Dette fogderiet ble delt inn i «valgforbund» som igjen ble inndelt i «samekommuner», *pogoster*, der en *pogost* tilsvarte en siida. Hver *pogost* valgte sin formann for ett år av gangen, en *oaiveolmmái*. På denne måten ser vi at det russiske forvaltnings-systemet ikke brøt opp det østsamiske; det var heller slik at det russiske tilpasset seg det samiske og smeltet sammen med det.

I 1920-åra opphørte *norraz* som offisielt organ stort sett å fungere, selv om en fortsatt ser eksempler på reminisenser av institusjonen i mer eller mindre uformelle og uoffisielle sammenhenger, f.eks. i Pasvik ennå i 1925 (Tanner 1929:385). I Suenjel kan vi på basis av Nickuls studier faktisk se at *norraz*-tradisjonen var ved like fram til «det siste normale år» 1938.

Da finnene i 1925 vedtok loven som skulle regulere bosettingsforholdene i det nyvunne Petsamo-distriktet, hadde de ikke vært seg bevisst Suenjelsiidaens *norraz* (eller *sobbar* som institusjonen nå helst ble kalt). Imidlertid reagerte *norraz*, og utfallet ble at det finske innenriksdepartementet i 1932 tok initiativ for å gjøre Suenjel til et spesielt «skolteterritorium» hvor samisk kultur skulle gis muligheter for vern og utvikling på egne premisser. Departementets forslag ble imidlertid i 1938 avvist av en statlig komité som skulle planlegge den økonomiske utviklingen i Lappland. Samme år ble Lappland eget len, Lapin lääni, utskilt fra Uleåborgs len. Lenshøvdingen i Lappland, Kaarlo Hillilä, utviste sterk interesse for Suenjel og ville ikke gi opp ideen med et «skolteterritorium». På hans initiativ ble det i april 1938 holdt et møte i vinterbyen i Suenjel hvor suenjelsamene overfor de finske representantene beskrev deres tradisjonelle rettigheter og ba om at de nå ble offisielt anerkjent av den finske staten. I referatet fra møtet – som formelt var mellom finske myndigheter og Suenjelsiidaens *norraz* – blir rettighetene med alle boplasser beskrevet i detalj, likeså *norraz*-institusjonen. De gamle tsardokumentene, som vi tidligere har omtalt, ble også framvist. Referatet avslutter med å slå fast at møtet sluttet opp om en oppfordring til de finske myndigheter om å godkjenne de gamle rettighetene «så langt det er mulig i henhold til finsk lov» (Nickul 1948:15-18).

Referatet ble aldri fulgt opp. Dersom krigen ikke hadde kommet, er det mulig noe ville skjedd. Etter flyttingen til Sevettijärvi ble aldri *norraz* gjenetablert med bibehold av de gamle funksjoner. Organet ble overtatt av moderne finske politiske og juridiske institusjoner og av et moderne organisasjonsvesen, selv om enkelte talsmenn innen bygdelaget fortsatt hadde en viss autoritet på grunnlag av de gamle tradisjonene (Ingold 76:213 ff.).

KAPITTEL 3

Østsamene i Neiden**3.1 LITT OM KILDENE**

I dette avsnittet vil jeg anvende den samme typen materiale som i det foranskrevne, dvs. litteratur av forskjellig slag, inklusive litteratur med referert primærmateriale. Men i tillegg vil en del originalt skriftlig kildemateriale bli brukt, som folketellinger og ulike dokumenter fra offentlige arkiver samt domsmateriale. Fra det østsamiske miljøet i Neiden er benyttet noe privatmateriale, først og fremst en møteprotokoll fra Neiden fisker- og gaardbrukerforening. Endelig har jeg benyttet meg av muntlig tradisjon som er samlet gjennom flere år, i samtaler og samvær med mennesker i og fra Neiden. Under to rettsaker fra de senere år, henholdsvis i herredsretten og lagmannsretten, var jeg til stede og kunne også notere ned opplysninger av interesse som framkom under rettsforhandlingene og vitneavhørene.

3.2 LITT OM PROBLEMSTILLING OG TEORI

Et sentralt spørsmål fra den senere tids debatt og rettstvist om neidensamenes tradisjonelle rettigheter har vært *omfanget av neidensamenes reinhold*. Litteraturen – og rettsapparatet – har hevdet at reinholdet var sterkt begrenset og at fjellsamedrifta tidlig fikk innpass i siidaens territorium.

I denne framstillingen vil jeg forsøke å sette mål på reinholdet for å prøve denne påstanden, spesielt i forhold til den samtidige reindrift ellers i det samiske bosettingssområdet. En foreløpig påstand er at karakteristikkene som «sterkt begrenset reinhold» og «ubetydelig reinhold» ofte har tatt utgangspunkt i volum på den fjellsamiske reindriften slik den utviklet seg, særlig ut over på 1800- og 1900-tallet, og ikke i reell komparasjon med reinholdet i andre områder i samtida.

For øvrig blir det vesentlig også for Neidens vedkommende å se på den samlede ressursutnyttelsen og reinens posisjon i en slik sammenheng.

Reindriften i Neiden reiser også det klassiske problemet om overgangs- og differensieringsprosessen innen samekulturen. Når, hvordan og hvorfor skjedde overgangen fra et jakt- og fangstsamfunn til spesialisert reindrift, alternativt til fiskerbondeutøvelse? (Jfr. *NOU 1984:18. Om samenes rettsstilling:74-75.*) Debatten har vært særlig intens om overgangen fra jakt og fangst til storstilt tamreindrift (for forskningsoversikt se f.eks. Lundmark 1982:13 ff., Kvist 1989:10 ff., Hansen 1990:4 ff., Hansen 1994).

I litteraturen har gjerne jakt- og fangstsamfunnet blitt beskrevet som den opprinnelige ressurstilpassing, med en selvforsyningsøkonomi basert på rik tilgang på fisk og vilt – et slags «opprinnelig overflodssamfunn». I et slikt samfunn skulle tamreinhold være unødvendig, med unntak av et lite antall dyr til transport og til lokking under jakt. Større tamreinhold var ikke «aktuelt som økonomisk grunnlag» (Vorren 1978:145 ff.). Så lenge disse opprinnelige «veidesamfunnene» ikke ble for mye utsatt for eksterne innflytelse, var de veltilpasset en økonomi som i alt vesentlig var basert på utnyttelse av naturressursene. Når veidesamfunnene utviklet seg mot oppløsning eller differensiering, var årsaken først og fremst å finne i eksterne forhold, med omgivende samfunn som øvet et økende press mot veidesamfunnene.

En sentral teori om overgangen i utnyttelsen av reinen er lansert av Tim Ingold. Den opererer med tre faser og legger større vekt på interne mekanismer, men uten å utelukke eksterne pressfaktorer. I første fase, i det mest rendyrkede jakt- og fangstsamfunnet, skulle villreinen ha blitt høstet utelukkende for samfunnets eget konsum. Andre fase skulle ha medført begrenset omfang av tamreinhold, men fortsatt primært for eget forbruk. I tredje fase derimot fant det sted en overgang til ekstensiv tamreindrift integrert i en markedsøkonomi. Disse tre fasene kommer til terminologisk uttrykk i Tim Ingolds bok der denne teorien lanseres, *Hunters, Pastoralists and Ranchers* (1980).

For Varangers vedkommende er det lansert en hypotese om direkte overgang fra jakt og fangst til storstilt tamreindrift, altså til «ranching», utenom etappen «pastoralism» (Olsen 1984:230 ff.). Denne hypotesen er blitt kritisert især på basis av kildemateriale om sjøsamene her på 1600- og 1700-tallet (Nielsen 1986:30). Odner har også stilt spørsmålsteget ved den tidligere aksepterte oppfatning om kronologien i overgangen; bl.a. vil han utvide det samiske féholdet betydelig bakover i tid (Odner 1992:bl.a. 181, Niemi 1991:505-507).

Ut fra dette reiser seg naturlig spørsmålet om hvor brå overgangen egentlig har vært og i hvor stor grad samfunnene har vært «rendyrkede». Spørsmålet er også knyttet til det klassiske problem om spenningen mellom kontinuitet og endring i en kultur. Østsamene har, som vi har sett, blitt primært betraktet som et «veidefolk» like til sammenbruddet av den tradisjonelle kulturen i vårt eget århundre. Ifølge det meste av litteraturen var reinholdet kun en «hjelpenæring» innrettet mot de behov jakten og fangsten stilte (jfr. Vorren & Manker 1976:127).

En hypotese for dette arbeidet er at reinholdet var større enn utsagn av denne typen skulle tilsi og at østsamenes økonomi langt tilbake var mer differensiert enn det mer eller mindre rendyrkede bildet av «veidekulturen» skulle indikere. Hypote-

sen skal vi særlig teste i forbindelse med framstillingen som følger om Neidenssiidaen.

Vår hypotese har også forankring i et tredje synspunkt på overgangs- og differensieringsproblematikken, som også bryter med det tradisjonelle synet på en homogen, harmonisk og balansert mer eller mindre rendyrket «veidekultur». Dette tredje synspunkt har bl.a. blitt benevnt som en «humanistisk tilnærming» eller en «emisk»/«innenfra»-tilnærming som legger stor vekt på individuell handling og rasjonalitet for målrettet agering. Selv om denne ageringen skjer innen rammene for et organisert samfunn, legger dette synspunktet vesentlig vekt på individualitet og husholdsautonomi. En slik teori har Knut Odner lansert i sin store studie av samene i Varanger (Odner 1992, med bl.a. ref. til Riches 1982). Dette synspunktet framhever også at samfunnet var preget av differensiering langt tilbake i tid, for Varangers vedkommende med bl.a. introduksjon av geit og sau alt rundt 1300 (Odner 1992:181), samtidig som et sett av andre ressurser ble utnyttet, også handel med ikke-samiske grupper. Lars Ivar Hansen har særlig poengtert handelens posisjon i den eldre samiske økonomien. Ved å komparere de ulike samiske regioner med hverandre, finner han at de samiske områder som lå lengst mot nordøst i Finnmark, maktet å stå i transaksjon med tre store handelssystemer, det dansk-norske, det svenske og det russiske – samtidig var det disse områdene som lengst beholdt forankringen i en omfattende fangst- og jaktkultur. Den store markedsetterspørselen etter skinn- og pelsvarer bidro slik til at jakt- og fangstkulturen ble bevart og videreført like til 1700-tallet (Hansen 1990, 1994).

Det synes å være godt grunnlag for å revurdere tidligere oppfatninger om den eldre samekulturen som enkel, lite «utviklet», rendyrket og med klare overganger i økonomi og med sterkt preg av egalitet. Således er det heller et motsatt bilde som tegnes, der differensiering og fleksibilitet er mer iøynefallende og der også intern konflikt hører med. Dette gjelder også østsamekulturen.

Også for forhistorisk tid har det vært en debatt om reinens posisjon i den samiske økonomien, med utgangspunkt i Kjelmøy-funnene. Simonsen tolker det store innslaget av reinhorn som et uttrykk for tidlige tamreinhold, med sesongflyttinger mellom innland og kyst slik som vi kjenner det fra historisk tid. Olsen derimot argumenterer for at dette var et jakt- og fangstsamfunn og at bein- og hornmaterialet i alt vesentlig var råmateriale til redskaper som var fraktet hit etter jakt- og fangst i innlandet. Et funnmateriale som Olsen særlig mener tyder på at dette var et jaktsamfunn, er ornamenterte pile- og lansespisser med sannsynlige eiermerker (jfr. *"Årsrytmen og flyttemønsteret"* i pkt. 3.4.). Disse mener Olsen «det er grunn til å anta nettopp ble brukt til reinjakt» (Olsen 1994:135).

Jeg har ikke kompetanse til å gå inn i denne debatten på basis av det arkeologiske materialet. Uten at jeg kan ta standpunkt til de realhistoriske forholdene i «Kjelmøy-fasen», vil jeg imidlertid hevde at jakt og tamreinhold ikke nødvendigvis har ekskludert hverandre. For et generelt synspunkt som framhever differensiering og fleksibilitet er det et hovedpoeng at jakt og tamreinhold eksisterte side om side. For historisk tid var jo dette tilfelle ikke minst nettopp i de østsamiske siidaene, noe vi alt har sett eksempler på.

3.3 TERRITORIUM

Som Tanner sier det: Neiden dannet «fordom en betydande lapp-sit». I de eldste kilder, fra andre halvdel av 1500-tallet, viste siidaen faktisk ekspansive tendenser ved at den utvidet sitt territorium vestover like til Tana med bielva Polmak, noe norske myndigheter protesterte mot overfor de russiske myndigheter, med den følge at «russerne» ved Polmakelva brøt opp og trakk seg tilbake (Johnsen 1923:83, 88). På

1600-tallet viste Neidensiidaen også tendenser til ekspansjon i sørvest ut over grensen mot Enaresiidaen. På Enaretinget i 1671 og 1672 kom det fram at Enaresiidaen tidligere hadde tillatt neidensamene å fiske i vann innen Enaresiidaen, men at de nå hadde blitt for nærgående og permanente her. Derfor slo tinget fast at de skulle trekke seg tilbake og rive sine hus her. Det er ikke umulig at russiske myndigheter og den russisk-ortodokse kirka oppfordret til ekspansjon som ledd i rivaliseringen om fellesterritoriet (Tanner 1929:214-215).

Imidlertid er dramatiske episoder som dette unntak i grensehistorien til Neidensiidaen. Grensene var svært stabile over lang tid, men med den fleksibilitet i bruk som vi kjenner fra siidaene i øst.

Neidensiidaen var organisert omkring vassdragene Neiden og Munkelv som begge har nedslagsdistrikt i innfjorder i Kjøvfjorden. I prinsippet er det også for Neidensiidaens vedkommende vannskillene som danner grensegangene. Imidlertid var det i praksis, på grunn av fleksibiliteten i felles bruk med naboene, noen unntak fra vannskilleprinsippet. I vest/nordvest grenset Neiden mot den sjøsamiske Varangersiidaen. Ved sjøen gikk grensen langs østsiden av Bugøyfjorden og inne i landet øst for Garsjøen. I 1744 opplyser imidlertid Schnitler at neidensamene fisket både i Garsjøen og i Dirgejávri godt vest for grensen, mot at varangersamene til tider fikk trekke sørover like til Neidenelva med sin fangst og sin reindrift. På samme måten har vi alt sett denne fleksibiliteten i grenseområdet mot Enare, noe som altså til slutt ble problematisk for enaresamene. Men på 1700-tallet kan vi se at det store vannet Ijávri (Ijärvi) sør for grensen ble benyttet både av samer fra Enare, Neiden og Utsjok (Aritzby). Grensen gikk like nord for Ijávri der Neidenelva løper ut på sin vei til havet, og østover nord for Kuollisjávri (Guollejávri, finsk Tsuolisjärvi) for å støte på grensepunktet – råmerket – mellom Enare, Neiden og Pasvik ved Rissenjunni. Herfra gikk grensen mellom Neiden og Pasvik nordover langs fjellet – og vannskillet – Veahcir og videre nordover øst for Munkefjorden og Korsfjorden slik at den vestlige del av Skogerøya og hele Kjøøya, *Giev'jo*, tilfalt Neiden. Den østlige grensen ved Varangerfjorden endte ved *Geresgohppi* ytterst på Skogerøya, den vestlige grensen ved Bugøyfjordens østlige nes. Rett utenfor ligger Bugøy (Bugøynes), som i eldre russiske kilder ofte omtales som *Veres navolok*, for russerne et slags antatt «grensepunkt» mellom Russland og Norge før grenseoppgangen i 1826.

Ifølge Schnitler hadde Bugøy og fjorden innenfor vært benyttet av varangersamene til fangst og jakt, ofte i samarbeid med neidensamene. Slik et sjøsamisk vitne beskrev det for Schnitler i 1740-åra med et eksempel: Om lag 30 år tidligere hadde han og hans bror vært på «Kobbeskiøtterie» i Bugøyfjorden sammen med neidensamer. Byttet de felte, ble delt med «Neidens finner i lige Deele». Om lag «en halv snees Aar» tidligere hadde varangersamene begynt å slå seg ned i fjorden. Vanligvis benyttet neidensamene ikke lenger fjorden verken til fiske eller jakt, slik som da de var «en 30 Familier som de forðum vare»; nå var de bare 8 familier igjen – de var «bortdøde til en 8 Familier» (Schnitler I:434).

Ved grenseoppgangen mistet som nevnt Neiden om lag halvparten av sitt territorium som inkluderte mesteparten av det gamle høst- og vinterområdet. Intensjonen hadde egentlig vært å la den nye riksgrensen følge den gamle siidagrensen mellom Enare og Neiden. Men en uklarhet omkring grenseoppgangen førte til at linjen Reisa'gora og Reisa'oaivi ble fulgt, med den følge at Neidensiidaen ble delt. Det kan synes som om de russiske delegater var mer opptatt av Pasvik enn av Neiden; Neiden ble heller ikke befart av dem. Neiden ble derfor i noen grad overlatt til vilkårlighet med hensyn til grensedraining (Andresen 1989:55-40). Ifølge grenseavtalen skulle neidensamene få benytte sitt gamle høst- og vinterområde så lenge de som var «husbønder» i 1826 levde. Grensesperringen mellom Finland og Norge i 1852 synes ikke å ha påvirket dette da den bare gjaldt grensestrekingen lenger vest, den

som ble traktatfestet i 1751. Ifølge Vorren fortsatte neidensamenes flyttinger til de gamle boplassene på finsk side like til 1884 (Vorren i Lunde 1979:63). Muntlig tradisjon i dag hevder at reduserte flyttinger til disse stedene fortsatte helt til begynnelsen av dette århundre, men nå i liten grad som familieflyttinger. Finske myndigheter synes ikke å ha vært klar over dette før restene av neidensamenes flyttinger helt opphørte (jfr. *Hålogaland lagmannsrett, ankesak nr 36/86 A; Rettsbok etter retts sak oktober 1988:5*).

I de eldre dansk-norske kildene omtales neidensamene som «Neidens Finner», «Neidens Rydske Finner» e.l.

Østsamene i Neiden synes første gang kildebelagt i et dokument fra 1517, det såkalte «gavebrevet» til tsar og storfyrste av Moskva, Vasilij III Ivanovitsj, egentlig en skatteinstruks til tsarens to fogder i lappmarkene. I instruksjonen garanterte tsaren «støtte og vern» til samene mot nabofolkene, som måtte holde seg borte fra deres områder. Til gjengjeld måtte de betale skatt til tsarens fogder, også samene «udi Niafdain» (Neiden). (Jfr. Johnsen 1923:80-81; instruksjonen er i sin helhet oversatt og gjengitt av Lilienskiold i *Nordnorske samlinger III, Speculum Boreale II:185 ff.*). Skatten til «Kola Borge fra alders tid» ble på denne tid bl.a. betalt i reinskinn (Broch & Stang 1961:28). Rettighetene og beskyttelsen av østsamene ble gjentatt i tsar brev i 1556 og i «forliket» mellom tsaren og den dansk-norske konge i 1563 etter at neidensamene hadde klaget over at norske undersåtter hindret deres havfiske. Klagen var av tsaren blitt tatt opp med kongen med «forliket» som utfall, der samenes rettigheter ble bekreftet og beskyttet. På denne tid lå forholdene gunstig til rette for avtaler og samarbeid mellom de to riker fordi de hadde en felles rival i Sverige som lenge hadde vært offensiv i sin nordområdepolitikk.

Det er mange eksempler på at Danmark-Norge opptrådte med stor varsomhet overfor Russland i grensestrøkene og med strenghet overfor egne undersåtter som oppførte seg usømmelig her. Denne politikken falt ikke sjelden i favør av østsamene. Et eksempel på streng lokal dansk-norsk justis er bøteleggingen i 1567 av Oluff Jempt på Lille Ekkerøy som hadde vært «østenhavs» og drevet gudsbespottelse. Et annet eksempel er bøteleggingen i 1590-åra av Endre Pedersen på Vadsøya som hadde stjålet reinsdyr fra østsamene (Niemi 1983:151).

Også et annet russisk dokument kaster lys over Neidens eldre historie. Den første russiske «jordeboka» over nordområdene ble utferdiget av Vasili Agalin i 1574. Boka skal være gått tapt, men Alaj Mikhalkovs «manntallsregister» fra 1606-1608 skal i vesentlig grad være basert på Agalins bok. Her omtales «Njavidema» hvor det bor skattepliktige «bønder», med råderett over elva «Nevdema» med laksefiske og fiskeplass «ved øya», som trolig er Kjøløya. Likeså omtales neidensamenes fiske i innsjøene etter «hvitfisk», deres skattetakst og forholdet til Petsjengaklosteret (Gorter-Grønvik 1988:45-46; teksten er i 1965 oversatt fra russisk av Alexander Perminov, Slavisk-baltisk institutt, Universitetet i Oslo, på basis av tekst i Charusin 1880).

I forbindelse med skattleggings- og grensestridighetene fra 1590-åra, først mellom Russland og Sverige (som endte med Teusinafreden i 1595), dernest mellom Sverige og Danmark-Norge (som ble avgjort ved Kalmarkrigen 1611-13 og den følgende Knærød-freden), får vi et fyldigere materiale om Neidensiidaen. Alt tyder på at siidaen sto seg godt på denne tid og ble betraktet som en ressurs i fiskal sammenheng. Fra 1593 av finnes dansk-norske skattelister i lensregnskapene som også omfatter Neiden. Dette året ble det registrert 10 skattemenn i Neiden, i 1596 8. Vi har her i hovedsak å gjøre med familieoverhoder. Antallet er ikke langt unna det samme gjennom 1700- og 1800-tallet. – Vi skal straks vende tilbake til kildematerialet fra tida rundt 1600.

3.4 ÅRSRYTMEN OG FLYTTEMØNSTERET

Årsrytmen og flyttemønsteret er særlig beskrevet av Vorren, som framstillingen på dette punkt i alt vesentlig er basert på (eks. Vorren i Lunde 1979:60-61, Vorren i Aarseth 1989:27-29).

De tradisjonelle vinterboplassene lå ved Bak'kanjohka, finsk Pakanajoki, Vuoddasjávri og Jienajávri, med Bak'kanjohka som sannsynligvis den viktigste. Navnet Bak'kanjohka / Pakanajoki har trolig finsk opprinnelse; navnet slik det framtrår betyr «hedningeelva». Forklaringen på navnet har etter alt å dømme sammenheng med at dette stedet hadde kapell, ved Girkojávri eller Kirkkojärvi («Kirkevann»), og at finnene kan ha sett ned på den «avgudsdyrkelse» som lå i østsamenes «billedtilbedelse» med korsning og buking foran ikonene. Trolig var det her Trifons kapell ble reist. Tomta har vært godt synlig like til våre dager. I 1902 besøkte distriktslege A.B. Wessel stedet og foretok en enkel registrering. Kapellet var om lag 6 x 5 meter i grunnareal, altså noe større enn det nåværende St. Georgs kapell under Skoltefossen i bygda Neiden (Wessel 1938/1977:100, jfr. Paulaharju 1973:135). I dag er det for øvrig fortsatt også en rekke andre kulturminner i området etter neidensamenes vinteropphold her, som rester etter stabbur.

Tida på neidensamenes vinterboplass artet seg på lignende vis som ellers i det østsamiske området.

I april ble vinterboplassen forlatt og ferden ut til vårboplassene tok til, via sommerboplassen Skoltebyen nedenfor Skoltefossen ved Neidenelva. Her ble vinterutrustningen lagret og sommerutrustningen tatt fram. Etter et kort opphold i Skoltebyen fordelte familiene seg på fiskeplassene langs Kjøl fjorden, som Storbukt (Nir'vagohppi), Strømsnes, Valen (Coalgam) og Nordleirvåg (Ruos'sa'vuodna). Her ble kvinnene, barna og de gamle igjen for å drive laksefiske mens mennene dro ut på havfiske med basis på Kjøøya. Mønsteret er således helt parallelt til pasviksamenes. Fiskestasjonen Kjøøya er omtalt alt av Lilienskiold i 1690-åra:

«Kiø, hvor de Finner aff Neiden ved fiskeriets tid haffver deris tilhold, ligger yderst udj Kiøfiordens aabning, syd-sydvest offver fra Wazø ved 1 1/2 Mil til beregning. En liden dog græsrig Øe» (Lilienskiold i *Nordnorske Saml.* IV/2, 2:84).

Alt tyder på at Kjøøya på dette tidspunkt hadde vært i bruk som sesongboplass i mange hundre år, kanskje siden ca. 800/900 f.Kr. (Olsen 1984:bl.a. 52, Olsen 1994:115 ff.). På tilsvarende vis synes det klart at Kjelmøya, like øst for Skogerøya, innen Pasviksiidaen har en historie med kontinuitet langt tilbake i førhistorisk tid. En kilde som tyder på det, er de førhistoriske ornamenterte pile- og lansespissene som er funnet på Mestersanden på Kjelmøya og som er gjenkjent av østsamer i vårt århundre. Ole Solbergs utgravninger på Kjelmøya brakte for dagen bl.a. slike ornamenterte saker. Tanner foreviste en reproduksjon av et slikt funn for noen samer fra Suenjel og Petsjenga. Uten at de visste noe om opphavet, slo de straks fast at ornamentene var gamle bumerker som de mente stammet fra Pasviksiidaen. Disse ornamentene var med andre ord bærere av en lang tradisjon, som godt kan ha vært tusen år gammel (Tanner 1929:371-72, Storå 1971:90, Simonsen i Lunde 1979:38, Olsen 1984:109-111, 164., Olsen 1983:321, Olsen 1994:135 ff.). Major Schnitler fant også under sine undersøkelser i 1744 at neidensamene hadde Kjøøya, som han omtaler som «Kiøholm», slik det hadde vært «fra gammel tid», «og anderledes mindes Vidnerne ikke, ei heller have det anderledes af deres Forældre hørt». Nå oppholdt det seg her åtte familier med «nogle Faar», «men i forrige Tider have de været mer,...» (Schnitler I:334). Denne skildringen tyder på at det i eldre tid var vanlig at hele familien fulgte med til havfiskestedet. Det er sannsynlig at fjordfisket etter laks ble mer vanlig ut over på 1800-tallet.

På Schnitlers tid var imidlertid også andre blitt interessert i Kjøøya. Her rodde nå nemlig også sjøsamere og nordmenn. Men disse hadde i motsetning til neidensamene ikke egne hus, heller ikke fikk de anledning til å skjære torv på øya eller benytte beiteene her – dette ble forbeholdt neidensamene. Under fisket bodde nordmennene og sjøsamene i gammene til neidensamene, «som tage vel imot dem». Riktignok hadde en norsk sjøsamer ca. fem år tidligere slått seg ned på øya, «men det skeede med forlof av *Neidens Finner*» (Schnitler I:427).

Schnitlers materiale viser at neidensamenes samfunnsorganisasjon var fullt intakt i spørsmål om siidaens interesser utad og at deres rettsoppfatninger må ha blitt respektert, som vi også skal se flere eksempler på nedenfor. Schnitlers «eksaminasjonsprotokoller» er en viktig kilde også om nabofolkenes rettsoppfatninger idet hans «tingvitner» i Varanger var representanter for sjø- og fjellsamene og nordmennene – ingen østsamer finnes på lista over «tingvitnene» her.

Under våroppholdet ble det også drevet handel med nordmennene i Vadsø og med pomorene. Alt fra 1600-tallet ble Neiden særlig knyttet til Vadsø handel, mens Pasvik ble knyttet til Vardø handel (jfr. "*Integrasjon, press og forsvar av rettigheter (1600-1700-tallet)*" i pkt. 3.5.).

Ved St. Hanstider flyttet så familiene til sommerboplassen under Skoltefossen (finsk *Isoköngäs* eller *Kolttaköngäs*) ved Neidenelva. Med godt og langvarig torskefiske i fjorden var det ikke uvanlig at kvinnene, barna og de eldre flyttet først. Ved St. Hanstider fikk de også besøk av en russisk munk som kom for å «undervise» dem i St. Georgs kapell. Giftermål derimot skulle helst skje i «Kloster-Kirken» i Pasvik (jfr. Schnitler III:72). Familiene holdt til på Skolteplassen gjennom laksesesongen i elva. Dels ble det kastet med not i fossen, *livjelak*. Etter kvenenes innvandring til bygda og deltakelse i fisket, overtok etter hvert den finske betegnelsen *käpäälä*, en betegnelse som fortsatt er i full bruk, liksom selve fisket. Dels ble det fisket med drivgarn nedenfor fossen, *golgasted*. I eldre tid skal neidensamene også ha fisket med stengsel ovenfor fossen (Leem 1767:350-351).

Helt fram til godt inn på 1800-tallet beholdt neidensamene laksefisket i elva som en eksklusiv rettighet, med en viss modifikasjon i eldre tid, som vi skal se nedenfor. Alle tilgjengelige kilder bekrefter dette (jfr. Tønnesen 1972/1979:254). F.eks. slår Schnitler, under sine undersøkelser i 1740-åra, flere ganger fast at den eksklusive rett gjelder. Selv om neidensamene tidvis delte de fleste andre ressurser innen siidaen med naboene, var «Dog Laxe-Fiskeriet ... Neiden Finner Alleene i possession af, saa at (de) fra dette Laxefiskerie altid have afholdet de Norske undersaatere» (Schnitler I:425). Dette fisket «Russe-Finnerne sig alleene have forbeholden» (Schnitler III:72). I forbindelse med forhandlingene om grensekonvensjonen av 1826 ble det også slått fast at «de russiske finner» til nå hadde hatt eksklusiv rett til laksefisket i elvene i fellesdistriktet (Johnsen 1923:338). Som vi skal se, kom dette snart til å endre seg.

Vi har alt sett at laksefisket i Neidenelva omtales på 1500-tallet i russiske kilder. I 1598 besøkte den svenske skattefogden Olof Andersson Burman Neiden og ga denne skildringen av sommerboplassen:

«... Neudama fors ther som Neudama lappar bruka effter lax Mur är en wacker platz som rydzerna haffua och bruka theris Handlingh om Sommertiidh med Ståttlige hus opbygde» (Tanner 1929:215-216, Fellman 1910 I:307).

Her går det tydelig fram at Skolteplassen var bebygd og i aktiv bruk om sommeren og at russerne sto for den offentlige forvaltning og handel som fant sted her. Mes-teparten av laksen gikk trolig til klosteret i Petsjenga, dernest til Kola (jfr. Leem 1767:350 ff.) Selv om neidensamene hadde bekreftede gamle rettigheter til Neidenelva og laksefisket her, måtte de på grunn av klosterprivilegiene dele noe av herlig-

hetene med munkene. I et russisk aktstykke fra 1620-30-tallet heter det at Neidenelva «tilhører Neidenlappene for 3 fjerdedelers vedkommende» mens 1/4 tilhørte munkene som fisket her (Broch & Stang 1961:28). Det er intet som tyder på at andre grupper enn disse to fisket i Neidenelva. Om enaresamene heter det uttrykkelig at de ikke fisket i Neiden.

Imidlertid kan nok andre enn russerne ha drevet oppkjøp av laks i Neiden så tidlig som rundt 1600. På hollandske kart finnes Neiden påfallende ofte fra denne tid, første gang på europakartet fra 1595 laget av 1500-tallets mest berømte kartograf, hollenderen Gerhard Mercator; Neiden skrives her «Naydani». (Om Mercator se Nissen i Willoch 1960:34). Likeså finner vi Neiden, «Neeuffdoma», på nederlenderen Simon von Salingens kjente kart over det nordøstlige Europa utgitt i 1601. (Om von Salingen se Nissen i Willoch 1960:36. Fra 1594 foretok han fire studiereiser til Nord-Norge, Kolahalvøya og Kvitsjøen etter oppdrag fra den dansk-norske kongen, først Fredrik 2., deretter Christian 4.). Nederlenderne drev ivrig seilas «østenhavs» og oppsøkte både Kvitsjøen og lappmarkedene langs kysten. De var tydeligvis også innom Kola og handlet laks fra munkene (Leem 1767:350, jfr. Storå 1971:81-82), som altså hadde mottatt laks fra østsamene, også østsamene i Neiden. Muligens oppsøkte de også Neiden direkte, liksom vi vet at de oppsøkte munningen av Tana. Stedsnavn i Neiden kan være en indikasjon på dette, nemlig bekken *Kiparijoki*, samisk *Giperjohka*, norsk Kyperelva, og Bøkkermyra og Bøkkermælen. «Kyper» har sammenheng med «kipper», som var en vanlig eldre betegnelse på bøkker, altså en tønne-maker. I nedertysk er termen «Küfer» (av latin «cuparius»), i nederlandsk «kuijper» (Qvigstad & Olsen 1924:291, Paulsen udat.:86). Det kan ha eksistert en bøkkerbod med laksemottak og salthus alt på denne tid. I Michalkovs «manntallsregister» fra tidlig på 1600-tallet, som vi alt har referert, omtales «Njavidemahuset» hvor det er «en fiskeplass hvor Michailovsbekken renner ut» (Gorter-Grønvik 1988:45). Kan dette ha vært bøkkerens hus og Kyperelva som ligger like innenfor Mikkelsnes i Neiden?

For øvrig vet vi at Vadsøhandelen i alle fall fra 1690-åra hadde en dreng plassert hos «kipperen til Neiden elv» (Niemi 1983:279). «Kipperboden» i Neiden under Vadsø handel er også omtalt ut over på 1700-tallet (Qvigstad & Olsen 1924:291, Beronka 1933:42).

På sommerplassen under Skoltefossen ligger fortsatt St. Georgs kapell. Det har vært en alminnelig oppfatning at kapellet er reist på Trifons tid, om lag samtidig med Boris og Glebs kapell i Pasvik, som skal være innviet i 1565 (jfr. Johnsen 1923:83). Imidlertid kjenner jeg ikke til noen fullgod dokumentasjon av dette. Den nåværende kapellbygning i Neiden er ut fra tekniske vurderinger ikke så gammel, mer sannsynlig fra tidlig på 1800-tallet. Det er påfallende at kapellet ikke konkret omtales for den eldste tid, heller ikke i kilder der en skulle forvente slik omtale, f.eks. av Lilienskiold i 1690-åra som i sin topografiske beskrivelse var opptatt av forholdet til russerne. Han gir en nøyaktig beskrivelse av fjordene, øyene og elvene i Sør-Varanger, «Østenhafsside», som han for øvrig mener tidligere hadde vært norsk. («..., som forðum haffver voren Eders Kongelig Mayts Arfue Undersotteris Rætte boligsæde og næringsplatzer, mens nu mere formedelst de Bergenskis skadelige forhold vanartet til dis offerflødigere vrimmel-laug oc tilløb aff rysser, Finner oc Munche, som hærligheden dis graadigere nøtter, indtil den plat fra landsens indbyggere affskieris, ...»). I forbindelse med beskrivelsen av Pasvik og Klosterfjorden (dvs. innerste del av Bøkfjorden) omtales pasviksamenes «Rysse Kircke» ved «Finnnesædet», men under omtalen av Kjøfjorden og Neiden sies det ikke noe om kapell her (Lilienskiolds *Speculum Boreale*, i *Nordnorske samlinger* IV, *Finnmark omkring 1700*, II, 2. hefte:84-86).

Første gang kapellet under Skoltefossen omtales synes å være i 1744 av Schnitler, som beskriver den russiske munks besøk her ved St. Hanstider og ved jul (jfr. Schnitler III:72), dernest i 1763 av Jessen-Schardebøl som sier at «Ved Neidens Elv er et russisk Capell eller Skole» (Jessen-Schardebøl 1763:250). Allikevel er det ikke usannsynlig at en fra den tidlige russiske misjonstid har hatt to kapell i Neiden, et på vinterboplassen og et på sommerboplassen, slik mønsteret tydeligvis også var i Pasvik. I så fall har det opprinnelige sommerkapellet blitt sanert og erstattet med en ny bygning, den som fortsatt står der i dag. Ut over på 1800-tallet ble bruken av Skolteplassen stadig mer utvidet, følgelig økte også behovet for et funksjonsdyktig kapell her.

Under sommeroppholdet var reinen på Skogerøya, samisk *Sallam*, i de eldste kilder omtalt som *Salem*, på russisk *Ostrov Salim* (jfr. Paulsen udat.:32-33). I Burmans beretning får vi en omtale også av reinholdet og sommerbeitet – på denne måten fokuserer Burman på de to helt sentrale ressursene i neidensiidaen, laksen og reinen:

«Eene Øø ligger vthan føre Neudoma fiord heetter Salem, och Strecker then Eene Eenda til Råffuas Wono (Revøysund), och är en mächtig stoor Øø wäll tre store milor om kringh, om Sommer tiid haffua lapparna alle sine Renar ther på gångendes».

Også Lilienskiold omtaler Skogerøya som neidensamenes sommerbeiteland, øya «nøttes aff de Neidens-Finner till deris Reensdyrs føde» (Lilienskiolds *Speculum Boreale*, i *Nordnorske samlinger IV, Finnmark omkring 1700*, II, 2. hefte:84). Denne praksis med bruk av Skogerøya som neidensamisk sommerbeite ble, som vi skal se, utøvd like til 1900-tallet.

I slutten av august flyttet siidaen til høstområdet hvor familiene spredte seg på flere boplasser, ved Kotajärvi (Goajtjävri), Sevettijärvi (Cevvetjävri), Tsjuolisjärvi (Kuolisjävri, Guollejävri), Rökkijärvi (Rekkijävri) og Nuortijärvi (Neuttejävri) ved Neidenelvas øvre løp.

I en beskrivelse av fogden Nils Knag i forbindelse med den årlige «pretensjonsreisen» til Kola (Malmis) får vi nøyaktig tidfestet byttet mellom høst- og vinterboplass i eldre tid. Fogden kom 21. desember 1690 til vinterbyen for å tingstevne «de Rydske Finner» i Neiden, men de var «ei komne til Byen, thi de boede end i deres Høstbyer». Imidlertid kom de fleste dagen etter slik at tingsamlingen kunne avvikles der skatteutligningen var viktigste spørsmål, dvs. ligning for følgende års innkreving som skulle skje i juni ved sjøen. Også skysningen ble utlignet. Det er tydelig av beskrivelsen at skatteligningen skjedde i form av forhandling mellom fogden og *norraz*. (Jfr. *Danske Magazin V*, 1756, i *Varanger Årbok* 1982:102-103).

I eldre tid markerte således juletinget skillet mellom bruken av høst- og vinterbosted. På Schnitlers tid kom det en russisk munk til vinterboplassen «for at underviise Neidens Finner», liksom en munk også kom til sommerboplassen og kapellet her ved St. Hanstid (Schnitler III:72). Dette mønsteret går trolig tilbake til den tidlige misjonen og fortsatte helt til oppløsningen av den tradisjonelle flyttingen. Rent språklig tyder Schnitlers beskrivelse på at den russiske munk kom til Skolteplassen både om sommeren og om vinteren. Dette kan neppe være riktig ut fra det vi vet om flyttemønsteret. Etter alt å dømme var fortsatt vinterboplassen i innlandet, og det er rimelig at det var hit munken søkte på sin vinterreise til neidensamene.

3.5 INTEGRASJON, PRESS OG FORSVAR AV RETTIGHETER (1600-1700-TALLET)

På 1600- og 1700-tallet økte den dansk-norske interesse for de vestlige østsamesiidaene. Etter Kalmarkrigen var Sverige ikke lenger rival i området. Forholdet til Russland var stabilt, og i forbindelse med et framtidig grenseoppgjør ville det være fordelaktig med posisjoner i området. Da de russiske klosterprivilegiene ble avvirket, var også mulighetene større for andre handelsaktører i østsamesiidaene. Således hadde den økte interessen en klar statspolitisk og fiskal dimensjon. Men i tillegg kom den merkantile og lokale økonomiske dimensjon. Laksen ble en særlig ettertraktet handelsvare for de nærmeste handelsstedene Vadsø og Vardø. Dessuten økte tydeligvis interessen blant nabofolkene for de lokale ressurser som siidaområdene kunne by på. 1600- og 1700-tallet er ei tid i Varanger med endringer i bosettingsstruktur og økonomi. Dette fikk konsekvenser også for østsamesiidaene, der Neiden var i den mest utsatte posisjonen på grunn av sitt nære naboskap med ekspansive naboer.

Også innen Neidensiidaen må spesielle demografiske forhold ha gjort seg gjeldende. Vi har tidligere slått fast at familieantallet i siidaen var uhyre stabilt, fra 1500-tallet og like til vårt eget århundre. På slutten av 1600-tallet var det imidlertid oppe i 17, i 1716 sogar 22, men disse tall markerer absolutte unntak. Schnitler sier da også i 1744, da neidensamene utgjorde 8 familier, at de «I gamle Tider ... vare mange» (Schnitler I:348). Den vekst som tallene på slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet tilsier, er trolig forklaringen på at også Neidensiidaen på denne tid viste ekspansjonstendenser, mot sør som vi alt har sett, men også mot vest, inn i Dirgejávri-området (Schnitler I:348).

Ved midten av 1600-tallet var det klart at Vadsø-handelen hadde begynt å få kontroll over lakseomsetningen i Neiden, mens Vardø hadde begynt å få en tilsvarende posisjon i Pasvik. Det statlige engasjementet for å høste av laksefangsten her var også tydelig ut over i første halvdel av 1600-tallet, noe f.eks. Christian 4.s forordning om laksetienden «af Neiden» av 1639 viser, gjentatt («atter paabydis») i 1640. I 1639-resolusjonen understrekes det at neidensamene skulle erlegge vanlig «rættighed oc Tiende» hvert år, og «en egen paafunden sædvane» de hadde «understaat sig», som de hadde kalt «Tiendekande» avvises. 1640-resolusjonen viser noe av begrunnelsen for neidensamenes vegring mot tiendebetalingen til de dansk-norske myndigheter: Munkene «østen ofuer fra Wardhuus» ytet nemlig ikke tienden, derfor burde også de fritas (Lilienskiolds *Speculum boreale II*, i *Nordnorske samlinger*, VII, *Finnmark omkring 1700*, 3:251-252).

Stedsnavn som Brashavn og Braselv i Kjøfjorden vitner om tilstedeværelse i Neidensiidaen av handelsmenn fra Vadsø på denne tid. Familienavnet Bras er vel kjent i Vadsø gjennom mesteparten av 1600-tallet; det var nærmest et dynasti, med etablering i Vadsø alt på 1620-tallet (Niemi 1983:215-216, Beronka 1933:27). Etter som bergenserne fikk økt fotefeste i handelen i Varanger, viste de i det hele betydelig interesse for handelen med østsamene (jfr. Nilsen 1966:42). Ved oktroyen av 1691 ble en deling mellom Vadsø og Vardø formalisert. Ut over på 1700-tallet, da Vardø opplevde en sterk tilbakegang, kom den norske del av handelen i begge siidaene under Vadsø (Niemi 1983:215-216, 278-280).

Som kjent mistet Bergen sitt handelsmonopol på Finnmark i 1715 (innledet 1681). Etter en tilnærmet frihandelsperiode (1715-28) ble monopolet gjeninnført, men nå gitt til en gruppe grosserere i København. Gjennom forskjellige forvaltningsregimer beholdt København monopolet til den endelige frigivelsen i 1789. At russehandelen fortsatt ble oppfattet som attraktiv, viser bergensernes forsøk på å komme tilbake i posisjon spesielt for denne handelen i forbindelse med søknader om å få finnmarkshandelen tilbake, f.eks. i 1736 (Nilsen 1966:178).

I 1653 ser det ut til at handel og statsinteresser ble direkte koblet sammen under høsttingsamlingen i Vadsø der tingvitner og kjøpmenn mente at varangersamene, som definitivt var norske «privative» samer, tidligere hadde hatt laksefisket i Neiden (Niemi 1983:278, Tanner 1929:215-16 med ref. til Solberg 1910). Dette kan ikke, som vi alt har vært inne på, ha vært rett. Mobiliseringen på tinget var trolig et utslag nettopp av lokale ønsker om å få norsk kontroll over laksefisket og laksehandelen i Neiden (jfr. også Tanner 1929:215-216). Det var da også symptomatisk at Brasfamiliens overhode selv var til stede på denne tingsamlingen og ledet an i vitneforklaringen.

Laksehandelen dreide seg om store kvanta og verdier. Av talloppgaver vi har fra andre halvdel av 1700-tallet ser vi at Vadsø-handelen kunne kjøpe omlag 7 000 kg laks fra neidensamene i løpet av én måned (Vorren i Lunde 1979:86). Situasjonen var neppe særlig annerledes på 1600-tallet.

Tross avviklingen av klosterprivilegiene, var det fortsatt en viss russisk handel i Neiden, ut over på 1700-tallet videreført av pomorene. Fra midten av 1700-tallet til 1810 drev Arkhangelsk-kjøpmannen Sergei Kolokoff regulær handel i Brashavn ved munningen av Kjøfjorden, stedet ble på russisk kalt *Shapkino*. Denne havna lå således like ved havfiskeplassen til neidensamene. I 1791 opplyses det at pomorer av og til pleide å overvintre innen Neidensiidaen. Under oppholdet her solgte de dessuten mel også til enaresamene (Tanner 1929:219). I tillegg til laksen var havfisken neidensamene produserte ettertraktet handelsvare. De var anerkjente havfiskere, slik den danske regjeringsøkonom Carl Pontoppidan skriver i 1790 (Pontoppidan 1790:234).

Vadsø-tinget i 1713 gir oss et godt innblikk i hvordan handelen med neidensamene artet seg. Det heter at det var gammel skikk at østsamenes varer (laks, tørrfisk, tran) ble betalt dels med penger, dels med varer. Det vanlige var at det ble betalt med penger for laksen, tranen og 1/3 av tørrfisken mens den resterende 2/3 av tørrfisken ble betalt med varer. Kjøpmennene var forpliktet til å forsyne østsamene rikelig med salt. Handelen måtte hvert år være avsluttet til «Petri-Pauli-dagen» («Petersmesse»), 29. juni. Nå var hovedfisket i elva slutt samtidig som vårfisket var over. Kjøpstevnet ble kombinert med skatte- og rettighetsinnkreving (Niemi 1983:278-279).

Også gjennom fiskalpolitikk – skattlegging – ble neidensamene forsøkt integrert i den dansk-norske staten, slik vi har sett eksempel på. Skattleggingen i dette området, som fortsatt var en del av «fellesdistriktet» mellom Norge og Russland, førte til mange mindre konflikter mellom norske og russiske lokale myndigheter, slik som i 1650-åra da den russiske fogden forbød neidensamene å erlegge tiende for laksefangsten til dansk-norske myndigheter (Niemi 1983:278). I andre halvdel av 1600-tallet synes det klart at neidensamenes fiskale forhold til Danmark-Norge var brakt i ro. Omkring 1690 betalte neidensamene 3 våger tørrfisk pr. skattemann i regulær skatt samt 1/2 våg i rettighet til fogden. Skatten, i form av «Fisk og Vahrer», ble gjerne levert kjøpmannen som i sin tur «siden til Fogden i Penge erlegger» (Resen II:14-16).

Ekspansjon og endring i bosetting og ressursutnyttelse hos naboene i nord og vest innebar økt press mot Neidensiidaen. Værbefolkningen på nordsiden av Varangerfjorden intensiverte sin bruk av områdene sør for fjorden, som sanking av mose (til fôr), hugging av brensel og trevirke, kobbeveide osv. Også det offentlige benyttet seg av ressursene i østsamesiidaene, som garnisonen ved Vardøhus. I 1691 befalte et kongebrev at tømmer til kirke i Varanger og til ny amtmannsbolig i Vadsø skulle hogges i skogene i Neiden (Niemi 1983:333). I ikke liten grad hugget neidensamene tømmer og transporterte det med rein ned til fjorden for omsetning.

Fra midten av 1600-tallet klaget neidensamene gjentatte ganger over at den norske bruken gikk ut over deres næringsgrunnlag. Direkte skadeverk ble også forvoldt, som ulovlig jakt, ødelegging av gammer, o.l. Ekspansjonen til sjø- og fjellsamene fikk en del av de samme følger. Fra slutten av 1600-tallet krysset sjøsamene i Varanger Bugøyfjorden, den gamle siidagrensen. Ut over på 1700-tallet etablerte de bosteder langs sørsiden av Varangerfjorden til Jarfjord, langt inne på Pasviksiidaens område.

Fjellsamene begynte å flytte østover tidlig på 1700-tallet, som vi alt har sett. Fra sør synes enaresamene til en viss grad å ha ekspandert inn i eller opp til Neidensiidaen, trolig også utsjokksamene (jfr. Vorren i Lunde 1979:77, Schnitler I:348).

På denne måten hadde det oppstått et press mot Neidensiidaen fra flere hold, og siidagrensene ble krysset både i innlandet og langs sjøen. Dette skjedde under protester fra neidensamene. Dels ble de støttet av de dansk-norske lokalmyndigheter. Og tross alt ble i ikke liten grad også deres eget rettssystem respektert.

I de saker vi kjenner til fra denne tid som havnet på det lokale tinget, fikk neidensamene lenge full støtte i sine rettighetskrav. Især synes det klart at neidensamene fullt ut ble erkjent enerett til villreinjakt, reindrift og laksefiske (jfr. Tønnesen 1972/1979:120-121). Når andre ressurser, som fjordfiske, fôr, ved, tømmer o.l., ble benyttet av andre, skjedde det lenge uttrykkelig etter tillatelse fra neidensamene. Ut fra deres behov var det i perioder og i deler av året overflod på ressurser, som de bare benyttet sesongvis. Schnitlers undersøkelser gjengir en rekke eksempler som dokumenterer neidensamenes forvaltning av siidaen.

Vi har alt sett hvordan en norsk sjøsamer satte opp gamle på Kjøøya «med forlovf» av neidensamene. Eksempler på nordmenns utnyttelse av skogen skjedde «uden Modsigelse» (Schnitler I:348). Da den (trolig) første sjøsamer nedsatte seg på østsiden av Bugøyfjorden, var det med tillatelse fra Neidensiidaen (Schnitler I:324). I ikke liten grad har vi her å gjøre med avtaler og samvirke mellom ulike grupper samer. Et illustrerende eksempel finner vi i den norske fjellsamen Carl Andersens bruk av Skogerøya og Brashavnfjellet på fastlandet vest for øya til reinbeite.

Andersen hadde i ni år på 1730- og 40-tallet brukt øya (inntil han døde). Under reinflyttingen til og fra Bugøyfjorden og fjellene innenfor hadde han brukt Brashavnfjellet som flyttevei, med Vestre Leirvåg som svømmested. Som motytelse hadde han vaktet neidensamenes reinflokk. Schnitler sier uttrykkelig at denne ordningen var basert på en avtale (Schnitler I:424, 426, 428). Tidlig på 1740-tallet hadde neidensamene måttet trekke reinen sin midlertidig fra Skogerøya på grunn av ulveplagen, og de hadde ikke selv mannskap nok til den utvidede voktingen som ville være nødvendig. Nå søkte de bistand hos sine «stammefrender» fjellsamene.

Schnitler sier da også at på hans tid kom «de Norske- og Neidens Finner i alle Maader vel over Eens» (Schnitler III:71).

Ei tid etter Andersens død synes Skogerøya å ha blitt benyttet av flere grupper i samvirke, bl.a. av fire nordmannsfamilier, men de var blitt her bare én vinter på grunn av vær, klima og islegging av Kjøfjorden (Schnitler I:335).

Når neidensamene på denne tid synes å ha vært spesielt imøtekommende overfor naboenes ønsker om innpass i siidaen, skyldtes det således også deres eget behov for samvirke og dels bistand. Etter ekspansjonen rundt århundreskiftet 1600/1700, hadde det funnet sted en reduksjon både i folketall og reintall. Muligens hadde befolkningsreduksjonen sammenheng med de epidemiske sykdommer som herjet i Varanger tidlig på 1700-tallet. Et av Schnitlers tingvitner hevder at pasviksamene var blitt utsatt for epidemien som skulle ha redusert deres antall fra vel 40 til «en halv snees Familier» (Schnitler I:435). Det er også kjent at første halvdel og midten av 1700-tallet var ei vanskelig tid for reindriften, med betydelige tap i flokkene

(Niemi 1983:300). Reduksjonen i folketall og reintall kan ha frigjort ressurser i siidaen, samtidig som behovet for samvirke økte.

3.6 EN ENDRET RETTSHOLDNING?

Imidlertid er det klart at konfliktraspektet ble mer framtrædende i andre halvdel av 1700-tallet og ved begynnelsen av 1800-tallet. Heller ikke på Schnitlers tid ble reglene alltid overholdt. Enkelte tingvitner innrømmer f.eks. at tross neidensamenes forbud mot villreinskyting på Brashavnfjellet, ble dette drevet «hemmelig» og «under haanden» av varangersamene (Schnitler III:424, 426). Bruk «uden Forlov» av ressursene innen siidaen tiltok. Rathke beskriver i 1802 fjellsamenes «mægtige Flokke» som trengte inn mot Neiden. Fjellsamen «Gjermund den Rige» hadde etablert seg nær Neidensiidaen med så mange rein «at han selv ei vidste Antallet». Samene i Neiden «saae ei gjerne dette Naboskab, da deslige mægtige Flokke Ødelagde Mossmarken for Neiden Byes Reensdyr, man paastod, at denne Tvist havde været saa alvorlig, at der var fordret og givet Erstatning» (Rathke 1899/1901:42).

Nå var imidlertid også rettsapparatet begynt å svikte østsamene, noe som trolig skyldtes både den massive pågangen etter ressursene i Sør-Varanger («flertallets behov») og det Tønnesen kaller «den alminnelige oppløsningstendens» som tok til på 1700-tallet i rettspleien i Finnmark (Tønnesen 1972/1979:bl.a.121). Gudmund Sandvik har omtalt den rettslige utviklingen som en umyndiggjøring av lokalbefolkningen, særlig med referanse til oppkomsten av «læra» om statens umatrikulerte grunn i Finnmark (Sandvik i Thuen 1980:59-60). Neidensamene klarte ikke lenger å legge autoritet i sine krav. Da de på tinget i Vardø i 1773 igjen tok opp forhold som de oppfattet som krenkende mot nedarvede rettigheter, fikk de dette svar fra amtmannen:

«Nejdens Finner ikke maatte være Varanger-Finderne hinderlige i at søge Kobber, Oder- og Fugle-Vejdet samt Vild Rehn Veidet paa fælles Stæder og øvrigt omgaaes hinanden fredelig og naboelig, uden at fornærme hinanden» (Tønnesen 1972/1979:121).

Selv om en rettstolkning som denne ikke fikk så store praktiske konsekvenser i første omgang, representerer den et klart brudd med tidligere holdning – og et forvarsel om det som skulle komme på 1800- og 1900-tallet. Det prinsipp som amtmannen slår fast i sin rettsbelæring, er *lik rett for alle i bygdelaget*, et prinsipp som måtte slå sterkt ut i disfavør av en liten minoritetsgruppe.

Det er helt tydelig at dansk-norske lokalmyndigheter mot slutten av 1700-tallet skjerpet interessen for Sør-Varanger. Amtmann Ole Hannibal Sommerfeldt utviste særlig iver for en norsk ekspansjon i fellesdistriktet. I 1780- og 90-åra tok han flere initiativ for å få nordmenn til å slå seg ned på Reinøya og Skogerøya, disse rike og strategisk viktige øyene ved innseilingen til henholdsvis Pasvik- og Neidenmunningen, til tross for at han beveget seg på tynn statsrettslig is. F.eks. var naturligvis ikke Sør-Varanger blitt berørt av jordutvisningsresolusjonen av 1775, av den enkle grunn at området ikke lå til Norge – det var fortsatt fellesdistrikt. Sommerfeldt hevdet at det for dansk-norske interesser var «magtpaaliggende» å innlemme disse områdene «som et eensidig land for Norge» når engang en grensetraktat skulle settes opp. Dette innebærer sannsynligvis at Sommerfeldt ønsket å agere på basis av en *terra nullius*-oppfatning der kolonisasjon skulle være sentralt redskap for territoriekrev.

Etter den svensk-norske grenseoppgangen i 1751, var det bare grensestreknningen mellom Norge og Russland som ikke var traktatfestet. Det var nå kun et spørsmål om tid før det ville skje. Som ledd i styrking av de dansk-norske posisjoner var

norsk kolonisering viktig. Det dreide seg også om å hindre at østsamene ytterligere skulle «finde Leylighed ... at usurpere denne Øe» (i dette tilfelle Reinøya; Johnsen 1923:215, 326). I sin argumentasjon for sterkere engasjement i Sør-Varanger, viste Sommerfeldt både til områdets strategiske posisjon og til de rike ressursene her, særlig i Neiden: «Neiden haver den Laxerigeste Elv, Furre og Bierke Skov samt en mengde Rensdyr Mosse» (Johnsen 1923:325).

3.7 «... LYKKELIG OG VELTILFREDS»?

Imidlertid var neidensamenes tradisjonelle samfunn ennå ved inngangen til 1800-tallet fullt levende og intakt tross det økende press som hadde gjort seg gjeldende. Etter alt å dømme sto faktisk neidensamene seg godt økonomisk på denne tid i motsetning til store deler av finnmarksbefolkningen for øvrig. Ja, østsamene ble trukket fram som eksempel til etterfølgelse for befolkningen ellers.

I åra før om lag 1790, i forbindelse med den omfattende utredningen og debatten om finnmarkshandelen, fant den danske økonomen Carl Pontoppidan på basis av grundige undersøkelser i Finnmark at «Russefinnerne» var beviset på at kredittgivingen kunne unngås fordi de klarte seg godt uten kreditt, til tross for at de var utsatt for et sterkt skattepress (Pontoppidan 1790:234).

Rathke gir etter sitt besøk i Neiden i 1802 en varm og begeistret skildring av samene her. Han roser deres renslighet (som han forbinder med religionsutøvelsen) og ikke minst deres økonomi. I likhet med Pontoppidan hevder han at til tross for at østsamene i Neiden bar større skattebyrder enn sjøsamene, hadde deres «Huusholdning ... nogle Fortrin for de Norske Søefinners». Etter hans mening levde neidensamene et godt liv – de var «lykkelig og veltilfreds». Deres samfunnsorganisasjon, bl.a. med en *oaiveolmmai*, synes også å være intakt, Rathke kaller ham «Ældste» eller «Staroste» (Rathke 1899/1901:43). Rathkes skildring av neidensamene er for øvrig nokså lik Keilhaus skildring av pasviksamene, som Keilhau besøkte 25 år senere (Keilhau 1831:46 ff., 54).

Hovedforklaringen på denne gunstige situasjonen sammenlignet med situasjonen generelt i Finnmark, er trolig at østsamene lenger enn de øvrige folkegruppene var forholdsvis uavhengig av markedsøkonomi og de konjunktursvingninger som her gjorde seg gjeldende. Riktignok hadde de hatt, som vi har sett, tilknytning til markeder gjennom flere hundre år. Men den handelstransaksjon de var involvert i, resulterte ikke i samme grad av markedsintegrasjon og markedsavhengighet som gjaldt de øvrige gruppene, især nordmennene. Gjennom lang tid var markedstilknytningen tillempet sesongflyttinger og tradisjonell ressursutnyttelse. Den tradisjonelle levemåten falt ut i deres favør i et tidsrom som var krisepreget for befolkningsgrupper som levde i en sterkere grad av markedsintegrasjon. Under et tingforhør i Vadsø i 1831 kommer det fram at neidensamenes flyttemønster og ressursbruk var som tidligere. De seks husholdene som hørte til siidaen, ernærte seg fortsatt om sommeren i Neiden med laksefiske, og om vinteren holdt de seg i innlandet «over grænsen paa russisk grund» hvor de drev ferskvannsfiske og vottet reinen. På tinget i Vadsø i 1836 ble det opplyst at de drev laksefiske i Neidenelva og flere steder i Kjøfjorden samt torskefiske i Kjøfjorden og Korsfjorden (Qvigstad 1926:17).

Ikke minst viktig for neidensamene var det at de to aller viktigste ressursene var intakt og i alt vesentlig fortsatt en eksklusiv rett for dem, nemlig laksen og reinen. Laksen har vi alt sett på. Det gjenstår å vende tilbake til reinen og se litt nærmere på den i eldre tid i siidaen.

Reinen som ressurs var av to kategorier, villrein og tamrein.

Villreinfangsten er naturligvis urgammel i Neiden som i de øvrige siidaer. Innen siidaområdet er det funnet en rekke anlegg etter fangst av villrein, selv om

ingen har de dimensjoner som anleggene etter den spesialiserte massefangsten på Varangerhalvøya har. I Neiden ble det også benyttet snarer til fangsten, i likhet med fangsten i siidaene mot øst og sør. Villreinfangsten i Neiden varte til inn på 1800-tallet. Da Rathke besøkte Neiden i 1802, omtalte han fangsten som fortsatt levende. De yngre jegerne samlet seg «i smaa Selskaber» og dro «i de bekiendte Nordfielde for dels at fange i Snare, dels at skyde vilde Reensdyr, samt Ræve, Jerv ... og noget Fuglevildt» (Rathke 1899/1901:43; jfr. også foran "*Pasvikiidaen*" i pkt. 2.5.4.).

Som vi har sett, går neidensamenes tamreinhold langt tilbake i tid. Den vanlige oppfatning i litteraturen er, som nevnt, at tamreinholdet var nærmest ubetydelig. Villreinfangsten skal ha gitt det nødvendige av kjøtt, dessuten var kjøttbehovet begrenset på grunn av religionen. Et hovedpoeng i denne framstillingen er at villreinfangsten og tamreinholdet ikke var gjensidig ekskluderende. I alle østsamesiidaene ble tamreinhold og villreinfangst og -jakt drevet parallelt, slik vi har sett klar empiri på. I Varangerområdet er det også klart at den fjellsamiske tamreindriften ikke så å si over natta avvirket villreinstammen. Ut over på 1700-tallet hører vi om geværjakt på villrein på Varangerhalvøya (Niemi 1983:301). De siste restene etter villreinstammen her ble ikke utryddet før under Krimkrigen (1853-56), da forsyningssituasjonen var prekær på grunn av blokade av kysten.

Det er selvsagt riktig at reinholdet var lavt sammenlignet med de store flokkene som utviklet seg i fjellsamedriften. Imidlertid er det urimelig å anta at tamreinen ikke supplerte villreinen både som mattilskudd og som materialer til klær og redskaper. Alt Burmans skildring fra 1598 om neidensamenes flokk som beitet på Skogerøya, tilsier en hjord som sannsynligvis må ha vært større enn noen få kjørerein for under ti familier skulle tilsi. Også Schnitlers uttrykk «formuendes» på rein tilsier det, likeså at neidensamene gang på gang sto fram på det lokale tinget og forsvarte de omfattende mosemarkene innen siidaen som sin eksklusive rettighet. I tillegg til tamreinen som mattilskudd og redskapsmateriale, som lokkedyr under villreinfangsten, som trekkdyr under tømmerkjøring og som transportdyr under flytting, var det nødvendig med sterke kjørerein for skyss av øvrigheten. Dessuten var tamreinen en viktig reserve i tilfelle svikt i villreinfangsten. En viss påvirkning fra fjellsamedriften i synet på flokkstørrelsen kan også ha gjort seg gjeldende. Her kan likeså prestisje etter hvert ha spilt en rolle. Liksom jakt ga individuell prestisje, gjorde trolig en viss flokkstørrelse det.

Som vi også har sett, var reinholdet såvidt stort i de øvrige østsamesiidaene at det må ha vært rettet inn mot flere behov enn ren transport og lokking under jakt. Det er ingen grunn til å tro at forholdene har vært annerledes i Neiden, selv om det er vanskelig å kvantifisere tamreinholdet i eldre tid.

I tida omkring tidspunktet for grenseoppgangen i 1826 har vi de siste opplysninger om neidensamenes reinhold før de store endringene i bosettingen innen siidaen setter inn. Den mest levende skildringen vi har fra denne tid, er Keilhaus fra våren 1827 da han reiste innover Kjøfjorden, samtidig med at neidensamene flyttet flokken sin over til sommerbeitene på Skogerøya. Flokken svømte over på et sted der fjorden var «neppe et Bøsseskud bred», uten tvil det smale sundet like innenfor Norskbukt og Nord-Leirvåg, Strømsnes, det tradisjonelle svømmestedet. Her var Keilhau vitne til at

«... nogle Russefinner [var] iferd med at svømme deres Rensdyr over til Skogerøen hvor de lade dem græsse i Sommermaanederne. Denne Scene var høist levende og malerisk. Mænd og Qvinder arbejdende deels i baaderne, deels paa Stranden med de viltre Dyr, og en Mængde yderst geskjæftige Hunde holdt Hjorden sammen ved Svømmestedet eller indhentede de Bortvegne og jagede dem tilbage. Folkenes Raab og Hundenes Bjæffen gjenlød mangefold mellem Klippevæggerne» (Keilhau 1931:31).

Keilhau oppgir ingen størrelse på flokken som krysset Kjøfjorden, men det synes klart at det dreide seg om en betydelig flokk, eid av om lag 5 familier. I samme beretning sier han at enkelte familier i Pasviksiidaen på hans tid kunne ha opptil 100 rein, andre «30, 10 osv.» (Keilhau 1831:46). Ut fra Keilhaus beskrivelse har Kristian Nissen forsøkt å beregne pasviksamenes samlede flokk; resultatet hans er et antall på om lag 1 000 dyr (Nissen 1919:31). Med om lag 20 familier i Pasvik skulle gjennomsnittet pr familie være på ca. 50 dyr. Sannsynligvis var flokkstørrelsen ikke stort annerledes i Neiden. Det vanlige var kun å regne med voksne dyr. Hvor mye var så 50 voksne dyr for en familie?

Det vanlige i den eldre fasen av reinnomadismen, dvs. før 1800-tallet, var å regne med at en familie/et hushold som bare livnærte seg med tamreindrift burde ha om lag 50 voksne dyr for å klare seg bra, noen ganger opereres det med 50 voksne simler. Med tilleggsnæringer kunne en fjellsamefamilie klare seg med en del mindre (jfr. Paus 1768:263-264, Hultblad 1968:146-147).

Disse tallene indikerer at det østsamiske reinholdet ikke kan ha vært «ubetydelig». I andre halvdel av 1800-tallet, da reindriftnæringen hadde opplevd en kraftig ekspansjon og flokkene hadde vokst, regnet amtsmyndighetene i Finnmark med at en familie burde ha 100 voksne rein, dvs. simler og okser, selvsagt med simlene i stort flertall (Niemi 1989:31). For å ha et sammenlignende mål på reinholdet i østsamesiidaene i første halvdel av 1800-tallet, har jeg sett på reinholdet i Kautokeino på basis av folketellingen av 1835 (som er den første tellingen som oppgir husdyrhold, herunder reinhold). Kautokeino var amtets største reindriftdistrikt.

Gjennomsnittet pr. driftsenhet i Kautokeino var ca. 140 dyr. Mange hadde langt mindre. Bare fem av 139 hushold hadde over 1 000 dyr; disse trakk naturligvis gjennomsnittet sterkt opp. Holder vi unna disse få kjempeflokkene, blir gjennomsnittet pr. familie langt lavere, mellom 50 og 100. Av de fastboende i Kautokeino, som drev med féhold kombinert med utmarksnæring og reinhold, var gjennomsnittsstørrelsen 12 rein (Niemi 1989:31-32). Selv om tallene over reinholdet er beheftet med stor usikkerhet, gir de en pekepinn om størrelsesforhold.

1835-tellingen har ikke data om Neiden (og Pasvik). Vi må til den neste folketellingen, i 1845, for å finne tallmateriale om Neiden. Østsamene her besto nå av fire familier som i gjennomsnitt hadde 1,5 «stort kveg», 5,5 får og 30 rein, eid kollektivt. De tilsvarende tall for de ti kvenske familiene som nå hadde flyttet inn, var 1,8 «stort kveg», 2,6 får og *tilsammen* 5 rein (0,5 per familie). For resten av Sør-Varanger var reinholdet i snitt blant de som har reinhold (sjøsamer, kvener, nordmenn) 5,8 per hushold (Niemi 1989:32). Det var en kjent sak at reinholdet i Sør-Varanger knyttet til gårdsdriften primært tjente et transportbehov. Men som vi ser, var dette reinholdet langt under det som østsamene hadde.

Skulle vi ty til Ingolds teoritermer, var østsamenes drift «pastoralisme», mens den ekspansive fjellreindriften var eller var på rask vei mot «ranching».

Ved siste århundreskifte gjorde kulturgeografen Amund Helland (som for øvrig hadde en radikal posisjon i det norske vitenskapsmiljøet) sine refleksjoner over neidensamenes liv og økonomi. Den slutning han trakk, har trolig gyldighet langt tilbake i tid. Hans konklusjon var nemlig at dette samfunnets særlige karakter var at det *ikke var rendyrket* i sin økonomi verken i den ene eller den andre retningen. Det karakteristiske var nettopp at det befant seg i grenselandet mellom flere økonomiske tilpasningsformer: «Skoltenes liv danner en besynderlig mellomting mellom fiskerens og jægerens og nomadens og den fastboende befolknings[liv]» (Helland 1906 II:159). Men den sterke tilknytningen han så at neidensamene hadde til reindriften, fikk ham særlig til å sammenligne dem med fjellsamene: Til tross for at fiskeri kanskje var viktigste næring, «er der meget, der minder om flytfinnerne» (Helland 1906 II:157).

Men la oss vende tilbake til første halvdel av 1800-tallet, til den første virkelige trengselstid i Neidensiidaen.

3.8 TRENGSELSTID

Tar vi et sprang fra beskrivelsene av neidensamene fra slutten av 1700-tallet og det tidlige 1800-tallet til beskrivelsene av dem om lag et hundreår senere, får vi et dystert bilde av folk og samfunn. Like etter århundreskiftet skriver Helland at «De fleste skoltefamilier lever i nød og fattigdom, og både deres klædedragt og boligernes indre er yderst smudsig» (Helland 1906 II:156-157). Det ble ikke bare lagt vekt på sosiale og økonomiske forhold, men også på karaktertrekk og fysisk utseende, slik vi har sett foran (jfr. *"Terminologi"* i pkt. 2.1.).

Beskrivelsene må naturligvis vurderes med kritikk. Uten videre kan vi si at de reelt sett er overdrevne og fortegnet fordi de i så sterk grad er basert på sosialdarwinistisk og rasistisk tankegodt, som også vitenskapen sto for (jfr. Eriksen & Niemi 1981:324 ff.). I tillegg kan vi heller ikke se bort fra at den politiske situasjonen sett fra myndighetens synsvinkel inviterte til beskrivelser som pekte mot undergang (jfr. framstillingen av Pasviksiidaen *"Pasviksiidaen"* i pkt. 2.5.4.). Det finnes også skildringer fra Neiden fra Hellands tid som ikke peker mot østsamisk undergang, men mer nøkternt forteller om store endringer i Neiden-samfunnet de siste 20 år, som vi straks skal se. Imidlertid dokumenterer nok de dystre skildringene en tilbakegang økonomisk, kulturelt og sosialt – og i alle fall et dramatisk statusfall sett utenfra. Hva hadde skjedd mellom det tidlige 1800-tallet og det tidlige 1900-tallet?

En rekke forhold hadde medført at neidensamene hadde opplevd en trengselstid, at deres gamle kultur kom i en reelt sett truet posisjon.

Grensefastsettelsen og dens etterspill har vi alt vært inne på. Den fikk store konsekvenser for Neiden, om enn ikke umiddelbart.

En annen faktor var den store innvandringen som fant sted til Sør-Varanger av nordmenn og kvener som slo seg ned her som bønder og fiskere. Kolonisasjonsforsøkene på 1700-tallet hadde mislykkes. Den norske 1800-tallsinnvandringen gikk primært til de østlige deler av kommunen, altså Pasviksiidaen. Delvis var den norske kolonisasjonen av disse «utsatte grensestrøk» myndighetsstyrt ut fra nasjonale hensyn. Neiden ble aldri sterkt berørt av norsk innvandring. Ennå i 1920 var bare 5-6% av befolkningen her norsk i etnisk henseende, de fleste nordmenn her var offentlige tjenestemenn og deres familier. Pasvik ble også et viktig bosettingsområde for kvenene.

Men den sterkeste posisjonen fikk kvenene innen Neidensiidaen. Bygda Neiden ble sammen med Bugøynes de mest kvendominerte lokalsamfunn i kommunen. Den første kvenske familien skal ha slått seg ned i Neiden i 1821. I første fase ønsket norske myndigheter dem velkommen fordi de representerte en stabil, bofast bondebefolkning. Etter om lag 1870 endret holdningene seg. Nå ble de sett på som et nasjonalt problem her nær grensene til Finland og Russland og som konkurrenter om ressurser og arbeidsplasser, uten at innvandringen lot seg stanse. I 1845 var det 45 kvener og 28 østsamer i Neiden, i 1869 henholdsvis 138 og 11. Verken i 1845 eller 1869 bodde det nordmenn i Neiden. Østsamene var med andre ord i løpet av kort tid blitt en absolutt minoritet i sin egen bygd. Ved århundreskiftet kunne Helland skrive at Neiden var helt dominert av kvenene, som «fastholder det kvenske sprog som talesprog» (Helland 1906 III:511). Når vi ser bort fra den lille gruppa med nordmenn som kom til bygda etter århundreskiftet, var situasjonen om lag den samme like til 2. verdenskrig.

Den fjellsamiske ekspansjonen fortsatte på 1800-tallet. Tidlig i århundret tok fjellsamene i bruk Holmengrånisset i Pasviksiidaen som beiteland. I folketellingen

av 1875 er 135 personer i Sør-Varanger oppført som flytt-/fjellsamer. Etter at grensen mellom Finland og Norge ble sperret i 1852, økte presset mot beitenene i Sør-Varanger. Ved lov og etterfølgende plakat av 1854 ble det forbudt å holde rein her i sommerhalvåret. Beitene skulle reserveres for vinterbruk, mens Varangerhalvøya skulle være sommerland. Intet tyder på at loven ble overholdt (Vorren 1951:114 ff., Vorren i Lunde 1979:79). Antakelig som en følge av den faktiske situasjonen ble det i 1866 gitt tillatelse til to fjellsamer å holde sine flokker på sommerbeite i Sør-Varanger (Vorren 1951:115). I 1850- og 60-åra skal det ha vært godt over 20 000 rein under fjellsamene som soknet til kommunen, dvs. 2/3 av hele Øst-Finnmarks reinbestand og langt over det antall som i 1852 var fastslått som tak for hele Øst-Finnmark (Vorren 1951:114-115).

Ennå synes fjellsamene i stor grad å ha respektert Neidensiidaen som tilhørende østsamene. Et uttrykk for dette er at de under flyttingene stort sett fulgte en korridor langs finskegrensen til og fra beiteområdene i øvre del av Pasvik og delvis ned til Holmengråneset. Allikevel innebar den dramatiske ekspansjonen et press mot beitenene og mot den østsamiske kulturen generelt.

Sjøsamene, som fortsatte å flytte inn fra Nord-Varanger og Nesseby, var delvis blitt rekruttert fra fjellsamene gjennom avskallinger. De økte sitt antall i Sør-Varanger mellom ca. 1800 og 1870 fra om lag 130 til om lag 500 personer. En rekke sjøsamiske bosettinger ble etablert innen den gamle Neidensiidaen, som på østsiden og i bunnen av Bugøyfjorden, i Kjøfjorden, Neidenfjorden og Munkefjorden. Det er ikke noe som tyder på at neidensamene var implisert i forbindelse med innflyttingen, slik vi så det på 1700-tallet. Uten at vi har konkret materiale om dette, tyder alt på at den gamle rettstilstanden og håndhevelsen av østsamiske rettsoppfatninger hadde opplevd en sterk retrett.

Det er få opplysninger om sjøsamisk reinhold i Sør-Varanger før midten av 1800-tallet; ellers i Varanger hadde sjøsamene fra gammelt av holdt en del rein. Ifølge Wessel motiverte den kvenske innvandringen sjøsamene til å satse mer på rein fordi transportbehovet økte (Wessel 1938/1977:138). Ifølge folketellingen av 1875 var det reinhold i 34 av de 92 sjøsamiske fisker- og gårdbrukerfamiliene, de aller fleste med 1-10 rein, noen (9 familier) hadde 12-60 rein, mens én hadde vel 100. De med det største antallet var visstnok fjellsamer som var blitt bofaste (Vorren i Lunde 1979:91). I hele herredet økte det sjøsamiske reinholdet mellom 1865 og 1875 fra nærmere 500 rein til nærmere 800.

Etableringen av A/S Sydvaranger like etter århundreskiftet og planleggingen av andre industriltak i kommunen betød naturligvis en mektig stimulans for økt norsk bosetting, men også en trussel mot østsamene som vi skal se nedenfor ("*Fellesjorda går tapt*" i pkt. 3.12.).

På dette tidspunkt hadde alt de østsamiske skanser begynt å falle.

3.9 LAKSEN GÅR TAPT SOM EKSKLUSIV RETTIGHET

Ved underrettsdom i 1848 mistet neidensamene sin gamle eksklusive rett til laksefisket i Neidenelva, en rett som etter alt å dømme var blitt respektert helt til den finske innvandringen tok til for fullt.

Utgangspunktet for rettssaken var at østsamene i Neiden sammen med innvandreren Paul (finsk Paulu) Ekdahl, som selv kom fra finsk side, saksøkte seks kvener i bygda for laksefiske i elva med henvisning til de gamle rettigheter. Ekdahl hadde selv vært i konflikt med østsamene om laksefisket i elva (om Ekdahl se Paulaharju 1973:135-136). Saken er omtalt i en rekke arbeider (f.eks. Vorren i Lunde 1979:64, 86, Gorter 1981:12, Niemi 1981:37, Enbusk 1984:10 ff., Niemi 1989:30, NOU 1993:34. *Retten til og forvaltning til land og vann i Finnmark*:155). Den eneste inn-

gående behandling sett fra rettshistorisk synsvinkel, er imidlertid fortsatt Tønnesens (Tønnesen 1972/1979:122-125, 254-257).

Rettsens argumentasjon var i korthet at Neiden ifølge jordutvisningsresolusjonen av 1775, § 6, måtte betraktes som en av de «store Elve» i Finnmark, og i slike elver skulle laksefisket kunne drives av alle oppsitterne i ei bygd. Siden laksefisket hittil hadde vært drevet av dem som bodde i bygda i fellesskap, måtte i henhold til resolusjonen denne tilstanden fortsette. Det skulle ikke spille noen rolle hvor i bygda man bodde eller om man var innflytter eller tilhørte den opprinnelige lokalbefolkningen. Poenget var at såfremt man bodde i bygda, hadde man fiskerett på lik linje med alle andre i bygda. Under rettssaken viste begge parter fram amtsedler som bl.a. ga adgang til fisket. Amtssedlene til Ekdahl og seks neidensamer (trolig alle husholdsoverhodene) var blitt utstedt i 1845 (tinglest på sake- og skattetinget i Vadsø i juli 1845), nettopp som utslag av laksefiskestriden. I amtsedlene tillegges det vekt at innehaverne hadde rett til «i fællesskab med naboerne» å drive laksefiske fra «Kobberforsholmen» til fossen ovenfor Skolteplassen. Ekdahl synes å ha fungert som en slags arkitekt bak østsamenes amtseddelervervelse der han sammen med østsamene forsøkte å sikre en bestemt strekning for sitt fiske (jfr. pantebok 1829-46 for Aust-Finnmark sorenskriveri, folio 116, STATØ). Amtssedlene var tenkt å gi økt rettsvern. Men kvenene hadde ikke respektert den aktuelle strekningen i elva. Under rettssaken ble altså amtsedlene satt til side.

I selve dommen synes – tross konklusjonen – en viss forståelse for østsamenes krav å ha gjort seg gjeldende, noe som f.eks. ga seg utslag i fri sakførsel: Østsamene var

«... gamle Opsiddere ved Elven, hvori de tidlang alene have drevet Fiskerie, saa at det er naturligt at de, inden de fandt sig at tilstaae til qvænske Nygyg-gere Fællesret med sig, vilde faa deres Rett avgjort ved Domstolerne» (Domsprot. for Aust-Finnmark sorenskriveri 1846-1855. 1948, STATØ).

Østsamenes gamle rettigheter gikk ikke i glemmeboka i tida etter 1848. Da det i 1870-åra var på tale å lage en laksetrapp i Skoltefossen, satte østsamene seg imot. Protesten var trolig en avgjørende grunn til at planen i første omgang ble oppgitt (jfr. *Finmarksposten* 13/1881, hos Enbusk 1984:10). I 1906 uttalte Sør-Varanger herredsstyre overfor Landbruksdepartementet i forbindelse med en tvist om laksefisket bl.a.:

«Fisket i Neidenelven har sammen med andre rettigheter på den såkalte statens grunn dannet betingelsen for at dalen overhodet ble befolket. Dette tilhørte skoltelappene lenge før denne del av landet kom under norsk administrasjon, og når disse lappene etter grensereguleringen i 1826 valgte å bli boende i Norge, var det vel forutsetningen at de måtte få beholde de kilder til livsopphold de hittil hadde hatt» (Rt. 1955:887, hos Tønnesen 1972/1979:123).

I en utredning i 1909 til Landbruksdepartementet om samme sak uttalte amtmanden i Finnmark, A.T. Urbye, bl.a. at det grunnlag 1848-dommen bygde på, var «overordentlig løst» fordi 1775-resolusjonen (§ 6) bare viste til «en gammel bruk fra hele bygdens side ...». Urbye fant det derfor «ganske uberettiget» på dette grunnlag å gi «enhver beboer ret til at forlange fællesfiske». Han hevdet også at en slik tolkning står «i bestemt strid» med hva man fra norsk og russisk side gikk ut fra ved opprettelsen av 1834-protokollen. Resolusjonen hadde jo, som vi alt har slått fast, ikke gjeldt da Sør-Varanger statsrettslig ennå ikke var en del av Norge (Kopibok nr. 69 Finnmarkens Amt, STATØ). – Urbye var en framstående jurist; bl.a. hadde han vært kst. professor i strafferett og sekretær under Karlstadforhandlingene før han ble

amtman i Finnmark, 1906-12. Senere var han arbeidsminister (1913) og justisminister (1916-17). Han ble dr.juris. i 1909 (*NOU 1993:34, Rett til og forvaltning av land og vann i Finnmark:424*).

Urbyes utlegning er en vesentlig del av bakgrunnen for Tønnesens konkluderende bemerkninger til 1848-dommen: «Den sterke skoltlesamiske sedvaneretten ble det således i det hele tatt ikke tatt hensyn til. Behandlingen av Neidenskoltene er etter min mening et grått kapittel i norsk rettshistorie» (Tønnesen 1972/1979:123).

Ved senere rettssaker er hovedmomentene i 1848-dommen likevel blitt stående og utdypet og presisert. Men at det har vært uro og uklarheter omkring de rettslige sider av fisket like til vår egen tid, viser de mange rettssakene. Mye av striden om laksefisket i Neiden etter 1848 har dreid seg om bygdefolket (østsamene og innflytterne sammen) eller staten har bestemmelsesrett over fisket og om forpaktningssforhold.

Fra 1860-åra ble det iverksatt lakseting, det første satt i 1864, bestyrt av fogden (Justisprotokollen 1857-1864 for Varanger sorenskriveri, STATØ). Siden 1891 har forvaltningen av elva vært lagt til Neidenelvans Fiskefelleskap. I enkelte år ble fisket eller deler av det leid ut til utenlandske sportsfiskere, inntekten gikk til felleskapet. Det gamle dragnotfisket, drevet i felleskap på en 5-600 meter lang strekning nedenfor Skoltefossen, ble ved kongelig resolusjon forbudt i 1895. Fisket ble altså mer og mer regulert av det offentlige, med den lokale forvaltningsinstans både som med- og motspiller. Neidenelvans Fiskefelleskap har nemlig ført flere rettssaker ikke bare overfor privatinteresser, men også overfor staten. Her kan vi ikke komme inn på de enkelte saker og konflikter; de er heller ikke direkte relevante i vår sammenheng. I stedet vises det til Tønnesen (især 255 ff.) og Falch (Falch 1988:22-25, 29-32). Imidlertid har de østsamiske tradisjoner og rettigheter i Neiden spilt en rolle som forsvar for de særordninger fiskefelleskapet har hevdet i Neidenelva. Som det heter i en lagmannsrettsdom fra 1965: «Den særordning som gjelder for laksefisket i Neidenelven, bygger på skoltelappenes gamle bruksutøvelse» (*Hålogaland lagmannsrett 16. juli 1965, Ankeutdrag til Hålogaland lagmannsrett. Ankesak nr 15/1990 A, del II:202*).

3.10 OPPKOMSTEN AV DE FASTBOENDES REINDRIFT

Begrepet «fastboende» ble på 1800-tallet brukt om de tilflyttede som i alt vesentlig livnærte seg av gårdsbruk, eventuelt i kombinasjon med fiske, dvs. nordmennene, kvenene og sjøsamene. Fjellsamene ble aldri omtalt som «fastboende». Så lenge den tradisjonelle flytting vedvarte, ble heller ikke østsamene omtalt som «fastboende». Neidensamene avvirket sin flytting gradvis fra slutten av 1800-tallet, men ennå i perioden ca. 1910-20 omfattet betegnelsen «fastboende» definitivt ikke dem. I et tellingsskjema om reindriften i Sør-Varanger i 1911-12 er for øvrig de to neidensamene og brødrene Boris og Mikit Ivanovitsj ført opp blant flyttsamene.

Mens flyttsamenes reindrift opplevde vanskeligheter etter midten av 1800-tallet, bl.a. som følge av overekspansjon og lenger vest også som følge av grensesperingen, utviklet de fastboendes reindrift seg raskt, til tross for mangel på formell godkjennelse og til tross for at Sør-Varanger skulle være stengt som sommerbeiteland. De fastboende tok for en del med seg reindriftstradisjonene fra sine opprinnelige hjemtrakter, kvenene fra den finske gårdsreindriften, sjøsamene dels fra det sjøsamiske reinholdet i indre del av Varangerfjorden, dels fra fjellreindriften.

Problemer i 1860- og 70-åra med å etablere en reinskysstasjon i Sør-Varanger bidro til legalisering av begrenset drift for de fastboende, liksom saken bidro til å uthule påbudet av 1854 om å stenge Sør-Varanger som sommerbeiteland, et påbud

som for øvrig ble gjentatt og innskjerpet flere ganger (bl.a. i 1892 i form av en anordning).

Reinskysssproblemet ble søkt løst ved at et par fjellsamer ble tilsatt for å holde en skysstasjon, bl.a. mot å vokte de fastboendes rein, som skulle ha et tak på 200 dyr, hvorfra skysstreinen skulle hentes (Kgl.res. 1866). Som vi har sett, var antallet dyr tilhørende de fastboende på 1870-tallet langt over dette. I 1888 hadde det steget til nærmere 800, i 1898 til nesten 2 000 og i 1910 til vel 2 700 ifølge de offisielle tall, som må betraktes som minimumstall, noe også reindriftsinspektør Kristian Nissen slo fast (Nissen 1919:60).

Myndighetene på amts- og riksplan var engstelig for at de fastboendes drift skulle fortrenge fjellsamedriften. Lokalmyndighetene derimot ga sterk støtte til de fastboendes drift ut fra praktiske og næringsmessige, kanskje også ideologiske, argumenter. Utfallet ble et slags kompromiss. Det ble bestemt at ingen fastboende kunne ha mer enn 15 rein, maksimalt i herredet 300. Samtidig ble Skogerøya åpnet som sommerbeite for de fastboendes flokk. Østsamene brukte fortsatt øya til sin rein.

Ved begynnelsen av 1880-tallet sa de to fjellsamene opp voktningskontrakten. Herredsstyret var sterkt bekymret for den situasjonen som da oppsto – reinen var uten kontroll og gjeting.

Herredsstyret vedtok da å henvende seg til den andre samegruppen i Sør-Varanger med lang erfaring i reindrift, nemlig østsamene. I 1883 overtok dermed to østsamer fra Neiden voktningen av de fastboendes rein, som altså nå beitet sammen med østsamenes rein. Den samlede flokken som østsamene nå fikk ansvaret for, overtok betegnelsen til østsamenes rein, «skolteflokk» (jfr. Vorren 1951:117-118; *Reinbeitekommisjonen av 1909, Innstilling:36-39*).

Nærmere detaljer om gjeteravtalen er ikke kjent. Dermed vet vi heller ikke noe om de overveielser østsamene gjorde i forbindelse med åpningen av Skogerøya og gjetingen av en felles flokk. Gamle tradisjoner i siidaen om syting og samarbeid om reinholdet mellom ulike samegrupper, som vi har sett fra 1700-tallet, kan muligens ha gjort at de østsamiske gjeterne har sett på tiltaket som udramatisk ut fra en vurdering av rettigheter. Muligens har de også gått inn for oppgaven for å skaffe seg bedre posisjoner for medinnflytelse og kontroll, i en utvikling som kan ha syntes uunngåelig.

Avtalen ble fornyet etter ti år, i 1893, trolig med samme bestemmelser som i den gamle kontrakten. De østsamiske vokterne Boris og Mikit Ivanovitsj hadde ifølge kontrakten påtatt seg å vokte «sine egne og for de fastboende i Sydvaranger for betaling modtagne reen paa Skogerøen i sommertiden ...». Formelt var det fortsatt et tak på antallet rein som de fastboende eide. Imidlertid hører vi aldri om at det ble satt tak på østsamenes antall, selv om det er eksempler på at myndighetene i økende grad ønsket å betrakte all reindrift i Sør-Varanger under ett.

Den østsamiske reinvoktningen av den samlede flokken vedvarte helt fram til 1929 da den opphørte under dramatiske omstendigheter, noe vi skal se nærmere på nedenfor ("*Siste skanse*" i pkt. 3.13).

Myndighetene hadde stilltiende akseptert at forbudet mot sommerbeite på Skogerøya ikke ble overholdt. En slik aksept kan ha blitt følt som legitim fordi det var østsamer som sto for gjetingen – øya var jo østsamenes gamle sommerbeiteland. I 1898 ble imidlertid brødrene stevnet for å ha gjetet en større flokk her ute enn det som var lovlig – 300 rein og maksimalt 15 dyr pr. familie - ikke for å ha benyttet Skogerøya. Retten fant det bevist at et par reineiere hadde flere dyr enn forutsatt i flokken. Dermed ble hovedgjeteren Boris Ivanovitsj bøtelagt (*Meddomsrett 23.11.1898, 15/1968 Reindriftsarkivet/Pk 17, RA*). To år tidligere hadde brødrene blitt fri-

funet etter å ha blitt anmeldt for ikke å ha gjetet reinen godt nok slik at reinen hadde gjort skade på dyrket mark (*Meddomsrett 27.1. 1896*).

I motsetning til amtsmyndighetene var lokalmyndighetene mindre opptatt av at det lovlig fastsatte reintallet ble overholdt. Fortsatt støttet de på alle måter de fastboendes drift. Da innstillingen til reinlov forelå, levert av Reinbeitekommissjonen av 1909, protesterte både lokalbefolkningen i Jarfjord og Neiden gjennom sine bygde-, fisker- og gårdbrukerforeninger og herredsstyret mot forslaget i innstillingens del 2 om å stenge Sør-Varanger som sommerbeiteland og mot innstillingens sterke vektlegging av fjellsamedriften. Det er helt klart at kommissjonen var sterkt bekymret for det den oppfattet som en ukontrollert utvikling av de fastboendes reindrift i Sør-Varanger. Kommissjonen var særlig bekymret over det sterkt økende antall avlsrein som «uten tillatelse» var blitt sluppet «rundt om i Sydvaranger». Den mente avlsreinen burde holdes helt unna kommunen i sommerhalvåret (*Innstilling 1909:38*).

Amtet bøyde nå unna for presset fra Sør-Varanger og sluttet seg til synspunktene derfra i sin uttalelse i 1912 (Vorren 1951:118).

Fra om lag 1910 ble reindriften i kommunen organisert i reindriftslag, et tiltak som uten tvil særlig var ment å skulle verne om og videreutvikle den reindriften som de fastboende hadde fått tilkjempet seg, lenge mot distrikts- og sentralmyndighetens vilje.

Reindriftsinspektør Nissen foretok en omfattende utredning av reindriften i Sør-Varanger og i de tilgrensende områdene av Finland og Russland for den hemmelige Grænsekomiteen av 1919 (om komiteen, se Eriksen & Niemi 1981:161 ff.). Her slår han fast at utviklingen av de fastboendes reindrift hadde bidratt sterkt til at fjellsamedriften hadde gått dramatisk tilbake i Sør-Varanger. Dessuten påpeker han, slik Reinbeitekommissjonen av 1909 hadde gjort, at de fastboendes drift var i ferd med å ødelegge beitene en rekke steder; uten tillatelse hadde de fastboende sluppet sine avlsrein løs. Når det gjaldt legalgrunnlaget for driften, konkluderer Nissen slik: «Sydvarangers fastboende har derfor forlængst og uten tillatelse og uten nogen hjemmel begyndt med renavl i herredet», samme konklusjon som Reinbeitekommissjonen hadde trukket. Med andre ord, det dreide seg om usurpasjon (Nissen 1919:56-60). Det gamle mønsteret med østsamisk drift og kortere flyttinger og fjellsamisk bruk av Sør-Varanger og grensetraktene som vinterbeiter, var nå truet av de fastboendes drift, som Nissen i en annen sammenheng forklarer ut fra «de eiendommelige natur- og bebyggelsesforhold» i Sør-Varanger. Nå var reinen spredt over store deler av kommunen gjennom hele året, under tilsyn av «nogen fjeldfinner og skoltelapper, som selv eier et forholdsvis stort antal ren i flokken» (Nissen i Schøyen 1920:67).

Beitespørsmålet ble fram til 2. verdenskrig tatt opp av myndighetene gang på gang, uten at det endret på forholdene.

Hvordan gikk det så med østsamenes reindrift i de store omveltningene etter midten av 1800-tallet?

3.11 SKOLTEFLOKKEN

Vi har altså sett at «skolteflokk» ble betegnelsen på den felles flokken som Ivanovitsj-brødrene fikk ansvaret for. Men hvordan gikk det med den egentlige skolteflokk?

Det er mye som tyder på at neidensamene i andre halvdel av 1800-tallet økte sitt reinhold noe, slik som tendensen var i de andre østsamesiidaene. En smitteeffekt fra flyttsamedriften kan ha gjort seg gjeldende. En økt østsamisk satsing kan også ha vært et forsøk på å demme opp for både gårdsreindriften og fjellsamedriften. Men

den kanskje vesentligste forklaring på den økte østsamiske satsing er nok å finne i presset mot og dels tapet av andre grunnleggende ressurser som fram til nå nærmest hadde vært eksklusive, som laksen, viltet og høst- og vinterboplassene. Fordi hele den gamle levemåten nå var truet, ble østsamene nødt til å satse mer på reindriften.

Denne prosessen er for Pasviksiidaens vedkommende beskrevet av Ole Solberg i åra etter århundreskiftet. Som vi husker var det ifølge Tanner store østsamiske flokker i siidaen ennå omkring 1910 (pkt.2.5.4.). Tilsvarende beskrivelse har vi ikke for Neidensiidaens vedkommende, men tendensen var trolig den samme. Vorren peker nettopp på dette når han om Neiden i andre halvdel av 1800-tallet skriver: «Også skoltenes reindrift utvidet seg i denne tid og såvel de som de andre la litt etter hvert mer an på avlsdyr» (Vorren 1951:116-117).

De nominative folketellingene fra og med 1865 har for en del også med fébruksdata inklusive opplysninger om reinhold. Særlig opplysningene om reindriften er neppe helt eksakte, noe som sier seg sjøl: Flokken var på vinterbeite på det tidspunkt folketellingen ble foretatt; eierne hadde interesse av en viss underregistrering på grunn av ligningen, osv. Derimot er trolig dataene om féholdet mer korrekte. Vi må da anse tallene over reindriften for minimumstall.

Folketellingen av 1855 er generelt ikke nominativ, kun summarisk på husholds- og bygdenivå. For Neiden finner vi allikevel navnet på alle familieoverhodene. I Neiden ble det registrert 16 kvenske hushold med tilsammen 10 reinsdyr, dvs. 0,6 i gjennomsnitt pr. hushold. Samtidig ble her registrert tre østsamiske familier hvorav to hadde rein, henholdsvis 67 og 63. Det er godt mulig at det var flere familier som egentlig tilhørte Neidensiidaen, men at de temporært var fraværende, f.eks. på de gamle vinterområdene som nå lå på finsk side av grensen. De to østsamiske husholdene som hadde rein, holdt også «stort kveg» og får. Begge var store hushold, hver på ti personer. Det husholdet som ikke hadde rein, var lite – 4 personer – og hadde av fé kun én sau. Det var tydeligvis en fattig familie.

Folketellingen av 1865 styrker mistanken om at enkelte østsamefamilier ikke ble registrert, trolig fordi de på denne tid av året oppholdt seg i et annet land, Finland. F.eks. burde vi funnet den kjente Andreivitsj-, senere Ivanovitsj-familien, i Neiden. Nå ble det registrert bare to østsamiske hushold i Neiden, hvorav ett av husholdene fra 1855-tellingen er med. I en lokal tellingsoppgave fra 1864 var det blitt registrert fire østsamiske hushold i Neiden.

Av de to fra 1865-tellingen hadde husholdet til Roman Fodorovitsj sju personer, alle «gresk-katolske» (egentlig russisk-ortodokse), hvorav én var tjenestejente og én losjerende. Husholdet er oppført med 1 ku, 5 får og 30 rein. I Anders Forovitsj' (må være Fodorovitsj) hushold var det fem personer hvorav én losjerende. Her var 2 får og 5 rein. Begge familieoverhodene er for øvrig oppført i yrkeslista som fisker.

Av de 16 kvenene i bygda var seks oppført med rein, fire har 1-2 pr. hushold. To hushold skiller seg ut, husholdene til Johan Persen Enbusk med 9 og Paul Ekdal (Ekdahl) med 10 rein.

I 1875 var ifølge folketellingen reinholdet blant kvenene i Neiden om lag på samme nivå. Det er for øvrig tydelig at kvenene nå satset også på potetavl; bonde-samfunnet her var i ferd med å stabilisere seg.

Nå ble det registrert tre østsamiske hushold, alle «gresk-katolske». Ivan Petrof Lavriia hadde i sitt hushold i tillegg til kone og datter to kvenske losjerende. Ingen data om reinhold eller fébruk er oppgitt. Yrkesbetegnelsen er allikevel «Brænderhugger, Fisker, Jordbruger». Ifølge tradisjonen var Lavriia (Ivan Peter Lauri) egentlig innvandret kareler som ble gift inn i østsamesiidaen. Vi ser altså at navnet hans var blitt russifisert eller «østsamifisert». Ivan Andreivitsj' hushold hadde fem personer inklusive en østsamisk dreng. (En av sønnene var den senere så kjente Boris

Ivanovitsj, som vi alt har møtt som reinvokter, født i 1870, død i 1946). Ivan Andre- vitsj er anført som «Fisker lever for endel af sine Ren. Jordbrug. Selveier».

I husholdet til broren hans, Nikolai Andrevitsj, var det fem personer, en av dem var hans mor, enka Avdatje Vasiliovna (født 1806 i Russland). Her bodde også én losjerende som var fisker og dagarbeider.

I 1875-tellingen er ikke féholdet og reinholdet blant østsamene spesifisert. Det er nemlig tydelig at tellingen har betraktet østsamesamfunnet i Neiden som fortsatt langt på vei et kollektivt samfunn, i motsetning til det kvenske. Det østsamiske fel- lesbruket er markert ved at tellingen sier at Nikolai «arbeider i Fællesskab» med broren og at de sammen har 5 får og 50 rein.

Tar vi spranget til folketellingen av 1900, finner vi at den ikke foretar noen kvantifisering av fébruket og reindriften. Nå er det oppført fem østsamiske hushold i Skoltebyen i Neiden: Mikit Ivanovitsj (ni personer), Boris Ivanovitsj (seks perso- ner), Nicolai Andrevitsj (5 personer), Andre Jakobovitsj (3 personer) og Natali Sava (enke, tre personer). Mikit er oppført med «Fiskerie, gaardbrug, rensdyravl», og han holder får og rein (uten kvantifisering). Boris får samme anmerkning i tellingen. Nicolai er oppført som fisker og gårdbruker, men det framgår at også han holder får og rein. Andre, som oppføres som midlertidig fraværende i «Sidseniemi», trolig på finsk side, har fiske og reinpass som yrkesbetegnelse, og han holder får og rein. Vi ser altså at den gamle østsamiske strukturen med kombinasjon av sauehold og rein- drift fortsatt synes å være intakt.

Selv om mange av de kvenske hushold i Neiden i 1900 er oppført med rein under féholdet, er ingen kvener oppført i yrkeslista med «reinaavl», «reinpass» eller andre yrkesbetegnelser som kan relateres til reindrift.

Det er tydelig at det fortsatt var østsamene som sto for det som av telleren ble betraktet som reindrift i bygda. For det første må materialet tolkes slik at østsamene var de største reieneierne i bygda, for det andre at de forvaltet reindriftsekspertisen. Et eksempel på det siste er jo at de sto for voktingen av «skolteflokken».

Materialet tyder for øvrig også på at den fattigdom og håpløshet som Helland beskriver, ikke kan ha hersket blant neidensamene på denne tid. Den situasjonen vi får inntrykk av på basis av folketellingsmaterialet, rimer bedre med de beskrivelser Ole Solberg har gitt av østsamene generelt ved århundreskiftet, riktignok først og fremst på basis av feltarbeid i Pasviksiidaen (Solberg i Nissen 1919:bl.a. 56).

Folketellingen i 1900 forteller i det hele om et aktivt og solid øst-samesamfunn i Neiden. Mikit Ivanovitsj hadde i sitt hushold en tjenestepike for fjøsstellet, en bar- nepike, to drenger for gårdsarbeid og reinpass og ett fattiglem som sydde komager (for øvrig russisk undersått). Broren Boris hadde to losjerende fiskere/gårdsarbei- dere, en tjenestedreng og ett fattiglem.

(Anmerkn: De østsamiske navn er skrevet nokså forskjellig i folketellingene. Jeg har foretatt en lett harmonisering ut fra 1900-tellingen. Jeg har benyttet mikro- filmede originallister).

Under et besøk i Neiden i 1907 gjorde statssekretær Arnold Ræstad (senere dr.juris., vitenskapelig forfatter, utenriksminister 1921-22) noen nedtegnelser om neidensamene, både på basis av egne observasjoner og skolelærer Johs. Haaheims og kateket J.M. Urbyes opplysninger.

Østsamene var nå stort sett fastboende, men bare et par tiår tidligere hadde det gamle flyttemønsteret vært intakt, skriver Ræstad. Torvgammene var i ferd med å bli avløst av tømmerhus, større og solidere enn husene til pasviksamene (som Ræstad også hadde besøkt). En viss forkvenskning hadde funnet sted slik at østsamene behersket finsk. Men ifølge Ræstad var de fortsatt opptatt av å verne om egen- art og livsform. Jorda under fossen, Skoltejorda, var skilt fra de kvenske naboene med et gjerde. De var opptatt av at mennene ikke giftet seg med kvenpiker da disse

ikke var vante med rein, «saaledes som de russiske skoltekoner». (Giftermål med pasviksamer hadde dype tradisjoner). De søkte i liten grad til gruveanlegget i Bjørnevatn. Selv om en av familiene hadde skiftet tro og de norske gudstjenestene ble besøkt, holdt de fleste seg til det gamle kapellet og den russiske presten som fortsatt kom på besøk, riktignok sjeldnere enn tidligere. Ut fra Ræstads skildring var neidensamene svært aktive både på land og vann (Reinbeitearkivet, 15/1968 pk 17, RA).

Ifølge muntlig opplysning ble det første ekteskap i Neiden mellom en kven og en østsamepike inngått i 1917.

Språket til østsamene var ifølge 1900-tellingen «lappisk» (østsamisk) og «kvænsk». 1865-tellingen opplyser at de østsamiske husholdsoverhodene «Forstaar Norsk». Det er ingen grunn til å anta at norskkunnskapene var omfattende, heller tvert om. Helland sier da også like etter århundreskiftet at «de fleste» østsamene «forstaar ikke norsk» (Helland 1906 III:502). Forkvenskningen i bygda var på dette tidspunkt i praksis uten tvil langt sterkere enn fornorskningen. Med skolen som nå straks ble etablert, ble dette endret.

«Skolteflokken» ble altså fortsatt forvaltet under østsamisk ansvar, med brødrene Mikit og Boris som voktere og med Boris som hovedansvarlig. Ræstad skriver i 1907 at et par av østsamene hadde 100-200 rein. I forbindelse med reintellingen 1911-12, der Mikit og Boris ble oppført under flyttsamene, ble «skolteflokken» anslått til om lag 1 000 dyr hvorav østsamenes andel skal ha vært ca. 200. Begge tall er trolig minimumstall. Dette tallet ligger for øvrig om lag på det samme nivå som de russiske samenes på denne tid, der som vi husker flokkstørrelsen pr. hushold stort sett varierte fra 50 til 200 rein (Hallström 1911:246). Er disse tallene tilnærmet riktige, eid altså østsamene i Neiden på dette tidspunkt 1/5 av flokken, mens de utgjorde om lag 5% av befolkningen i Neiden og Bugøyfjord (hovedområdet for eierne av «skolteflokken»; i tillegg var noen dyr i flokken eid av andre fastboende, bl.a. fra Korsfjorden).

I forbindelse med reintellingen av 1915-16 ble hele flokken fortsatt anslått til 1 000 dyr hvorav 600 betegnes som rein tilhørende de fastboende. Dette innebærer i så fall at østsamenes antall var adskillig større enn i 1911-12. Sannsynligvis ble deres flokkstørrelse i 1911-12 underestimert. Den store «egentlige» skolteflokken i 1915-16 kommenteres også av reindriftingsinspektør Kristian Nissen, som synes å gå god for den: Den var «som en reminiscens fra de tider, da Neidenskolterne var enerådende i disse trakter ...». På den annen side mente han at det totale antallet rein i Neiden var for lavt beregnet (Nissen 1919:62).

I alle fall er det klart at ennå i de første to desennier av 1900-tallet holdt neidensamenes reindrift seg godt, og fortsatt representerte neidensamene den virkelige reindriftsekspertisen i bygda. Som Helland skriver, var østsamenes reindrift et fundament og en forutsetning for de fastboendes reinhold. Dessuten var det slik at «Skoltefinnernes rensdyr forsyner Sydvaranger med kjørerer» (Helland 1906 II:161).

Ved folketellingen i 1910 bodde 27 personer i Skoltebyen i Neiden, fordelt på fem hushold. 25 personer var «rene» østsamer, én var kven og én «kvenlapp» (Wessel 1938/1977:95). Således var ennå også de østsamiske familie- og slektskapsrelasjoner intakt på den gamle sommerboplassen, som nå var blitt helårsboplass.

Men nå var det like før tilbakegangen startet på bred front. De alt tapte rettigheter begynte nå å få klarere konsekvenser, sosialt, kulturelt og økonomisk. Og de aller siste skansene for den tradisjonelle kulturen sto snart for fall.

3.12 FELLESJORDA GÅR TAPT

Da Amund Helland like etter århundreskiftet samlet materiale til finnmarksdelen av sitt store topografiske verk, kunne han konstatere at østsamene i Neiden fortsatt levde i et «jordfelleskap» (Helland 1906 III:502). «Skoltejorda» under Skoltefossen var i kollektiv eie og ble drevet i fellesskap, samtidig som området utgjorde tomter for hus og anlegg for østsamene. Tidligere var jorda ikke blitt dyrket. Men under overgangen til mer satsing på fébruk og til bofasthet, ble den dyrket opp som eng for fôrproduksjon; etter hvert ble det også dyrket en del poteter her. Den gamle amtsedelutvisningen (jfr. *"Laksen går tapt som eksklusiv rettighet"* i pkt. 3.9.) hadde ikke fått noen juridiske eller økonomiske konsekvenser for bruken og eiendomsretten til jorda.

Imidlertid sto nå det eldgamle jordeiendomsfellesskapet under Skoltefossen foran avvikling. Formelt skjedde det ved at fellesjorda ble utparsellert og matrikulert, slik det var vanlig med jordbruksland ellers.

A.B. Wessel har gitt en beskrivelse av bakgrunn og forløp. Det følgende er i alt vesentlig basert på hans framstilling (Wessel 1938/1977:94-96). Vi må kunne forutsette at Wessel hadde innsikt i saken både gjennom sin forskning i lokalsamfunnet og gjennom politiske verv på den tid avviklingen skjedde (han var ordfører i Sør-Varanger 1905-10, distriktslege og samfunns-, kultur- og historieforsker; f. 1858, d. 1940).

Wessel skriver at det var en direkte sammenheng mellom oppløsningen av fellesjorda og direktør Chr. Anker og det nyetablerte gruveselskapets behov for å kunne ekspropriere offentlig og privat grunn i Sør-Varanger dersom det skulle bli nødvendig. (På finsk ble Skoltejorda kalt *Koltan-kenttä* eller *Näätämo-kenttä*, herav *kenttälauset* om østsamene i Neiden, dvs. «engfolket»). Det var en almann oppfatning at Anker ville få medhold dersom han ønsket å satse på Skoltefossen til vannkraftutbygging for A/S Sydvarangers «jernforedlingsmaskiner». Han hadde visstnok også fått forhåndstilsagn. Et problem for en slik utbygging skal han ha ment å ha sett nettopp i fellesjorda. Ut fra de topografiske forhold i Neiden var det klart at tunge installasjoner måtte plasseres her ved en utbygging. Men det kollektive eierforhold mente han ville vanskeliggjøre kjøp eller ekspropriasjon. Derimot ville en formell oppstyking i små private eiendommer og matrikulering gjøre en overtakelse enklere. Felleseie innebar nemlig fortsatt «en betydelig garanti for at de fattige skoltelappene skulle få beholde både jorden og laksefisket i fossen ubeskåret». Laksefisket i fossen ble altså drevet sammen med kvenene. Individuell eiendomsrett ville forenkle forhandlinger om ekspropriasjon eller kjøp eller erstatning.

Fellesjorda, med kapell og gravplass, ble ifølge Wessel utskiftet på øvrighetens foranledning og uten at østsamenes samtykke ble innhentet. Hver av de fire familiene som på dette tidspunkt bodde her, fikk «et bitte lite stykke, neppe tilstrekkelig til å fø en sau, som privateie». Dermed ble, som Wessel sier, neidensamene «berøvet det jordstykke ved fossen som de hadde hatt som felleseie fra uminnelige tider, ...».

I utmålsprotokollen der utskiftningen er nedtegnet, heter det at forretningen ble utført «efter muntlig Ordre fra Amtmannen i Finm. (arkens) Amt» (kopi av utmålsprotokollen gitt forfatteren av Sør-Varanger kommune). Ræstad sier i sin rapport av 1907 at formannen i Finmarkens Jordsalgskommisjon hadde fortalt at det i amtmann Truls Graffs tid (1897-1906) «uden anmodning fra vedkommende Skolter blev foretaget en opløsning av et fælleseie» hvorpå eiendommene ble «særskilt skyldlagt». Årsaken skal ha vært at man fryktet for at fellesjorda skulle bli betraktet som «en russisk enklave i Norge» (Reindriftsarkivet 15/1968 pk 17, RA).

Ut fra en vurdering av «den nasjonale situasjon» i grensedistriktene og den norske politikken i nordområdet på denne tid, er det fullt ut sannsynlig at de konkrete

behov A/S Sydvaranger hadde, ble koblet til russefrykt-syndromet. Amtmann Graff var i særlig grad opptatt både av industrireisning, fornorskning og en profilert nasjonal markering i grensestrøkene (jfr. Eriksen & Niemi:66 ff.). Som vi har sett, var han også aktiv rundt århundreskiftet i bestrebelsene på å innskrenke pasviksamenes rettigheter i laksefisket i Bøkfjorden (jfr. "*Pasviksiidaen*" i pkt. 2.5.4). Det var for øvrig den samme amtmann som i 1906 ble suspendert fra sin stilling på grunn av at han skulle ha tatt imot private penger som takk for å ha lagt forholdene til rette for særlig rask behandling av grunnervervessaker i Sør-Varanger for Chr. Anker (Lunde 1979:312).

Utskiftningen ble foretatt i 1903-04. De nye eiendommene ble i matrikkelen gitt norske navn, slik jordsalgsloven av 1902s reglement (av samme år) hadde bestemt (§ 5 pkt. d). Jordsalgsloven med reglement må også ses som utslag av en politikk der «de nasjonale hensyn» i et utsatt grenseområde ble tillagt avgjørende vekt (om loven og omstendighetene omkring den, se *NOU 1993:34 Rett til forvaltning av land og vann i Finnmark*:421 ff.). Boris Ivanovitsj' utmåling ble døpt «Stenvik» (matr.nr. 423), jorda til Anna, enka etter Mikit Ivanovitsj, til «Vigeland». I 1920 var her fem østsamiske eiendommer. I tillegg til de to som alt er nevnt, finner vi nå «Tørnes», «Ørland» og «Neiden 427» (Wessel: 1938/1977:96).

Den østsamiske kirkegården rundt St. Georgs kapell som gikk med i skifteforretningen, hadde vært i bruk like til 1902 da det nye Neiden kapell med kirkegård ble vigslet. Den eldste del av den gamle kirkegården ble alt i 1915 utgravd av vitenskapsmenn og mange skjeletter med kranier sendt til Anatomisk institutt, Universitetet i Kristiania (Wessel 1938/1977:93, Paulaharju 1973:141).

3.13 SISTE SKANSE

Det bildet vi får av østsamesamfunnet i Neiden i 1920- og 30-åra, er et annet og mørkere enn det som framstår ca. 1900-1910, selv om vi fortsatt må stille kildekritiske spørsmål til skildringene. De er ikke sjelden basert på muntlig og personlig meddelelse fra de samme få lokale norske hjemmelsmenn (jfr. Tanner 1929:222-224). En av de helt sentrale informantene for praktisk talt alle som kom utenfra og søkte informasjon om Neiden, en lærer i bygda, la ikke skjul på sin sosialdarwinistiske og nedvurderende holdning overfor østsamene (Tanner 1929:223), i tillegg til at han var sterkt personlig engasjert i «de nasjonale spørsmål» i grensedistriktet, noe som også ga som utslag at kvenene ikke fikk noen høy stjerne hos ham (Eriksen & Niemi:137-138). Bl.a. mente informanten at østsamene i Neiden hadde degenerert i «somatisk hänseende» [somatisk = kroppslig.] (Tanner 1929:222).

Imidlertid var situasjonen i mellomkrigstida reelt sett vanskelig for neidensamene. Ved midten av 1920-tallet fikk flere familier offentlig understøttelse, i likhet med pasviksamene. Men dette var ikke noe særsyn på denne tid, uansett etnisk tilhørighet. Perioden var generelt ei vanskelig tid økonomisk og sosialt; fattigunderstøttelse var alminnelig de fleste steder i Finnmark. Imidlertid tyder mye på at østsamene led særlig. Assimilasjonspolitikken overfor minoritetene hadde begynt å få klare målbare virkninger, kulturelt, sosialt og psykologisk. Østsamene hadde i de rasehygieniske og sosialdarwinistiske rangeringsskjemaer blitt plassert aller lavest, også blant samene. Samfunnsutviklingen i Sør-Varanger, med den voldsomme moderniseringen som A/S Sydvaranger representerte i sentrum, var heller ikke i favør av deres tradisjonelle samfunnsform. Antallet giftermål på tvers av de etniske grenser økte. Den livsviktige forbindelsen med Pasviksiidaen var brutt. Den russiske prestatjenesten opphørte under 1. verdenskrig; den var også blitt motarbeidet fra norsk hold av nasjonale grunner. Østsamespråket gikk nå raskt tilbake. Unge

flyttet ut, også til gruvemiljøet ved Kirkenes. Tanner slutter seg til sin hovedinformant i Neiden når denne overfor Tanner hevdet i 1926 at etter få år ville

«den rena skolt-rasen ... vara helt utdød, och skoltsamhället i Neiden upphör då att existera som en skoltby, med skoltspråk och skoltseder ... Naturmiljöns civilisation tynar bort och försvinner och överlämnar rummet åt en ny och starkare kulturfas» (Tanner 1929:222-224).

Den krise som østsamesamfunnet i Neiden nå opplevde, var resultat dels av enkelt-hendelser, dels av prosesser som hadde gått over lang tid. De aller fleste av skansene for den tradisjonelle livsformen hadde nå forlenget falt, som eneretten til laksefisket, fellesjorda og sesongflyttingene. Bare én av de fundamentale skansene sto nå igjen, nemlig reindriften.

Etter om lag 1920 synes det klart at den «egentlige» «skolteflokk» ble redusert. Midt på 1920-tallet oppgir Tanners informant den til 50-100 dyr, og bare to av familiene hadde nå avlsdyr (Tanner 1929:223). Selv om disse tallene trolig var i underkant av de reelle tall og selv om vi på dette tidspunkt ikke har tall for den samlede flokken i Neiden, er det sannsynlig at forholdet mellom de fastboendes og østsames reinhold var blitt forrykket i disfavør av østsamene. I andre halvdel av 1930-tallet sier Wessel at reintallet til østsamene i Neiden hadde «sunket sammen til en ubetydelighet» (Wessel 1938/1977:95). Også østsamisk oppfatning i ettertid er at flokken deres ble dramatisk redusert, især fra slutten av 1920-åra. Hva hadde skjedd?

Kildematerialet mitt gir ikke anledning til å klarlegge årsakssammenhengene i detalj. Imidlertid synes det tilstrekkelig for en hovedhypotese. Vi må da gå tilbake i tid for å begynne oppnøstningen.

Etter alt å dømme kom den lokale interesseforeningen *Neiden fisker- og gaardbrukerforening* til å spille en sentral rolle i utviklingen av reindriften i bygda, fra stiftelsen i 1911 til slutten av mellomkrigstida – og for avviklingen av østsamedriften.

Det nøyaktige tidspunkt for stiftelsen er ikke kjent da de første ni sidene i protokollen mangler. Dermed mangler vi også de opprinnelige vedtektene. (Jeg har brukt en privat fotokopi av protokollen). Første innførsel – side 10 – er referat fra et masse møte 31. desember 1911, «efter indkaldelse av Neidens fisker- og gaardbrukerforening», noe som selvsagt tilsier at foreningen var blitt stiftet tidligere. Det møtte om lag 150 personer, for det meste «fastboende reneiere fra det vestlige Sydvaranger». Hovedhensikten med møtet var å protestere mot forslag til ny reinlov; antakelig var forslaget også den direkte foranledning til lagsstiftelsen (jfr. "*Oppkomsten av de fastboendes reindrift*" i pkt. 3.10.). Møtet fattet et vedtak som skarpt protesterte mot at Reinbeitekommissjonen etter møtets mening hadde «gaat de faa fjeldfinners ærende paa den store jordbrugende befolknings bekostning». Møtet tok også avstand fra en påstand som var blitt framsatt om at fjellsamene hadde lidd overlast av «Neidens kvæner». Innstillingen fra kommisjonen hadde nemlig referert en meddelelse fra fjellsamene om at neidenkvenene forbød fjellsamene å komme ned til kysten om vinteren fordi kvenene hadde sine rein her. Det skulle også ha hendt at de fastboende om natta hadde skremt hele reinflokken til fjellsamene inn over den finske grensen (*Reinbeitekommissjonen av 1909. Innstilling*:39).

Selv om foreningen i den første tid også tok opp andre saker som vedrørte bygda, som post, vei o.l., var reindriften den klart dominerende sak gjennom hele tidsrommet like til krigen. Og det er ingen tvil om at foreningen i all hovedsak ble og oppfattet seg som talerør for «de fastboendes reindrift». Særlig ble det slått vakt om bruk av Neiden-området som beiteland på helårsbasis.

Det har vært mye diskusjon i østsamisk miljø i Neiden i ettertid om grunnen til at de første ni sidene i protokollen mangler. Rimeligvis har vedtektene stått her, som alt antydte. Fra østsamisk hold hevdet en tradisjon om at det her var satt opp en «avtale» mellom foreningen og østsamene om reindriften. Jeg har ikke materiale som kan bekrefte eller avkrefte en slik hypotese. Imidlertid er det klart at protokollen slik den foreligger, ikke viser noe engasjement fra foreningens side for en egen profilert østsamisk reindrift eller for andre særlige østsamiske saker. Østsamene var heller aldri representert i foreningsstyret. Kvenene samt noen få norske offentlige tjenestemenn (lærere, en tolloppsinsmann) ble de toneangivende. Også sjøsamer fra Bugøyfjord var jevnlig representert.

Dette forholdet står i kontrast til den sentrale posisjonen østsamene fortsatt hadde innen reindriften i Neiden. Og fortsatt henvendte de fastboende seg til østsamene for ekspertbistand.

Da reinantallet fortsatte å vokse, fant styret i foreningen det påkrevet med forsterkning av reingjetingen. 1. januar 1914 ble de gamle gjeterne av «skolteflokken» Mikit og Boris Ivanovitsj formelt tilsatt av foreningen som gjeterer sammen med sin østsamiske nabo Oskar Sava Romanoff, med detaljerte bestemmelser om lønn og med en enkel instruks om gjeterens plikter. Denne tilsettingen kan ses på som en fornyelse av den gamle gjeterkontrakten, nå overtatt av foreningen. Alle tre gjeterne har undertegnet den protokollerte kontrakten, alle med påholden penn.

Mellom 1916 og 1927 er for øvrig protokollen ført på finsk, med unntak for ett møte. Foreningen utviklet seg i denne perioden mer og mer i retning av et rent reindriftslag. Protokollen bruker også noen ganger betegnelser som «reinbeitelag» og «reindriftsstyre» om foreningen. En lang rekke saker dreier seg om reingjetingen. Tendensen synes klar: Den frihet gjeterne tydeligvis hadde hatt, ble nå stadig mer innskrenket. Gjeterinstruksen blir innskjerpet med hensyn til vaktning og utenforståendes forhold til beiteområdene. Bl.a. blir det bestemt at ingen gjeter skulle ha anledning til å ferdes alene i flokken på Skogerøya fordi man skulle unngå at det ble skutt «renkalver til peskeskind» uten vitners nærværelse (sak 2 møte 10. august 1924).

Imidlertid er det tydelig at Boris Ivanovitsj fortsatt nøt tillit. I møte 20. mars 1924 ble det innskjerpet at han «som er den eldste reinpasser skal ha den største myndighet av samtlige reingjeterer». De øvrige skulle lystre ham «i alle mulige situasjoner». Nektet de, ville styret kunne foreta oppsigelser «når som helst».

I 1928 ble steget tatt helt ut for å reorganisere laget i retning av et rent reindriftslag. Begrunnelsen ble gitt på et forberedende styremøte: «Man finder, at reindriften som den hittil har vært drevet, ikke lenger er tilfredsstillende, at man nu anser tiden inne for omlegging av denne». Det presiseres altså ikke hva som var funnet mindre tilfredsstillende ved driften slik den hadde vært.

Generalforsamlingen som vedtok omorganiseringen, ble avholdt i april samme år på Fossheim skole i Neiden. Laget ble omdøpt til *Vestre Sørvaranger reindriftslag*. Formålsformuleringen hadde to ledd: 1. «At renholdet skjøttes på en forsvarlig måte så det kan bli av størst nytte for de fastboende». 2. «At renholdet ikke blir gjenstand for den enkeltes spekulasjon, men en binæring for distriktets fattige befolkning». («Fattige» er forsiktig overstrøket i protokollen; muligens ble ordet ikke vedtatt på møtet, muligens er det strøket i ettertid. Den sosiale profilen på siste ledd kan for øvrig være uttrykk for arbeiderbevegelsens sterke stilling i bygda på denne tid). Et detaljert lovverk ble foreløpig behandlet; det skulle endelig vedtas på neste ordinære generalforsamling (3. mars 1929), uten at jeg av protokollen kan se at dette skjedde. På reorganiseringsmøtet ble for øvrig Boris Ivanovitsj igjen bekreftet som overpasser for flokken.

På et av de følgende styremøtene ble en ny og svært detaljert instruks for reinvokterne vedtatt. Instruksen avspeiler en målsetting om en effektiv, rasjonell og kontrollerbar drift der gjeterne i større grad enn tidligere skulle overlate bestemmelser til styret. Instruksen synes klart å definere gjeterne som tilsatte på vanlige lønnsvilkår. Intet i instruksens vitner om at hovedpasseren faktisk selv var en betydelig reineier, med rein i den flokken han var tilsatt for å gjete. På samme møte ble for øvrig to nye reindrenger tilsatt, for første gang ikke-østsamer: Per Amund Mortensen og Ole Andreas Magga. Den siste (født i 1900) skulle komme til å spille en helt sentral rolle for reindriftsutviklingen i området langt inn i etterkrigstida, som vi vil se nedenfor. Han var i 1928 sjøsamer med bopel i Bugøyfjorden.

På generalforsamlingen 3. mars 1929 ble det, som sak 2, fremmet forslag om oppsigelse av reinpasserne «snarest» og om utlysning av én vokterstilling. Det er tydelig at forslaget kom brått på forsamlingen og at det ble debattert, uten at protokollen konkret refererer debatten. Forslaget ble imidlertid vedtatt med 49 mot 7 stemmer. Men samtidig ble det vedtatt å sende en deputasjon til fylkesmannen for å få prøvet vedtaket før det ble iverksatt, noe som også viser at saken ble oppfattet som dramatisk og kontroversiell. 14 stemte imot en slik deputasjon.

Under en annen sak på generalforsamlingen ble reinpasserne anklaget for å ha «tilmerket sig selv» en del umerkede kalver. Årsmøtet nøyde seg med en advarsel.

På styremøte i mai samme år ble formannen og nestformannen utpekt som delegater til et møte om reindriften som fylkesmannen hadde innkalt til. Av *protokollen* framgår det ikke om delegasjonsreisen ble foretatt eller om et eventuelt resultat. Imidlertid ble det 26. juni 1929 holdt et møte på rettslokalet i Kirkenes om reindriften i Sør-Varanger der fylkesmannen var til stede. Fra Vestre Sørvaranger reindriftslag møtte formannen, tolloppsinsmann Ole Gabrielsen, og nestformannen, kjøpmann A.K. Mikkola (senere stortingsmann for Arbeiderpartiet). I det omfattende referatet fra møtet står det ikke noe om oppsigelse av reingjeterne i Vestre Sørvaranger. Dersom spørsmålet ble tatt opp, må det ha vært på uformell basis. Imidlertid tyder referatet på at delegatene fra Neiden *opprådte* som om laget manglet reingjeterne. F.eks. hevdet Gabrielsen ifølge referatet at «Passing om sommeren vilde være av stor betydning for Vestre Sørvaranger reindriftslag». Og Mikkola tilføyde: «Er enig i at sommergjætning vil være bra» (Landbruksdept., kont. for reindrift og ferskvannsfiske, pakkesaker RJ, pk 53, RA).

Imidlertid ble reinvoktersaken fulgt opp *i laget*. På medlemsmøte 7. august 1929, sak 1, ble det lagt fram tre ansøkninger til den utlyste reinvokterstillingen. Uten at det framgår, må dette antakelig ha betydd at de nytilsatte gjeterne sammen med Boris Ivanovitsj på dette tidspunktet *de facto* var blitt sagt opp, uten at dette var formalisert – da ville vi funnet det nedtegnet i protokollen. Blant søkerne finner vi ingen østsamer, heller ingen andre fra bygda Neiden. Ole Andreas Magga, den tidligere reindrengen under Boris Ivanovitsj, ble ansatt som ny – og eneste – reingjeter.

Magga skulle komme til å vokte Neiden-flokken i nesten tre tiår. Han ble en entreprenør innen reindriften i området og en slags dynastigrunnlegger. Under ham kom reindriften innen den gamle siidaen suksessivt til å omformes til fjell- eller flytt-samisk drift, en status som også formelt ble oppnådd på 1960-tallet. Ole Andreas Magga er far til hovedpersonene i Fosshaug-gruppa (Magga-gruppa) i reinbeitedistrikt 4-5 B som sammen med staten har vært saksøkt av østsamene i Neiden på 1980-tallet i forbindelse med spørsmålet om reindriftsrettighetene i distriktet (jfr. *Rettsbok for Tana og Varanger herredsrett sak nr 116/1984 A:5; Hålogaland lagmannsrett, ankesak nr 35/1986, Rettsbok etter rettssak oktober 1988*).

Denne gjennomgangen av hendelsesforløpet på slutten av 1920-åra, en skjellsettende periode i reindriften i Neiden, reiser flere spørsmål: Hvorfor var det så om å gjøre å si opp de tre vokterne – eller late som om laget manglet voktere? Hvorfor

var det så viktig med utlysning av en ny stilling? Hvorfor la laget slik vekt på å få dette vedtaket formelt prøvet for fylkesmannen (noe som trolig ikke skjedde)? Og hvordan kan Boris Ivanovitsj ha reagert og tenkt; hvorfor søkte han ikke den utlyste stillingen? Kildene kan ikke gi fullgode svar. Men de inviterer til en hypotese.

Generell misnøye med gjeterne kan ikke ha vært noen reell forklaring, selv om materialet antyder visse misbruk av stillingene. Ivanovitsj hadde jo nylig oppnådd sterk anerkjennelse av laget; han skulle også oppnå ny tillit, som vi straks skal se. Og den nye gjeteren, Magga, hadde ikke lenge før blitt tilsatt som dreng av laget.

Østsamenes egen tradisjon er at hendelsesforløpet hadde sammenheng med et utbredt ønske blant de fastboende om full avvikling av det østsamiske reinholdet med restene av de rettigheter som var forbundet med det. Dette ønsket skulle være koblet til sterkere krav om moderne og rasjonell drift og enda sterkere profilering av de fastboendes interesser.

Noen forklaringstradisjon fra «motparten» kjenner jeg ikke til, bortsett fra en påstand om at Boris Ivanovitsj var blitt gammel og skrøpelig. Fra østsamisk hold avvises påstanden om at han ikke lenger vaktet på en forsvarlig måte. Han var 58 år i 1928. Som vi har sett, oppnådde han stor faglig tillit innen laget, til tross for det som skjedde. Og som vi skal se, skulle han høste enda mer tillit. Det er ikke noe som tyder på at han ble oppfattet som en person med manglende integritet e.l.

Den østsamiske forklaringstradisjon er nedtegnet i en skriftlig bevitnet erklæring av Johan Jarva, som var kven og suppleant til styret i 1918/29. Tre-fire år senere giftet han seg med en østsamekvinne i Neiden, Ellen Anna Borrisen, datter til Boris Ivanovitsj.

Erklæringen er datert i 1986. Her sier Jarva at han hadde hatt det bestemte inntrykk at styret før saken ble formelt behandlet, «hadde foretatt et systematisk arbeid for å undergrave skoltenes rettigheter til beiteområdet». Men en del av styret hadde ytret tvil om foreningen hadde hjemmel til å gå til oppsigelse ut fra østsamenes gamle rettigheter til «skolteflokk». Derfor ble det valgt en delegasjon som skulle legge saken fram for fylkesmannen. Rapport fra møtet med fylkesmannen ble muntlig lagt fram for styret – fylkesmannen skal ha uttalt «at skoltene ikke hadde mere rettigheter til beiteområder enn andre hadde». Som nevnt er det intet i protokollen om et møte med fylkesmannen og heller ikke noe om utfallet av et slikt møte. Noe brev fra fylkesmannen ble ifølge Jarva heller aldri lagt fram for styret – et slikt brev ville også med all sannsynlighet ha blitt protokollert.

Når Boris Ivanovitsj ikke søkte den utlyste vokterstillingen, hevder Jarva at det skyldtes bevissthet om egne rettigheter samt stolthet – han ville ikke nedlate seg til å søke «om å bli reinpasser i sin egen flokk» (Skriftlig vitnenedtegnelse, Kirkenes 25. januar 1986, i privat eie. Jarva døde i 1988). Det kan også synes som om laget hadde regnet med at Ivanovitsj ikke ville søke.

En annen mulig forklaring på avsettingen av gjeterne og tilsettingen av bare én vokter kan ha vært hensynet til lagets økonomi. Imidlertid burde en forvente at et så viktig hensyn skulle vært nedfelt i protokollen, og det er det ikke. Sannsynligvis ble det lagt større vekt på en viss reduksjon av reintallet, som myndighetene fortsatt ønsket, uten at det gikk ut over de fastboendes antall. Med de østsamiske gjeterne ute av bildet ville det være enklere å redusere antallet rein som de eide slik at den samlede flokken ble mindre.

Som vi har sett, var det ikke tidligere blitt satt tak på østsamenes reinhold, i motsetning til den øvrige reindriften i Sør-Varanger. Men nettopp i forbindelse med de dramatiske hendelsene nå ble dette gjort på medlemsmøte i laget sommeren 1929. Dette vedtaket styrker hypotesen om at sterke krefter i laget motarbeidet den østsam-

miske reindriften, selv om enkelte medlemmer synes å ha ment at prosessen balanserte på kanten av det anstendige og lovlige.

Tvil og moralsk anfektelse kom til uttrykk på medlemsmøtet 7. august 1929 der Magga ble ansatt. Etter at vedtaket om ansettelsen er protokollert, er først skrevet «Møtet hævet» med formannens underskrift. Deretter er dette overstrøket, og formannen fremmer forslag om at Boris Ivanovitsj skulle velges til «foreningens *tillitsmann* i renflokket mot rett til å holde 50 – femti – ren» (min kursivering). Et annet styremedlem fremmer motforslag om å stryke formuleringen om rett til reinhold, men beholde formuleringen om tillitsmannsfunksjonen. Formannens forslag ble vedtatt med 24 mot 18 stemmer.

Ifølge muntlig tradisjon var Ivanovitsj til stede under møtets første del, men forlot det før det ble hevet. Hans navn er da heller ikke blant underskriftene som ble tatt inn i protokollen av deltakerne ved møtets slutt.

Ved dette vedtaket hadde nok Boris Ivanovitsj fått en slags oppreisning. Antallet rein han ble innrømmet forteller for øvrig at reinholdet hans ennå på denne tid var betydelig. Imidlertid kunne ikke en tillitsmannstittel erstatte tapet av det ansvar og den prestisje som lå i forvaltningen av «skolteflokket». Den ubestridte lederstillingen han hadde hatt i flere tiår innen reindriften, hadde også hatt stor symbolsk rekkevidde – den hadde stått som et uttrykk for at østsamekulturen i Neiden ennå fantes. Konkret betød tapet av gjeterstillingen også at flokken hans i løpet av få år ble desimert.

Ved oppsigelsen av Boris Ivanovitsj var i praksis ikke bare restene av østsamisk reindrift i Neiden blitt undergravd, men også den siste tradisjonelle østsamiske skanse hadde falt. Som Johan Jarva sier i sitt vitnemål: Reindriften var det siste østsamene i Neiden hadde hatt å falle tilbake på. Nå var også den gått tapt.

3.14 EPILOG – ELLER RISS AV ETTERKRIGSTIDA

Jeg har ikke hatt anledning til å utarbeide noen forskningsbasert framstilling om etterkrigstida. Kildesituasjonen er dessuten uoversiktlig og problematisk, bl.a. som utslag av de spenningene og motsetningene som har vært mellom grupper og interesser i bygdesamfunnet, der østsamisk historie og den østsamiske revitaliseringsprosessen har utgjort en viktig del av bakteppet. Derfor vil denne avsluttende delen av framstillingen være kort og skissepreget. Det forhold at mye av kildematerialet mitt består av rettsdokumenter, illustrerer nettopp disse spenningene og motsetningene.

3.14.1 Flyttsamereindriften etablerer seg

I den tidlige etterkrigstida var det uoversiktlige tilstander innen reindriften i Neidenområdet. Store troppestykker hadde gjennom krigsåra stadig beveget seg gjennom området. I siste fase av krigen var området også slagmark. Det var uklarhet omkring flokkstørrelse og eierforhold.

Ole Andreas Magga fortsatte etter 2. verdenskrig som hovedpasser av reinflokken, som altså hadde en rekke individuelle eiere, men fortsatt ble gjetet samlet. Under Magga økte hans families reintall sterkt slik at familien på 1950-tallet var desidert største reineier innen reindriftslaget (*Rettsbok for Tana og Varanger herredsrett. Hovedforhandling sak nr. 116/1984 A:5*; det følgende er også basert på denne kilden). Den samlede flokken vokste også, så sterkt at fylkesmannen i 1957 innskjerpet det gamle påbudet om tak på driften – det var nesten som om historien fra 1800-tallet gjentok seg. Hvert gårdsbruk skulle nå ha rett til maksimalt 20 rein, et tall som viser at myndighetene fortsatt definerte reindriften i Sør-Varanger pri-

mært som gårdsreindrift. Dette påbudet betød reduksjon av det faktiske antallet rein hos den enkelte reineier. Bestemmelsen skulle iverksettes i forbindelse med reinsamlingen i desember 1958.

På dette tidspunkt hadde Magga sluttet som reinvokter og overlatt jobben – og sin store flokk, antakelig ca. 500 dyr – til sønnen Paul (Magga) Fosshaug, som også hadde bopel i Bugøyfjord. Han ble spesielt gjort oppmerksom på av lappfogden, i brev i november 1958, at dersom han skulle fortsette sin reindrift innen laget, måtte han i likhet med de andre reineierne redusere antallet til 20 dyr. Ønsket han å fortsette med en større drift, måtte han, med hjemmel i reindriftsloven, søke sommerbeite i beitedistrikt 6 (Varangernesset på Varangerhalvøya). Familien etterkom imidlertid ikke lappfogdens pålegg, verken om reduksjon eller flytting. Ennå ved årsskiftet 1958/59 hadde familien fortsatt minst 317 rein i flokken. Konflikten ble nå tilspisset. I desember 1959 ga fylkesmannen lappfogden tillatelse til tvangsmessig reduksjon.

Dette ble imidlertid aldri gjennomført, selv om ny henvendelse om reduksjon, alternativt flytting, fulgte i 1962, etter at Fosshaug (Magga) hadde fått avslag på en søknad om å få holde 6-700 rein innen Vestre Sør-Varanger reindriftslags beiteområde. Realiteten var at det aller meste av reinen innen lagsområdet nå var i Fosshaug-familiens eie. (Heretter bruker jeg «Fosshaug»; reindriftsenheten har delvis vært kalt Fosshaug-gruppen, delvis Fosshaug/Maggagruppen). Reindriftslaget opplevde samtidig konflikter og splittelse. På et medlemsmøte i 1962 ble det besluttet at styret skulle ta kontakt med myndighetene for nok en gang å forsøke å gjennomføre reduksjon av Fosshaug-flokken. Og enda en gang, i 1963, bestemte fylkesmannen samling, telling og reduksjon, med 350 rein som høyeste tall for hovedreinvokteren og 15 for hvert gårdsbruk. Den gamle gjeteren Ole A. Magga fikk særskilt skriv om reduksjon til 20 rein dersom han fortsatt ville drive innen lagsområdet. Heller ikke denne gangen ble påbudene gjennomført.

Nå var imidlertid de sentrale myndigheter på vikende front i denne drakampen. I 1963 ga Landbruksdepartementet uttrykk for at en burde vise forsiktighet med tvangsreduksjon og at hovedreingjeteren burde bli *definert som flyttsame* (*Rettsbok:6*).

Reindriftslaget gikk nå mot full oppløsning. I 1964 hadde laget to styre; det ene ble av namsretten kjent ulovlig. Østsamene forlot i protest den siste ordinære generalforsamlingen, i 1964, grunnet holdningene her – det var her det styre ble valgt som ble kjent ulovlig. Tross en ekstraordinær generalforsamling i 1965 foranlediget av fylkesmannen, opphørte reindriftslaget *de facto*. Som den refererte rettsboka sier det: «Etter dette har også Magga/Fosshaug-gruppen overtatt kontrollen fullstendig over reinbeiteområdene, og skoltesamene har etter dette tidspunkt vært uten rein» (*Rettsbok:7*).

Til tross for at tvisten i reindriftslaget ble bragt inn for Sivilombudsmannen, i 1968, og til tross for et nedsatt beitegranskingsutvalg, Loyd Villmo-utvalget (Loyd Villmo var statskonsulent for reindriften), ble det aldri ryddet opp i forholdene. Utvalget la i 1969 fram en foreløpig uttalelse hvor det sa at endelig forslag først ville bli utarbeidet etter beiteundersøkelser i 1970-71.

Imidlertid kom det ikke mer fra utvalget. Fosshaug-gruppen ble *de facto* omdefinert til flyttsamer og fikk helårstilhold innen det gamle lagsområdet, dvs. den gamle Neidensiidaen.

3.14.2 «For at det skal være klart at vi ennå lever»

I lokalavisa *Finnmarken* 6. mars 1965 sto en artikkel som vakte oppsikt. Av enkelte som leste artikkelen ble det følt som om en minoritet «hadde stått opp fra de døde

...» (Eriksen 1989:33). Andre, trolig de fleste, tok den ikke på alvor. Artikkelen tok opp «de evig tilbakevendende stridene om fordeling av avkastningen av elvefisket og reinflokkene» og stilte spørsmål ved rettstilstanden i Neiden sett fra østsamisk synsvinkel. Østsamene var blitt fratatt nesten alle rettigheter, hevdet artikkelen. Den ble avsluttet slik: «Ingen ved sine fulle fem tror vel at dette har skjedd med skoltene velsignelse. For at det skal være klart at vi ennå lever, tegner vi oss med *Skoltene i Neiden*» (Eriksen 1989:33). Den gamle neidensamen Jogar Ivanowitz (1897-1981) fulgte noen uker seinere opp med en liten artikkel i samme avis. Her påpekte han østsamenes sentrale plass i Neidens historie og viktigheten av at denne folkegruppa ikke forsvant (Eriksen 1989:33). Ivanowitz kom i mange år til å bli en av talsmennene for østsamiske interesser, etter at han hadde vært med på å trekke revitaliseringsprosessen i gang.

At dette skjedde nettopp nå, ved midten av 1960-tallet, har trolig sin umiddelbare forklaring i to forhold: For det første de bitre erfaringene med reindriften og omstendighetene omkring oppløsningen av reindriftslaget og for det andre 400-årsmarkeringen i 1965 av munken Trifons misjonsvirksomhet og reisningen av kapellene i Boris Gleb og Neiden (man antok at Neiden ble bygget samtidig med Boris Gleb).

Ikke lenge etter forelå i manus Rolf Enbusks lille – og polemiske – rettshistoriske skrift om Neiden (jfr. "*Forskningshistorisk riss*" i pkt. 1.2.). Det fikk stor intern betydning psykologisk og også som konkret historisk dokumentasjon av bygdas «skjulte historie». For første gang hadde en østsamisk laget en mer omfattende skriftlig framstilling om den egne historien og satt de rettslige spørsmål i en historisk kontekst.

Men det skulle ta tid før bevisstgjøringen skjøt fart og revitaliseringsprosessen kom inn i formelt organiserte former. Dette skjedde etappevis, først via rettsalen.

3.14.3 Rettens vei

I 1978 tok østsamene i Neiden opp reindriftsspørsmålet med fylkesmannen via advokat, med brev gjennpart til Paul Fosshaug. De ba fylkesmannen, med hjemmel i dagjeldende reindriftslovs § 4, avgrense for dem et *eksklusivt reinbeiteområde* identisk med den gamle Neidensiidaen på norsk side. Fosshaug-gruppens advokat avviste kravet, bl.a. med det argument at østsamene i Neiden aldri hadde hatt eksklusive rettigheter i området. Fylkesmannen svarte, i 1979, at det ikke kunne være tvil om at begge parter hadde rett til utøvelse av reindrift «på samme måte som flytt-samer». De praktiske spørsmål for gjennomføring av en ny driftsenhet måtte overlates til reindriftsforvaltningen (*Rettsbok for Varanger og Tana herredsrett. Hovedforhandling. Sak nr. 116/1984 A:8-9*).

Avslaget fra fylkesmannen på eksklusiv rett ble av østsamene påklaget til Landbruksdepartementet, som forsøkte å finne fram til en minnelig løsning basert på andelsslagsprinsippet. Imidlertid avviste Fosshaug-gruppen forhandlinger på et slikt grunnlag. I 1983 foretok departementet sluttbehandling uten at partene hadde møtt til forhandlinger. Med henvisning til den nye reindriftsloven, av 1. juli 1979, ble østsamenes krav avvist. Den sentrale argumentasjonen var at Fosshaug-gruppen hadde etter at den nye loven trådte i kraft etablert sin reindrift i henhold til de formelle regler i loven.

Departementets avgjørelse ble av østsamene påklaget til Kongen i statsråd, som ved kgl. res. av 28. oktober 1983 opprettholdt departementets avgjørelse. Spørsmålet om eksklusiv rett ble henvist til domstolsbehandling (*Rettsbok:11-12*). Østsamene besluttet å søke rettens hjelp i sine krav. Dermed ble en lang vei gjennom rettsapparatet innledet.

I forbindelse med denne saken organiserte østsamene i Neiden seg på den måten at representanter for de fem siste østsamefamiliene her kom sammen og skrev under på en avtale om felles holdning og framgangsmåte. Etter hvert underskrev nærmere 30 personer av neidensamisk slekt avtalen (muntlig opplysning). Som talsmann ble Otto Borrisen valgt (f. 1927), dattersønn av den gamle gjeteren Boris Ivanovitsj. Da østsamene i Neiden seinere, i 1986, organiserte seg formelt i laget Østsamene i Neiden, ble Borrisen også valgt til leder her.

I tillegg til den spesielle historien i Neiden og de konkrete problemstillinger som kom til uttrykk fra midten av 1960-tallet, er det neppe tvil om at den allmenne fokusering på rettshistorie og etnisitet på 1970-tallet og senere har virket ansporende for den østsamiske mobiliseringen i Neiden.

Østsamene i Neiden gikk til søksmål mot Fosshaug-gruppen og staten ved Landbruksdepartementet. Saken kom opp høsten 1984 i Tana og Varanger herredsrett. I dommen, datert 18. november 1984, ble kravet om eksklusiv rett avvist og Fosshaug-gruppens driftsrett bekreftet, samtidig som neidensamenes driftsrett ble prinsipielt innrømmet, men overlatt til reindriftsforvaltningen for praktisk iverksettelse. Dommen var med andre ord i overensstemmelse med fylkesmannens slutning i 1979. I herredsrettsdommen ble østsamene tilkjent saksomkostninger da retten mente at saken hadde «reist tvilsomme og prinsipielle spørsmål, slik at det har vært fyldestgjørende grunn for den tapende part til å se en rettslig avgjørelse i saken» (*Rettsbok*:38).

Dommen ble anket til lagmannsretten, som tok den opp i oktober 1988. Lagmannsretten kom til samme konklusjon som herredsretten. I bemerkningene slår retten først fast at den ikke fant det nødvendig å gå inn på forholdet mellom Fosshaug-gruppen og reindriftslaget «slik som dette hadde utviklet seg etter 1928» da dette var «uten interesse for skoltasamene» (*Rettsbok Hålogaland lagmannsrett, ankesak nr. 36/86 A*:14). Retten presiserte at den ikke bestred østsamenes rett til reindrift i området, men at en eventuell nyetablering måtte skje etter vanlig behandling i henhold til reindriftslovgivningen. Eksklusiv rett ble avvist både på historisk grunnlag og ut fra den faktiske utviklingen siden slutten av 1800-tallet. Dommen hevder at østsamene aldri tidligere hadde gjort krav på eksklusiv rett eller fått slik rett anerkjent. Tamreinholdet deres hadde vært ytterst beskjedent. Utøvelsen av reindriften i området helt til 1800-tallet hadde vært av en slik art «at det kan være nærliggende å se utøvelsen som en *allemannseie*» (*Rettsbok*:16; min kursivering). Utviklingen på 1800- og 1900-tallet styrket ifølge retten preget av reindriften her «som allemannseie eller muligens som utøvelse av en kollektiv rettighet» (*Rettsbok*:18). Retten la sterk vekt på at ikke-østsamisk reindrift *de facto* hadde utviklet seg, tilsynelatende uten østsamisk protest. Den hevdet også at opphøret av den østsamiske driften «i årene etter 1928» synes primært å ha hatt sammenheng med «at det blandt skoltasamene i Neiden har vært liten interesse for reindrift ...» (*Rettsbok*:19).

I likhet med det herredsretten hadde gjort, tilkjente lagmannsretten partene saksomkostninger da retten fant at flere spørsmål i saken hadde stor prinsipiell interesse. Man hadde her trolig å gjøre med det siste området i Norge med brå overgang «fra skogsreindrift til tamreindrift». Det vesentlige tvistepunkt, spørsmålet om eksklusiv driftsrett, var tidligere ikke blitt prosedert ved domstolene. Derfor hadde det «prinsipiell interesse å få dette belyst ved rettspraksis», særlig gjaldt det forholdene i området «frem til 1826» (*Rettsbok*:20). – Formuleringene her, i likhet med herredsrettens formuleringer om saksomkostningene, minner ikke så lite om den foran siterte konklusjon i underrettsdommen i 1848 om laksefisket (jfr. "*Laksen går tapt som eksklusiv rettighet*" i pkt. 3.9.). Søksmålet avvises, men retten finner problemstillingene prinsipielt interessante.

Østsamene anket dommen til Høyesterett, hvor den kom opp for Høyesteretts kjæremålsutvalg i april 1989. Kjæremålsutvalget fant enstemming at saken burde nektes fremmet til Høyesterett, «i samsvar med bestemmelsen i tvistemålsloven § 373 tredje ledd nr. 1» (utskrift av database, UP-1989-1172).

Østsamene i Neiden besluttet å prøve saken for Den europeiske menneskerettskommisjon, Strasbourg. Saken ble «introduced» ved menneskerettskommisjonen i november 1989 og «registered» i januar 1990. I februar 1992 besluttet kommisjonen «to bring the application to the notice of the respondent Government». Den norske regjeringens vurdering forelå i april 1992, og saksøkernes endelige kommentarer i juli 1992. I januar 1993 forelå kommisjonens sluttbehandling.

Etter en grundig gjennomgang av behandlingen av saken i det norske domstolsystemet, kom kommisjonen i korthet til følgende konklusjon: For det første finner kommisjonen ikke noe å utsette på de norske domstolers behandling, verken prose-dyremessig eller saklig, dvs. spørsmålet om eksklusiv rett til reindrift i Neidensii-daen. For det andre slår kommisjonen fast at østsamene i Neiden har rett til reindrift og at denne retten ikke var blitt fratatt dem, i alle fall ikke gjennom norske domstolers medvirkning. Så lenge dette ikke har skjedd, kan kommisjonen ikke gå nærmere inn på spørsmålene (*European Commission of Human Rights, Council of Europe. Application No. 15997/90, oversendelse datert 26.1.93*).

Der står saken i dag.

Det er kjent at Østsamelaget i det aller siste er blitt rammet av indre stridigheter og av splittelse, liksom også bygda Neiden i ikke liten grad har vært det, noe som ofte avspeiles i lokalavisenes spalter. Det er ikke på sin plass her å forsøke å trenge inn i disse konfliktene. Imidlertid er det knapt noen urimelig antakelse at det ikke bare dreier seg om konkrete spørsmål knyttet til arbeidsplasser og sysselsetting i bygda, om spørsmål omkring turisme som næringsrettet satsing i dag og om generelt kulturvern i konflikt med økonomiske utbyggingsspørsmål. Det kan neppe være tvil om at disse spenningene for en vesentlig del har rot i dette bygdesamfunnets spesielle historie og særlig i den etniske dimensjonen ved denne historien. Det er neppe tilfeldig at saker som utviklingen av «østsametunet» (museums- og kulturvernsenter) og formidling og markedsføring av østsamisk kultur er særlig motsetningsfylte. Laksefisket i elva er også fortsatt kime til en viss uro i bygda. Når vi der-til trekker inn reindriftsspørsmålet blir de historiske linjer temmelig tydelige.

Litteratur og kilder

- Andresen, A.: *Sii'daen som forsvant. Østsamene i Pasvik etter den norsk-russiske grensetrekning i 1926*. Kirkenes 1989.
- Beronka, J.: *Vadsø bys historie*. Vadsø 1933.
- Bergsland, K. (red.): *Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst*. Universitetsforlaget 1977.
- Boissevain, J. & Friedl, J. (ed.): *Beyond the Community: Social Processes in Europe*. The Hague 1975.
- Broch, O. & Stang, C.S. (red.): *Russiske aktstykker fra det 17de århundre til Finnmarks og Kolahalvøyas historie*. Oslo 1961.
- Castrén, M.A.: «Anteckningar under en resa genom Finska och Ryska Lappmarken 1842», i *Suomi* 1842.
- Castrén, M.A.: *Nordiska resor och forskningar*, I-VI. Helsingfors 1852-70.
- Charusin, N.: *Russikie loppari*. Moskva 1890.
- Crottet, R.: *Måne over Suenjel*. Oslo 1952.
- Daa, L.K.: *Skisser fra Lapland, Karelstranden og Finland*. Kristiania 1870. Deimboll, P.V.: «Betænkning om prætensionerne i hensigt til det russiske Lapland, m.v. af prof. John Erichsen», i *Budstikken* bd. V (Christiania 1824).
- Domsprotokoll fra Aust-Finnmark Sorenskriveri 1846-1855, STATØ.
- Gorter, W.T.: *De gebreken van het Begrip «Ontwikkelingscyclus» bij de Analyse van Huishoudingsgroepen*. Hovedoppgave i sosialantropologi, Tromsø 1975.
- Gorter, W.T.: «Sør-Varanger – en kommune på skoltessamisk jord», i *Sør-Varanger – en samisk kommune?* Kirkenes 1981.
- Gorter Grønvik, W.T.: «St. Georgs kapell og den russisk-ortodokse kirkens historie i Neidenområdet», i *Nordisk østforum* 1988.
- Enbusk, R.: *Østsamene i Neiden*. Lakselv 1984.
- Eriksen, H.K.: *På mjuke skinnsko gjennom historia*. Stonglandseidet 1989.
- Eriksen, K.E. & Niemi, E.: *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860-1940*. Universitetsforlaget 1981.
- European Commission of Human Rights, Council of Europe. Application No 15997/90.
- Falch, I.: *Bygdelagsrettigheter til laksefisket i vassdragene i Finnmark*. StensilsSerie. Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo 1988.
- Fellman, I. (red.): *Handlingar och uppsatser*, bd. I. Helsingfors 1910.
- Fellman, J.: *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken*, bd. 4. Helsingfors 1906.
- Finmarkens Amt. Femårsberetning 1866-70*.
- Folketellingen 1835 for Kautokeino. Originallister STATØ.
- Folketellingene 1845 og 1855 for Sør-Varanger. Originallister STATØ.
- Folketellingene for Sør-Varanger 1865, 1875, 1900. Mikrofilm Finmarksbiblioteket, Vadsø.
- Friis, J.A.: *En Sommer i Finmarken, russisk Lappland og Nordkarelen*. Christiania 1871/1880.
- Friis, J.A.: *Klosteret i Petschenga*. Kristiania 1884.
- Hackluyt, R.: *The Principall Navigations, Voiages and Discoveries of the English Nations*. Oppr. London 1589/Cambridge 1965.
- Hallström, G.: «Kolalapparnas hotade existens», i *Ymer* 1911. Hansen, L.I.: «Finner og terfinner» (melding av K. Odners bok), i *Historisk tidskrift* 1984.
- Hansen, L.I.: *Handel i nord. Samiske samfunnsendringer ca. 1550-ca. 1700*. Dr.gradsavhandling, Universitetet i Tromsø 1990.
- Hansen, L.I.: «The Sami Hunting Society in Transition: Approaches, Concepts and Contexts». Manus under trykking i «conference proceedings» *Historica Fenno-*

- Ugrica (konferanse Oulu 1994).
- Helland, A.: *Finmarkens Amt*, bd. I, II og III. Kristiania 1905-06.
- Hirsti, R.: *Suenjel-folket ved veis ende*. Oslo 1974.
- Holt, K.: *Folket ved Svansjøen*. Oslo 1973.
- Hultblad, F.: *Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokk socken*. Lund 1968.
- Hålogaland lagmannsrett. 16. juli 1865, Ankeutdrag til Hålogaland lagmannsrett. Ankesak nr 15/1990, del II.
- Hålogaland langmannsrett, ankesak nr. 35/1986 (rettssak oktober 1988).
- Ingold, T.: *The Skolt Lapps Today*. Cambridge University Press 1976.
- Ingold, T.: *Hunters, Pastoralists and Ranchers. Reindeer Economies and their Transformations*. Cambridge University Press 1980.
- Itkonen, T.I.: *Koltan- ja Kuolanlappalaisia satuja*. MSFO LX. Helsinki 1931.
- Itkonen, T.I.: *Koltan- ja Kuolanlappin sanakirja*. LSFU 15. Helsinki 1958.
- Jarva, J.: «Vitnenedtegnelse» datert Kirkenes 21.1.86 (i privat eie).
- Johnsen, O.A.: *Finmarkens politiske historie*. Kristiania 1923.
- Jordoppmålingsprotokoll fra Sør-Varanger; forretninger 1903-04. Sør-Varanger kommunes arkiv (fotokopi av sider tilsendt).
- Julku, K. (red.): *Nordkalotten i en skiftande värld – kulturer utan gränser och starter över gränser*. (Studia Historica Septentrionalia 14:1). Jyväskylä 1981.
- Justisprotokollen 1857-1864 for Varanger sorenskriveri, STATØ.
- Keilhau, B.M.: *En Reise i Øst- og Vest-Finmarken samt til Beeren-Eiland og Spitsbergen i Aarene 1827 og 1828*. Christiania 1831.
- Kiseljov, A. & Kiseljova, T.: *Samerna i Sovjetunionen. Historia, næringsliv, kultur*. Murmansk 1979, svensk oversettelse Universitetet i Lund 1981.
- Kopibok nr. 69 Finmarkens Amt, STATØ.
- Kvist, R.: *Rennomadismens dilemma*. Umeå 1989.
- Landbruksdepartementet. Kontor for reindrif og ferskvannsfiske, pakkesaker RJ, pk. 53, RA.
- Leem, K.: *Beskrivelse over Finmarkens lapper*. København 1767.
- Lilienskiold, H.: *Speculum Boreale*, i *Nordnorske Samlinger IV, Finnmark omkring 1700*, bd. 2, hefte 2 og do bd. VII; *Finnmark omkring 1700*, bd. 3, *Speculum Boreale II*. Oslo 1942 og 1945.
- Lunde, Aa.: *Sør-Varangers historie*. Vadsø 1979.
- Lundmark, L.: *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*. Lund 1982.
- Meddomsrett 23.11. 1898, 15/1968 Reindriftsarkivet/Pk. 17, RA.
- Neiden fisker- og gaardbrugerforening*. Fotostatkopi av møteprotokoll 1911-1962 (i privat eie).
- Nesheim, A.: «Samene i Neiden», i *Bygd og by*, bd. 21. Oslo 1969.
- Nickul, K.: *The Skolt Lapp Community during the Year 1938*. Uppsala 1948.
- Nickul, K.: *The Lappish Nation. Citizens of Four Countries*. Bloomington 1977.
- Nickul, K.: «Skoltsitans arkiv», i Bergsland, K. (red.): *Samenes og sameområdene rettslige stilling historisk belyst*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie A: Forelesninger, XXVII; Universitetsforlaget 1977.
- Nielsen, J.P.: «»Den norske trussel«. Et lite kjent aspekt ved de russisk-norske forbindelser 1826-1917», i Niemi, E. (red): *Pomor.Nord-Norge og Nord-Rusland gjennom tusen år*. Oslo 1992.
- Nielssen, A.R.: «Economic Adaption among the Coast Sami population in Finnmark c. 1700», i *Acta Borealia* 1/1986.
- Niemi, E.: «Når forsvant samene fra Sør-Varanger?», i *Sør-Varanger – en samisk kommune?* Kirkenes 1981.

- Niemi, E. (red.): «Fogd Niels Knags skattereise til Kola 1690», i *Varanger årbok* 1982.
- Niemi, E.: *Vadsøs historie*. Vadsø 1983.
- Niemi, E.: *Østsamene i Neiden. Ressurstilpassing og rettigheter*. ISV, Universitetet i Tromsø 1989.
- Niemi, E.: «Østsamene i Neiden – veidefolk og reindriftsutøvere», i *Varanger årbok* 1989.
- Niemi, E.: *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*. Oslo 1992.
- Niemi, E. & Salvesen, H.: «Samene og kvenene/finnene i minoritetspolitisk perspektiv», i Karlsson, G. (red.): *Nasjonale og etniske minoriteter i Norden i 1800- og 1900-tallet*. Reykjavík 1987.
- Nilsen, H.: *Bergensernes handel på Finnmark i eldre tid*. Universitetsforlaget 1966.
- Nissen, K.: «Lapper og ren i Norge», i *Det Norske Geografiske Selskabs Aarbok* 1914-16.
- Nissen, K.: i «Bilag til innstilling fra Grænsekomiteen av 1919». (Om reindriften i grenseområdene i Øst-Finnmark). Sentraladministrasjonens bibliotekjenste, Oslo.
- Nissen, K.: «Fjeldfinnerne og reindriften i Finmarken», i Schøyen, C. (red.): *Nordlandet*. Kristiania 1920.
- Nissen, K.: «Vardø og Vardøhus i eldre tid», i Willoch, G.I. (red.): *Vardøhus festning 650 år*. Oslo 1960.
- Norges traktater 1661-1966*, bd. I. Oslo 1967.
- NOU 1978:18 A. *Finnmarksvidda, natur – kultur*.
- NOU 1978:18 B. *Bruken av Finnmarksvidda*.
- NOU 1984:18 *Om samenes rettsstilling*.
- NOU 1985:14 *Samisk kultur og utdanning*.
- NOU 1993:34 *Rett til og forvaltning av land og vann i Finnmark. Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget*
- Odner, K.: *Finner og terfinner*. Dept. of Sosial Anthropology, University of Oslo 1983.
- Odner, K.: *The Varanger Saami. Habitation and Economy AD 1200-1900*. Scandinavian University Press 1992.
- Olsen, B.: «Eiendomsmerker på 2 000 år gamle fangstredskaper», i *Ottar* 1983.
- Olsen, B.: *Stabilitet og endring*. Magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø 1984.
- Olsen, B.: *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*. Universitetsforlaget 1994.
- Pantebok 1829-1846 for Aust-Finnmark sorenskriveri, STATØ.
- Paulaharju, S.: *Kolttain mailta*. Helsinki 1921.
- Paulaharju, S.: *Finmarkens folk*. Uddevalla 1973. (Svensk oversettelse av *Ruijan Suomalaisia*. Helsinki 1928).
- Paulsen, K.A.: *Stedsnavn i Sør-Varanger*. Kirkenes udat. (1986?).
- Paus, H.: «Samlinger til Finmarkens Beskrivelse», 1768. Kjeldeskriftfondet ms. 272-292.
- Pelto, P.J.: *Individualism in Skolt Lapp Society*. Helsinki 1982.
- Pontoppidan, C.: *Det finmarkske Magazins Samlinger*. København 1790.
- Qvigstad, J.: *Bosætningen i Sør-Varanger før 1870*. Tromsø 1926.
- Qvigstad, J. & Olsen, M.: *Norske Gaardnavne. Finmarkens Amt* (bd. XVIII). Kristiania 1924.
- Rathke, J.: *Reise i Finmarken og det nordlige Rusland i Aarene 1801 og 1802*. Vadsø 1899/1901.

- Reinbeitekommissjonen av 1909: *Indstilling fra den ved kongelig resolution av 11te mai 1909 nedsatte kommission til revision av lovgivningen om fjeldfinnerne og renbeitningen i Finnmarken*. Kristiania 1911.
- Reindriftsarkivet, 15/1968 pk. 17, RA (bl.a. Arnold Ræstads reiserapport fra Sør-Varanger 1907).
- Resens (P.H. Resen) innberetning til Kongen 1707/08 etter reise i de samiske distrikter, del II. Rk. R.o.a. Finnmarken. Div. dok. 1704-38, RA (maskinskrevet avskrift).
- Rettsbok for Tana og Varanger herredsrett. Hovedforhandling sak nr 116/1984 A.
- Reusch, H.: *Folk og natur i Finnmarken*. Kristiania 1895.
- Riches, D.: *Northern Nomadic Hunter-Gatherers. A Humanistic Approach*. London 1982.
- Ruong, I.: *Samerna*. Stockholm 1969.
- Røst, Å.: *Selskapet til fremme af Finnmarkens jordbruk*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Tromsø 1978.
- Sandvik, G.: «Ei forelda lære:» Statens umatrikulerte grunn i Finnmark«, i Thuen, T. (red.): *Samene – urbefolkning og minoritet*. Universitetsforlaget 1980.
- Schnitler, P.: *Grenseeksaminasjonsprotokoller*, bd. I og III. Oslo 1962 og 1985.
- Schøyen, C. (red.): *Nordlandet*. Kristiania 1920.
- Simonsen, P.: «Pasvikundersøkelsene», i *Tromsø Museums årsberetning 1959* (1959 I).
- Simonsen, P.: «De dødes øy i Pasvikelva», *Ottar 22*, 1959 (1959 II).
- Simonsen, P.: «Sør-Varangers eldste bosetning», i Lunde, Aa.: *Sør-Varangers historie*. Vadsø 1979.
- Solberg, O.: *Eisenzeitfunde aus Ost-Finnmarken. Lappländische Studien*. Christiania 1910.
- Solberg, O.: «De russiske grænselapper», i *Aftenposten* nr 477 og 490 1913.
- Solem, E.: *Lappiske rettsstudier*. Oslo 1933/1970.
- Storå, N.: *Burial Custom of the Skolt Lapps*. Helsinki 1971.
- Tanner, H.: *Skoltlapparna*. Helsingfors 1929.
- Tegengren, H.: *En utdød lappkultur i Kemi Lappmark. Studier i Norfinlands kolonisationshistoria*. Åbo 1952.
- Thuen, T. (red.): *Samene – urbefolkning og minoritet*. Universitetsforlaget 1980.
- Tønnesen, S.: *Retten til jorden i Finnmark*. Universitetsforlaget 1972/1979.
- UP-1989-1172 (databaseutskrift av høyesterettsbeslutning).
- Varanger årbok*, 1982 («Fogd Niels Knags skattereise til Kola 1690»).
- Vilkuna, K.: «Huomioita koltanlappalaisten merikalastuksesta», i *Suomen Museo* 1929.
- Vorren, Ø.: *Reindrift og nomadisme i Varangertraktene*. Tromsø 1951.
- Vorren, Ø. & Manker, E.: *Samekulturen*. Universitetsforlaget 1976.
- Vorren, Ø.: «Østsamene – veidekulturens siste skanse», artikkelserie i *Finnmarken* januar/februar 1979.
- Vorren, Ø.: «Den samiske bosetning i Sør-Varanger», i Lunde, Aa.: *Sør-Varangers historie*. Vadsø 1979 (1979 b).
- Vorren, Ø.: «Veidekulturens arealfordeling, siidagrenser og ressurnytting i Samelands nordøstlige strøk», i Aarseth, B. (red.): *Grenser i Sameland*. Oslo 1989.
- Wessel, A.B.: *Fra vor grændse mod Rusland*. Oslo 1902/Kirkenes 1979. Wessel, A.B.: *Optegnelser fra Sør-Varanger*. Kirkenes 1938/1977.
- Wikan, S.: *Kolonisering og bureisning i Pasvikdalen*. Oslo 1980.
- Willoch, G.L. (red.): *Vardøhus festning 650 år. Jubileumsskrift*. Oslo 1960.
- Aarseth, B. (red.): *Grenser i Sameland*. Oslo 1989.

Del VI
Om forfatterne

Om forfatterne

Steinar Pedersen (f. 1947) er utdannet som lærer ved Tromsø lærerskole (1970) og cand.philol. med hovedfag i historie ved universitetet i Tromsø (1985). Han arbeidet som lærer frem til 1980, og har senere vært tilknyttet Nordisk Samisk Institutt i Guovdageaidnu (Kautokeino), hvor han har arbeidet med historiske emner i skjæringspunktet mellom ressursbruks- og rettshistorie. For tiden innehar han en forskerstilling ved instituttet og arbeider med lappekodisillens anvendelse på den finsk/norske grensen.

Han var på 1980-tallet med i samekulturutvalget og lakse- og innlandsfiskeutvalget, og har dessuten vært same- og partipolitisk engasjert. Han har i den forbindelse vært politisk rådgiver i Kommunal- og arbeidsdepartementet, og er i dag AP's gruppeleder i Sametinget. Av hans skriftlige produksjon nevnes:

- *Laksen, allmuen og staten. Fiskerett og forvaltning i Tanavassdraget før 1888.* «Dieđut» nr. 2, 1986, Sámi Instituhtta, Guovdageaidnu (Kautokeino) 1986.
- *Samisk organisering og forvaltning av laksefisket i Deatnu på tvers av grenselinja eter 1751. Overstengslet ved Vouvdaguoika.* Trykt i «Historia Septentrionalia nr. 14: Nordkalotten i en skiftande värld», Societas Historica Finlandiae Septentrionalis, Jyväskylä, 1987/88.
- *Konflikten mellom Karasjokfolks laksefiske og det offisielle lov og regelverk. Ca. 1870-1910.* Dieđut nr. 1, 1988, Sámi Instituhtta, Guovdageaidnu (Kautokeino) 1988.
- *Kodisillen – en generell sikring av rettighetene til den «lappiske Nation»?* Trykt i «Lappcodicillen av 1971 – var det samernas Magna Charta?», Dieđut nr. 1. 1989, Sámi Instituhtta, Guovdageaidnu (Kautokeino) 1989.
- *State or Saami Ownership of land in Finnmark? Some Remarks on Saami Rights and historical Evidence.* Trykt i «Readings in Saami History, Culture and Language II», Center for Arctic Cultural Research, Umeå Universitet 1991.

Han har forøvrig skrevet en rekke artikler om ressursbruk og rettighetsspørsmål i norske og nordiske publikasjoner.

Hans Prestbakmo (f. 1936) er utdannet som sivilagronom ved Norges Landbrukshøgskole (1963). Han var reindriftsagronom i Troms i årene 1965 til 1972 og 1979 til 1982, og naturvernkonsulent i Troms fra 1972 til 1979. Fra denne stillingen hadde han permisjon fra 1975 til 1978 da han var sekretær for Ressursutvalget for Finnmarksvidda hvis utredning er utgitt som NOU 1978:18A og 18B Finnmarksvidda. Han har også vært sekretær for andre utvalg som har utredet reindriftsspørsmål.

Prestbakmo arbeider for tiden på freelance-basis som sakkyndig utreder og konsulent i reindriftsspørsmål. I den forbindelse har han bl.a. utredet konsekvenser for Reindriftsadministrasjonen og Forsvarsdepartementet, og arbeidet med naturvernsspørsmål og reindriftsrett. Han har vært medlem av Utmarkskommisjonen for Nordland og Troms siden 1986, og ellers vært oppnevnt som sakkyndig i flere skjønnsaker om inngrep i reinbeitedistrikt i Finnmark. Av viktige skriftlige arbeider kan nevnes:

- *NOU 1978:18A og 18B Finnmarksvidda.* Prestbakmo var, som nevnt ovenfor, sekretær for «Ressursutvalget for Finnmarksvidda» og medforfatter til deler av utredningen.
- *Samfunnsutviklinga og reindrifta med særlig vekt på tida etter 1945.* Utredning fra 1983, utført for «Kompensasjonsutvalget», som utredet spørsmålet om kompensasjon for tapte reinbeiter, 1983.

- *Forslag til høyeste reintall i Vest-Finnmark*. Utredning fremlagt i 1984.
- *Inngrep i reinbeiteland* (sammen med Sven Skjenneberg) Småskrift nr. 2 for 1991, Reindriftsadministrasjonen, Alta 1991.
- *Lavbeitene på Finnmarksvidda*, Småskrift nr. 1 for 1994, Reindriftsadministrasjonen, Alta 1994.

Einar Richter-Hanssen (f. 1942) er cand. philol. med hovedfag i historie ved Universitetet i Oslo (1974). Han var forskningsassistent fra 1975 til 1976 og lektor ved Honningsvåg fiskeri- og videregående skole fra 1976 til 1979. Han har videre vært oppdragshistoriker på freelance-basis siden 1976, og har i den forbindelse publisert en rekke bøker, hefter og artikler:

- *Pro-finske holdninger i Finnmark i mellomkrigstiden*, Universitetet i Oslo 1974 (uttrykt hovedoppgave).
- *Pomorhandelen i Finnmark*, Hefte utgitt av Skoledirektøren / Høgskolen i Finnmark 1977.
- *Hellas' og Tyrkias medlemskap i Nato*, artikkel i «Etterkrigshistorie 2» (med Terje Tonstad), Universitetsforlaget, Oslo 1981.
- *Profinske holdninger i mellomkrigstiden*, artikkel i «Ottar»nr. 127/128, Universitetet i Tromsø, 1981.
- *Nordkapp/North Cape/Cap du Nord/Nordkap*, billedverk med Raymond Mortensen, Nordkapp historie- og museumslag/SAS North Cape Hotels, 1982 og 1988.
- *Årbok for Nordkapp 1982-89* (redaktør for og artikkelforfatter).
- *Honningsvåg kirke 100 år* (redaktør for og artikkelforfatter), Nordkapp kommune, 1985.
- *Minneskrift for frigjøringen 8. mai 1945*, hefte utgitt av Nordkapp kommune 1985.
- *Porsanger bygdebok bind 1*, Porsanger kommune 1986.
- *Repvåg Kraftlag 40 år, 1948-1988*, Repvåg Kraftlag A/L Honningsvåg 1988.
- *Hammerfestbilder av Roald E. Hansen* (forfattet hovedtekst til billedverk), Hammerfest 1989.
- *Nordkapp – en fiskerikommune fra de eldste tider til i dag*, Nordkapp kommune 1990.
- *Gards- og ættesogn for Eidfjord* av Tobias og Agnes Læg Reid (red.for...), Eidfjord kommune 1992.
- *Ættarbok for Granvin* av Henrik M. Kvalen (red. for...); Granvin herad (utkommer 1995).

Einar Niemi (f 1943) er cand. philol. med hovedfag i historie ved universitetet i Oslo (1972). Han var lektor ved Vadsø gymnas fra 1972 til 1975, amanuensis ved Universitetet i Tromsø fra 1975 til 1977, fylkeskonservator i Finnmark fra 1977 til 1989 og professor II ved universitetet i Tromsø fra 1984 til 1989. Han har vært professor samme sted siden 1989.

Niemi var medlem av Samekulturutvalget fra 1980 til 1987, og er for tiden styremedlem i Senter for samiske studier og ordfører i Rådet ved Universitetet i Tromsø. Han er dessuten innehaver av diverse fagpolitiske verv i Norges forskningsråd. Av viktige skriftlige utgivelser nevnes:

- *Trekk fra Nord-Norges historie* (hovedforf. og redaktør), Oslo 1977.
- *Oppbrudd og tilpassing. Den finske flyttingen til Vadsø 1845 – 1885*, Vadsø 1977.

- *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860 – 1940* (sammen med K.E. Eriksen), Oslo/Bergen/Tromsø, 1981.
- *Vadsø historie. Fra øyvær til kjøpstad*, Vadsø 1983.
- *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år* (red), Oslo 1992.

Niemi har videre vært medforfatter og bidragsyter til en rekke andre bøker, og skrevet et stort antall artikler i norske og utenlandske tidsskrifter, især om minoritetshistoriske og regionalhistoriske emner, men også om forskningshistorie, historisk metode og teori.

Andre utgaver av dokumentet

Hent opp dokumentet i HTML-format

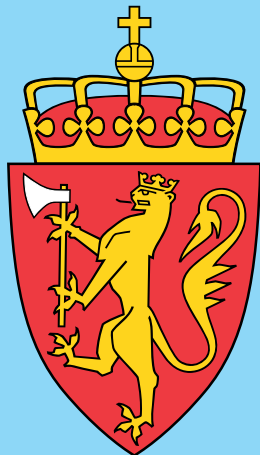
Slik ser det ut med Internett browser mot CD-ROM'en

 NORGES OFFENTLIGE UTREDNINGER NOU 1994:4
Kontrollen med «de hemmelige tjenester»
Instilling fra EØS-kommisjonen, oppnevnt ved Kgl. resolusjon 24. september 1993 Avgitt 7. februar 1994
<ul style="list-style-type: none">• Utsendelsesbrev• Innholdsfortegnelse
<small>Utgiver: STATENS FORVALTNINGSTJENESTE SEKSJON STATENS TRYKKING</small>
<small>Trykt utgave: ISSN: 0333-2306 ISBN: 82-583-0279-5 Trykk: Falch Hartvigrykk as, Oslo OSLO 1994</small>
<small>Elektronisk utgave: ISSN: 0806-2633 (NOU Computerfile) ⇒ ISBN: 82-583-0279-5 / DOCUMENT NOU 1994: 4 / NO HTML-versjon: Falch Informatikk as, Oslo</small>

Du må ha en Internett browser for å gjøre dette

Hent opp i tekstformat (RTF)

 NOU NORGES OFFENTLIGE UTREDNINGER
TITTEL
INNLEDNING
KAPITLER
VEDLEGG

NOU

NORGES OFFENTLIGE UTREDNINGER

1994

1995

1996

ODIN

HVIS DU HAR INTERNETT

HJELP

BRUKERDOKUMENTASJON

MEDIE UAVHENGIG PUBLISERING